

महाराजा सयाजीराव गायकवाड  
यांचा

# भाषणसंग्रह

खंड-१



महाराजा स्याजीराव गायकवाड  
यांचा  
**भाषणसंग्रह**

खंड १

भाग १



संपादक

डॉ. रमेश वरखेडे



उच्चशिक्षण विभाग

महाराष्ट्र शासन

२०१७

महाराजा सयाजीराव गायकवाड  
भाषणसंग्रह : भाग १  
संपादक  
डॉ. रमेश वरखेडे

पहिली आवृत्ती : २०१७  
प्रतींची संख्या : ५०००

#### प्रकाशक :

सचिव,  
महाराजा सयाजीराव गायकवाड  
चरित्र साधने प्रकाशन समिती,  
११५, म. गांधीनगर,  
औरंगाबाद - ४३१ ००५

#### करिता

©

प्रधान सचिव,  
उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग,  
महाराष्ट्र शासन,  
मंत्रालय,  
मुंबई - ४०० ०३२

#### मुख्यपृष्ठ :

चंद्रमोहन कुलकर्णी

#### छपाई साहाय्य:

नियंत्रक,  
महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व  
अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे ४

#### मुद्रक :

प्रिंटवेल इंटरनेशनल प्रा.लि.  
जी-१२, एम.आय.डी.सी.,  
चिकलठाणा, औरंगाबाद.

---

#### *Books available at :*

- The Directorate of Government Printing, Stationary and Publications, Maharashtra State, Netaji Subhash Road, **Mumbai** - 400 004.  
Phone - (022) 23632693, 23630695, 23631148, 23634049.
- **Pune** : Phone - (020) 26125808, 26124759, 26128920.
- **Nagpur** : Phone - (0712) 2562615, 2562815, 2564946.
- **Aurangabad** : Phone - (0240) 2331468, 2343396, 2344653.
- **Kolhapur** : Phone - (0231) 2650402, 2650395, 2658625.

Maharaja Sayajirao Gaekwad  
**Speeches And Addresses : Part 1**  
Edited by  
Dr. Ramesh Warkhede,  
For Maharaja Sayajirao Gaekwad  
Source Material Publication  
Committee, Higher Education,  
Govt. of Maharashtra, Mumbai - 32

प्रस्तुत प्रकाशनाचा हेतू महाराजा सयाजीराव गायकवाड  
यांचे व यांच्याविषयीचे विविध विषयांवरचे लेखन  
एकत्रित करून प्रकाशित करणे हा आहे.

# देवेंद्र फडणवीस

मुख्य मंत्री  
महाराष्ट्र



मंत्रालय  
मुंबई-४०० ०३२  
१० जुलै २०१७

## शुभेच्छा

स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या जीवनमूल्यांची आपल्या राज्यकारभारासह लोकव्यवहारात रुजवण करणाऱ्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्यावरील चरित्र साधने खंडांचे प्रकाशन राज्य शासनाच्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समितीच्या वर्तीने प्रकाशित करण्यात येत आहे, ही समाधानाची बाब आहे.

महाराजा सयाजीरावांनी कल्याणकारी राज्याचा एक अनोखा आदर्श घालून देतानाच सामाजिक सुधारणा प्रत्यक्ष कृतीत उतरविष्ण्यासाठी निषेने प्रयत्न केले. मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण, शेतीतील सुधारणा, जलसिंचन, शुद्ध जलपेय, दुष्काळग्रस्तांसाठी कृतिनियोजन, देशी भाषांमधून ज्ञानसंवर्धन, ग्रंथसंस्कृतीची प्रतिष्ठापना, आदिवासी बांधवांसाठी शिक्षणाच्या सोयी, आदर्श न्यायव्यवस्था, सत्तेच्या विकेंद्रीकरणासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था, कला-संस्कृतीचे संवर्धन यासारख्या विविध कामांतून महाराजांचे लोकोत्तर व्यक्तिमत्त्व दिसून येते.

महाराजांच्या प्रशासकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक कार्याचा मार्गदर्शक ऐवज म्हणून त्यांची भाषणे, पत्रव्यवहार, दैनंदिनी, हुजूरहुकूम, इतिहासग्रंथ, ग्रंथमाला, कामकाजाचे अहवाल अशा विविध माहितीने परिपूर्ण असलेले हे खंड सामाजिकशास्त्र, इतिहास आणि राज्यशास्त्राच्या अभ्यासकांसाठी निश्चित उपयुक्त ठरतील.

(देवेंद्र फडणवीस)





विनोद तावडे

मंत्री

शालेय शिक्षण, क्रीडा व युवक कल्याण,  
उच्च व तंत्र शिक्षण, मराठी भाषा, सांस्कृतिक कार्य,  
अल्पसंख्याक विकास व वक्फ

महाराष्ट्र राज्य

मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२

[www.maharashtra.gov.in](http://www.maharashtra.gov.in)



दिनांक : ०३ JUL 2017

## शुभेच्छा

भारताच्या इतिहासात महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे बडोदे संस्थान हे आधुनिक भारताच्या 'लोकशाहीची प्रयोगशाळा' म्हणून ओळखले जात होते. शेतकरी कुटुंबातून राजपद प्राप्त झालेल्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी १८७५ ते १९३९ या चौसष्ठ वर्षांच्या कारकिर्दीत सामंतशाही राजवटीच्या परंपरेला छेद देऊन लोकतंत्री शासनपद्धतीचा अनोखा प्रयोग राबविला. भारतात सर्वप्रथम सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा, जातिनिर्मूलन, विधवापुनर्विवाह, अस्पृश्यताबंदी, यासारखे प्रगत कायदे करून त्यांनी सुधारणावादी राज्यपद्धतीचा नमुनादर्श घालून दिला. राज्याचा आर्थिक विकास साधण्यासाठी १९ व्या शतकात रेल्वेचे आणि सडकांचे जाळे उभारणे, सहकारी बँका आणि कारखाने काढणे, शेतीविकासासाठी जलसंधारण, नालाबंडिंग, आधुनिक अवजारांचा वापर आणि शेतकऱ्यांच्या मुलांना प्रगत शेतीशिक्षणाच्या सोयी, गाव तिथे ग्रंथालय उपलब्ध करून देण्यावर त्यांनी भर दिला होता. अद्यावत तंत्रशिक्षण, वैद्यकीय सेवकांचे प्रशिक्षण, स्नियांसाठी व्यायामशाळा आणि सकस आहारनिर्मितीचे शिक्षण अशा कितीतरी प्रागतिक गोष्टींचे पायाभूत नमुनादर्श महाराजांनी घालून दिले. वाडमय, कला, इतिहास, संशोधन, प्राच्यविद्या, शास्त्रीय ग्रंथांची भाषांतरे करवून घेणारे महत्वाकांक्षी प्रकल्प उभे केले. महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक, प्रबोधनात्मक व सुधारणावादी चळवळीत महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे महत्वाचे योगदान राहिले आहे. महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे, कर्मवीर भाऊराव पाटील, न्या. रानडे, लोकमान्य टिळक आणि भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील क्रांतिकारक या सर्वांची पाठराखण करणारा द्रष्टा राजा म्हणून त्यांची आपणा सर्वांना ओळख आहे.

महाराजांच्या योगदानाचा हा वारसा राज्याच्या भविष्यकालीन वाटचालीलाही प्रेरणादायी ठरणारा आहे. म्हणून 'महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांची भाषणे, पत्रवाडमय, कायदे

व राज्यप्रशासनाचे महत्त्वाचे दस्तऐवज, महाराजांचे लेखन, त्यांच्या कारकिर्दीचे मूल्यमापन करणारे लेख व अन्य संदर्भसामग्रीचे संकलन, संपादन व प्रकाशन करण्याचा व्यापक कार्यक्रम' महाराष्ट्र राज्याने हाती घेतला आहे. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे चरित्र आणि कार्य नव्या पिढीला आणि राज्यकर्त्त्यांना प्रेरणादायी आहेच; परंतु राज्यप्रशासनातील सनदी कर्मचारीवर्गाला, व्यवस्थापनविद्येच्या प्रगत अभ्यासकांना, कायदेपंडितांना आणि अर्थतज्ज्ञांना महाराजांच्या राजकीय कारकिर्दीतील अनुभवांचा, प्रयोगांचा आणि दस्तऐवजांचा खूप उपयोग होऊ शकतो, हे लक्षात घेऊन महाराष्ट्र शासनाने हा प्रकल्प हाती घेतला आहे.

१५०८०१०

(विनोद तावडे)

## महाराजा सयाजीराव गायकवाड

### चरित्र साधने प्रकाशन समिती

---

(१)	मा. विनोद तावडे मंत्री, उच्च व तंत्रशिक्षण, महाराष्ट्र राज्य	.. ..	अध्यक्ष
(२)	मा. रवींद्र वायकर राज्यमंत्री, उच्च व शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र राज्य	.. ..	उपाध्यक्ष
(३)	मा. सीताराम कुंटे अपर मुख्य सचिव, उच्च व तंत्र शिक्षण	.. ..	सदस्य
(४)	डॉ. धनराज माने संचालक, उच्चशिक्षण, महाराष्ट्र राज्य, पुणे	.. ..	निमंत्रक
(५)	संचालक, शासन मुद्रण, लेखन सामग्री प्रकाशने, मुंबई	.. ..	सदस्य
(६)	डॉ. रमेश वरखेडे, नाशिक	.. ..	अशासकीय सदस्य
(७)	सौ. मंदाताई हिंगुराव, बडोदा	.. ..	अशासकीय सदस्य
(८)	डॉ. अशोक राणा, अमरावती	.. ..	अशासकीय सदस्य
(९)	डॉ. ऐकनाथ पगार, नाशिक	.. ..	अशासकीय सदस्य
(१०)	श्री. बाबा भांड, औरंगाबाद	.. ..	सदस्य सचिव

---



# महाराजा सयाजीराव गायकवाड

## यांची भाषणे आपले अक्षरधन

महाराजा सयाजीराव गायकवाड हे हिंदुस्थानच्या इतिहासातील झाकून राहिलेले एक सोनेरी पान आहे. त्याचा चौसष्ठ वर्षांचा प्रशासनाचा प्रदीर्घ कालखंड पाहताना थक्क व्हावे अशा गोष्टी समोर येत आहेत. आयुष्यभर जनकल्याणाचा ध्यास घेतलेल्या या लोकपाळ राजाचे अक्षरधन जनसामान्यांपर्यंत पोहोचविण्याची कामगिरी महाराष्ट्र शासनाने स्वीकारली, ही जनसंवादासाठी फार महत्वाची गोष्ट घडत आहे. या ‘अक्षरधना’तील पहिले पुण्य सयाजीराव महाराजांच्या भाषणांचे दोन खंड मराठीत प्रकाशित करीत आहोत. इंग्रजीतही त्यांच्या भाषणांचे दोन खंड प्रकाशित केले आहेत.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी आधुनिक लोकतंत्री शासनपद्धतीचा अनोखा प्रयोग बडोद्यात एकशेपंचवीस वर्षांपूर्वी राबविला. राज्य चालविणे हे शास्त्र आहे व त्यासाठी राजा ज्ञानी असला पाहिजे, या भूमिकेतून त्यांनी जगभरातील राजकीय प्रशासनपद्धतीचा अभ्यास केला, सुशासनाचे अनेक प्रयोग बडोद्यात राबविले. सध्या जगभर ‘गुड गवर्नन्स’साठी विविध पातळ्यांवर प्रयोग व प्रशिक्षण कार्यक्रम चालू आहेत. या पार्श्वभूमीवर सयाजीराव यांनी एकशेपंचवीस वर्षांपूर्वी केलेल्या राजकीय सुधारणांचे नव्याने चिंतन या भाषणांच्या खंडांतून समोर येत आहे. ते अनुकरणीय व पथदर्शक आहे.

कोणतीही व्यक्ती वेगवेगळ्या पद्धतीतून व्यक्त होत असते. त्यात बोलणे आणि लिहिणे ही व्यक्त होण्याची दोन माध्यम आहेत. बोलताना एकाहून अधिक लोकांशी संवाद घडत असतो. लिहिण्यातून स्वतःशी संवाद साधत मनातील विचार, भावना शब्दांच्या माध्यमातून समोर येत असतात.

‘भाषण’ हे एक प्रकारचे खुले संभाषण असते. समोर बसलेल्या श्रोत्यांशी थेट संवाद साधण्याची संधी वक्त्याला मिळत असते. श्रोतृसंवादातून आपले विचार, भाव-भावना यांचे अभिसरण होण्याची प्रक्रिया तत्काळ सुरु होत असल्याने भाषण ही एक श्रेष्ठ कला म्हणून

जगन्मान्य झाली आहे. 'वक्ता दशसहस्रेशु' ही लोकोक्ती त्याचेच घोतक आहे. सयाजीराव गायकवाड हे पट्टीचे वक्ते होते असे म्हणण्यापेक्षा 'अंतरीचे धावे स्वभावे बाहेरी' या न्यायाने श्रोतृसमुदायासमोर व्यक्त होण्याची संधी घेणारे व्यक्तिमत्त्व होते. सतत लोककल्याणाच्या ध्यासामुळे त्यांच्या प्रत्येक भाषणातून सामान्य जनांच्या विकासाची तळमळ व्यक्त होते. द्रष्टा राजा असल्याने लोकांचे भविष्य घडविण्याच्या विविध योजनांची आखणी-मांडणीही त्यांच्या भाषणातून सतत होताना दिसते. त्यामुळे या भाषणांना ऐतिहासिक आणि सामाजिक मोल प्राप्त झाले आहे.

नाशिक जिल्ह्यातील कवळणा येथे १९ मार्च, १८६३ साली जन्मलेले 'गोपाळ' अनपेक्षितपणे १८७५ साली बडोद्याचे राजा झाले. राजा बनल्यानंतर त्यांचे अक्षर-अंकज्ञान ओळखीने प्राथमिक शिक्षण आणि त्यानंतर राज्यप्रशासनाचे शिक्षण पूर्ण होऊन, १८८१ साली अठाराव्या वर्षी ते प्रत्यक्ष राज्यकारभार पाहू लागले. उत्तम शिक्षक, प्रशासनातील मार्गदर्शक आणि मुळात अंगची चिकाटी, मेहनत अन् चोवीस तास जनकल्याणाचा ध्यास घेतलेल्या या तरुण राजाने शिक्षण हीच प्रगती-परिवर्तनाची जादूची कांडी आहे हे ओळखले. अभ्यासाबोबरच त्यांची वाचनाची गोडी वाढत जाऊन पुस्तकांशी मैत्री जडली. शिक्षणाच्या निमित्ताने मराठी, इंग्रजी, गुजराती अन् हिंदी भाषेशी त्यांचे नाते जडले. जिज्ञासूवृत्ती, विषयाच्या मुळाशी जाण्याची धडपड अन् कुतूहल यातून एक ढोळस प्रशासक घडत गेला. पुढे जगप्रवासाने तर त्यांची दृष्टी आणखीच विशाल होत गेली.

बडोद्याचा राजा म्हणून सयाजीरावांना छोट्या-मोठ्या कार्यक्रमात भाषण करावे लागे. सुरुवातीला गुरुर्जीनी लिहून दिलेले भाषण तोंडपाठ करणे, कागदात न बघता त्यांना म्हणून दाखविणे, या चिकाटीच्या सरावाने त्यांच्यातील उद्याचा वक्ता घडत गेला. विषयाचा अभ्यास करून टिपणे काढणे, त्यावर मंथन करणे आणि पूर्ण तयारीने श्रोत्यांसमोर ते हिमीने मांडणे, असा हा प्रवास होत गेला.

इ. स. १८७५ ते १९३८ या प्रदीर्घ कालखंडात महाराजा सयाजीराव शेकडो सार्वजनिक समारंभात बोलले. कार्यक्रम महत्त्वाचा असल्यास भाषणाची टिपणे काढून बोलत. महाराजांच्या बहुतेक भाषणांची टिपणे सहायक लिहून घेत. महाराजांचा संचार देश-परदेशात सर्वदूर असल्याने बहुतांश भाषणे इंग्रजीत देत. यातून त्यांच्यातील बहुश्रुत वक्ता विकसित होत गेला. त्यांचे सर्वव्यापी विचार, स्पष्ट उच्चार आणि त्याअनुरूप आचार या सर्व बाबींची एकरूपता त्यांच्या भाषणातून दिसू लागल्याने ही भाषणे आपोआप परिणामकारक होऊ लागली. एक सुविद्य, सुस्वभावी, स्वदेशभिमानी, समाजसुधारक आणि जनकल्याणाचा ध्यास घेतलेला लोकपाल राजा ही सयाजीराव यांची ओळख हिंदुस्थानातच नव्हे तर जगभर पसरली.

बोलणे हे जबाबदारीचे काम आहे. त्याकरिता त्याचे नियोजन, पूर्वतयारी अन् मेहनत फार महत्त्वाची असते, हे सयाजीराव प्रत्येक भाषणाच्या वेळी करत. ज्या विषयावर भाषण करायचे त्या विषयाच्या अभ्यासू व्यक्तीशी चर्चा करणे, इतरांकडून तो विषय समजून घेणे, न पटले तर वादविवाद करून समाधान होईपर्यंत पाठपुरावा करणे, ही त्यांची अभ्यासूवृत्ती होती.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांची चौसष्ठ वर्षातील ही सर्व भाषणे म्हणजे एक वैचारिक संस्थाच आहे, असे महाराजांचे चरित्रिकार दाजी नागेश आपटे यांनी म्हटले आहे. महाराजांची ही भाषणे म्हणजे एका व्यक्तीची नसून एखाद्या संस्थेतील अनेक तज्ज्ञांची असावी, इतकी ती वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत; त्यामुळेच या भाषणांत दीर्घकालीनता, विविधता आणि व्यापकता आढळते. महाराजांच्या इंग्रजी भाषणांचा मराठी अनुवाद प्रो. स. वि. देशपांडे, दि. ना. पुरंदरे, गं. वा. गणपुले, म. श्री. आपटे यांनी केला आणि बडोद्यातील त्याकाळातील मान्यवर साहित्यिक प्रा. चिं. वि. जोशी यांनी त्यावर शेवटचा हात फिरवला.

महाराजा सयाजीराव यांच्या निवडक एकेचाळीस भाषणांचा पहिला खंड त्यावेळचे बहुजनांचे प्रकाशक दामोदर सावळाराम यंदे यांनी १९३६ साली प्रकाशित केला. महाराजांचे मराठीत तीन खंडांत प्रदीर्घ चरित्र लिहिणारे दाजी नागेश आपटे यांनी प्रकाशकाच्या आग्रहाखातर तीन पानी अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना लिहिली होती. महाराजा सयाजीराव हे गुणग्राहक राजा असल्याने सगळ्या क्षेत्रांतील, सर्व जाती-धर्मांची अन् देशाबाहेरीलही वेगवेगळ्या क्षेत्रांतील गुणवान व्यक्तींची ते पारख करत. या तज्ज्ञ व्यक्तींना बडोद्यात बोलावून त्यांच्या क्षेत्रांतील उत्तम कार्य करवून घेत. दामोदर सावळाराम यंदे असेच धडपडे, हरहुन्नरी आणि साहित्य व पत्रकारितेत वेगळे काही करावे वाटणारी व्यक्ती महाराजांनी हेरली. त्यांना बडोद्यात बोलावले. ग्रंथप्रकाशन आणि वृत्तपत्र प्रकाशनात यंदे यांना रुची होती. सयाजीराव महाराज त्यांच्या पाठीशी उभे राहिले. पुढच्या वर्षी १९३७ साली आणखी एकशे आठ भाषणांचा दुसरा खंड दामोदर यंदे यांनीच छापला. आणेंशी भाषणे असलेला तिसरा खंड १९३८ साली य. गो. जोशी पुणे यांनी प्रकाशित केला. तिन्ही खंडांत दोनशे बत्तीस भाषणे समाविष्ट आहेत. महाराजांनी प्रत्येक कामात एक शिस्त लावली होती. भाषणे अगोदर लिहून ठेवणे, न लिहिलेल्या भाषणांची बोलताना सहायकांनी टिपणे घेणे, ही कार्ये वेळीच होत असत. त्यामुळेच ही भाषणे उपलब्ध होऊ शकली. या व्यतिरिक्त १९३३ साली महाराष्ट्रात महाराजांची अनेक शहरात हीरकमहोत्सवाच्या निमित्ताने झालेल्या सत्कारांच्या वेळीची भाषणे वेगळी आहेत. त्याचे स्वतंत्र पुस्तक करावयाचे असल्याने यात त्यांचा समावेश केला नाही.

महाराजांची ही सर्व भाषणे म्हणजे एका प्रज्ञावंत राजाची राज्यप्रशासनाची जणू आधुनिक राजसंहिताच आहे. या भाषणांतून त्यांनी सामाजिक, राजकीय, औद्योगिक, आर्थिक, धार्मिक, नैतिक, शास्त्रीय, आरोग्य, शिक्षण, ललितकला, तत्त्वज्ञान, इतिहास या अनेक विषयांवर सूत्रबद्ध मांडणी केलेली आहे. खरेतर असे वैचारिक काम करणे एका व्यक्तीसाठी अशक्य कोटीतले काम आहे; पण सयाजीराव महाराजांची सर्व विषयांतील पारंगतता थक्क करणारी आहे. त्यामुळे दीर्घकालीनता, विविधता आणि सर्वदूरची व्यापकता या गुणांची सांगड इथे जमली आहे.

सद्गुणांचे आचरण करा, उत्तम नागरिक बना; तसेच उत्तम साधकही बना. हा साधकच जनकत्याणाचा ध्यास असलेला नागरिक, प्रशासक आणि सेवक बनू शकतो. आपल्या कर्मात भक्तिभावना असली की, आनंद मिळतो. यासाठी ज्ञानाची कास धरून अज्ञानाचा अंधार दूर केल्यास संकटे, दुःखं दूर जातील. हा मानवी कल्याणाचा ध्यास हेच एकूण भाषणांचे सूत्र आहे.

या सर्व भाषणांतून शब्दाशब्दांतून दिसतो दुर्दम्य देशभिमान, आपल्या प्राचीन संस्कृतीविषयीचा योग्य आदर, प्रजावत्सल राजाची समाजसुधारणेची असलेली आत्यंतिक तळमळ, शिक्षण प्रसाराची तीव्र ओढ, देशी भाषांतील साहित्य समृद्ध व्हावे ही आंतरिक इच्छा, बलाढ्य सत्तेविरुद्ध आयुष्यभर टक्कर देण्याचे धैर्य, प्रकांड पंडितास शोभावी अशी विद्वत्ता आणि सर्व कलासंबंधीची उदार रसिकता.

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील हिंदुस्थानातील अनेक राजे ब्रिटिश सत्तेचे मांडलिक बनून सार्वभौम सत्तेला शरण गेले होते. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी मात्र आपण सार्वभौम राजे आहोत, या भूमिकेतून स्वतंत्र प्रज्ञेने आणि स्वतःच्या निर्णयक्षमतेने बडोद्यात लोकशाही राज्यतंत्राचा अनोखा प्रयोग सुरु ठेवला होता. ब्रिटिशांविरुद्ध लढणाऱ्या क्रांतिकारकांचीही त्यांनी पाठाराखण केली. अशा स्वातंत्र्याकांक्षी, प्रजाहितदक्ष आणि आधुनिक ज्ञानविज्ञानाची कास धरणाच्या द्रष्टव्या राजाची ही भाषणे समकालीन धुरकटलेल्या वातावरणात दीपस्तंभासारखी मार्गदर्शक ठरतील यात शंका नाही. समितीचे सदस्य डॉ. रमेश वरखेडे यांची गेल्या आठ वर्षांपासून महाराजा सयाजीराव गायकवाड प्रकल्पासाठी मदत होत आहे. या भाषणांचे संपादन करून अभ्यासपूर्ण प्रस्तावना त्यांनी लिहिली आहे. या प्रकाशन प्रकल्पात त्यांचे फार मोठे सहकार्य व मदत मिळत आहे.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनी आयुष्यभर जनकल्याण आणि लोकसेवेचा ध्यास घेऊन सुप्रशासनाचा आदर्श निर्माण केला. जनसेवेतच आपला मोक्ष शोधला. याबरोबरच साहित्य, कला, संस्कृतीच्या कामी मदत करून ते सर्वांचे पोशिंदे झाले. गरीब-वंचितांचे आधारवड बनले. त्यांचे व त्यांचे संबंधीचे हे हे अक्षरधन आपल्या राष्ट्राची संपत्ती आहे. या ऐतिहासिक सांस्कृतिक वारसाचे संरक्षण आणि संवर्धन करणे हे राष्ट्रीय सांस्कृतिक कार्य ओळखून महाराष्ट्र शासनाने महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशनाचे काम सुरु केले आहे. या कामात उच्च व तंत्रशिक्षणमंत्री मा. विनोदजी तावडे, अप्पर मुख्य सचिव श्री. सीताराम कुंटे, सहसचिव श्री. सिद्धार्थ खरात, शिक्षण संचालक डॉ. धनराज माने, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक व निर्मिती संशोधन मंडळ संचालक डॉ. सुनील मगर, नियंत्रक श्री. विवेक गोसावी, सर्व शासकीय अधिकारी, प्रकाशन समितीचे सर्व सदस्य, या प्रकल्पात मदत करणारे सर्व संपादक-अनुवादक यांच्या मदतीमुळेच पहिल्या टप्प्यातील पंचवीस खंडांचे एकाच वेळी प्रकाशन होऊ शकले. आपल्या साहित्य आणि संस्कृतीच्या अक्षरधनाचा हा अनमोल खजिना प्रकाशन प्रकल्पात मला खारीचा वाटा उचलण्याची संधी महाराष्ट्र शासनाने दिली. या कामात मला खूप आनंद मिळाला. या ग्रंथाच्या वाचनातून जनकल्याणाचा ध्यास घेतलेले कारभारी, अंमलबजावणी करणारे प्रशासक आणि जनसामान्यांना आपापल्या कर्तव्यात प्रेरणा मिळू शकेल.

- बाबा भांड

सचिव,

महाराजा सयाजीराव गायकवाड  
चरित्र साधने प्रकाशन समिती, औरंगाबाद.

दि. २७ ऑगस्ट, २०१७.

- दुसरी जागतिक सर्वधर्मपरिषद, शिकागो दिन,  
२७ ऑगस्ट, १९३३
- महाराजा सयाजीराव या परिषदेचे अध्यक्ष होते.

# महाराजा सयाजीराव गायकवाड

## यांची समग्र भाषणे संपादकाची प्रस्तावना

### १. पूर्वकथन

श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड महाराज १८७५ साली बडोद्याच्या गादीवर आले. राज्यकारभाराची प्रत्यक्ष मुख्यत्वारी त्यांना १८८१ मध्ये मिळाली. मधल्या सहा सात वर्षांच्या काळात टी. माधवराव यांनी दिवाण या नाऱ्याने बडोद्याच्या राज्यकारभाराची घडी बसवली आणि सयाजीरावांना राज्यकारभाराचे धडे देण्याची व्यवस्था केली. माधवरावांच्या या योगदानाचे ऐतिहासिक महत्त्व इतिहासकार व संशोधकांनी वेळोवेळी नोंदवून ठेवले आहे. १९०७ साली इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांनी म्हटले होते की, १८७४ पर्यंत (बडोदे संस्थानाच्या) राज्यकारभारांत जो गोंधळ व बखेडा माजला होता तो त्या सालानंतर संपून, कारभार व्यवस्थित व सुयंत्र होण्याच्या रस्त्याला लागला व थोड्याच वर्षांनी लगतच्या सुरत, खेडा, अहमदाबाद वगैरे इंग्रजी जिल्ह्यांतील इंग्रजी कारभाराच्या तोडीला येऊन ठेपला. ह्या व्यवस्थेचे सर्व श्रेय माधवराव यांस देणे रास्त आहे. (राजवाडे, १९९८, पृ. ५९) पुढे सप्टेंबर १८८२ मध्ये टी. माधवराव बडोद्याच्या सेवेतून बाहेर पडले. त्यानंतर सयाजीरावांनी आपल्या कारकिर्दीत जी राजनीती आणि प्रशासकीय कार्यप्रणाली निर्माण केली, ती संपूर्ण हिंदुस्थानातली प्रगत स्वरूपाची राज्यप्रशासनप्रणाली ठरली.

गायकवाड महाराजांच्या यशाचे रहस्य गादीवर बसण्यापूर्वी त्यांना प्राप्त झालेल्या राजप्रशिक्षणात आणि त्यांच्या व्यासंगी व्यक्तिमत्त्वात आहे. राज्याचा महसूल, सार्वजनिक मालमत्ता, लष्कर, पोलीस दल, सार्वजनिक शांतता व सुव्यवस्थापन, तुरंगव्यवस्थापन, शिक्षणप्रसार इत्यादी बाबतीतले नेमके प्रशिक्षण अधिकारी व्यक्तींच्या मार्फत त्यांना प्राप्त झाले होते.<sup>९</sup> मात्र राज्यप्रशिक्षणातल्या या तांत्रिक बाबींचे ज्ञान राज्याची संपूर्ण ओळख होण्यासाठी आणि राज्यकारभाराचे सुकाणू हाताळण्यासाठी पुरेसे नव्हते. त्यामुळे महाराजांनी बीजग्रंथांचे वाचन, ज्ञानी व अनुभवी तज्जांच्या सहवास आणि जगप्रवासातील निरीक्षणातून प्राप्त झालेले अनुभवजन्य ज्ञान यांतून आपली

राजकीय मर्मदृष्टी विकसित केली. या व्यासंगातून प्राप्त झालेल्या मर्मदृष्टीचा त्यांनी राज्यव्यवहारात कौशल्याने आणि दूरदृष्टीने उपयोग केला. वास्तविक महाराजांचे कुठलेही औपचारिक स्वरूपाचे विद्यापीठीय शिक्षण झालेले नव्हते; पण त्यांचे व्यक्तिगत्व त्या काळातल्या आधुनिक जाणिवांनी भारलेले होते. महाराजांच्या राजकीय कारकिर्दीच्या काळात भारतात समांतरपणे ब्रिटिशांविरुद्ध स्वातंत्र्यलढा सुरु होता. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात जोर धरू लागलेले महाराष्ट्रातले सामाजिक सुधारणा आणि राजकीय जागृतीचे पर्व त्यांनी जवळून पाहिले होते. किंबहुना त्यात त्यांची सामिलकी होती. आशिया, युरोप, अमेरिका, आफ्रिका अशा सर्व खंडात त्यांचा मुक्त संचार होता. जगभरातल्या राजकीय घटना-घडामोर्डीविषयी ते जागृत असत. पहिल्या महायुद्धाचे राजकारण, जपान्यांनी मिळविलेला विजय, दक्षिण आफ्रिकेतले युद्ध, जागतिक महामंदीचा काळ आणि अमेरिकेतल्या सुधारणा या सर्वांविषयीची अभिज्ञता त्यांच्याकडे होती. संगीत, चित्र, शिल्प या ललितकला, प्राच्यविद्या, इतिहास व वाङ्मयातल्या समकालीन प्रवाहांची अद्यायावत माहिती त्यांना होती. इतकी बहुलक्ष्यी विश्रब्धता त्या काळातील अन्य कुठल्या राजाकडे नव्हती.

महाराजा सयाजीराव गायकवाड हे आधुनिक मूल्यांवर भारतीय समाजाची पुनर्घटना करण्याच्या घेयाने प्रेरित झालेले राजे होते. या ध्येयवादामुळे कुठल्याही सार्वजनिक कार्यक्रमात बोलताना समाजधारणेला पोषक अशा विचारसूत्रांची मांडणी करण्याची संधी त्यांनी सोडली नाही. सामान्यजनांचे उद्घोषन करण्याची कर्तव्यपरायणता हे जणू त्यांचे व्रत होते. त्यामुळे कुठलेही प्रासंगिक भाषण असले तरी त्यातून नवविचार मांडण्याची संधी ते घेत. त्यांच्या भाषणांना म्हणूनच तत्त्वचिंतनाचे आणि समाजमीमांसेचे संदर्भमूल्य प्राप्त झाले आहे. विवेकवादी राजनीतीचे प्रात्यक्षिक सांगणाऱ्या एखाद्या आधुनिक राज्योपनिषदासारखी ही भाषणे आहेत. गुणात्मक लोकशाही राजवटीतल्या वर्तनव्यवहारासाठी नागरिक, राज्यकर्ते, प्रशासक आणि बुद्धिवादी यांच्यासाठी नमुनादर्श पुरवणारी ही राजकीय सूत्रमाला आहे. १८७७ ते १९३८ या कालखंडात महाराजांनी दिलेल्या भाषणांपैकी निवडक दोनशे भाषणांचे संपादन यापूर्वी आल्बन विजेरी, केनेथ साँडर्स आणि सी. ई. न्यूहॅम यांनी केले असून ते चार खंडात प्रसिद्ध करण्यात आले होते. या समग्र भाषणांची संहिता इथे पुनःसंपादित करण्यात आली आहे. सयाजीराव गायकवाड यांच्या लोककल्याणकारी राजनीतीचा आणि आर्थिक-सामाजिक विकासाच्या प्रशासनिक मूलतत्वांचा माग काढण्यासाठी ही भाषणे पथदर्शक ठरणारी आहेत. सत्ता आणि ज्ञान यांचा अविभाज्य संबंध असतो. सत्ता व्यक्तिगिन्ह नसते, त्यात विचारव्यूहाचा वाटा मोठा असतो, याचे भान आजच्या कारभारी मंडळीला आणि बुद्धिवादी विचारवंतांना येण्यासाठी या भाषणांचे पुनर्वाचन होणे गरजेचे आहे.

बडोद्याचे महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांची राजकीय कारकीर्द ही एखाद्या तत्त्वज्ञ राजाला शोभेल अशी होती. त्यांची राजनीती केवळ राजकीय डावपेच आणि सत्ताकारणापुरती मर्यादित नव्हती. राजेपणा हा राज्याच्या स्वामित्वावर अवलंबून नसून बुद्धीच्या प्रगल्भतेवर अवलंबून आहे अशी त्यांची धारणा होती. (१८ ऑक्टोबर १९०३, लाहोर) 'राजसभा ही

एखाद्या विद्वत परिषदेसारखी असावी' (काशी, १९ जाने. १९२४) असे मानणाऱ्या या राजाच्या राजकीय ध्येयधोरणात आणि कृतिकार्यक्रमात त्यांच्या तत्त्वज्ञ मनोदृष्टीचा वारंवार प्रत्यय येतो. प्लेटोच्या भाषेत बोलायचे तर हा 'तत्त्वज्ञ राजा' होता. सयाजीरावांच्या राजकीय वाटचालीत टी. माधवराव यांच्यासारखे कुशल प्रशासक, रमेशचंद्र दत्त यांच्यासारखे अर्थशास्त्रज्ञ (राज्याचे दिवाण), योगी अरविंद यासारखे क्रांतिकारी तत्त्वज्ञ (महाराजांचे खासगी सचिव आणि बडोदा महाविद्यालयाचे उपप्राचार्य), इतिहासतज्ज्ञ रियासतकार गो. स. सरदेसाई (महाराजांचे रीडर, खासगी सचिव आणि दफ्तरखान्याचे प्रमुख) यांच्या बौद्धिक योगदानाचा थेट वाटा होता. राजदरबारात त्यांना अधिकाराची पदे देण्यात आली होती. राष्ट्रवादी, सुधारणावादी आणि क्रांतिकारी गटांतील पुढारी आणि त्यांच्या विचारविश्वातील विविध विचारप्रवाहांची जाण होती. न्या. रानडे, दादाभाई नौरोजी, महात्मा फुले, लोकमान्य टिळक, विठ्ठल रामजी शिंदे, रवीन्द्रनाथ टागोर, सुभाषचंद्र बोस यांच्या बौद्धिक मांडणीची आणि कृतिकार्यक्रमांची भूमिका त्यांना ठाऊक होती. इतिहास संशोधक चिंतामण विनायक वैद्य यांनी सयाजीरावांची तुलना राजे विक्रमादित्य व राजा भोज यांच्याशी केली आहे. या राजांच्या दरबारात विद्वानांना सन्मानाचे स्थान असे. राज्यशास्त्र, देशोदेशीच्या राज्यघटना, इतिहास, तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र व धर्म या विषयांत त्यांना विशेष रुची होती. (चिं. वि. वैद्य, १९२३, पृ. ९८) आधुनिक ज्ञानविज्ञानाचा साक्षेपी अभ्यास असलेला राजा अशी त्यांची ओळख होती. बौद्धिक तृष्णेतून कुठलाही विषय मूळापासून समजावून घेण्याची त्यांना आवड होती.<sup>३</sup> शिकागोच्या जागतिक धर्मपरिषदेचे अध्यक्षस्थान किंवा लंडनच्या मानव्यविद्या परिषदेचे अध्यक्षस्थान भूषवून त्यांनी आपली 'प्रज्ञावंत राजा' ही खतंत्र ओळख निर्माण केली होती.

वास्तविक सयाजीराव ज्या राजकीय पार्श्वभूमीवर आपल्या प्रशासनाला आकार देऊ पाहत होते तो काळ आणि परिस्थिती फारशी अनुकूल नव्हती. महाराजांनी आपली राजकीय कारकीर्द सुरु केली तेढ्या त्यांच्यासमोर सत्तेच्या दलालांना रोखणे, प्रादेशिक फुटीला शह देणे, अल्पसंख्याकांचे संरक्षण, अशी अनेक आव्हाने होती. खिळखिळी होणारी सरंजामशाही, व्यापाच्यांची भांडवलशाही, राजकारणात रस नसलेले व आपापल्या चरितार्थात गुंतलेले सर्वसामान्य प्रजाजन आणि ब्रिटिश वसाहतवादाची दहशत अशी आजूबाजूची परिस्थिती असताना संस्थानाचा राज्यकारभार चालविणे तितके सोपे नव्हते. या काळातल्या राजकीय परिस्थितीचे आकलन होण्यासाठी मामा परमानंद यांनी महाराजांना उद्देशून लिहिलेत्या पत्रातील मजकूर पुरेसा बोलका आहे. ते लिहितात, संस्थानिकांसभोवार पसरलेले वातावरण मोठे विचित्र आहे. आपल्या हालचालींवर व राज्यकारभार चालविण्याच्या पद्धतीवर नजर ठेवण्यासाठी वरिष्ठ सत्तेने पोलिटिकल एजंट या नावाचा अधिकारी आपला प्रतिनिधी या नात्याने ठेविला आहे. डोळ्यांत तेल घालून त्याचे निरीक्षण चाललेले असते. आणि अशा प्रकारच्या परिस्थितीतून आपण मार्ग चोखाळावयाचा आहे... राजेसाहेबांसभोवार एक प्रकारची तटबंदी घालण्यात आलेली असते. बाहेरच्या जगाशी त्यांचा संबंध सहसा येऊ दिला जात नाही. (कुलकर्णी, १९६२, पृ. ३८०-३८२) हिंदुस्थानात व विशेषतः देशी राज्यात चांगले राज्यकुशलतेचे काम करण्यास हल्ली चांगली सवड व जागा राहिली नाही असे

स्वतः महाराजांनीही नोंदवून ठेवले आहे. त्यांच्या 'हुजूरहुकूम'मधील काही निवेदनांवरून याची कल्पना येते. 'हुजूरहुकूम'मध्ये अनेक वेळा त्यांची ही व्यथा व्यक्त झाली आहे. त्याचा गोषवारा पुढीलप्रमाणे सांगता येईल :

कारभारासंबंधी एखादी तजवीज सार्वभौमियांच्या सत्तेच्या आग्रहाने करावी लागते. परक्या राजकीय नाउमेदीच्या कारणाने सुधारणेच्या हाती घेतलेल्या गोष्टी बाजूस ठेवाव्या लागतात. काही प्रसंगी परदेशीय व वरिष्ठ सत्ताधीशांच्या वशित्याचे लोक येथील राजसत्तेस जुमानीत नाहीत, त्यावेळी त्यांना आगा घालावा लागतो. काही प्रसंगी सरदार वरैरे जुन्या नेमणूकदारांचा गट स्थापित होतो व त्या कठाच्या उत्तेजनाने कांही लोक त्रासदायक वर्तन करतात. देशी राज्यात अधिकार चालविणारे अंमलदार गरिबांवर अधिकाराचा फाजील उपयोग करतात व बलाव्यांवर आवश्यक अशा प्रमाणातही करीत नाहीत. स्वदेशी अंमलदार ताब्यातील नोकरांवर पाहिजे तशी कडक नजर ठेवीत नाहीत; आणि अधिकारयुक्त अशा व्यक्तीने अधिकार वापरला तर लोक अधिकाच्याचा चांगला हेतू न पाहता वाईट हेतूच ग्रथमतः धरून चालतात. देशातील लोकांची सामान्यतः प्रवृत्ती व्यवस्थिशीर काम करण्याकडे नसते आणि कामाची व जबाबदारीची योग्य वाटणी, तसेच वेळेच्या किमतीचे महत्त्व, याबाबतीत हिंदुस्थानच्या लोकांस अद्याप पुष्कळ शिक्षण घेतले पाहिजे, अशी हल्लीची स्थिती आहे. (गायकवाड २०९३, पृ. ९ ते ८)

अशा अत्यंत नकारात्मक पार्श्वभूमीवर महाराजांनी आपल्या राजप्रशासनाचा दर्जा ब्रिटिश शासनप्रणालीच्याहीपेक्षा अधिक उंच नेला. हिंदुस्थानात पाश्चिमात्यांप्रमाणे राज्यप्रशासनशास्त्राची बौद्धिक परंपरा नव्हती. १८४३ साली रामकृष्ण विश्वनाथ यांनी यासंबंधी लिहून ठेवले आहे की, हिंदू लोकांचे कोणतेही पुस्तकांत 'पोलिटिकल इकानमि' म्हणजे राज्यव्यवस्था, हे शास्त्र जसे आडम स्मिथचे 'वैल्थ आफ नेशन्स' नामक पुस्तकात आहे, त्याप्रमाणे स्पष्ट लिहिलेले नाही (बेडेकर, १९६९, पृ. ९) या पार्श्वभूमीवर सयाजीरावांनी आधुनिक पद्धतीच्या प्रशासनाचा पाया कसा रचला याचा तपास करणे, हे राज्यशास्त्राच्या अभ्यासकांपुढचे आव्हान आहे.

## २. सयाजीरावांचे व्यक्तिमत्त्व

सयाजीराव गायकवाडांची राजकीय कारकीर्द ही ब्रिटिश वसाहतवादाच्या पार्श्वभूमीवर समजावून घ्यावी लागते. ब्रिटिश सत्तेशी राजनैतिक संबंध ठेवताना इतर संस्थानिकांप्रमाणे केवळ मांडलिकत्वाच्या भूमिकेतून स्वाभिमान बाजूला ठेवून अगतिकतेने शरण जाण्याची वृत्ती त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात नव्हती; म्हणूनच सयाजीराव आपला वेगळा ठसा निर्माण करू शकते.<sup>३</sup> त्या त्या वेळची राजकीय परिस्थिती लक्षात घेऊन त्यांनी प्रसंगी तडजोडीचे राजकारण जरूर केले असेल, पण सत्त्व गहाण टाकून कुठलाच व्यवहार केला नाही. इंग्रज स्वतःला 'सार्वभौम' समजत; परंतु सयाजीरावही आपल्याला मांडलिक न समजता 'सम्बल सत्ताधीश' (Allies) समजत. असे असूनही अकारण आत्मगौरवाची भावना त्यांनी कधीच जोपासली नाही. इंग्रजांचे सामर्थ्य शास्त्रीय प्रगतीत आहे, हे त्यांनी ओळखले होते. ब्रिटिशांच्या बौद्धिक व भौतिक प्रगतीची कास धरून त्यांनी आपल्या प्रशासकीय राजनीतीला अधिकाधिक वास्तवाधिष्ठित बनविण्याचा चंग बांधला, आणि आपला स्वतःचा राज्यप्रशासनाचा एक नमुनादर्श निर्माण केला. ब्रिटिशांशी उघड संघर्षाचा पवित्रा न

घेता सामाजिक-आर्थिक सुधारणांचे राजकारण केले. मात्र ब्रिटिश सत्ताधाच्यांचे आगमन हा ईश्वरी प्रसाद आहे, असल्या भाबद्या भूमिकेशी त्यांनी कधीच आपले नाते जोडले नाही.

डॉ. सदानंद मेरे यांनी सयाजीराव गायकवाड यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची आणि प्रशासन पद्धतींची शाहू महाराजांशी तुलना केली आहे :

सयाजीरावांची प्रतिपक्षाला हाताळण्याची पद्धत गनिमी काव्याची होती. याउलट शाहू छत्रपतींची पद्धत होती. तिची तुलना शिकारीशी करता येईल. स्वतः शाहू महाराज उत्तम शिकारी होते; पण सावज गाफील असताना त्याला टिप्पणे महाराजांना आवडत नसे. हाका मारीत, रान उठवत सावजाला सावध करून, बचावाची संधी देऊन, इतकेच नव्हे, तर अंगावर घेऊन लोळवणे त्यांना पसंत पडे. ‘साप भी मर जाए और लाठी भी न तुटे’ ही सयाजीरावांची शैली. उलट दोन-चार काळ्या मोडल्याशिवाय साप मारण्याचे समाधान शाहू महाराजांना मिळायचे नाही, असा प्रकार. सयाजीराव थंड डोक्याने डावपेच आखणार. शाहू महाराजांना डावपेच येत नव्हते, अशातला भाग नाही; पण ते भावनाप्रधानही होते. एखादी गोष्ट मनाला फार लावून घेत. सयाजीरावांच्या दीर्घायुष्याचे आणि छत्रपतींच्या लवकर जाण्याचे एक कारण त्यांच्या त्या त्या मनोवृत्तीतही असावे, हे लक्षात ठेवले पाहिजे. (मोरे, २००७, पृ. २७५)

राजाने कावेबाज कोल्हा व भयंकर सिंह या प्राण्यांच्या स्वभावांचे अनुकरण करणे जरुरीचे असते, असे राजकीय विश्लेषक मैकियावेली यांनी म्हटले होते, त्याची येथे आठवण होते. (मैकियावेली, १९६३, पृ. ६५) ग्रीक कवी Archilochus याने कोल्हा आणि साळिंदर यांच्या गुणविशेषांची तुलना केली आहे. कोल्हा हा बहुरूपी (pluralist) तर साळिंदर एकखांबी (monist) असतो. विविध युक्त्याप्रयुक्त्यांचा वापर करण्याचे आणि प्रसंगी चकवा देण्याचे कौशल्य कोल्ह्याकडे असते. ब्रिटिशांना असा चकवा देण्याचे आणि त्यासाठी नाना क्लॅफ्ट्या लढविण्याचे कौशल्य सयाजीरावांकडे होते. साळिंदराकडे अशी बहुरूपता नसली तरी प्रसंगोपात्त आपल्या घाणेद्रियांतून विशिष्ट वास सोडून शत्रूला दूर ठेवण्याचे व शत्रू अंगावर आलाच तर आपल्या शरीरात लपलेले अंगभूत काटे बाहेर काढण्याचे एकमेव अस्त्र वापरून ते शत्रूचा प्रतिकार करते. शत्रूने कसाही पवित्रा घेऊन आक्रमण केले तरी साळिंदराचा हा बचाव त्यावर मात करायला पुरेसा ठरत असे. कोल्ह्याचा बहुरूपीपणा पांधरून शत्रूला आपल्या ख्याव्यक्तिमत्त्वाचा माग लागू न देणे यात महाराज पारंगत होते. मात्र शत्रूचे घाव अंगावर घेऊन बळी जाण्यातली हौतात्म्यवृत्ती त्यांना कधीच भावली नाही. सयाजीरावांच्या व्यक्तितमत्त्वात साळिंदरप्रमाणे शत्रूला दूर ठेवून बिचकवण्याचा शहाणपणा होता. शत्रूला कायम दूर ठेवण्याचे चातुर्थ त्यांनी संपादित केले होते. ब्रिटिशांना त्यांनी या चातुर्थने अनेक चकवे दिले. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना कायम कोड्यात टाकणारे हे व्यक्तिमत्त्व होते. त्यामुळे सयाजीरावांच्या साध्या गोष्टींकडेही ते संशयाने पाहत. त्यांच्यावर सतत गुप्त पाळत ठेवण्यासाठी ब्रिटिशांना अपार कष्ट पडत.

प्रसिद्ध मानसशास्त्रज्ञ व अर्थतज्ज्ञ Daniel Kahneman आणि Econs आणि Humans अशा दोन प्रकारच्या वृत्तिविशेषांच्या माणसांतला फरक विशद केला आहे. 'The

Econs who live in the land of theory and Humans who act in the real world' असे या दोन भिन्न प्रकृतीच्या व्यक्तिमत्त्वांचे वर्णन त्याने केले आहे. प्रज्ञा आणि प्रतिभा, बुद्धी आणि भावना, मुत्सदी आणि भाबडा, चतुर आणि सरधोपट अशा प्रकारच्या भेदांच्या जोड्यांना जवळ जाणारी ही संकल्पना आहे. प्रज्ञावान माणूस भावनेच्या आहारी न जाता थंड डोक्याने व बुद्धी पणाला लावून निर्णय घेतो. घायकुतीला न येता समग्र परिप्रेक्ष्यातून विचार करण्याची त्याला सवय असते. दीर्घकालीन परिणाम व फलश्रुतींचा साकल्याने विचार करून प्रसंगी 'बचेंगे तो और भी लढेंगे' या न्यायाने आपली योजना बासनात बांधून ठेवण्याची त्याची तयारी असते. भावना आणि शाब्दिक प्रभावांच्यापासून दूर राहणारी तटस्थ्य वृत्ती, अप्रत्यक्षपणे लाभ संपादित करता येतील अशा पर्यायी योजनांचा स्वीकार करण्यातला धोरणीपणा, हे इकॉन्सचे गुण; याउलट वाच्याप्रमाणे प्रवाहपतित होणारे, भावनिकतेला शरण जाणारे, गाफील राहिल्याने स्वतःवर संकट ओढ्यून व्यक्तिमत्त्व हे 'ह्यूमन्स' चे गुणविशेष असतात. (*Kahneman Daniel, 2011, pp.343-344*) या वर्गीकरणानुसार सयाजीराव गायकवाड 'इकॉन्स' गटातच मोडतात. इतर संस्थानिकांप्रमाणे प्रवाहपतित होण्याचा, नजीकच्या लाभांच्या मोहात पडण्याचा आणि भावनिकतेला शरण जाऊन गाफील रहाण्याचा प्रमाद त्यांच्या हातून कधीच घडला नाही. याचा अर्थ 'ह्यूमन्स'कडे असणारी संवेदनशीलता त्यांच्याकडे नव्हती, असे म्हणता येणार नाही. मात्र आपल्या व्यक्तिगत जीवनातल्या व्यथावेदना आणि राज्यप्रशासन याची त्यांनी कधीच सरमिसळ होऊ दिली नाही. पाश्चिमात्यांची विज्ञाननिष्ठा आणि पौर्वात्यांची सहिष्णुता यांचा उत्तम संगम त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात होता. — "queer combination of the brain of an English chemist with the soul of an Indian Buddhist" अशी या दुपेडी व्यक्तिमत्त्वाची घडण होती. (*Vogue, 1886, pp. 282*).

त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातला हा दुपेडी सांधा न उलगडल्यामुळे सयाजीरावांच्या राजनीतीचे मर्म काही विद्वानांना उलगडले नाही. इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे हे त्यापैकी एक होत. त्यांचे सयाजीरावांविषयीचे आकलन असेच एकांगी आहे. राज्ययंत्र अत्यंत दुर्बल व पंगू ठेवून उगाच बखेडा माजविणाऱ्या न्हावगंडी सुधारणा करीत बसणारा राजपुरुष स्वतःच्या व स्वराज्ययंत्राच्या नाशास मात्र, कारण होतो. (राजवाडे, १९९८, पृ. ६२५) अशा शब्दांत इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांनी सयाजीरावांच्या राजकीय व सामाजिक सुधारणांवर टीका केली होती. राजवाड्यांच्या मते, अशा सुधारणा राजकीय सामर्थ्याच्या दृष्टीने सर्वधा क्षुल्क आहेत. अर्थात राजवाडेंचे हे आकलन सयाजीराव गायकवाड यांच्या राजकीय धोरणांचे अपवाचन करणारे असून ते काहीसे एककल्ली आहे. आधी राजकीय की आधी सामाजिक यापैकी कुठल्यातरी एकाच भूमिकेचा आग्रह धरणाऱ्या तत्कालीन सुशिक्षितांच्या एका वर्गाचे प्रतिनिधित्व राजवाडे करीत होते, असे दिसते. राष्ट्रवादाचा राजवाड्यांचा अर्थ फक्त वसाहतवादी सतेचे उच्चाटन एवढ्या मर्यादित कक्षेतच फिरत राहतो. आधुनिक विवेकवादी जागिवा हा भारतीय राष्ट्रवादाचा मुख्य प्रेरणास्रोत होता हे राजवाड्यांनी लक्षात घेतलेले नाही (वरखेडे रमेश, २०१२, पृ. ७८) सयाजीराव गायकवाडांनी पूर्वजांच्या ऐतिहासिक वारशाच्या स्मरणरंजनावर आधारलेल्या तथाकथित

कडव्या राष्ट्रवादाचा कधीच पुरस्कार केला नाही. मात्र खिस्ती सेवा मूळ्यांना अनुसरणाऱ्यात व पददलितांच्या उद्भाराची भूमिका घेणाऱ्या तत्कालीन फुले, रानडे, लोकहितवादी, विठ्ठल रामजी यांच्या देशीवादी व सुधारणावादी विचारांशी त्यांची नाळ अधिक जुळते. जाज्वल्य राष्ट्रवाद आणि शाश्वत विकासाची राजनीती या दोन्ही भूमिकांमध्ये समतोल साधणारी त्यांची भूमिका होती. एकीकडे ब्रिटिशांना चकवा देऊन जहाल राष्ट्रवादी बंडखोरांना छुपी रसद पुरवायची आणि दुसरीकडे सामाजिक सुधारणांचे व्रत घेणाऱ्यांची पाठराखण करून सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ दृढ करायची अशी दुहेरी भूमिका त्यांनी यशस्वीपणे निभावली. ‘इकॉन्स’ गटातील व्यक्तीच्या अंगी असणारा हा धोरणीपणा आणि डावपेच न उलगडल्याने राजवाडे यांनी असे अपवाचन केले असावे.

### ३. सयाजीरावांची राजनीती

१८७५ साली महाराजांचा राज्याभिषेक झाला आणि १९३९ साली त्यांचे निधन झाले. चौसष्ठ वर्षाची प्रदीर्घ राजकीय कारकीर्द त्यांना लाभली. शेतकरी कुटुंबातून राजपद प्राप्त झालेल्या सयाजीरावांनी बडोदे संस्थानात सामंतशाही राजवटीच्या परंपरेला छेद देऊन आधुनिक लोकशाही मूळ्यांना अनुसरणारी शासनप्रणाली निर्माण करण्याचा अनोखा प्रयोग केला. राजधर्म निभावणे म्हणजे सत्तेचा स्वच्छंद वापर करणे ह्या तथाकथित समजुतीचा त्यांच्यावर यत्किंचितही प्रभाव नव्हता. त्यांच्या सत्ताकारणाला निश्चित असे तात्त्विक अधिष्ठान होते. सनातनी दृष्टिकोन टाळून विवेकाच्या मूळ्यावर टिकेल तेच स्वीकारण्याची विज्ञाननिष्ठ दृष्टी त्यांनी आपल्या राज्यप्रशासनात अनुसरली. सरंजामशाही मानसिकतेतून येणारी मनमानी व दमनकारी अर्थनीती यांना फाटा दिला. तर्कशुद्ध, विवेकाधिष्ठित नियम व कायदे आणून प्रजेचे जीवन सुखी करण्याचा राजकीय कार्यक्रम राबविला. तसेच माणसाच्या जीवनातील आनंद आणि शहाणपणा वाढविणाऱ्या मूळ्यवान अशा कला-संस्कृतीच्या आविष्कारांचा मार्ग प्रशस्त करण्यावर भर दिला. ज्ञानात्मक सत्तेचा एक नमुनादर्श त्यांनी आपल्या राजवटीतून प्रस्थापित केला होता. आनंदाचा निर्देशांक वाढविणाऱ्या अलीकडच्या जागतिक प्रयोगांची पूर्वपीठिका सयाजीरावांच्या राजवटीत पहायला मिळते. आशिया-युरोप-अमेरिका खंडातील विविध राजवटींचा, धर्मसुधारणांचा, आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक प्रगतीचा आशय लक्षात घेऊन आपली राजनीती रचण्यावर सयाजीरावांचा भर होता. ‘बडोदे आज करते, ते हिंदुस्थान उद्या करील’ अशी त्यांची ख्याती होती. ब्रिटिश अमदानीत बडोदा संस्थानाने प्रागतिक राज्यप्रशासनाचा नमुनादर्श म्हणून आपली वेगळी ओळख निर्माण केली होती. ‘भारतीय लोकशाहीची प्रयोगशाळा’ अशा शब्दात बडोद्याच्या राज्यप्रशासनाचा गौरव केला गेला आहे.

१८८९ साली राज्यारोहण समारंभ होऊन सयाजीरावांची कारकीर्द खच्या अर्थने सुरु झाली ती महाराजांच्या जाहीरनाम्याने. राज्यघटनेची उद्देशपत्रिका आणि राजाचा वचननामा यांचा नमुना म्हणून या जाहीरनाम्याकडे पाहिले पाहिजे. राजनिर्णय मौखिक स्वरूपात राहिल्याने त्यात पळवाटा शोधण्याची संधी मिळते. तसे होऊ नये यासाठी लेखी हुजूरहकूम काढण्याची पद्धती सयाजीरावांनी रुढ केली. राजकीय निर्णयप्रक्रियेत प्रागतिकतेचा स्वीकार आणि पारदर्शकतेवर

त्यांनी भर दिला.<sup>४</sup> राज्यप्रशासनात आधुनिकतेची कास धरली आणि त्यासाठी सुधारणावादाचा पुरस्कार केला. जनतेला नागरी हक्कांबरोबरच राजकीय सत्तेत सहभाग देण्यासाठी आवश्यक ते कायदे केले. अशिक्षित आणि दुर्बल प्रजाजन राजकीय स्वातंत्र्य उपभोगू शकत नाही, या जाणिवेतून सत्तीचे प्राथमिक शिक्षण आणले. गाव तेथे ग्रंथालयाची चळवळ संघटित केली, सार्वजनिक जीवनातून जातिभेद, अस्पृश्यता, बालविवाह, वेठबिगारी, अशा प्रतिगामी रुढीचे उच्चाटन करण्यासाठी कायदे केले आणि त्याअनुषंगाने पूरक सामाजिक सुधारणांचे उपक्रम चालवले. शेती व उद्योगाच्या विकासासाठी पूरक कौशल्य शिक्षणाचे कार्यक्रम, व्यायाम आणि बलोपासनेचा कार्यक्रम, आरोग्य आणि पिण्याच्या पाण्याची सेवा, अशा विविध मार्गांनी महाराजांनी लोककेंद्री प्रशासनाचा पाया रचला.<sup>५</sup>

सयाजीरावांनी राज्यकारभाराची आपली स्वतःची अशी स्वतंत्र सहिता निर्माण केली. ‘कायद्याचे राज्य’ म्हणजे काय, याचा वस्तुपाठ देणारी राज्यपद्धती विकसित केली. राज्य चालविणे हे शास्त्र आहे व त्यासाठी राजा ज्ञानी असला पाहिजे या भूमिकेतून जगभरातील राजकीय प्रशासनपद्धतींचा अभ्यास केला आणि स्वतःच्या राज्यात सुप्रशासनाचे अनेक प्रयोग केले. लोकांना सत्य कळले पाहिजे ही बौद्धिक गणराज्याची पूर्वअट मानून त्यांनी वादविवादांचे आणि वृत्तपत्रस्वातंत्र्याचे स्वागत केले. नव्या बदलांची सुरुवात स्वतःपासून व राजवाड्याचासून करण्याचा पायंडा पाडला. राजवाड्यातील सहभोजन कार्यक्रमांच्या माध्यमातून पंक्तिभेद दूर केला. अस्पृश्यतानिवारण किंवा वेदोक्त प्रकरणासारखे नाजूक विषय त्यांनी सामंजस्याने हाताळले. लोकांचा विश्वास संपादन करण्यावर भर दिला. कायदा आणि व्यवहार यात सांगड घालीत पर्यायी व्यवस्था शोधण्याचे प्रयोग केले. पारंपरिक रुढी आणि श्रद्धा यांना छेद देणारा नवा आचारधर्म रुजवताना त्यांनी लोकांच्या मनातली उपजत बुद्धी जागवण्यावर आणि कार्यकारणधर्माचा विवेकवादी संस्कार रुजवण्यावर भर दिला. जुन्या अस्मिता टिकवून त्यांना नवे रूप देणे, सत्ता वाटप हे विकासाचे माध्यम बनवणे, अशी राजनीतीची नवनवीन सूत्रे कार्यान्वित करून या राजाने आपली स्वतःची एक नवी ओळख निर्माण केली. सयाजीराव गायकवाड यांनी वेळेवेळी दिलेल्या भाषणांतून त्यांची राज्यप्रशासननीती कळायला मदत होते. कागदी राज्यघटनेपेक्षा कायद्याच्या अंमलबजावणीवर आणि सामाजिक पुनर्घटनेवर भर दिला पाहिजे हा सयाजीरावांचा दृष्टिकोन या भाषणांतून आपल्याला कळतो. सध्या जगभर ‘गुड गवर्नन्स’साठी विविध पातळ्यांवर प्रयोग व प्रशिक्षणाचे कार्यक्रम चालू आहेत, या पार्श्वभूमीवर बडोद्याच्या राजकीय सुधारणांचे नव्याने चिंतन व अनुसरण होण्याची गरज आहे. त्यासाठी महाराजांच्या राज्यप्रशासनविषयक भाषणांचे पुनर्वर्चन होण्याची गरज आहे.

### ३.१ शिवाजी महाराजांचा नमुनादर्श

सयाजीरावांच्या एकूण कारकिर्दीचा विचार करता त्यांनी पारंपरिक धर्मकेंद्री विचारधारा आणि निर्धर्मी विज्ञाननिष्ठ विचारधारा यातली पोकळी भरून काढणारी एक सम्यक राजनीती अंगीकारलेली दिसते. सहिष्णुता, परस्पर सहमती आणि विवेकाची धारणा विकसित करण्यावर भर देणाऱ्या सुधारकाची भूमिका स्वीकारणारा राजा असे त्यांच्या कारकिर्दीचे वर्णन करता महाराजा सयाजीराव गायकवाड | २०

येईल. राजा शिवाजी हे सयाजीरावांचे राजकीय नमुनादर्श होते. त्यांच्या लेखी शिवाजी महाराज हे तत्कालीन नवयुगाचे प्रवर्तक होते. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या अश्वासूळ पुतल्याचे उद्घाटन करताना त्यांनी धर्म आणि राजनीती यासंबंधीची आपली मते स्पष्ट केली होती. अकबरासारख्या उदारमतवादी व परधमप्रिमी राजाची राजवट आणि धर्मविड्या औरंगजेबाच्या राजवटीची तुलना करून त्यांनी शिवाजी महाराजांच्या राजनीतीचे वेगळेपण स्पष्ट केले होते. पूर्वापार चालत आलेल्या धर्मसहिष्णुतेच्या कुलाचाराविरुद्ध वागण्यात औरंगजेबाने घोड्यूक केली, त्यामुळेच त्याच्या राज्यात दुही व बंडे माजली आणि त्याची राजसत्ता दुर्बळ झाली. याउलट जाज्वल्य धर्मनिष्ठ राहूनही राजा परधर्मसहिष्णू व प्रजावत्सल होऊ शकतो, याचा नमुनादर्श शिवाजी महाराजांनी घालून दिला. अत्यंत नेमक्या शब्दांत सयाजीरावांनी शिवाजी महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे वर्णन केले आहे. ‘काळ कितीही बंडाळीचा व धामधुमीचा असला तरी राजाला न्यायनीतीने वागता येणे शक्य असते. अपराधी असलेल्या पोटच्या पोरालाही न्यायनिष्ठुरतेने शिक्षा करण्याचे कर्तव्य राजाला पार पाडता येते, खासगी आयुष्यात तो धुतल्या तांदळासारखा शुद्ध राहू शकतो, जोडीदारांशी उदार दिलदारीने वागू शकतो, जाज्वल्य धर्मनिष्ठ राहूनही परधर्मसहिष्णू व प्रजावत्सल होऊ शकतो, आणि स्वाच्याग-लढायांतून थोडी उसंत मिळताच शेतकरी व खेडवळ लोकांच्या हक्कांचे संरक्षण जागरूकतेने करू शकतो’ या सर्व गोष्टी शिवाजीमहाराजांनी जगाच्या नजरेस ॲण्डून दिल्या... शिवाजी महाराज महाराष्ट्रातल्या मुलखासाठी नव्हे तर महाराष्ट्रातल्या चैतन्यासाठी लढले ही गोष्ट त्यांना महत्त्वाची वाटते. (०८.०३.१९३४)

शिवाजी महाराजांच्या राजनीतीच्या यशात साधुसंतांनी जी अनुकूल भूमिका तयार केली होती, तिचा वाटा मोठा होता. “या साधुसंतात ब्राह्मण, मराठे, शिंपी, दर्जी, न्हावी, महार, चांभार वगैरे सर्व जातींचे लोक होते” याचीही ते आठवण करून देतात. शिवाजीच्या प्रतिमेचे राजकीय भांडवळ करून जातीचे राजकारण करण्यापेक्षा सर्व जातींची सामिलकी सयाजीरावांना महत्त्वाची वाटते. सयाजीरावांनी खरा क्षत्रिय धर्म काय असतो हे, ‘मराठा शिक्षण परिषदेच्या’ व्यासपीठावरून परखडपणे सांगितले होते. ‘एकोडेपणाने राहण्याचे दिवस आता संपले आहेत. जितका मी माझ्या जातीचा घटक आहे, तितका मी तुमच्याही जातीचा घटक आहे, या धारणेची आज जरुरी आहे.’ पुणे येथे मराठा समाजाने दिलेल्या मानपत्रास उत्तर देताना मराठ्यांनी आपली दृष्टी जास्त व्यापक ठेवली पाहिजे यावर भर दिला आहे. मराठ्यांनी सर्वप्रथम कूपमंडूक वृत्ती सोडावी. नुसते संख्याबल महत्त्वाचे नाही. महाराष्ट्रातील कोणत्याही जातीपेक्षा मराठ्यांचे संख्याबल अधिक मोठे आहे; परंतु संपत्तीबल किंवा ज्ञानबल यांचे प्रमाण व्यस्त आहे. या समाजातील नेत्यांनी सुधारलेल्या देशांत चाललेल्या निरनिराळ्या संस्थांचे निरीक्षण करावे, त्यांचा उद्यम पाहावा, त्यांचे शिक्षण, राहणी, समाजव्यवस्था यांची पाहणी केल्यास त्यांचा फायदाच व्होईल, असे महाराजांना वाटते. मराठ्यांच्या संख्याबलापेक्षा त्यांच्या संग्राहकवृत्तीचे मूल्य अधिक आहे. सयाजीरावांनी याचे विशेषण पुढीलप्रमाणे केले आहे: ‘मराठा समाजात तलवार गाजविणारे वीर जसे होऊन गेले आहेत, तसे तुकारामबुवांसारखे शांतिब्रह्मतपस्वी, फुल्यांसारखे समाजसुधारक, केशवराव भोसल्यांसारखे नटवर्य, आणि छत्रपती शाहू महाराजांसारखे

नवमतवादी राजेही होऊन गेले आहेत. अनेक चालीरीतीच्या, अनेक धंद्यांच्या आणि अनेक भाषा बोलणाऱ्या लोकसमुदायांचा महाराष्ट्रीयनांनी आपल्यांत समावेश करून घेतला आहे.” (२ जुलै, १९०९) ही संग्राहक वृत्ती हाच एका अथर्वि महाराष्ट्र धर्म आहे, असेच महाराजांनी इथे सूचित केले आहे.

सातारा म्युनिसिपालिटीच्या मानपत्रास उत्तर देताना महाराजांनी मराठ्यांच्या पराभवाची मीमांसा केली आहे. ज्या राष्ट्राला आपले सामर्थ्य व सत्ता दीडशे दोनशे वर्षेही टिकवता आली नाही, त्यास जगाच्या इतिहासात राष्ट्र म्हणून कोणते स्थान मिळेल? असा प्रश्न त्यांनी विचारला आहे. मराठी सत्तेचे स्मारक म्हणून एखादी चांगली इमारत किंवा राज्यपद्धतीचे एखादे वैशिष्ट्य आपणास दाखविता येत नाही. अज्ञान, ऐक्याचा अभाव व खच्या धर्माचा विसर या तीन कारणांमुळे मराठी राज्य अल्पजीवी झाले. धर्मभेद, जातिभेद, वर्गभेद उत्पन्न झाल्याने ही एकी नांदू शकली नाही. परस्परांतला भेदभाव नाहीसा करता आला नाही. समाजाची अगर राष्ट्राची प्रगती होण्यास कर्तव्यगार माणसे लागतात, व ती होण्यास ज्ञानाचा फैलाव करावा लागतो. मराठ्यांना त्यासाठी लागणारी शांतता त्या काळात लाभली नसली, तरी आता त्यांनी त्यात मागे राहू नये, असे आवाहन महाराजांनी केले आहे. (१९३३) आपण एकमेकांचे मित्र, सहायक, एकाच रचनेचे जीवनसर्वस्व आहोत, असे समजून वागले पाहिजे हा विचार रुजविण्यावर सयाजीरावांनी आपल्या भाषणांतून भर दिला आहे. राज्यकर्ते, प्रशासक आणि नागरिक यापैकी ‘प्रत्येकाला शिवाजी होता येणार नाही, (परंतु) निदान शिवाजीची छोटी आवृत्ती तरी आपण व्हावे अशी अपेक्षा त्यांनी व्यक्त केली आहे. तसे झाले तर मनावर ताबा ठेवून क्षत्रियाला राज्य करता येईल. तसेच प्रजा शहाणी, धैर्याची व चोख वर्तनाची असेल तर राजदंडाचे भय दाखविण्याया कायद्याकडे धाव घेण्याची मुळीच जसर राहणार नाही (१६ डिसेंबर १९०७) ही सयाजीरावांची मांडणी आज अस्मितेचे राजकारण करण्यास सर्वांनी ढोळसपणे समजावून घ्यायला हवी.

शिवाजी महाराजांप्रमाणेच आपल्या प्रशासनात तळमळीचे राष्ट्रभक्त, देशाभिमानी, कर्तव्यकठोर पण जनताभिमुख अधिकारी व राजसेवक नेमण्याकडे सयाजीरावांचा कटाक्ष होता. सयाजीरावांच्या निकट सहवासात राहिलेले कर्तव्यपरायण अधिकारी रियासतकार सरदेसाई यांनी गुजरातेतील इंग्रजी राजसत्तेतील कलेक्टर आणि बडोदा राज्यातील कलेक्टर यांच्या वर्तणुकीची तुलना केली आहे. इंग्रजांचे कलेक्टर नेहमी खिशात पिस्तूल ठेवून आणि पोलिसांच्या घोळक्यात वावरायचे; बडोद्याचे कलेक्टर मात्र एकटे किंवा नुसता एखादा शिपाई बरोबर घेऊन हिंडत. ब्रिटिश कलेक्टरांना रयतेची भाषा येत नसे, ते लोकांची प्रत्यक्ष विचारपूस करीत नसत, आणि रयतेलाही त्यांच्याकडे थेट दाद मागण्याची मुभा नसे. बडोद्याचे कलेक्टर मात्र लोकांना भेटून स्वतःहून त्यांची गाहणी ऐकायचे, अडीअडचणीत त्यांना मदत करायचे, पिण्याच्या पाण्यापासून रोगराई, स्वच्छता, शिक्षण, चोच्या अशा अनेक बाबतीत जागच्या जागी चौकशी करून निकाल देत व लोकहिताचे निर्णय घेत. (सरदेसाई, १९५६, पृ. ४०) स्वतः राजाही राज्यप्रशासनासाठी तेवढाच वेळ देत असे. <sup>६</sup> ‘जनतेची सर्वसाधारण इच्छा’ प्रधान मानून प्रशासकीय कर्तव्ये निभवावीत या सयाजीरावांच्या प्रशासननीतीवर प्रकाश टाकण्यास ही तुलना पुरेशी आहे. शिवाजी महाराजांप्रमाणेच ‘रयतेचा राजा’ अशी सयाजीरावांनी आपली प्रतिमा निर्माण केली होती.

## ३.२ राजनीतीचे दर्शनशास्त्र

राज्यकर्त्याचा धर्म, प्रजेचा धर्म, राजसेवकांचा धर्म अशा अनेक अंगांनी महाराजांनी आपल्या भाषणांतून राज्यकारभाराची सूत्रे विशद केली आहेत. या राजनीतिसूत्रांचा मागोवा घेत गेल्यास सयाजीरावांच्या आधुनिक राजनीतीच्या दर्शनशास्त्राचा पट उलगडू लागतो. “राजा आणि प्रजा हे एक आहेत. त्यांचे हितसंबंध एक आणि अविभाज्य आहेत. उत्कर्षात आणि अपकर्षात त्यांचे हितसंबंध एकच असतात” (१ जानेवारी, १९३६) हा त्यांच्या राजकीय तत्त्वज्ञानाचा पाया आहे. एक राजा वाटेल तेवढा चांगला कायदा करील; पण त्याची अंमलबजावणी करण्यास चांगली माणसे मिळाली नाहीत तर त्याचा परिणाम चांगला होत नाही” याची जाणीव त्यांना होती. त्यामुळे आपापल्या क्षेत्रात विद्वत्ता संपादन केलेली आर. सी. दत्त, योगी अरविंद, खासेराव जाधव, गो. स. सरदेसाई यासारखी पारंगत माणसे प्रशासनात आणण्यावर त्यांनी भर दिला. (२९ जानेवारी, १९२७) आपल्या कामात निष्ठा नसलेली माणसे प्रशासनात नसली तर “लोकांच्या उन्नतीकरिता ज्यांच्याकडे जबाबदारीची कामे सोपविलेली असतात, ते महत्वाच्या गोष्टी सोडून दिखाऊ गोष्टीकडे लक्ष पुरवतात” हे सयाजीरावांचे निरीक्षण आजही आपण अनुभवतो आहोत. राज्यकारभारात लोकोन्नतीची कामे करताना राजा आणि प्रजा यामध्ये सहकार पाहिजे. तो निर्माण करण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावे लागतात. राज्यकर्त्यानी जनतेला विश्वासात घेणे आणि प्रसंगी जनतेचा राज्यकर्त्यावर अंकुश असणे या दोन्ही गोष्टी असल्याशिवाय लोकतंत्री प्रशासन कार्यक्षम होणार नाही, हा विचार त्यांच्या भाषणातून आधोरेखित झालेला आहे. प्रजेला नागरिकत्वाचे शिक्षण आणि राज्यकर्त्याना प्रशासन नीतीचे शास्त्रीय शिक्षण ही उत्तम लोकशाहीची पूर्वअट आहे. या भूमिकेतूनच प्रजेला नागरिकत्वाचे शिक्षण देण्याचे कर्तव्य त्यांनी आपल्या भाषणातून पार पाडले आहे. जी गोष्ट नागरिकांकडून अपेक्षित आहे तीच अपेक्षा राज्यकर्त्यांकडूनही आहे. ‘सत्ता व अधिकार चालविणे हे क्षत्रियाचे काम असले तरी ते त्यासंबंधीच्या शास्त्रीय ज्ञानाशिवाय नीट करता येणार नाही’, हे महाराजांनी आवर्जून नमूद केले आहे. (२८ डिसेंबर १९९०) त्यांच्या सर्व भाषणातून राज्यशक्त चालविण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या तत्त्वांची अशी शास्त्रीय मांडणी केलेली दिसून येते.

### (क) राजधर्म

सयाजीराव गायकवाड यांनी आपल्या भाषणातून राजा आणि प्रजा या राज्यप्रशासनातील दोन ध्रुवांवर वारंवार प्रकाश टाकला आहे. राज्य चालविणे हे शास्त्र असून त्यासाठी राजा प्रशिक्षित असावा, या त्यांच्या मताचा उल्लेख या भाषणातून वेळोवेळी आला आहेच. पारंपरिक धर्माधिष्ठित राजांच्या राजवटीविषयी निकोलाय मॅकियावेली (१४६७-१५२७) या इटालियन राजनिष्ठाताचे एक निरीक्षण असे आहे की, पुरातन धार्मिक रीतिरिवाजांवर त्या अधिष्ठित असतात आणि त्यांचे (रीतिरिवाजांचे) सामर्थ्य व गुण असे असतात की, राजे कसेही वागले अगर राहिले तरी त्यांना सत्तेवर ठेवतात. संरक्षित न करताही राज्ये व शासन न करताही प्रजा, केवळ ह्या राजांनाच असते... म्हणून केवळ अशा वरिष्ठ सत्ता सुरक्षित व आनंदी असतात. (मॅकियावेली, १९६३, पृ. ३५) मात्र आधुनिक काळात अशा सत्तांचा निभाव लागणे कठीणच

असते, हे अलीकडील धर्माधिष्ठित राजवर्टीविरुद्ध ठिकठिकाणी झालेल्या राजकीय उठावांवरून लक्षात येते. म्हणून मैकियावेली म्हणतो तसे प्रजेला प्रत्येक प्रसंगी आणि नेहमीच शासनसंस्थेची गरज भासेल असे मार्ग शहाण्या राजाने शोधले पाहिजेत, आणि तेव्हा प्रजा नेहमीच त्याला इमानदार असेल (कित्ता, पृ. ३२) असे सुप्रशासन देण्यासाठी राजा प्रशिक्षितच असला पाहिजे. हिंदी राजांविषयी महाराजांचे एक निरीक्षण होते, त्यांना (हिंदी राजांना) जे शिक्षण मिळते तेच सदोष असते. (बडोदे, १७ मार्च १९०३) हिंदी राजा म्हटला की, त्याला वादविवादोत्तर मतप्रदर्शन करण्याच्या सवयीपेक्षा हुक्म करीत जाण्याची सवयच अधिक झालेली दिसते. वादाचे किंवा सभा चालविण्याचे नियमही त्याला धड माहीत नसतात. (३ नोव्हेंबर १९९६) सयाजीरावांचे असे प्रशिक्षण झाले असल्याने राज्यकारभाराच्या प्रत्येक विभागाची कार्यसंहिता तयार करून त्याबरहुक्म कामकाज चालविण्याची त्यांची पद्धती होती. राजदरबाराचे आणि सभाबैठकांचे काम नियमानुसार व प्रशासकीय अनुशासनपद्धतीला धरूनच व्हायला हवे यावर सयाजीरावांचा कटाक्ष असे. देशपातळीवर स्थापन झालेल्या नरेशमंडळाचे कामकाज चालविण्यासाठी इतर राजनरेशांनाही सयाजीरावांनी ही कार्यपद्धती अनुसरण्याला भाग पाडले होते.<sup>९</sup> याबाबतीत गायकवाड महाराजांची भूमिका निरंतर शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची राहिली आहे. ज्ञानप्राप्तीसाठी शिष्यत्व पत्करताना राजाला कमीपणा येत नसतो. मात्र हे शिक्षण केवळ पुस्तकी असता कामा नये, त्यात व्यावहारिक, राजकीय शिक्षणाचा भाग बराच असावा. केवळ पुस्तकात वर्णिलेली राज्यपद्धती किंवा पाश्चिमात्य पद्धतींचे अंधानुकरण यांनी कार्यभाग साधणार नाही. संवंग लोकप्रियता हे ध्येय न ठेवता दूरदृष्टी ठेवून राजाला खेरे लोककल्याण साधण्याचा विचार करावा लागतो. देशाची परिस्थिती, राज्याचा विस्तार, लोकांची सांपत्तिक स्थिती, शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक परिस्थिती अशा अनेक गोर्टींवर राज्यतंत्र अवलंबून असते. त्यामुळे केवळ जुनी पठडी पुढे चालू ठेवण्यापेक्षा जुन्या परंपरांचे आधुनिकीकरण करण्याकडे राजाने लक्ष दिले पाहिजे. समर्थ आणि प्रगतिप्रिय राज्यकल्यानी भूतकालाचा अभ्यास केला पाहिजे, वर्तमानकालीन परिस्थितीचे नीट अवलोकन केले पाहिजे, आणि भविष्याकडे नजर फिरविली पाहिजे, असे एका भाषणात त्यांनी नमूद केले आहे. (बडोदे, १२ जानेवारी १९३६) तसे झाले तर जुने व नवे यापैकी जे चांगले ते ओळखण्याची राजाची क्षमता वाढते.<sup>१</sup> आपल्या साठ वर्षांच्या कारकिर्दीत सयाजीरावांनी इतर देशांच्या प्रगतीच्या कारणांचा अभ्यास केला आणि आपल्या प्रजेसाठी काय देऊन ठेवला आहे. आणि काय अहितकारक आहे, याचा सारासारविचार करून सुधारणेचे प्रयोग केले.

लोकस्थितीची खरी कल्पना यावी म्हणून राजाने जनतेत स्वतः मिळून मिसळून वागले पाहिजे, त्यातून जनतेच्या गरजा, भावना, अडचणी प्रत्यक्ष पाहता येतात, समजून घेता येतात. जनतेशी प्रत्यक्ष व निकट संबंध ठेवल्याने लोकांची दुःखे माहीत करून घेण्यास पुष्कळ अवसर सापडतो, व लोकांना कशाची गरज आहे, तेही कळते. याबाबतीत परक्यावर विसंबून राहिले तर अस्सल मालाबरोबर काही नकली मालाही आपल्या गळयांत बांधला जातो, हा इशाराही त्यांनी देऊन ठेवला आहे. आपला स्वतःचा अनुभव कथन करताना त्यांनी सांगितले आहे की, जी

माणसे प्रसिद्धीपासून दूर राहतात अशा भल्या मंडळीची माहिती त्यांना या थेट संपर्कमुळेच मिळू शकली. शिवाय आपण स्वतः ठरविलेल्या कसोऱ्यांवर ही माणसे पारखून घेता आली. अशी पद्धती अनुसरल्याने राजाचे प्रजेवर मुलासारखे प्रेम बसते, आणि आपोआपच त्याच्या हातून लोककल्याणाचे काम घडते, अशी त्यांची श्रद्धा होती. (बडोदे १७ मार्च १९३३). महाराजांनी लक्षपूर्वक प्रजाजनांचे स्वभाव, स्थिती वगैरेचा अभ्यास केला. त्यासाठी राज्याच्या निरनिराळ्या भागांतून त्यांनी दैरे केले, सर्व दर्जाच्या लोकांच्या भेटीगाठी घेतल्या, लोकांच्या अडचणी समजावून घेतल्या. या संपर्कमुळे महाराजांना कळून चुकले की, सामाजिक अन्याय आणि अंधश्रद्धा लोकांच्या प्रगतीच्या आणि उत्कर्षाच्या आड येतात. अशा वेळी राज्याची बसलेली घडी न विस्कट्टा, कायद्याचा आणि शिक्षणाचा उपयोग करून नव्या सुधारणा घडवून आणण्याचे त्यांनी प्रयत्न केले. व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी त्यांनी कायद्यांची एक मालिकाच तयार केली; पण केवळ कायद्यावर विसंबून न राहता शिक्षणाने लोकमत घडविण्यावर त्यांनी अधिक भर दिला. जोवर लोकमत पुरेसे स्पष्ट होऊन लोक अनुकूल बनत नाहीत, तोपर्यंत कायदे करण्याची घाई त्यांनी केली नाही. (बडोदे, १२ जानेवारी १९३६) मात्र समाजाकडून सुधारणा होत नसेल तर सरकारने लोकांची समजूत घालून कायद्याच्या रूपाने सुधारणा घडवून आणणे आवश्यक असते, या भूमिकेतून त्यांनी आपल्या राज्यात सामाजिक सुधारणांसाठी जरूर ते कायदे करण्याची हयगय केली नाही. उदाहरणार्थ, बालविवाहाची चाल प्रचलित असणाऱ्या समाजात लग्नाची इयत्ता १२ ते १६ वर्षे करण्याचा कायदा, सत्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा अशी कितीतरी उदाहरणे सांगता येतील. असे कायदे करण्यामागील दृष्टिकोन लोकांच्या माहितीसाठी ‘हुजूरहुकूम’ प्रसिद्ध करून प्रसृत करण्यात येत. (गायकवाड, २०९३, पृ. ५८). या हुजूर हुकुमांचे स्वरूप केवळ राजाज्ञांचे नाही. या हुजूरहुकुमांना लोकशिक्षणाचे सांस्कृतिक अंगही आहे. तसेच अशा राजकीय निर्णयप्रक्रियेमागील बौद्धिक दृष्टिकोन, नैतिक वा आर्थिक भूमिका, राजकीय कार्यवाहीचे स्पष्टीकरण देण्याचेही कार्य या हुजूरहुकुमांनी साधले आहे. एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे संक्रमित होणारा ‘प्रवाही साधनस्रोत’ (Flow resource) म्हणून त्यांना संज्ञापनमाध्यमाचे सार्वजनिक मूल्य (Public value) प्राप्त झाले आहे.

राजाची भूमिका ही कुशल माळ्याची असते, असे एका भाषणात महाराजांनी सांगितले आहे. आपली बाग फुलविण्यासाठी माळी काय करतो? उपटून टाकलेल्यांच्या जागी नवी रोपे लावतो, लहानांना वाढीस लागण्यासाठी फुललेली फुले हलकेच तोडून नव्या वाढीची तरतूद करतो, कोमेजलेल्या फुलांना टवटवी आणण्यासाठी दुष्ट काटेच्यांना बाहेर फेकतो, झाडाची जोमदार वाढ होण्यासाठी फांद्या व विस्तार तोडण्याचे (Pruning) कठोर कर्तव्य करतो. अशाच गोष्टी संस्थेच्या बाबतीत कराव्या लागतात राज्यकारभार करताना. ही माळ्याची भूमिका राजालाही नित्यनेमाने निभवावी लागते. (बडोदे, १७ मार्च १९३३) महाराजांचे वेळेवेळी प्रसिद्ध झालेले हुजूरहुकूम त्यांच्या या राजकर्तव्याच्या भूमिकेची साक्ष पटविणारे आहेत. राज्यकारभारासाठी राजाच्या लेखी सेवा हा एकच शब्द मौलिक असतो, ही महाराजांची

राज्यप्रशासनविषयक मूल्यदृष्टी होती. त्यामुळे निराधार मनुष्यास मदत करणे, अज्ञानी मनुष्यास ज्ञानी करणे, धर्मपिता या नात्याने प्रजेच्या शारीरिक सुखाप्रमाणेच नैतिक व बौद्धिक सुधारणेकडे लक्ष देणे, किंबहुना प्रजेची सामाजिक व नैतिक सुस्थिती ठेवणे हा पौर्वात्य राजांचा धर्म असल्याचे त्यांनी 'हुजूर हुकूमा'त नमूद केले आहे.

अर्थात वास्तवाचे भान ठेवून प्रजेला उगाच अतिरिक्त अधिकार प्रदान न करता जरुर तेथे राजसत्तेचा अंकुश ठेवण्याची कर्तव्यकठोरताही राजाला ठेवावी लागते. उदाहरणार्थ, रयतेला आपल्या स्थानिक गरजांच्या पूर्तीसाठी निर्णयाचे व विकासाचे स्वातंत्र्य देणारा स्थानिक स्वराज्याचा कायदा महाराजांनी पारित केला; पण फौजदारी अधिकार सोपवायला बंधने घातली. समाजातील जास्ती वजनदार असलेले लोक, अधिक बोलके व चळवळे लोक अशा संस्थांचा इतर लोकांपेक्षा जास्ती फायदा घेतात, गावातील सामाजिक परिस्थिती व तंतेबऱ्येडे यामुळे पंचायतीचे सभासद योग्य कारवाई करण्यास धजत नाहीत, म्हणून गावपंचायतींना त्यांची पात्रता पाहून अधिकार देण्याचे तारतम्य या कायद्यात ठेवण्यात आले होते. केवळ लोक खुश होतील म्हणून त्यांना जास्त अधिकार देणे सोयिस्कर नाही, याचे भान महाराजांच्या हुजूरहुकूमातून दिसून येते. यावरुन महाराजांनी पोषणकर्ता, संरक्षक आणि प्रसंगी अंकुश ठेवणाऱ्या राजाची कुशल माळ्याबरोबर केलेली तुलना किंती सार्थ होती, हे लक्षात येते.

राज्य चालविण्यासाठी राजाकडे क्षत्रिय वृत्तीचे गुण असावे लागतात. १८७७ सालच्या त्यांच्या भाषणात क्षत्रियाचे चार गुणधर्म महाराजांनी सांगितले आहेत:

१. अलोट सामर्थ्य : बेशिस्त, जुलमी व फाजील महत्वाकांक्षी लोकांना भय वाटावे, असे सामर्थ्य.
  २. शहाणपण: कारभार करताना अनुभवजन्य आणि विचारजन्य ज्ञानाचा मेळ घालता येणारा गुणविशेष.
  ३. न्यायाचा तराजू : जाती, पंथ, हितसंबंधांच्या गलबल्यातही आपली तटस्थ न्यायबुद्धी काटेतोल ठेवण्याची कला.
  ४. विश्वकुटुंबी परोपकार वृत्ती : जगातील दुःखांचा निरास आणि सुखाची अभिवृद्धी करण्यासाठीची तत्परता.
- हे सर्व गुण सयाजीरावांकडे होते.

#### (ख) सेवकांचा राजधर्म

राज्य चालविण्यासाठी केवळ राजाचा क्षात्रधर्म पुरेसा नसतो. राज्याचे खरे काम वरिष्ठ अधिकाऱ्यांमार्फतच चालते. त्यामुळे असे योग्य अधिकारी निवडण्याची कलाही राजाला कमवावी लागते. तथाकथित धर्मविडाने प्राणत्यागाची भाषा करणारे किंवा निर्दय व कलुषित उर्मीपायी सेवेत रुजू होऊ पाहणाऱ्या सेवकांना राजाने नेहमीच दूर ठेवले पाहिजे. सर्व भेदभाव विसरुन केवळ सेवाभावी वृत्तीने काम करणाऱ्या सेवकांचा संच तयार केला पाहिजे. तसेच राज्य चालविण्यासाठी पूरक ठरणाऱ्या विविध क्षेत्रातील गुणीजनांचा सातत्याने शोध सुरु घेतला पाहिजे. अशा गुणीजनांमध्ये अंतःकरणपूर्वक काम करणारे अंमलदार, शिक्षण व आरोग्याच्या गरजांसाठी द्रव्य वेचणारे दाते,

धार्मिक कलह, अनिष्ट रुढी व लोकभ्रम दूर करणारे समाजसुधारक, उद्योगधंद्यातील अग्रणी, शेतीत नवनवे प्रयोग करणारे उद्यमशील शेतकरी आणि कलेचे उपासक यांचा संच जमला तर राज्याची भरभराट व्हायला वेळ लागत नाही. (बडोदे, १७ मार्च, १९३३).

राज्यप्रशासनाची गुणवत्ता शेवटी शासकवर्गाच्या कर्तव्यपरायणतेवर व कौशल्यांच्या नैपुण्यावर अवलंबून असते. या जाणिवेतून महाराज स्वतः राजसेवकांच्या शिक्षणात लक्ष घालीत. आपल्या सेवकांना उद्देशून दिलेली निवडक भाषणे प्रस्तुत संग्रहात समाविष्ट केली आहेत. ही व्याख्याने व्यवस्थापनशास्त्राच्या अभ्यासकांना, शासकीय वा खाजगी आस्थापनांतील कर्मचाऱ्यांच्या प्रशिक्षणासाठी आजही तेवढीच उपयुक्त आहेत. कुठल्याही आस्थापनातील कर्मचाऱ्यांचा उल्लेख महाराज कधी ‘मजूर’ असा करीत नाहीत. त्यांना ते साधक मानतात. या साधकांना आपल्या सिद्धीपर्यंत पोहोचण्याचा मंत्र सांगण्याचे किंवा आपली वाटचाल सुकर करणारा पथरदर्शक वर्णनात्मक नकाशा काढून देण्याचे काम या भाषणांतून महाराजांनी साधले आहे. आपल्या राजसेवकांनी मजूर नव्हे तर “कलाभिज्ञ” वा ‘शास्त्रज्ञ’ व्हावे, त्यांनी बिदागीकडे लक्ष न देता कामाचा आनंद घ्यावा, निरंतर विद्यार्थी राहून नव्या नव्या गोष्टी शिकून घ्याव्या, मागील पानावरून पुढे चालू, या वृत्तीने यंत्रवत काम करण्याएवजी बुद्धी वापरून, माहिती मिळवून उत्साहाने आपल्या कामाचा दर्जा वाढवावा, ही महाराजांची शिक्षण आहे. साध्यानुसार कामाची पद्धती ठरविणे, साधकाच्या गरजेनुसार कामाच्या साधनांची उपलब्धी करून देणे, कामाचे महत्त्व लक्षात घेऊन साधने विकसित करणे आणि कामाचे शास्त्र बनवून अथवा त्याला कलेचे रूप देऊन कार्यसिद्धिप्रत पोहोचणे ही प्रशासनिक व्यवस्थापनाची चतुःसूत्री महाराजांनी विशद केली आहे. (बडोदे २० मार्च, १९२८)

चांगल्या नोकराचे १६ गुण आणि वाईट नोकराचे ८ अवगुण यांची एक यादीच महाराजांनी आपल्या भाषणांतून दिली आहे. नोकरवर्ग चांगल्या आवरणाचा, चांगल्या स्वभावाचा, सुशिक्षित, व्यवहारदर्शक, काम लवकर करणारा, थोडे व पटेल असे बोलणारा, कोणाची भिडभाड न ठेवणारा, अहंकार नसलेला, मत्सरहित, नम्रतेने काम करणारा व आपल्या वर्तनाने इतरांना अनुकरणीय होणारा असला पाहिजे असा गोषवाराही त्यांनी दिला आहे. (२३ फेब्रुवारी १९३८).

१. कर्तव्यदक्ष राजसेवक कसे तयार करावेत यासाठी महाराजांनी काही क्लृप्त्या सुचवल्या आहेत, नमुन्यादाखल त्यातल्या निवडक सूचनांचा सारांश इथे देत आहोत.
२. आपले ज्ञान लिहून ठेवावे, हाताखालील नोकरास समजावून सांगावे, असे केल्याने स्वतःचे ज्ञान दृढ होते; आपणाही वाकबगार होतो आणि नोकरही वाकबगार होतात. तसेच माहीतगार माणसाकडून माहिती करून घेण्यास लाजू नये. पुस्तकी ज्ञानापेक्षा अनुभवाचे ज्ञान मोठे असते. शिक्षित नोकर इतर नोकरांपेक्षा सहस्र पटीनी अधिक चांगले काम करतो.
३. अंमलदारांनी सांगकामे न बनता स्वयंस्फूर्तीने, विवेकाने व पूर्वाकलन (Anticipation) करून काम करण्यास शिकले पाहिजे. प्रत्येक कामाचे धोरण व उद्देश समजून घेतले पाहिजेत, अन्यथा कामात दोष राहतात.

४. निरनिराळ्या शाखांमध्ये परस्परसहयोग हवा. अंमलदाराने अशा सहसंघटकाची भूमिका निभवावी. यंत्रातल्या मोळ्या चाकाइतकेच लहान चाकालाही महत्त्व असते हे लक्षात ठेवावे. श्रमविभागाणीचे तत्त्व पाळावे. लहान लहान कामे एकत्र करून मोठे काम तर्डीस न्यावे.
५. शिष्टाचार सांभाळावेत. राजदरबारातील चांगल्या रीतिभारीची समाजात नक्कल होत असल्याने दुसऱ्यांनी अनुसरावे असे शिष्टाचार पाळावेत. तसेच मानापानाच्या खोट्या कल्पनांचे ओझेही वागवू नये. दिखाऊ गोर्धींचे स्तोम माजवू नये.
६. निर्व्यसनी असावे. सत्संगाची कास धावावी. कामाच्या ठिकाणी स्वच्छता व सुशोभितता ठेवावी. कारभारात समंजस काटकसरीची वृत्ती ठेवावी. ‘आयजीच्या जिवावर बायजी उदार’ नको.
७. नियम व निर्बंधांचे काटेकोर पालन व्हावे. नियमांमुळे कर्तव्यात स्पष्टता येते, आणि निर्बंधांमुळे स्वातंत्र्य काहीसे कमी होत असले तरी दुर्वतनाचे नियंत्रण होते, पक्षपात टाळता येतो. मेहेरबानी दाखविण्याकडे कल होत नाही. अर्थात निर्बंध अगतिमान (stationary) अथवा कुंठितगती (stagnant) नसून प्रगतिपर असले पाहिजेत. निर्बंधरहित देशांत बलवान लोक दुर्बलांना पीडा करतात, निर्बंधामुळे अशा प्रवृत्तीस आग बसतो.
८. प्रजा आणि नोकर या दोघांना दंडाची भीती असते. यथार्थ दंड म्हणजे गुन्ह्याप्रमाणे शिक्षा. अपराधाचे परिमार्जन व भावी अपायांचा प्रतिकार, हे शिक्षेचे तत्त्व असावे. शिक्षा हे साध्य नसून पुष्कळांचे पुष्कळ हित साधण्याचे ते साधन असते.
९. शिक्षेबरोबरच चांगल्या कामासाठी उत्तेजनाची तरतूद असली पाहिजे. केवळ द्रव्याने मोजता येणार नाही, अशा निःस्वार्थ सेवेचे महत्त्व रुजविण्यासाठी उत्तेजनही दिले पाहिजे. महाराजांनी आपल्या प्रशासनाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी ज्या छोट्या छोट्या पण दीर्घकालीन प्रशासनासाठी परिणामकारक ठरणाच्या गोष्टी केल्या त्यावर नुसती नजर टाकली तरी त्यांच्या प्रशासनाच्या अलौकिकतेचे मर्म उलगडायला मदत होईल.
१०. जुन्या काळचे ते सर्व कालबाह्य अशी भूमिका न घेता जुन्या कालचे जे रिवाज बरे दिसतील ते तपासून चालू ठेवले.
११. देशाच्या समुद्रीच्या साधनांची माहिती सतत तयार ठेवण्यावर भर देऊन या माहितीचा विकास योजना व राज्याचे अंदाजपत्रक तयार करताना उपयोग करण्याची प्रथा रुढ केली. उत्पन्नाची कामे कोणती, बिनउत्पादनाची कामे कोणती, वाढत्या खर्चाचा अंदाज, आकस्मिक खर्चासाठी तरतूद, दुष्काळासारख्या आपत्कालीन प्रसंगांना तोंड देण्यासाठी सालीना पंथरा लक्ष रुपयांचा दक्षतानिधी बाजूला ठेवण्याची तरतूद, अशा अनेकविध पद्धतींनी राज्याचा वित्तीय समतोल राखण्यात या सरकारला यश प्राप्त झाले.
१२. भावी सुधारणांची प्रथम धारणा (idea) घरवून या धारणांपैकी ज्या धारणा जसजशा पूर्ण होत जातील तसेची त्यांची नोंद ठेवण्याची पद्धती विकसित केली. अकारण

पुनरावृत्ती, अनाठायी विलंब अशा गोष्टी टाळून पद्धतशीर व अग्रक्रमानुसार विकास योजनांना गती देण्यासाठी ही पद्धती निश्चितच उपकारक ठरली.

१३. उत्पन्न वाढीसाठी पडीत जमीन लागवडीखाली आणणे, पाणीपुरवऱ्यासाठी पाटबंधारे, विहिरी-तलावांची दुरुस्ती, जंगलसंपत्तीत वाढ होईल अशा रीतीने वनसंरक्षण व संवर्धन, व्यापारास उत्तेजन, पतपुरवऱ्यासाठी सेव्हिंग बैंका इत्यादी शाश्वत विकासयोजनावर भर; राज्याची शिल्लक व्याजी लावण्याची योजना आणि कुठल्याही प्रकारची करमाफी नाही असे ठाम धोरण; यामुळे बडोद्याच्या प्रशासनाचा आर्थिक पाया पक्का व्हायला मदत झाली. अन्य संस्थानांप्रमाणे ब्रिटिशांकदून कर्ज उचलण्याचे त्यांनी कटाक्षाने टाळले.

१४. प्रशासनात लायक व राजनिष्ठ नोकर मिळविण्यावर भर दिला. जवळचे लोक विद्वान व व्यवहारी नसले तर अडचण होऊन नुकसान होते, म्हणून त्यांना दूर ठेवले. ब्रिटिश राज्यातील किंवा दुसरीकडील नवीन मनुष्य नोकरीत दाखल केल्यास नवीन विचारांचे मिश्रण होऊन प्रशासनाचा फायदा होतो, म्हणून अशा नियुक्तीस प्रोत्साहन दिले. विशेष ज्ञानाचा नोकर बाहेरून आणावा लागला तर त्याच्या मार्गदर्शनाखाली स्थानिक माणससाला तयार करण्यावर भर दिला. तसेच परदेशी शिक्षणाने विचार व अभिरुची प्रगल्भ होते, म्हणून अशा शिक्षित व्यक्तींना प्राधान्य जरूर दिले; पण त्याची लायकी प्रत्यक्ष कामगिरीवरून ठविण्याचे धोरण ठेवले. नेमणुका करताना मुसलमान, राजपूत, मराठे वर्गे शिक्षणात मागे पडलेल्या लोकांकडे काही अंगभूत गुण व कौशल्ये असतात, म्हणून त्यांच्याकडे दुर्लक्ष होणार नाही याची काळजी वाहिली. सरकारी नोक्यांत स्थियांनाही दाखल केले व त्यांच्याशी सभ्यतेचा व्यवहार ठेवण्याची दक्षता बाळगण्याचे निर्देश दिले. विशेष कौशल्ये संपादन करण्यासाठी सेवकांना विदेशात प्रशिक्षणाला पाठविण्याचे धोरण ठेवले.

१५. पायरी पायरीने न्यायदानाची पद्धती, वर्तमानपत्रांतील लेखांवर भरवसा ठेवून हुक्कूम देण्याएवजी तपास करून तथ्यशोधन करण्यावर भर, शासकीय मंजुरीसाठी प्राप्त होणाऱ्या प्रस्तावांची साधकबाधकता तपासल्यानंतरच निर्णयप्रक्रियेत दाखल करण्याची पद्धत, या अशा अनेक प्रकारच्या सूक्ष्म कार्यपद्धतींचे तपशील ठरविणारे लेखी हुजूरहुक्कूम ही बडोद्याच्या राज-प्रशासनाची खासियत होती.

१६. विशेष म्हणजे येथे राजघराण्यातील व्यक्तीं ना अकारण विशेषाधिकार नव्हते. राजपुत्रांच्या मनात स्वतःच्या महत्त्वाची फाजील कल्पना येऊ देणे घातक असल्यामुळे त्यांच्या आजूबाजूच्या अधिकाऱ्यांना अशा कल्पनांचे पोषण होऊ नये यासाठी हुजूरहुक्कूमांद्वारे खास सूचना देण्यात आल्या होत्या.

महाराजांच्या व्यक्तिनिरपेक्ष व वस्तुनिष्ठ शासनप्रणालीचे हे मुख्य रहस्य होते. रियासतकार सरदेसाई यांनी त्यांच्या या वस्तुनिष्ठ कार्यशैलीचा एक अनुभव सांगितला आहे तो असा की, (हुक्कूम देताना) त्यांनी स्वतःची पद्धत सर्वथा नवीन उत्पन्न केली. तीत निर्णय करण्याचे मुद्दे क्रमवार शेवटी दाखविले असून प्रत्येक मुद्र्यावर खात्यांचा व इतरांचा अभिप्राय अल्प शब्दांत नमूद करण्याची शिस्त ठरली. आरंभी प्रकरणावर एक कोष्टक असे. त्यावरून नजर फिरविताच

एकदम कामाचे संपूर्ण स्वरूप लक्षात येई. ही पद्धत पुढे उत्तरोत्तर इतकी पसंतीस उतरली की, अनेक संस्थानिकांनी व प्रत्यक्ष हिंदुस्थान सरकारनेही तिचा पुष्कळसा अवलंब केला. तेणेकरून उगाच भारंभार कागद वाचण्याचे श्रम वाचून निकाल काय पाहिजे ते सहज कळू लागले. (सरदेसाई, १९५६, पृ. १८)

### (ग) प्रजाधर्म

राज्य नीट चालण्यास नुसता राजा उत्तम असून चालत नाही; यत समंजस, ज्ञानी व कार्यात वाकबगार असावी लागते. हा सयाजीरावांचा अभिप्राय खूप महत्त्वाचा आहे. (पाटील, १९३३, पृ. १७९) राजाकरिता जसा राजधर्म आहे, तसा प्रजेकरिता प्रजाधर्म पण आहे, असे त्यांचे मत होते. राजे लोकांचा लहानमोठेणा त्याच्या उत्पन्नावरून लोक ठरवितात, वास्तविक तो त्याच्या लोककल्याणाच्या कामांवरून ठरवायला हवा. (बडोदे, १७ मार्च, १९०३) यत कर्तव्यभ्रष्ट झाली तर राजाला राज्य करणे कठीण जाते. म्हणून राजाने आपल्या प्रजेलाही राज्यासंबंधीचे शिक्षण दिले पाहिजे. राजापासून मजुरापर्यंत सर्वांना एकाच तऱ्हेचे ज्ञान असले, तर पक्षपात, मतभेद, स्पर्धा कमी होण्याचा संभव असतो व तसे झाले तर हे वातावरण देशोन्नती साधण्यासाठी पोषक ठरते. राजा प्रजेला जे अधिकार देतो, त्यांची जबाबदारी व किंमत ओळखण्याची पात्रता जनतेत आली नाही, तर असे अधिकार देऊन न दिल्यासारखे होतात. म्हणून प्रजेच्या प्रशिक्षणाची गरज आहे. जनसेवेच्या बुरख्याखाली स्वार्थी वृत्तीच्या लोकांपासून स्वतःला वाचविण्यासाठी प्रजेला सर्तक राहायलाच हवे. हे सारे साधारयचे असेल तर प्रजेचे राजकीय शिक्षण होईल अशा व्यवस्था राज्यात रुजविण्याची गरज आजही कायम आहे.

राजा आणि प्रजा हे एक आहेत. त्यांचे हितसंबंध एक आणि अविभाज्य आहेत; उत्कर्षात आणि अपकर्षात त्यांचे हितसंबंध एकच असतात, अशी महाराजांची धारणा होती. काही स्वार्थी आणि कुविचारी लोक राजा आणि प्रजा यांचे संबंध बिघडविण्याचे प्रयत्न करतात; ज्यांच्याकडे लोकोन्नतीची जबाबदारीची कामे सोपविलेली असतात, ते लोकही बच्याचदा महत्त्वाच्या गोष्टी सोडून दिखाऊ गोष्टीकडे लक्ष पुरवतात, त्यामुळे प्रजेची दिशाभूल होते. पण अशा प्रकारांकडे पाहण्याचा महाराजांचा दृष्टिकोन निराळा आहे. त्यांच्या मते, गैरसमज आणि सांगणी (अफवा, अर्धवट माहितीवर केलेली बनावट विधाने, दिशाभूल करणारी मतप्रदर्शने इत्यादी) यांचे शिक्षणानेच निराकरण होईल. त्यासाठी प्रजेमध्ये हळूहळू नागरिक वृत्तीची वाढ कशी होईल, हे पाहण्याकडे त्यांचा कल होता. कागदी राज्यघटनेमुळे हे साध्य होत नसून त्यासाठी नागरिकांचे राजकीय प्रशिक्षण केले पाहिजे. रेडिओ, टेलिफोन, वृत्तपत्रे या आधुनिक साधनांमुळे लोकांचा इतर प्रागतिक देशांशी जो संबंध जोडला जात आहे, त्यातून हे साध्य होऊ शकेल असे त्यांनी सूचित केले आहे. (बडोदे, १ जानेवारी, १९३६)

विकासकामात प्रजेची सामिलकी हे महाराजांच्या राज्यप्रशासननीतीचे खास वैशिष्ट्य होते. उदाहरणार्थ, १९१२ साली सर्वसाधारण पाणीपुरवठ्याचे व १९१६ साली खेड्यातील पाणीपुरवठ्याचे त्यांनी जे नियम तयार केले होते ते राज्याच्या विकासात प्रजेच्या सामिलकीला प्रोत्साहन देणारे होते. गावात पिण्याच्या पाण्याचे नळ बसविण्यासाठी संपूर्ण रक्कम सरकारने

खर्च न करता गावाच्या सामिलकीतून या योजना उभ्या राहाव्यात यासाठी हे नियम तयार करण्यात आले. या नियमांनुसार नळाने केल्या जाणाच्या पाणीपुरवठ्यासाठी होणाच्या एकूण खर्चपैकी ३/४ भाग ग्रामपंचायत वा नगरपालिकेने उचलल्यास १/४ भागाचा बोजा सरकार उचलेल; ज्या गावांची एवढी ऐपत नसेल त्यांना ३० वर्षांच्या हप्तेबंदीने कर्जपुरवठा आणि पुढे १/२ खर्च माफ करण्याचे धोरण, तसेच १९२५ पासून कर्जाऊ रकमेची परतफेड ५० वर्षांत करण्याची मुभा देण्यात आली. शिवाय गरीब लोकवस्ती असलेल्या व हवापाणी वाईट असणाऱ्या गावात संपूर्ण सरकारी खर्चाने नळ्योजना सुरु करण्यास मंजुरी देण्यात आली, मात्र पाणीवाटपाचे दैनंदिन व्यवस्थापन, देखभाल-दुरुस्तीचा खर्च त्या त्या पंचायतींनी सोसावा असे नियम तयार करण्यात आले. (नवसारी, २९ डिसेंबर, १९२८) सर्व लोकोपयोगी कामांमध्ये प्रजेला पाणीपुरवठा करण्याच्या कामांना महाराजांनी अग्रस्थान दिले होते. अर्थात अशा सार्वजनिक सेवांच्या बाबतीत सरकार आपल्याकडून होईल तेवढ्या सवलती देऊ शकेल; पण कार्याची उभारणी करणे हे लोकांच्या हाती आहे, हे महाराज नित्यनेमाने प्रजेला सांगत राहिले. (मुंबई, १७ डिसेंबर १९९०). सरकारची तिजोरी म्हणजे ताणली की मोठी व्हावी अशी रबरी किंवा स्थितिस्थापक वस्तू नव्हे असे ते आवर्जून सांगायचे. (बडोदे, २९ जानेवारी, १९३३)

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांनी सयाजीरावांच्या राजकीय कारकिर्दीचे मूल्यमापन करणारा एक विस्तृत निबंध लिहिला आहे. राजवाड्यांना सयाजीरावांच्या राजनीतीतले सर्वांत भावलेले गुण कोणते, याची चर्चा त्या निबंधात आली आहे. राजवाड्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे बडोदेकरांच्या दृष्टीने मराठ्यांचे राज्य हे एका अर्थने परकीयांचेच राज्य होते; जसे हिंदुस्थानातल्या भारतीयांवर ब्रिटिशांचे राज्य होते. जेत्या ब्रिटिशांनी हिंदी मनुष्याची कितीही योग्यता असली तरी सरकारचा चिफ सेक्रेटरी यासारख्या महत्वाच्या पदावर त्याची नियुक्ती केली नाही. सयाजीरावांनी हा जित-जेते भाव कधीही मानला नाही. उलट राज्यकारभाराच्या निरनिराळ्या खात्यात गुजराथ्यांची संख्या वाढविण्यावर त्यांचा भर होता. प्रजेचे जितत्व महाराजांना बिलकूल मान्य नसून, ती व आपण सजातीय आहो, असा त्यांचा स्पष्ट अभिप्राय असावासे वाटते अशा शब्दात या राजनीतीचा राजवाड्यांनी गौरव केला आहे. (राजवाडे, उनि. पृ. ५९९-६००) प्रादेशिक वा जातीय भेद समूळ नाहीसा करण्याकडे या महाराजांची प्रवृत्ती होती. गुजराती भाषेला राज्यप्रशासनाची भाषा म्हणून मान्यता देण्यामागेही हीच भूमिका होती.

### ३.३ जपानचा कित्ता

इंग्रजी राजवटीत ज्या गोष्टी अद्यापही अंमलात आल्या नाहीत त्या सयाजीरावांनी आपल्या संस्थानात आणल्याचे वि. का. राजवाडे या समकालीन अभ्यासकानेचे नमूद केले आहे. योगी अरविंद यांनी गायकवाड महाराजांची राज्यपद्धती ब्रिटिश संसदीय लोकशाहीपेक्षा सरस असून केवळ संस्थानातच नव्हे तर सर्व भारतात ही राज्यपद्धती यायला हवी, असे मत नोंदवून ठेवले आहे. सयाजीरावांचे राज्यप्रशासन जपानमधील सामुराईच्या राज्यपद्धतीसारखे होते, असे अरविंदांनी म्हटले आहे. जपानमधील ‘सामुराई’ हे कार्यक्षम अधिकारी म्हणून ओळखले जात. (तळवलकर, १९९७. पृ. १५४) पहिल्या महायुद्धात जपानने संपादित केलेल्या विजयानंतर महाराजांनी

जपानला भेट दिली, त्यावेळी टोकियोत केलेल्या भाषणात स्वतः महाराजांनीच जपानने केलेल्या शीघ्र प्रगतीचे रहस्य जाणून घेण्यात त्यांना प्रारंभापासूनच कसा रस होता, याचा उल्लेख केला होता. वाटेल ते आत्मसात करून टाकण्याची जपानी लोकांची हातोटी, परिस्थितीशी मिळते घेण्याची आश्वर्यकारक प्रवृत्ती, इतर देशांतील संस्थांची व चालीरीतींची डोळस चिकित्सा करून त्या स्वीकारण्यातला खुलेपणा, सतत नवे शोध, नव्या कल्पना, नव्या क्लृप्त्या हुडकण्याची सवय, हंसक्षीरन्यायाने नव्या कल्पनांचे सारग्रहण करण्याची शक्ती, पंथमुक्त दृष्टीने व सहिष्णुपणाने जोपासलेली विश्वकुटुंबपणाची भावना, स्वदेशहितसंवर्धनार्थ लागणारे एकीचे बळ, शिस्त, बुद्धिमत्ता आणि आत्मसंयमातून आलेला आज्ञाधारकपणा, जाज्वल्य देशाभिमान आणि राजनिष्ठा, कुटुंबहित आणि राष्ट्रहित यात भेदरेषा न ठेवता राष्ट्र हे आपलेच घर आहे असे समजून चालणारा वर्तनव्यवहार हे जपानी लोकांचे स्वभावधर्म त्या राष्ट्राच्या प्रगतीचे कारक घटक ठरले होते आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, तज्ज्ञ लोक जिला ‘जनतेची सर्वसाधारण इच्छा’ असे म्हणतात, ती प्रगट करण्याचे गुह्य जपानला माहीत झाले होते (गायकवाड, १९३७, पृ. २५२-२५९). जपानी प्रशासकीय संस्कृतीचे हे सर्व गुणविशेष सयाजीरावांच्याही शासनपद्धतीत दिसून येतात.

पहिल्या महायुद्धासारखी राजकीय युद्धे, भारतातील सशस्त्र क्रांतिकारकांचे उठाव आणि गांधीर्जींच्या अहिंसक प्रतिकाराचे सत्याग्रही आंदोलन आजूबाजूला चालू असताना सयाजीराव गायकवाड काय करत होते, असा प्रश्न विचारला तर तिकडे महाराजही एका वेगळ्याच युद्धात गुंतले होते असे दिसते. समाज ही एकप्रकारची युद्धभूमी आहे. तिथे धर्म, जाती, गरीब, श्रीमंत अशा गटागटात संघर्ष चालू असतो. राजाने आपल्या न्यायिक सत्तेचा, दंडनीतीचा, बल आणि प्रबोधनाच्या अस्त्रांच्या यथायोग्य वापर करून हे सामाजिक युद्ध कसे जिंकावे यात सयाजीराव गायकवाड मग्न होते. आपली गावे, शहरे आणि आपले राज्य उत्कृष्ट कसे करावे, हे जाणणारा हा जाणता राजा होता. चांगला समाज तो असतो की जेथे स्थैर्य, समृद्धी, भव्यता, संरक्षण, न्याय आणि आंतरिक सुसंवाद नांदतो. असा समाज निर्माण करण्याची सामाजिक अभियांत्रिकी कौशल्ये विकसित करण्यात हा राजा रमला होता. आपल्या राज्याला विजयनगरसारख्या वैभवाप्रत पोहोचविण्यासाठी राजकीय सत्तेचा विधायक वापर करणारा हा प्रतिभाशाली राजा होता. या प्रवासात स्खलनशील अशा प्रजेच्या रोगट प्रवृत्तींना दूर करण्यासाठी कडक उपाययोजना करण्यासही हा राजा कचरला नाही.

### ३.४ नवभारताची राज्यघटना

सयाजीरावांच्या १९३० पासून पुढच्या पाच सात वर्षातल्या काही भाषणात ‘वसाहतींच्या स्वराज्यांच्या मुद्दा चर्चिला गेला आहे. इंग्रजी अमदानीत हिंदुस्थानातली राजकीय सत्ता दुभागली गेली होती. ब्रिटिशांनी खालसा केलेला वसाहतींचा प्रदेश आणि निरनिराळ्या तहनाम्यांनुसार ब्रिटिशांचे मांडलिक बनलेली संस्थाने अशी राजकीय विभागणी झाली होती. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याची चळवळही ऐन भरात होती. या पाश्चभूमीवर या काळात मांडलिक राजांच्या वसाहतींच्या स्वराज्याचा प्रश्नही उपस्थित करण्यात झाला होता. या प्रश्नांशी संबंधित गोलमेज परिषदांचे लंडन येथे आयोजन करण्यात आले होते. पहिल्या गोलमेज परिषदेत सयाजीराव गायकवाड सहभागी झाले

होते. भारतीय स्वातंत्र्यलङ्घ्यापासून बडोदे संस्थान म्हटले तर दूर होते, म्हटले तर दूरन्वयाने सहभागी होते. सयाजीरावांवर बॉम्ब तयार करणाऱ्या क्रांतिकारकांना आश्रय दिला जातो, म्हणून इंग्रजांची संशयाची सुई होती. महात्मा गांधी यांच्या दांडी यात्रेचा काही मार्ग बडोदे संस्थानातून गेला होता. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांना घेऊन संघटित झालेल्या प्रजापरिषदेने बडोदा संस्थानातील सारावाढीविरुद्ध आंदोलनाची तयारी सुरु केली होती. वलूभर्भाई पटेल यांनीही त्यात लक्ष घाटले होते; पण बडोदे सरकारने साचांच्या रकमेत कपात केल्याने आंदोलन झाले नाही. अशा काही फुटकळ घटना सोडल्या तर ब्रिटिश वसाहतींच्या हढीतले स्वातंत्र्यवळकळीचे वातावरण बडोदे संस्थानात नव्हते. मात्र नरेश परिषदेच्या माध्यमातून ब्रिटिशांनी हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य द्यावे अशी मागणी सयाजीरावांनी पुढे आणली. याआधी १८९२ साली लंडनला लॉर्ड मेयर यांच्या मेजवानीच्या प्रसंगीही महाराजांनी हा मुद्दा पुढील शब्दांत मांडला होता : “या साम्राज्यात अनेक राष्ट्रे, अनेक धर्म आणि अनेक पंथ यांचा समावेश झाला आहे, त्यामुळे त्यावर राज्य चालविणे मोठे कठीण झाले आहे. निरनिराळ्या घटकांच्या सर्व गरजा समजावून घेऊन, प्रत्येकाच्या आकांक्षांचा योग्य तो परामर्श घेणे हे अशा परिस्थितीत सोपे नाही. अशा परिस्थितीत ब्रिटिश साम्राज्यातील वसाहती व आदिनाती (Dependencies) यांना यथायोग्य प्रातिनिधिक आणि स्वयंशासित कारभाराचा लाभ देणे इष्ट वाटते. कारण ही गोष्ट ब्रिटिश राष्ट्राच्या सर्वविश्रुत, उदार आणि स्वातंत्र्यप्रवण स्वभावधोरणाला धरूनच आहे आणि साम्राज्यघटकांना क्रमशः स्वातंत्र्य देण्याने केवळ ब्रिटिश सरकारचेच काम हलके होईल आणि सर्वत्र विखुरलेल्या महाराणीच्या प्रजाजनांचे सुख व समाधान राखले जाईल; एवढेच नव्हे, तर ते निरनिराळे घटक समतेच्या जाणिवेने व एकमेकांकडे अधिकाधिक ओढले जाऊन साम्राज्याला अभिलषणीय बळकटी येईल.” (लंडन, १० नोव्हें. १८९२)

संस्थानांच्या कारभारांची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी आणि रेल्वेसारख्या विकास योजनेत ब्रिटिश हढीतील जमिनीचा वापर करण्यासाठी, त्यांच्या मोबदल्याच्या रकमा रर्विण्यासाठी सर्व संस्थानिकांचे एक नरेश मंडळ संघटित करण्यात आले होते. प्रारंभीच्या नरेश मंडळांच्या बैठकीत स्वातंत्र्याचा मुद्दा फारसा ऐरणीवर आला नाही, मात्र १९३० नंतर या चर्चा वाढल्या. वसाहतींच्या स्वातंत्र्याला जोडून संस्थानांच्या स्वातंत्र्याचा मुद्दा विषयपत्रिकेवर येऊ लागला. संस्थानांचे एक फेडरेशन करण्याची कल्पना पुढे आली. त्याची राज्यघटना करण्यासाठी नरेश मंडळाने पुढील चतुःसूती ठरवली :

१. अंतर्गत कारभारात संस्थानांना पूर्ण स्वातंत्र्य पाहिजे.
२. संस्थानांशी केलेले तह शब्दार्थने व लाक्षणिक अर्थनिही कसोशीपूर्वक पाळले पाहिजेत.
३. सर्व प्रकारचे मतभेद मिटविण्यासाठी व तडजोडींसाठी एक उभयनिरपेक्ष स्वतंत्र न्यायमंदिर असावे.
४. ब्रिटिश हिंदुस्थान व हिंदी हिंदुस्थान या दोघांचाही ज्यात हितसंबंध आहे, अशा बाबतीत नरेंद्रवर्गाला आपले मत प्रभावी करून दाखविण्याचा काही मार्ग असावा. (बडोदे, २९ जानेवारी १९३०)

थोडक्यात, ब्रिटिश हिंदुस्थान आणि हिंदी हिंदुस्थान अशी सरळ विभागणी इथे अभिप्रेत असून दोन्ही घटकांना बरोबरीने, परस्परविश्वासाने पुढचा मार्ग आक्रमिता यावा या हेतूने ही मांडणी होत होती, आणि त्यात सयाजीरावांचा पुढाकार होता.

संपूर्ण भारताचे राष्ट्रीय ऐक्य सयाजीरावांना महत्वाचे वाटत होतेच; आणि म्हणूनच हिंदुस्थानसाठी त्यांनी संयुक्त राज्यपद्धतीचा पुरस्कार केला होता. लंडनच्या गोलमेज परिषदेत “आम्ही हिंदी लोक जगातील एकंदर लोकसंख्येच्या एक पंचमांश आहोत” असा इशारा द्यायलाही त्यांनी मागेपुढे पाहिले नाही. “हिंदुस्थानची राजकीय, आर्थिक, नैतिक व सामाजिक अशी सर्वच रचना पुन्हा नव्यानेच करा; आणि ती जी नवी घडी बसवाल ती आमच्या प्राचीन परंपरेशी अनुरूप असणारी, आम्हा विविध जातींच्या लोकांना खच्या पुरुषार्थाची वाढती प्रेरणा देणारी व आमची एकराष्ट्रीयत्वाची विशालतर भावना वृद्धिगत करणारी अशीच असू द्या, असे आवाहनही त्यांनी या प्रसंगी केले. (लंडन, १५ नोव्हेंबर १९३०) राजकीय स्वातंत्र्याच्या बाबतीत आमची मायभूमी इतर स्वतंत्र महान राष्ट्रांच्या बरोबरीचीच आहे, हे त्यांनी व्हॉइसराय आर्यिन यांना ठणकावून सांगितले होते. (दिल्ली, ३ फेब्रुवारी १९३१) हिंदुस्थानात वर्ण आणि भाषा, धर्म आणि जाती यांच्या भिन्नत्वामुळे सार्वजनिक कल्याणार्थ होणाऱ्या अन्योन्य सहाय्यक प्रयत्नांना अडथळा होऊ पाहत आहे, हे खरे असले तरी हा अडथळा दूर करताच येणार नाही असा कुठे आहे? असा प्रश्न विचारून त्यांनी आर्यिन यांच्यापुढे आपली स्वातंत्र्याकांक्षा मुक्तेपणे बोलून दाखविली होती.

या काळात स्वातंत्र्याचे तपशील अजून स्पष्ट व्हायचे होते. भारत-पाकिस्तान अशा हिंदुस्थानच्या फाळणीचे विषय ऐरणीवर आलेले नव्हते. या पार्श्वभूमीवर खालसा आणि संस्थानी मुलुखांची मिळून संयुक्त राज्यघटना असावी, हा मुद्दा सयाजीरावांनी उचलून धरला होता. अर्थात, खालसा आणि संस्थानी मुलुखांमध्ये स्नेहबंध निर्माण करण्याचा प्रश्न म्हणावा तसा मार्गी लागलेला नव्हता; त्यामुळे संयुक्त राज्यपद्धतीची योजना अशा रीतीने आखण्यात यावी की, देशी राज्यांना स्वतःचा विकास स्वतःच्या तंत्रानुसार करण्यास मोकळीक राहावी, असे सयाजीरावांचे मत बनत गेले. व्हॉइसराय लॉर्ड विलिंग्डन यांना दिलेल्या मेजवानीच्या प्रसंगी महाराजांनी याबाबतचे आपले मन मोकळे केलेले दिसते. ते म्हणाले, “हिंदुस्थान संयुक्त होण्याचे स्वप्न खरे ठरण्याची वेळ जवळ आल्याबद्दल मला एकीकडे हर्ष होत असला तरी दुसरीकडून मला निखालस वाटते की, व्यक्तिमत्त्वाचे बलिदान देऊनच जर हे संयुक्ततेचे स्वप्न सत्य ठरणार असेल तर हा सौदा आपल्याला भलताच महाग पडणार आहे.” (बडोदे, १२ नोव्हेंबर १९३२) एवढ्या तीव्रतेने महाराजांना हे का वाटले असेल, या प्रश्नाचे उत्तर सहजासहजी देता येणार नाही. कदाचित बडोद्याच्या प्रगत राज्यातल्या जनतेला समग्र हिंदुस्थानातील राजकारणाचा फटका बसून आपल्या आतापर्यंतच्या प्रगतीवर पाणी तर फिरणार नाही ना, अशा शकेने त्यांना पछाडले असावे. कारण १९३३ साली पुण्याला टिळक स्मारक मंदिरात बोलताना महाराज म्हणाले होते की, हिंदुस्थानचे राष्ट्रांदेश्ये गाठण्यासाठी प्रत्येक घटकाला लघुत्व आले, तरी ते पत्करणे हे राष्ट्रहिताचे होईल; परंतु त्याचबरोबर नुसत्या प्रगतीच्या नावाने हुरळून जाणारे, कात्पनिक अभिमानाला

बळी पडणारे आपले पुढारलेले वाक्पंडित बिकट प्रसंगी ऐक्याने उभे राहू शकत नाहीत, हे स्पष्टपणे दिसत आहे. सुधारणा पचविण्यासाठी मानसिक ताकद लागते, त्यामुळे सब घोडे बारा टक्के या न्यायाने आपल्या प्रगत राज्याची इतरांबरोबर होणारी फरपट टाळावी, असे त्यांना वाटू लागले होते. त्यामुळे संस्थानांना त्यांच्या पद्धतीने राज्यकारभार करण्याचे आणि विकास साधण्याची मोकळीक असण्याचा आग्रह त्यांनी धरलेला दिसतो. याबाबतीत महाराजांनी जी रूपकात्मक व लक्ष्यार्थप्रधान भाषा वापरली आहे, ती आपल्या संस्थानाची शान संयुक्त हिंदुस्थानात झाकोळून जाऊ नये या काळजीतून आली आहे. “हिंदुस्थानचा विकास त्यातल्या वैराण एकविधतेप्रमाणे नव्हे, पण त्यातल्या पर्वतांच्या भव्य विविधतेप्रमाणे झालेला पाहावा, अशी माझी इच्छा आहे.” किंवा उपमेच्या भाषेत सांगायचे तर, मनुष्याने वाकवून-वळवून चित्रविचित्र आकार दिलेल्या झाडाप्रमाणे आम्हास वाढावायाचे नसून, अरण्यातील वृक्षराजीचे स्वाभाविक विकसन आम्हांस पाहिजे आहे, आणि म्हणून देशी राजांना संपूर्ण स्वामित्व असावे, अशी मागणी त्यांनी केली आहे. (बडोदे, १२ नोव्हें. १९३२) ‘विविधतेत एकता’ या न्यायाने राज्यांची आपापली खास औळख निर्माण करण्याचे स्वातंत्र्य अबाधित राखून राष्ट्रीय एक्य साधणारी भूमिका महाराजांना मान्य होती. त्यांची ही कळकळ तत्कालीन परिस्थितीत अगदीच अनाठावी नव्हती, हे स्वातंत्र्यानंतरच्या घटनांवरूनही लक्षात येते. भाषावार राज्यपुनर्बनेतून आणि त्यानंतरही निर्माण झालेल्या छोट्या राज्यांच्या उदाहरणांनी महाराजांना वाटत असलेल्या चितेतला तथ्यांश लक्षात येतो. अजूनही स्वतंत्र तेलंगणा, स्वतंत्र विदर्भाच्या मागणीतून आपापल्या पद्धतीने छोट्या गटांना आपला विकास साधणारी स्वज्ञपूर्ती होत नसल्याचे असमाधान प्रकट होताना आपण पाहत आहोत. त्यामुळे केवळ हिंदी नरेशांची प्रतिष्ठा अबाधित ठेवण्याचा वा आपल्या पुरातन हक्कांच्या अभिमानातून महाराजांनी आपला त्रागा व्यक्त केला नसून हिंदुस्थानच्या राष्ट्रीय ऐक्याला बाधा न आणता राज्यांना आपापल्या पद्धतीने विकासाचे स्वातंत्र्य देणारी विविधता सांभाळणाऱ्या राज्यघटनेची नीट निर्मिती व्हावी या हेतूने काहीशा परखड शब्दांत त्यांनी आपल्या भूमिकेची मांडणी केली असावी.

### ३.५ राज्यघटनेचा पाया रचणारा राजा

भारतातील प्रादेशिक भेदातील दुराव्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला बाधा पोहोचते, याची बोच काही भाषणांतून व्यक्त झाली आहे. गुजरात व महाराष्ट्र हे शेजारी शेजारी असून, राहणी, संस्कृती, जीवन अगदी सारखे असूनही त्यांच्यात परस्परांत एकी नाही, याची त्यांना खंत होती. धर्म, जात, भाषा, प्रांतभेद असूनही एकराष्ट्रीयत्वाची संस्कृती नांदण्यासाठी भारतात काही एक नवी राज्यशासनप्रणाली असावी, असे त्यांना वाटायचे. युनियन ऑफ ईस्ट ऑण्ड वेस्टच्या सभेतील भाषणात सयाजीरावांनी राष्ट्र राज्याची संकल्पनात्मक व्याख्या केली होती. या व्याख्येनुसार एखाद्या जातीचे रूपांतर राष्ट्रात व्हायला सामान्य कायदा, सामान्य धर्म, सामान्य रुढी, सामान्य भावना, सामान्य आचारविचार, सामान्य आकंक्षा यांची जरुरी असते. (७ ऑगस्ट, १९३५) या दृष्टीने एखाद्या राष्ट्राचे पुनरुज्जीवन व्हायचे तर त्यासाठी राज्यघटनेसंबंधाने स्वतंत्र विचार करणारी संस्था अस्तित्वात असायला हवी, असे त्यांना वाटे. राज्यघटना हे मूल्यनिर्मितीचे

माध्यम आहे, या धारणेतून ते असा विचार करीत असावेत... घटनेमुळे 'जनते'चे 'नागरिकत्वा'त रूपांतरण होते, असंघटित जनसमुदायाला सार्वभौमत्व प्राप्त होते. लोकांच्या नैसर्गिक हक्कांना वैधानिकता प्राप्त होते. "लोकां"ना विशिष्ट घटनात्मक अधिकार व दर्जा प्राप्त होतो. नागरी हक्क (civil rights), राजकीय सत्तेत वाटा (political participation), आणि सामाजिक सुरक्षेचे कवच (social security) प्राप्त होते. समाजाकडून प्राप्त झालेल्या हिंदू मुसलमान, ब्राह्मण, मराठा या आपोआप प्राप्त होणाऱ्या ओळखीपेक्षा नागरिकत्वाचे मूळ्य जोडले जाऊन एक नवी ओळख निर्माण होते. नव्याने जन्माला यावे तसे व्यक्तीला या वैधानिक परिघात एक नवे असतेपण प्राप्त होते. मानव्याच्या मूळ्यांना अनुसरून नवभारताच्या सांस्कृतिक जडणघडणीसाठी त्यांना अशा घटनात्मक व्यवस्थेची निकड वाटत होती. सार्वभौम भारताच्या राष्ट्रनिर्माणासाठी जातिधर्मभेदातीत मूळ्यांच्या राज्यघटनेचे स्वप्नच जणू त्यांच्या विचारात गर्भित आहे. सयाजीराव आपल्या एका भाषणात म्हणाले होते, "चातुर्वर्णरूपी वाघ व वर्णबाह्य असलेली अत्यंजादिक बकरी ही एकाच तळयावर पाणी पीत असलेली आपल्याला लवकरच दिसतील व त्यांच्या एकत्रीकरणाने सर्वचेच हित होईल, अशी मला फार आशा वाटते." (बडोदे, ८ मार्च, १९३०) त्यांच्या ह्या आशावादाचे फलित आपण १९५० साली प्रजासत्ताक भारताची जी 'धर्मनिरपेक्ष' राज्यघटना स्वीकारली त्यात पाहिले आहे. आपल्या राज्यात सर्वप्रथम 'अस्पृश्यताबंदी'चा कायदा करून महाराजांनी स्वतःच या धर्मनिरपेक्ष मूळ्यदृष्टीतून समतेच्या मूळ्यांना अनुसरणाऱ्या राज्यघटनेचा पाया रचला होता.

महाराजांच्या मृत्यूनंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महाराजांच्या योगदानाविषयी लिहिले होते, "मला त्यांनी जे शिक्षण दिले त्यामुळे आजची योग्यता मला प्राप्त झाली. अस्पृश्य जातींवर त्यांचे फार मोठे उपकार झाले आहेत. त्यांच्या इतके अस्पृश्य जातीसाठी दुसऱ्या कोणीही कार्य केले नाही. ते मोठे समाजसुधारक होते व बडोदे संस्थानात सामाजिक सुधारणांविषयी जे कायदे करण्यात आले ते युरोप व अमेरिकेतील कोणत्याही सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या तद्विषयक कायद्यापेक्षा पुढारलेले आहेत. त्यांनी सर्व सामाजिक घाणेरड्या चार्लीचा अभ्यास करून त्यातील दोष काढून टाकण्यात पुढाकार घेतला... कित्येक बाबतीत त्यांनी ब्रिटिशांना उदाहरण घालून दिले व त्यांच्या हुक्मतीखाली कधीच गेले नाहीत... हे महाराष्ट्रीय असले तरी आपल्या गुजराती प्रजाजनाविरुद्ध पक्षपात त्यांनी केला नाही." (आंबेडकर, १९३९)

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर मागासवर्गीयांना सवलती देण्याचे धोरण प्रत्यक्षात आले, मात्र राजकीय पुढाऱ्यांतली एकी काही टिक्कलेली दिसत नाही. प्रगतीच्या शर्यतीत मागे पडलेल्या जातींना पुढारलेल्या जातींना गाठणे शक्य व्हावे यासाठी तात्पुरत्या अधिक सवलती द्याव्यात अशी सूचना महाराजांनी त्यावेळी केली होती, मात्र त्याच्यवेळी राजकीय पुढाऱ्यांत दोन कायमचे तट पडतील अशा प्रकारे सवलती देऊ नयेत, असा सलाही त्यांनी दिला होता. हिंदुस्थानास जर ऊर्जित काळ यावयाचा असेल तर तो एकी व विद्या यांवाचून कधीही यावयाचा नाही. (२८ डिसेंबर १९९०) हा त्यांचा विचार आजही तितकाच मननीय आहे.

### ३.६ विश्वबंधुत्ववादी राष्ट्रवादाचा पुरस्कार

विश्वबंधुत्वाच्या संकल्पनेवर आधारलेला जनवादी राष्ट्रवाद ही सयाजीरावांची राजनीती होती. त्यांच्या अनेक भाषणांतून याचा प्रत्यय मिळतो. ऑक्सफर्डचे त्यांचे भाषण महाराजांच्या विश्वबंधुत्ववादी राष्ट्रवादाची भूमिका समजावून घेण्यासाठी खूपच उपयुक्त आहे. या भाषणात त्यांनी स्वातंत्र्य आणि जागतिक शांतता या दोन मुद्यांना केंद्रस्थानी ठेवून ब्रिटिश वसाहतवादाकडे पाहण्याचा आपला दृष्टिकोन विशद केला आहे. महाराजांच्या मते, स्वातंत्र्य आणि लोकतंत्री राज्यशासन या दोन बीजभूत संकल्पनांवर ब्रिटिश राजवट उभी आहे. “ब्रिटिश संयुक्त राष्ट्रातील प्रत्येक व्यक्तीला स्वातंत्र्य आहे. त्याचप्रमाणे व्यक्तीच्या पुढे जाऊन प्रत्येक राष्ट्राला स्वातंत्र्य असावे व त्याला आपल्या प्रतिभेप्रमाणे आणि गरजांप्रमाणे साम्राज्यात राहून आपली वाढ, उन्नती करून घेण्याची मोकळीक असावी” अशी सनदशीर मागणीच ॲक्सफर्डच्या भाषणात त्यांनी केली आहे. (२२ मे १९३७) ब्रिटिश साम्राज्य एक स्वतंत्र राष्ट्रसंघ मानून भारतासारखे देश हे या संघाचे समान दर्जाचे व समान स्वातंत्र्य उपभोगणारे लोकतंत्र म्हणून एक सदस्यस्वरूप असतील, असे सयाजीरावांना म्हणावयाचे आहे. लोकतंत्री शासन ही केवळ पाश्चिमात्य देशांची मत्तेदारी नसून “भिन्न संस्कृतीप्रमाणे वाढलेल्या इतर वंशांना आणि जातींनाही या लोकतंत्रात निश्चित स्थान आहे. ग्रीस देशाप्रमाणे हिंदुस्थानातही लोकतंत्राची मूलतत्त्वे प्रचलित व प्रसृत होती” असे सांगून ब्रिटिश लोकतंत्राचा स्वतंत्र घटक म्हणून हिंदुस्थान समजला गेल्यास, खटका उडणार नाही. किंवद्दुना ““ब्रिटिश लोकतंत्राचा स्वतःसिद्ध आणि समाधानी घटक या नात्याने पूर्व आणि पश्चिम यांमध्ये होणारा तंटा हिंदुस्थानच परिणामकारक रीतीने सोडवू शकेल” असा आशावादही त्यांनी या भाषणातून व्यक्त केला आहे. दुसऱ्या महायुद्धाच्या आधी युरोप आणि आशिया यामध्ये खटके उदू नयेत अशा जागतिक शांततावादाचा पाया असलेल्या विश्वबंधुत्ववादी राष्ट्रवादाची मांडणी महाराज करीत होते. सयाजीरावांच्या मते राष्ट्रवाद आणि सुधारणावाद या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. या दोन टोकाच्या भूमिकांमागे काही एका पातळीवर समान वैचारिक पार्श्वभूमी आहे. मानवी अस्मिता, मानवी हक्कांची जाणीव, पारतंत्र्य आणि शोषणाला नकार, स्वातंत्र्य आणि समता या मूल्यांना व विश्वशांतीच्या मुद्र्याला महत्त्व देऊन या दोन भूमिकांमध्ये समन्वय साधणारा एक वेगळा राजकीय विचार सयाजीरावांच्या भाषणांतून आपल्याला वाचता येतो.

सामाजिक एकत्रेसाठी महाराजांनी जी राजकीय व सामाजिक संश्लेषक उपकरणे आपल्याला दिली आहेत, त्यांचा विवेकपूर्ण वापर आजही करता येण्याजोगा आहे. किंवद्दुना निरक्षीरविवेकाने सर्व पंथ-संप्रदायातले चांगले ते हेरून उत्तमाची बेरीज साधणाऱ्या द्रष्ट्या नेतृत्वासाठी आजही सयाजीरावांचाच नमुनादर्श पुढे येतो. भारतीय राजकारणाची प्रयोगशाळा म्हणून सयाजीरावांच्या चरित्राचा आणि राज्यप्रशासनपद्धतीचा निरंतर शोध घेतल्यास भारतीय राजकारणाच्या पुढील वाटचालीला निश्चितच काही दिशादर्शक तत्त्वज्ञान सापडू शकेल असा विश्वास या भाषणांतून मिळतो, म्हणूनही या भाषणांचे पुनःपुन्हा परिशीलन होण्याची गरज आहे. आधुनिक विवेकवादी राजधर्माच्या निर्माणाचा सयाजीराव गायकवाडांचा हा प्रायोगिक प्रकल्प आणि सार्वकालीन

प्रस्तुतता असलेली सयाजीरावांच्या राजकीय विचारांची ही भाषणे राज्यप्रशासनशास्त्राच्या शिक्षण-प्रशिक्षणाचा भाग होण्यासाठी विद्यापीठांनी आणि राज्यसंस्थेने पुढाकार घ्यायला हवा.

#### ४. शाश्वत विकासाची अर्थनीती

सयाजीरावांनी निरनिराळ्या विकासकामांच्या उद्घाटनप्रसंगी; औद्योगिक परिषदा, प्रदर्शने, वा समेलनांच्या व्यासपीठांवरून जी भाषणे दिली होती, त्यातून त्यांनी शेती, उद्योग, व्यापार व अर्थकारणाच्या विविध पैलूंची चर्चा केली आहे. यातले पहिले भाषण १८९२ चे असून शेवटचे १९३८ चे आहे. या सर्व भाषणांतून महाराजांच्या आर्थिक धोरणांचे पैलू स्पष्ट झालेले आहेत. ‘विकासाचे अर्थकारण’ कसे असावे याचे हे नमुना प्रारूप आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर ‘विकासाचे अर्थशास्त्र’ अशी जी स्वतंत्र अध्ययनशाखा विकसित झाली त्यापूर्वीची ही मांडणी आहे. कुशल अर्थशास्त्रज्ञाने अर्थविचारातले सैद्धांतिक व व्यावहारिक पैलू स्पष्ट करावेत इतक्या बारकाईने हा अर्थविचार या भाषणांतून पुढे आला आहे. त्यामुळे या भाषणांना एक स्वतंत्र अध्ययनमूल्यही प्राप्त झाले आहे.

या अर्थविचाराची व्याप्ती बडोद्यापुरती सीमित नाही; समग्र भारताची आर्थिक पुनर्घटना कशी करता येईल या ध्यासातून हा अर्थविचार उत्क्रांत झाला आहे. पाश्चिमात्य अर्थविचाराच्या छायेखाली भारतीय अर्थकारणाचा तौलनिक विचार करण्याचे कारण नाही, असे काही अर्थशास्त्रज्ञांचे मत आहे. (John Boeke 1965)<sup>१</sup> महाराजांनी मात्र आपल्या भाषणांतून अर्थकारणातील जागतिक संदर्भ कायम ठेवून भारतीय अर्थशास्त्राचा नवा आराखडा विकसित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. वसाहतवादी राजनीतीने प्रभावित झालेली पाश्चिमात्य अर्थकारणाची शैली भारतीय अर्थकारणाला ग्रासणारी होती, हे लक्षात घेऊनही जागतिक अर्थकारणातल्या जमेच्या बाजू लक्षात घेऊन महाराजांनी आपल्या विकासात्मक अर्थकारणाची घडी बसविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सामाजिक पुनर्घटनेच्या प्रकल्प्यात मुख्य प्रश्न आर्थिक आहेत, याचेही त्यांना भान होते. विकास आणि प्रगती यातूनच आधुनिक राष्ट्र-राज्याची उभारणी होते अशी त्यांची धारणा होती. औद्योगिकीकरणाचे व भांडवलशाहीचे फायदे वेचून पारंपरिक दास्य व शोषणापासून मुक्ती साधता येते यावर त्यांचा विश्वास होता. या दृष्टिकोनातूनच त्यांनी शिक्षण, धर्मसुधारणा, समाजसुधारणा याबोरोबरच औद्योगिकीकरण, नागरीकरण व तंत्रज्ञानाच्या वापरातून प्राप्त होणाऱ्या कौशल्यांतून आर्थिक स्वावलंबनावर भर दिला. तंत्रज्ञानामुळे स्नियांच्या सामाजिक सुखात झालेली वाढ त्यांनी एका भाषणात उदाहरणांसह विशद केली आहे. विविध आर्थिक-सामाजिक कार्यक्रमांतून सामाजिक पुनर्घटना साधणाऱ्या धर्मनिरपेक्ष इहवादी शासनाचा पाया रचण्याचा एक प्रायोगिक प्रकल्पच सयाजीरावांनी आपल्या संस्थानात राबविला होता. त्यांच्या भाषणांतील काही अवतरणांतून हा मुद्दा अधिक स्पष्ट होतो. उदाहरणार्थ, “आपण निर्माण केलेला माल न्यावयाला वाहतुकीची आधुनिक साधने नसतील, त्याला चांगली किंमत येत नसेल, किंवा चांगली किंमत येऊनही मधलाच मनुष्य किंवा सावकार त्यामुळे गवर होत असेल, तर चांगला माल निर्माण करण्यापासून मनुष्याला फायदा काय? रोगराई आणि दुष्काळ ही महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ३८

आपल्या श्रमाची फक्त नाहीशी करणार आहेत असे कळल्यावर, चांगले पीक काढण्याकरिता शेतकऱ्याने का श्रमी व्हावे?” (१ जानेवारी, १९३६) महाराजांच्या भाषणातले हे प्रश्न अलीकडच्या काळातील शरद जोशी यांच्या आंदोलनातील भाषणांशी जुळणारे आहेत. अलीकडील विदर्भातल्या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची कारणमीमांसा करायला या भाषणांतून मूल्यभनात्मक दृष्टिकोन प्राप्त होतो. सामाजिक वास्तवाच्या अशा कठोर जाणिवेमुळे महाराजांनी शेती आणि ग्रामोन्नतीसाठी जे महत्त्वाकांक्षी प्रकल्प राबविलेत, त्याचे पुनः स्मरण करणे उचित राहील. शेतकऱ्यांना कर्जबंधनातून तसेच दुष्काळ व पीक नासाडी यापासून मुक्तव करण्याकरिता शेतीला अखंड पाणीपुरवठ्याची व्यवस्था निर्माण करण्याला त्यांनी प्राधान्यक्रम दिला. सरकारी पुढाकाराने पतपेढ्या काढून तगाई व कर्जाची सोय केली. पुरातन शेतकी पद्धतीत आधुनिक सुधारणा आणण्याचे विविध उपक्रम केले. जमिनीचे बारीक तुकडे होण्याचे थांबविण्यासाठी तुकडेबंदीचे धोरण राबविले. शेतमालाच्या वस्तूना चांगली किंमत यावी या विचाराचा पाठपुरावा केला. विकता आल्याशिवाय मनुष्याला विकत घेता येत नाही या न्यायाने शेतकऱ्यांना आपला माल वाजवी किमतीत विकता आला, तरच त्याची क्रयशक्ती वाढेल असा सामाजिक अर्थविचार त्यांनी केला होता. शेतकऱ्यांची आर्थिक पत वाढविण्यासाठी त्यांनी अनेकविध कार्यक्रम राबविले. शेतीला धंदेशिक्षणाची जोड देण्यासाठी शेतकी आणि औद्योगिक पद्धतीशी संलग्न अशी शिक्षणपद्धती तयार केली. खेड्यातून जुने हुन्हर पुनरुज्जीवित करून नवी कार्यक्षेत्रे निर्माण केली. विणणे, कातणे, छाप पाडणे, रंगविणे, चामडी कमविणे, लाकूडकाम, मातीकाम, धातुकाम, विणकाम, कोंबडीपालन, परसातली बाग अशा प्रकारच्या लोककौशल्यांच्या शिक्षणावर भर देऊन ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा पाया भक्कम करणाऱ्या योजना कार्यान्वित केल्या. फक्त, फुले, शेतकी प्रदर्शने यातून ग्रामीण उद्योजकतेला पोषक वातावरण तयार केले. निर्मितिक्षम सार्वजनिक ज्ञाननिर्मीतीसाठी लोकसहभाग वाढविण्यावर भर दिला. लोकसहयोगातून बिनसरकारी ‘ग्रामपुनर्वचना मंडळे’ स्थापन करून परस्पर सहकार्य व स्वावलंबनाचे मूल्य रुजविणारे ग्रामोन्नतीचे कार्यक्रम राबविले. अकारण जहाल भूमिका न घेता आर्थिक-सामाजिक पुनर्घटनेचे कार्यक्रम त्यांनी राबविले. अत्यंत समंजस भूमिका घेऊन सामिलकी वाढविण्यावर त्यांनी भर दिला. त्यांनी स्वतःच दिलेल्या एका चिनी वचनाचा दाखला त्यांच्या आर्थिक-सामाजिक पुनर्घटना प्रकल्पाला तंतोतंत लागू पडतो : “आपल्यामध्ये चळवळ असावी पण जबरदस्ती नसावी; आपण पिकवावे पण त्यावर मालकी हक्क गाजवू नये; इतरांना आपण मार्ग दाखवावा, पण त्यांच्या नाकात वेसण घालू नये.” (शिकागो, २७ ऑगस्ट १९३३). हे धोरण काहीसे नेमस्त वाटले तरी त्यातच व्यावहारिक शहाणपण होते.

महाराजांसमोर रोमच्या कल्याणकारी राजवटीचा नमुनादर्श होता. नागरी सुधारणा आणि संपन्नतेकडे पाहण्याचा त्यांच्या दृष्टिकोन त्यातून तयार झालेला दिसतो. आपल्या एका भाषणात त्यांनी याचा उल्लेख केला आहे. ‘नगर घामट असले तर नगरवासीही तसेच होतात’ किंवा ‘रुबाबदार इमारतीच्या अंगी सुसंस्कार उत्पन्न करण्याची शक्ती असते’ या शब्दांत त्यांनी नगरचना, रस्ते, उपवने, सार्वजनिक बागा यांचे नागरजीवनातील महत्त्व विशद केले आहे. (बङ्गोदे, ८ मार्च १९३०) नागरी सुधारणांमुळे थोड्या खर्चात रोमचा राज्यकारभार चालत

असे, ही गोष्ट महाराजांना भावली होती. उदाहरणार्थ, रोममध्ये आंतरप्रांतीय दळणवळणासाठी पुष्कळ रस्ते असल्याने आपत्कालीन परिस्थितीत सर्वत्र वार्ता पोहोचविणे, लष्करी मदत पाठविणे या गोष्टी तत्परतेने होत असत. प्रशासनिक गती आणि चैतन्य साधण्यासाठी संसाधनांचे असे जाळे निर्माण करण्यावर रोमचा भर होता. गायकवाड महाराजांना आपल्या राज्यातही रोमसारखी अंतर्वर्वस्थेला महत्त्व देणारी आणि सुसंस्कृत नागर समाज निर्मितीकडे नेणारी विकासात्मक अर्थकारणाची राजनीती रुजवायची होती. त्यांच्या कारकिर्दीत त्यांनी सातत्याने या भूमिकेतून राज्याच्या आर्थिक विकासाचा पाया भक्कम करण्यावर भर दिलेला दिसतो. उदाहरणार्थ, १८७५ साली बडोदे राज्यात केवळ १९ मैल लांबीची रेल्वेलाइन होती, महाराजांनी ७०० मैलांहून अधिक लांबीची रेल्वेलाइन टाकली. उत्तर हिंदुस्थानच्या तुलनेत रेल्वेचे हे प्रमाण पाच पट असल्याचे स्वतः महाराजांनीच आपल्या एका भाषणात नमूद केले आहे. (बडोदे, २२ जानेवारी १९३८) व्यापारधंदा वाढविण्यासाठी आणि प्रवाशांच्या वाहतुकीसाठी रेल्वेचे महत्त्व होतेच; परंतु महाराजांच्या दृष्टीने राज्याच्या सांस्कृतिक विकासासाठीही रेल्वे तेवढीच महत्त्वाची होती. प्रवासामुळे माणसे जोडली जातात, सांस्कृतिक आचार, विचार आणि मूल्यांची देवाणघेवाण होऊन परस्परांमध्ये काही एक नाते विस्तारायला साहाय्य होते, म्हणून महाराजांनी रेल्वेच्या विकासावर भर दिला. बडोदे संस्थानात दरसाल चाळीस लाखांहून अधिक लोक रेल्वेचा लाभ घेत ही आकडेवारी या दृष्टीने पुरेशी बोलकी आहे. रेल्वेला पोषक अशा ४५० मैल लांबीच्या सडकाही त्यांनी निर्माण केल्या. राज्यातील अरण्यवनांच्या विकासासाठी या सडकांचा खूप उपयोग झाला. रस्तेविकासाबरोबरच टपाल, तार, टेलिफोन या दळणवळणाच्या साधनांचा विकास करणाऱ्या अर्थनीतीचा त्यांनी पुरस्कार केला. भौतिक साधनसौख्यातून सांस्कृतिक विकासाचा मार्ग प्रशस्त होतो, लोकांचे जीवनमान वधारते, सामाजिक संपर्काने एकात्मता व सामिलकी वाढते, कलाकौशल्यांचा विकास होतो अशी महाराजांची धारणा होती. संस्कृतीकेंद्री अर्थकारणाचे हे वेगवेगळे पैलू त्यांच्या आर्थिक कार्यक्रमांतून स्पष्ट झाले आहेत. भारतीय माणसांचा स्वभावधर्म आणि जीवनशैली, त्याची शैक्षणिक पार्श्वभूमी, धार्मिक संस्कार, जातिकेंद्री समाजरचनेतून तयार झालेली मूल्यदृष्टी अशी विविध अंगे लक्षात घेऊन ही अर्थनीती घडविण्यात आली आहे. एका द्रष्ट्या राजाची राष्ट्रउभारणीची विकासनीती म्हणून या अर्थविचाराकडे पाहिले पाहिजे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे भविष्य घडविण्यासाठी प्रस्थानबिंदू ('take-off' point) ठरेल अशा योग्यतेचे हे आर्थिक धोरण आहे.

शाश्वत विकासासाठी संसाधनांची उभारणी हे सयाजीरावांच्या अर्थनीतीचे मध्यवर्ती आशयसूत्र होते. अर्थविकासासाठी पायाभूत असणारी प्राकृतिक संपदा; सार्वजनिक वापरासाठी सर्वांना उपलब्ध असणारी रेल्वे, रस्ते, जलमार्ग, बंदरे, गुदामे यासारखी संपदा; आधुनिक तंत्रविज्ञानावर आधारलेले कौशल्याधिष्ठित मनुष्यबळ, खेळते भांडवल आणि व्यापारउदिमासाठी निर्बंधरहित आयात-निर्यात वा जकातीचे शासकीय धोरण अशा अर्थकारणातील विविध अंगोपांगांची चर्चा या भाषणांतून आली आहे. महाराजांनी आपल्या राज्यात रेल्वे, पाटबंधारे, पिण्याच्या पाणीपुरवळ्याच्या योजना, बंदरविकास यांना प्राधान्य दिले. पूर्वीच्या कारकिर्दीतले 'इमारत

कारखाने' खाते हे नाव बदलून 'बांधकाम खाते' अस्तित्वात आणले. टी. माधवरावांच्या कारकिर्दीत या खात्यावर सालीना ७० हजार रुपये खर्च होई, १८८२ सालानंतर महाराजांनी संपूर्ण कारभाराची सूत्रे संभाळल्यावर पहिल्या दहा वर्षात सरासरी दीड लाखांवर खर्च होऊ लागला, आणि नंतर केवळ रेल्वेवरच साडेचार कोटी रुपये खर्च करण्यात आला.

गुजरात हा समृद्ध स्थितीत असावा, हे सयाजीरावांचे स्पष्ट होते; पण समृद्धीसाठी लागणारा आर्थिक पाया त्यावेळी भक्कम नव्हता. वसाहतवादी राजवटीतले आर्थिक शोषण, सतत पडणारे दुष्काळ यामुळे अर्थव्यवस्थेत कायमस्वरूपाची अनिश्चितता असे. ही अनिश्चितता दूर करणारे टिकाऊ आर्थिक धोरण रचणे हे सयाजीरावांपुढचे आव्हान होते. आर्थिक परिस्थितीत बदल झाल्याशिवाय भरभराट होणे शक्य नाही, याची डोळस जाणीव असल्याने बुद्धिवान आणि अनुभवी लोकांशी सल्लामसलत करून त्यांनी आपले आर्थिक धोरण ठरविले. आर. सी. दत्त यांच्यासारख्या अर्थतज्जाला बडोद्याच्या राज्यप्रशासनात दिवाणपदी बसविण्यामागे कदाचित त्यांची हीच भूमिका असावी. अस्थिर अर्थव्यवस्थेला एक स्थिर चौकट देण्याचे आव्हान महाराजांनी स्वीकारले होते व त्यानुसार एक शाश्वत अर्थनीती रचण्याचा प्रयत्न त्यांनी आपल्या राजवटीत केला होता.

#### ४.१ भारताचा आर्थिक इतिहास

भारताचा उपलब्ध आर्थिक इतिहास थोडा असला तरी लक्षणीय आहे, याकडे सयाजीरावांनी आपल्या भाषणांतून लक्ष वेधले आहे. एके काळी भारत हे संपन्न व्यापारी राष्ट्र म्हणून ओळखले जायचे. युरोप, अरबस्तान, इराणशी आपले व्यापारी संबंध होते. अनेक मोठमोठ्या बंदरांतून मालाची आयात-निर्यात चालत असे. कारागिरांचे कौशल्य आणि कल्यक्ता यासाठी भारतीयांची जगभर वाखाणणी होत असे. सुती कापडासाठी भारताची प्रसिद्धी होती. असीरिया, बाबिलोन या देशांत लोकरीच्या तोडीचा समजला जाणारा हिंदी कापूस जात असे. सिंधू नदीच्या मुखाकडील बंदरांवाटे रेशीम, रत्ने, नीळ व सुती वस्त्रे परदेशात जात असत. इजिप्तमध्ये मोळ्या प्रमाणावर नीळ पाठविली जायची. फोनेशिअन लोक हिंदुस्थानातून मसाल्याचे पदार्थ, जरतारी भरतकाम आणि टेंबुर्णीची लाकडे खरेदी करून पाश्चिमात्य देशांना पुरवित. गुजरातेतील भडोच बंदरातून रोमला सोने, चांदी, इतर धातू, काच, पोवळी, मलमल, सुती कापड, हस्तिदंत, टेंबुर्णीची लाकडे, मिरे आणि रेशीमची निर्यात होत असे.

पौरवात्य देशाच्या व्यापारावरच व्हेनिसची भरभराट झाली होती. (कलकत्ता, डिसेंबर १९०६) मात्र १५ व्या शतकाच्या शेवटी वास्को द गामा याने केप ऑफ गुडहोपच्याद्वारा हिंदुस्थानास जाणारा नवा जलमार्ग शोधून काढला तेहापासून व्हेनिसचे महत्त्व कमी होऊ लागले. १६ व्या शतकात पोर्तुगालच्या व्यापाऱ्यांनी आणि १७व्या शतकात डच व्यापाऱ्यांनी हिंदुस्थानशी व्यापार केला व ती राष्ट्रे श्रीमंत झाली. त्यानंतर इंग्रजांची भारतीय व्यापारावर अधिसत्ता निर्माण झाली. ईस्ट इंडिया कंपनीने राजकीय अधिकार हाती घेतले, तेहापासून भारताचे आर्थिक चित्र वेगाने बदलायला सुरुवात झाली. मालाची ने-आण अरबांच्या हातून ईस्ट इंडिया कंपनीकडे गेली. यंत्रशक्तीच्या वापरामुळे व प्रतिबंधक जकार्ती बसविल्यामुळे हिंदुस्थानचे उत्पादक धांदे इंग्लंडच्या

मुठीत गेले. कंपनीने निरनिराळ्या ठिकाणी रेसिडेंट नेमून ठिकठिकाणच्या कारागिरांच्या मालावर नियंत्रण ठेवले, त्यामुळे कंपनीच्या खारीबाहेरचे धंदे बसले. आपला कच्च्या माल त्यांच्या गिरण्यांतून पक्का करून आणणे भाग पडू लागले. वाफेच्या यंत्रावर कापड विणण्याचा शोध लागल्याने इंग्लंडातील उद्योगधंद्यांची झापाळ्याने वाढ झाली; आणि भारतीय उद्योगांना ग्रहण लागले. न्या. रानडे यांनी वसाहतवादी प्रशासनाची धोरणे हाच भारताच्या आर्थिक विकासातला अडसर असल्याचे म्हटले होते. भारतातील औद्योगिकीकरणाचा पाया रचण्यासाठी शासनाने विदेशी स्पर्धेला तोंड देण्याकरिता संरक्षक स्वरूपाची योजना आखली पाहिजे, असेही म्हटले होते. (*Ranade 1906*). रामकृष्ण विश्वनाथ या १९व्या शतकातील आद्य अर्थशास्त्रींनीही १९ व्या शतकात असेच निरीक्षण नोंदविलेले दिसते : “जर इंग्लंड देशाने दुष्टपणाने हिंदुस्थानचे सर्व जिनसांचा मख्ता घेऊन त्या लोकांची उमेद खचविली नसती, आणि हिंदुस्थानचा जिन्नस दुसऱ्या कोणत्या मुलुखात जाऊ नये असा प्रतिबंध केला नसता, तर येथे मजुरी कमी, तेणेकरून त्या लोकांही आपला केलेला जिन्नस पृथ्वीभर पुरविला असता... येथील लोकांचे हाती यंत्रे आल्यास हे लोक कलाकौशल्याचे कामात आणि त्यास ज्या वस्तूचा खप आहे त्या विलायतेप्रमाणे करण्यात कुशल आहेत, असे ज्याही हिंदुस्थानात पाहिले आहे ते सर्व कबूल करतात.” (बेडेकर, संपा., १९६९, पृ. ७) महाराजांनी आपली अर्थनीती ठरविताना रामकृष्ण विश्वनाथ आणि रानड्यांच्या या भूमिकेतला नेमका मथितार्थ लक्षात घेतला होता.<sup>००</sup>

भारताच्या आर्थिक परवशातेचे नेमके चित्र आकडेवारीसह महाराजांनी कथन केले आहे. आपल्या गिरण्या ज्यावेळी साठ कोटी वार कापड तयार करतात, त्याचवेळी आपण दोन अब्ज वार कापड परदेशातून आणतो; ज्यावेळी आपण २९ कोटी ३० लाख पौऱांचा कापूस परदेशी पाठवितो, त्याचवेळी आपण ३९ कोटींचे तयार कापड विकत घेतो. ही विषमता दूर करण्यासाठी स्वदेशी मालाच्या बाजारपेठेला उत्तेजन देणारे धोरण आखायला हवे, असे सयाजीरावांनी त्या काळातल्या अर्थशास्त्रींप्रमाणेच मत मांडले आहे. त्यांच्याच शब्दात सांगायचे तर “औद्योगिक अर्थशास्त्राचा एक बिनधोक व विश्वसनीय सिद्धांत असा आहे की, पक्क्या मालाची निर्यात व कच्या मालाची आयात यांच्याशी देशाच्या औद्योगिक भरभराटीचे प्रमाण साधारणतः समप्रमाण असते आणि कच्या मालाची निर्यात पक्क्या मालाची आयात यांच्याशी त्या भरभराटीचे विषम प्रमाण असते.” (कलकत्ता, डिसेंबर १९०६) ही आर्थिक गुलामगिरी घालवायची तर युरोपियन राष्ट्रांशी एकप्रकारे द्वंद्युद्धच खेळायला हवे, असेही त्यांनी म्हटले होते.

यापूर्वी न्यायमूर्ती रानडे यांनी मांडलेल्या दृष्टिकोनाशी नाते जोडणाराच हा विचार होता. ब्रिटिश अमदानीत भारतामध्ये काही प्रमाणात यंत्रोद्योग सुरु झाले होते. त्यामुळे वरकरणी काही प्रमाणात भरभराट झाल्याचे दिसत होते; परंतु आर्थिक विकासाचे हे चित्र मृगजळासारखेच होते. या चकाकी व भपक्याला भुलू नये; किंवडुना हे भिकेचे डोहाळे आहेत असे दादाभाई नौरोजी म्हणाले होते. तत्कालीन राजकीय अर्थविश्लेषकांचेही असेच मत होते. मि. डिग्बी यांनी म्हटले होते की, इंग्रजांनी व्यापार, राजसत्ता आणि अफूची गोळी या तीन साधनांनी हिंदुस्थानास दारिद्र्याच्या पाताळात आणून सोडले आहे. लोकमान्य टिळकांनी इंग्रजी अमदानीतल्या तश्शकथित

आर्थिक सुबत्तेविषयी चालणाऱ्या चर्चाविषयी म्हटले होते की, “इंग्रजी राज्यछत्राखाली शांतता आणि सुरक्षितता यांच्या योगाने देशामध्ये सुबत्ता होऊन देश भरभराटीस येत चालला आहे ही ओरड एक प्रकारे स्त्री सती चालली असता मंगल वाद्यांचा ज्याप्रमाणे गजर चालू असतो त्याप्रमाणे आहे.” (केसरी, १० डिसेंबर १९०९)

यंत्रोद्योगातून झालेली ही वाढ लैंकशीयरच्या अजस्र कापडगिरण्यांच्या मानाने क्षुल्कच म्हणायची, असा स्पष्ट अभिप्राय सयाजीरावांनी नोंदविला आहे. या अभिप्रायाची विस्ताराने चर्चा करताना त्यांनी वस्तुस्थिती नेमकी काय आहे, यावर प्रकाश टाकला आहे. ते म्हणतात, एके काळी तलम कापडासाठी जगप्रसिद्ध असलेले भारतीय हातमाग आता कुणाच्या खिजगणतीही राहिले नाहीत. ताग व कापड उद्योग युरोपियन भांडवल व बुद्धिसामर्थ्यावर अवलंबून आहे. गरजेच्या मानाने इकडील लोखंडाची निपज कमी असल्याने युरोपवरच अवलंबून राहावे लागते. युरोपातल्या स्वस्त व जिलइवाल्या ऑल्युमिनिअमच्या भांड्यांनी आपल्याकडच्या तांब्या पिठळेच्या भांड्यांवर मात केली आहे. साखर व चामडी कमावण्याच्या उद्योगाची पिछेहाट झाली आहे. मुख्य म्हणजे लहानसहान धंद्यांवर आपली गुजराण करणाऱ्या गावठी कामगारांचे रोजगार गेले आहेत. यंत्रमागांमुळे आपल्याकडच्या विणकरांची संख्या २३% नी कमी झाली, हातांनी कपडे बांधणाऱ्यांची संख्या ६८% नी कमी झाली. गिरण्या आल्यामुळे हस्तोद्योगांवर परिणाम झाला. हिंदी मजुरांची स्थिती खालावली. गरीब कोष्टी, तांबट, घिसाडी, ओट्याओसच्यांवर काम करणारे पिढीजात सुतार, लोहार, कुंभार कर्जबाजारी झाले. आपल्या आगगाड्या युरोपातील भांडवलावर चालतात. आपल्या खाणी अमेरिकेतले तज्ज्ञ खणतात. परकी कारागीर आज आपल्याला खाऊपिऊ घालत आहेत. वस्त्रप्रावरणे देत आहेत. आपले मनोरंजन करीत आहेत. आपल्या घरची दिवाबत्ती व धोबीकाम करीत आहेत. आपले कलाहुन्हर व उद्योगधंदे आज एका कड्याच्या टोकावर उभे असून कडेलोटाने ते तात्काळ नाश पावतात की काय अशी भीती वाटत आहे. (कलकत्ता, डिसेंबर, १९०६) वसाहतवादी अर्थनीतीचे हे अत्यंत वास्तवदर्शी आकलन आहे.

डिग्बी यांनी ‘भरभरटलेले हिंदुस्थान’ अशा व्याजोक्तीपूर्ण शीर्षकाखाली लिहिलेल्या पुस्तकात हिंदुस्थानच्या प्रजेचे उत्पन्न कर्से घटत गेले याचे दर माणशी दर दिवशीचे आकडे नोंदवले आहेत, ते महाराजांच्या वरील निरीक्षणांना पुस्ती जोडणारेच आहेत :

१८५० साली : ०२ पेन्स

१८८० साली : १.५ पेन्स

१९०० साली : ०.७५ पेन्स.

अतिशय सुधारलेल्या राज्यकर्त्यांच्या अमलाखाली असूनही भारतीयांची अशी भिकार दशा झाली. हे असेच चालू राहिले तर २३ कोटीपैकी २० कोटी प्रजा अन्नास मोताद होईल असा इशाराही डिग्बी यांनी दिला होता. (*Digby Willian, 1901*) लोकमान्य टिळकांनीही २३ ऑगस्ट १८९२ च्या ‘केसरी’त ब्रिटिशांच्या लुटारू अर्थनीतीचा समाचार घेतला आहे. ते लिहितात, “खाद्याच्या पदार्थावर जास्ती कर बसवा, उद्योगाच्या मेहनतीतून पैसा उकळा; अफू,

गांजा, दारू, माजूम असली नीच व निय व्यसने पाठीस लावून त्यांच्या पैशावर धाड आणा. सारांश, सरकारधाराच मुख्यत्वेकरून लोकांच्या दैन्यास कारण आहे असा आरोप टिळकांनी केला आहे. थोडक्यात सांगायचे तर ब्रिटिशांच्या व्यापारामुळे देशाची उन्नती होण्याएवजी अवनतीच झाली. कृषिप्रधान भारत औद्योगिक राष्ट्र बनू पाहत असल्याचे वरकरणी दिसत असले तरी विकासाच्या या तथाकथित कार्यक्रमात शेतीचा वाटा नगण्यच राहिला. उलट ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील भांडवलाचा क्षय होऊ लागला. John Boeke यांच्या भाषेत सांगायचे तर वसाहतवादी अर्थकारणात मागासलेल्या पारंपरिक क्षेत्राची आधुनिक प्रगत उद्योगक्षेत्राशी सांगड घातली गेली नाही, त्यामुळे ही अवनती ओढवली. (John H Boeke, 1965)

सयाजीराव गायकवाडांनी आपल्या भाषणात रमेशचंद्र दत्त यांच्या पुस्तकाचा हवाला देऊन प्रतिबंधक जकाती बसवून ब्रिटिशांनी हिंदुस्थानचे धंदे कसे बसविले याचा आढावा घेतला आहे. वाफेच्या यंत्रामुळे व खुल्या व्यापाराच्या धोरणामुळे उत्पादक धंदे इंग्लंडच्या मुठीत गेले. इंग्लंडच्या व्यापाराने इथल्या सर्व बाजारपेठा काबीज केल्या आणि आपल्याता फक्त कच्चा माल त्यांच्या गिरण्यांतून पक्का करून आणणे भाग पडू लागले. त्यामुळे प्राचीन काळापासून व्यापारी व उद्योगी असलेल्या हिंदुस्थानातला व्यापार बसला व उद्योगही नाहीसे झाले. (अहमदाबाद, १५ डिसेंबर १९०२) हा राजकीय आपत्तीतून ओढवलेल्या आर्थिक दुर्दशेतून बाहेर येण्याच्या दृष्टीने स्वदेशी अर्थकारणाचा पायाभूत विचार करण्याची जबाबदारी ओळखून महाराजांनी आपली अर्थनीती आखण्याचा चंग बांधला होता.

## ४.२ दारिद्र्याची कारणमीमांसा

ज्या काळात दादाभाई नौरोजींसारखे भारतीय अर्थशास्त्रज्ञ हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याची मीमांसा करीत होते, त्याच काळात सयाजीराव गायकवाडांचेही त्याविषयी चिंतन सुरु होते. भारतीय लोकांच्या स्वभाव आणि आचारधर्म हे दारिद्र्याचे मूलकारण आहे असे त्यांचे निरीक्षण आहे. मितव्ययाचा अभाव, उद्योगाची व धाडसाची वाण, वाजवी महत्वाकाक्षेची व उच्च धेयाची उणीव, निष्क्रियता, दैववाद, संकटकालीही सुस्तपणातून बाहेर न येणे, स्वावलंबनशून्यता, अशिक्षितांनी शेतीवर आणि सुशिक्षितांनी नोकरीवर अवलंबून राहण्याची मानसिकता ही भारतीय दारिद्र्याची कारणे आहेत, असे त्यांनी म्हटले होते. (बडोदे, ५ मे १९००)

जशी अर्थव्यवस्था तशी जीवनशैली आणि जशी जीवनशैली तशी अर्थव्यवस्था अशा उभय अंगांनी महाराजांनी भारतीय अर्थकारणाचा वेध घेतला आहे. लोकांच्या राहणीमानापासून या अर्थविचारांची सुरुवात होते. हिंदुस्थानातील लोकांची बसकी घरे, गृहोपयोगी सुखसोईचा अभाव असलेल्या अंतर्चना, फर्निचर किंवा अंतर्गत सजावटीचा अभाव असलेल्या मोकळ्या खोल्या आणि याउलट सर्वप्रकारच्या सुखसोईनी युक्त असलेली इंग्लिश झोपडी यांची तुलना केल्यास या दोन जीवनशैलीतील तफावत लक्षात येते. “आमचा विस्कळीत व हतबल समाज इंग्रजांच्या उत्साही व सुसंघटित समाजाच्या मानाने अगदीच बोंगरुळ दिसतो. आमची सारी उत्तमोत्तम शक्ती फक्त हाताने दुसऱ्याचे हुक्कम पाळणारी आहे, ढोक्याने नवीन कल्पना काढणारी नाही. आमच्यात कल्पकता कमी आहे, दैववादाच्या व निष्क्रियतेच्या शिकवणुकीने आमचे सारे

कर्तृत्व आटले आहे.” (अहमदाबाद १५ डिसेंबर, १९०२) आणि हेच भारतीयांच्या दारिक्रियाचे आद्य कारण आहे, असे महाराजांना वाटते. साधेपण हा भारतीय जीवनशैलीचा महत्त्वाचा गुणधर्म आहे, हा युक्तिवाद अंशतः खरा असला तरी तो पुरेसा फसवाही आहे, असे महाराजांना वाटते. आपल्याकडे कुणी इंगिलश पद्धतीने घरात काही सोईसुविधा करून घेऊ लागला तर इतरांच्या लेखी तो ‘डामडौल’ होतो. भौतिक सुखसोईचा यथायोग्य वापर वा उपभोग घेणे यात वावगे काहीच नाही, असे महाराजांचे काहीसे ऐहिकतावादाला जवळ जाणारे मत होते. भौतिक सुखसोई वाढल्याने साधेपणाच्या मूल्याला बाधा येत नाही. साधेपणाचा बाऊ करून जुनाट विचारांना चिकटून राहण्याची ही भारतीय मानसिकता बदलण्यावर महाराजांचा भर आहे. भारतीयांच्या या अशा पारंपरिक विचारसरणीचा केवळ त्यांच्या जीवनशैलीवरच नाही तर एकूण अर्थकारणावरही फार मोठा प्रभाव पडतो असे महाराजांचे निरीक्षण आहे. हिंदू लोकांचा दैवावर आणि ग्रहदेशेवर फार भरवसा आहे, तेणेकरून ते मोठाले कारखाने घालण्यात आणि व्यापार करण्यास नालायक जाहले आहेत” असा स्पष्ट अभिप्राय यापूर्वी रामकृष्ण विश्वनाथ या १९व्या शतकातील आद्य अर्थशास्त्रींनीही दिला होता, त्याचे इथे स्मरण होते. (गाडगीळ धनंजयराव, संपा, १९७३) प्रगमनशील मनोवृत्ती असल्याशिवाय आर्थिक प्रगतीच्या वाटा विस्तारत नाहीत, त्यामुळे भारताचा आर्थिक विकास साधाऱ्याचा असेल तर भारतीयांची मानसिकताही बदलायला हवी हे महाराजांनी लक्षात घेतले होते. त्यांच्या राजकीय अर्थशास्त्राची ही समाजशास्त्रीय बाजू भविष्यकालीन अर्थकारणासाठी पथदर्शक ठरणारी आहे.

पाश्चिमात्य देशांचे वैभव त्यांच्या उद्योगधंद्यांवर अवलंबून आहे. याबाबतीत भारतीय लोक युरोपीय राष्ट्रांची बरोबरी करण्यात का असमर्थ ठरतात याची महाराजांनी विस्ताराने चर्चा केली आहे. वास्तविक पाहता आपल्या देशात साधनांची कमतरता नाही. निसर्गाची कृपा आहे, खनिजसंपत्ती उत्तम आहे, अल्प वेतनावर मजुरांची उपलब्धी आहे; पारशी, भाटिये, खोजे, सिंधी या व्यापारी लोकांच्या साहसाचा नमुनादर्श आहे; ब्रिटिशपूर्वकालीन व्यापार-उद्योगाचा मोठा वारसा आहे, तरीही आज व्यापार-उद्योगात आपले दारिक्रिय का, हा प्रश्न महाराजांना सतावत होता. याचे एक मुख्य कारण हवामानाच्या लहरीवर अवलंबून असणारा शेतीप्रधान देश; त्यामुळे सतत दुष्काळासारख्या नैसर्गिक आपत्तीची भीती असते. तशात शेकडो वर्षांच्या जुनाट हत्यारांनीच आपण आपले धंदे करीत आलो. त्यात यंत्रशक्तीने निर्माण केलेली सफाई आणि नाजूकपणा येत नाही; पर्यायाने व्यापारी स्पर्धेत आपण मागे पडतो. अर्थात, उष्ण कटिबंधात रहणारे लोक कल्यकताशून्य, धाडस व नेतृत्वगुणांचा अभाव असलेले आणि समशितोष्ण कटिबंधातले लोक मात्र सर्वगुणसंपन्न ही समजूत महाराजांना मान्य नाही. उद्यमशीलता ही हवामानापेक्षा मनोधर्मावर अवलंबून असते. त्यामुळे केवळ दैववादी बनून दारिक्रियालाही सद्गुण म्हणून कवटाळण्याची भारतीय वृत्ती बदलल्याशिवाय भारताची अर्थव्यवस्था ऊर्जितावस्थेला येणार नाही, असे महाराजांचे ठाम मत आहे. दैववादाच्या व निष्क्रियतेच्या शिकवणीने लोकांचे कर्तृत्व आटले आहे, आपल्याकडे स्वतःच्या डोक्याने नवीन कल्यना करण्याची शक्ती नाही; दुसऱ्याचे हुक्कम पाळण्यातच आपली सारी उत्तमोत्तम शक्ती खर्च झाली आहे, याची महाराजांना

खंत आहे. आत्मविश्वासाचा अभाव असल्याने सतत स्वतःकडे कमीपणा घेऊन इतरांचेच अनुकरण करण्याची परधार्जिणी वृत्ती हा आपल्या विकासातला मुख्य अडसर आहे. परिस्थितीवर मात्र करण्याची महत्त्वाकांक्षा न बाळगता घरकोंबडेपणा आणि अर्धवट धार्मिक समजुर्तीना बळी पडून आपण आपले नुकसान करून घेतो. असहकार, अविश्वास, असहिष्णुता, सचोटीचा अभाव, यामुळे आपल्या कर्तृत्वाला वाव मिळाला नाही. आपल्याकडे नवे धंदे, नव्या बाजारपेठा विकसित झाल्या नाहीत. समुद्रपर्यटनाच्या प्रतिबंधामुळे आपली व्यापारी अभिवृद्धी खुंटली. फक्त सतत राबून कच्चा माल तयार करावा व परकीयांच्या बाजारात विकावा, ही पराधीनतेची वृत्ती बदलल्याशिवाय भारतीयांना आर्थिक स्वातंत्र्य उपभोगता येणार नाही, अशी महाराजांची धारणा आहे. “उद्योगधंदांच्या भरभराटीशिवाय कोणताही देश दरिद्रीच राहणार. यापुढे आपल्या देशाला केवळ कृषिप्रधान राहता येणार नाही, तर उद्योगप्रधान राष्ट्रांच्या मालिकेत एखादी जागा पटकावी लागेल” (१५ डिसेंबर १९०२) हे त्यांनी हेरले होते. या ध्येयवादातूनच त्यांनी आपली अर्थनीती रचली होती, आणि म्हणूनच भौतिक संसाधनांच्या विकासाच्या जोडीने नागरिकांची उद्यमशीलता आणि कार्यात्मक कौशल्ये वाढविणाऱ्या यंत्रणा उभारण्यावर त्यांनी भर दिलेला दिसतो.

### ४.३ शेतीचे अर्थशास्त्र

‘फिजिओक्रॅट’ पंथातील अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते शेतीतूनच राष्ट्रीय संपत्ती निर्माण होत असते. ‘मर्कान्टालिस्ट’ पंथियांच्या मते देशांतर्गत व देशाबाहेरील व्यापारातून संपत्ती निर्माण होत असते. तर ‘क्लासिकल’ अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते श्रमाने मूल्याची निर्मिती होत असते. सयाजीराव गायकवाड यांनी हिंदुस्थानाच्या अर्थव्यवस्थेसंबंधी विचार करताना अर्थशास्त्रातील या तिन्ही पंथांच्या समन्वयातून एक सर्वसमावेशक भूमिका घेतली आहे. हिंदुस्थानात ७५% लोक शेतीवर निर्वाह करीत असल्यामुळे आपल्याकडे शेती महत्त्वाचीच आहे, याविषयी दुमत असण्याचे कारण नाही. परंतु ही शेती परिस्थितीशरण असून बेभरवशाची आहे. इथली शेती लहान लहान तुकड्यांची, निरनिराळ्या ठिकाणी विभागलेली आहे. इत्यल्या शेतकऱ्यांकडे शेतीचे साहित्य व जनावरे यांचीही कमतरता आहे. अमेरिका अथवा जर्मनीतील शेतकऱ्यांकडे शेती करण्याचे जे शास्त्रीय ज्ञान आहे, त्याचा अभाव भारतीय शेतकऱ्यांमध्ये आहे. साहजिकच भारतीय शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी असून ते सतत कर्जबाजारी असतात. हे लक्षात घेऊन महाराजांनी आपल्या राज्यात शेतकऱ्यांना ट्रॅक्टर इत्यादी आधुनिक यंत्रसामग्री उपलब्ध करून देण्यावर भर दिला. शेती सुधारण्याच्या उपक्रमांची व्यवहार्यता वाढविण्यासाठी फिरत्या तपासनिसांची नेमणूक केली. जनावरांचे पशुवैद्यक दवाखाने काढलेत. दूध डेअरी व्यवस्थापनाच्या माहितीचा प्रसार केला. धनंजयराव गाडगीळ यांनीही उत्तरकाळात शेतीच्या अर्थकारणाच्या संदर्भात सयाजीराव गायकवाड यांच्यासारखाच विचार मांडलेला दिसतो.<sup>१९</sup> यावरून महाराजांच्या द्रष्ट्या अर्थनीतीचा मुद्दा अधोरेखित होतो.

शेतीवर अवलंबून असणारी भारतासारख्या देशाची अर्थव्यवस्था ही नेहमीच अनिश्चिततेच्या भोवच्यात सापडलेली असते. वेळोवेळी पडणाऱ्या दुष्काळामुळे माणसे, गुरेढोरे व शेती यांचे

अतोनात नुकसान होते. या संकटाचा सामना करण्यासाठी महाराजांनी प्रासंगिक आणि शाश्वत अशा उभय अंगांनी प्रतिबंधक उपाययोजना कार्यान्वित केल्या. दुष्काळी कामांचे त्यांनी तीन वर्ग केले होते : (बडोदे, ५ मे १९००)

१. तात्कालिक मदत : नागरिकांचे प्राण वाचविण्याला प्राधान्य; त्यासाठी कंगालखाने उघडणे, निवाहापुरते धान्य देणे, आगाऊ पैसे देणे इत्यादी.
२. आपत्तीनिवारणात अप्रत्यक्षरीत्या फलदायी होणारी कामे : दैनंदिन दलणवळणासाठी रेल्वे व रस्त्यांचे नवीन दलणवळणाचे मार्ग तयार करणे. दुष्काळ, आवर्षणाच्या परिस्थितीत एका प्रांतातले शिलकी धान्य दुसऱ्या प्रांतात नेण्यासाठी भविष्यात या मार्गाचा उपयोग होईल, ही दूरदृष्टी या योजनेमागे होती.
३. शाश्वत विकासाची कामे : सरकारची मदत आणि शेतकीच्यांचे स्वावलंबन या दोन्हीचा समन्वय साधून पाटबंधाच्यांची कामे, विहिरी खणणे, धरणे बांधणे, कालवे काढणे. अशा नवीन उपक्रमांना उत्तेजन देऊन अर्थव्यवस्था गतिशील ठेवण्याची त्यांची भूमिका होती.

पिण्याचे पाणी आणि शेतीसाठी सिंचनव्यवस्था हे सयाजीरावांच्या विकासनीतीतले अग्रक्रमाचे विषय होते. १८८६ सालापासून १९३० पर्यंत राज्यात बारा हजारांहून अधिक विहिरी खोदण्यात आल्या. दोन हजार विहिरींची दुरुस्ती करण्यात आली. शेतकीचांना ऑइल इंजिने, पंप, ट्रॅक्टर वगैरे आधुनिक साहित्य पुरविण्यात आले. मुख्य म्हणजे पाण्याचा सुज्जपणे वापर करण्यास उत्तेजन दिले गेले. आसुसलेल्या जमिनीला पाणी पोचविणे एवढेच पाटबंधाच्यांचे काम नसून शेतकीच्या प्रश्नाचा शास्त्रीय दृष्टीने विचार केला पाहिजे, हे महाराजांनी आपल्या भाषणांतून प्रजेला व शासनातील संबंधित अधिकारी वर्गाला समजावून सांगितले. पाटबंधाच्यांचे काम करताना कोणकोणत्या गोष्टी विचारात घ्यायला हव्यात त्यांची एक सूचीच महाराजांनी करून दिली. जंगलांच्या अस्तित्वाचा पावसाळ्यावर होणारा परिणाम, सपाट प्रदेशांतून पाट नेण्याच्या कामात येणाऱ्या अडचणी, एकापेक्षा जास्त सत्ताधीशांच्या अंमलाखाली असलेला नदीचा पाट काढायला जे राजकीय स्वरूपचे अडथळे येत असतात त्यांची जाणीव, शेतातून वाहून जाणाऱ्या पाण्याला योग्य वाट काढून देणे, पाटाचे पाणी जिला मिळणार त्या जमिनीचा प्रकार व पोत, शेतकी लोक जमिनीतून काढतात ती पिके आणि नित्याची पिके बदलण्याची त्यांची तयारी, शेतकीच्या इच्छा समजून घेणे, तलावांची डागडुजी, यंत्रसामग्रीतले गुणदोष अशा सर्व पाणीवाटपाचे नियोजन करताना लक्षात घ्याव्या लागतात. मोठाल्या जलयोजना हाती घेताना किंती काळजीपूर्वक आखणी करायला हवी, याचा एक राजकीय पाठ्य सयाजीरावांच्या या भाषणांतून आपल्याला मिळतो. (बडोदे, ८ मार्च, १९३०). आजही जलसिंचनखात्याला उपयोगी पडणारी नियोजन संहिता म्हणून या भाषणांचे महत्त्व कायम आहे.

शेतीचे अर्थशास्त्र हा सतत महाराजांच्या चित्तनाचा विषय राहिला. त्यांच्या अनेक भाषणांतून याचा प्रत्यय येतो. शेतीवर उपजीविका करणाऱ्या कामगारवर्गाला चार महिने काम आणि आठ महिन्यांचे रिकामपण असते. हा फुरसतीचा काळ कोणत्या किफायतशीर व्यवसायात गुंतवून

टाकायचा हा हिंदी अर्थशास्त्रांपुढचा सर्वात बिकट प्रश्न आहे, असे ते म्हणायचे. शेतीला जोडून नवे उद्योगधंदे किंवा शेतीला पोषक पोटधंदे खेड्यापाड्यांतून सुरु केल्याने हा बिकट प्रश्न सोडवायला मदत होईल, असे त्यांचे मत होते. (किता, १९३३) यासाठी महाराजांनी शेतकरी आणि कष्टकरी यांना जोडधंद्यासाठी लागणारी तांत्रिक कौशल्ये शिकविण्याची कायमस्वरूपी योजना आखली. बळोद्याला ‘कलाभवन’ ही संस्था स्थापन केली. तरुणांना नवे उद्योगधंदे सुरु करता यावेत अशा प्रकारच्या उद्योजकतेचे शिक्षण देणारी रचना निर्माण करण्याचा हेतू या स्थापनेच्या उद्देशपत्रिकेतच नोंदविण्यात आला.<sup>१२</sup> “देशाच्या आर्थिक सुस्थितीसाठी शेती आणि उद्योगधंदे यामध्ये योग्य तोल राखला गेला पाहिजे” असे सयाजीरावांना वाटायचे. (नवसारी, ४ मार्च १९३८). शेती आणि उद्योग या दोन्ही क्षेत्रांतील संसाधने आणि सेवा यांच्यातील परस्पर देवघेव (intrasectoral transfer of resources and services) वाढली तर या दोन्ही क्षेत्रांचा विकास होईल, असा महाराजांचा दृष्टिकोन आहे. देशाची अर्थव्यवस्था ही नागरिकांच्या क्रयशक्तीवर अवलंबून असते; त्याशिवाय कारखान्यात तयार होणाऱ्या वस्तूना मागणी प्राप्त होत नाही, याची महाराजांना जाणीव आहे. स्वाभाविकच भारतातील शेतकरी आणि मजूर यांची आर्थिक क्रयशक्ती वाढल्याशिवाय हिंदुस्थानची औद्योगिक प्रगती होणार नाही, असे सयाजीरावांचे ठाम मत होते.

#### ४.४ ग्रामसुधारणा

खेड्यांची सर्वांगीण पुनर्घटना करणाऱ्या अर्थव्यवस्थेचा सयाजीरावांनी पुरस्कार केला. बडादे संस्थानात ३,५०० खेडी होती. या सर्व खेड्यांमध्ये चांगले पिण्याचे पाणी उपलब्ध होईल अशी व्यवस्था महाराजांनी निर्माण केली. जिथे विहिरी नक्हत्या तिथे विहिरी खोदण्यात आल्या. जिथे नदीचे पाणी उपलब्ध नव्हते, किंवा विहिरी उथळ होत्या तिथे लोकांना व गुराडेरांना सांजसकाळ पाणी पुरविण्याकरिता दर शंभर माणसांमागे ६ ते ८ रुपये खर्चाची तरतूद केली. ग्रामस्वच्छतेसाठी झाडवाल्यांची फळी निर्माण केली व दर शंभर माणसांमागे ८ रुपयांची तरतूद केली. खेड्यातले रस्ते, बखळी वगैरे जागा झाडून स्वच्छ ठेवण्यासाठी भंगी नेमले. गावातले शेण वगैरे घाण पाणोळ्याच्या जागेपासून खूप लांब नेऊन टाकण्यासाठी स्वतंत्र माणसे ठेवली. गावाच्या टोकाला साधे व उघडे संडास बांधण्याता चालना दिली. आरोग्यरक्षणासाठी डॉक्टर, सॅनिटरी इन्स्पेक्टर नेमलेत.

शेतीच्या कामी उपयोगी पडणाऱ्याच सडका, रेल्वेमार्ग, सिंचनासाठी पाटाचे पाणी, तलाव, विहिरी या शाश्वत सुविधा निर्माण करण्यावर महाराजांचा भर होता. आपल्या राज्यात शेती व व्यापार यासाठी स्वतंत्र खाती निर्माण करून त्यांनी या दोन्ही क्षेत्रांच्या सर्वांगीण विकासाच्या योजनांना गती दिली. शेतकऱ्यांना विमा पद्धतीने संरक्षण देणे, घाऊक भावाने वस्तू उपलब्ध करून देणे, तसेच शेतीसंबंधीच्या नव-नव्या शास्त्रीय प्रयोगांची माहिती करवून देणाऱ्या कार्यक्रमांवर त्यांनी जोर दिला. शेतकरी आणि दलितवर्गाच्या शिक्षणासाठी गावोगावी शाळा काढल्या. सत्कार्ये आणि मोफत प्राथमिक शिक्षण देण्याचा कायदा केला. ज्या गावात किमान १६ विद्यार्थी नित्य नेमाने शाळेत येतील त्यांच्यासाठी शिक्षक, पाठ्यपुस्तके, लेखनवाचन साहित्य

उपलब्ध करून दिले. गावातून जमा होणाऱ्या साच्या पैकी ४% रक्कम त्या गावासाठीच खर्च करण्याचा निर्णय घेतला. शेतकऱ्यांचा आर्थिक भार कमी करण्यासाठी शेतसारा १० ते ५०% पर्यंत कमी केला, शिवाय २३ लाखांची थकबाकी माफ केली. सद्गळ हाताने तगाई देऊन शेतकऱ्यांना ऋणमुक्ती करण्याचा प्रयत्न केला. याशिवाय शेती सुधारणा, जंगल संरक्षण, भूमिगत खनिज संपत्तीचा शोध इत्यादी मार्गानी शाश्वत अर्थविकासाची नीती अंगीकारली. (बडोदे, २९ मार्च, १८९२).

#### ४.५ नगरसुधारणा

स्थापत्यविद्या आणि नगररचनाशास्त्र हा महाराजांच्या आवडीचा विषय होता. बडोदे शहराला सार्वजनिक सुव्यवस्था असलेल्या सुंदर शहराचा वेहरामोहरा देण्याचा त्यांना ध्यास होता. राजपद प्राप्त झाल्यानंतर अगदी तरुणपणीच त्यांनी बडोदा शहराला नवे रूप देण्याचा आपला संकल्प सोडला होता. आपल्या या शहरात वस्ती मोठी व शिवाय ती दाटही असल्याने पुष्कळ मध्यम स्थितीतल्या लोकांना आपापल्या घरालगत छोटेखानी बागबर्गीचे करणे अशक्य झाले आहे. शुद्ध हवा, हिरवळीच्या बागा व सुंदर फुले कुणाला आवडत नाहीत का? ही आपल्या शहराच्या स्थितीविषयीची खंत त्यांच्या भाषणातून त्यावेळी व्यक्त झाली होती. (बडोदे, ८ जनेवारी १८७९) बडोदे हे राजधानीचे, सरकारी कामकाजाचे मुख्य ठिकाण असल्याने त्याला एक व्यापारी केंद्र बनवून बकाली शहर इष्ट नाही, अशी त्यांची ठाम भूमिका होती. “बडोद्याचे ड्रेनेज समाधानकारक असेल, त्याचे बाजार व रस्ते विस्तीर्ण व आल्हादकारक असतील आणि शेजारच्या मुलुखांतून बडोद्याला येणारे मार्ग पुष्कळ व सोये असतील” असे त्यांचे स्वप्न होते. (बडोदे, ८ जनेवारी १८८५) नगरसुधारणेचे हे काम किचकट व चेंगट असले तरी रोम शहर एका दिवसात बांधून झाले नाही या पाश्चिमात्य म्हणीचा दाखला देऊन त्यांनी हा प्रकल्प दीर्घ काळ चालू ठेवावा लागेल याची स्वतःशी खूणगाठ बांधली होती. (बडोदे, १० एप्रिल, १८९९). बडोदा शहराच्या कायापालटासाठी त्यांनी युरोपातील विविध औद्योगिक शहरे पाहण्यासाठी प्रवास केला. अमेरिकेतील रॉकी माऊंटनवरील सुंदर निसर्ग, स्कॉटलंडमधल्या हायलॅंडवरील रम्य पर्वतश्री असे कितीतरी मनोहर देखावे पाहिल्यानंतर आपल्या राज्यात अशा काही नव्या गोष्टी रुजविण्याचा संकल्प त्यांनी सोडला. या प्रवासातून प्राप्त केलेल्या अनुभवांची व निरीक्षणांची जोड देऊन त्यांनी बडोद्याच्या नगररचनेत बदल घडवून आणले. (लंडन, १० नोव्हेंबर १८९२) नगररचनाशास्त्रासंबंधीच्या भारतीय परंपरांचाही त्यांनी अभ्यास केला होता. मेंगस्थेनिसने शहराची व्यवस्था सहा मंडळांमार्फत कशी पाहिली जात होती, हे नोंदवून ठेवले होते. एक मंडळ उद्योगधांद्यांचे काम पाही, दुसरे मंडळ परदेशी प्रवाशांची बडदास्त ठेवण्याचे काम करी. प्रवाशांना उतरण्याच्या जागेची व्यवस्था लावण्याचे काम एक मंडळ पाही. त्यासाठी विशाल धर्मशाळा बांधण्यात येत. थोड्या अंतरापर्यंत प्रवाशांना पोहोचविण्याची व्यवस्था असे. आजारी पडणाऱ्याच्या औषधपाण्याची व्यवस्था एक मंडळ पाही. अशोकाच्या राजाज्ञांमध्ये सम्राटाने ठिकठिकाणी माणसांसाठी आणि पशूंसाठी दवाखाने उघडणे, रस्त्याच्या बाजूस झाडे लावणे, विश्रांतिस्थळे बांधणे यांचा निर्देश केला होता. हिंदू लोकांत सोयिस्कर विश्रांतिस्थळे बांधने, तलाव खोदणे, विहिरी करणे, झाडे

लावणे, बागबगीचे बनविणे, धर्मशाळा बांधणे या कृत्यांना धर्मकार्ये म्हणून मान्यता होती. सयाजीरावांनी हे सर्व मुद्दे लक्षात घेऊन आपल्या राज्यातील नगरे आणि खेड्यांत नवनिर्माणाचे कार्य हाती घेतले. बडोद्यातले रस्ते रुंद केले. बोळांची काही अंशी खुलावट करून घरांमधून अधिक हवा-उजेड खेळता राहील अशा सुधारणा केल्या. जमिनीखालून गटारे बांधली. बँका, दवाखाने, विश्रांतीसाठीच्या धर्मशाळा, पूल, सार्वजनिक कचेच्या, उंच मनोरा असलेली शाळा, तलाव, उद्याने, कॉलेज, सार्वजनिक बागा, मकरपुरा राजवाडा, सुरसागर तलाव, चिमणाबाई मार्केट कमेटी बागेतील पदार्थसंग्रहालय, सरकारी कचेच्या, औषधालये, घोडदलाच्या पागा इत्यादी बांधकामे तयार झाली. बडोद्यात नळाने पाणीपुरवठा सुरु झाल्यापासून तिथला कॉलरा जवळ जवळ गेलाच. व्हॉइसरॉय डॉ. डफरिन बडोद्याला आले होते, तेहा बडोद्याचे हे बदललेले रूप पाहून ते हरखून गेले होते. बडोद्याचे हे रूप भपक्याचे व दिखाऊ अवडंबराचे नसून देशाच्या खन्या भरभराटीचे व आबादीचे असल्याचा अभिप्राय डॉ. डफरिन यांनी दिला होता. (बडोदे, ९ नोव्हेंबर, १८८६). बडोदे संस्थानात १९१७ पर्यंत पहिल्या दर्जाच्या २८, दुसऱ्या दर्जाच्या ८ अशा एकूण ३६ धर्मशाळा बांधून झाल्या. शिवाय इतर २८ धर्मशाळांचे बांधकाम प्रगतिपथावर होते. (बडोदे, ११ एप्रिल १९१७) ज्युबिली बागेत बुद्धाच्या पुतळ्याचे अनावरण करण्यात आले. (३१ डिसेंबर १९१०) ही मूर्ती महाराजांनी जपानहून आणली होती. जपानमधील कारागिरीचा एक चांगला नमुना आपल्या लोकांच्या नजरेत राहावा, या भूमिकेतून हा पुतळा बसविण्यात आला होता.

#### ४.६. सार्वजनिक आरोग्य

‘सार्वजनिक आरोग्य’ या खात्याला महाराजांच्या राज्यकारभारात महत्वाचे स्थान होते. महाराजांनी सार्वजनिक आरोग्याचे महत्व अनेकदा आपल्या भाषणांतून लोकांना समजावून सांगितले आहे. आरोग्यरक्षणपद्धतीमुळे पुरोपखंडातील लोकांची आयुर्मर्यादा वाढली तशी हिंदुस्थानातल्या लोकांचीही कशी वाढवता येईल यासाठी ते सतत प्रयत्नशील असत. त्यावेळी हिंदुस्थानातल्या लोकांची आयुर्मर्यादा फक्त २३ वर्षे होती. जितका रोगराईचा प्रसार जास्त तितकी राष्ट्राची व व्यक्तीची कार्यक्षमता कुंठित होते. प्रशिया देशातल्या स्वच्छता रक्षणाच्या अत्यंत आधुनिक पद्धतींमुळे तिथली आयुर्मर्यादा दर दशकाला २७ वर्षांनी वाढत असल्याचा दाखला देऊन त्यांनी आपल्या राज्यात अशा सुधारित व्यवस्था आणण्यात पुढाकार घेतला. सार्वजनिक आरोग्याचे संवर्धन सरकार आणि स्थानिक संस्था यांच्याकडून योग्य रीतीने होण्यासाठी त्यांनी एक चतुःसूत्री ठरविली होती :

१. चांगल्या पाण्याचा पुरवठा करणे, मलापहरणाची व वापरलेले पाणी वाहून नेण्याची चोख व्यवस्था करणे.
२. खाद्य पदार्थ व दूध यांच्या विक्रीवर देखरेख ठेवणे व नियंत्रण घालणे.
३. नगररचनेची सुसूत्र तत्वे अमलात आणून आरोग्यघातक अशा नव्या इमारती किंवा जागा तयार होऊ न देणे व जुन्या असतील त्यांची सुधारणा करणे.
४. शाळा, कारखाने, यंत्रालये यांच्यासंबंधी योग्य कायदे करून लोकांची शरीरकाठी बळकट राहील असे करणे.

अर्थात सरकारने जरी शुद्ध पाणी व दूध पुरवठा केला तरी लोकांची गृहस्वच्छता चुकीची असेल तर काहीच साध्य होणार नाही. त्यामुळे महाराजांनी कर्तव्यभावनेने आपल्या भाषणांतून लोकांच्या आरोग्यसवयींवर भाष्य करून सार्वजनिक आरोग्यासाठी लोकांमध्ये वृत्तीबदल घडवून आणण्याला प्राधान्य दिले. (मुंबई, ५ एप्रिल १९९९).

#### ४.७ रेल्वे आणि रस्ते : विकासाच्या धमन्या

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या मागासलेपणाची मीमांसा करताना धनंजयराव गाडगीळ यांनी रेल्वे, सडका व जलमार्गाचा अभाव हे एक प्रमुख कारण असल्याचे म्हटले होते. रस्त्यांच्या अभावी धान्य वाहून नेणे दुरापास्त व खर्चाचे असल्यामुळे लहान-सहान क्षेत्रांतही दुष्काळाला तोंड देताना कसे नाकीनव येते यावर गाडगीळांनी प्रकाश टाकला आहे. सयाजीराव गायकवाड यांचीही धारणा याच प्रकारची होती. रस्ते बांधले तर त्यातून राष्ट्रीय चेतना, उत्कर्ष आणि प्रगतीच्या वाटा विस्तारतील, हे लक्षात घेऊन राज्याच्या विकास आराखड्यात रस्ते बांधणीला महत्त्वाचे स्थान द्यायला हवे, असे त्यांना वाटते. रेल्वे आणि सडकांच्या माध्यमांतूनच सुधारणांचा मार्ग प्रशस्त होतो, अशी महाराजांचीही श्रद्धा होती. रोमचे राजे, बौद्धकालीन राजा अशोक यांची उदाहरणे देऊन महान राज्यकर्त्यांचा नेहमीच लांबपल्ल्याचे रस्ते बांधण्यावर भर राहिला आहे, हे त्यांनी आपल्या भाषणांतून वेळेवेळी सांगितले आहे. या धमन्यांतून जीवन आणि उत्कर्ष वाहत आहे, असे महाराजांना वाटत असे. बडोदे संस्थानात रेल्वेचे जाळे विणण्यामागे राज्याच्या सर्वकष विकासाचे स्वप्रभाव दडलेले होते, हे लक्षात येते. रेताड जिमिनीमुळे बडोद्यात रस्ते बांधण्याचे काम जिकिरीचे असूनही त्यास त्यांनी अग्रक्रम दिला, त्यापाठीमागे महाराजांचे राष्ट्राच्या समग्र विकासाचे तत्त्वज्ञानाचे दडलेले होते, हे लक्षात येते. (गडल, १७ जानेवारी, १९३६) दर दहा चौरस मैलास एक मैल हे रेल्वे रस्त्यांचे प्रमाण पाहिले म्हणजे महाराजांनी शाश्वत विकासासाठी दीर्घकाल टिकणाऱ्या संसाधनांच्या विकासाला किती महत्त्व दिले होते, हे लक्षात येते. रेल्वेबाबरच बंदरविकासावरही त्यांनी तितकाच भर दिला होता.

#### ४.८ व्यापार-उद्योगांच्या अभिवृद्धीचा नकाशा

सयाजीराव गायकवाड केवळ आपल्या राज्याच्या आर्थिक अवनतीचे दुःख उगाळत बसणारे स्थितिशील राजे नव्हते. त्यांनी या दुर्दशेतून बाहेर येण्याचा चंग बांधला व त्यानुसार आर्थिक विकासाचा सूत्रबद्ध नकाशा विकसित केला. त्यांच्या आर्थिक विकासनीतीची सर्वसाधारण सूत्रे पुढीलप्रमाणे दिसतात :

##### (क) कृषी आणि उद्योग यात समतोल साधणे :

पाश्चिमात्य व्यापाराच्या स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी स्थानिक उद्योगधंद्यांची वाढ कशी करता येईल, याचे त्यांनी एक संकल्पचित्र रेखाटले. आपल्याकडे असलेल्या नैसर्गिक साधनांचा उपयोग करून घेऊन ही वृद्धी कशी साधता येईल यावर त्यांनी भर दिला. साखर उद्योगासाठी बीट आणि उसाचा पेरा वाढविणे, वस्त्रोद्योगासाठी कापसाची निपज वाढविणे आणि मुख्य म्हणजे या उत्पादनांची प्रतवारी वाढविण्यावर त्यांनी भर दिला. संशोधन करून जिमिनीचा कस वाढविणे,

विज्ञानाचा वापर करून उत्पादनाची मात्रा वाढविणे, उत्पादनपद्धतीत आणि उत्पादन साधनात सुधारणा करणे, उत्तम बियाणे उपलब्ध करून देणे, इरिगेशनचे दुष्परिणाम टाळण्यासाठी ड्रेनेजपद्धतीचा वापर करणे, अतिपाण्याने होणारा उपद्रव टाळण्यासाठी कृत्रिम खतांचा उपयोग करणे, पर्जन्यमानाचा समतोल राखण्यासाठी झाडांची लागवड करणे, गुरांच्या जोपासनेवर भर देणे इत्यादी उपाययोजनांचा कृतिकार्यक्रम आखला. गुरांसाठी सरकी हवी म्हणून ती परदेशी पाठवायची नाही असा निर्णय घेतला. गुरे ही कृषी उत्पादनाची उत्पादक शक्ती आहे; त्यामुळे गुरांच्या गुजराणीची चिंता मिटविण्यासाठी योजना आखली. ऑस्ट्रेलियाप्रमाणे पडीक जमिनीवर चांगल्या गवताच्या देशी चांचाची लागवड करण्यावर भर दिला. स्थानिक गरजा लक्षात घेऊन जरूर त्या व्यावहारिक सुधारणा करण्यासाठी शेतकी संघ स्थापन केले. इतकेच नाही तर बुद्धिवान आणि धाडशी लोकांना शेतीकडे वळविण्यासाठी अभियान चालविण्यावर त्यांनी भर दिला.

#### **(ख) जडउद्योग आणि लघुउद्योगांची परस्परपूरक साखळी**

शेती आणि उद्योगक्षेत्रातील तफावत दूर करून त्यांच्यात परस्पर समतोल राखण्यासाठी, तसेच मोठे उद्योग आणि लघुउद्योग यांचा सांधा जोडण्यासाठी महाराजांनी काही उपाय शोधले. उदाहरणार्थ, शेतीला लघुउद्योगांची जोड द्यायची. लाकडांवरील खोदकाम, खेळणी तयार करणे, गालीचे विणणे, स्नियांसाठी शिवणकाम, विणकाम असे जोडधंदे सुरु करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे. बाजारात मागणी आहे अशा साबण, मेणबत्या, काच, लाकडी सामान, टाकाच्या निक्स इत्यादी लहान वस्तू तयार करण्यावर आधी भर द्यावयाचा व नंतर क्रमाने मोठ्या व खर्चाच्या वस्तू तयार करण्याकडे वळायचे. थोड्या वेळात व थोड्या श्रमाने जे उद्योगधंदे ऊर्जितावस्थेला येण्यासारखे आहेत त्यांची एक सूचीही महाराजांच्या भाषणातून मिळते. (कलकत्ता, डिसेंबर १९०६)

#### **(ग) बेरोजगारीचा प्रश्न सोडविणे**

विकसनशील देशांतील बेरोजगारीचा प्रश्न विकसित देशांपेक्षा निराळा असतो. विशेषत: कृषिप्रधान अर्थव्यवस्थेतून औद्योगिक अर्थव्यवस्थेत प्रवेश करताना औद्योगिक कौशल्यांचे शिक्षण घेतलेल्या कुशल कामगारांचा तुटवडा भासतो. या पार्श्वभूमीवर बहुतांश कट्करी कामगारांना शेतीकडून औद्योगिक क्षेत्राकडे वळविण्यासाठी संक्रमणकाळात काही एक पूरक योजना असायला हवी असा विचार सयाजीराव गायकवाड करीत होते. अर्धशास्त्रीय परिभाषेत सांगायचे तर कामगारवर्गाच्या कार्यक्षेत्रातील स्थानांतरासाठी 'Proto-input-output model' च्या स्वरूपाची नवी व्यवस्था निर्माण करण्याची योजना ते आणू पाहत होते. घरगुती जोडधंदे व लघुउद्योगातून मोठ्या जडउद्योगांसाठी लागणारे कुशल मनुष्यबळ तयार होईल अशी कल्पना महाराजांच्या मनात असावी. म्हणून त्यांनी ही मधली व्यवस्था निर्माण केली. शेतकच्यांच्या मुलांना शेतीच्या हंगामाचे चार महिने वगळता काही एक मोकळीक मिळत असते, त्या कालावधीत त्यांना पूरक तांत्रिक व व्यावसायिक कौशल्ये शिकविण्याची योजना त्यांनी कार्याच्चित केली. अशाच प्रकारचा एक प्रकल्प पुढे गांधी-विनोबांनी खादी व मूलोद्योगाच्या संकल्पनेतून राबविलेला महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ५२

दिसतो. २०१३ साली भारत सरकारने खेड्यापाड्यांतील महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी पूरक कौशल्यशिक्षणाची योजना कार्यान्वित केली होती; हीच योजना शंभर वर्षापूर्वी महाराजांनी बडोद्यात सुरु केली होती. यावरून महाराजांच्या अर्थनीतीतला द्रष्टेपणा लक्षात येतो. देशातील घरगुती धंद्यांची सुधारणा करण्याकरिता झटणाऱ्या संस्था व मंडळ्या यांच्या कामात एकसूत्रीपणा आणण्यासाठी एखादी मध्यवर्ती संस्था असावी, असेही महाराजांनी सुचविले होते. स्वतंत्र भारताने खादी ग्रामोद्योग संस्था स्थापन करून ही योजना प्रत्यक्षात आणली, हे आपण जाणतोच. ग्रामोद्योगाला गती देण्यासाठी त्यांनी गावोगावी स्थानिक उत्पादित वस्तूंची प्रदर्शने भरविली. औद्योगिक परिषदांच्या कार्याकडे ही महाराज याच भूमिकेतून पाहतात.

#### (घ) विदेशी वस्तूंना पर्याय निर्माण करणे

विदेशी वस्तूंवर अवलंबून राहण्याची प्रवृत्ती बदलण्यासाठी स्वदेशी पर्याय उपलब्ध करून देण्याची अर्थनीती त्यांनी आणली. उदाहरणार्थ, परदेशात आपण हाडे निर्यात करतो. या हाडांपासून ते खत तयार करतात व बिटासाठी वापरतात. हीच बिटाची साखर आपण विकत घेतो. त्याऐवजी आपणच हाडांपासून खत तयार केले व उसाची मात्रा वाढवली तर आपण साखरेच्या बाबतीत स्वावलंबी होऊ. याच पद्धतीने काच, कागद यांचे कारखाने काढून विदेशी आयात रोखायची योजना महाराजांनी सुचविली आहे. परदेशी मालाच्या तोडीचे चांगल्या दर्जाचे औद्योगिक उत्पादन हिंदुस्थानात करण्यासाठी तज्ज्ञ व अनुभवी मनुष्यबळाची गरज आहे हे लक्षात घेऊन त्यांनी औद्योगिक शिक्षणाचा पाया भक्कम करण्याकडे लक्ष पुरविले.

#### (च) देशी व्यापारधंद्यांना संरक्षण

अर्थशास्त्राच्या नियमांनुसार खुल्या व्यापाराचे तत्त्व अमलात आणले तर माल स्वस्त होतो, हे खरे असले तरी विकसनशील देशांतील उद्योगांसाठी ही नीती व्यवहार्य नाही, असे महाराजांचे मत होते. ही स्वस्तता देशी उद्योगांना मारक असून ती एतदेशीयांना परावलंबी बनवते. म्हणून परदेशी उद्योगांचा स्वदेशात शिरकाव होणार नाही, याची दक्षता बाळगली पाहिजे. त्यासाठी स्थानिक उत्पादनाला सरकारने संरक्षण दिले पाहिजे असे सयाजीरावांचे मत होते. या भूमिकेतूनच उत्साही व्यापारी व उद्योजकांना कर्जाऊ रकमा देण्यासाठी बँका व कोऑपरेटिव संस्थांची स्थापना करणे, त्यांना वाहतुकीची साधने उपलब्ध करून देणे यावर महाराजांनी भर दिला. त्यासाठी त्यांनी एक 'स्टेट फंड'ही निर्माण केला होता. केवळ सरकारी प्रयत्नांनी उद्योगधंदे वाढत नसतात हेही त्यांना ठाऊक होते, त्याकरिता लोकजागृती हाच महत्वाचा उपाय आहे, हे लक्षात घेऊन त्यांनी आपल्या प्रासंगिक भाषणांतून हे लोकप्रबोधनाचे व्रतही निभावले होते.

#### ४.९ बडोदा बँक :

आर्थिक विकासासाठी कायमस्वरूपी पतपुरवठा करणारी यंत्रणा निर्माण करण्याच्या हेतूने १९०८ साली त्यांनी बडोदा बँक स्थापन केली. दिवाणबहादूर अंबालाल साकरलाल, ना. सर विडुलराव ठाकरसी या प्रतिष्ठित लोकांचा त्यात सहभाग होता. खुद सरकारला असल्या संस्थेची गरज नसली तरी बडोदे सरकारने या बँकेला ज्या सवलती दिल्या त्याची कारणमीमांसा सयाजीरावांनी

केली आहे. खाजगी धनसंचय घरच्या तिजोरीत साठवून ठेवणे किंवा द्रव्यदागिन्यांच्या रुपाने संचित करणे ही पद्धत औद्योगिक युगात बाद केली पाहिजे, असे महाराजांचे मत होते. औद्योगिक समाजाची सर्व संपत्ती खचाखुया, अर्थाने सांचा जनतेची संपत्ती असते. घरच्या तिजोरीऐवजी स्टॉक, बॉड, सिक्युरिटिज वरैरे रोख्यांच्या रूपाने हा खाजगी धनसंचय व्यापारी स्पर्धेतून चालणाऱ्या कारखान्यांत व द्रव्योत्पादक उद्योगात गुंतवला जातो. त्यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला गती मिळते, मजुरांना काम मिळते, त्यांच्या वेतनमानात सुधारणा होते. आर्थिक व्यवहारांची पुनर्दृष्टना होऊन सामाईक भांडवलातून आणि भागीदारीच्या जबाबदारीतून परकीयांच्या स्पर्धेला टक्कर देणारा आर्थिक विकास साधता येतो. या व्यापक भूमिकेतून बडोदा बैंकची स्थापना करण्यात आली. ही योजना यशस्वी झाली तर पाठोपाठ शेतकरी वर्गासाठी पतपेढ्या निघू लागतील, व्यापारविषयक आधुनिक पद्धतीचे शिक्षण लोकांना मिळेल आणि आर्थिक पारतंत्र्यातून बाहेर पडण्याचा मार्ग प्रशस्त होईल, अशी महाराजांची समजूत होती. (बडोदे, ९ जुलै १९०८) टाटांसारख्या उद्योगांतीची रोख पैशाची गरज याच बैंकेने भागविली होती, हेही इथे नमूद करायला हवे. बैंकच्या माध्यमातून लोकांच्या आर्थिक सवयी बदलतील व अर्थव्यवहारात पैसा खेळता राहील या भूमिकेतून त्यांनी बैंकव्यवसायाकडे पाहिले होते.

#### ४.१० सहकारी चळवळ

सर्व दुःखाचे मूळ आर्थिक अडचणीत आहे, त्यावर मात करण्यासाठी सहकार चळवळ ही यक्षिणीच्या कांडीप्रमाणे उपयोगी पडेल हे ओळखून महाराजांनी सहकारी चळवळीचा विस्तार केला. भारतातील सहकार चळवळीचा प्रारंभ प्रथम बडोद्यातच झाला. १८८८ साली त्यांनी 'सहकारी कायदा' केला आणि पाठोपाठ 'अन्योन्य साहाय्यकारी कंपनी' ही आशिया खंडातली पहिली सहकारी बँक स्थापन केली. १९१४ साली सहकारी संस्थांची भारतीय पातळीची परिषद आयोजित करून सहकारी तत्वज्ञान रुजविण्यासाठी पुढाकार घेतला. युरोपातील डेन्मार्क, जर्मनी, हॉलंड येथील सहकारी चळवळींचा नमुनादर्श त्यांच्यासमोर होता. सुधारणेचे लोण खेड्यापाड्यापर्यंत पोहोचविण्यासाठी सहकारी चळवळीचे माध्यम उपयोगी असल्याची त्यांची खात्री होती. युरोपातील उद्यमशील, काटकसरी व कर्तव्यगार शेतकऱ्यांमुळे तिकडची खेडी जिवंत व कर्तव्यगार होती. भारतातही सहकार चळवळ रुजली तर इथलीही खेडी चैतन्यमय होतील, आपल्या प्रजेचा आर्थिक-सांस्कृतिक दर्जा उंचावेल, वैयक्तिक जीवनापलीकडे जाऊन समष्टीजीवनाचा विचार ते करू लागतील, पतपेढ्यांद्वारे काटकसर करून बचतीची सवय लागेल, उधळेपणा, मद्यपान यासारख्या दुर्गुणांना आळा बसेल, जनता स्वावलंबी होईल, जातीकेंद्री अर्थव्यवस्थेचा पाया अधिक व्यापक होईल, खेडेगावातून विधायक जीवनदृष्टी असलेला पुढारीवर्ग तयार होईल आणि खेड्यांचा कारभार सुधारेल अशी महाराजांची धारणा होती. सयाजीरावांच्या सहकाराच्या तत्वज्ञानाचे सार त्यांच्याच शब्दात सांगितले पाहिजे. महाराजांच्या मते, "ज्या गावी सहकारी संस्था असेल ते गाव आर्थिकदृष्ट्या एक स्वयंपूर्ण घटक बनले पाहिजे. आधुनिक संस्कृतीला अशाच घटकांची जरुरी आहे. कारण स्वयंपूर्ण घटकांचे समुदाय बनविण्याकडे च सध्याच्या संस्कृतीची प्रवृत्ती आहे. क्रयविक्रय व व्ययउत्पादन या बाबतीत जर गावकरी एक होऊन व्यवहार महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ५४

करतील तर त्या प्रमाणात त्यांचे उत्पन्न व सुख ही वाढतच जातील” (बडोदे, २० फेब्रुवारी १९७४). जीर्ण व शिथिलप्राय झालेल्या ग्रामसमाजात नवे चैतन्य व स्फुरण उत्पन्न करणारी संजीवनी म्हणून ते सहकार क्षेत्राकडे पाहत. ग्रामीण भागातील शेतीला पतपुरवठा करण्यासाठी त्यांनी भूविकास बँक (Land-mortgage Bank) स्थापन केली. १८९९ साली सोनगढ आणि व्यारा येथे कृषी विकासासाठी स्थापन केलेल्या बँकांनंतर बडोदे संस्थानात १९७४ सालापर्यंत २३६ सहकारी संस्था स्थापन झाल्या होत्या. यावरुन या क्षेत्रातील महाराजांच्या गुंतवणुकीची कल्पना येईल. मात्र सहकारी चळवळ सरकारीरीत्या चालवता कामा नये यावर त्यांचा कटाक्ष होता. सरकारकडून आश्रय व उत्तेजन मिळेल; पण सहकाराचे सरकारीकरण होईल एवढा हस्तक्षेप असणार नाही, याची काळजी घेण्यात आल्यामुळे बडोद्यात सहकारी चळवळीने एक नमुनादर्श निर्माण केला होता.

#### ४.११ लोकसहभागातून आर्थिक विकास

सरकारी गंगाजळीतला पैसा कसा वापरावा यांची सुसून व्यवस्था त्यांनी निर्माण केली होती. उदाहरणार्थ, केवळ राजधानीप्रीत्यर्थ फार पैसा खर्च करण्यापेक्षा प्रत्येक प्रांतासाठी सरकारने काही रक्कम मंजूर करून ठेवणे, खेड्यांकडे लक्ष पुरविण्याच्या दृष्टीने आर्थिक नियोजन करणे, पाण्यासारख्या पायाभूत सुविधा पुरविण्यासाठी निधीची तरतूद करणे, याकडे त्यांचे बारकाईने लक्ष असे. (बडोदे, १३ डिसेंबर १९३५) निरनिराळ्या खात्यांवर किती खर्च व्हावा याचे शेकडा प्रमाण ठरविण्यात आले होते; शिवाय खर्चावर लक्ष ठेवण्यासाठी एक समितीही संघटित करण्यात आली होती. रयतेच्या क्षेमकुशलात राजाचे क्षेमकुशल अवलंबून असते, याची रास्त जाणीव महाराजांना होती. सरकारने जनतेच्या अडचणी लक्षात घेऊन त्यांच्या दुःखाचे परिमार्जन जरूर करावे, आपदग्रस्तांना मदत करावी, याचा त्यांनी वारंवार पुनरुच्चार केला आहे. (बडोदे, ५ मे १९००) मात्र सरकारची प्रजेला सतत आर्थिक मदत करत राहण्याची भूमिका त्यांना मान्य नव्हती. लोककल्याणकारी अर्थनीतीचे मुख्य सूत्र ‘लोकसहभागातून आर्थिक विकास’ हे असले पाहिजे यावर त्यांचा कटाक्ष होता. सुराज्यातील राज्यतंत्र हे राजा आणि प्रजा या उभयतांच्या सामंजस्यपूर्वक सहयोगावर अवलंबून असते, अशी महाराजांची धारणा होती. आपल्या एका भाषणात ते म्हणतात, राजा हा प्रजेचा पिता समजला जाऊन प्रजेची प्रगती होत आहे किंवा नाही हे पाहणे त्याचे कर्तव्य समजले जाई; पण पित्यालादेखील आपल्या मुलांच्या मदतीची अपेक्षा असते. मुलांवर देखील जबाबदाच्या असतात. (बडोदे, १३ डिसेंबर १९३५) सामाजिक प्रगतीच्या अर्थकारणातही महाराजांची याच सहयोगाची अपेक्षा होती. रेल्वेसारखे लोकोपयोगी व्यवहार केवळ सरकारच्या फायद्यासाठी चालवायचे नसले तरी त्यापासून मर्यादित प्रमाणात का होईना संस्थानी तिजोरीत भर पडावी असा त्यांचा दृष्टिकोन होता. (वामन काळे, १९३३, पृ. ४०) जनतेच्या फाजील मदतीच्या अपेक्षांकडे राजाने दुर्लक्ष करावे, अशी त्यांची अर्थनीती होती. सतत सरकारी अनुदानांवर विसंबून राहण्याची लोकांना सवय लागते आणि त्यामुळे प्रजा दुबळी बनते, असे त्यांचे ठाम मत होते. मात्र मंदीच्या काळात प्रजेच्या उपयोगाच्या बाबींवर खर्च करण्यात त्यांनी हात आखडता घेतला नाही, हेही लक्षात घ्यायला हवे.

## **४.१२ सामाजिक न्याय व विकासकेंद्री करप्रणाली**

करप्रणालीविषयीही सयाजीरावांची भूमिका व्यासंगी अर्थशास्त्रज्ञाला साजेशीच होती. कररचनेच्या तत्त्वज्ञानानुसार करांची पुढील सर्वसाधारण उद्दिष्टे सांगितली जातात.

१. कररचना राज्याच्या आर्थिक उद्दिष्टांशी सुसंगत असली पाहिजे. राज्यप्रशासन, संरक्षण, विकास व कल्याणकारी योजनांसाठी लागणारा महसूल गोळा करणे हे करनिर्धारणाचे प्राथमिक उद्दिष्ट असायला हवे.
२. सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वाला अनुसरून आर्थिक-सामाजिक व्यवस्थेत संतुलन साधणे; गरीब-श्रीमंतातील दरी दूर करण्यासाठी जरूर तेथे आयकर, मालमत्ताकर इत्यादी कर आकारणे; गरिबांसाठी लागणाऱ्या वस्तूंवरील कराचे प्रमाण अल्प राखणे ही करनिर्धारणामागची पायाभूत सूत्रे असावीत.
३. आर्थिक उद्दिष्टांनुसार व्यापारउद्योगाला प्रोत्साहन देता येईल व जरूर तेथे प्रतिबंध निर्माण करता येईल या दृष्टीने कररचना केली पाहिजे. उदाहरणार्थ, जीवनोपयोगी वस्तूंवर करसवलती घाव्यात; पण तंबाखू, मध्य आणि चैनीच्या वस्तूंवर जादा करभार लादावा. ॲडस्मिथने समाजातील विविध करदात्यांसाठी कर समान व वाजवी असले पाहिजेत असे म्हटले होते. लोकांची पिलवणूक होईल अशी करप्रणाली असू नये, असे त्याचे मत होते. राष्ट्रीय कल्याणाच्या दृष्टीने आवश्यक तेवढेच कर बसवावेत, अकारण फाजील कर लावू नयेत, हेही त्याचे मत होते. राज्यप्रशासनाने किमान कर बसवून लोककल्याणाकडे लक्ष घावे, असे त्याने एक मार्गदर्शक सूत्र घालून दिले होते. गायकवाड महाराजांच्या करप्रणालीचाही सामाजिक न्याय हाच मूलाधार होता. ब्रिटिशांनी लावलेल्या 'धारा'करामुळे शेतकऱ्यांमध्ये असलेल्या असंतोषाच्या पार्श्वभूमीवर बडोद्याची करप्रणाली निश्चितच सुखद होती. बडोदे संस्थानातील कराच्या उत्पन्नापैकी निम्मी रक्कम जमीन महसुलातून यायची, त्याखालोखाल अबकारी कर व त्यानंतर जकातीतून होणारी जमा असे स्वरूप होते. करांचे प्रमाण कमी करणे, ते सर्वांना झेपतील असे करणे, त्यांतील गुंतागुंती काढून टाकणे, कर केव्हा व कोणता घावा याचे लोकांना ज्ञान करून देणे या सर्व बारीकसारीक गोष्टींचा त्यांनी विचार केला होता. त्यामुळे जनतेवर लादले जाणारे लहानसहान कर महाराजांनी बंद केले होते. निर्यातीवरील कर समूक नष्ट केले. मात्र काही थोड्या वस्तूंवर आयातीची जकात घेण्याचेही धोरण ठेवले होते. (बडोदे, १८ मार्च १८९२). दादाभाई नौरोजींनी मांडलेल्या 'ड्रेन थिअरी'नुसार ब्रिटिशांची करप्रणाली भारतातील संपत्तीचा ओघ विलायतेला वळविणारी होती; या पार्श्वभूमीवर महाराजांची करप्रणाली मात्र देशी अर्थविकासाला पोषक अशीच होती.

## **४.१३ सर्वकष अर्थविचार**

बडोद्याच्या आर्थिक स्थितिगतीचे वर्णन करताना महाराजांचे समकालीन अर्थचिंतक मथुभाई कांतावाला म्हणतात, "In a recent estimate it has been shown that the general economic condition of the people of Baroda is so महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ५६

far advanced as to make its population twice as prosperous as that in British India" (Kantavala, 1933, pp. 305) यावरून महाराजांची अर्थव्यवस्थेवरील पकड किती घटू होती, याची कल्पना येते. महाराजांचा अर्थविचार केवळ 'उत्पादनकेंद्री' नसून 'उत्पादक शक्तिनस्तोतां'चा ( productive forces ) शोध घेणारा आहे. त्यांच्या अर्थविचारात कृषी व औद्योगिक उत्पादनाची चर्चा आहेच; परंतु त्या सर्व चर्चाचा रोख भारताची उत्पादनक्षमता वाढविण्याच्या दिशेने झालेली आहे. उत्पादकतेसाठी आवश्यक असणारे वातावरण, खुल्या स्पर्धेसाठी पोषक असणारे निर्बंधरहित शासकीय धोरण, उत्पादक कौशल्यांचे शिक्षण, पारंपरिक कौशल्यांकडून नवोत्पादक कौशल्यसंपादनाकडे होणारे संक्रमण, मालकांचा व श्रमिकांचा स्वामित्वाधिकार अशा विविध अंगांची चर्चा या भाषणांतून करण्यात आली आहे. आयात-निर्यात मालावरील जकाती व निर्बंध ही 'कृत्रिम बंधने' आहेत, म्हणून या गोष्टी नसाव्यात या रिकार्डेच्या मतांशी जुळणारा अर्थविचार महाराजांनी मांडला आहे. खुल्या स्पर्धेच्या तत्त्वाचा अवलंब केल्यास प्रत्येक व्यक्ती व प्रत्येक राष्ट्र जास्त जास्त सुखी होईल, या अभिजात अर्थशास्त्रीय विचारांचे तत्त्व महाराजांच्या अर्थविचारातही प्रतिबिंबित झालेले दिसते. महाराजांनी जगातल्या यशस्वी अर्थव्यवस्थांचा अभ्यास केला होता, त्यामुळे त्यांच्या अर्थविचारात कुठेही एकांगीणणा आलेला नाही.

भांडवलशाही मूळे आणि लोकशाही समाजवाद यांची पद्धतशीर सांगड कशी घालावी याचा नमुनार्दर्श सयाजीरावांच्या सामाजिक-आर्थिक पुनर्घटनेच्या विविध प्रकल्पांतून दिसून येतो. भांडवलशाही म्हटले की, आपल्यासमोर अमेरिकन समाज येतो. मात्र अमेरिकन संस्कृती आणि राजकारणाची परिभाषा व सयाजीरावांचे राजकीय परिभाषित यात महद अंतर आहे. भांडवलशाहीकेंद्रित लोकशाही तत्त्वज्ञानावर आधारलेली अमेरिकेची राजकीय संस्कृती व्यक्तीच्या स्वायत्ततेवर भर देणारी आहे, सहकारी व्यवस्थापनावर तिचा भर नाही. सयाजीरावांची भांडवलशाही ही समूहाच्या-सामाजिकतेची भलावण करणारी आहे. गुंतवणूकदारांना प्रोत्साहन देताना नागरिक हे खण्या अर्थने उद्योगातले भागीदार आहेत व त्यांच्या लाभासाठी भांडवल-उद्योग हे साधनभूत होत, असा त्यांचा दृष्टिकोन होता. लोकहितासाठी आवश्यक तेवढेच भांडवलदारांचे हितसंबंध जोपासण्याचे शहाणपण हा त्यांच्या प्रशासननीतीचा भाग होता. लोकसहभागातून व्यक्ती आणि समाज या उभयतांच्या कल्याणाचा एकत्रित विचार करणारी आर्थिक विकासनीती हे सयाजीरावांच्या राजनीतीचे मुख्य अशायसूत्र होते. सयाजीरावांच्या अर्थनीतीत कुठेही अर्थविचारांचे एकसत्त्वीकरण झालेले नाही. सर्वकष विकासाला केंद्रस्थानी ठेवूनच महाराजांनी आपली अर्थनीती घडविली आहे. एका भाषणात या सर्वकष अर्थनीतीविषयी आपली भूमिका विशद करताना महाराज म्हणाले होते की, "आपल्या राष्ट्रीय जीवनाची जी राजकीय, सामाजिक वा औद्योगिक इत्यादी विविध क्षेत्रे आहेत, त्या क्षेत्रांतली आपली कामे अगदी स्वतंत्र किंवा प्रत्येकाची वेगवेगळी अशी नाहीत. ती कामे परस्परावलंबी आहेत." (कलकत्ता, डिसेंबर १९०६) प्रजेचा उच्च दर्जा हीच राष्ट्राची खरी संपत्ती हे त्यांच्या विकासाचे मध्यवर्ती सूत्र होते. औद्योगिक व्यवसाय जातिनिष्ठ न ठेवता सर्वजातीय करावा; ब्राह्मण वा मौलवींच्या मुलांनाही अवजारे वापरण्याचे शिक्षण घावे,

असा त्यांचा आग्रह होता. महाराजांच्या मते हिंदुस्थानचे अवतारकार्य हेच आहे की, त्यांनी पाश्चिमात्य राष्ट्रांना तत्त्वज्ञान शिकवावे आणि त्यांच्याकडून आपण विज्ञान शिकावे. त्यांना नैतिक शुद्ध आचरण शिकवावे, आणि त्यांच्याकडून व्यापारी कला, धंदेवाईक दृष्टी आणि उच्च राजकीय ध्येयाचे पाठ घ्यावेत. सध्याच्या मोटारगाड्यांच्या व विमानांच्या युगात आपण आपले जुने खटाच्याच्या काळातले सामाजिक जीवन चालवून चालणार नाही, त्यासाठी सर्वांगीण सुधारणेची कास धरली पाहिजे, असा त्यांचा आग्रह होता.

२१ व्या शतकात प्रवेश करताना अब्दुल कलाम यांनी 'भारत २०२०' हा नव्या सहस्रकाचा भविष्यवेद घेणारा ग्रंथ सिद्ध केला, त्याची इथे आठवण होते. या ग्रंथात त्यांनी संपन्नवस्था म्हणजे काय याची चर्चा केली आहे. त्यात शिक्षणाची गुणवत्ता, सार्वजनिक आरोग्याबाबत सजगता, तंत्रज्ञानात्मक कौशल्यांची विचारपूर्वक जोपासना; रस्ते, पाणी, वीज, वाहनव्यवस्था, कृषि-उत्पादन, सेवा उद्योग, प्रक्रिया उद्योग या क्षेत्रांतील प्रगतीचा समावेश केला होता. महाराजांच्या अर्थविकासाच्या विषयपत्रिकेत नेमक्या याच गोर्टींवर भर आहे. अर्थविकासासाठी अंगभूत बलस्थाने कोणती याची जी सूची अब्दुल कलाम यांनी दिली आहे, तशाच प्रकारचे विषय सयाजीरावांनी आपल्या विकास कार्यक्रमात समाविष्ट केले आहेत. शेतीतील नवे तंत्रज्ञान, प्रशिक्षित व उद्यमशील मनुष्यबळ, खनिजांच्या खाणी, सागरकिनारा, भरपूर पाणी, दलणवळणाचे जाळे, प्रोत्साहनपर वातावरण, आरोग्यसेवा व शिक्षणाचे सार्वत्रीकरण या घटकांवर या उभयतांनी भर दिला आहे. आज एकविसाव्या शतकात जागतिकीकरण आणि उदारीकरणाच्या बदललेल्या परिप्रेक्ष्यातही सयाजीरावांच्या या विकासनीतीचे अनुसरण होण्याची गरज आहे. या दृष्टीने महाराजांची अर्थव्यापारविषयक व्याख्याने पथदर्शक ठरतील असा विश्वास वाटतो.

## ५. सयाजीरावांची शिक्षणनीती

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचा सर्वांत जिह्वाळ्याचा विषय शिक्षण हाच होता. भारतातले ख्रिस्तपूर्व सातव्या शतकातले तक्षशिला विद्यापीठ, त्यानंतर चारशे वर्षांनी स्थापन झालेले सग्राट अशोकाच्या कारकिर्दीतील पाटलीपुत्र विद्यापीठ, ख्रिस्तोत्तर सातव्या शतकातले नालंदा विद्यापीठ, यांचा नमुनादर्श त्यांच्यापुढे होता. या विद्यापीठांतून वर्ण, जाती, पंथ याकडे न पाहाता सर्व वर्गांतील विद्यार्थी एकाच गुरुकडे राहून शिक्षण घेत. मात्र आठव्या शतकानंतर नवदीप, काशीपुरी येथे जातिनिष्ठ विद्यापीठे स्थापन झाल्याने ही व्यापक शिक्षणव्यवस्था खंडित झाली. बहुजन समाजाच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष झाले. विद्योची ही मत्केदारीच आजच्या अवनत स्थितीला कारणीभूत झाली, हे महाराजांच्या लक्षात आले होते. त्यामुळे पुन्हा एकदा आपल्या राज्यात मुक्तीद्वारा शिक्षणपद्धतीचा प्रयोग नेटाने करण्याचा संकल्प केला. (काशी, १९ जानेवारी १९२४) महाराजांनी ऑक्सफर्ड, केंब्रिज, पॉरिस, बर्लिन, व्हिएना येथील प्राचीन विद्यालये स्वतः जाऊन पाहिली. जगभरातल्या उत्तमोत्तम शिक्षणसंस्थांना भेटी दिल्या. देशाचे उज्ज्वल भवितव्य घडविणाऱ्या शिक्षणपद्धती आणि सोयीसुविधा आपल्या राज्यात निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. व्हॉइसराय लॉर्ड चेलम्सफर्ड यांना याविषयी बोलताना स्वतः महाराज म्हणाले होते की, "सर्व हिंदुस्थानच्या हितासंबंधी मत देण्याची मला परवानगी असेल तर मी म्हणेन की,

हिंदुस्थानचे वर्तमान व भावी हित साधून देणारा शिक्षणाखेरीज अन्य कोणताच प्रश्न अधिक महत्वाचा नाही.” त्यांच्या लेखी शिक्षण याचा अर्थ उच्चवर्गीय जनतेबरोबर सामान्य जनतेलाई योग्य रीतीने कार्यक्षम व सुसज्ज करणे असा होता. (बडोदे, २४ मार्च १९९९) त्यामुळे गरीब-श्रीमंत असा भेद न करता सर्वांना शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे हे त्यांनी आपले आद्य राजकर्तव्य मानले. लोकशिक्षण हेच देशाच्या उन्नतीचे मुख्य साधन असून शाळा, पुस्तकालये व व्याख्याने हे जनतेत शिक्षणप्रसार करण्याचे तीन मुख्य मार्ग आहेत, अशी महाराजांची समजूत होती. (मुंबई, १० जानेवारी १९३०) उच्च शिक्षणासाठी महाराजांनी बडोद्याला कॉलेज काढले, ‘कलाभवन’ सारखी औद्योगिक शिक्षणाची संस्था काढली. या सर्वांमागे त्यांचा त्रिविध दृष्टिकोन होता :

१. आपल्या प्रजेची परिस्थिती सुधारणे.
२. प्रजाकार्यासाठी लायक माणसांचा पुरवठा करणे. आणि
३. प्रजेच्या नैतिक आणि आध्यात्मिक हिताचे जतन करणे. (बडोदे, २६ डिसेंबर १९२३).

महाराजांच्या शिक्षणनीतीवर या त्रिसूत्रीचा प्रभाव होता. समाजाला उपयोगी पडेल ते शिकवावे हे त्यांनी आपल्या शिक्षणनीतीचे मध्यवर्ती सूत्र ठेवले. वेदशास्त्रसंपन्न व धर्मपरायण शास्त्रीपंडितांची समाजाला गरज असतेच; परंतु तोंडपाठ ऋचा म्हणणाऱ्या उपाध्यायांचा समाजाला काही उपयोग नसतो. त्यामुळे सामान्य व्यवहारज्ञान, विज्ञान-शास्त्रांची प्राथमिक माहिती आणि औद्योगिक कौशल्ये शिकवणाऱ्या शाळा-कॉलेजेस काढण्याचा मनोदय कायम करून त्यांनी बडोद्यात शैक्षणिक सुधारणाचे नवे पर्व निर्माण केले.

## ५.१ सत्कीचे प्राथमिक शिक्षण

१९ व्या शतकात आपल्या राज्यात सत्कीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षणाचा प्रयोग करणारा प्रगमनशील राजा म्हणून जगाच्या शैक्षणिक इतिहासात महाराजा सयाजीराव गायकवाडांच्या कर्तृत्वाची नोंद झाली आहे. आधुनिक प्रगत संस्कृती असलेल्या विलायतेतही जेव्हा नुकताच कुठे सत्कीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा विचार पुढे येते होता, त्याच वेळी बडोद्यात सत्कीच्या व मोफत प्राथमिक शिक्षणाची मुर्हतमेढ झाली होती. सत्कीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा विलायतेत १८७२ साली, जपानला १८८० साली, इंग्लंडला १८८१ साली, फ्रान्समध्ये १८८४ साली, पोर्तुगाल आणि १८८५ साली स्पेन व डेन्मार्क इथे पारित झाला होता. बडोद्याला मात्र १८७९ सालीच १२८ खेडेगावात शाळा उघडण्यात आल्या होत्या. ज्या गावात सोळा विद्यार्थी नित्य हजर राहतील त्या गावी शिक्षकास मदत करण्याचे व विद्यार्थ्यांस पाठ्यापेस्निली व पुस्तके यांसारखी साधने पुरविण्याचे धोरण अमलात आले होते. आपल्या संस्थानातील सोनगडसारख्या आदिवासी भागात महाराजांनी गरिबांना मोफत शिक्षणाची व वस्तिगृहाची सुविधा उपलब्ध करून दिली होती. महाराजांच्या शिक्षणनीतीतले द्रष्टेपण यावरून लक्षात येते. १८९९-९२ साली ना. गोपाळकृष्ण गोखले यांनी पार्लमेंटमध्ये हिंदुस्थानातल्या प्रजेला सत्कीच्या व मोफत प्राथमिक शिक्षण देणारा ठराव मांडला होता. बडोद्याच्या सत्कीच्या व मोफत प्राथमिक शिक्षणाचा आदर्श डोळ्यांसमोर ठेवून ब्रिटिशांनी हा कायदा पारित करावा, असे ना. गोखले

यांनी सप्ट शब्दात पार्लमेंटुढे निवेदन केले होते. मात्र ब्रिटिश सरकारने हे विधेयक पारित होऊ दिले नाही. महाराजांची सत्तीच्या मोफत प्राथमिक शिक्षणाची ही दृष्टी जगातल्या अग्रेसर असलेल्या शासनप्रणालींनाही मागे टाकणारी होती.

भारतीय समाजातील रुढी परंपरांतून आलेले दास्य आणि शोषण केवळ ज्ञानोदयानेच संपैल या धारणेतून त्यांनी आपल्या राज्यात प्राथमिक शिक्षण सत्तीचे करण्याचा कायदा केला होता. “ज्ञानसूर्याचा उदय झाला तर आपल्या समाजातले कितीतरी घुबडासारखे असलेले विचार तात्काळ नाहीसे होतील” असा त्यांना विश्वास होता. शिक्षणाला तरफेची उपमा देऊन महाराजांनी म्हटले होते, “हत्तीएवढ्या दगडांना ज्याप्रमाणे लोखंडाची तरफ हलवून बाजूला करू शकते, त्याप्रमाणे असंख्य युगांपासून त्या दगडासारखाच निश्चल पद्धून राहिलेल्या या अफाट देशाला हलवू शकणारी चेतना देऊ शकणारी शिक्षण ही एक तरफच आहे.” (बडोदे, ८ जानेवारी १८७९) महाराजांनी सत्ती च्या प्राथमिक शिक्षणाविषयीची त्यांची भूमिका आपल्या भाषणांतून विशद केली आहे. शिक्षण सर्व प्रजेला गरीब-श्रीमंतीचा भेद न करता मिळाले पाहिजे, ही प्राथमिक शिक्षण सत्तीचे करण्यामागची त्यांची भूमिका होती. राजवाड्यातच नव्हे तर रंकाच्या झोपडीत शिक्षणाचा प्रवेश आपण करविला पाहिजे हा विचार त्यांनी बंगलोरच्या संस्कृत विद्वत्सभेपुढे बोलताना मांडला आहे. ‘कोणत्याही लोकसमाजाची खरीखुरी व टिकाऊ प्रगती करावयाची असेल, तर जातिभेद किंवा पंथभेद विसरून जाऊन, त्या समाजाच्या सर्व घटकांना एकजात सुशिक्षित करून सोडले पाहिजे यावर त्यांचा विश्वास होता. कारण शिक्षण हे माणसाच्या सर्व शक्तींचा विकास करणारे साधन आहे.’ (बंगलोर, २४ जुलै १९९५). शिक्षणासाठी होणाऱ्या एकंदर खर्चपैकी पाऊण भागाइतकी रक्कम प्राथमिक शिक्षणासाठी ते खर्च करीत. प्राथमिक शिक्षण मोफत व सत्तीचे करण्याच्या योजनेचा आढावा घेऊन त्याची फलश्रुती एका भाषणात महाराजांनी सांगितली आहे, “शिक्षण सत्तीचे असो किंवा नसो, व्यापारोपजीवी वर्ग किंवा बुद्धिजीवी वर्ग हा स्वखुशीनेच शिक्षणसंस्थांचा फायदा घेत असतो; पण कोळी, भिल्ल, वाघरी, दुबळे इ. मागासलेल्या जातीत स्वल्प का होईना, आज जे साक्षरतेचे प्रमाण दिसून येते ते सर्वस्वी सत्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या कायद्यामुळेच. (नवसारी, २९ डिसेंबर १९२८).

## ५.२ अंत्यजांसाठी शिक्षण

विद्या एकाच व्यक्तीला, वर्गाला किंवा समाजाला मिळून फायदा नाही, ती सार्वत्रिक असली पाहिजे या भूमिकेतून त्यांनी बडोदे संस्थानात आदिवासी व उपेक्षित घटकांसाठी विद्यालये काढली. ग्रंथप्रसारासाठी गावोगावी वाचनालये स्थापन केली. पारंपरिक समाजात पूर्वपरंपरातून आलेल्या कार्मिक कौशल्यांना औद्योगिक समाजातील यांत्रिक कौशल्यांची जोड देण्यासाठी कौशल्यशिक्षणाच्या यंत्रशाळा सुरु केल्या. सत्तींच्या मोफत प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा केल्यानंतर अंत्यजांच्या शाळांची संख्या २४७ पर्यंत आणि विद्यार्थीसंख्या ९,२६९ पर्यंत वाढली. बडोद्याला अंत्यजांच्या मुलांसाठी वसतिगृह काढले. १९०७-०८ साली श्री. पंडित आत्माराम यांची बडोदे राज्यातील अंत्यज शिक्षणाचे इन्स्पेक्टर म्हणून स्वतंत्र नियुक्ती करण्यात आली. दवाखाने, महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ६०

ग्रंथालये, कोर्ट, सरकारी कचेच्यातून अस्पृश्यांना सरळ प्रवेश देण्यात आला. राज्यकारभारात सुशिक्षित अंत्यज तरुणांना थेट संधी देण्याची महाराजांची भूमिका होती. एका बक्षीस समारंभात बोलताना ते म्हणाले होते, “माझा असा विचार आहे की, राज्यकारभाराला लायक असे एक-दोन अंत्यज विद्यार्थी उच्च अभ्यासासाठी विलायतेला पाठवावे. मात्र, त्यांनी परत आल्यावर या अंत्यजोद्घाराच्या कामी सध्या जे फुटकळ प्रयत्न चालले आहेत ते संकलित करण्याची जबाबदारी पत्करली पाहिजे. अशी जबाबदारी घेण्यास तयार असतील त्यांना मी विलायतेला अवश्य धाडीन.” (बडोदे, २९ जानेवारी १९२७) तत्पूर्वी १९१३ साली महाराजांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती देऊन अमेरिकेस कोलंबिया विद्यापीठात पीएच. डी. करण्यासाठी पाठविले होते. शिवाय पदवीधर झाल्यानंतर लगेच्य बडोदे संस्थानच्या धारा सभेत सदस्य म्हणून नियुक्त केले होते.

सामाजिक रुढी आणि परंपरेतून घडलेली सामाजिक मानसिकता हा अंत्यजांच्या शिक्षणप्रसारातला मोठा अडसर असल्याचे सूक्ष्म निरीक्षण महाराजांनी आपल्या भाषणांतून नोंदविले आहे. यासंबंधीचा त्यांना आलेला अनुभव कथन करताना महाराज म्हणाले होते की, अस्पृश्य विद्यार्थ्याच्या वर्गावरील शिक्षकांचे काम करणे ज्यांना रुचत नाही, असे पुष्कळ हिंदू लोक आजही आहेत. त्यामुळे मला अस्पृश्यांच्या शाळांसाठी खिश्वन व मुसलमान शिक्षकांची मदत बाहेरून मागवावी लागते. (पुणे, २ सप्टेंबर १९०९) वास्तविक शिक्षणात स्पृश्य-अस्पृश्य असा भाव असण्याचे कारण नाही. आपल्याकडे उच्चवर्णीय ब्राह्मणांनीही ज्यांना पूज्य मानले आहे, असे महाराष्ट्रातला चोखामेळा, बंगाल्यातला हरिदास ठाकूर, दक्षिणेकडचा नंद आणि आयोध्येतला रविदास हे साधुसंत अंत्यजवर्गातच जन्माला आले आहेत. हे लक्षात घेतल्यास शिक्षण दिल्याने व उपजीविकेसाठी सर्व धंदे खुले ठेवल्याने अंत्यजांची सुधारणा झापाट्याने होईल, याविषयी महाराजांना पूर्ण विश्वास होता. आपल्या संस्थानात त्यांनी म्हणूनच अंत्यजांच्या शिक्षणाची विशेष काळजी घेतली. (मुंबई २३ मार्च, १९९८) श्रमोपजीवी लोक शिक्षणाविषयी उदासीन असतात, शेतकरी समाज मुलांना शाळेत पाठविण्याएवजी कायद्याप्रमाणे दंड भरण्यास खुशीने तयार असतात. ही परिस्थिती बदलण्यासाठी स्थानिक पंचायती व नगरपालिकांनी विशेष लक्ष्य देण्यासाठी महाराजांनी प्रयत्न केले.

### ५.३ शिक्षणाची व्याख्या

सयाजीरावांच्या लेखी ‘शिक्षण’ या शब्दाचा अर्थ फक्त ‘ज्ञानप्राप्ती’ एवढाच नाही. ग्रॅंट मेडिकल कॉलेजच्या बक्षीस समारंभात बोलताना ते म्हणाले होते, “सर्व उच्च शिक्षणाचा व विश्वविद्यालयीन अनुभवांचा प्रधान हेतु शिकावे कसे व शिकणे हाच आहे. प्रथम जीवनाचे स्वरूप काय आहे ते ओळखावयास व मग त्याचा अर्थही लावावयास शिकायचे... आपल्या स्वभावाला व आचाराला वळण कसे लावायचे आणि आपण साठविलेले ज्ञान जगात कसे वापरावयाचे, उपयोगात आणावयाचे हे शिकावयाचे. सर्वात श्रेष्ठ असणारे ज्ञान म्हणजे काही शुष्क गोष्टीचे पाठांतर नव्हे; परंतु चित्ताची संयतता आणि ज्या दृष्टीला वस्तुमात्राचा सापेक्षभाव समजतो, जिला श्रेष्ठांविषयी आदर आहे; पण कनिष्ठांविषयी तुच्छता नाही, असली सुशिक्षित दृष्टी

म्हणजे ज्ञान... ज्ञान नीतिनिरपेक्ष नाही. ज्ञान शब्द उच्चारताच एका उच्च नैतिकतेचाही बोध होतो.” (मुंबई, २९ मार्च १९०९) बडोद्याच्या कलाभवनातल्या विद्यार्थीसमोर बोलतानाही त्यांनी हाच विचार आधोरेखित केला होता. शिक्षण म्हणजे विनयाधान किंवा शीलनिर्मिती करणे होय, शिष्टाचारसंपन्नता आणून देणेही होय आणि शहाणपणाची वाढ करणेही होय. (बडोदे, १५ जानेवारी १९३४) केवळ माहिती संपादन किंवा माहितीचा व्यवहारात वापर करण्याच्या कौशल्यांचे संपादन हा शिक्षणाचा अत्यंत मर्यादित अर्थ असून शिक्षणाने माणसाच्या बुद्धीच्या आणि शहाणपणाच्या विकास होत असतो. हा विकास साधण्यासाठी मनाची कवाडे प्रथम खुली करावी लागतात. परधर्मसहिष्णू वृत्तीने इतरांची मते, धर्मकल्पना, विचार ऐकत गेल्याने चित्ताची समता आणि विचारांची सुसंस्कृतता साधते. शिक्षण हे या अर्थाने व्यक्तीला सुसंस्कृत करणारी, त्याच्या मानस पिंडाचे भरण-पोषण करणारी निरंतर प्रक्रिया आहे. “ज्ञानप्राप्ती काही माहितीचे रुक्ष गोटे कोंबून होत नसते” अशा शब्दात माहितीकेंद्री शिक्षणपद्धतीच्या मर्यादा त्यांनी दाखवून दिल्या होत्या.

कौशल्यशिक्षणाबरोबर संस्कृतीकेंद्री शिक्षणावर महाराजांचा भर होता. त्यांच्या मते, विद्यार्जनात ज्ञानप्राप्तीच्या खालोखाल शीलसंवर्धन ही महत्त्वाची बाब आहे. किंबहुना “शील उत्तम नसेल तर ज्ञानाने मोठा बृहस्पती असला तरी त्याची विद्या कधीही पूर्णपणे सफल व उपयोगी होणार नाही.” साक्षराचे राक्षस बनलेले काय थोडे आहेत काय, असा प्रश्न विचारून त्यांनी शील निर्माणाचे सांस्कृतिक काम करणाऱ्या शिक्षणपद्धतीचा पुरस्कार केला आहे. आज आपण सर्व भारतभर सुरु असलेला भ्रष्टाचार, सामाजिक बांधिलकीचा अभाव, कमालीची स्वार्थपरायणता, चंगळवाद आणि लैंगिक स्वैराचार आजूबाजूला पाहत आहोत. या पार्श्वभूमीवर शीलसंवर्धनाचे कार्य शिक्षणातून साध्य झाले पाहिजे, या विचारावर सयाजीरावांनी त्या काळात दिलेला भर निश्चितच समर्थनीय ठरतो. “प्रत्येक व्यक्ती ही राष्ट्रघटक आहे. एका राष्ट्रघटकाचे जे शील ते संबंध राष्ट्राचे शील होय” (२ सप्टेंबर १८९२) अशी त्यांची समजूत होती. विद्यार्थिदेशेचा काल हा स्वतःला वलण व रीतभात लावण्याचा काळ आहे. याच काळात सत्य व शीलसामर्थ्याचा पाया भरला जातो, म्हणून शालेय शिक्षणात या विषयावर भर दिला पाहिजे अशी सयाजीरावांची भूमिका होती.

## ५.४ मूल्यशिक्षण

शिक्षण हे प्रगतिपर भावनांचे बीजारोपण करण्याचे साधन आहे, अशी सयाजीराव गायकवाडांची ठाम समजूत होती. त्यांच्या मते, साक्षरता वाढविणे म्हणजे शिक्षण नव्हे. सुशिक्षित कुणाला म्हणावे याची चर्चा करताना त्यांनी ‘सुशिक्षित’ या संकल्पनेची एक चांगली व्याख्या केली आहे. “सुशिक्षित या शब्दाने केवळ साक्षरतेचा बोध घ्यावयाचा नाही, तर ‘समाज-सेवा’ या सामासिक शब्दांमध्ये जी गंभीर व नैतिक मूल्ये समाविष्ट होतात त्यांचा लाभ झाला आहे, तोच खरा सुशिक्षित.” (२५ डिसेंबर १९३५) नुसते लिहिता वाचता येणे म्हणजे विद्या नव्हे, तर जिने कार्यकारणांचा योग्य संबंध कळतो, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, औद्योगिक स्थितीची व आपली दुरवस्था कळून, ती अशी का याची कारणे शोधून काढता येतात, सर्व विषयांचा

न्यायाने व समतेने विचार करण्याची पात्रता येते, तीच खरी विद्या (११ जून १९०४) अशी शिक्षणाची सुस्पष्ट व्याख्या त्यांनी केली होती. शिक्षणाची प्रगती झाल्यामुळे राजकीय अशांतता निर्माण झाली असावी, असा एक मतप्रवाह त्या काळात होता. यावर सयाजीरावांचे मत अगदी वेगळे होते. त्यांच्या मते, “असंतोषाचा पूर्ण अभाव हे खरोखर अधोगतीचे लक्षण आहे. सुशिक्षित माणसाचे मन विकसित होईल (तेह्वा) त्या मनाची उडी लांबवर जाईल. स्वाभाविकच चालू स्थितीविषयी त्याच्या मनात असंतोष जागा होणारच.” (बडोदे, ९ सप्टेंबर १९०९) कुठल्याही प्रकरच्या स्थितीलतेविषयी, परवशता वा पारतंत्राविषयीची चीड निर्माण होणे हे सुशिक्षणाचे लक्षणच मानले पाहिजे, अशी सयाजीरावांची धारणा होती. उलट ज्या शिक्षणामुळे अराजक आणि गुन्हेगार निर्माण होतात, ती शिक्षणपद्धती सदोष ठरते. शिक्षणपद्धतीतले दोष दूर सारून प्रगमनशील शिक्षणप्रणाली आणण्यासाठी महाराजांनी अथक प्रयत्न केले.

## ५.५ पुस्तकी शिक्षणाच्या मर्यादा

मूल्याधिष्ठित समाजनिर्माणासाठी केवळ पुस्तकी शिक्षण पुरेसे नाही, हे त्यांना प्रकर्षने जाणवत होते. फक्त साठवून ठेवलेली माहिती म्हणजे ज्ञान नव्हे, किंवा वस्तुज्ञानाला शहाणपणाची जोड नसेल तर ते व्यर्थ असल्याचे त्यांचे मत होते. त्यांच्या शिक्षणविषयक विचारांवर हर्बर्ट स्पेन्सर, बेकन इत्यार्दांच्या विचारांचा प्रभाव होता. ‘उपयोगाकरिता जाणणे’ हे बेकनचे सूत्र आणि मेंदूत केलेल्या ज्ञानाचा साठा महत्त्वाचा नसून, प्रत्यक्ष व्यवहारात त्याचा जो उपयोग केला जातो तो महत्त्वाचा असतो, ही स्पेन्सरची धारणा महाराजांना महत्त्वाची वाटते. १९०९ सालच्या देवासच्या भाषणातून समकालीन शिक्षणपद्धतील उणिवांविषयीची खंत त्यांनी बोलून दाखविली होती. ‘सध्याचे शिक्षण स्वतंत्र विचार व संशोधन यांना पुरेसे उत्तेजन व पुढी देणारे नाही. प्रामाणिक, उत्कट हेतू व स्वार्थत्यागाची भावना यांचा विकास करण्यास हल्लीचे शिक्षण असमर्थ ठरले आहे, नुसते लिहिता वाचता येणे, पुस्तकांची नुसती माहिती होणे अथवा चांगलासा वाद घालता येणे म्हणजे काही खरे शिक्षण नाही’ (३ ऑगस्ट १९०९) तत्कालीन शिक्षणपद्धतीवरचे हे भाष्य आजच्या तथाकथित सॉफ्ट स्किलवर अतिरिक्त भर देणाऱ्या चकचकीत शिक्षणप्रणालीलाही लागू पडते.

ब्रिटिश राजवटीत हिंदुस्थानच्या अन्य राज्यांच्या तुलनेत मुंबई इलाख्यात शिक्षणाचा बराच विस्तार झाला होता. १८५७ साली मुंबई विद्यापीठाची स्थापना झाली होती व इंग्रजी विद्या शिकलेल्या सुशिक्षितांची पहिली पिढी बाहेर पडली होती. परंतु शिक्षणाकडे पाहण्याची तत्कालीन सुशिक्षितांची दृष्टी पोटापाण्याची व्यवस्था करण्याचे साधन इतकी संकुचित होती. शालापत्रकातील एका लेखात प्रकाशित झालेला पुढील मजकूर तत्कालीन मानसिकतेवर प्रकाश टाकणारा आहे:

“हल्ली विद्येचा प्रसार फार झाला आहे. अभिरुची वाढली, असे वाटते; पण ती श्रांती आहे. केवळ सरकारी चाकरीच्या लोभानेच आमचे लोक विद्या शिकतात. त्यांना विद्येचे व्यसनव काय, पण साधारण आवडही नसते. .. धर्म, नीती वर्गेरचे वारेदेखील शिक्षणाला लागू नये, अशी सरकारची व्यवस्था (असते).” (शालापत्रक १८७२) गायकवाड महाराजांनीही केवळ सरकारी नोकचांवर डोळा ठेवणाऱ्यास सुशिक्षितांच्या निष्क्रियतेविषयीचे

असमाधान व्यक्त केले होते. 'सुशिक्षित वरगनि प्रावलंबनाची ही बंधने तोडली पाहिजेत; आत्मविश्वासाने व स्वपराक्रमाने नवीन मार्ग काढले पाहिजेत (बदोदे, ५ मे १९००) अशी त्यांची अपेक्षा होती. सुशिक्षितांची ही निष्क्रियता घालविण्याच्या दृष्टीने त्यांनी आपल्या शैक्षणिक धोरणाला आकार देण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला होता. आपल्या लोकांची बुद्धिमत्ता मूलतः विज्ञानप्रवण व उद्योगप्रवण नाही हे वास्तव डोक्यांसमोर ठेवून त्यांनी व्यवहारेपयोगी तंत्रकौशल्यांच्या वापराकडे कल होईल अशा गोष्टी प्राथमिक शिक्षणापासूनच अभ्यासक्रमात आणण्याचा चंग बांधला. घोकंपटी करून शिकणाऱ्या भिसुकांचे शिक्षण व्यवहारात अगदीच निरुपयोगी ठरते. ग्रीक मूर्ती शेजारी आपली मूर्ती हिणकस वाटते. याचे कारण आपल्याकडचा बुद्धिमान वर्ग शारीरिक कष्टाच्या कौशल्यार्थिठित कामांपासून दूर राहतो. अंगमेहनतीची कामे बुद्धीच्या गरीब वर्गकडे जातात. त्यामुळे औद्योगिक व्यवसाय जतिनिष्ठ न ठेवता सर्वजातीय करण्याकडे महाराजांनी जाणीवपूर्वक लक्ष दिले. 'विद्वान ब्राह्मण किंवा मौलवी यांच्या मुलांना विद्यार्थिदशेतच धंद्याची अवजारे शिकू या' असे आवाहन त्यांनी आपल्या भाषणातून केले आहे. महाराजांनी यासंदर्भात आपली भूमिका स्पष्ट करताना म्हटले होते, माझ्या मते, हिंदुस्थानचे अवतारकार्य हेच आहे की, त्याने पाश्चिमात्य राष्ट्रांना तत्त्वज्ञान शिकवावे व स्वतः त्यांचे विज्ञान शिकावे. अमेरिकन लोकांच्या मनात आध्यात्मिक विचारांची प्रेरणा यावी व त्यांची व्यापारी कला व धंदेवार्इक दृष्टी ग्रಹण करावी." (कलकत्ता, ९ डिसेंबर १९०६)

#### ५.६ शिक्षणपद्धतीची पुनर्रचना

१९३३ साली शिक्षणपद्धतीच्या पुनर्रचनेविषयीचे विचार एका भाषणातून त्यांनी मांडले आहेत. आजही ते तितकेच प्रस्तुत आहे. महाराजांसमोर पाश्चिमात्य शिक्षणाचा नमुनादर्श होता. ब्रिटिश प्रशासनातील भारतात आणि निरनिराक्या संस्थानातील शिक्षणपद्धतीत त्यांना अनेक दोष दिसत होते. त्यामुळे आपल्या देशातील शिक्षणपद्धतीची आमूलाग्र पुनर्रचना करायला हवी, असे त्यांना मनापासून वाटत होते. मात्र ही पुनर्रचना हिंदी तत्त्वज्ञाचा अभ्यास करून व एतद्वेशीय गरजा लक्षात घेऊनच केली पाहिजे, असा त्यांचा आग्रह होता. शिक्षणाच्या उच्चतेकडे दुर्लक्ष करून केवळ शिक्षणप्रसाराकडे भर देण्याची प्रवृत्ती अनिष्ट आहे; केवळ नोकरीमध्ये दाखल होण्यापुरते माणसे तयार करणे हे शिक्षणाचे धोरण असता कामा नये, असा त्यांचा आग्रह होता. (१९ मार्च १९३३) शिक्षणाच्या लांबीरुंदीच्या पैस वाढविण्यापेक्षा त्याच्या आतील 'तत्त्वमसी'च्या दृढीचे महत्त्व अधिक आहे, अशी त्यांची भूमिका होती. हा मुद्दा स्पष्ट करताना त्यांनी शिक्षणाच्या बाबतीत केवळ आर्थिक निधीची तरतुद पुरेसी नसून शिक्षणाच्या उच्चतेला महत्त्व देणे कसे आवश्यक आहे हे सोदाहरण सांगितले आहे. एक हजार रुपये खर्च करून शिक्षण दिलेली एक हिंदी व्यक्ती ही समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीला ज्या फार मोठ्या प्रमाणात उपकारक होते, त्या मानाने पाहता माणशी तीन रुपये या दराने तितकेच एक हजार रुपये खर्चून किंचित किंवा वरकरणी शिक्षण दिलेल्या ३३३ हिंदी व्यक्तींची सामाजिक कामगिरी क्षुद्रच ठरते. (८ जानेवारी १८७९) आपल्या राज्यकर्त्यांनी यापासून जरूर बोध घेतला महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ६४

पाहिजे. ‘सर्व शिक्षा अभियाना’चा प्रयोग राबवूनही मुलांना धड लिहिता वाचता येत नाही, प्राथमिक गणिताची तोंडओळख होत नाही ह्या वास्तवाच्या पार्श्वभूमीवर सयाजीरावांच्या शैक्षणिक नीतीचे अनुकरण करणे आजही प्रस्तुत ठरणार आहे. ‘पुरेसा पगार दिल्याखेरीज चांगले व कर्तबगार शिक्षक मिळणे शक्य नसते (३ ऑगस्ट १९०९) हे सयाजीरावांचे भान आजच्या शिक्षणक्षेत्रातील कंत्राटीपद्धतीच्या पार्श्वभूमीवर फारच मौलिक वाटते.

### (क) शास्त्रीय शिक्षण

आपल्या शिक्षणपद्धतीची पुनर्रचना करताना शास्त्रीय विषयांना योग्य ते स्थान देणे आवश्यक असल्याची भूमिका त्यांनी घेतली होती. शास्त्रीय ज्ञान ही विसाव्या शतकाची आशा आहे, असे ते म्हणत. शास्त्रीय ज्ञानाने विचारांना वळण लागते, विचार करण्याच्या पद्धतीत सूक्ष्म चौकसपण येतो, निसर्गनियम सर्वांगीण व चौफेर असतात याची समज येते, रोगांचा अभ्यास आणि उपचारांचे ज्ञान होते, विचार अधिक सुस्पष्ट होत जातात. (मुंबई, २९ मार्च १९०९) शास्त्रीय शिक्षण घेतलेली मंडळी आर्थिक बाबतीतही मागे राहत नाही; कारण शास्त्रीय ज्ञानामुळे किमान श्रम आणि कमाल फलनिश्पत्ती साधता येते, हे त्याला उमजलेले असते. (कलकत्ता, १९ नोव्हेंबर १९०४) विज्ञानिष्ठा, सत्य आणि विवेकाची कास निर्माण होण्यासाठी शास्त्रीय शिक्षणाच्या माध्यमातून मनाची जी मशागत होते, ती सयाजीरावांना महत्वाची वाटते. आपली ही शिक्षणनीती विशद करताना ते म्हणाले होते, “आपल्या देशात पारलौकिक विषयावर शतकानुशतके दीर्घकाल व्यासंग केल्याने जनतेची एकंदर मनोवृत्तीच सत्यान्वेषणाला सहजपराङ्मुख आहे. अशाश्वत ‘नेति-नेति’च्या पाठीमागे ती सदा लागलेली आहे. ज्ञानाच्या खन्या शोधाला असली प्रवृत्ती अत्यंत हानिप्रद आहे.” (२५ डिसेंबर १९३२) विसाव्या शतकात भारतीयांना विज्ञानिष्ठ व तंत्रकुशल होण्याशिवाय पर्याय नाही, अशी महाराजांची ठाम समजूत होती. आपल्या एका भाषणात ते म्हणाले होते, तीरकामठा वापरणाऱ्या समाजाचा अर्वाचीन रायफल बंदुका वापरणाराशी सामना असेल तर त्या समाजाने स्वरक्षणाकरिता नवीन आयुधेच घेतली पाहिजेत. बिकट परिस्थितीत समाजास साधनीभूत व उपयुक्ता होणे हेच ज्ञानाचे खरे चिन्ह आहे.” (मुंबई, ३० डिसेंबर १९०४) शास्त्रीय ज्ञान आणि पाश्चिमात्य सुधारणा यांचा आग्रह धरणाऱ्या सयाजीरावांनी शिक्षणशास्त्राच्या विविध पैलूंचा बारकाईने विचार केला होता. आपल्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाची मांडणी करताना त्यांनी जगात चिरंतन काय आहे आणि सत्य कोणते याचा शोध महत्वाचा असतो, यावर भर दिला आहे. निसर्गशास्त्राच्या कोठल्याही शास्त्राच्या अभ्यासाने नवीन सत्याचा बोध होतो. त्यामुळे भौतिकशास्त्रे, इतिहास आणि तत्त्वज्ञान यांच्या परस्पर सांत्रिध्यातून मनाचे विवेकवादी, सत्यान्वेषी भरण-पोषण होईल या दृष्टीने भारतीय शिक्षणाची पुनर्रचना व्हायला पाहिजे, असे त्यांना वाटे. स्वतंत्र विचार व संशोधनवृत्तीस वाव देणाऱ्या शिक्षणातून प्रागतिक विचारांचे पोषण होईल, या विचारसूत्राता मध्यवर्ती ठेवून महाराजांनी आपले शैक्षणिक धोरण राबविलेले दिसून येते.

## (ख) औद्योगिक शिक्षण :

पांश्चिमात्यांच्या शास्त्रशुद्ध व अत्यंत शक्तिमान अशा आर्थिक व यांत्रिक व्यवहारांशी झागडण्याचा प्रसंग आपल्यावर आला नाही, त्यामुळे आपल्या शिक्षणक्रमात या त्रुटी राहून गेल्या आहेत हे लक्षात घेऊन महाराजांनी अभ्यासक्रमात आणि शैक्षणिक तंत्रसाधनांत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी प्रगत राष्ट्रांच्या शिक्षणपद्धतीतल्या शक्तिस्थानांचा अभ्यास केला. जर्मनीतील बर्लिनच्या सुप्रसिद्ध रॉयल टेक्निकल हायस्कूलने धंदेशिक्षणावर भर दिला होता. रसायनशास्त्राच्या साहाय्याने तेले व रंग तयार करणे, कापडावर छापकाम करणे, कातडी कमावणे हे विषय अभ्यासक्रमात होते. फ्रान्समधील पॅरिसची Musee Arts et Metiers ही संस्था यंत्रसामग्री तयार करण्यासाठी लागणारे तात्त्विक व प्रायोगिक शिक्षण देण्यासाठी प्रसिद्ध होती. स्वतः फ्रेंच सरकारनेही या कौशल्यशिक्षणाला पूरक असे चिनी मातीच्या भांड्यांच्या व नक्षीदार कापडाच्या कारखाना काढून व कौशल्यनिर्मित वस्तूची प्रदर्शने भरविण्याची व्यवस्था निर्माण करून या शिक्षणपद्धतीला पाठबळ पुरविले होते. ऑस्ट्रेलियातल्या व्हिएन्ना शहरातल्या शाळांतूनही कोणत्या ना कोणत्या हुन्हर कलेचे शिक्षण दिले जायचे व त्यासाठी तज्ज्ञ कारागीर व हुशार विद्यार्थी यांची परस्पर सांगड घालण्याची वैशिष्ट्यपूर्ण अशी योजना होती. ब्रिटनमध्ये मॅचेस्टरच्या ‘म्युनिसिपल स्कूल ऑफ टेक्नॉलॉजी’ या हुन्हर शाळेतून यंत्रशास्त्र, नगरस्वच्छता, आरोग्यरक्षण, रंगकाम, छापकाम, कापड सफाई, कागद तयार करणे, धातुशास्त्र असे व्यवहारोपयोगी तंत्रकौशल्यांचे शिक्षण दिले जायचे. अमेरिकेत निरनिराळ्या शहरात विद्युत्यंत्रे, जहाजे, बांधकाम यासंबंधीच्या अभियांत्रिकी शिक्षणाच्या शाळा काढण्यात आल्या होत्या. बडोद्यातही महाराजांनी अशा कौशल्याधिष्ठित शिक्षणावर भर देण्यासाठी ‘कलाभवन’ नावाची संस्था काढली. शिक्षणक्रमात ऑसिड, आम्ल व अल्कली तयार करण्याचे, शिल्पशास्त्र व आरोग्यशास्त्रविषयक कौशल्यांचे अभ्यासक्रम सुरु केले. शालेय शिक्षणापासूनच हस्तकौशल्यांचे शिक्षण देण्याची व्यवस्था निर्माण केली. लहानपणापासूनच हात व नजर तयार होत असते, कोवळ्या वयातच यंत्रे व हत्यारे हलक्या हाताने वापरण्याचे कौशल्य कमावता येईल हे लक्षात घेऊन चित्रकला, प्रतिमालेखन, सुतारकाम, लोहारकाम शिकविण्यावर भर दिला जाऊ लागला. तांत्रिक कौशल्यांबोरबच सौंदर्यभिरुचीही विकसित होईल या दृष्टीने शिक्षणक्रम तयार करण्यावर महाराजांचा भर होता. (कलकत्ता, ९ डिसेंबर १९०६) पांश्चिमात्यांचे औद्योगिक चळवळीचे तंत्र आत्मसात केल्यानेच आपल्याला आर्थिक स्वातंत्र्य मिळेल, हेही त्यांनी सांगून ठेवले आहे. (भोर, ९६ सप्टेंबर १९०७)

महाराजांसमोर जपानचा नमुनादर्श होता. जपानने आपली औद्योगिक प्रगती करण्यासाठी काही विद्यार्थी परदेशात शिकायला पाठविले, युरोपियन अध्यापक नेमून आपल्या देशातच मोठमोठी कॉलेजेस उभी केली आणि युरोपियन लोकांच्या देखरेखीखाली उद्योगधंदे उभारून त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली स्थानिक लोकांना धंद्याचे ज्ञान दिले. महाराजांनीही हा नमुनादर्श अनुसरून कृतिकार्यक्रम आखला. १८८८ साली त्यांनी राज्याच्या औद्योगिक व ग्रामीण उद्योगधंद्यांसाठी प्रशिक्षित मनुष्यबळ निर्माण करण्यासाठी एक कार्यगट नियुक्त केला. या समितीच्या शिफारशीनुसार बडोद्यात १८९० साली ‘कलाभवन’ स्थापन करण्यात आले.

रंगकाम, विणकाम, सुतारकाम, मेकॅनिकल इंजिनिअरिंग इत्यादींचे औद्योगिक शिक्षण देण्यासाठी ही शिक्षणसंस्था उभी करण्यात आली. जर्मनी, फ्रान्स, इटली, लंडन, अमेरिका, जपान इत्यादी देशांतील औद्योगिक शिक्षणाची कार्यपद्धती काय आहे याचाही महाराजांनी बारकाईने तपास केला आणि पारंपरिक पुस्तकी शिक्षणाच्या जोडीला सामान्य शिक्षणाची पुरवणी म्हणून हस्तकौशल्यांचे शिक्षण देण्याची व्यवस्था आणली. अर्वाचीन उद्योगधंद्याचे ज्ञान मिळविण्याकरिता विद्यार्थ्यांना परदेशी पाठविण्याची योजना कार्यान्वित केली. जपानी तरुणांनी त्यांच्या मायभूमीला ऐश्वर्याचे जे लेणे चढविले, त्याचे रहस्य त्यांच्या अर्थसंस्कृती आहे, अशी महाराजांची धारणा होती. या जपानी तरुणांनी आपल्या फडणिशी बुद्धिबळावर लंडन, बर्लिन, न्यूयॉर्क येथील मोठमोठ्या सराफांशी घसरट ठेवून व्यापारात अग्रेसरत्व मिळविले होते. जपानी लोकांची जिज्ञासा आणि आस्था इतकी तीव्र असते की, कुठल्याही विषयाचे शिक्षण घेऊन त्यात पारंगत व्हायचे त्यांना सहज जमते. ही वृत्तीच जपानच्या आर्थिक बदलांचे मूलकारण आहे, हे महाराजांच्या मनावर ठसले होते. भारतीयांनी मात्र समुद्रपर्यटनालाच पाप मानल्यामुळे त्यांची प्रगती खुंटली हे कटू सत्य मान्य करून आता भारतीयांनी आपली रुढीप्रस्त मते बाजूला टाकून आधुनिक व्हाये, यावर महाराजांनी भर दिला आहे.

#### ५.७ स्त्री-शिक्षण

सामाजिक अन्यायामुळे निर्माण झालेली बंधने नाहीशी करण्यावर सयाजीरावांचा भर होता. रुढी परंपरामुळे होणारे शोषण थांबविणे अग्रक्रमाचे आहे, असे त्यांना वाटे. स्त्रियांची परवशता संपविण्यासाठी बालविवाहबंदी, विधवा पुनर्विवाहाचे कायदे त्यांनी केलेच; परंतु त्यासोबत स्त्री शिक्षणावरही भर दिला. स्त्रियांना शिक्षण न दिल्यामुळे आपण जाणूनबुजून राष्ट्रातील अर्धी शक्ती कमी करीत आहोत, अशी त्यांची धारणा होती. स्त्रीवर्गाला पुराणप्रिय बनवून आपण एक प्रकारे सुधारणाशकटास अडथळा आणत आहोत, असे ते म्हणायचे. (मुंबई, ३० डिसेंबर १९०४) १८८५ साली त्यांनी स्त्री शिक्षणाचा हुक्म काढला. तोपर्यंत राज्यात फक्त दोन शाळांत मुलींच्या शिक्षणाची सोय होती; महाराजांच्या हुक्ममानंतर १९३५ पर्यंत चारशेहून अधिक कन्याशाळा सुरु झाल्या आणि १० हजारांहून अधिक मुली शिक्षणाच्या प्रवाहात आल्या. १८८५ सालच्या आपल्या हुक्मात सयाजीराव म्हणतात, “युवकांना नैतिक शिक्षण देण्याची जशी आवश्यकता आहे, त्याहून अधिक निकड मुलींना शिक्षण देण्याची आहे. भावी पिढीच्या सर्वोतोपरी संवर्धनाची जबाबदारी स्त्रियांवर आहे. त्या शिकल्या नाही तर उत्तम नागरिक कसे निर्माण होतील. शिकलेली आईच मुलांवर उत्तम संस्कार करू शकते. एवढेच नाही तर शिकलेली स्त्री समाजातील अनिष्ट चाली, रुढी दूर करण्याचे कामही करतील. शिकलेली गृहिणी सहचरीचे नाते यथार्थ करून दाखविते. याबरोबर मुलींना शारीरिक शिक्षणाचे शिक्षणही देण्यात यावे. यातून तिची हिंमत वाढेल, याकरिता शाळा व व्यायामशाळा सुरु करीत आहे.” (हुजूरहुक्म २० ऑगस्ट, १८८५). बायकांना शास्त्रीय दृष्टिकोनातून संसारविषयक शिक्षण मिळाले पाहिजे यासाठी गृहशिक्षणाचा अभ्यासक्रम त्यांनी आपल्या राज्यात सुरु केला. स्त्रीशिक्षण व पुरुषशिक्षण ही जोडगोळी म्हणजे राष्ट्राची भरभराट करण्याचे एक संयुक्त साधनच आहे अशी त्यांची धारणा होती. (१६ सप्टेंबर १९०७).

ज्या काळात मुलींचे बालविवाह केले जात व मुलींच्या शिक्षणाविषयी समाजाची नकारात्मक भूमिका होती, त्या काळात सयाजीरावांनी स्त्री शिक्षणाचा सर्वांगीण विचार केला होता. मुलींच्या लग्नाच्या वयाच्या संदर्भात संमतीवयाच्या कायद्याची उलटसुलट चर्चा चालू असताना महाराज मुलींनी किमान किती वयापर्यंत शिक्षण घ्यावे याविषयीचा विचार करीत होते. मोळ्या वयापर्यंत मुलींनी आपला अभ्यास चालू ठेवला नाही, तर त्यांना भरीव शिक्षण देणे अशक्य होईल, असे महाराजांना वाटत होते. तीनचार वर्षांच्या अभ्यासाने आयुष्यावर चांगला परिणाम होत नाही, त्यामुळे मुलींनी रुढींच्या दाबाखाली अर्धवट शिक्षण सोडून देणे इष्ट नाही, असे त्यांचे प्रामाणिक मत होते. अज्ञान आणि संकुचित विचारांच्या तडाख्यांतून मुक्त होऊन आपण आपल्या मुलींना मोळ्या वयापर्यंत शिकविले पाहिजे, यासाठी त्यांनी आपल्या भाषणांतून समाजाचे प्रबोधन केले. (भाद्रण, एप्रिल १९९७).

स्त्री शिक्षणामुळे कुटुंबाचे जीवनमान उंचावेल व सामाजिक दर्जाही सुधारेल असा सयाजीरावांचा विश्वास होता. स्थियांनी गृहविज्ञान, रसायनशास्त्र, वैद्यकशास्त्र अशा क्षेत्रात शिक्षण घेतले तर समाजाला त्याचा कसकसा उपयोग होऊ शकतो, याची चर्चा त्यांनी आपल्या भाषणातून केली आहे. आपल्या देशात बालमृत्यूचे प्रमाण अधिक आहे. प्रसूतिगृहे व वैद्यकाच्या सोर्योंची कमतरता असल्यामुळे हे प्रमाण कमी होत नाही. त्यासाठी महाराजांनी दवाखाने, औषधालये, प्रसूतिगृहे याबरोबरच महिलांना सुईणीचे शिक्षण दिले पाहिजे, अशी भूमिका घेतली. मातृत्व आणि बालसंगोपन याबाबत स्थियांना पर्याय उपलब्ध करणे शक्य नसल्याने स्त्रीशिक्षणात शिशूसंगोपनविद्येचा समावेश करणे कसे आवश्यक आहे, हेही त्यांनी आपल्या भाषणातून विशद केले आहे. (पाटण, २४ फेब्रुवारी १९२९) मुलींनी ११ च्या ऐवजी १२ वर्षापर्यंत व मुलांनी १२ च्यावर १४ वर्षापर्यंत सत्तीचे शिक्षण घेतलेच पाहिजे व चौथ्या इयत्तेच्याऐवजी पाचव्या इयत्तेचा अभ्यास मुलामुलींनी पुरा केलाच पाहिजे, असा सुधारित नियमही त्यांनी पारित केला होता. (बडोदा, २८ मार्च १९९३).

महिलांसाठी पाककला आणि गृहविज्ञानाचे शिक्षणक्रम उपलब्ध करून देण्यासाठी त्यांनी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले. गृहविज्ञानाचा संबंध गृहजीवनातल्या अनेक शाखांशी संबंधित आहे. गृहज्ञानाचा उपयोग वाढविला तर कुटुंबाचे रोजच्या जेवणाचे पोषणमूल्य वाढेल, घरखर्चातली उधळपट्टी रोखायला मदत होईल, आणि काटकसरीतून निर्माण केलेली नाना तळेची सिद्धांते तयार करून जगाच्या निरनिराळ्या भागात विक्रीला पाठवून धनलाभ प्राप्त करून घेता येईल. हिंदी पक्वानांना हिंदुस्थानातच नाही, तर जगातून मागणी असल्याने गृहोदयोगांना जागतिक बाजारपेठ उपलब्ध होईल, असा महाराजांनी विश्वास जागवला आहे. (बडोदे, २५ डिसेंबर १९३२). गृहशिक्षणाची चळवळ रुजविण्यासाठी त्यांनी अमेरिकेतील मिसेस स्ट्रॅंग या तज्ज्ञ विदुषिला बोलावून बडोद्यात गृहशिक्षणाचे वर्ग सुरु केले. गृहिणींनी तयार केलेल्या खाद्यपदार्थांची प्रदर्शने भरविली. पाककलेवर पुस्तके लिहून घेतली. अमेरिकेतल्या गृहिणी स्वयंपाक करतात, धुणेपाणी करतात, घरचा जमाखर्च करतात, टाइप करून द्यायची कामे करतात, नवन्याच्या कामाला हातभार लावतात आणि कुटुंबाचे सुख आणि स्वास्थ्य वाढवितात. भारतीय महिलांनीही

या प्रगत देशाच्या महिलांच्या पावलावर पाऊल ठेवून गृहविज्ञानाचे आधुनिक शिक्षण घ्यावे, असे आवाहन महाराजांनी आपल्या भाषणातून केले आहे. (बडोदे, २९ डिसेंबर १९३३).

स्त्रियांच्या कल्पनाशक्ती आणि बुद्धीला वाव आहे असे संगीत, कला, वाडमय, गृहविज्ञान, इत्यादी अभ्यासक्रम महिलांना शिकवावेत, अशी त्यांची भूमिका होती. राजकीय नेतृत्व, समाजसेविका, पारिचारिका या कामात उपयोगी पडणारे गुण स्त्रियांच्या अंगी असतात. म्हणून त्या क्षेत्रांतले अभ्यासक्रम महिलांसाठी तयार करण्याची भूमिका त्यांनी घेतली. महिलांसाठी खास शारीरिक शिक्षणाचे अभ्यासक्रम असावेत असाही महाराजांचा आग्रह होता. मुलींना हॉकीसारखे खेळ शिकवावेत असे त्यांचे मत होते. (मुंबई, २६ फेब्रुवारी १९३४) जपानी स्त्रियांप्रमाणे आपल्याकडे ही कवायतीचे शिक्षण घ्यावे असेही त्यांचे मत होते. (बडोदे, ११ डिसेंबर १९३५) बडोदे संस्थानात पुरुषांचे व्यायामाचे आखाडे असतात तसे स्त्रियांचेही आखाडे होते, ही गोष्ट त्या काळाच्या संदर्भात लक्षणीय मानली पाहिजे. अलीकडे राष्ट्रीय गुन्हे रेकॉर्ड ब्युरोची आकडेवारी प्रसिद्ध झाली असून त्यात बडोदा शहर हे सर्वात सुरक्षित आणि महिलांसंबंधी गुन्हेगारी रोखण्याबाबत देशातील एक आदर्श शहर ठरले आहे. आज संपूर्ण देशात महिलांच्या सुरक्षेचा प्रश्न ऐरणीवर आलेला असताना बडोद्यात मात्र आलबेल आहे, याची बीजे सयाजीरावांनी १८८५ सालीच स्त्रीशिक्षणाची आणि स्त्रियांच्या शारीरिक शिक्षणाची केलेली पायाभरणी यात आहे.

स्त्रीशिक्षणाचा अभ्यासक्रम हा आपल्या देशकालपरिस्थितीस अनुसरूनच ठेवला पाहिजे अशी देशीवादी भूमिका घेऊन त्यांनी स्त्री शिक्षणाचा आशय नक्की केला. गृहप्रपंच चालविण्याचे काम आणि त्याच्या जोडीला मुलांच्या शारीरिक, बौद्धिक व नैतिक भरणपोषणाचे काम, आजाच्यांची सुश्रूषा करण्याचे काम, आपल्या पतीस वाईट गोष्टीपासून परावृत्त करण्याचे काम आणि कुटुंबाचा आर्थिक पाया भवकम करण्याचे काम लक्षात घेऊन स्त्री शिक्षणाचे अभ्यासक्रम रचण्यावर त्यांनी भर दिला. (२२ मार्च, १९३३) आपल्या राज्यात गृहशिक्षणाचे अभ्यासक्रम सुरु करताना पाकक्रिया, घरगुती अर्थशास्त्र, शिशुसंगोपन यांच्या जोडीने बायकांस रसायनशास्त्र, वैद्यकशास्त्र आणि धंदेशिक्षण देण्यावरही त्यांनी भर दिला. (मुंबई, १८ डिसेंबर १९९०)

स्त्रीशिक्षणात स्त्रियांच्या सत्त्वजागरणावर सर्वाधिक भर दिला पाहिजे असे सयाजीरावांना वाटे. दुसऱ्या कुणाची आज्ञा पाळीत बसण्यापेक्षा स्वतःच्या अंतःकरणाची प्रेरणा प्रमाण वाटली पाहिजे, हे नवयुगाचे लक्षण स्त्रियांनीही संपादित करायला हवे. त्यासाठी “जुन्या वचनाचे अर्थ उजळून घेण्याचे व सुधारणा घडवून आणण्याचे जे धर्मसंस्थापकांच्या तोलाचे काम तेही तुमच्यापैकी काही जणांना पत्करावे लागेल” असे क्रांतिकारी विचार त्यांनी आपल्या भाषणातून मांडले आहेत. आपल्याला अभिप्रेत असलेल्या कर्तृत्वान स्त्रियांचा दाखला देत त्यांनी शिक्षणातून स्त्रीशक्तीत जागरणाचा विचार आधोरेखित केला. या संदर्भात मुंबईच्या भाषणात ते म्हणाले होते, जेस्स ॲडम्ससारख्या गरिबांच्या कनवाळू स्त्रिया, प्रांतोप्रांती पंडिता रमाबाईसारख्या सामाजिक कार्य करणाऱ्यास विदुषी, दरेक रुग्णालयातून फ्लोरेन्स नाइटिंगेलसारख्या परिचारिकेचे काम करणाऱ्या दयेच्या देवी, हजारो शाळांतून मागरिट मँक्रमिलनसारख्या निरलस कार्यकर्त्या- या

सर्व आम्हांला हव्या आहेत. आणि कोट्यवधी घरांतून कुशल व हुशार मातांची व गृहिणींची गरज आम्हाला आहे ती वेगळीच.” (२६ फेब्रुवारी १९३४)

चूल, मूल व देऊळ ही स्त्रीची पारंपरिक प्रतिमा बदलण्यावर त्यांचा भर होता. गरीब गाईसारख्या आणि मेणासारख्या मऊ अशा ‘सीते’चा नमुनादर्श वागविणाच्या स्थिया तयार करणारे शिक्षण नको, असेही त्यांनी ठामपणे सांगितले आहे. पुरुषांच्या बौद्धिक व आध्यात्मिक व्यवहारात बरोबरीचा भागीदार होणारी सहचारिणी व माता घडविता येईल असे स्त्रीशिक्षण त्यांना अभिप्रेत आहे. तथापि आपल्या शिक्षणातून विद्वत्तेचा तोरा मिरवणाऱ्या, बेछूट व चंदल वागणाच्या तथाकथित सुशिक्षित स्थिया निर्माण होऊ नयेत याचीही दक्षता बाळगण्याची गरज त्यांनी व्यक्त केली आहे. कालिदासाच्या ‘गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधा’ या उक्तीचे स्मरण देऊन त्यांनी स्त्रीशिक्षणाच्या सामाजिक फलश्रुतीचे महत्त्व पटवून दिले आहे. स्त्रीशक्ती जागरणाचा हा प्रागतिक दृष्टिकोन आज स्त्रीवादी चळवळीतून मांडल्या जाणाऱ्या जागतिक विचारधरेशी समतुल्य आहे. यावरून सयाजीरावांचे द्रष्टेपण लक्षात येते.

## ५.८ शारीरिक शिक्षण

महाराजांनी आपल्या शिक्षणनीतीत शारीरिक शिक्षणाला मानाचे स्थान दिले होते. ग्रीस, रोम या प्राचीन राष्ट्रांनी शरीरसंवर्धनाकडे आणि क्रीडाप्रवृत्तीकडे विशेष लक्ष दिले होते. ऑलिम्पिक खेळांची परंपरा ही त्या राष्ट्रांनी खेळाला दिलेल्या प्रतिष्ठेचे द्योतक होते. आपल्या भारतीय संस्कृतीतही श्रीकृष्णाची प्रतिमा ही खेळांचे मर्म समाजमानसात रुजवणारीच होती. महाराजांनी पौर्वात्य आणि पाश्चिमात्य जगतातील खेळाच्या या मूल्यप्रतिमानांचा उल्लेख करून जगातील सर्व सुधारलेल्या देशांनी शारीरिक शिक्षणाचे महत्त्व कसे ओळखले होते हे आपल्या रयतेला समजावून सांगितले. राष्ट्राच्या स्वभावधर्माची पारख त्या राष्ट्राने शारीरिक शिक्षणाचा प्रश्न कसा सोडविला यावरून करता येते अशी महाराजांची समजूत होती. तुलनेने आपण इतर सुधारलेल्या राष्ट्रांच्या पार्श्वभूमीवर मागासलेले आहोत, याची महाराजांना खंत होती. आपले हवामान खेळांना अनुकूल नाही, वरैरे सबंधी पुढे करून आपण आपल्या या वैगुण्याचे समर्थन करतो, ते महाराजांना मुळीच मान्य नक्हते. आपल्याच देशातल्या पंजाब प्रांताच्या खेळातील प्रगतीकडे बोट दाखवून तेथेले हवामान इतर प्रांतांपेक्षा असे काय वेगळे आहे, की त्यामुळे तिथे खेळांना वाव मिळाला, असा प्रश्न त्यांनी विचारला आहे. शारीरिक शिक्षणात व्यक्तीच्या पूर्णतेचे बीज आहे, या धारणेतून ते क्रीडा शिक्षणाकडे पाहतात. व्यक्ती न्यूनताशून्य व दोषरहित होण्यासाठी शारीरिक शिक्षणाची गरज आहे. खेळांमुळे व्यक्तित्वाची निकोप घडण व्हायला बळ प्राप्त होते. मुलांची खोड्या करण्याची प्रवृत्ती खेळांमुळे मावळते. चारचौघात मिळून मिसळून वागण्याची कला प्राप्त होते, चारचौघाता हाती घेऊन सामूहिक शक्तीने काम पार पाढण्याचे गुण अंगवळणी पडतात. (बडोदे, २९ डिसेंबर १९३३) क्रिकेट, हॉकी अशा युरोपियन खेळांतून कौशल्य, आज्ञाधारकपणा व सद्यःकर्तव्य शिकण्याला अधिक अवसर मिळतो. (बडोदे, २४ डिसेंबर १९३२) इतक्या सुबोधपणे त्यांनी शारीरिक शिक्षणाचे महत्त्व आपल्या भाषणातून पटवून दिले आहे.

## ५.९ वस्तिगृहांसंबंधी दृष्टिकोन

महाराजांनी शिक्षणातल्या सर्व घटकांगांचा बारकाईने विचार करून प्रत्येक शैक्षणिक अंग सार्थकी कसे लागेल याची काळजी वाहिली होती. कॉलेजातल्या मुलांना वस्तिगृहांचा उपयोग समजावून सांगताना ते म्हणाले होते की, “आहार-निद्रेसारख्या शारीरिक गरजा भागवाव्या एवढ्यासाठीच वस्तिगृहे बांधलेली नसतात. तर विद्यार्थ्यांची एकमेकांशी ओळख व्हावी, दृष्टी व्यापक करावी, चारचौघांत मिसळून अंगचा राकटपणा दूर करावा याची संधी वस्तिगृहे देतात. परस्परसंबंधाने एकमेकांविषयी विश्वास बाळगण्याने शिक्षण मिळते. एकमेकांची रीतभात माहीत होते. जार्तीविषयींचा पूर्वग्रह मनातून काढला जातो, चौकसपणा वाढतो.” (बडोदे, १ सप्टेंबर १९०९) वस्तिगृहांची ही सामाजिक समरसतेची बाजू महाराजांनी अचूकपणे त्या काळातल्या विद्यार्थ्याच्या मनावर बिंबवली होती.

गायकवाड महाराजांनी शिक्षणाच्या अनेक पैलूंचा बारकाईने विचार केला होता. त्या सर्वच मुद्द्यांची नोंद इथे करता आली नसली, तरी काही ठळक बाबी नोंदविल्या पाहिजेत. उदाहरणार्थ,

१. केवळ शाळाविस्ताराने शिक्षणाचा प्रश्न सुटत नाही हे त्यांना मान्य होते; परंतु भरीव शिक्षण देण्यासाठी थोड्या ठिकाणी चांगल्या नमुनेदार उच्च शिक्षणसंस्था, उत्तम शिक्षक, उत्कृष्ट शिक्षणसाहित्य ठेवले तर पुरेसे आहे का, हा प्रश्नही ते स्वतःला विचारित. परदेशगमन करू इच्छिणाऱ्या लोकांना इंग्रजीचे उत्तम ज्ञान देणाऱ्या तालुक्याला तीन-चार शाळा झाल्या तर ते इस्तच राहील. परंतु सार्वत्रिक शिक्षणासाठी गावोगावी शाळा कठण्याची गरज शिलूक राहतेच. केवळ देशभर शाळामास्तर पाठ्यवून दिल्याने काम भागणार नाही, त्यासाठी उत्तम अध्यापनपद्धती विकसित करण्यासाठीही मेहनत घ्यायला हवी. लोकांना शारीरिक, मानसिक, आध्यात्मिक दृष्टींनी उन्नत करणारी व व्यक्तिमात्राच्या ठायी अंतर्भूत असलेली विशाल सद्वस्तू, सत् तत्त्व, व्यवहारसृष्टीत आणू शकणारी अशी शिकविण्याची पद्धती उत्कांत करता आली, तर शिक्षणाचे कार्य विशेष चांगले होईल असे महाराजांचे मत होते.

२. निरनिराळ्या विषयांवर चांगली पाठ्यपुस्तके तयार झाल्याशिवाय शिक्षणाचे कार्य सिद्धीस जाणार नाही, हे महाराजांनी लक्षात घेतले होते. चांगली पुस्तके न मिळाल्यास लोकांची प्रवृत्ती सदोष पुस्तके वाचण्याकडे होते. ते टाळण्यासाठी उत्तमोत्तम पुस्तके तयार करवून घेण्याचा प्रकल्प महाराजांनी आपल्या राज्यात राबविला होता. परभाषेवर अवलंबून राहू नये यासाठी व्यासंगी शिक्षकांनी आपल्या भाषेत सुवोध व सक्स अशी ग्रंथनिर्मिती केली पाहिजे, असे आवाहन महाराज आपल्या राज्यातील शिक्षकांना करीत असत. जितुके काही आपणास ठावे, तितुके हळूहळू शिकवावे, शहाणे करून सोडावे सकल जन हा रामदासांचा बाणा आपल्याही शिक्षकांनी गिरवावा अशी त्यांची भावना होती. (बडोदे, २६ नोव्हेंबर १९२९)

३. राजकीय स्वातंत्र्यलढा आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारणापासून आपल्या विद्यार्थ्यांनी दूर राहू नये असे त्यांचे मत होते. काशी विश्वविद्यालयाच्या पदवीदानसमारंभात बोलताना

ते म्हणाले होते, “आपल्याला आवडो ना आवडो राष्ट्रराष्ट्राच्या लढ्यात भाग घेण्यात देव आपल्याला भागच पाडीत आहे. समुद्रपलीकडच्या किंवा पर्वताच्या खिंडीच्या पलीकडच्या देशांत ज्या भयंकर उलथापालथी होत आहेत, त्यांच्या धवक्याबुक्क्यातून आपल्याला सुरक्षित, छे जिवंत राहायचे असेल, तर आपण पुरुषप्रयत्नांची शर्थ करून सोडली पाहिजे. ...प्रत्यक्ष कार्य करून दाखवण्यात जो देशाभिमान आहे, तो नुसते तोंडाचे फवारे सोडण्यात नाही.” (काशी, १९ जानेवारी १९२४) राष्ट्रवादी जाणिवांचा आशय आणि प्रेरणा हा शिक्षणक्रमाचा अपरिहार्य भाग आहे, असेच महाराजांना यातून सुचवायचे होते.

४. ‘लोकांच्या जीवनात आनंद निर्माण करण्यासाठी शिक्षण’, ही संकल्पना महाराजांच्या मनात रुजलेली होती. जेव्हा जेव्हा ते परदेशगमन करून परत येत तेव्हा तेव्हा हा विचार त्यांच्या मनात उसाळी मारून वर येई. भौतिक परिस्थिती, आर्थिक दैन्य अशा अनेक कारणांमुळे आपली प्रजा अशा विशुद्ध आनंदाला मुक्त असेल, हे खरे असले तरी निखळ आनंद देणाऱ्या संगीतादी कलांचे शिक्षण लोकांच्या जीवनात आनंद फुलवू शकेल, अशी त्यांची भावना होती. या भूमिकेतून त्यांनी आपल्या राज्यात संगीत-चित्रकला-नृत्य शिकविण्याची विशेष व्यवस्था निर्माण केली. आपल्या एका भाषणात ही भूमिका विशद करताना ते म्हणाले होते, “मनाला ताजेतवाने करण्याच्या अनेक साधनांपैकी संगीत हे एक साधन आहे. या योगाने जरी तुमची सांपत्तिक स्थिती न सुधारली, तरी निदान तुमचा रिकामा वेळ तुम्हाला सुखात व आनंदात घालवता येईल हे नक्कीच. याच हेतूने मी मनोरंजन व मनःसंजीवन यांची साधने लोकांना उपलब्ध करून ठेवली आहेत.” (बडोदे १० मार्च १९२९).
५. शिक्षणाच्या माध्यमाविषयीही त्यांनी आपल्या भाषणांतून वेळोवेळी विचार मांडले आहेत. बडोद्यात मराठी, उर्दू, गुजराथी अशा तीन भाषांतून शिक्षण देणाऱ्या शाळा काढाव्या लागल्याने खर्चाचा व व्यवस्था निर्माणाचा ताण वाढत असे. पण मातृभाषेतून शिक्षण देण्याची भूमिका कायम ठेवून त्यांनी या तिन्ही भाषांतून पाढ्यपुस्तक निर्मिती करण्याचे काम आपल्या विद्याखात्यावर सोपविले होते. इंग्रजी ही दुस्यम भाषा ठेवून संपूर्ण शिक्षण देशी भाषेतून देणारे कॉलेज काढावे असेही त्यांच्या मनात होते; पण त्यांनी ती कल्पना सोडून दिली. याविषयीची आपली खंत व्यक्त करताना ते म्हणाले होते : “इंग्लिश ही एक केवळ दुस्यम अभ्यासाची भाषा ठेवून सर्व शिक्षण मातृभाषेतून देणारे कॉलेज काढावे, असे माझ्या मनात होते. ...ती कल्पना खरोखर चांगली होती. पण हिंदुस्थानातल्या बहुतेकांना सरकारी नोकरी हेच मायपोट वाटते आणि म्हणून सरकारी नोकरीला अवश्य असणारे तेवढेच शिक्षण घेण्याच्या इराद्याने आपले लोक शाळेत जातात आणि एवढ्यावरच संतुष्ट होणारे आपले लोक असल्यामुळे त्यांना अधिक उच्च दर्जाचे शिक्षण अगर अभ्यासक्रम याचे महत्त्व वाटत नाही आणि शिक्षणाचे खरे ध्येय साध्य होत नाही.” (बडोदे ११ मार्च १९३३) अर्थात असे असले तरी त्यांनी जगभरातले महत्त्वाचे ग्रंथ

मराठी व गुजराठी भाषांतर भाषांतर करून देशी भाषेतून ग्रंथसाहित्य निर्मिती करवून घेतली.

६. नवसाक्षरांची शिक्षणाची गोडी कायम टिकावी, त्यांच्या वाचनात सातत्य राहवे यासाठी नवसाक्षरांकरिता वेगळी पुस्तके असली पाहिजेत असे महाराजांचे मत होते. शेतकऱ्यांच्या साक्षरतेचे पुन्हा निरक्षरतेत रूपांतर होऊ नये यासाठी त्यांनी आपल्या संस्थानात सर्वत्र पुस्तकालये काढली. (बडोदे, १ जानेवारी १९३६) अगदी शेवटच्या माणसाची शिक्षणविषयक स्थिती-गती काय असेल याचा अंदाज असणे, त्यासाठी क्षेत्रीय माहिती संकलित करण्याची यंत्रणा असणे या बाबतीत सयाजीराव अत्यंत सजग असत. त्यामुळे बडोदे संस्थानातले शिक्षण ब्रिटिश इंडियातल्या शिक्षणापेक्षा अग्रेसर राहिले होते.

## ६. सयाजीरावांची धर्ममीमांसा

धर्ममीमांसा हा सयाजीरावांच्या चिंतनाचा आणि व्यासंगाचा विषय होता. त्यांच्या धर्मविषयक विचारांची जागतिक पातळीवर दखल घेतली गेली होती. स्वामी विवेकानंद यांचे जागतिक धर्मपरिषदेतले भाषण आपणा सर्वांना ज्ञात आहे; पण त्याचबरोबर महाराजांनी १९३३ साली शिकागो येथे झालेल्या दुसऱ्या सर्वधर्म परिषदेच्या बैठकीचे नेतृत्व केले होते, हेही लक्षात घ्यायला हवे. त्यांचे अध्यक्षीय भाषण विवेकानंदांच्या पहिल्या धर्मपरिषदेतील भाषणाइतकेच महत्त्वाचे आहे.<sup>१३</sup> या भाषणांतून धर्मविचाराचे अनेक पैलू पुढे आलेले दिसतात. ‘परमेश्वर’ हा सच्चिदानन्दस्वरूप असून ‘जन’ ही त्याची वेषभूषा आहे, अशी लोककेंद्री देव संकल्पना त्यांनी या भाषणातून विशद केली आहे. ईश्वराची नेमकी व्याख्या काय करावी आणि परिवर्तनशील जगत धर्माचे स्थान काय असावे याविषयीचे प्रकट चिंतन त्यांच्या इतरही भाषणांतून वेळेवेळी आले आहे. ईश्वर ही मुळात मनुष्यनिर्मित संकल्पना असून तो लोकसत्ताक राज्यातल्या राजासारखा गरिबांचा कैवारी असतो, अशी त्यांची धारणा होती. सेवेची भावना आहे तेच देवाचे सरदार-शिलेदार अशा शब्दात त्यांनी ही भूमिका समजावून सांगितली आहे. सेवा हेच धर्ममूल्य मानले पाहिजे अशी त्यांची भूमिका होती.

### ६.१ धर्मोदभावाची उपपत्ती

धर्माचा उद्भव हा माणसाच्या सृष्टीविषयक अनुभवात प्रत्ययाला आलेल्या आश्वर्यातून झाला असावा अशी त्यांची धर्मोद्भवाची उपपत्ती आहे. आश्वर्यमूढ झालेल्या लोकांनी प्रथम दगडा-धोंड्यांची, लाकडी मूर्तीची किंवा प्रतिमांची पूजा बांधली. पुढे हळूहळू माणसांची बुद्धी वाढली आणि त्यातून धर्माचे अनेक पंथ व मते निर्माण झाली. मात्र धर्माधर्मात तपशिलातील भेद असले तरी सर्वांचा पाया व अंतिम ध्येय एकच आहे. ईश्वराच्या सत्यरूपाचे ज्ञान हाच धर्मिक उत्क्रांतीचा अंतिम निर्णय आहे, असे त्यांनी म्हटले आहे. उत्क्रांतिवादी भूमिकेतून ते धर्माच्या वाटचालीचा अन्वयार्थ लावतात. महाराजांच्या मते धर्म स्थितिशील असत नाही. धर्म बदलत असतो, त्यात सुधारणेच्या अवस्था असतात. कोणत्याही संस्थेत बदलण्याची क्षमता नसेल तर तिची क्रमशः अवनंती आणि अंती नाश अटल असतो, त्यामुळे नवीन परिस्थितीशी जमवून घेण्याकरिता धर्माने बदलायलाच हवे. त्यांची धर्मविषयक भूमिका बुद्धिप्रामाण्यवादी होती.

कुठल्याही धर्मात प्रतिमापूजनाला अवास्तव महत्व प्राप्त होते व त्यामुळे धर्माचा वैचारिक पाया ठिसूळ होतो, असे आपले निरीक्षण महाराजांनी नोंदविले आहे. उदाहरणार्थ, खिस्ती धर्मात सोळाव्या व सतराव्या शतकात मोठी क्रांती झाली, तथापि तिला प्रतिमापूजन नष्ट करता आले नाही. मूर्ती म्हणजे देव नसून देवाच्या प्रतिमा आहेत हे पटले असेल तर प्रतिमापूजन वाईट नाही; परंतु जर कोणी प्रतिमा म्हणजेच देव असे मानील तर तो अंधारातच खितपत आहे असे मानावे लागेल व मग प्रतिमापूजन अनिष्ट ठरेल, अशी प्रतिमापूजनातल्या कर्मठपणाविषयीची आपली प्रतिक्रिया त्यांनी नोंदविली आहे. (१८ ऑक्टोबर १९०३, लाहोर.)

## ६.२ मायावादाचा प्रतिवाद

धर्मविचारातील मायावादाचा प्रतिवाद करून ऐहिकता आणि व्यावहारिकता यांची सांगड घालणाऱ्या धर्मसंकल्पनेचा आग्रही पुरस्कार सयाजीरावांनी शिकागोच्या जागतिक धर्मपरिषदेच्या व्यासपीठावरून केला होता. चार्वाक, गौतमबुद्ध, श्रीकृष्ण, गांधी या महात्म्यांनी आणि कबीर, तुकाराम, तुलसीदास या साधुसंतांनी धर्माच्या बाबतीत जी व्यवहारबुद्धी दाखविली आहे, तिचा अश्वबुद्धी (Horse Sense) असा गौरवपूर्ण उल्लेख करून त्यांनी धर्मातील इहवादी जाणिवांचा पुरस्कार केला. तसेच फाजील सूक्ष्मतेच्या नादी लागून धर्म संकल्पनेचा विपर्यास करणाऱ्या गूढ्वाद्यांचा खरपूस समाचारही घेतला. जगाला ‘माया’ अथवा ‘भ्रम’ मानणे म्हणजे परमेश्वराची नालस्ती करण्यासारखे आहे. अशा मायावादावर अतिरेकी भर दिल्यामुळे, ब्राह्मणवर्गाच्या स्वार्थीपणामुळे, लवचीक वर्णव्यवस्थेच्या जागी ताठर जातिभेद माजल्यामुळे आणि ‘जगन्मिथ्या’वादांच्या व उपाध्यायवर्गाच्या वरचष्यामुळे कबीर-तुकारामांचा आणि बुद्ध-गांधींचा थोर आचारधर्मसुद्धा मूर्खणपणाचा ठरला, याबाबतची खंत या भाषणातून त्यांनी व्यक्त केली आहे. भोरच्या भाषणात हा विचार आवृत्त झाला आहे. ब्राह्मण वर्ग हा इतर वर्गाच्या मानाने अधिक विद्वान असला तरी त्यांची स्थिती “साखरेच्या गोण्या बैलाचिया पाठी” अशी झाली आहे. घोंकपट्टी करून जे ज्ञान हा वर्ग मिळवतो, ते व्यवहारात अगदी निरुपयोगी आहे. या वर्गाच्या विद्वतेबरोबर त्यांचे विचारही सुधारले पाहिजेत, हे त्यांनी स्पष्टपणे नमूद केले आहे. (१६ सप्टें. १९०७)

वेडगळ रुढींचा जुलूम व भिक्षुकशाहीचा कावा यातून कोणताही धर्म कर्मठ व जरठ होत जातो. कर्मकांडाचा बडेजाव करणाऱ्या आणि उग्र देहदंडाने व निःसत्त्व मूर्तिपूजेने मोक्ष मिळतो, असे थोतांड माजविणाऱ्या ब्राह्मणवर्गाच्या भ्रामक समजुर्तींचा आणि भिक्षुकी कावेबाजपणाचा महाराजांनी जोरदार निषेध केलेला आहे. अशा भ्रामक समजुर्तींचा प्रतिवाद जिथे जिथे झाला आहे, त्याचे दाखले महाराज आपल्या भाषणातून आवर्जून देत असत. बुद्धाप्रमाणेच झरत्राष्ट्रानेही आपल्या देशात जे लोकभ्रम बोकाळते होते व म्हणून त्याने त्यांचा निषेधच केला होता याची आठवण ते देतात. लोकांच्या हृदयात जागृती करूनच हे लोकभ्रम दूर केले पाहिजेत यावर त्यांचा भर होता. शंकराचार्यांचे जीवितकार्यसुद्धा हिंदुधर्मांचे पुनरुज्जीवन व शुद्धीकरण करण्याचेच होते. याचा दाखला देऊन त्यांनी धार्मिक पुनर्घटनेच्या आपल्या कृतिकार्यक्रमांचे समर्थन केले. (मुंबई- २ मे १९३९).

## ६.३ ऐहिकतावाद

धार्मिक आचारधर्माचा ध्रुव पारलौकिकाकडून ऐहिकाकडे वळविण्याची आकांक्षा हे त्यांच्या धर्मीमांसेचे पायाभूत तत्त्व होते. धर्मविषयक अंधश्रद्धा, लोकभ्रम, पूर्वग्रह यांना मूठमाती देऊन धर्माची पुनर्घटना करण्यावर त्यांनी प्रामुख्याने भर दिला आहे. धर्मातले पोकळ अवडंबर दूर करून सामान्य माणसाला भाकरीप्रमाणे ओळखता यावा इतका धर्म सहजगम्य असायला हवा. तसेच मनाचा कोश बदलणे हे जर धर्माचे काम असेल तर धर्मचर्चा लोकांच्या प्राकृत भाषेतच व्हायला हवी, हेही त्यांनी आग्रहपूर्वक सांगितले. सर्वसामान्य माणसांच्या दृष्टीने तत्त्वज्ञानात्मक धर्मपिक्षा दैनंदिन व्यवहारातील विधिकर्म आणि आचारावर (practice) आधारलेला लोकधर्म (Folk religion) हेच धर्माचे खरे स्वरूप असते. लोकधर्मात परंपरेने चालत आलेले विधि अथवा भाविकांचा आचारधर्म हे प्राथमिक तत्त्व असून सिद्धांत वा तत्त्वज्ञान हे दुय्यम स्थानावर असतात. त्यामुळे सामाजिक सुधारणा या खन्या अर्थाने धार्मिक सुधारणाच असतात असे महाराजांचे मत होते. ‘समाजसुधारणा म्हणजे धार्मिक रुढी आणि परंपरा यात करावयाच्या सुधारणा’ या आगरकरांच्या मतांप्रमाणेच सयाजीरावांचेही विचार होते. या भूमिकेला अनुसरून त्यांनी समाजविधातक रुढिपरंपरांचे उच्चाटन करण्यासाठी एकापाठोपाठ एक राजकीय निर्णय घेतले. या राजकीय निर्णयांच्या अंमलबजावणीसाठी केवळ दंडनीती पुरेशी नसून राजनीतीला पर्यायी अशी लोकनीती घडविण्यावरही त्यांनी भर दिला. अहिसेवर भर, जातिभेदनिर्मूलनावर भर, प्रांतभेद निर्मूलनावर भर, सामान्यांच्या हक्कांना महत्त्व देणारी चळवळ असे आधुनिक धर्माचे स्वरूप व कार्य असले पाहिजे, ही भूमिका त्यांनी आपल्या भाषणांतून मांडली. लोकसत्ता आणि धर्मसत्ता परस्परांशी पूरक असायला हव्यात अशी धर्मविचाराची सुधारणावादी मांडणी त्यांनी केली.

## ६.४ सर्वसमावेशक धर्माची गरज

वासाहतिक राजवटीत पारतंत्राच्या बेड्यांत अडकलेल्या भारतीयांचा एकजिनसी समाज निर्माण व्हावा अशी सयाजीरावांची आकांक्षा होती. धर्माधर्मातील वैरभाव संपावा, माणसामाणसातला उच्चनीच भाव मिटावा यासाठी निखळ मानवधर्माची पाठाऱ्याण करणाऱ्या सर्वधर्मसमावेशक धर्माची गरज सयाजीरावांना खुणावत होती. त्यामुळेच मानवधर्माची आपल्याला स्थापना करावयाची आहे अशी मनीषा त्यांनी आपल्या भाषणातून मांडलेली दिसते. त्यासाठी धर्माचा तौलनिक अभ्यास केला पाहिजे, त्यातील प्रत्येकाच्या गुणदोषांचे शास्त्रीय निःपक्षपाताने पृथक्करण केले पाहिजे आणि त्यांच्या खन्या मूल्याबद्दल शास्त्रीय निर्णय दिला पाहिजे असे त्यांना वाटायचे. (बडोदे, ९ फेब्रुवारी १९३३) आपणात धार्मिक भेद असतील; परंतु जगत शास्त्रीय ज्ञानाची व अधिभौतिक सुधारणेची वाढ होत असताना केवळ धर्मात आपले जुळत नाही, म्हणून जन्मापासून मृत्यूपावेतो आपण एकमेकांचे शत्रू व्हावयाचे का, हा त्यांचा प्रश्न आहे. धार्मिक गोर्टींवरून आपसात भांडणे हे संकुचित दृष्टीचे लक्षण आहे. आता आपण खरोखर सांप्रदायिक बुद्धीने न वागता सर्वसंग्राहक बुद्धीने वागले पाहिजे या भूमिकेचा त्यांनी आपल्या अनेक भाषणांतून पुनरुच्चार केला आहे. (ऑक्टो. १९०३, लाहोर) अखेर धर्म म्हणजे व्यक्ती व

परमेश्वर यांच्यातले नाते. एकाच परमेश्वराची आपण लेकरे आहोत व म्हणून आपण बंधुभावानेच वागले पाहिजे असे आवाहन त्यांनी आपल्या देशबांधवांना केले आहे. (२६ सप्टेंबर, १९०३)

हिंदुस्थानातील धार्मिक दुही हा इथल्या राष्ट्रधारणेतला आणि भौतिक-आध्यात्मिक प्रगतीतला मुख्य अडसर असल्याची प्रखर जाणीव त्यांच्या भाषणांतून व्यक्त झाली आहे. धर्मभेद हे इष्ट गोष्टींच्या प्रोत्साहनाला प्रतिबंधक होऊच शकत नाहीत; मात्र प्रत्यक्षात धार्मिक गट आपापसात भांडून धर्माच्या मूळ संकल्पनेपासून समाजाला दूर नेतात. हिंदुस्थानातील हिंदुधर्म, बौद्धधर्म, मुसलमानी धर्म, खिश्चिन धर्म हे असे स्वामित्वाकरिता धडपडत असलेले दिसतात. (२६ सप्टेंबर १९०३) या धार्मिक दुहीने हिंदुस्थानचा नाश झाला व ती आहे तोवर केवळ राजकीय नव्हे तर सामाजिक व भौतिकही विनाश होणार, हे भविष्य त्यांनी आपल्या भाषणांतून वर्तविले होते. हिंदू समाजातील वर्णभेदावरही त्यांनी आपले विचार मांडले आहेत. चार वर्णामध्येही खरा एकोपा कुठे आहे असा प्रश्न उपस्थित करून ते आपल्या विचारांची मांडणी करतात. मोळ्या वर्तुळाच्या आत लहान वर्तुळे असावीत अशा प्रकारची आपली समाजरचना असून मूलतः ती तर्कदुष्ट पायावर उभी आहे. वर्णाश्रमी मनुष्य स्वतःच्या कन्येला आपल्या लहानशा जातीबाहेरच्या तिला पसंत असलेल्या वराबरोबर विवाह करू देत नाही. याचा अर्थच हा की, त्या बाबतीत तो वरच्या जातीला अस्पृश्यच समजतो. (९८ ऑक्टोबर १९०३, लाहोर)

## ६.५ धर्म आणि संस्कृती

परिवर्तनशील जगातील धर्माच्या स्थानाविषयी त्यांनी शिकागोच्या जागतिक धर्मपरिषदेच्या उद्घाटनाच्या भाषणात चर्चा केली आहे. (२७ ऑगस्ट १९०३). सध्याचे युग अंतःक्षेभाचे व अंदाधुंदीचे आहे, तसेच ते स्थित्यंतराचे व जागृतीचेही आहे. अशा परिस्थितीत धर्माला जगताचे आध्यात्मिक व म्हणूनच सांस्कृतिक ऐक्य साधता येईल की नाही, असा प्रश्न उपस्थित करून त्यांनी या प्रश्नाची उकल केली आहे. माणसाला ज्ञानप्राप्तीसाठी आणि जीवनाला स्फूर्ती मिळण्यासाठी धर्म हवा असतो. पण धर्मामुळे हे साध्य जर दुरापास्त होत असेल, त्यात अडसर निर्माण होत असेल, तर त्या धर्माचीच पुनर्घटना करायला पाहिजे, असे मत सयाजीरावांनी मांडले आहे. मायावादावर दिलेला अकारण भर, ब्राह्मणवर्णाचा स्वार्थीपणा, जातिव्यवस्थेतील ताठरपणा यामुळे धर्मातला सेवाभाव बाजूला पडून कर्मकांडाला मिळालेले महत्त्व हा खरा अडसर आहे. वर्णव्यवस्थेचा विपर्यास झाल्यामुळेच हिंदुस्थानची अवनती झाली आहे. त्यामुळे धर्माचे हे पोकळ अवडंबर दूर करून, त्यातील दुर्बोऱ्य कायदेकानूचा जाच कमी करून तो सुलभ केला पाहिजे. धर्मचर्चेसाठी लोकांना समजणारी प्राकृत भाषा वापरली पाहिजे. काही व्याख्या नव्याने केल्या पाहिजेत. सयाजीरावांच्या दृष्टीने ईश्वर हा लोकसत्ताक राज्यातल्या राजासारखा आहे. आणि सेवेची भावना ज्यांच्याकडे आहे, तेच देवाचे सरदार-शिलेदार होण्यास पात्र आहेत. किंवद्दना उत्कृष्ट सेवक हा सर्वाहून मोठा असतो, ही खन्याच धर्माची शिकवण आहे. अखिल मानवजातीविषयक असे व्यक्तिमात्राचे म्हणून काही कर्तव्य आहे. कर्तव्याची जाणीव तीव्रतेने झाल्याशिवाय हातून प्रत्यक्ष कार्य घडत नाही. नवयुगाला कोणत्याही धार्मिक भावनेपेक्षा या वृत्तीची जास्त आवश्यकता आहे, असा विचार यापूर्वीच लंडनच्या जागतिक मानववंश परिषदेच्या

अध्यक्षीय भाषणातूनही त्यांनी मांडला आहे. (२८ जुलै, १९९९) निरनिराळ्या मानववंशाचा आणि त्यांच्या निरनिराळ्या आकांक्षांचा मेळ कसा घालावा या सनातन प्रश्नाचे उत्तर सयाजीरावांच्या दृष्टीने ‘विचार आणि भावना, बुद्धी आणि हृदय यांचा सलोखा’ करून देण्यात आहे. धर्म वा संस्कृती यांचे अंतिम ईस्तित हेच असले पाहिजे.

माणसाला साधा, बलवान, उदार, प्रशांत असा धर्म हवा आहे. जीवाला लागलेली वास्तविकतेची आणि श्रद्धेची तहान म्हणजे धर्म अशी धर्माची त्यांनी सुटसुटीत व्याख्या केली आहे. स्वतःचा विसर पाडील अशी हांक माणसाला हवी असते. मायावादाला महत्त्व देणाऱ्या धर्मातून अशी हांक त्याला कधीच ऐकू येत नाही. म्हणून ऐहिक जीवन हा एक उत्सव समजून त्यात प्रत्येकाला आनंदाने आणि मुक्तपणे भाग घेता येईल, अशा पद्धतीने धर्मविचारांची मांडणी झाली पाहिजे. सामान्य माणसाला आपल्या भाकीप्रमाणे धर्म ओळखीचा वाटला पाहिजे. अशी मांडणी झाली तर विज्ञान आणि धर्म यात फरक करण्याचे काही कारण राहणार नाही. सयाजीरावांना तर शास्त्रज्ञ, समाजसुधारक आणि धर्मद्रष्टे हे सर्व परमेश्वराचे जोडीदारच वाटतात. धर्माची स्वरूपे भिन्न भिन्न दिसत असली तरी धर्म ही वस्तू तत्त्वतः एकच आहे. त्यामुळे धर्माला आलेली ग्लानी दूर करायची असेल तर त्यात विश्वबंधुत्वाला मारक असणाऱ्या गोष्टी दूर सारून इट त्या सुधारणा करायला हव्यात अशी भूमिका सयाजीरावांनी जागतिक धर्मपरिषदेच्या व्यासपीठवरून मांडली आहे. या भाषणात त्यांनी एक चिनी वचन उद्घृत केले होते, ते सर्व धर्मपंडितांना आणि सुधारणावादीनांनी लागू पडणारे आहे. ते वचन असे, “आपल्यामध्ये चळवळ असावी पण जबरदस्ती नसावी; आपण पिकवावे पण त्यावर मालकी हक्क गाजवू नये; इतरांना मार्ग दाखवावा पण त्यांच्या नाकांत वेसण घालू नये.” जातीय वा धर्माधिष्ठित राजकारण करणाऱ्यांनी यापासून बराच बोध घेण्याजोगा आहे.

जर धर्माने मनुष्याची उन्नती होत नसेल आणि त्याचे उच्च उद्दिष्ट सिद्धीस जात नसेल तर तो सोडून देणेच अधिक चांगले आणि तो सोडून त्याच्या जागी नवा, मानवसमाजाच्या गरजा अधिक क्षमतेने भागविणारा, कर्मकांड व निरुपयोगी शुष्क आचार यापासून मुक्त आणि नव्या परिस्थितीशी जुळणारा असा नवीनच धर्म निर्माण करणे श्रेयस्कर ठरेल अशी त्यांची धारणा होती. (कलकत्ता, ३० डिसेंबर १९३७) मात्र यात कुठेही निषेधाचा कडवट सूर नव्हता. समान्यजनांना झेपेल, त्यांच्या कल्याणाचा मार्ग सुकर होईल, आणि शोषणापासून बचाव करणारी एक समंजस अनुशासनव्यवस्था निर्माण करता येईल, अशा भूमिकेतून ही मांडणी झालेली दिसते. धर्माचे अकारण डडपण न घेता, ऐहिक जीवन हा एक उत्सव आहे, असे समजून त्या उत्सवात प्रत्येकाने आनंदाने व मनमोकळेपणाने भाग घेतला पाहिजे, असे सांगून त्यांनी व्यवहारवादी धर्माचा नेमका मथितार्थ उलगडून सांगितला. परिवर्तनशील जगात शांतता निर्माण करण्यासाठी, बेकारी निर्मूलनासाठी, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे समान वाटप होण्यासाठी, विश्वबंधुत्वाची भावना रुजण्यासाठी उपयोगी पडेल तोच खरा धर्म. त्यामुळे भौतिकशास्त्रज्ञ, शिक्षणशास्त्रज्ञ, समाजसुधारक आणि धर्मद्रष्टे हे लोकच या नव्या सृष्टीचे निर्माते असून तेच खरे परमेश्वराचे जोडीदार आहेत, असे महाराज मानीत असत. सयाजीरावांच्या या विचारांचे गोत्र

अकबराच्या भूमिकेशी जुळणारे आहे. १५८२ साली अकबराने दिने-ए-इलाही ह्या सर्वधर्मसमावेशक पंथाची स्थापना केली होती. संपूर्ण भारतासाठी एकच दिनदर्शिका (तारीख-इलाही) आणि सर्व धर्मातील सार एकत्र करून एकच एक मानवमध्यवर्तित्व असलेला धर्म स्थापन करण्याची अकबराची भूमिका एकाच वेळी राष्ट्रीय अस्मिता आणि सामाजिक सलोखा या दोन्ही मूल्यांना घटू बांधणारा धागा शोधणारी होती. महाराज अशाच मानवी सलोखा साधणाऱ्या कर्मकांडविरहित साध्या समंजस लोकधर्माच्या प्रस्थापनेचा माग काढीत होते.

#### ६.६ धर्म आणि राजकारण

धर्म आणि राजकारण याविषयीची सायंत चर्चा महाराजांनी आपल्या भाषणातून केली आहे. एके काळी राजा हाच धर्मावितार मानला जात असे. प्रजेच्या ऐहिक आणि पारलैकिक कल्याणाची दुहेरी जबाबदारी राजाने निभवावी अशी समजूत होती. परंतु पुढे जसजसे धर्म, पंथ, जाती यांचे पीक वाढत गेले तसतसे लोकांत वाद, अहंन्यता व दुराग्रह वाढत गेले आणि त्याची परिणती राजसत्ता आणि धर्मसत्ता यात भांडणे लागण्यात झाली. धर्मगुरु हा विशिष्ट जातीतून व वंशापरंपरेतूनच येतो असा आग्रह धरला जाऊ लागला. बौद्ध आणि ख्रिस्ती लोकांचा अपवाद वगळता इतर बहुतेक धर्मात ही समजूत रुढ झाली. आतापर्यंत ज्ञानार्जन व ज्ञानवितरण ही धर्मगुरुंची कामे असत. कायदा आणि नीतीचा परिपोष व सांभाळ करणे हे धर्मगुरुंचे कर्तव्य असे. सदाचरणानेच धर्मगुरुंची प्रतिष्ठा निर्माण होत असे. प्रामाणिकपणा, सत्यवादित्व, संयम, परोपकारवृत्ती, निर्मलपणा, प्रसन्नता हे धर्मगुरुंचे गुणविशेष असत. धर्मगुरुने कुणाचा विटाळ मानू नये आणि कुणाला टाळू नये, सर्वांना उच्चतम कल्याणाचा मार्ग दाखवावा, अशी अट असायची. लोकांना बन्या-वाईटाचा विवेक शिकविण्याची जबाबदारी धर्मगुरुंची असे. विवाहादी संस्कारात एकनिष्ठेचे औचित्य, वडिलांविषयीचा आदरभाव, संतीचे संरक्षण, कर्ज काढून लग्नात जेवणावळ्यांवर खर्च करण्यातली निरर्थकता इत्यादी गोष्टींचा संस्कार संस्कारविधींच्यावेळी करण्याचे काम धर्मगुरु करीत असत; पण पुढे ही परंपरा खंडित झाली. प्रज्ञावान धर्मगुरुंची जागा वाचाळ धर्मगुरुंनी घेतली. धर्मगुरुंचा आचारधर्म संकुचित झाला. त्यामुळे राजसत्ता आणि धर्मसत्ता यात तंदा सुरु झाला. युरोपात विद्येच्या पुनरुज्जीवनानंतर धर्मग्रंथातली विधानेही शास्त्रकाट्यावर पडताळून पाहण्याची प्रवृत्ती निर्माण झाली व पर्यायाने धार्मिक सुधारणाही झाल्या. हिंदुस्थानातही ही विज्ञाननिष्ठा आली तर धार्मिक व्यवहारातले अराजक संपू शकेल असे महाराजांना वाटते. (बडोदे, २६ एप्रिल, १९९७) राजाने धर्मव्यवहारात ढवळाढवळ करू नये; पण धर्मव्यवहार प्रजेच्या कल्याणात बाधा आणीत असेल, तर प्रजेला सावध करणे, प्रजेचे त्यादृष्टीने प्रबोधन-प्रशिक्षण करणे, ही राजाची जबाबदारी असल्याची महाराजांची धारणा असल्याने त्यांनी कायम धार्मिक सुधारणांचा पुरस्कार केला, समाजविधातक रुढीपरंपरांचे उच्चाटन करण्यासाठी कायदे केले आणि लोकप्रबोधनही केले. राजसत्तेने धर्मसत्तेतल्या अपरवृत्तींवर नियंत्रण ठेवण्याचे काम करावे व धर्मने सत्ताकारण न करता लोकांच्या पारमार्थिक कल्याणाची काळजी वाहावी, अशा प्रकारचे विचार सयाजीरावांनी आपल्या भाषणातून मांडले आहेत. आजही धर्म आणि राजकारण यातला विवेक सांभाळण्यासाठी सयाजीरावांचे विचार तितकेच प्रस्तुत आहेत.

## ६.७ धर्ममूल्ये आणि नागरमूल्ये

'All criticism of life begins with criticism of religion' असे कार्ल मार्क्सचे एक वचन आहे. त्यामुळे धर्मविकित्सा हा कुठल्याही जीवनविषयक तत्त्वज्ञाचा पाया असतो. सयाजीराव गायकवाडांचे जीवनचिंतनही त्याला अपवाद नाही. धार्मिक जीवन हे एकाचवेळी वैयक्तिक असते, आणि त्याचवेळी सामाजिकही असते. किंबहुना धर्म ही एक संरचनात्मक व्यवस्था असते. या संस्थात्मक रचनेत तत्त्वज्ञान आणि सिद्धांतसूत्रे, उपासनापद्धती आणि कर्मकांड, सामाजिक आचारधर्म आणि रुढिपरंपरा, धर्मगुरु आणि अनुयायी यांचा एकजिनसी संच अस्तित्वात असतो. धर्मसंस्था आणि शासनसंस्था यांच्यातही निरनिराळ्या पातळीवरचे परस्परसंबंध नांदत असतात.

धर्मे तिष्ठन्ति भूतानि धर्मो राजानि तिष्ठति  
तं राजा साधु यः शास्ति स राजा पृथिवीपतिः

(महाभारत, शातिर्पव, १०/५)

धर्माच्या आश्रयाने माणूस आणि राजाच्या आश्रयाने धर्म उभा राहत असतो. त्यामुळे धर्माचे उत्तम पालन करणारा राजाच पृथिवीपती होण्यास पात्र असतो, असे महाभारतातले वचन आहे. सयाजीराव गायकवाड यांची राजनीतीही धर्मक्षेत्रापासून अलिप्त राहू शकलेली नाही. मात्र सयाजीरावांच्या राजनीतीतील धर्मविषयक विचारांना तत्कालीन बुद्धिवादाचे व ऐहिकतावादी तत्त्वज्ञानाचे अधिष्ठान होते. याचा अर्थ महाराज धर्मविरोधी होते असा होत नाही. धार्मिक शोषणापासून समान्यजनांची मुक्तता करण्यासाठी धार्मिक नियम व परंपरांमध्ये परिष्करण करण्याची त्यांची भूमिका होती. धर्मसंस्था आणि राजसत्ता यातली भेदरेषा सयाजीरावांनी ओळखली होती. चर्चला मित्र करण्याच्या फंदात पडल्यामुळे अलेक्झांड्रने जी चूक केली, ती पुढच्या राजांनी करू नये, हा मैकियावेलीचा विचार सयाजीरावांनी अनुसरलेला दिसतो. मैकियावेलीच्या 'द प्रिन्स' या राजकीय बीजग्रंथाचे त्यांनी नीट परिशीलन केलेले होते.<sup>१४</sup> रोमसारखे राज्य उभे करायचे असेल तर नागरी मूल्ये आणि खिश्चन किंवा धार्मिक मूल्ये यांना एकमेकांशी समकक्ष वा समरूप मानणे योग्य नाही असे मैकियावेलीचे मत होते. मात्र तरीही धर्म ही अफूची गोळी आहे आणि त्यामुळे तो सर्वार्थानि त्याज्य आहे असा टोकाचा विचार महाराजांनी केला नाही. मैकियावेलीनेही खिश्चन मूल्यांना कमी लेखलेले नाही किंवा त्यांचा प्रतिवादही केलेला नाही; फक्ती दोन्ही प्रकारची एकता एकत्र नांदू शकत नाही, हे त्याला सांगायचे होते. सयाजीरावांनी धर्ममूल्ये आणि नागरी मूल्ये यांची सांगड घालताना हा विवेक सांभाळला होता.

## ६.८ बौद्ध धर्माची चर्चा

सयाजीरावांना बौद्ध धर्मविषयी आस्था होती. हिंदू धर्माच्या अभ्यासक्रमाचे पूरक अंग म्हणून बौद्ध व जैन वाङ्मयाचे संशोधन कार्य हाती घेणे आवश्यक असल्याचे त्यांचे मत होते. (काशी, १९ जानेवारी १९२४) बौद्ध धर्म हा एके काळी हिंदुस्थानातील सर्वश्रेष्ठ धर्म होता. मानवी मनातून गैरसमज दूर करण्याची, दुराग्रह नष्ट करण्याची आणि इतरांबद्दल प्रेम बाळगून जीवनाचा व्यापक विचार करण्याबद्दलची शिकवण देण्याची फार मोठी कामगिरी या धमनि

केली असल्यामुळे महाराजांना या धर्मात विशेष रस होता. (कलकत्ता, ३० डिसेंबर १९३७) त्यांच्या राज्यात त्यांनी बौद्ध विद्येच्या अभ्यासाला उत्तेजन मिळावे यासाठी खास प्रयत्न केले. बौद्ध धर्माच्या महायान पंथाचे दोन ग्रंथ सापडले, ते गायकवाड प्राच्य मालेद्वारा प्रसिद्ध करण्याची व्यवस्था केली.

वर्णजातीसंबंधीच्या बौद्ध मतांचा महाराजांच्या धर्ममीमांसेवर प्रभाव होता. विषमतामूलक समाजव्यवस्थेतील जातीवर्णाच्या कल्पनांवर वैचारिक घाव घालून मानवी हक्कांची पाठाखण करणाऱ्या बौद्ध धर्माची तत्त्वे महाराजांना आकर्षक वाटायची. बौद्ध सिद्धांतप्रमाणे ब्राह्मण - क्षत्रियादी वर्ण गुणकर्मावरून समजला जातो, जन्मावरून नाही. मनुष्य गरीब असला किंवा खोट्या समजुतीने जन्मावरून नीच हलक्या वर्गात जन्मला असला तरी त्याचे वर्तन सदाचरणी आणि पवित्रतायुक्त असेल तर त्यास मोठा आणि उत्तम वर्णाचाच समजले पाहिजे या बौद्ध मताचा पुरस्कार करण्यावर महाराजांचा भर होता. केवळ धर्मसंस्कारप्रमाणे चालत आलेल्या रूढीप्रमाणे आचरण केल्याने श्रेष्ठता मिळत नाही किंवा तो उत्तम वर्णाचा होऊ शकत नाही या मुद्द्याचे त्यांनी विशेषकरून समर्थन केले. (बळोदे, ३९ डिसेंबर १९९०) बुद्धाच्या शिकवणुकीतला शहाणपणा आणि नेमस्तपणा यांचा मध्यम मार्ग भगवद्गीतेतल्या मध्यममार्गाशी जुळणारा असल्याचे त्यांचे आकलन होते. उपनिषदात मूळ असलेल्या गीतेप्रमाणेच शाक्यमुनीच्या मध्यममार्गात धर्मप्रवणता व संशयग्रस्तता, ऐहिकता व तपश्चर्या, निर्बंधपरता व क्रांतिकारकता, ही अंतिम टोके वर्ज केली आहेत असे या मुद्द्याचे समर्थन त्यांनी दिले आहे.<sup>१५</sup>

बुद्धाने सामान्यांकरिता आणि भिक्षुकांकरिता धर्माचरणाचा दुहेरी मार्ग सांगितला आहे.

१. सामान्यांकरिता : सत्कर्म करा, पापापासून दूर रहा. मानसिक विचार शुद्ध करा.
२. भिक्षुकांकरिता : ज्याला निर्वाणाची पुनर्जन्म व पाप यापासून मुक्तीची स्पृहा असेल, त्याने अष्टांग मार्गाचा अवलंब करावा. योगी लोकांकरिता ही शिंडी होय. हिची सुरुवात सद्विचारात झालेली असते व शेवट परमानंदात झालेला असतो.<sup>१६</sup>

संघाची निर्मिती करून गौतमबुद्धाने आपल्या शिष्यवगचे संघटन केले. संघाच्या कार्याला एक निश्चित कार्यक्षेत्र मिळावे म्हणून बुद्धाने विहारांची स्थापना केली आणि त्यांच्याकडे विद्यादानाचे, धर्मोपदेशाचे, रुग्णालये उघडण्याचे आणि भूतदयेची सर्व कामे लावून दिली. विहारांमुळे लोकांत जोमदार सामुदायिक जीवनाची कल्पना रुजली, कलाकौशल्याचा आश्रय मिळाला आणि सामाजिक, धार्मिक, नैतिक, बौद्धिक अशा सर्व प्रकारच्या चळवळींचा उदय होऊन त्यांचा सर्वत्र प्रसार झाला. किंवहुना बुद्ध धर्माचा बराच मोठा वाटा भिक्षुसंघाकडे जातो. (मुंबई, २ मे १९३३).

महाराजांनी आपल्या भाषणातून बौद्ध धर्माच्या अवनतीच्या कारणांची मीमांसाही तितक्याच परखडपणाने केली आहे. बुद्ध स्वतःला लोकांचा मोठा बंधू 'लोकस्स जेडो' म्हणवीत असे. परंतु पंडितांनी त्याला बुद्धिवादी बनविला. त्याने बुद्धीची आराधना केली तशी श्रद्धेचीही केली. इच्छाशत्रीला आव्हान देत असताना त्याने भावनांचा कधीच तिरस्कार केला नाही. स्वतः बुद्धाची वृत्ती धर्मप्रवण होती; परंतु त्याला नास्तिक ठरविण्यात आले. यामुळे बौद्ध धर्माकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलला. बौद्ध धर्मातील पुरोहित आणि महंत हे मिळणाऱ्या मोबदल्यात

समाजाला योग्य सेवेची भरपाई न करताच त्याच्याकडून मिळणाऱ्या भिक्षेवर अवलंबून राहू लागल्याने त्यांचे सामाजिक मूल्य कमी झाले. पुरोहित झाले म्हणून त्यांना पुरेसे काम न करताच दुसऱ्याच्या दानधर्मावर स्वतःचे पोषण करण्याचा अधिकार केवळही नाही, असे महाराजांचे मत होते. (कलकत्ता, ३० डिसेंबर १९३७.) भिक्षुकांची भूमिका आणि कामे याबाबत करण्यात येणारे समर्थनही त्यांना अतिशयोक्त वाटते. उपवास व तपश्चर्या करणे आणि उपदेश करणे एवढेच भिक्षुकांनी आपले काम समजणे योग्य नाही, असे त्यांचे मत होते. बुद्ध अनुयायांनी ब्रह्मचर्याच्या पावित्रावर अतिरिक्त भर देणे, आत्मशुद्धीस्तव मस्तक जाळून घेणे या निर्वाणाच्या मार्गातील आत्मघातक गोष्टी होत असे महाराजांचे प्रामाणिक मत होते. यामुळे निर्वाणाच्या कल्पनेतील नीतीचा भाग नाहीसा होऊन त्याचा अर्थ केवळ जीवनाची संपुष्टता एवढाच करण्यात येऊ लागला ही गोष्ट त्यांना खटकते. उत्तरेकडील संप्रदायाच्या ‘स्वर्ग’ कल्पनप्रमाणेच त्यांना ही एक मानसिक विकृती वाटते. आपला मोक्ष आपणच मिळविला पाहिजे, या शिकवणुकीत बौद्ध धर्माचे सार आहे, या मुद्द्यावर भर देऊन महाराजांनी आपले विचार मांडलेले आहेत.

#### ६.९ मुसलमानांविषयी आपुलकी

महाराजांच्या धर्ममीमांसेत मुस्लिम धर्माची चर्चा फारशी येत नाही. हिंदू आणि मुसलमान यांच्यातील अंतर का वाढते यासंबंधीची चर्चाही त्यांनी केलेली नाही.<sup>१७</sup> मात्र मुसलमानांविषयी त्यांना आपुलकी वाटे. आपण हिंदू असलो तरी मुसलमानांविषयी आपल्याला नेहमीच कळकळ वाटते, हे त्यांनी भाषणातून सांगितले आहे. ईदच्या सणाच्या उत्सवात ते स्वतः सहभागी होते. (बडोदे, २ सप्टेंबर १९०२) आपल्या राजघराण्याकरिता अनेक मुसलमानांनी लढाया मारल्या आहेत व आपले रक्त सांडले आहे, याचा त्यांनी गौरवपूर्वक उल्लेख केला आहे. बडोदे संस्थानातील बडोद्यातील बहुतेक मुसलमान पंजाबातील आपल्या धर्मबंधूंपेक्षाही अधिक पुढारलेले आहेत, असे ते अभिमानाने सांगत. (२६ सप्टेंबर १९०३) काझी शहाबुद्दीन हे तर महाराजांचे राज्याचे दिवाण होते. “मुसलमान अल्पसंख्याक असतील त्या ठिकाणीही त्याच्या हितसंबंधाला बाधा न येईल अशी काहीतरी सयुक्तिक तडजोड केली पाहिजे,” या विचाराचे ते पुरस्कर्ते होते. मुसलमानांच्या अनेक धार्मिक संस्थांना त्यांनी देणग्या व सवलती दिल्या होत्या. बडोद्यातील शाळांत उर्दू व पर्शियन शिकवले जाते असे. पुष्कळसे मुसलमान गुजराती ही देशभाषा असल्याने तीही शिकत.

#### ६.१० सर्वधर्मसमभाव

महाराजांनी आपल्या राजनीतीत कधी एकाच धर्माची पाठ्राखण केली नाही. सर्वधर्मसमभाव हेच त्यांच्या राजनीतीचे मुख्य सूत्र होते. सर्व धर्म वस्तुतः नीतिशास्त्रेच होत. लोकांच्या नैतिक आचारविचारांचे नियमन करणे हाच सर्व धर्माचा प्रधान हेतु आहे, असे त्यांचे मत होते. (बडोदे, १९३३) त्यामुळे प्रत्येक लहान घर, प्रत्येक छोटे कुटुंब हे नीतीचा खराखुरा झाला पाहिजे. तेथून उत्तरोत्तर वाढणाऱ्या कक्षेमध्ये नीतीचा प्रसार झाला पाहिजे. सत्कृत्याने सत्कृत्य वाढते आणि सर्व समाजावर सुपरिणाम होतात. या अर्थाने सर्व धर्म नीतिप्रस्थापनेचे काम करीत

असतात, असा महाराजांचा अभिप्राय आहे. (कलकत्ता, ३० डिसेंबर १९२७). काशी विद्यापीठाचे कुलगुरु या नात्याने त्यांनी केलेले पदवीदान समारंभाचे भाषण या दृष्टीने लक्षात घेण्याजोगे आहे. हे विद्यापीठ सर्व वर्गाच्या, जातीच्या व पंथाच्या लोकांना हमेशा खुले राहून यात धार्मिक शिक्षण देण्याची व ‘हिंदुधर्म’ या विषयाची परीक्षा घेण्याची खास सोय करण्यात येईल हे त्यांनी आपल्या भाषणातून सांगितलेच; परंतु सर्वधर्मसमभावाची ही भूमिका आपल्या प्राचीन भारतीय परंपरेच्या वारशालाच अनुसरणारी असल्याचे त्यांनी आवर्जून सांगितले होते. मुळात तक्षशीला, नालंदा या प्राचीन विद्यापीठांत विद्यार्थ्यांच्या वर्णजातीकडे न पाहता बिनहरकत धर्मशास्त्र शिकविण्याची रीत होती. परंतु आठव्या शतकापासून म्हणजे पौराणिक काळात, फक्त ब्राह्मणांकरिताच राखून ठेवलेली विद्यापीठे स्थापन होऊ लागली. अशा जातिनिष्ठ विद्यापीठांमुळे आपल्या संस्कृतीस, आपल्या राष्ट्रीयत्वास मोठा धक्का बसला असे महाराजांना वाटते. विद्येचा मत्ता अमुक एका वर्गलाच द्यावयाचा ही पूर्वीची चूक आता आपण पुन्हा करू नये. हिंदू धर्मविद्या प्राप्त करून घेण्यासाठी लिंगभेद किंवा जातिभेद मानू नये, अशी स्पष्ट भूमिका त्यांनी या भाषणातून मांडली आहे. (काशी, १९ जानेवारी १९२४).

#### ६.११ धर्मातरासंबंधीचे विचार

ब्रिटिश राजवटीच्या प्रारंभकाळात ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांच्या प्रोत्साहनातून हिंदूंचे धर्मातर करण्याचे प्रमाण वाढले होते. हिंदू समाज दिवसेंदिवस घटत चालला आहे व विशेषेकरून दलितवर्गातील मंडळी मुसलमान व ख्रिस्ती होत आहेत याविषयी त्या काळातील अभिजन वर्गात नाराजीचा सूर होता. यासंदर्भातीली प्रातिनिधिक प्रतिक्रिया ज. स. करंदीकर यांच्या ‘हिंदुत्ववाद’ या पुस्तकातून व्यक्त झाली आहे, ती लक्षात घेण्याजोगी आहे. करंदीकरांच्या मते येथले धर्मातर पुष्कळसे जबरीने, जुलमाने, निरुपायाने, असहाय परिस्थितीने, अज्ञानाने अथवा मूळ धर्मातल्या लोकांच्या छळवादाने झालेले आहे. ज्यावेळी मुसलमानांची राज्यसत्ता येथे जोरावर होती, त्यावेळी जे हिंदू धर्मातर करून मुसलमान झाले, ते राजकीय सत्ताधार्यांशी आपला संबंध जोडण्यासाठी मुसलमान झाले. धर्मातर करून ख्रिस्ती झालेल्यांचाही प्रकार तोच. करंदीकरांच्या मते ज्यांचे धर्मातर राजकीय सत्तेच्या अभिलाषेने झालेले अथवा करविले आहे, ती माणसे हिंदुधर्मांविषयी आणि हिंदुत्वाशी फटकून वागतात याचे नवल वाटण्याचे कारण नाही (करंदीकर, १९४९, पृ. २३०-३१). सामुदायिक धर्मातर हे धर्मतत्त्वांच्या ओढीतून न होता राजकीय नफ्यातोट्याचा हिशेब करून होते, असे नलिनी पंडित यांच्यासारखा अभ्यासकांचेही मत आहे. (पंडित, १९९९)

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केलेल्या धर्मातराच्या पार्श्वभूमीवर धर्माच्या तथाकथित बांधिलकीपेक्षा धर्मस्वातंत्र्याला महत्त्व देणारी वैचारिक मांडणी झालेली आहे. सयाजीरावांच्या धर्मचिंतनातला द्रष्टेपणा समजावून घेण्यासाठी धर्मस्वातंत्र्याच्या अशा चर्चेचा संदर्भ लक्षात घ्यायला हवा. वैदिक धर्मसूत्रे आणि बहुजनांची गुलामी’ या पुस्तकातून आ. ह. साळुंखे यांनी धर्मसूत्रांतील विषमतामूलक आशयावर बोट ठेवले आहे. वेगवेगळ्या वर्णातील लोकांनी आपल्या पायरीप्रमाणे राहिले पाहिजे असे सांगणारी धर्मसूत्रे ही समतेच्या मूल्यप्रस्थापनेसाठी निरुपयोगी असल्याची भूमिका साळुंखे यांनी घेतली आहे. याबाबतीत मुख्य महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ८२

दोष ब्राह्मणांकडे जातो, असे त्यांचे म्हणणे आहे. वेद हे जर सर्व धर्मांचे मूळ होते, तर त्या वेदांवर सर्व समाजाची मालकी असायला हवी होती. पण कुंपणानेच शेत खावे तसे ब्राह्मणांनी इतरांना बाजूला सारून वेदांवर स्वतःचा कब्जा बसवला, स्वतःची वहिवाट निर्माण केली. (साकुंखे, १९९८, पृ. २५) सामान्यजनही ‘हुरळली मेंढी लागली लांडग्याच्या पाठी’ या न्यायाने या ब्राह्मणी काव्याला बळी पडली. यावर एकच उत्तर म्हणजे बहुजनांनी धार्मिकदृष्ट्या स्वतंत्र झाले पाहिजे, धर्मसूत्रांसारख्या तथाकथित धर्मग्रंथांनी लादलेल्या गुलामगिरीतून मुक्त झाले पाहिजे. आपले माणूसपण हिरावून घेणारा धर्म हा आपला धर्म असू शकत नाही. आपल्याला जनावराच्या पातळीवर ढकलू पाहणारे ग्रंथ हे आपले धर्मग्रंथ असू शकत नाहीत, आपल्याला समृद्ध, संपन्न आणि निकोप जीवनाच्या सर्व संधी नाकारणारे लोक हे आपले धर्मप्रवर्ते असू शकत नाहीत (साकुंखे, १९९८, पृ. ९२५) अशी भूमिका साळुंखे यांनी घेतली आहे. हीच परखड भूमिका यापूर्वी सयाजीराव महाराजांनीही घेतलेली दिसते.

सयाजीराव गायकवाड यांचे विचार अन्यंत परखड व सर्वसामान्य लोकधारणेपेक्षा वेगळे होते. ज्याप्रमाणे इतरांनी आपल्याशी वागू नये असे आपल्याला वाटते, तद्वत आपणही इतरांशी वागता कामा नये, हे मानवी सहजीवनातले सुवर्णनियमाचे तत्त्व (the golden rule) समाजात पाळले जात नसेल तर असंतोषाचा भडका उठणे अटल आहे, अशी सयाजीरावांची धारणा होती. त्यामुळेच ‘जर आपण दलितवर्गाना हिंदू समाजात वावरु देणार नाही, तर जे आपण करू शकत नाही ते केल्याबद्दल मुसलमानांना वा ख्रिस्त्यांना दोष का द्यावा हे मला समजत नाही’ असा प्रश्न त्यांनी विचारला आहे. (१८ ऑक्टोबर १९०३,) लाहोर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनाही हिंदू धर्मात राहून जातिउच्छेदन अशक्य वाटत होते. अधिसत्ता गाजविणाच्या धुरिणत्वास (हेजिमनी) सुरुंग लावण्याचे जे काम एकोणिसाच्या शतकात महात्मा फुले यांनी आरंभिले होते, त्याच पद्धतीचा विद्रोह बाबासाहेबांच्या विचारदर्शनातही अभिप्रेत होता. त्यामुळेच त्यांनी १९३५ साली येवल्याच्या सभेत ‘हिंदू धर्मात जन्मलो असलो तरी हिंदू धर्मात मरणार नाही’ अशी ऐतिहासिक घोषणा केली होती. सयाजीराव गायकवाड यांना मात्र केवळ धर्मातराने ही सामाजिक विषमता दूर होईल असे वाटत नाही. महाराजांचे हे निरीक्षण किती अचूक होते, याचा पडताळा तत्कालीन धर्मातर केलेल्या व्यक्तींच्या आत्मकथनांतून पाहता येतो. उदाहरणार्थ, इब्राहिमखान या मुस्लिम महाराने आपल्या आत्मचिन्त्रात १९३३ साली धर्मातर केलेल्या त्याच्या आजोबांचा अनुभव नोंदवला आहे. त्याच्या आजोबांनी धर्मातर करून मुसलमान धर्म स्वीकारला होता. त्याविषयी ते म्हणायचे महार म्हणून जगलो असतो तर अस्पृश्यतेचा जाच वाटचाला आला असता, बौद्ध झालो असतो तरी दलितच राहिलो असतो. म्हणून मुस्लिम झालो; पण मुसलमानांनी पूर्ण स्वीकारले नाही. धोबी का कुत्ता ना घरका ना घाटका (फकिरुद्दिन बेन्नर, २०१३). धर्मातराने शोषणमुक्त समाजव्यवस्था निर्माण होत नाही, यावर प्रकाश टाकायला हा अनुभव पुरेसा आहे.

सयाजीराव गायकवाड यांच्या धर्ममीमांसेची आणि जातिकेंद्री समाजरचनेविषयीची विविध मते आजही तेवढीच प्रस्तुत आहेत. सयाजीरावांनी उपस्थित केलेल्या प्रश्नांच्या अनुषंगाने आजही

ही चर्चा सुरुच आहे. धर्मभेदामुळे येणारी विषमता टाळण्यासाठी अकबराने सर्व धर्मांचे सार एकत्र करून सर्वसाठी एकच एक दिने-ए-इलाही धर्म स्थापन केला; परंतु त्यातुन काही साध्य झाले नाही, हा इतिहास सर्वज्ञात आहे. असे असूनही अलीकडे आ. ह. साळुंखे यांनीही जातिकेंद्री सामाजिक विषमता व शोषणाला मूठमाती देण्याच्या ध्येयाने शिवधर्म स्थापनेचा प्रयोग केला. १२ जानेवारी २०१५ रोजी बुलढाणा जिल्ह्यातील सिंदखेडराजा येथे शिवधर्म प्रकटन सोहळा झाला, त्यावेळी शिवधर्मांची भूमिका व कार्यपद्धती स्पष्ट करण्यात आली. मानवीजीवनात जे जे उत्तम, उदात्त, निकोप, न्यायाचे, माणुसकीचे आणि मानवाच्या सर्व अंतःशक्ती विधायक मागाने फुलविणारे हे सर्व ‘शिव’ या संकल्पनेत सामावलेलं आहे. म्हणून, शिवधर्म हे एका अत्यंत निर्मल-निरामय समाजरचनेचं मनोहर स्वप्न आहे, अशी या धर्मस्थापनेची भूमिका संस्थापक आ. ह. साळुंखे यांनी मांडली आहे. शिवधर्मांमध्ये सत्यनारायणाच्या पोथीला पर्याय म्हणून जिजाऊंच्या चरित्राचं किंवा सावित्रीबाई फुले यांच्या चरित्राचं वाचन-गायन असे पर्याय दिले जातील; मात्र कोणत्याही परिस्थितीत ब्राह्मण भटजीला बोलवायचे नाही, अशी निःसंदिग्ध भूमिका प्रतिपादन करण्यात आली आहे. (आ. ह. साळुंखे, २००२, पृ. ७-८). महाराष्ट्रातील जोतिबा फुले यांनी सुरु केलेल्या ब्राह्मणेतरांच्या चळवळीच्या ध्येयधोरणाचाच हा एका अर्थाने विस्तार म्हणायचा. परंतु या धर्मस्थापनेविषयी समाजात निरनिराक्या प्रतिक्रिया उमटल्या. नागपूरला जशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दीक्षाभूमी तयार केली, तशी शिवधर्मांची दीक्षाभूमी म्हणून शिंदखेडराजाचे महात्म्य मराठा समाजात रुजविण्याचा प्रयत्न असल्याची लोकांची समजूत झाली. तसेच आ. ह. साळुंखे यांना सार्वजनिक सत्यधर्म आणि बौद्धधर्म यासारखे मानवतावादी विचार सांगणारे धर्म उपस्थित असताना वेगळ्या शिवधर्मांची गरज का वाटली? असे प्रश्नही उपस्थित करण्यात आले. (मीनल जगताप, २००५, पृ. ७) शरद पाटलांसारख्या सत्यशोधक मार्क्सवादी विचारवंतास आज सामाजिक संदर्भ पूर्णपणे बदलले असताना जातिवर्गांताची समाजक्रांती करण्याचे सोडून मराठ्यांचा धर्म स्थापन करणे हे इतिहासाचे चक्र उलटे फिरविण्यासारखे वाटते. (शरद पाटील, २००२, पृ. ९०) केवळ नवीन धर्मांत प्रवेश केल्याने सर्वसामान्यांच्या अंगवळणी पडलेल्या जुन्या प्रथा, शूदी, कर्मकांडे, दृष्टिकोन बदलत नाहीत, हे बौद्ध धर्मांत प्रवेश करणाऱ्यांच्या उदाहरणावरून माहीत आहे. तेव्हा उपलब्ध समस्त ऊर्जा आधुनिक मूल्याधारित नवा धर्म स्थापण्याएवजी अशी मूल्ये लोकांच्या अंगात रुजविण्यासाठी उपयोगात आणायला हवी. नवीन धर्मांची स्थापना करून आधुनिकीकरणाचे ध्येय साधाण्याचा मार्ग हा तसा ऊर्जेचा अपव्यय करणाराच आहे, अशीही प्रतिक्रिया काही समाजचितकांनी दिली होती. (संग्राम गायकवाड, २००५, पृ. २९) हिंदू धर्म इतका लवचीक आहे की, अनेक विरोधी गोर्टींना पोटात घेण्याची क्षमता त्याच्यात आहे. लोकायतापासून महानुभाव-वारकर्यांपर्यंत विचारांची अतिशय मोठी रेंज आहे. हिंदू धर्मांत शेतीशी निगडित सण, देव, यात्रा आहेत. जातीचे अस्तित्वही आहे. हिंदू धर्मांत सुधारणा व्हाव्यात म्हणून वेगवेगळ्या काळात वेगवेगळ्या सत्पुरुषांनी प्रयत्न केले आहेत. इतकी ढिली, सैल, आचारविचाराची बंधने न घालणारी व्यवस्था असताना हिंदू धर्मांत असण्याचा इतका ताप काही लोकांना का वाटावा, असाही प्रश्न विचारला

गेला. (संग्राम गायकवड, २००५, पृ. ११) ‘काही धर्मांधे काही विघातक गोष्टी आढळतात, एवढ्यावरून आपण एकूण धर्मालाच बिचकण्याचं वा त्याच्यावर सुसून बसण्याचं कारण नाही, असं आ. ह. साळुंखांनाही वाटतं (साळुंखे, २००२, पृ. ८). तर मग धर्मातराचा अद्वाहास का हा प्रश्न उरतोच. अर्थातच सार्वजनिक सत्यधर्म आणि बौद्ध धर्म यासारखे मानवतावादी विचार सांगणारे धर्म असताना वेगळ्या शिवधर्माची गरज का, या प्रश्नाचे तर्कसंगत उत्तर मिळत नाही. शरद पाटलांसारख्या सत्यशोधक मार्क्सवादी विचारवंताने तर धार्मिक सलोखा निर्माण करण्यापेक्षा धार्मिक संघर्ष उभा करण्याला महत्त्व देण्याची भूमिका मांडली. आपल्या भूमिकेचं समर्थन करताना ते म्हणतात, प्रत्येक जातीमध्ये उच्चभू व सामान्य अशी दुफळी माजवण, वर्गसंघर्ष उभा करण हे मला जास्त महत्त्वाचं वाटतं. जोपर्यंत आपण असा संघर्ष उभा करत नाही तोवर आपल्या प्रत्येक चळवळीचा उपयोग अभिजन आपल्या स्वार्थासाठी करणार’ (शरद पाटील, २००२, पृ. १०).

सयाजीराव गायकवड यांनाही विषमतामूलक धर्मांपेक्षा समतावादी मूल्यांवर आधारलेला नवा धर्म हवा, असे वाटायचे; परंतु नवा धर्म काढल्याने वा धर्मातर केल्याने माणसाच्या मनातील आणि व्यवहारातील भेदभाव संपणार नाहीत. म्हणून पुन्हा एक नवा धर्म स्थापन करण्यापेक्षा धर्मातीत शासननीतीच्या मार्गाने सार्वजनिक जीवनातील विषमतेचे उच्चाटन करण्याचा मार्ग त्यांनी निवडला. त्यांनी केलेल्या सामाजिक सुधारणा आणि समाजपरिवर्तनाला दिशा देणारे कायदे हा एका अर्थाने त्यांच्या सम्यक सामाजिक भूमिकेचा समंजस आविष्कार होता, असे म्हटले पाहिजे.

#### ६.१२ धार्मिक स्वातंत्र्याचा कायदा

१९०२ साली महाराजांनी धार्मिक स्वातंत्र्याचा कायदा (The Religious Freedom Act) पारित केला. या कायद्यान्वये व्यक्तीचा धर्मातर करण्याचा अधिकार मान्य करण्यात आला. धर्मातर केल्यावर त्या व्यक्तीचे कायदेशीर हक्क, सांपत्तिक अधिकार संरक्षित राहतील, त्यास जातिबहिष्कृत करता येणार नाही, याची कायद्याने हमी देण्यात आली. काही राज्यात धर्मातर करणे हा दंडनीय गुन्हा मानला जात असे, बडोदे सरकारने मात्र धर्मातराच्या व्यक्तिस्वातंत्र्यास अधिमान्यता दिली. तसेच जैन धर्मात १६ वर्षांच्यातील व्यक्तींना संन्यास दीक्षा घेण्यासाठी मनाई करण्यात आली. शिवाय १६ वर्षावरील व्यक्तीला विवाहित असल्यास संन्यास घेण्यापूर्वी पत्नीची संमती आणि बायकामुलांच्या उदरनिर्वाहाची तरतूद करणे बंधनकारक करण्यात आले.

#### ६.१३ धर्मातीत शासननीती

धर्माची सामाजिक-राजकीय प्रस्तुतता याविषयी जगभरात जे चिंतन झाले त्याचा सारसंदर्भ लक्षात घेतला तर महाराजांचे विचार किती क्रांतदर्शी आणि वास्तववादी होते हे लक्षात येते. मार्क्सने मालक आणि कामगार अशी भेदमूलक वर्गरचना असलेल्या विषमतामूलक समाजाच्या जागी वर्गविहीन साम्यवादी समाजाची निर्मिती करण्याचे एक स्वप्न पाहिले होते. पण वर्गभेद हेच विषमतेचे एकमेव कारण असत नाही. लिंगभेद, जातिभेद, धर्मभेद, प्रादेशिक भेद, भाषाभेद असे विषमतेचे अनेकविध स्रोत आहेत, हे लक्षात घेता मार्क्सच्या मांडणीतली अपूर्णता लक्षात येते. अकबराने धर्मभेदात्मक विषमता संपविष्यासाठी दिन-ए-इलाही धर्म स्थापन केला. या

युटोपियाप्रमाणेच भारतात जातिधर्मलिंगनिरपेक्ष मूल्यव्यवस्थेवर आधारलेला एकजिनसी लोकसमाज घडविण्याचे स्वप्न हाही एक युटोपियाच म्हणायचा. पण धर्मातीत अशा सामाजिक अभियांत्रिकीच्या मार्गने या स्वप्नपूर्तीचा टप्पा काही प्रमाणात तरी शक्य आहे, हे सयाजीराव गायकवाड यांनी आपल्या भाषणातील राजकीय चिंतनातून सुचविले आहे, आणि आपल्या राजकीय कारकिर्दीत त्यांनी तशा प्रकारचे काही प्रयोगही केले आहेत. आर्थिक आणि सामाजिक बंधने मुक्त झाली, कोणत्याही क्षेत्रात आपले कर्तृत्व अजमावण्याची संधी उपलब्ध झाली, सर्वांना समान नागरी हक्क प्राप्त झाले तर सामाजिक अभिसरण अधिक निकोप होईल असा एक आशावाद त्यांच्या भाषणातून व्यक्त झाला आहे. आज जागतिकीकरण आणि मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या पार्श्वभूमीवर अशा नव्या सामाजिक अभियांत्रिकीच्या शक्यता पुढे येताहेत व बंधमुक्ती समाजनिर्माणाच्या दिशा विस्तारण्यासाठी खुला अवकाश तयार झाला आहे. सयाजीराव गायकवाडांच्या सामिलकीच्या समाजकारणाला अजूनही भवितव्य आहे, असे म्हणायला जागा आहे.

सर्व वंश, जाती, धर्माच्या लोकांचा मिळून एक समतावादी समाज निर्माण करण्याचे सयाजीराव गायकवाड यांचे स्वप्न आजही साकार झालेले नाही, याचे कारण कदाचित फ्राइड म्हणतो तशी माणसामध्ये आक्रमक प्रवृत्ती ही निसर्गदत्त असून ही प्रवृत्ती सतत एका बळीच्या शोधात असते. असे म्हणतात की, “एखाद्या कोंबड्याने एखाद्या कोंबडीला चोरीने मारले तर ती कोंबडी त्या कोंबड्यावर उलट आक्रमण करीत नाही तर दुसऱ्या एखाद्या कमी ताकदवान कोंबडीवर हल्ला करते. ही दुबळी कोंबडी आणखी दुबळ्या कोंबडीवर हल्ला करते. असे शेवटच्या पिल्लापर्यंत चालते. माणसातसुद्धा अशी हल्ल्यांची साखळी असते. जे बळी ठरले आहेत - मग ते श्रेष्ठतर वंशातील असले तरीही त्यांना आणखी एक बळी हवाच असतो.”

पण रुसो म्हणतो त्याप्रमाणे सामंजस्यपूर्वक जीवन जगण्यासाठी परस्पर बांधिलकीचा सामाजिक करार केल्यावरच मानवी जीवन सुसऱ्य होईल. हॉब्ज म्हणतो त्याप्रमाणे मनुष्य मूलतः आक्रमक असल्याने प्रत्येक व्यक्तीचे दुसऱ्या व्यक्तीशी युद्ध सुरु असते; पण त्यातून येणाऱ्या असहायतेमुळे माणसाने स्वतःचे काही हक्क सोडून देऊन शासनसंस्था निर्माण केली. काही प्रमाणात आपल्या हक्कांचा त्याग करून सुशासनप्रनाली निर्माण करण्याचा मार्ग हॉब्जला सुचवायचा आहे. सयाजीराव गायकवाडांनाही अशी परस्पर सामंजस्यावर आधारलेली, सर्वधर्मसमभावाचा आदर करणारी सांस्कृतिक रचना घडविण्याची महत्त्वाकांक्षा होती. त्यादृष्टीने त्यांनी आपल्या राजकीय कारकिर्दीत स्वधर्मातील दोषांवर परखड टीका करून कोणत्या जुन्या रुढी-प्रथा टाकून द्यायच्या आणि कोणता नवा आचारधर्म स्वीकारायचा याविषयी प्रकट चिंतन केले. आणि त्याचवेळी लोकशाहीमूल्यांवर आधारलेला खुला समाज निर्माण करण्यासाठी कायदे केले, सामाजिक सुधारणा घडवून आणल्या. पूर्वेकडील सांख्य आणि बौद्धांचे अब्राह्मणी/लोकायत तत्त्वज्ञान आणि पश्चिमेकडील विज्ञाननिष्ठेवर आधारलेला कर्मवाद यांची सांगड घालून त्यांनी आपले स्वतःचे एक सयाजीदर्शन रचले. गोबर्चिंह यांच्या परिभाषेत बोलायचे तर सुधारणेच्या उत्क्रांतिवादी मार्गने जाऊन जुन्या भारभूत होणाऱ्या शोषणाच्या व्यवस्था बदलण्याचा मार्ग, म्हणजेच वैचारिक प्रेरणा जागविणारे लोकजागरणाचे ग्लासनस्तचे सूत्र अमलात आणले. आणि त्याचवेळी वेदोक्त प्रकरण, अस्पृश्यताबंदी, वेठबिगारीस

मनाई अशा क्रांतिकारी कायद्यांच्या मागणि पैरेस्टोइकाचा धाडसी प्रयोग केला. भारतीय संदर्भात इहवाद म्हणजेच सर्वधर्मसमभाव अशी त्यांची मांडणी आहे. सर्वधर्मसमभावाची मानसिकता रुजविण्यासाठी धर्मातीत शासननीतीचा प्रयोग करणारा द्रष्टा राजा म्हणून सयाजीराव गायकवाडांच्या या प्रयोगाची नोंद घेतल्याशिवाय भारतातील राजकीय व सामाजिक सुधारणांचा इतिहास लिहिता येणार नाही.

## ७. सयाजीराव गायकवाड यांचा सुधारणावाद

सयाजीरावांची राजकीय कारकीर्द सुरु झाली तेव्हाचा भारतीय समाज हा आधुनिक ज्ञान - विज्ञानापासून दूर असल्याने कर्मकांडात आणि अंथशब्दामूळक समजुर्तीमुळे गतिशून्य झालेला होता. जातिप्रथेमुळे दुभंगलेला होता. वर्णजातिलिंगभेदात्मक समाजरचनेमुळे निर्माण झालेली विषमता, स्पृश्यास्पृश्यभावामुळे होणारी मानखंडना व निम्नवर्गांयांची मानवी हक्कांची पायमळी हे सयाजीरावांच्या चितेचे विषय होते. आपल्या प्रजेची पारंपरिक रुढी-दास्याच्या जोखाडातून सुटका करणे आणि तिला आधुनिक ज्ञानविज्ञानाच्या विवेकनिष्ठ जाणिवांनी सुड्हा बनवणे हा राजकर्तव्याचाच भाग आहे, असे ते मानीत. समाजातील जातीय-धार्मिक दुही मिटविणे, लोकांना उद्यमशील आणि विवेकनिष्ठ बनविणे ही त्यांच्या राजकीय कारकिर्दीची मुख्य उद्देश्यपत्रिका होती. “जे राष्ट्र गरीब वर्गाचा तिरस्कार करते, त्यांना सामाजिक दर्जा वाढविण्याची संधी देत नाही, ते राष्ट्र आपले घर वाळूच्या पायावर बांधते अशी महाराजांची धारणा होती.” (कलकत्ता, १९०६)

सयाजीराव जे बोलायचे तसे करायचेही. आपल्या धर्मसुधारणांविषयीच्या विचारांना अनुसरून त्यांनी आपल्या राज्यात अनेक सामाजिक सुधारणा केल्या. जातीभेद, पंकितभेद, अस्पृष्टता यांचे उच्चाटन करण्यासाठी कायदे केले, प्रबोधन सभा घेतल्या आणि सामाजिक सलोख्याचे अनेकविध उपक्रम करून लोकभावना संस्कारित केली. राजाने केलेल्या अशा सुधारणांविषयी मैकियावेली म्हणतो, “एखादी नवीन व्यवस्था सुरु करून ती रुठ करण्याइतके अधिक कठीण, यशाच्या दृष्टीने अधिक संदिग्ध, सांभाळण्याच्या दृष्टीने अधिक जोखमीचे दुसरे काही नाही हे लक्षात घेतले पाहिजे. कारण जुन्या व्यवस्थेपासून फायदा घेणाऱ्या सर्वांमध्ये सुधारकाला शत्रू असतात... सुधारकांवर हल्ला करताना त्याचे विरोधक कटूर पक्षाभिमानाच्या उत्साहाने प्रत्येक खेपेला वागतात... त्यामुळे त्याला मोठा धोका असतो.” (मैकियावेली, १९६३, पृ. १८) सयाजीरावांनी हा धोका पत्करून सुधारणावादाचा आणि आधुनिकतेचा पुरस्कार केला.

हिंदुस्थानातल्या अन्य कुठल्याही राजाच्या तुलनेते सयाजीरावांनी सगळ्यात जास्त जगप्रवास केला होता. आंतरराष्ट्रीय शतपावली करणारा राजा असा त्यांचा लौकिक होता. या प्रवासातून त्यांनी आपल्या राज्याच्या विकासासाठी आणि रयतेच्या सुखासाठी सतत काही नव्या कल्पना, नव्या योजना शोधण्याचा ध्यास धरला होता. नाशिकला उदोजी मराठा बोर्डिंगचे उद्घाटन करताना महाराजांनी ‘प्रवास हे आपल्या ज्ञानाचे मुख्य साधन’ कसे होऊ शकते, हे विस्ताराने सांगितले आहे. (१२ मार्च १९९८) या प्रवासातून आणि ग्रंथवाचनातून त्यांनी विविध देशातील धर्म, संस्कृती, अर्थोत्पादनाचे मार्ग, राज्यपद्धती आणि समाजव्यवस्था यांचा अभ्यास केला. या अनुभवातून आणि व्यासंगातून जे विचारधन प्राप्त झाले ते त्यांनी आपल्या राज्यात

सुधारणा घडवून आणण्यासाठी कामी आणले. युरोप-अमेरिकेतील जीवनाच्या पार्श्वभूमीवर आपण किती मागासलेले आहोत, आणि ते किती पुढारलेले आहेत, हा विचार त्यांचा सतत पाठलाग करीत असे. 'हे चित्र पहा आणि ते चित्र पहा' असा तौलनिक विचार करण्याची सवय त्यांच्या अंगवळणी पडली होती. या तौलनिक निरीक्षणातून सर्वप्रथम त्यांच्या लक्षात आले ते हे की, हिंदुस्थानातले लोक लहानसहान जाती-पोटजातीत घोळक्यांसारखे छिन्नविच्छिन्न झाल्यासारखे विभागून गेले आहेत. त्यामुळे सामाजिक कार्य एकजुटीने करणे अशक्यप्राय होते. हा गुजराठी, हा काठीयावाडी, तो दक्षिणी अशा तर्फेने माणसामाणसात भेद करणे केवळ निरर्थकच नव्हे तर हानिप्रद आहे. (५ डिसेंबर १९३५) हा जातिप्रांतभेद त्यांना खटकत होता. समाज हा एकसेंद्रिय प्राण्यासारखा आहे, त्याचे अवयव त्याच्या धारण-पोषणाला सारखेच उपयोगी पडणारे आहेत; परंतु जातिभेद, प्रांतभेद यामुळे हे गोत्र जमत नाही. या पार्श्वभूमीवर अनावश्यक सामाजिक-आर्थिक निर्बंध दूर सारून, धर्म व जातिपंथाचा भेद विसरून इथे एकमय समाज कसा निर्माण करता येईल हा विषय कायम सयाजीरावांच्या चिंतनाचा विषय राहिला. (२८ जानेवारी १९३३) आपल्या राज्यात समाजसुधारणेच्या कार्यक्रमांचा सपाटा चालवून त्यांनी एकमय समाज घडविण्याचा चंग बांधला होता.

सर्वसाधारणपणे राजेशाहीचे स्वरूप सत्ता मुख्य आणि सेवा गौण असे असायचे. पण सयाजीरावांची राजेशाही याच्या उलट होती. तिथे सेवा मुख्य आणि 'सेवेसाठी सत्ता' हे प्रारूप होते. त्यामुळेच त्यांच्या राजनीतीत अल्पसंव्याक व बहुजनांच्या उन्नतीस अग्रक्रम देण्याचे धोरण राहिले. या ध्येयवादातून त्यांनी नवे कायदे केले, नव्या सामाजिक संस्थांची बांधणी केली, नवे साहित्य प्रकाशात आणले आणि सामाजिक सुधारणांना अग्रक्रम देणारा प्रशासकीय कृतिकार्यक्रम आखला, या काळातील जातिउच्छेदक चळवळीचे म्होरके महात्मा फुले, विठ्ठल रामजी शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची पाठ्राखण केली. आयुष्यभर त्यांनी संधी मिळेल तेथे आपल्या व्याख्यानातून सुधारणावादाची बीजे पेरण्याचा जणू वसाच घेतला होता. लाहोरच्या इस्लामिया कॉलेजात, काशीच्या विश्वविद्यालयातील पदवीदान समारंभात, कलकत्याच्या बुद्धिस्थ असोसिएशनपुढे, मुंबईच्या सामाजिक परिषदेत, विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी आयोजित केलेल्या अखिल भारतीय अस्पृष्टता निवारक संमेलनात, बडोद्यातल्या बुद्धाच्या पुळयाच्या अनावणप्रसंगी, पुण्यात डिप्रेस्ड क्लासच्या चळवळीच्या अनुषंगाने दिलेल्या प्रसंगोपात्त व्याख्यानातून त्यांनी निरंतर सामाजिक सुधारणावादाची मांडणी केली आहे. सार्वजनिक सभासमारंभातून दिलेल्या या भाषणातून महाराजांनी विविध धर्मचिंतकांच्या व समाजसुधारकांच्या कार्याचे विश्लेषण केले आहे. सर्वधर्मसमभावाची मूळे रुजविणारा विचार मांडला आहे. समकालीन घडामोडी आणि चर्चाविश्वातील विविध विचारप्रवाह यांचे विश्लेषण केले आहे. विसाव्या शतकातील भारताच्या धार्मिक-सामाजिक प्रबोधनाचा इतिहास लिहिण्यासाठी एक अस्सल साधन म्हणून या भाषणांच्या संहितांना एक संदर्भमूळ्य प्राप्त झाले आहे. महाराजांनी सामाजिक समरसेसाठी केलेले नवे कायदे, सुधारणांची अंमलबजावणी करण्यासाठी घेतलेले प्रशासकीय निर्णय, जातिभेद व अस्पृश्यतानिवारणासाठी केलेले कार्य, यांची पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन या भाषणांचे वाचन केल्यास आजही या भाषणांतील महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ८८

विचारांची समकालीन प्रस्तुतता कायम आहे, हे लक्षात येईल. या भाषणांच्या साहाय्याने सयाजीराव गायकवाड यांच्या जातिधर्मविषयक विचारांचा एक संकल्पनात्मक नकाशा काढता येतो. मराठी विचारविश्वातील जातिधर्मलिंगभेदाचे चर्चाविश्व विस्तारण्यासाठी या भाषणसंग्रहाचा निश्चित उपयोग होईल.

### ७.१ सुधारणावादी विचारांची पार्श्वभूमी

महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांची जातीधर्ममीमांसा समजावून घेण्यासाठी तत्कालीन सुधारणावादी चर्चाविश्वाची व समाजप्रबोधनाच्या परिवर्तनवादी चलवर्ळीची पार्श्वभूमी लक्षात घेणे आवश्यक आहे. स्वामी दयानंद सरस्वतींच्या विचारांचा महाराजांवर प्रभाव होता. १८७५-७६, या काळात दयानंद सरस्वती बडोद्यास आले होते, त्यावेळी त्यांनी महाराजांना केलेल्या उपदेशात चेतावणी दिली होती की, “अस्पृश्योद्भाव जर झाला नाही तर हिंदू धर्माला फार मोठी किंमत चुकवावी लागेल. विधर्मी लोक, विधर्मी प्रचारक आणि विदेशीयांचा पैसा घेऊन देशामध्ये फूट पाडणारे आमचेच स्वार्थी देशद्रोही याचा फायदा घेतल्याशिवाय राहणार नाहीत. (दादूमिया, २०१०, पृ. ९) दयानंद सरस्वतींप्रमाणेच महात्मा फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, न्या. रानडे, विठ्ठल रामजी शिंदे, इतिहासाचार्य राजवाडे, राजारामशास्त्री भागवत यांच्या चर्चाविश्वाची पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन महाराजांच्या सुधारणावादी विचारांचे वाचन करायला हवे. ब्रिटिश अमदानीतील अव्वल इंग्रजी कालखंडात ज्ञानोदय, दर्पण, प्रभाकर इत्यादी नियतकालिकांतून व परमहंससभा, प्रार्थना समाज, आर्यसमाज, ब्राह्मो समाज, सत्यशोधक समाज इत्यादी संस्थात्मक व्यासपीठांवरून जातिधर्ममीमांसेचा प्रारंभ झाला होता. लोकहितवादी, बाबा पदमनजी, भाऊ महाजन, बाळशास्त्री जांभेकर, दादोबा पांडुरंग, गंगाधररशास्त्री फडके इत्यादी नवसुशिक्षितांनी या चर्चेला तोड फोडले होते. या चर्चेचे स्वरूप सर्वसाधारणपणे तथ्यकेंद्री (propositional), भावकेंद्री (expressive) आणि संदर्भान्वयी (synthetic) असे त्रिविध स्वरूपाचे होते. सामाजिक विषमतेची वस्तुनिष्ठ व सुसंगत माडणी करून तथ्यकेंद्री विचारविर्मर्श करण्यावर व छुपे मतलबी हितसंबंध उघड करण्यावर महात्मा फुल्यांसारख्या समाजधुरिणांचा भर होता; दादोबा पांडुरंग, प्रार्थना समाज, ब्राह्मो समाज इत्यादी चलव्याकीतले काही लोक या जतिभेदात्मक विषमतेतील भावसापेक्ष आविष्कारांवर भर देत असत; तर काही लोकहितवादी, भाऊ महाजन यासारखे लोक ब्रिटिशकालीन वसाहतवादी राजवटीतले संदर्भसापेक्ष वास्तव लक्षात घेऊन वर्तमानाची मीमांसा आणि भविष्यकालीन दिशादिग्दर्शन करण्याचे काम करीत होते. या तिन्ही प्रकारच्या विचारधारांची सरमिसळ सयाजीराव गायकवाड यांच्या विचारदर्शनात आढळते.

हिंदू धर्माचे पायाभूत अधिष्ठान कायम ठेवून त्यात काळानुसूप नव्या सुधारणा करण्याची गरज हा लोकहितवादीच्या (१८२३-१८९२) विचारांचा गाभा होता. वर्णसंस्थेवर त्यांचा आक्षेप नव्हता, मात्र तुच्छताभाव निर्माण करणारा जातिअभिमान नष्ट करावा अशी त्यांची भूमिका होती. त्याचा प्रारंभ ब्राह्मणांच्या सुधारणेपासून झाला तर पाझरसिद्धांताप्रमाणे तळापर्यंत सुधारणांचे लोण पोचेल अशी त्यांची धारणा होती. हिंदूंचा नवा धर्मग्रंथ तयार करायला हवा,

अशी भूमिका त्यांनी मांडली. धर्मसुधारणेची १५ कलमे त्यांनी सुचविली होती, पत्र ६४, कलम ९, १२ त्यातील प्रमुख कलमे पुढीलप्रमाणे होती-

- जातिअभिमान सोडला तरी जाती कायम राहतील यात शंका नाही. मात्र कृतिशून्य पोकळ जातिअभिमान नसावा.
- गुणेकरून व योग्यतेकरून जातिभेद मानावा, कुलेकरून मानू नये.
- मनुष्यास तुच्छ लेखू नये. सर्वांशी सारखे वागावे.

जातीमुळे व्यवसाय निवडीचे स्वातंत्र्य राहत नाही. कोणालाही हवे ते शिक्षण घेता येत नाही. त्यामुळे व्यवसायातील कौशल्ये व ज्ञान मर्यादित राहते. युरोपात असे बंधन नसल्यामुळे लोहार, घिस्साडी हे संशोधक म्हणून पुढे आल्याचा दाखला देऊन त्यांनी कुलभेदापेक्षा गुणभेद या निकाशाला प्राधान्य दिले जावे अशी सूचना केली होती. (लोकहितवादी, १८४९, पृ. ५९)

शूद्रांना व अतिशूद्रांना ज्ञानापासून व मूलभूत मानवी हक्कांपासून दूर ठेवण्यास कारणीभूत झालेल्या ब्राह्मणांना महात्मा फुले (१८२७-१८९०) यांनी पहिल्या क्रमांकाचा शत्रू मानले. धर्मग्रंथातील लबाडी पटवून देणे हा त्यांचा एक मुख्य अजेंडा होता. हिंदू धर्मग्रंथांचे परिशीलन करून त्यातील विसंगती व शोषणाचे संदर्भ बाहेर काढण्यावर त्यांनी भर दिला. हिंदू धर्मातील कर्मविपाकाच्या सिद्धांताचा त्यांनी प्रतिवाद केला. दैववादामुळे व कर्मसिद्धांतामुळे समाज गतिशून्य बनतो, त्याच्यातली ऊर्मी नष्ट होते. त्यामुळे फुल्यांनी हिंदू धर्मातील ‘ईश्वर’ संकल्पना नाकारली व ‘निर्मिक’ संकल्पना पुढे आणली. सत्यशोधक धर्माची स्थापना करून शूद्रातिशूद्रांना अंधविश्वासातून बाहेर काढून आत्मविश्वासाने सत्तास्थानी पोहोचण्यासाठी ब्राह्मणेतरांचे संघटन करण्यावर भर दिला. १८५२ साली पुण्यात अस्पृश्यांसाठी पहिली शाळा काढून समाजपरिवर्तनाच्या विचाराला कृतिकार्यक्रमात रूपांतरित करण्याची मोहीम हाती घेतली. या कर्तृत्वामुळे महात्मा फुले ह्यांचा समकालीन व उत्तरकालीन चर्चाविश्वावर अधिक गडद प्रभाव राहिला. उदाहरणार्थ, १८९३ साली गोपाळबुवा वलंगकर यांनी ‘अनार्य दोष परिहारक मंडळ स्थापून अस्पृश्यता निवारणाचे काम सुरु केले. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांनीही फुल्यांच्या कार्याला पाठिंबा दिला. १८८४ साली जोतिबा फुले यांना ‘शेतकऱ्याचा असूड’ या ग्रंथप्रकाशनासाठी आर्थिक मदत दिली. १८८० साली सत्यशोधक समाजाच्या ‘दीनबंधू’ साप्ताहिकाचे प्रकाशन थांबले तेव्हा सयाजीराव गायकवाड यांनी बडोदे ग्रंथालयातील वासुदेव लिंगाजी बिर्जे यांच्याशी चर्चा करून ‘दीनबंधू’ च्या पुनःप्रकाशनास चालना दिली. १९०९ साली सत्यशोधक समाजाचे रामचंद्र धामणस्कर यांची राज्याचे दिवाण म्हणून नियुक्ती केली. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे कार्य एका अर्थाने महात्मा फुल्यांच्या कार्याशी संवादी आहे.

गोपाळ गणेश आगरकर (१८५६-१८९५) यांना जातिविहीन समाज अभिप्रेत होता. जातीमुळे आपला देशाभिमान संकुचित झाला आहे. जातीमुळे ज्ञान, कला, शास्त्र, वर्गैरे जेथल्या तेथे कोंडल्यासारखी झाली आहे. जातीमुळे धर्मविचारास व आचारात मतभेद उत्पन्न होऊन ते परस्परवैरास, छळास आणि मत्सरास कारण झाले आहेत. अतिशूद्र लोकांस आम्ही धर्माच्या नावाखाली दूर लोटले आहे, अशी आपली परखड मते त्यांनी त्या काळी आपल्या ‘सुधारक’

पत्रातून मांडली होती. इतकेच नाही तर, आम्हीच नीच मानलेल्या महारांची स्थिती सुधारून त्यांची वेदशास्त्रसंपन्न ब्राह्मणांची एक पंगत झालेली जर आम्हांस पहाता आली तर आम्ही स्वतःस मोठे कृतार्थ मानू” असे समताधिष्ठित समाजाचे स्वप्नही रेखाटले होते.

राजारामशास्त्री भागवत (१८५९-१९०८) यांनी “मी ब्राह्मण आहे, पण हिंदू नाही. किंवा मांसाहार शास्त्रनिषिद्ध नसून शास्त्रविहित आहे.” असे सांगून हे सिद्ध करण्यासाठी वेळ पडली तर आपण कुत्राची तंगडीसुद्धा खाऊन दाखवू असे सुनावले होते. मराठ्यांच्या बरोबर महारांच्याही मुंजी करणे अगत्याचे आहे, वर्णसंकर हे जिवंतपणाचे लक्षण आहे. यासारखी विद्रोही विधाने करून त्यांनी जातिधर्मभेदांची परखड शब्दांत चिरफाड केली. हिंदू धर्मातील जिवंतपणा संपलेला असून रुढीप्रामाण्य, पौरीप्रामाण्य यांनी या धर्माला ग्रासलेले आहे, अशी त्यांनी कठोर शब्दांत टीका केली. कोल्हापूर व बडोद्यातील वेदोक्त प्रकरणात ब्राह्मणांचा पक्ष चुकीचा असल्याचे सांगून त्यांनी आपल्या भिन्न मतपत्रिकेचे समर्थन केले. ज्या दिवशी पेशव्यांची मुलगी गवाह्यरेच्या शिंद्यांच्या घरी येईल तो दिवस सोन्याचा असेल असे सांगून त्यांनी जातिभेदनिर्मूलनासाठी आंतरजातीय विवाहांचा मार्ग प्रशस्त करण्याचा सलू दिला. (राजारामशास्त्री भागवत, १९७९, खंड ६, पृ. ३९, ४७) मुळात महाराष्ट्र समाज संकीर्ण असून कोणताही वंश शुद्ध नाही, असे आपले मत त्यांनी आग्रहाने मांडले.

धर्मानंद कोसंबी (१८७६-१९४४) यांनी जातिभेद नष्ट करण्यासाठी कुटुंबसंस्थेपासून समाजाची आमूलाग्र पुनर्घटना केली पाहिजे, असे मत मांडले. बौद्ध तत्त्वज्ञानाच्या अहिंसा, सत्य, अस्तेय, अपरिग्रह या मूल्यांच्या आधारावर जातिभेदरहित समाजरचना अस्तित्वात येण्याची शक्यता त्यांनी वर्तवली.

विठ्ठल रामजी शिंदे (१८७३-१९४४) यांनी १९०६ साली डिप्रेस्ड क्लास मिशन अर्थात निराशीत सहकारी मंडळ स्थापन करून अस्पृश्योद्धाराचे कार्य सुरु केले. १९१९ साली राष्ट्रीय संघेत अस्पृश्यतानिवारणाचा ठराव आणला. या पार्वत्यभूमीवर गोपाळकृष्ण गोखले यांनी काढलेल्या ‘सर्व्हट्स ऑफ इंडिया’ या संस्थेचे सभासद होण्यासाठी अस्पृश्यता न पाळण्याचे वचन घेण्यात येऊ लागले. कोल्हापूरच्या शाहू महाराजांनी ८ ऑक्टोबर, १९१९ साली जाहीरनामा काढून लोकांनी अस्पृश्यता पाळू नये, असे फर्मान काढले. सार्वजनिक विहिरी, इमारती, धर्मशाळा, राज्यगृहे, शासकीय मोफत वसतिगृहे अस्पृश्यांसाठी खुली राहतील असे या जाहीरनाम्यातून स्पष्ट करण्यात आले. जन्मानेच गुरुंगेरार ठरविण्यात आलेल्या जातींना रोज चावडीवर हजेरी लावण्याची प्रथा बंद केली. जातीच्या नावावर व्यवसायांदंदा करण्यास मनाई करणारी बंधने निकालात काढली. कुळकण्याएवजी महार तलाठी नियुक्त केले.

महात्मा गांधी (१८६९-१९४८) यांनी हिंदू-मुस्लिम ऐक्य आणि अस्पृश्यतानिवारणाचा कार्यक्रम हा राष्ट्रीय चळवळीचा अंगभूत भाग मानून आपले काम सुरु केले. १९२३ साली रा. ब. सीताराम बोले यांनी मुंबईच्या विधिमंडळात अस्पृश्यांना सार्वजनिक पाणवठे, धर्मशाळा, विद्यालये इत्यादी सार्वजनिक ठिकाणी मुक्तद्वार असण्याचा ठराव मांडला. १९२४ साली स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांनी अस्पृश्यतानिवारणाचा कार्यक्रम सुरु केला. १९२७ साली डॉ.

बाबासाहेब आंबेडकर यांनी महाडला चवदार तळयाचा सत्याग्रह करून अस्पृश्यांना सार्वजनिक पाणवठे खुले करण्याचा व अस्पृश्यतानिवारणाचा लढा सुरु केला. त्यानंतर १९३० ते १९३५ या काळात नाशिकच्या काळाराम मंदिर प्रवेशाचा सत्याग्रह केला. पुढे साने गुरुजी (१८९९-१९५०) यांनीही पंढरपूरच्या मंदिरात अस्पृश्यांना प्रवेश खुला करण्यासाठी उपोषण व सत्याग्रह केला.

श्री. म. माटे (१८८६-१९५७) यांनी १९१७ पासून पुण्यात अस्पृश्योद्भाराच्या कामास प्रारंभ केला होता. ‘अस्पृश्य’ हा शब्द अवमानास्पद असल्यामुळे या शब्दाएवजी ‘अस्पृष्ट’ अशी संज्ञा रुढ करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. ‘डिप्रेस्ड क्लास’ या शब्दात अस्पृश्य, वन्य अशा सर्वच वंचित गटांचा समावेश होतो, म्हणून डिप्रेस्ड क्लास म्हणजेच अस्पृश्य वर्ग समजण्याची गलूत आपण करता कामा नये, असेही त्यांनी म्हटले होते. भारतातील अशा सर्वच वंचित गटातील लोकसंख्येच्या गणनेचे तक्ते देऊन त्यांनी या शोषित गटातील लोकांची व्याप्ती किती मोठी आहे याकडे तक्ष वेधून घेतले. अस्पृश्य समजल्या जाणाच्या प्रत्येक जातीची उत्पत्ती, संस्कृती, त्यातील उपजाती, कुळपरंपरा, विवाहपद्धती, मर्तिकाच्या पद्धती, व्यवसाय, खाद्यान्न असा समग्र सामाजिक संरचनेचा वृत्तांत ‘अस्पृष्टांचा प्रश्न’ या ग्रंथातून पुढे आणला. अस्पृश्यता निवारणाच्या विविध प्रयत्नांचा व अनुभवांचा साधारण आढावा त्यांनी या ग्रंथात घेतला आहे. आम्ही चातुर्वर्ण लोक हे या देशाचे मालक आहोत हा हट्ट आपल्या धार्मिक तत्त्वज्ञानराशीतून गाळला पाहिजे व हिंदुस्थान देशात जे कोणी राहतात त्या सर्वांचा हा देश आहे व योग्यतेप्रमाणे कोणालाही सत्ता, सौभ्य व वैभवे मिळवता येतात हा न्याय सामाजिक तत्त्वज्ञान म्हणून पत्करला तरच अस्पृश्यता निवारण शक्य आहे, असे त्यांचे मत होते. (माटे श्री. म. १९३३, पृ. २४६)

स्वातंत्र्यवीर सावरकर (१८८३-१९६६) यांनी जात ही जन्माधिष्ठित असते या पारंपरिक मताचे खंडन केले. तसेच जात कर्माधिष्ठित असली तरी आता ही संकल्पनाच कालबाह्य झाल्याचीही भूमिका घेतली. रोटीबंदी, बेटीबंदी, स्पर्शबंदी, व्यवसायबंदी या सामाजिक बेड्या तोडून नवा हिंदुस्थान घडवावा, अशी त्यांची भूमिका होती. अस्पृश्यतानिर्मूलनासाठी त्यांनी सहभोजनादी उपक्रमांचा मार्ग स्वीकारून समाजात जाणीवजागृती निर्माण केली. आंतरजातीय विवाहांचे समर्थन केले. इतकेच नाही तर हिंदू धर्म वा संस्कृती इतरांवर लादू नये या भूमिकेतून धर्मनिरपेक्ष राज्यसंस्थेचा पुरस्कार केला. (देशपांडे स. ह. २००४, पृ. २५)

## ७.२ वेदोक्त प्रकरण :

सामाजिक सुधारणांच्या इतिहासात कोल्हापूर आणि बडोदे संस्थानातील वेदोक्तण प्रकरणाचा एक स्वतंत्र अध्याय लिहावा लागेल. ब्राह्मण पुरोहितांच्या लेखी मराठे हे क्षत्रिय असल्याने राजघराण्यात वेदोक्त विधिकर्म करण्यास त्यांची तयारी नव्हती. शिवदत्त जोशी, देवीशंकर भट, भोलानाथशास्त्री यांच्याकडून सयाजीरावांनी हे वेदोक्त कार्य करून घेतले. त्याचा ब्राह्मणांनी निषेध केला. या पार्श्वभूमीवर सयाजीरावांनी १८९४ साली पुरोहितांसाठी परीक्षेचा कायदा केला. पौरहित्य हा एक व्यवसाय असून परवानाधारकासच हा व्यवसाय करता येईल. त्यासाठी आवश्यक ती पात्रता संपादित करावी लागेल. अशी पात्रता धारण करणारा ब्राह्मण असेल

अथवा ब्राह्मणेतर.<sup>१३</sup> १८९६ साली महाराजांनी ब्राह्मणेतरांसाठी मराठीतून वेदोक्त पाठशाळा काढली. राजधराण्यात वेदोक्त विधीची सुरुवात करून शंकर मोरो रानडे यांना राजधराण्यात साजन्या होणाऱ्या सर्व विधींची नोंद ठेवण्याचे काम सोपवले.

बडोदे आणि कोल्हापूर संस्थानात गाजलेला हा वेदोक्त प्रकरणाचा वाद त्या काळच्या सामाजिक सुधारणावादी चर्चाविश्वाच्या केंद्रस्थानी होता. वेदांचा अधिकार ब्राह्मणेतरांनाही आहे, या गायकवाड महाराजांच्या भूमिकेचा राजारामशास्त्री भागवतांसारख्या समाजशास्त्रीय विचारवंताने पुरस्कार केला. सत्यशोधक समाजाच्या ‘दीनबंधू’ या मुख्यपत्रातून सयाजीराव गायकवाड यांच्या भूमिकेची पाठराखण करण्यात आली. वेदोक्त प्रकरणाविषयी श्री. एलियट यांना लिहिलेल्या पत्रात सयाजीरावांनी आपली भूमिका धार्मिक असण्यापेक्षा सामाजिक असल्याचा खुलासा “I fear, however, my motive is not religious, but much more social” अशा शब्दांत केला आहे. (महाराजांची पत्रे, मकरपुरा, १४ ऑक्टोबर १८९६) सयाजीरावांना धर्माच्या नावाने चालणारा तथाकथित सामाजिक व्यवहार नैतिक सममूल्यतेच्या आधारावर अधिक शुद्ध, न्यायोचित आणि पारदर्शी स्वरूपात रूपांतरित करण्याचा ध्यास होता, हे यावरून दिसून येते.

### ७.३ जातिभेदात्मक विषमता :

जगातल्या सर्व राष्ट्रांत सामाजिक संबंधांमध्ये काहीना काही प्रमाणात विषमता आढळतेच. या विषमतेचे सर्वसाधारण स्वरूप हे सामाजिक स्तरभेदांचे असते. सर्वसाधारणपणे त्रिविध स्वरूपाचे सामाजिक स्तरभेद सर्वत्र आढळतात.

१. समाजधुरीण/प्रसिद्ध लोक : सर्व समाजाचे नशीब ज्यांच्या मुठीत असते असे प्रभुत्व गटातले लोक. यांची संख्या एकूण समाजाच्या तुलनेत अल्प असली तरी समाजव्यवस्थेत त्यांना अग्रस्थान असते.
२. वरकड लोक : हे बहुसंख्य असले तरी सामान्य असतात. तसे हे लोक भौतिकदृष्ट्या स्वावलंबी असतात.
३. कंगाल लोक : यांचा आर्थिक दर्जा व राहणीमान अत्यंत खालावलेले असते. पिढीजात दारिक्राचामुळे ‘जन्माचे भिकारी’ अशी त्यांची अवस्था असते. या प्राप्त अवस्थेमुळे शारीरिक-मानसिक, बौद्धिक वैगुण्य, निराशा व चिंता हे त्यांचे स्वभावधर्म बनतात.

ऑरिस्टॉटलनेही श्रीमंत, मध्यम आणि गरीब असे समाजाचे त्रिस्तरीय वर्गीकरण सुचविले आहे. कार्ल मार्क्सने वर्गीय विषमतेच्या मुद्र्याला पायाभूत मानून आपल्या तत्त्वज्ञानाची बांधणी केली आहे. त्याच्या मते आर्थिक पैलूनुसार सामाजिक स्तरभेद तयार होतात. शेतीच्या क्षेत्रात जमीनदार आणि भूदास, हस्तव्यवसायात महाजन आणि कारगीर, औद्योगिक क्षेत्रात मालक आणि कामगार अशी विरोधी हितसंबंधांवर आधारलेली आर्थिक विषमता अस्तित्वात असते. मॅक्स वेबरने मालमत्ता, सत्ता आणि सामाजिक स्थान किंवा दर्जा यानुसार सामाजिक स्तरभेद निर्माण होतात, असे म्हटले आहे. त्याच्या मते, मालमत्तेच्या विषम धारणेपोटी वर्ग निर्माण होतात,

सत्तेच्या विषम वाटपातून राजकीय पक्ष निर्माण होतात, आणि दर्जा किंवा प्रतिष्ठा यांमधील फरकापोटी सामाजिक गट किंवा थर निर्माण होतात. (मेल्विन ट्युमिन, १९८३, पृ. ९) मात्र हा दर्जा जन्मजात प्राप्त होत नसून अर्जित असतो, अशी वेबरची मांडणी आहे. त्यामुळे व्यक्ती स्वकौशल्यांच्या जोरावर आपला सामाजिक वर्ग बदलू शकतो.

भारतीय समाजरचना मात्र मार्क्स वा वेबरच्या वर्गसंकल्पनेपेक्षा निराळी आहे. या समाजरचनेते व्यक्तीचा सामाजिक स्तर कर्माने नव्हे तर जन्माने ठरतो. इथली वर्णव्यवस्था किंवा जातिव्यवस्था ही व्यक्तीला आपले सामाजिक स्तरभेदातले स्थान बदलण्यास परवानगी देत नाही. पुरुषसूक्तातल्या रूपकात्मक वर्णनाप्रमाणे पुराणपुरुषाच्या मुखापासून ब्राह्मण, हातापासून क्षत्रिय, मांड्यांपासून वैश्य व पावलांपासून शूद्र जन्माला आले. हिंदू लोक या विविध वर्गाना 'वर्ण' म्हणतात. वंशपरंपरेने या वर्गासाठी 'जातक' ही संज्ञा वापरतात. शूद्रांनंतर 'अंत्यज' नामक लोकांचा क्रम येतो. त्यांचा समावेश वरीलप्रमाणे विशिष्ट जातीत /वर्णात केला जात नाही. समाजाची सेवा करणारे सेवक, व्यावसायिक एवढेच त्यांचे स्थान. चार वर्णांचे लोक जेथे राहतात त्या वस्तीपासून दूर म्हणजेच गावकुसाबाहेर हे लोक राहतात. (अल्बेरुनी, २०००, पृ. ६८-६९) अल्बेरुनी अंत्यजांचे आठ प्रकार सांगितले आहेत; तर सयाजीरावांनी अस्पृश्यांचे १६ प्रकार सांगितले आहेत. धोबी, चांभार, गारुडी/नट, टोपल्या विणणारे बुरुड, मासे पकडणारे कोळी, शिकार करणारे पारधी/ भिल्ला, खलाशी, साळी, सोनार, शिंपी, सुतार, तेली, सूत, कुंभार, न्हावी व लोहार. याशिवाय यवन व म्लेंच्य यांना म्हणजे साधारणत: सर्व अहिंदूना अस्पृश्य लेखले जाते. बौद्ध व जैन धर्माच्या लोकांनासुद्धा अस्पृश्य लेखण्यात येत असे. बौद्ध, पाशुपत, लोकायत किंवा नास्तिक यांचा, किंवदुना भयंकर पापे करणाऱ्या ब्राह्मणाचाही जर स्पर्श झाला तर सचैल स्नान करावे लागे. अस्पृश्यांमध्ये २ वर्ग पडतात. १. व्यवसायजन्य २. जातिजन्य. किंत्येक व्यवसाय सामाजिक अगर धर्मिकदृष्ट्या कलंकित मानण्यात आले आहेत. त्यात काही अगदीच हलके आहेत तर काहींमध्ये विशेष कौशल्याची जसर असते. तथापि काही बाबतीत स्पर्शस्पर्शाची सोनाराची किंमत न्हाव्यापेक्षा जास्त समजली जाते. त्याचप्रमाणे लोहार व नट यांची व चांभारांची योग्यता एकाच मापाने मोजण्यात येत असे. हे लोक समाजाच्या इतर व्यक्तींशी सहभोजन करण्यास का अपात्र समजले जावेत अगर त्यांचा स्पर्श दूषित का मानला जावा ह्याबद्दल काहीच स्पष्ट काऱणे सापडत नाहीत, हेही महाराजांनी आवर्जून नोंदविले आहे.

भारतीय संदर्भात जातिव्यवस्थेची उत्तरंड वर नमूद केलेल्या त्रिविध स्तरभेदांशी मिळतीजुळती असली, तरीही वर्णभेदापेक्षा जातिभेदाची बंधने कडक असतात हा मुद्दा जपानी समाजाचे उदाहरण देऊन महाराजांनी स्पष्ट केला आहे. वर्गभेदाचे थर हे पाण्याच्या थरासारखे असतात व कर्तृत्वाच्या बळावर खालच्या वर्गातून वरच्या वर्गात प्रवेश करून घेता येतो. जपानी समाजात हा लवकीकपणा आढळतो. भारतातील जातिसंस्थेने निर्माण केलेले हक्क मात्र केवळ जन्माने प्राप्त होतात. त्यामुळे भारतीय जातिव्यवस्थेच्या उत्तरंडीत हा वर्गबदलाचा उर्ध्वगामी प्रवास शक्य नाही. (मुंबई, २३ मार्च १९९८) ह्या दुर्देवी व बुद्धिहीन जातिसंस्थेइतके आपल्या समाजाचे नुकसान व अनर्थ दुसऱ्या कोणत्याही संस्थेने केले नाही, असा महाराजांचा अभिप्राय आहे.

आकस्मिकीत्या प्राप्त होणाऱ्या जन्मावर सामाजिक दर्जा केव्हाही अवलंबून असू नये. हीन व दरिद्री जातींना मानवतेच्या स्वाभाविक हक्कापासून केव्हाही दूर लोट्टा कामा नये या भूमिकेची त्यांनी आयुष्यभर पाठाखण केली. (१८ ऑक्टोबर १९०३.) लाहोर किंबहुना समाजाची किंवा राष्ट्राची प्रगती ही त्यातील उच्च मानलेल्या वर्गाच्या स्थितीवर अवलंबून नसून त्यातील हलक्यातल्या हलक्या वर्गाच्या स्थितीवर अवलंबून असते, हे त्यांनी आग्रहपूर्वक संगितले आहे. (पुणे अहिल्याश्रम) आपल्या कर्तृत्वाला वाव मिळण्याकरिता सर्वतोपरी संधी मागण्याचा लोकांचा हक्क आहे. तशी संधी त्यांना न मिळू देणे हा एक प्रकारचा दरवडेखोरपणा असून निसर्गाविरुद्ध गुन्हा आहे, असेही त्यांनी म्हटले आहे. (लाहोर, २६ सप्टेंबर १९०३)

जातिसंस्थेच्या राजकीय स्वरूपावरही त्यांनी भाष्य केले आहे. आपल्या एका भाषणात या विषयाची चर्चा करताना ते म्हणाले होते, “इतिहासावरून असे दिसते की, ब्राह्मण राजाच्या अमदानीत ब्राह्मणच मंत्री असत. फार झाले तर ब्राह्मणांच्या ताटाखालची मांजरे होऊन राहिलेले स्त्री-पुरुष सत्ता मिळवू शकत. या योगाने जातिभेदाचे स्वरूप जास्त तीव्र झाले. निरनिराळ्या प्रकारच्या विशिष्ट हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी कायदे निर्माण झाले. त्याचा परिणाम असा झाला की, जातिसंस्थेला राजकीय स्वरूप प्राप्त होऊन राजकीय सत्तेच्या आधारावरच तिचे अस्तित्व अवलंबून राहू लागले.” (बडोदे, १ फेब्रुवारी १९३३) या वर्गाने खोट्या जातिभेदाचे संगोपन केले, त्याच वर्गाच्या हाती विद्येचा मत्ता होता. या वर्गाचे सर्व ज्ञान व बुद्धी, अस्पृश्यांना विश्वबंधुत्वाच्या अमोल हक्कांपासून कसे दूर लोट्टा येईल या गोष्टीवरच खर्च होत असते, अशी टीकाही महाराजांनी केली आहे.

सप्राट अशोकाने दंडसत्ता व व्यवहारसमता यांचे तत्त्व अमलात आणून जातिसंस्थेच्या मुळावर घाव घातला. हाच नमुनादर्श सयाजीरावांनी अनुसरलेला दिसतो. “अस्पृश्यता निवारण हा विषय महाराजांना त्यांच्या कारकिर्दीच्या प्रारंभापासून जिव्हाळ्याचा वाटत असे. या विषयासंबंधीचे काही प्रत्यक्ष प्रयोग त्यांनी बडोदे राज्यात केले होते.” (२३ मार्च १९१८, मुंबई) अमुक मनुष्याने ब्राह्मण जातीत जन्म न घेण्याचा गुन्हा केला म्हणून त्याला बहिष्कृत मानण्यास आपली मूक संमती देणे, म्हणजे त्या माणसाचा सामाजिकदृष्ट्या खून करण्यासारखे आहे, असे त्यांचे मत होते. (बडोदे, १९३३). जपान, चीन व हिंदुस्थान या तिन्ही देशांतील धर्मकल्पना सारख्याच आहेत; पण एखाद्या सामाजिक अनिष्ट चालीला कायमची बंदी करू शकणारी राजकीय किंवा धार्मिक सत्ता आपल्याकडे नाही याची त्यांना जाणीव होती. इतर देशात ही अडचण नसते. तिथल्या सुसंस्कृत पुढाच्यांच्या प्रेरणेने राजेलोक किंवा धर्मगुरु एका हुक्मासरशी वाटेल त्या दुष्ट चालीचा नायनाट करू शकतात. उदाहरणार्थ, आपल्याकडच्या अतिशूद्राप्रमाणेच (जन्मतःच नीच किंवा हलका) जपानी लोकात ‘हीनैन’ (माणसाबाहेरचा) समजल्या जाणाऱ्या लोकांना गावामध्ये राहण्यास मज्जाव असे. खानेसुमारीत त्यांची गणना केली जात नसे. अशा प्रकारे या लोकांचा एक निराळाच बहिष्कृत वर्ग जपानमध्ये उत्पन्न झाला होता व पुढे ते जातिबाहाही ठरवले गेले होते. आपल्याकडच्या अस्पृश्यांप्रमाणे त्यांचा विटाळ वाटू लागला होता. या पार्श्वभूमीवर १८७९ च्या जुलै महिन्यात बादशाही आज्ञापत्र निघून त्याने जातिभेदाचा

काटाच उपटून टाकला. इ. स. १८६८ ते १८७१ या वर्षात जपानात जी सुधारणा झाली ती केवळ राजकीय स्वरूपाचीच नव्हती, तर आर्थिक व सामाजिक स्वरूपाचीही होती. १८७१ च्या जपानच्या बादशाहांच्या आज्ञापत्रातील वाक्ये पुढीलप्रमाणे होती : एटा व हीन-इन या संज्ञा रद्द करण्यात आल्या आहेत. त्या नावाच्या जातीत जन्मलेल्या लोकांची नोंद अतःपर लोकगणतीच्या सामान्य पत्रकात होत जाईल. तसेच त्या लोकांचा सामाजिक दर्जा व उपजीविकेचे धंदे, हे बाकीच्या लोकांच्या दर्जा-धंद्याप्रमाणे राहतील. या लेखणीच्या एका फटक्यासरशी सर्व जपानातल्या अस्पृष्टांना बंधमुक्त केले गेले. या आज्ञापत्राने राबत्या मजुरांना भोक्त्या मालकांच्या वर्गात आणले. नव्या नागरिक दलाच्या गाभाच्यात त्यांचा प्रवेश करविला गेला. अब्राहम लिंकनचा दास्यमुक्तीचा जाहीरनामा (Emancipation Proclamation) व रशियाच्या झार अलेक्झांडर याचे १८६९ चे आज्ञापत्र ही जपानच्या आज्ञापत्राचीच भावांडे आहेत. सामाजिकदृष्ट्या माणसाची योग्यता ही त्याच्या स्वतःच्या कर्तव्यारीवर अवलंबून असते, हे जे आधुनिक सुधारणेचे प्राणभूत तत्त्व, त्या तत्त्वाला या आज्ञापत्रांनी सर्वमान्यता दिली. नव्या समाजपद्धतीमुळे पूर्वीची कुरंबणा व आकुंचितपणा नष्ट होऊन लोकांत नवा उत्साह, नवी धडाडी उत्पन्न झाली. आपल्याकडे ही हे परिवर्तन व्हावे, अशी महाराजांची तीव्र इच्छा होती. आपल्या राज्यात अस्पृश्यता बंदीचा कायदा करून त्यांनी याविषयीचे पहिले पाऊल उचलले होते. सार्वजनिक सभांतून व जेथे जेथे सार्वजनिक व्यवहार चालतो अशा ठिकाणी जातिभेदाची तीव्रता कमी झाली पाहिजे, असे आवाहन सयाजीराव आपल्या प्रजेला करत असत. (बडोदे, ९ फेब्रुवारी १९३३). अस्पृश्यता निवारणासाठी प्रथम लोकांच्या मानसिक विचारांची शुद्धी होणे जरूर आहे, अशी त्यांची धारणा होती. (पुणे अहिल्यादेवी) दलितवर्गाकरिता बचाच सुधारणा त्यांनी अमलात आणल्या. शिक्षणाकरिता वस्तिगृहे, शिष्यवृत्त्या, अधिकारच्या जागा, शिक्षणासाठी मदत अशा विविध मार्गांनी त्यांनी अस्पृश्योद्धाराच्या कार्याला चालना दिली. अस्पृश्यवर्गांय पुढारी डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर यांना शिक्षणासाठी मदत केली, त्यांना संशोधनासाठी अमेरिकेत जाण्यासाठी शिष्यवृत्ती दिली. बडोद्यात नोकरी दिली.<sup>१६</sup>

सयाजीरावांच्या जातिधर्ममीमांसेला तत्कालीन राष्ट्रवादाची जोड आहे. वसाहतवादी राजवटीचा प्रतिवाद करण्यासाठी भारतवासीयांच्या एकजिनसी समाजधारणेचे बळ ही एक प्राथमिक अटी असल्याची त्यांची धारणा दिसते. आपल्या एका भाषणात ही भूमिका कथन करताना त्यांनी म्हटले आहे, “माझी सहानुभूती प्रांतविशिष्ट किंवा जातिविशिष्ट नाही. प्रांत व जाती मी वेगवेगळ्या लक्षातच घेत नाही. ती सर्व एकाचीच अंगे आहेत असे मी समजतो. अंगे जर सुधारली व पूर्ण झाली तर अवयवीही पूर्ण होणारच. हिंदवासीयांनी प्रांतिक, जातीय किंवा स्थानिक पूर्वग्रह आता बाजूला सारून एकाच राष्ट्रीय प्रेरणेने उद्युक्त झाले पाहिजे. असे त्यांना वाटायचे.” (२६ सप्टेंबर १९०३.)

भेद हा ज्या समाजाचा पाया त्या समाजाचे कल्याण होणे दुरापास्त असल्याचे त्याचे ठाम मत होते. त्यामुळे भारतीय समाजाच्या जातिभेदात्मक संरचनेचा उच्छेद करणे ही गोष्ट सहजासहजी शक्य नाही, याचेही वस्तुनिष्ठ भान त्यांना होते. ही मिलटरीच्या साहाय्याने किंवा पोलिसांच्या महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ९६

सत्कीने दूर होणारी गोष्ट नाही. मुळात त्यासाठी लागणारी शिस्त आणि आज्ञाधारकपणा आपल्या लोकांत नाही, कोणत्याही बाबतीत सर्वचे एकमत होणे शक्य नाही, त्यामुळे सुधारणा लोकांचे मन वळवून व खात्री पटवूनच (persuasion & conviction) झाल्या पाहिजेत अशी त्यांची धारणा होती. यासाठी त्यांनी शंकराचार्य आणि गौतमबुद्धाचा दाखला दिला आहे. शंकराचार्य आणि गौतमबुद्ध यांनी ज्या सुधारणा केल्या, त्या ज्ञानसामर्थ्यनिचे केल्या होत्या. पोटजातींचे एकीकरण हा अशा सुधारणांचा प्रारंभबिंदू ठरू शकेल असेही त्यांनी सुचविले आहे. जाती एक करण्याचा विषय तुलनेने अवघड आहे; पण पोटजातीच्या एकीकरणाचा प्रश्न सोडण्यापासून त्याचा प्रारंभ करणे इष्ट राहील अशी जातिउच्छेदनाच्या कार्यक्रमाची एक व्यवहार्य दिशा सयाजीरावांनी सुचविली आहे. (२९ ऑक्टोबर १९०९).

इतिहासाचार्य वि. का राजवाडे यांनीही पोटजातींनी जातीत व संकरजातींनी मूळ जातीत जाण्याची प्रक्रिया सुरु केली पाहिजे, असे म्हटले होते. मात्र असे असूनही राजवाड्यांनी महाराजांच्या सुधारणा कार्यक्रमांवर टीका केली आहे. ज्या सार्वजनिक कायद्यांनी व पद्धतींनी संस्थाननिष्ठा व संस्थान सामर्थ्य वाढेल ते कायदे व त्या पद्धती तेवढ्या सुधारणेच्या, बाकीच्या निवळ रिकामटेकड्या कुधारणेच्या होत. वेदोक्ताने राजनिष्ठा व राजसामर्थ्य वाढत असले तर ते सुधारणा समजावे, नसले तर ते कुधारणा म्हणून खुशाल निंदावे. जाती मोडल्याने येत्या पंचवीस वर्षात संस्थान समर्थ होत असेल व प्रजा राजनिष्ठ होत असेल, तर त्या नष्ट करण्याचे उपाय जारीने सुरु करावे. असे काहीसे औपरोधिक विधान राजवाड्यांनी केले होते. (राजवाडे, १९९८, पृ. ६२६.)

स्वतः सयाजीराव गायकवाड यांची सुधारणावादाच्या संदर्भात कुठलीही आक्रमक वा उतावळी भूमिका नव्हती. जातिभेद हा वंशभेद समजून या संदर्भात होणाऱ्या मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघासारख्या संस्थेकडून देखरेख ठेवण्याची व्यवस्था हवी, अशी मागणी अलीकड्या काळात जिन्हिवा परिषदेतून पुढे आली आहे. यासंदर्भातही सयाजीराव गायकवाडांच्या घिंतनाला महत्त्व आहे. जातिभेदात्मक विषमता आणि वंशभेदात्मक विषमता यात मूलभूत फरक आहे, हे लक्षत घेऊन महाराजांनी सामाजिक विषमतानिर्मूलनाच्या विदेशी नमुन्यांना अनुसरणारा विचार बाजूला ठेवलेला आहे. जातिव्यवस्था ही वंशप्रमाणे जीवशास्त्रीय रचना नसून सामाजिक श्रेणींची सांस्कृतिक रचना आहे. सांस्कृतिक वर्तन हे गांधीलमाशा किंवा मुंग्यांच्या वर्तनाप्रमाणे बीजपेशींनी नियत होत नसून प्रत्येक पिढीला ते अर्जित करावे लागते. (रुथ बेनेडिक्ट, १९८४, पृ. १२) सार्वजनिक जीवन जगताना जैविक प्रवृत्तींपेक्षा जातिव्यवस्थेचा, सामाजिक श्रेणीरचनेतील उतरंडीचा दाब कायम कार्यरत असतो. या दाबामुळे आंतरजातीय विवाह होत नाहीत. जातीचा अहंकार दूर होत नाही, तशी गुलामीची भावनाही पुसली जात नाही. जातवर्णव्यवस्थेच्या मागे धार्मिक पावित्र्य आणि विटाळाची सामाजिक मानसिकता दडलेली आहे. त्यामुळे भारतातील जातीच्या प्रश्नाची सोडवणूक जगतल्या अन्य नमुनादर्शप्रमाणे, धर्मनिरपेक्ष मूल्यकल्पनांच्या आधारे सोडविणे कठीण आहे. हे वास्तव सयाजीरावांनी ओळखले होते. भारतीयांची सामाजिक, मानसिक, राजकीय ठेवण लक्षात घेता आपल्याला अपेक्षित असलेले हे परिवर्तन जपानच्या जाहीरनाम्याप्रमाणे किंवा रशियातल्या बोल्शविक क्रांतीप्रमाणे झटपट अमलात येणार नाही, याची त्यांना जाणीव

होती. कुठल्याही सुधारणा घाईघाईने होत नसतात, त्यासाठी पुरेसा वेळ द्यावा लागतो, तोपर्यंत संयम ठेवून सुधारणेचा कार्यक्रम सुरु ठेवावा लागतो, असे त्यांचे व्यवहार्य मत होते.<sup>१९</sup> दीर्घकाळ मानसिक संधारण करून जातीमुळे प्राप्त होणारा अहंकार, श्रेष्ठकनिष्ठत्वाची भावना, धार्मिक पावित्र्यविडंबनात्मक कल्पना यांचा उच्छेद केल्याशिवाय हा प्रश्न सुटणार नाही, हे त्यांनी ओळखले होते. म्हणून या विषयावर आपल्या भाषणांतून निरंतर समाजप्रबोधन करण्याचे ब्रत त्यांनी निभावले आहे. महाराजांच्या या संयत पुरोगामी धोरणामुळेच कदाचित फारसे वादंग न उठता बडोद्यात सुधारणांचा अंमल सुरु झाला असावा.

सयाजीराव गायकवाड यांचे सुधारणावादी विचार मैकियाह्लीच्या राजकीय तत्त्वज्ञानाला जवळ जाणारे आहेत. (महाराजांनी आपल्या राजकीय कारकिर्दीच्या प्रारंभभकाळातच त्यांनी मैकियाह्लीच्या ग्रंथाचे मराठी भाषांतर करवून घेतले होते.) मैकियाह्लीने खुल्या समाजाचा पुरस्कार केला होता. स्पर्धेची संधी समान असेल आणि अशा समान संधीवर आधारलेल्या स्पर्धेतून परिस्थितीतील विषमता निर्माण होत असेल तर ती विषमता वैध व वांछनीय मानणाऱ्या समाजाचे वर्णन ‘खुला समाज’ असे केले जाते. (मेलवीन ट्युमिन, १९८३, पृ. ४) असा समताधिष्ठित खुला समाज निर्माण होण्यासाठी राज्याने कायदे करावेत, लोकांची मानसिकता घडवावी आणि त्यासाठी निरंतर समाजप्रबोधनाचा मार्ग अमलात आणावा अशी सयाजीरावांची राजनीती होती. वेदोत्त प्रकरणापासून अस्पृश्यताबंदीपर्यंत वेळोवेळी केलेल्या सुधारणा आणि कायदे यातून खुला समाज घडविण्यासाठी लागणाऱ्या सामाजिक अभियांत्रिकीचा प्रयोग त्यांनी आपल्या राजवटीत करून पाहिला. स्वतःच्या स्वार्थासाठी दुसऱ्याच्या श्रमांचा गैरफायदा घेणारी वेळबिगारीची पद्धत बंद केली. स्थियांच्या दुर्बलतेचा फायदा उठवून त्यांच्यावर पुरुषसत्ताक वर्चस्व गाजविणाऱ्या रुढींचे उच्चाटन करण्यासाठी कायदे केले आणि स्थियांना व दुर्बल घटकांना स्वतःच्या पायावर उभे करण्यासाठी कौशल्यसंपादनाच्या संधी निर्माण करून दिल्या. २१व्या शतकातील पूर्ण स्पर्धेवर आधारलेल्या मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या पार्श्वभूमीवर समताधिष्ठित समाजाचे स्वप्न साकारण्यासाठी राज्यकर्त्यांना आणि समाजधुरिणांना दिशादर्शक ठरणारे हे कार्य आहे. जातिधर्मभेदात्मक विषमतेची मुळे उखडून काढण्यासाठी संधींच्या समतेवर अधिष्ठित खुला समाज घडविण्याचे तत्त्वज्ञान ही महाराजांच्या भाषणांची खरी फलश्रुती आहे. सत्ता व विशेषाधिकार यांच्या क्षेत्रांतील विषमतेची जागा समतेने घ्यावी या थॉमस हॉब्झच्या विचारांशी सयाजीरावांचे विचार जुळतात. आर्थिक शोषणाबरोबर सांस्कृतिक शोषणही संपवण्याला प्राधान्य देणारी त्यांची वैचारिक मांडणी आहे. ‘स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तत्त्वांचा अभाव म्हणजे ब्राह्मणशाही’ अशी व्याख्या डॉ. आंबेडकर यांनी केली होती. भांडवलशाही आणि ब्राह्मणशाही अशा दुहेरी शोषणव्यवस्थेचा मुकाबला केल्याशिवाय समताधिष्ठित समाज निर्माण होणार नाही, अशी भूमिका त्यांनी १९३८ साली मनमाडच्या भाषणातून मांडलेली आहे. अशा प्रकारच्या समताधिष्ठित समाजनिर्मितीसाठी लागणारा द्रष्टेपणा सयाजीराव गायकवाडांकडे होता. धार्मिक-सामाजिक पुनर्घटनेसाठी जसर तेथे कायदे करायचे आणि त्याला सुधारणावादी उपक्रमांची जोड द्यावयाची अशी सयाजीरावांची कार्यशैली होती. त्यांच्या या कार्यशैलीतून बडोद्यात ज्या धार्मिक-सामाजिक सुधारणा झाल्या त्याचा मागोवा महाराजांच्या या भाषणांतून घेता येतो.

## ७.४ जातिभेदनिर्मूलनाचे मार्ग

१९०४ साली १८ व्या राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेचे उद्घाटन करताना आपल्या भाषणातून महाराजांनी जातिसंस्थेतील घातक प्रथांची चर्चा केली आहे. जातिसंस्थांच्या अर्थशून्य असलेल्या कर्मठ नियमांनी मानवी आयुष्य जखडले गेले आहे. कुटुंबसंस्था, वैवाहिक जीवन, शिक्षण अशा सर्वच क्षेत्रांवर हे जातिसंस्थेचे सावट आहे. जातीनुसार व्यवसाय निश्चित होत असल्याने माणसाच्या कर्तृत्वाचा परीघ संकुचित झाला आहे. व्यवसायबदल करता येत नाही, परदेशगमन करून पाश्चात्यविद्या शिकता येत नाहीत, जातीजातीत सुसंवाद नाही. जात स्थानिक देष वाढविते, देशात दुही माजविते, बुद्धीची वाढ खुंटविते, राष्ट्रीय शक्तीचा झास घडवून आणते. या दुःस्थितीवर मात करण्यासाठी सर्व जातीत रोटीबेटीव्यवहार सुरु करावेत व कटू भेदाभेद नष्ट करावेत, असे महाराजांनी आवाहन केले होते. (मुंबई, ३० डिसेंबर १९०४)

### (क) विवाहविषयक कायदा

जातिभेद संपृष्टात आणण्याच्या प्रक्रियेला चालना देण्यासाठी त्यांनी विवाहविषयक कायदा (The Baroda Special Civil Marriage Act) संमत केला. या कायद्यान्वये अनुलोम-प्रतिलोम विवाहातून वा अन्य कोणत्याही माध्यमातून कुठल्याही धर्मातील व्यक्तीला आंतरजातीय विवाह करण्यास अनुमती राहील असे घोषित करण्यात आले. अशा आंतरजातीय विवाहामुळे जातिप्रथा मोडल्याबद्दल जातपंचायतीस कुठल्याही व्यक्तीस शिक्षा करता येणार नाही किंवा जातिबहिष्कृत करता येणार नाही, असा कायदा करण्यात आला. १९०९ च्या कायद्याने विधवापुनर्विवाहास मान्यता दिली, १९०४ साली त्यांनी बालविवाह प्रतिबंधक कायदा केला आणि १९३९ साली घटस्फोटाचा कायदा करून विवाहबंधनातून मुक्त होण्याचीही संधी दिली.

### (ख) सहभोजनास उत्तेजन

जातिधर्मातील पंतिभेद दूर करण्यासाठी त्यांनी स्वतःपासून प्रारंभ केला. सयाजीविहार क्लबमध्ये ब्राह्मण- ब्राह्मणेतर, हिंदू-अहिंदू, स्पृश्य-अस्पृश्य यांच्या सहभोजनाचा कार्यक्रम करून त्यांनी लोकांना पंतिभेद दूर करण्याचा संदेश दिला. श्री. आनंदराव पवार यांनी यासंबंधी लिहून ठेवलेली आठवण पुरेशी बोलकी आहे. त्यांचा मुलगा इब्राहिमखान याने 'मुस्लिम महार' या आत्मचरित्रात ही आठवण लिहिली आहे : 'प्रजेची सुधारणा व प्रजेचे अनुरंजन ही दुधारी तलवारीसारखी असतात. ती दोन्ही महाराजांना साधली हेच विशेष. जुन्यांना बिचकू न देता व नव्यांना बिथरू न देता त्यांनी ज्या क्रमाने पंतीतला जातिभेद दूर केला तो असा - राजवाड्यात ताटापाटांच्या पंती असत, त्याएवजी खुर्चीमेजांचे खाने सुरु केले. उपाहार असेल तर तोही त्याच पद्धतीचा. अशा प्रसंगी एकाच दिवाणखान्यात किंवा शामियान्यात जातीवार बिछायती किंवा गट ठेवीत. पुढे बिछायत एकच पण मेजे वेगवेगळी ठेवीत. मेजातले अंतर कापीत कापीत पुढे शाकाहारी व मांसाहारी हिंदु एकत्र केले. नंतर पार्शी, मुसलमान वगैरे परधर्मीयही हळूहळू सामील केले. अशा क्रमाने भोजनातला जातिभेद महाराजांनी लोपवून

टाकला. या क्रमांतले एकेक पाऊल टाकताना महाराजांनी व्यर्थ घाई केली नाही, किंवा रेंगाळून मागे राहणाऱ्या शंकेखोरांना काढीचे शासनही केले नाही, हे आजच्या सुधारकांनी लक्षात घेण्यासारखे आहे.” (फकिरुद्दिन बेबूर, २०१३, पृ. ७९) सार्वजनिक उपाहारगृहात सर्व जातिधर्मांना एकाच टेबलावर उपाहार करण्यास कायद्याने मोकळीक देण्यात आली.

### (ग) मंदिरप्रवेश

महाराजांनी आपले खंडोबाचे मंदिर अस्पृश्यांना खुले केले; सर्व सरकारी मंदिरात मंदिरप्रवेश खुला केला. १९२९ साली आर्य समाजाने महाराजांच्या या कामगिरीबद्दल ‘पतितपावन’ ही उपाधी देऊन त्यांचा गौरव केला. विडुल रामजी शिंदे यांनी आपल्या आठवणीत नमूद केले आहे की, ब्रिटिश हिंदुस्थानात मंदिरप्रवेशाच्या चळवळीस सनातन्यांचा जेवढा विरोध झाला तेवढा बडोद्यात झाला नाही. याचे कारण महाराजांची कार्यशैली. त्यांनी परमेश्वर सर्वावर सारखेच प्रेम करतो, म्हणून जातगोत न मानता सर्व हिंदू धर्मीयांस देवळात प्रवेश करू घावा अशा आशयाची पत्रे देवळांच्या मालकांना लिहिली. (१९३३, श्री सयाजी गौरवग्रंथ, भाग १, पृ. ९९) परस्पर सलोखा निर्माण करून सामाजिक सुधारणा आण्यावर महाराजांनी भर दिला. त्यामुळेच कदाचित बडोद्यातील वेदोक्त प्रकरणात कोल्हापूरसारखा कडवा विरोध झाला नसावा.

### (घ) अस्पृश्योद्धार

बडोदे संस्थानात श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांनी १८७७ साली सर्वप्रथम स्वतःच जातिभेदाची कडक बंधने झुगारून दिली. १८८२ साली अंत्यजांसाठी १८ शाळा सुरु करून अस्पृश्योद्धाराचे काम हाती घेतले. १८९९-९२ साली बडोदे, अमरेली, पाटण आणि नवसारी येथे अंत्यजांच्या मुलांसाठी वसतिगृहे काढून शिक्षणाच्या सुविधेबरोबरच त्यांच्या निवास-भोजनाची व्यवस्था केली. उच्च जातींना ज्या शैक्षणिक सोयी सवलती आहेत त्याच अस्पृष्टांनाही मिळाव्या अशी त्यांची भूमिका होती. या अर्थाने महात्मा फुले यांच्या सामाजिक समतेच्या तत्त्वज्ञानाशी सयाजीराव गायकवाडांच्या विचारांचे कुलसाम्य आढळते. सामाजिक सुधारणांच्या बाबतीत केवळ राजाज्ञेने सर्व काही सुरक्षीत होईल, असे झाले नाही. त्यामुळे सयाजीरावांना राजा असूनही सामाजिक सहमती मिळवायला त्रास झाला. हा अनुभव महाराजांनी आपल्या एका भाषणात कथन केला आहे. अंत्यजांच्या शाळेत शिक्षक म्हणून काम करण्यासाठी महाराजांनी उच्चवर्णीय हिंदू शिक्षकांना पाचारण केले; पण एकजणही तयार झाला नाही. फक्त मुसलमान व आर्यसमाजी लोकच हे काम करण्यास तयार झाले. वास्तविक वसतिगृहात दाखल होऊन शिकू लागलेली अंत्यजाची मुले तीन-चार वर्षांत इतकी सुधारतात की तिहाईत लोक त्यांना उच्च वर्णाचीच मुले समजतात, इतका त्यांच्यात आमूलाग्र बदल होतो. पण उच्चवर्णीयांना स्वतःच न्याय हक्क जसे हवे असतात तसे दुसऱ्याचे न्याय हक्क घायला मात्र त्यांची खळखळ होते. ज्या तत्त्वानुसार तुम्ही राजकीय हक्क मागता त्याच तत्त्वानुसार तुमच्या खालच्या वर्गातील लोकांना तुम्ही सामाजिक हक्क घायला नकोत का? असा प्रश्न महाराजांनी आपल्या भाषणातून लोकांना विचारला आहे. (मुंबई, २३ मार्च १९९८) या मागासवर्गीय लोकसमूहाला ‘डिप्रेस्ड’ अथवा ‘दलित’ म्हटलेले सयाजीरावांना आवडत नसे. १९०९ साली पुण्याच्या डिप्रेस्ड कळास मिशनच्या सभेत त्यांनी महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १००

जातिभेद निर्मूलनासाठी 'निराश्रित' हा शब्द न वापरण्याची सूचना केली होती. १९११ साली लंडनच्या जागतिक वंशविषयक परिषदेत सर्व वंशांना व सर्व लोकांना समान पातळीवर आणण्यासाठी विचारविश्व आणि भावनाविश्व यात समतोल साधण्याची भूमिका मांडली. १९१८ साली मुंबई येथे अ. भा. अस्पृश्यतानिवारण परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते त्याचे अध्यक्षस्थान स्वीकारून त्यांनी आपल्या अस्पृश्यतानिवारणाच्या भूमिकेचा पुनरुच्चार केला.

अस्पृश्यतेचा प्रश्न हा राष्ट्रीय महत्त्वाचा प्रश्न असून सर्वांनी मिळून तो सोडवला पाहिजे, यासाठी जनभावना तयार करण्याचे काम ते आपल्या भाषणांतून करीत असत. <sup>२०</sup> "आपल्यातले पूर्वग्रह, लोकभ्रम इ. सडक्या गोर्टींचा बुजबुजाट नष्ट करून टाकण्याचे भीमशक्तीचे काम आपण आधी केले पाहिजे. त्यातच खच्या प्रगतीचा मार्ग आक्रमण्यास आपण तयार होऊ शकू." हा विचार त्यांनी आपल्या भाषणातून वेळोवेळी मांडला आहे. (२८ ऑक्टोबर १९०७) हे विचार प्रत्यक्षात आणण्यासाठी, पारंपरिक विषमतेच्या रुढी मोहून काढण्यासाठी व ऐहिक जाणिवा रुजवण्यासाठी त्यांनी कायदे केले, प्रबोधन सभा घेतल्या. राज्यकारभारात अंत्यजांचा सहभाग असावा त्यांना वाटे. एका भाषणात त्यांनी म्हटले होते. "राज्यकारभारात लायक असे एक दोन अंत्यज विद्यार्थी उच्च अभ्यासासाठी विलायतेला पाठवावे. मात्र त्यांनी परत आल्यावर या अंत्योद्धाराच्या कामी सध्या जे फुटकळ प्रयत्न चालले आहेत ते संकलित करण्याची जबाबदारी पत्करली पाहिजे. अशी जबाबदारी घेण्यास तयार असतील त्यांना मी विलायतेला अवश्य धाडीन." (२९ जनवरी १९२७) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना शिष्यवृत्ती देऊन महाराजांनी विलायतेला पाठविले, आणि महाराजांच्या इच्छेप्रमाणे अंत्योद्धाराच्या राष्ट्रीय कार्यात त्यांनी मोलाचे योगदान दिले, हा इतिहास सर्वश्रुत आहे. १९२७ साली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना बडोदा संस्थानाच्या धारा सभेत दलितवर्गाचा प्रतिनिधी म्हणून समावेश करून त्यांनी वंचितांना राजकीय सत्ताकारणात स्थान दिले. १९३३ साली शिकागोच्या जागतिक धर्मपरिषदेतही मागासवर्गीय लोकांना जगात स्थान मिळवे, त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासंबंधीचे विचार मांडले. १९३७ साली आयुष्याच्या अखेरच्या पर्वातही त्यांनी साल्हेर (बागलाण) येथे आदिवासी परिषद घेऊन वंचितांच्या उद्धाराचा अजेंडा कायम ठेवला.

लोक अस्पृश्यांकडे विवेकनिष्ठ सम्यक बुद्धीने पाहत नाहीत; त्यांना मतलबाचे तेवढे कळते, पण व्यापक समाजहित कळत नाही, याची महाराजांना जाणीव होती. त्यामुळे आपल्या भाषणांतून लोकांचा दुरुप्पीपणा उघड करण्यावर त्यांनी भर दिला. स्वतःच्या फायद्याची वेळ आली म्हणजे वर्णाश्रमी हिंदू हा स्पृश्यास्पृश्य भेद तात्पुरता कसा विसरतो हे सांगण्यासाठी एका भाषणात त्यांनी शिदनाक महाराची गोष्ट सांगितली आहे. शिदनाक पेशव्यांच्या सैन्यात शिलेदार होता. तो महार असला तरी सैन्य लढाईस निघाले की त्याचा तंबू महारवाड्याप्रमाणे लांब व वेगळा राहत नसे. कारण शत्रूशी झगडताना जेथे जगण्याचीच भ्रांत तेथे सोवळया ओवळयाचा कोण विचार करीत बसतो? त्यामुळे लढवण्यांच्या पंतीत जातपात पुसायची नसते. ज्याची तलवार बळकट तोच आपल्या जातीचा खरा लढवण्या एवढेच तत्त्व तिथे पाळले जाई. हेच तत्त्व आपल्या रोजच्या व्यवहारात का असू नये, हा महाराजांचा प्रश्न आहे. महाराजांच्या मते आपण आपल्या

विटाळाच्या कल्पना, आपल्यातले जुने फाजील कडक निर्बंध काढून टाकायला हवेत. बाकीचे जग महत्वाच्या विचारचर्चेत घूर असताना आपण मात्र क्षुद्र भांडणापायी आपल्या विचारशक्तीचा क्षय करतो, याची महाराजांना खंत आहे. म्हणून आपल्या देशबांधवांनी आंतर्वर्णीय विवाह व सहभोजनांच्या मार्गाने नवकल्पना व सुधारणा प्रचलित केल्या पाहिजेत, असे आवाहन त्यांनी केले आहे. तसे झाले तर अस्पृश्याना धर्मातर करण्याची गरज पडणार नाही. (मुंबई २३ मार्च १९७८)

दलितांना न्यायाने वागविले पाहिजे या मुद्र्याचा त्यांनी वारंवार पुनरुच्यार केला आहे. लाहोरच्या भाषणात त्यांनी दक्षिण आफ्रिकेतील दलितांच्या दुःखांचा दाखला देऊन तशाच स्थितीत असणाऱ्या आपल्या येथेल्या बांधवांना तिरस्काराने वगविताना आपण पाहतो, तेव्हा मनाला होणाऱ्या इजेचे वर्णन केले आहे. “जर मला सत्ता व शक्ती प्राप्त होईल तर, उच्च म्हणविल्या जातीच्या या जुलुमाविरुद्ध बंड करण्याची पहिली संधी मी साधेन” अशा शब्दांत त्यांनी आपल्या भावना व्यक्त केल्या. इतकेच नाही तर आपण आर्यांचे वंशज आहोत अशी शेखी मिरवणाऱ्याना आपण दलित वर्गांशी न्यायाने वागलात तरच आर्य या पदवीला तुम्ही लायक व्हाल, अशी कठोर समज द्यायलाही ते विसरले नाहीत. (१८ ऑक्टोबर १९०३, लाहोर.)

सयाजीराव गायकवाड यांच्या जातिधर्ममीमांसेकडे मागे वळून पाहताना लक्षात येते की, महाराजांच्या जातिधर्मविषयक सुधारणा आणि तत्संबंधीची वैचारिक मीमांसा अत्यंत क्रांतदर्शी होती. १९९९ साली लंडन येथे भरलेल्या पहिल्या जागतिक वंशविषयक परिषदेत सर्व वंशांना आणि सर्व लोकांना समान संधीचे समतोल धोरण आखण्याची भूमिका त्यांनी मांडली होती. तसेच हिंदुस्थानच्या राज्यघटनेचे स्वरूप ठरविण्यासाठी १९३० साली भरलेल्या गोलमेज परिषदेत बोलताना राजकीय आणि आर्थिक, नैतिक आणि सामाजिक अशा सर्व दृष्टींनी हिंदुस्थानची पुनर्रचना करण्याची भूमिका मांडली होती. (चावडा, १९८७, पृ. ९२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारताच्या राज्यघटनेच्या माध्यमातून महाराजांच्या या भूमिकेला एका अर्थाने मूर्त रूप दिले आहे, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होऊ नये. विशेषत: महाराजांनी शैक्षणिक क्षेत्रात मागासवर्गीयांसाठी जी भूमिका घेतली होती तिचे प्रतिबिंब आपल्याला स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेत पहावयास मिळते. “The State shall promote with special care the educational and economic interests of the weaker sections of the people, and, in particular, of the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes, and shall protect them from social injustice and all forms of exploitation.” हे राज्यघटनेतले ४६ वे कलम सयाजीरावांच्या राजनीतीची आणि धार्मिक-सामाजिक सुधारणावादाची आठवण करून देते. महाराजांच्या अशा क्रांतदर्शी विचारांची समकालीन प्रस्तुतता आजही कायम आहे.

## ८. सयाजीरावांचा कला-संस्कृतीविचार

राजधर्माचे पद्धतशीर प्रशिक्षण, विद्याव्यासंग, पंडितवर्गाचा सहवास आणि युरोप - अमेरिकेच्या प्रवासातून संस्कारित झालेली अभिरुची यामुळे सयाजीरावांच्या प्रशासननीतीत कला आणि

संस्कृतीच्या जतन-संवर्धनाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले होते. मैकियावलीच्या ‘द प्रिन्सेस’ अर्थात राजधर्म या बीजग्रंथाचा फार मोठा प्रभाव त्यांच्या राजनीतीत दिसून येतो. मैकियावलीने जी राजकर्तव्ये सांगितली होती त्यात कला-क्रीडांना उत्तेजन देण्याचे महत्त्व आधोरेखित केले होते.<sup>२७</sup> सयाजीरावांनी हा राजधर्म तंतोतंत पाळला. त्यांनी राजा रविवर्मा यांच्या चित्रकलेला प्रोत्साहन दिले. बडोद्यात त्यांना स्टुडिओ एकाढून दिला, चित्रप्रदर्शनांना प्रोत्साहन दिले. निरनिराळ्या संगीतकारांच्या संगीतसभांचे आयोजन केले. क्रीडा आणि खेळांना उत्तेजन दिले. स्वतंत्र व्यायामशाळा काढल्या. चिंतामणराव वैद्यांसारख्या प्राच्यविद्या संशोधकास वर्षासन, महात्मा फुले यांना ग्रंथप्रकाशनार्थ अनुदान, अशा विविध योजना व उपक्रमांद्वारे नवविचारप्रवर्तन आणि अभिरुचिसंवर्धनास पाठबळ दिले. कला आणि विज्ञानातल्या प्रयोगशील अभिव्यक्ती करणाऱ्यांचे स्वागत करून, तसेच बुद्धिवारी आणि स्वतंत्र विचाराच्या लोकांच्या व संस्थांच्या माथ्यमातून शांततामय, आनंदी व सुसंवादी समाजाची निर्मिती करण्यासाठी त्यांनी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले. निरनिराळ्या संस्कृतीत नांदणाच्या कला-कल्पना, सामाजिक-संस्थात्मक व्यवस्था, प्रशासनिक नमुनादर्श आणि जीवनशैलीचा आदर करून जे जे चांगले, अनुकरणीय ते ते आपल्या राज्यात आणून रुजवण्याचा प्रयत्न केला. या मधुमक्षिका वृत्तीतून त्यांनी सातत्याने नवविचारांचे स्वागत केले आणि कुठल्याही एकच एक संप्रदायाचे वा विचारसरणीचे कर्मठ अनुयायी बनण्यापासून स्वतःला वाचविले.

भारतीय लोकांमध्ये जातीय अस्मितेतून येणारा अहंकार आणि त्यातून इतरांना हीन लेखण्याची वृत्ती, अस्पृष्टता आणि विटाळाच्या कल्पना, लिंगभेदात्मक विषमतेतून स्थियांच्या वाट्याला आलेली परवशता, सरंजामशाहीतून आलेली वेठबिगारी आणि आर्थिक शोषण, ज्ञानाच्या अधिकाराचे केंद्रीकरण झाल्याने निर्माण झालेले दमन-शोषणाचे विविध आकृतिबंध आणि त्यामुळे आतून पोखरल्या गेलेल्या भारतीय समाजाची परात्मता सयाजीरावांना खुपत होती. ही परिस्थिती बदलून त्या जागी सत्य, प्रेम, परस्परांवरील विश्वास, न्याय, सुरक्षा, स्वातंत्र्य, स्वावलंबन आणि मानवी प्रतिष्ठेची प्रस्थापना करणाऱ्या प्रत्येक विचारात, चळवळीत आणि कृतिकार्यक्रमात त्यांना रस होता. समाजाची विवेकपूर्ण पुनर्रचना करण्याच्या ध्यासातून त्यांनी पूर्वकालीन आणि समकालीन विचारव्यूह जाणून घेण्यात रुची दाखविली. एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतीय नवसुशिक्षितांनी युरोपातील प्रबोधन पर्वाप्रमाणे भारतातही ज्ञानोदय घडवून आणण्याचा प्रयत्न चालविला होता. या समकालीन वैचारिक नेतृत्वाचे नुसते स्वागतच सयाजीरावांनी केले नाही, तर ह्या नव्या ज्ञानोदयाच्या प्रयत्नांना पुरेसे पाठबळही पुरवले.

त्या काळातल्या युरोपकेंद्री विचारांचा फार मोठा प्रभाव तत्कालीन भारतीय सुशिक्षितांवर होता, तसा तो सयाजीरावांवरही होता. किंबुना नव्या नैतिकतेचा आणि विवेकवारी विचारांचा माग काढण्यात त्यांनी आपले आयुष्य व्यतीत केले. आदर्श विचारांचा शोध (The pursuit of ideal) हे त्यांच्या जीवनप्रवासाचे मध्यवर्ती सूत्र होते. रुसोच्या मते, माणसाच्या भ्रष्टतेला त्याने निर्माण केलेल्या सांस्कृतिक संस्थाच जबाबदार असतात. माणसाला निसर्गापासून दूर नेण्यात, त्याचे साधे, निर्मळ, विशुद्ध अंतःकरण, नैसर्गिक न्यायावर चालणारे जीवन, सामाजिक

समता आणि उत्स्फुर्त भावभावनांचे जीवन गढूळ करण्यात, माणसाला परात्म बनविण्यात या धार्मिक-सांस्कृतिक संस्थांचा वाटा मोठा आहे. या कृत्रिम माणसाने नैसर्गिक माणसाला कैद करून त्याचे पतन घडवून आणले. त्यामुळे धार्मिक, सामाजिक संस्थांमध्ये सुधारणा घडवून आणण्याची गरज ओळखून एकोणिसाव्या शतकात भारतात सुधारणावादाची मोहीम सुरु झाली. प्रार्थना समाज, ब्राह्मो समाज, आर्य समाज, सत्यशोधक समाज, डिप्रेस्ट क्लास मिशन, सर्क्हट्स ॲफ इंडिया सोसायटी ही काही उदाहरणे सांगता येतील. समाजाची विवेकपूर्ण रचना करावयाची झाली तर समाजातील आध्यात्मिक व बौद्धिक भ्रम, पूर्वग्रह, रुद्धि ग्रस्तता, अंधविश्वास, दमन आणि शोषणातले क्रौर्य संपुष्टात आणले पाहिजे. तसेही तरच आनंदी, मुक्त, स्वतंत्र, न्यायी, सुसंवादी, नैतिक आणि सदाचारणी जग निर्माण होईल हा विचार या चळवळींमागे होता. या सामाजिक पुनरुत्थानासाठी केवळ धर्मसुधारणा पुरेशा नाहीत, तर कला आणि विज्ञानाचा विकास हे माणसाचा वैचारिक पंगूपणा दूर करण्याचे मोठे शळ्य आहे, ही व्हॉल्टेअरची भूमिका होती. ज्लेटोच्या मते झानी अभिजनांकडे निश्चित असा विचारव्यूह असतो आणि तुलनेने तो अल्यमती असणाऱ्या लोकांचे जीवन नियंत्रित करण्यासाठी, व्यक्तिगत व सामाजिक समस्या सोडविण्यासाठी आज्ञावजा आकृतिबंध देऊ शकतो. स्टोईक परंपरेत ही जबाबदारी संत-शिक्षकांनी निभावली, हीच भूमिका सयाजीरावांनी एक राजर्धम म्हणून स्वतःकडे घेतलेली दिसते. राजा हा संतासारखा असावा, लोकपाल राजाने प्रजेच्या कल्याणासाठी, तिला नैतिक वळण देण्यासाठी लोकशिक्षणाच्या आणि अभिरुचिसंवर्धनाच्या विविध मार्गांचे आणि उपक्रमांचे सातत्याने भरण पोषण करण्याचे कर्तव्य निभावले पाहिजे, याची जाण असणारा हा राजा होता. माणसाला सत्याची आणि विवेकाची दिशा दाखविण्यासाठी, अज्ञान, रुढीग्रस्तता, कर्मठपणा, शोषण आणि गावंढपणा अथवा असंस्कृतता दूर करण्यासाठी ‘ज्ञानोदय’शिवाय दुसरा पर्याय नाही; आणि याच भूमिकेतून कला, साहित्य, विज्ञान आणि प्रबोधनाच्या विविध आविष्कारांना मुक्त वाव देणारा राजर्धम विकसित करण्यावर महाराजांचा भर होता. त्यांच्या विविध भाषणांतून या भूमिकेचा आणि वैचारिक दृष्टिकोनाचा प्रत्यय येतो.

## ८.१ संस्कृती संकल्पना

सर्वसाधारणपणे कलाजगत, बौद्धिक जीवनव्यवहार, सामाजिक-सांस्कृतिक संस्था संघटनांचे कार्य, आणि सांस्कृतिक उत्पादने यांचा समावेश संस्कृती या संज्ञेत केला जातो. समग्र जीवनशैलीचा पैस (Whole way of life) ‘संस्कृती’ शब्दात सामावलेला आहे. ‘संस्कृती’ या संज्ञेच्या उपयोजनेच्या अनेक अर्थच्छटा आहेत. ऊर्धगामी व अधोगामी चक्रातून फिरणारा पाळणा जसेजसा खाली-वर जातो तसतसे दर्शन बदलत जाते. त्याच न्यायाने दृष्टिक्षेत्रबिंदूनुसार ‘संस्कृती’ची व्याख्या बदलत जाते. ‘संस्कृती’ संकल्पनेचा वापर वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक आणि मूल्यमापनात्मक दृष्टिक्षेत्रबिंदूनुसार कसा बदलत जातो हा स्वतंत्र निबंधाचा विषय आहे. येथे सयाजीरावांच्या संस्कृतिविचारांची समीक्षा कशी करायची हा खरा प्रश्न आहे. दार्शनिक दृष्टीतून त्यांच्या विचारांचे आलोडन करायचे, की इतिहास लेखकांच्या दृष्टीतून त्यांच्या सांस्कृतिक कार्यांचे वर्णन करायचे, की राजकीय अभ्यासकांच्या मर्मदृष्टीतून त्यांच्या सांस्कृतिक भूमिकेचे मूल्यमापन करायचे हा

खरा प्रश्न आहे. या वेगवेगळ्या भिंगातून महाराजांच्या संस्कृतिविचारांचे विश्लेषण होऊ शकते. प्रस्तुत प्रस्तावनालेखकाच्या दृष्टीने सयाजीराव गायकवाड हे नवभारताच्या निर्माणाचे स्वप्न पाहणारे क्रांतदर्शी नेते होते. भारताच्या आधुनिक संस्कृतिनिर्माणाच्या प्रक्रियेला चालना देणाच्या विविध उर्जास्रोतांची चेतना जागविणारे उन्मेषवादी तत्त्वचिंतक होते; आणि मुख्य म्हणजे फलप्रामाण्यवादी (Pragmatic) भूमिकेतून राज्यशक्त हाकताना व्यावहारिक राजकीय भूमिका निभावणारे राजनीतिज्ञ होते. त्यामुळे या कार्यवौकटीच्या परिधातच त्यांच्या भाषणांतील संस्कृतीविचारांचे आकलन आणि विश्लेषण करायला हवे. हा राजा आणि त्याची एकूण कार्यशैली पारंपरिक सामंतशाही राजांसारखी नव्हती. सयाजीरावांनी राजेशाहीच्या पारंपरिक चौकटीतला राजधर्म (aristocratic) मानला नाही. एकाच वेळी “लोकपाल राजा”ची भूमिका<sup>२४</sup> आणि त्याचवेळी राजसत्तेत लोकांना सहभागी करवून घेण्यासाठी राजाची सत्ता प्रजेत वाटण्याची लोककेंद्री (democratic) भूमिका त्यांनी घेतली. ही दुहेरी भूमिका निभावताना स्थानिक जनसमूहांच्या जीवनव्यवहाराला नवे वळण देण्याची गरज होती. व्यापार संघटना (Guilds), शैक्षणिक संस्था (Academies), प्रदर्शने (Exhibitions), व्यावसायिक संघ (Professional societies), चळवळी (movements) यातूनच संस्कृतीची रचना किंवा बांधणी (Formation) होत असते, या जाणिवेतून अशा संस्था-संघटनांची निर्मिती व उभारणी करण्यात त्यांनी विशेष रस घेतला. त्यांनी जिथे भाषणे दिली आहेत ती सर्व क्षेत्रे वा व्यवहार हे संस्कृतीच्या बांधणीतले आधारस्तंभ आहेत. त्यामुळेच प्रत्येक सार्वजनिक कार्यक्रमातून नवा विचार रुजविण्याची संधी ते घेत असत. जनतेची मानसिक घडण करण्यासाठी दिलेली भाषणे असेच या मौखिक संहितांचे सर्वसाधारण स्वरूप आहे. अर्थात केवळ आज्ञाधारक नागरिक बनविणे एवढेच या भाषणांचे उद्दिष्ट नसून माणसाच्या विचार आणि प्रवृत्तीत बदल घडवून एक प्रकारचे सुसंघटित समाजमन घडविण्याची ही भूमिका होती. हळूहळू प्रजेला राज्यकर्ते बनविण्यासाठी त्यांची बौद्धिक मशागत करण्याची उत्कट प्रेरणा त्यामागे होती. सांस्कृतिक संस्था-संघटनांच्या मध्यमांतून नवभारताच्या आधुनिक संस्कृतीच्या पायाभरणीचे काम सयाजीरावांना साधायचे होते. त्यामुळेच महाराजांच्या संस्कृती विचारांत आधुनिक संस्कृती निर्माणावर भर आहे. निरनिराळे संघटित गट, संप्रदाय, पंथांचे अनुयायी, पंडित वर्ग यांना संबोधित करताना या व्यापक संस्कृतीविचाराची मांडणी होत गेली आहे. भारतीय आणि पाश्चिमात्य संस्कृतीचे सत्त्व वेचून नवभारताची सांस्कृतिक जडणघडण करणारा संश्लेषक विचार रुजविण्यावर त्यांनी आपल्या भाषणांतून भर दिलेला दिसतो. त्यांच्याच शब्दात सांगायचे तर Forward (अग्रेसर) या एका शब्दात महाराजांच्या संस्कृतीविचाराचे वर्णन करता येईल. त्यांच्या भाषणांना म्हणूनच आजही चिरंतनमूल्य प्राप्त झाले आहे.

प्रत्येक समाजाचे आपले म्हणून कांही सत्त्व असते, स्वतःचे मूल्यभान असते, आपला असा एक जीवनविषयक दृष्टिकोन असतो, निसर्गाशी आणि इतिहासाशी काही एक नाते असते आणि भविष्य घडविण्यासाठी लागणारा काही एक ध्येयवाद असतो. त्या त्या समाजाचा आपला असा एक गुरुत्वमध्य असतो. इतरांपासून आपले वेगळेपण स्पष्ट करणारा तो दंडक असतो. ग्रीक-जर्मनांपेक्षा चिनी किंवा भारतीय वेगळे ठरतात ते यामुळेच. लोकांची जीवनशैली,

वस्त्रप्रावरणे, खाद्यान्नसंस्कृती, गायन-वादन, उपासनापद्धती, विचार करण्याची, भावानुभव घेण्याची व एकमेकांशी संवाद साधण्याची रीत, श्रद्धा-विश्वास, रुढी-सवयी यातून समाजधारणा होत असते. या समाजधारणेचे आविष्कार आणि त्यातले मूल्यसंघर्ष हे त्या त्या समाजाच्या भाषिक-वाड्यमयीन आविष्कारांतून, चित्र-शिल्पादी ललित कलांतून, रूपक- प्रतिमांच्या भाषेतून, प्रार्थना आणि उपासनापद्धतीतून आणि सामाजिक संस्थांच्या माध्यमांतून रूपबद्ध होत असतात. या कला-संस्कृतीच्या विविध आविष्कारातून त्या समाजाची जीवनमूळ्ये, सौंदर्यमूळ्ये, दार्शनिक तत्त्वे आणि आणि वास्तवाचे मूल्यमापन करण्यासाठी लागणारे मानांडं एका पिढीकडून दुसऱ्या, पिढीकडे संक्रमित केली जातात, याचे डोळस भान सयाजीरावांकडे होते. त्यामुळे भारतातील प्राच्यविद्येच्या संशोधनाला, अभिजात संस्कृत ग्रंथांची भाषांतरे करण्याला, संगीत-चित्रादी ललित कलांच्या संवर्धनाला त्यांनी विशेष प्राधान्य दिले. संस्कृतीची 'पृथगात्मता' (uniqueness) ओळखण्याचे हे भान जेवढे सयाजीरावांकडे होते तेवढीच भिन्न भिन्न संस्कृतीतील 'विविधता' (plurality) स्वीकारण्याची प्रागतिकताही सयाजीरावांकडे होती. त्यामुळे अनेक विदेशी भाषेतील ग्रंथांचे भाषांतर करवून घेण्यासाठी त्यांनी आपल्या राज्यात स्वतंत्र भाषांतरविभाग सुरु केला. पाश्चात्य समाजाला गणित, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाने जी इहवादी जीवनदृष्टी दिली, त्याचे सयाजीरावांना आकर्षण होते. भारतीय संस्कृतीच्या परिधातील ज्ञानपरंपरांवर अन्य संस्कृतीतील विचारधारांचे कलम करण्यासाठी लागणारा चिकित्सक दृष्टिकोन त्यांच्याजवळ होता. महाराजांच्या या चिकित्सक अनुभववादाचा (critical empiricism) पडताळा त्यांच्या भाषणांतून आपल्याला निश्चितपणे घेता येतो.

## ८.२ भाषा आणि संस्कृती

भाषा आणि लेखनकला ज्ञानवृद्धीस आवश्यक आहेत, म्हणून त्यांच्या अनेक भाषणांतून ह्याविषयीचे भाष्य पहायला मिळते. भाषेच्या द्वारे उन्नतीचे काम झाले पाहिजे, त्यासाठी देशी भाषांची आपण उन्नती केली पाहिजे, असे महाराजांचे मत होते. भाषा आणि संस्कृतीविकासाच्या परस्परसंबंधांचे विविध पैलू त्यांनी उलगडले आहेत.

वाढत्या अंगाची असेल तोपर्यंतच भाषा निरोगी व व्यवहारसमर्थ असते, किंबहुना इतर भाषाभगिनींच्या सरमिसळीनेच भाषेची वाढ होऊन भाषा समर्थ होत असते. इंग्रजीने परभाषांतील शब्द स्वतःच्या घरात घेतले म्हणूनच ती आज सर्वसमर्थ भाषा आहे. त्यामुळे भाषाशुद्धीच्या आग्रहापेक्षा भाषिक ऋणग्रहण हे भाषाविकासासाठी आवश्यक असल्याचा मुद्दा महाराजांनी आपल्या भाषणातून मांडला आहे. फार्सी संस्कृती आणि फार्सी भाषेच्या संपर्कामुळे व संकरामुळे मराठीची प्रकृती सुधारलीच असे त्यांचे मत होते. (बडोदे १८ डिसेंबर १९३२) आज जागतिकीकरणाच्या पर्यावरणात संस्कृतीसंकराच्या आणि पर्यायाने भाषिक संकराच्या शक्यता वाढलेल्या असल्याने ऋणग्रहणाच्या मार्गाने मराठीचा शब्दसंग्रह वाढविण्याची संधी आपण घेतली पाहिजे, हे आधारसूत्र महाराजांच्या या भाषणातून आपल्याला प्राप्त होते.

भाषा ही समाजाच्या प्रगतीची तसबीर आहे. भाषा ही समाजाच्या प्रगतीचे साधन असून नीतीचा, ज्ञानाचा व राष्ट्राचा उत्कर्ष हे तिचे साध्य आहे, अशी सयाजीरावांची धारणा होती.

(बडोदे, २४ ऑक्टोबर १९०९) त्यामुळेच विचारप्रसाराच्या माध्यमांचे स्वातंत्र्यही त्यांना मान्य होते. सयाजीरावांच्या आधी बडोदे संस्थानात वर्तमानपत्रे प्रसिद्ध करण्यास मनाई होती.<sup>१३</sup> सयाजीरावांनी ही बंदी उठवली. सुशिक्षित नागरिकांच्या ज्ञानसिद्धर्थ निरोगी आणि स्वतंत्र मतांची वर्तमानपत्रे आवश्यक आहेत, ही त्यांची भूमिका होती. मात्र अशा वर्तमानपत्रांचा निर्वाह लोकाश्रयातून चालावा, राजाश्रयावर वर्तमानपत्रांनी अवलंबून राहू नये, असेही त्यांचे स्पष्ट मत होते. (मुंबई, १७ डिसेंबर २०१०)

ब्रिटिश अमदानीतच कॉग्रेसने भाषावार प्रांतरचनेचे धोरण व हिंदीचा राष्ट्रभाषा म्हणून विकास करण्याचे धोरण घोषित केले होते. सयाजीराव गायकवाडांची राजभाषाविषयक मते या राष्ट्रीय धोरणांना धरूनच होती. दिल्लीत तेविसाव्या हिंदी साहित्य संमेलनात त्यांनी राष्ट्रभाषा म्हणून हिंदीचा आणि एकलिपी म्हणून देवनागरीचा पुरस्कार करण्याची आपली भूमिका विशद केली आहे. सार्वजनिक प्रश्नांची चर्चा एकत्र व एकही आडपडदा न ठेवता खुलेपणाने होण्यातच लोकक्षाहीचे यश आहे, इंग्रजी राजभाषा ठेवल्याने हे पारदर्शित्वाचे मूल्य धोक्यात येऊ शकते, हा गर्भित इशाराही या भाषणातून त्यांनी दिला आहे. “जी गोष्ट राष्ट्रीयत्वाला विघातक असते ती गोष्ट हटकून दास्यवृत्तीला पोषक असते,” म्हणून इंग्रजीचा प्रतिवाद केला पाहिजे, अशी त्यांची भूमिका होती. जपानचे उदाहरण देऊन त्यांनी या मुद्राघावर प्रकाश टाकला आहे. “शेजारच्या अजम्म चीन देशाचे अनुकरण करीत बसण्याची दास्यवृत्ती जपानने झुगाऱून दिली तेव्हाच जपानच्या स्वकीय संस्कृतीचा उदय झाला” तसेही इंग्रजीचा अनुनय करीत बसण्यापेक्षा देशी भाषांच्या विकासाचा धडक कार्यक्रम भारतीयांनी हाती घ्यायला हवा व भारतीय अस्मितेचे नवे चैतन्यमय राजकारणाचे पर्व सुरु करावे, अशी राष्ट्रवादाची प्रेरणा त्यांच्या या भाषणातून प्रतीत होते. भाषाजलानेच संस्कृती घडविली जाते याचे प्रखर भान सयाजीरावांकडे होते, याचा पुरावा या भाषणातून मिळतो.

राजकर्तव्य करताना बहुजनसमाजाच्या सांस्कृतिक विकासाला प्राधान्य देण्याची त्यांची भूमिका कायम होती. राज्यव्यवहारात सामान्यजनांची भाषेमुळे अडचण होऊ नये यासाठी त्यांनी जातिपक्षादिभेदास वाव न देणारा उर्दूसह आठ भाषांतील जनव्यवहारात प्रचलित असलेल्या शब्दासहित इतर पर्यायी शब्दांचा अंतर्भाव करून ‘शासनशब्दकल्पतरू’ हा राज्यव्यवहारकोश सिद्ध केला होता. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राज्यव्यवहारकोशानंतरचा हा पहिलाच प्रयोग होता. प्राच्यविद्येच्या संस्कृत ग्रंथांचे यथामूल प्रकाशन केले तर सर्वसामान्य जनतेला त्यांचा काहीच उपयोग होणार नाही, म्हणून या ग्रंथांची देशी भाषेत भाषांतरे करायला हवीत असे महाराजांचे ठाम मत होते. असे भाषांतरित ग्रंथ प्रकाशित करणारी एक स्वतंत्र पुस्तकमालाही त्यांनी आपल्या राज्यात सुरु केली. बहुजनांच्या लोकसंस्कृतींचा अभ्यास झाला पाहिजे, लोकसंस्कृतीची ही मौखिक साधने प्राच्यविद्येच्या हस्तलिखितांतकीच मूल्यवान असून त्यांचे जेतन व संवर्धन होण्यासाठी ग्रामोफोन रेकॉर्ड, रेडिओसारख्या आधुनिक साधनांचा वापर करावा, आणि जुन्या संस्कृत ग्रंथांप्रमाणे त्यांचेही संग्रह करून ते प्रसिद्ध करावेत अशी त्यांची धारणा होती. देशी भाषांतून झानाचे अभिसरण झाले तर जुन्या चालींना चिकटून राहण्याएवजी लोक आपल्या

चाली बदलतील. देशी भाषेतील ग्रंथनिर्मितीकडे सामाजिक परिवर्तनाची कारक उपकरणे म्हणून पाहणारा हा दृष्टिकोन आधुनिक मूल्यांना अनुसरणारा आहे.

### ८.३ प्राच्यविद्या आणि संस्कृती

भारतीय संस्कृतीच्या अभ्यासासाठी सर विल्यम जोन्सप्रभृतींनी एशियाटिक सोसायटी स्थापून प्रारंभ केला होता. पुराणवस्तुशास्त्राच्या अभ्यासकांनी उत्खनन करून मोहोंजोदरो संस्कृतीचे दर्शन खुले केले होते. पौर्वात्य संस्कृतीचे पाश्चिमात्य संस्कृतीपेक्षा वेगळेपण कशात आहे, या कुतुहलातून सुरु झालेल्या अशा अभ्यास प्रकल्पातून तौलनिक संशोधनपद्धतीचा पाया रचला गेला. बडोदे संस्थान याही बाबतीत अग्रेसर होते. सयाजीराव गायकवाड यांनी बडोदे येथे 'प्राच्य-विद्या-मंदिर' (Oriental Institute) स्थापन केले. त्यात वीस हजारांहून अधिक हस्तलिखित ग्रंथ संग्रहित करण्यात आले. 'गायकवाड ओरिएंटल सीरीज' नावाची प्राच्यविद्येला वाहिलेली एक ग्रंथमाला सुरु करून संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, फारसी भाषेतील प्राच्यविद्येचे ग्रंथ प्रकाशित करण्याची मोर्हीम हाती घेण्यात आली. राज्यात संस्कृत महाविद्यालय स्थापन करून या अभ्यासाला प्रोत्साहन देणारे वातावरण निर्माण करण्यात आले. हे सर्व करताना महाराजांचा दृष्टिकोन मात्र परंपरेच्या पठठीत अभ्यास करणाऱ्या पंडितांपेक्षा वेगळा होता. बडोदे येथे भरलेल्या सातव्या हिंदी प्राच्यविद्या परिषदेपुढे बोलताना त्यांनी आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे. (२७ डिसेंबर १९३३). मोहोंजोदरोच्या उत्खनाने सिद्ध केले होते की, पाच हजार वर्षांपूर्वी सिंधू नदीच्या खोऱ्यात अत्यंत सुसंस्कृत व पुढारलेले लोक राहत होते. कालमानाने त्यात कोणकोणते फरक झाले आणि कोणकोणते फरक झाले पाहिजेत यादृष्टीने प्राच्यविद्यांचा अभ्यास झाला पाहिजे. "पौर्वात्य व पाश्चिमात्य या दोन भिन्न संस्कृतींची धूळभेट होऊन जे अत्यंत महत्त्वाचे सामाजिक प्रश्न उपस्थित झाले आहेत," त्यांना केंद्रस्थानी ठेवून प्राच्यविद्यांचा अभ्यास झाला पाहिजे. निरनिराळ्या मानववंशाची जी पूर्वेकडे आणि पश्चिमेकडे स्थलांतरे झाली त्यामुळे भिन्न भिन्न संस्कृतीची जी मिश्रणे होत गेली, त्यातून झालेल्या मानवी संस्कारांचा मिलाफ आणि विरोध यांचा अभ्यास झाला पाहिजे. त्यासाठी आशिया खंडातील देशांनी एकत्र येऊन पौर्वात्य देशांचा संघ निर्माण करायला हवा, असे त्यांना वाटे.

मोहोंजोदरोच्या उत्खननातून सिंधू संस्कृतीचा शोध लागला. या संस्कृतीत धार्मिक चिन्हे सापडली नाहीत; सापडली ती धान्याची कोठारे, सार्वजनिक स्नानगृहे, सांडपाणी वाहून नेणारी गटारे. शाल पांधरलेल्या मानवी प्रतिमेतून वस्त्रोद्यागातली माणसाची उद्यमशीलता प्रत्ययाला आली. प्राच्यविद्येच्या अभ्यासकांना प्राप्त झालेल्या प्राचीन हस्तलिखित संहितातून गंगेच्या खोऱ्यांतील भातशेतीची परंपरा, आणि अनेक प्रकारच्या कलाकौशलाच्या तंत्रांचा शोध लागला. या उद्यमशील परंपरेशी नाळ जोडून उदयोन्मुख नभारताची पुनर्घडण करता यावी, हा विचार प्राच्यविद्येच्या संशोधनाला प्रोत्साहन देण्यामागे असावा.

### ८.४ कला आणि संस्कृती

एखाद्या देशाची संस्कृती काय तोलाची किंवा मोलाची आहे, हे ठवायचे असेल तर त्या देशातील ललितकला विचारात घेतल्या तरी पुरे, अशा शब्दात सयाजीरावांनी ललितकला महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १०८

आणि संस्कृती यांचे घनिष्ठ नाते स्पष्ट केले होते (बडोदे, संगीत परिषद, १० मार्च १९२९). संगीताचे माहात्म्य वर्णन करताना महाराज आपल्या भाषणात म्हणाले होते, “संगीत म्हणजे जीवनाला माधुरी व रमणीयता देणारी वली आहे. मनाला मेणाहून मऊ किंवा कठीण करण्याची कला संगीताच्या अंगी असते. दयेचा पाझर फोडण्याचे, आनंदाचे किंवा दुःखाचे अश्रू झिरपायला लावण्याचे व वीरश्रीचा संचार करण्याचे सामर्थ्य संगीताच्या ठारी असते. थोडक्यात सांगायचे तर मनाला ताजेतवाने करण्याची क्षमता संगीतादी ललितकलांमध्ये असते.” मात्र आपल्या एतद्वेशीय प्रजेला युरोपातील लोकांप्रमाणे ललितकलांचा आनंद घेता येत नाही अशी महाराजांना खंत होती. त्यामुळे आपल्या राज्यात संगीतादी ललितकलांचे जाणीवपूर्वक पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. संगीतकलेला मिळणारा राजाश्रय अधिक निश्चित व पद्धतशीर असला पाहिजे या जाणिवेतून त्यांनी बडोद्यास संगीतशाळा स्थापन केली, आणि ठिकठिकाणी संगीत शिक्षणाचे वर्ग काढले. सत्पात्र संगीत शिक्षक आणि उत्तम दर्जाची वाद्ये उपलब्ध होतील याची काळजी वाहिली. संगीतज्ञ, गायक, नर्तक, शाहीर, तमासगीर यांना बक्षिसे वाटण्याचा कार्यक्रम केला. त्यांनी गरब्याची प्रथा रुढ करायला उत्तेजन दिले. बडोद्यात सर्व दर्जाच्या स्त्रिया गरब्याच्या खेळासाठी एकत्र येत. वाघेर आणि भिलांसारख्या आदिवासी जाती-जमातीतही संगीत आणि नाच असतो, त्याला महाराजांनी प्रोत्साहन दिले. तसे भारतीय संगीताच्या पिढीजात गायकीलाही उत्तेजन दिले. जुन्या नृत्यांचे, लोकगीतांचे नमुने जतन करण्यासाठी योजना आखल्या. माणसांना निर्भेळ वृत्तीने एकत्र आणणाऱ्या अशा ललितकलांमुळे माणसामाणसांत जिहाळा निर्माण होतो, म्हणून संस्कृतिसंवर्धनात मोलाचा वाट निभावणाऱ्या ललित कलांना उत्तेजन देण्यावर महाराजांचा भर होता.

ललितकलांबरोबरच देशी खेळांचे पुनरुज्जीवन करण्याचाही त्यांनी जाणिवपूर्वक प्रयत्न केला. बडोद्याचे दिवाण श्री. रोमेशचंद्र दत यांनी महाराजांच्या या भूमिकेला अनुसरून कला-क्रीडांच्या जतन-संवर्धनासाठी स्थापन केलेल्या ब्रतचारी चळवळीमागे आपले पाठबळ उभे केले होते, याचे इथे स्मरण होते. मुळात लोकांची कला-क्रीडा क्षेत्राविषयीची उदासीनता असताना शिक्षक कलाशिक्षणाच्या बाबतीत अंगचुकारपणा करतात, हे महाराजांना खटकायचे. याविषयीची आपली नाराजी त्यांनी एका भाषणात उघडपणे बोलून दाखविली होती. कलाशिक्षणाकडे महाराजांचे किती बारकाईने लक्ष होते, हे यावरून दिसते.

## ८.५ वाड्मय आणि संस्कृती

वाड्मय आणि संस्कृती यांच्या परस्परसंबंधांविषयी महाराजांनी प्रसंगोपात्त आपल्या भाषणातून निरनिराळ्या अंगांनी चर्चा केलेली आढळते. ‘वाड्मय’ हा शब्द त्यांनी इंग्रजीतील ‘लिटरेचर’ या संज्ञेच्या अर्थाने योजलेला आढळतो. अर्थात केवळ ‘लिखित वाड्मय’ इतक्या मर्यादित अर्थाने ते वाड्मयाकडे पाहत नाहीत. मौखिक वाड्मयाची सांकृतिक परंपरा आणि लिखित वाड्मयाची परंपरा यांचा समग्र विचार करूनच त्यांनी वाड्मयाची चर्चा केली आहे. युरोपात ज्याला Belles-Lettre (बेल-लेत्र) म्हणतात, त्या अर्थाने भावनात्मक, सौंदर्यप्रधान, ललित वाड्मयास अलीकडे ‘साहित्य’ शब्द लावतात; महाराजांना मात्र बौद्धिक व भावनात्मक, ललित आणि

अललित अशा दोन्ही प्रकारांना मिळून ‘वाङ्मय’ हा शब्द वापरायला हवा असे वाटायचे.  
(कोल्हापूर, २७ डिसेंबर १९३२.)

वाङ्मयाची भाषा आणि दैनंदिन जीवनातली व्यवहारभाषा यातला मूलभूत भेद त्यांनी एका भाषणात स्पष्ट करून सांगितला आहे. वाङ्मयात विचारांचे व भावनांचे प्रतीक म्हणून शब्दयोजना केली जाते. हे शब्द “एखाद्या उडत्या फुलपाखराच्या छायेप्रमाणे आभासपूर्ण व मायावी असतात आणि त्या फुलपाखराच्या पंखाच्या चमकदार रंगाप्रमाणेच शब्दांचे रूप-गुणही मनाला मोठी मोहिनी घालणारे असतात. ती पडऱ्याया नेमकी गवसली, अनेकार्थी शब्दमात्राच्या प्रत्येक अर्थाचे ते निश्चित क्षेत्र हस्तगत झाले, शब्दांचे रहस्य अवगत झाले, म्हणजेच आपले शब्द ‘लिटरेचर’च्या किंवा ‘वाङ्मय’च्या पदवीला पोहोचत असतात.” (बडोदे १८ डिसेंबर १९३२.)

अनेक पिढ्यांनी वाङ्मयाचा वारसा जोपासलेला असतो, त्यामुळे कोणतेही वाङ्मय म्हणजे त्या त्या समाजाच्या रचनेचा, आचारविचारांचा, नीतीचा व संस्कृतीचा आदर्श होय. तो एक प्रकारचा त्या संस्कृतीचा इतिहास असतो. (बडोदे, ५ मार्च १९९५) सांस्कृतिक विकासाचे गाडे सुखासमाधानाने नांदण्यासाठी जवळचा मार्ग वाङ्मय हाच असल्याचे मतप्रतिपादन १९३२ च्या बडोदे साहित्य संमेलनाच्या व्यासपीठावरून बोलताना महाराजांनी केले होते. जीवनाचा आनंद स्वतः घ्यावा आणि इतरांस घेऊ घ्यावा ही किमया वाङ्मयाने साध्य होते, म्हणून वाङ्मयाच्या अभिवृद्धीसाठी कोणताही प्रयत्न करावयाचा आपण बाकी ठेवला नसल्याचे या व्यासपीठावरून महाराजांनी आवर्जून सांगितले होते. अर्थात केवळ माहितीची वाहतूक करणाऱ्या लेखनास वाङ्मय म्हणता कामा नये, त्याहून अधिक कार्य साधणारी अभिव्यक्ती वाङ्मय (लिटरेचर) पदवीला पात्र ठरते. अशा वाङ्मयाची वाढ व्हावी असे त्यांना वाटे. महाराजांचा सक्स वाङ्मयनिर्मितीवर भर होता. वाचकरूपी गिह्वाइकाला हवा तसा माल पुरवणाऱ्या, गर्दीचा गुलाम होणाऱ्या लेखकांविषयी त्यांनी एका भाषणातून आपली तीव्र नापसंती व्यक्त केली आहे. पण संस्कृतीतला ग्राहकवाद महाराजांना मंजूर नव्हता. सांस्कृतिक मूल्यभार वाढविण्यास साहाय्य करते तेच खरे वाङ्मय, अशी त्यांची भूमिका होती. म्हणूनच कोणतेही वाङ्मय मंडळ हे पुढारलेल्या संस्कृतीचे चिन्ह आहे, अशी महाराजांची धारणा होती.

वाचन व लेखन ही द्विविधा भक्ती आहे, असेही एक विधान त्यांनी केले आहे. पंढरीला वारकरी जमतात तशा भक्तीभावनेतूनच वाचक-लेखक साहित्यसंमेलनांना जमत असतात. जे वाङ्मय लोकव्यवहाराचे दर्शन घडविते व मनेरंजनही करते ते वाङ्मय चांगले वाङ्मय असा एक निकष महाराजांनी एका भाषणातून सुचविला आहे. लेखकांना आपल्या वाङ्मयातून हीच लोकगंगा आणण्याचे आवाहन त्यांनी केले आहे. लेखकांनी आपले जातबांधव, शेतकरी, कामकरी दुकानदार यांच्या जीवनाचे चित्रण करण्याला प्राधान्य घावे, असे आवाहनही त्यांनी केले आहे. विशिष्ट वर्गांनी विशिष्ट वर्गासाठीच लिहावे, ही गोष्ट मराठी वाङ्मयाच्या अभिवृद्धीसाठी घातक आहे. वाङ्मयात सर्व धंदांच्या, वर्गांच्या, सर्व स्थळांच्या लोकांनी लिहिलेला ग्रंथसंग्रह असला पाहिजे. भिन्न भिन्न वर्गांच्या आकांक्षांचे, भावनांचे, विचाराचे, सुखदुःखांचे चित्र त्यात उमटलेले असले पाहिजे. शेतकरी, कोळी, सुतार, लोहार, मछिमार, स्वयंपाकी, खलाशी, शास्त्रज्ञ,

शिंपी, शेतकरी वग्रैंच्या धंद्यातले वाकप्रयोग, म्हणी आले पाहिजेत. पांढरपेशा समाजाशिवाय इतर समाजात ज्ञानप्राप्तीची लालसा उत्पन्न झाली तरच पुस्तकांची विक्री वाढू शकेल, याची जाणीव महाराजांनी वाड्मयव्यवहारातील लोकांना करून दिली होती. (कोल्हापूर, २७ डिसेंबर १९३२.)

तरुणांना स्फूर्तिदायक अशी महात्म्यांची चरित्रे लिहिली जावीत अशी त्यांची अपेक्षा आहे. अर्थात थोर महात्मे या शब्दाचा अर्थ ‘अलौकिक पुरुष’ असा त्यांना अभिप्रेत नाही. पुढे जे महात्मे म्हणून प्रसिद्धीस येतात ते मूळचे अगदी सामान्य किंवा क्षुद्रच लोक होते, म्हणून सामान्य जनांच्या जीवनाचा लेखकांनी लक्ष्यपूर्वक अभ्यास करावा, असे आवाहन त्यांनी आपल्या भाषणातून केले आहे. चरित्रात चरित्रवाचक आणि चरित्रनायक एकाच भूमिकेवर असतात; पुढे ते महात्मे म्हणून प्रसिद्ध पावतात, हे वास्तव लक्ष्यात घेता अशा सामान्य माणसाची जीवनचरित्रे लिहिण्याला लोकांनी प्राधान्य द्यायला हवे, अशी अपेक्षा महाराजांनी व्यक्त केली आहे. (बडोदे, ७ जानेवारी १९९२.)

उत्तम पुस्तकांचे वाचन ही एक बलोपासनाच असून तिच्यापेक्षा अधिक उच्च व प्रेरक शक्ती दुसरी नाही असे महाराजांचे मत होते. (बडोदे, ७ एप्रिल १९९२) भाषेत जर चांगले ग्रंथ निपजले नाहीत तर लोकशिक्षणाचे सर्व प्रयत्न लंगडे पडतात, याचे प्रखर भान महाराजांना होते. त्यामुळे निरनिराळ्या उपयुक्तच विषयांवर पुस्तके तयार करण्याचा सपाटा बडोदे संस्थानात सुरु होता. महाराष्ट्र ग्रंथमाला, सयाजी ज्ञानमंजूषा, सयाजी साहित्यमाला, सयाजी बालज्ञानमाला अशा अनेक योजनांची जोड देऊन ग्रंथप्रसाराला उत्तमोत्तम पुस्तकनिर्मितीची जोड दिली. ग्रंथनिर्मिती व ग्रंथप्रसारामारील आपली भूमिका बडोदे साहित्य संमेलनातील भाषणातून त्यांनी स्पष्ट केली आहे. (२६ नोव्हेंबर १९२९). ‘विद्यापीठांतील परीक्षकांपुरताच नवीन ग्रंथ करून भागणार नाही, त्याहीपेक्षा श्रेष्ठ दर्जाचे सर्वसामान्य वाड्मय स्वभाषेत तयार करणे अवश्य आहे. इतिहास, चरित्रे, प्रवासवर्णने, विशिष्ट शास्त्रे इ. अनेक विषयांवर स्वतंत्र ग्रंथरचना करून, अगर जरूर तेथे तर्जुमे करून भाषेतील ज्ञानभांडार वाढविण्याची मोठीच आवश्यकता आहे” याच भाषणातून महाराजांनी ग्रंथोद्योगासाठी लेखक, मुद्रक, प्रकाशक, धनिक व संस्थानिक यांची संघटना (organization) स्थापन करण्याची आवश्यकताही सूचित केली होती. भाषांतरित पुस्तकांच्या निर्मितीसाठी पुस्तकांची निवड करण्याकरिता आणि त्यांचे देशी भाषांत भाषांतर व प्रकाशन करण्याकरिता एक पद्धतशीर योजना महाराजांनी आपल्या संस्थानात राबविली होती. परकीय वाड्मय स्वकीय करून टाकावे व त्यातला आनंद लुटावा असा सल्ला त्यांनी आपल्या राज्यातल्या लेखकांना दिला होता.

## ८.६ ग्रंथालय चळवळ

समाजातला जिवंतपणा पुस्तकालयांसारख्या संस्थांमुळे टिकून राहतो, या जाणिवेतून महाराजांनी सार्वजनिक शिक्षणाच्या जोडीने सार्वजनिक पुस्तकालयांची चळवळ चालविली होती. पुस्तके नसतील तर समाज मृतवत होऊन पडेल असा इशारा महाराजांनी एका भाषणात दिला आहे. पुस्तकालये ही समाजाचा जिवंतपणाची खुण असल्याचे त्यांनी म्हटले होते. झाडाचा दृष्टांत देऊन महाराजांनी लायब्ररी हे समाजातील ज्ञान वाढविण्याचे साधन म्हणून कसे महत्वाचे आहे,

याचे विवरण केले आहे. लोकांची ज्ञान मिळविण्याची इच्छा ही झाडाच्या मुळ्यांच्या समूहासारखी असते. जनतेची ही झानलालसा पूर्ण करण्यासाठी सरकारी मदत ही झाडाच्या बुंध्यासारखी असते. मात्र झाडाला फांद्या फुटून जेव्हा ते शोभिवंत दिसते, तेव्हाच खन्या अर्थाने झाड जिवंत असल्याचा प्रत्यय येतो. समाजात दिमाखाने फोफावलेल्या पुस्तकालयांसारख्या संस्था ह्या समाजाचा जिवंतपणा दाखवित असतात. अशा झाडाला येणारी फळे ही झाडाची पूर्णवस्था असते. जनसमूहाचे शारीरिक, मानसिक, नैतिक सुख हे असे झाडाच्या फळासारखे असते. ग्रंथालये ही समाजसुखाची निर्दर्शक असतात असा फार महत्त्वाचा विचार सयाजीरावांनी या दृष्टांतातून आपल्याला दिला आहे. (वसो, १३ डिसेंबर १९९२) चांगली पुस्तके समाजास न मिळाल्याने लोकांची प्रवृत्ती सदोष पुस्तके वाचण्याकडे होते, म्हणून चांगली वाचनसंस्कृती जोपासण्यासाठी उत्तमोत्तम ग्रंथांची निर्मिती झाली पाहिजे व त्यासाठी तसे ग्रंथोत्तेजक धोरणही सरकारने राबविले पाहिजे, याची जाण त्यांच्या भाषणातून व्यक्त झाली आहे. अलीकडच्या काळात ‘युनेस्को जाहीरनाम्या’नुसार वाचनप्रवृत्ती निर्माण करण्यासाठी राज्यांनी लोकांना विनाशुल्क ग्रंथालय सेवा उपलब्ध करून देण्याचे मार्गदर्शक तत्व घालून दिले आहे, सयाजीरावांनी केव्हाच या तत्वाचा नमुनादर्श घालून दिला होता. बडोदे संस्थानातल्या सर्व खेड्यांत छोटी ग्रंथालये काढून महाराजांनी भारतातल्या ग्रंथालय चळवळीचा पाया रचला. वाचकगटानुसारी ग्रंथांची काळजीपूर्वक निवड करणारी यंत्रणा उभी केली. वाचकचळवळीविषयीचा एक सविस्तर अहवाल बडोदा सरकारने प्रकाशित केला होता, त्यातला हा अंश जरूर वाचला पाहिजे :

*As the popularity of these libraries depends mainly on the books selected... the selection of books is always made to suit the standards and taste of the readers... Among the fixed sets" there are special sets for women and children, students and teachers, farmers and artisans, as well as for Urdu, Hindi and Marathi readers.(Kudalkar, p.62)*

ग्रंथालयशास्त्राचा प्रसार सर्व हिंदुस्थानभर व्हावा यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. महाराज वॉशिंग्टनच्या लायब्ररीने प्रभावित झाले होते. आपल्याकडील लोकांत पुस्तकशास्त्राचे महत्त्व ओळखण्याइतकी दूरदृष्टी व बुद्धीचा आवाका नसल्याने त्यांनी अमेरिकेतून मिस्टर बोर्डन यांना निमंत्रित करून बडोदे संस्थानात ग्रंथालयाध्यक्षपदी नेमले. मिस्टर बोर्डन यांनी त्या काळात आशिया खंडातले सर्वोत्तम ग्रंथालय असलेल्या बडोद्याच्या लायब्ररीचा तर विकास केलाच; पण भारतात ग्रंथालयशास्त्राच्या शिक्षणाच्या वाटाही प्रशस्त केल्या.

महाराजांनी ग्रंथालयांचा जानपद विश्वविद्यालय अशा शब्दांत गौरव केला आहे. ग्रंथालय नामक विश्वविद्यालयात अभ्यासक म्हणून प्रत्येक प्रजाजनाने दाखल झाले पाहिजे, असे जाहीर आवाहन ते आपल्या भाषणातून करीत. (मुंबई, ७ नोव्हेंबर १९९२) पुस्तकसंग्रहालयांतून मागील शेकडो पिढ्यांच्या झानाचा साठा उपलब्ध असतो. पुढील पिढ्यांचे भविष्य घडविण्याच्या कामात हा मागील पिढीचा वारसा कामाला येत असतो. पुढची पिढी मागच्या पिढीच्या कामगिरीच्या

पायावरच आपले नवे विश्वकार्य उभारत असते, त्यामुळे ग्रंथालये ही निरंतर ज्ञानसाधनेची माध्यमे आहेत, अशी महाराजांची श्रद्धा होती.

## ८.७ शिल्पी संस्कृती

तंत्रविद्या हे आजचे एक परमोच्च सांस्कृतिक मूल्य झालेले आपण आज पाहतो-अनुभवतो आहोत. समानतेवर आधारित नागरिकतेचा विकास साधायचा असेल तर नागरिकांची आर्थिक पत वाढवली पाहिजे, आणि अशी क्रयमूल्याधिष्ठित समानता निर्माण करण्याचे एक प्रभावी माध्यम म्हणून तंत्रविद्येचे महत्त्व आहे. या तंत्रविद्याधिष्ठित संस्कृतीचे मोल सयाजीरावांनी पूर्वीच ओळखले होते. तंत्रविद्यात्मक संस्कृती ही एकप्रकारची 'नेटवर्क संस्कृती' असते. सगळ्यांनी मिळून केलेल्या निर्मितीतून परस्परसहयोगाचे मूल्य रचले जाते. व्यक्तिकेंद्री विवारांमध्ये अडकून पडण्याएवजी परस्पर सहयोगातून नवी कार्यसंस्कृती घडविण्यासाठी तंत्रविद्येतून विकसित होणारे मानवी मूल्य सयाजीरावांना प्रभावित करते. 'a solitary culture is no culture at all' असे लेवी स्ट्राउस या संस्कृती विमर्शकाचे एक वचन आहे. सयाजीरावांनी हाच संस्कृती विचार आपल्या भाषणातून मांडलेला आहे. 'इंजिनिअर' या इंग्रजी शब्दासाठी महाराजांनी शिल्पी अशी अर्थपूर्ण संज्ञा वापरून या विषयाचा उपोद्घात केला आहे. बडोद्याच्या कलाभवनाच्या विद्यार्थ्यांसमोर बोलताना त्यांनी या संज्ञेचे जे स्पष्टीकरण दिले आहे, त्यामागे हा संस्कृतीविचार दडलेला आहे. सर्व प्रकारचे कारागीर, यांत्रिक कामकरी आणि मजूर यांचासुद्धा समावेश करून व्यापक अर्थाने शिल्पी या संज्ञेचा प्रयोग त्यांनी केला आहे. सयाजीरावांच्या मते 'शिल्पी' हा एका अर्थाने स्थाने असतो. तो भावी काळासाठी वस्तूची निर्मिती करीत असतो. वस्तुनिर्माणापासून नगररचनेपर्यंतच्या विविध रचना निर्माण करण्यात आपल्या कामाचा सुंदर समन्वय साधत असतो. या निर्मितिप्रक्रियेत तो परस्परांच्या सहयोगाने वर्तमान आणि भविष्याचा एकत्रित विचार करून भावी काळासाठी नवनिर्मिती करीत असतो. या निर्मितिप्रक्रियेत सहभागी झालेला शिल्पी तुकड्या तुकड्याने काम संपविणारा एकांडा कारागीर नसून पूर्णत्वास पोहचू पाहण्याच्या प्रचंड कार्ययोजनेचा भाग्यविधाता असतो. परस्परावलंबी विश्वरचनेच्या एका घटकाची घडण करताना इतर घटकांशी सूत जुळेल, गोत्र जुळेल, जीवही जुळेल अशा सम्यक वृत्तीने काम करणारा प्रत्येक शिल्पीस खांद्याला खांदा भिडवून, बरोबरीने, प्रेमभावाने आणि समजुतदारपने कसे वागावयाचे हे माहीत असले पाहिजे. असे शिल्पी हे व्यक्तिशः आणि संघशः साम्राज्यनिर्मातीच असतात, अशा शब्दात सयाजीरावांनी या कारागीरांचा गौरव केला आहे. इंजिनाचा एखादा दांडा असणारे 'पिस्टन' किंवा पुलातली एखादी लोखंडी पकड तयार करण्याचे त्याचे काम कितीतरी लोकांचे जीवन सुरक्षित राहण्यासाठी हातभार लावणारे असते. म्हणून शिल्पीने कुठलेही क्षुल्लक कामसुद्धा विचारपूर्वक केले पाहिजे. सयाजीरावांनी शिल्पी हा सत्यान्वेषीच असायला हवा, या मुद्द्याची प्रकर्षणे आठवण करून देऊन तंत्रविद्येची संस्कृती ही संहारक संस्कृती नसून संजीवक संस्कृती असल्याची जाणीव करून दिली आहे. (बडोदे, १५ जाने १९३४) औद्योगिकीकरण व तंत्रविद्येतून आलेला शून्यवाद, माणसाचे एकाकीपण आणि कामाच्या ठिकाणी अनुभवाला येणारा परात्मभाव यामुळे 'आउटसायडर' ठरलेल्या माणसाची

प्रतिमा पाश्चिमात्य साहित्यात चित्रित झाली आहे; आपल्याकडे तंत्रविद्येमुळे संपूर्ण वस्तुनिर्माणाएवजी सुटे सुटे भाग तयार करावे लागल्याने अनुभवावा लागणारा तुटकपणा आणि त्यामुळे अनुभवाला येणाऱ्या परात्मतेचे चित्रण मर्ढकरादी नवकवींनी केले आहे. सयाजीरावांनी मात्र नेमकी याच्या उलट मांडणी करून तंत्रविद्येची संस्कृती ही मिळून काम करण्याची, परस्परातले नेटवर्क स्थापित करणारी परस्पर सहयोगित्वाची संस्कृती आहे, अशी उन्मेषवादी मांडणी केली आहे. भारतातल्या या शिल्पी संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन झाले तर भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कायापालट व्हायला वेळ लागणार नाही, अशी महाराजांची श्रद्धा होती.

## ८.८ क्लब संस्कृती

आधुनिक तंत्रविज्ञानाधिष्ठित संस्कृतीमुळे आलेले एकाकीपण व बोचणारी परात्मता घालविण्यासाठी या संस्कृतीने क्लब नावाची नवी संस्कृतिव्यवस्था निर्माण केली आहे, तिचा खुल्या मनाने स्वीकार करून आपण आपली जीवनरीत बदलली पाहिजे, असा धाडसी विचार सयाजीरावांनी आपल्या भाषणांतून मांडला आहे. मोटारी, विमाने अशी आधुनिक साधने आपण सर्रास वापरतो, मग त्यापाठेपाठ आलेल्या नव्या चालीरीती, नव्या संस्था संघटना यांचाही तितकाच खुलेपणाने स्वीकार करायला हवा, हा दृष्टिकोन सयाजीरावांनी आपल्या भाषणातून बिंबवण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांच्या मते आधुनिक क्लब संस्कृती ही सर्वांगीण सुधारणांच्या एक भाग आहे. या भूमिकेचा पुरस्कार करण्यासाठी त्यांनी जो संस्कृतिविर्मर्श केला आहे त्याकडे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहणे आवश्यक आहे. माणसाची सहवासाची भूक पूर्वीच्या काळी कुटुंबसंस्था आणि ग्रामसंस्थांमुळे भागत असे. आधुनिक जीवनसरणीत या पारंपरिक सहवाससंस्था पुन्यास पडत नाहीत, म्हणून नव्या मीलनसंस्थांची गरज निर्माण झाली. या गरजांचे समाराधन करण्यासाठी आधुनिक समाजाने नव्या उपचारप्रधान संस्था काढून आपली सहवासाची भूक भागविण्याचा पर्याय शोधून काढला. त्यातून कुटुंबसंस्था आणि ग्रामसंस्थांच्या जोडीला क्लब उदयाला आले. हे क्लब माणसाच्या नैसर्गिक व सार्वत्रिक असण्याच्या भुकेसाठी खाद्य पुरवणाऱ्या मीलनसंस्था आहेत व म्हणून या क्लबसंस्कृतीचे आपण स्वागत केले पाहिजे, असे त्यांनी समर्थन केले आहे.

पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांचे क्लबांचेही त्यांनी स्वागत केले आहे.<sup>२३</sup> एखाद्या स्त्रीवादी विमर्शकाने स्त्री स्वातंत्र्याचा आणि स्त्रियांच्या क्लब संस्कृतीचा पुरस्कार करावा तेवढ्याच हिरिरीने सयाजीरावांनी त्या काळात म्हणजे १८९९ साली या आधुनिक सांस्कृतिक बदलांचे समर्थन केले आहे. (बडोदे, १० एप्रिल १८९९) आधुनिक काळाने एक नव्याच प्रकारची स्त्रीजात निर्माण केली आहे. आधुनिक स्त्री महत्त्वाकांक्षी आहे. केवळ पुरुषांची बरोबरी करण्यापुरतीच ही महत्त्वाकांक्षा सीमित नसून स्त्री-पुरुषांच्या आजच्या नात्यात उलटापालट करून टाकण्याची तिची तयारी आहे. स्त्रियांमध्ये दिसून येणारी निर्भय वृत्ती आणि जागृती हे शुभयिन्ह असल्याचे त्यांचे मत होते. सामाजिक परिस्थितीत येऊ घातलेला हा बदल आपण पचनी पाढून घ्यायला हवा, असे महाराजांनी सुचविले आहे. भारतात निघालेले क्लब हे पाश्चिमात्य नमुन्याबरहुकूम निघालेले समाज आहेत.<sup>२४</sup> पूर्वीच्या जरठ जातिवर्णप्राबल्याला, लिंगाधिष्ठित विषमतेला नकार देणारी ही

नवी व्यवस्था निर्माण होत आहे. सयाजीरावांच्या दृष्टीने क्लबसंस्कृती ही एकराष्ट्रीयत्वाची पूर्वतयारी आहे. क्लब हा सामाजिक जीवनाला व्यापकता आणतो. खुल्हाचट जातिनिर्बंध तोडून ठाकतो. जगाकडे पाहण्याची दृष्टी विशाल बनवतो. आणि म्हणून आधुनिक संस्कृतीच्या अशा नव्या आविष्कारांचे आपण स्वागत करायला हवे, ही भूमिका त्यांनी घेतली आहे.<sup>२५</sup>

अर्थात क्लबांचे आजकाल जे उच्छादवादी स्वरूप आपण कुठे कुठे पाहतो, तरी क्लबसंस्कृती सयाजीरावांना अभिप्रेत नाही. अशा क्लबांना कुटाळकंपू क्लब असे संबोधून या प्रकाराचा त्यांनी निषेधच केला आहे. कारण क्लब मूलतः हे नेहमी शांततावादी, सदस्यांचे हित सांभाळणारे आणि सर्व घटकांना परस्परानुकूल करण्याचे स्थान असते. सर्व सदस्यांना मनमोकळेपणाने व प्रेमळपणाने चालण्याबोलण्याची, विचारविनिमय करण्याची संधी देणारे हे स्थान असते. मत्सर, अप्रत्यक्ष निदा, टवाळ्यांना विनोद यांना क्लबमध्ये स्थान असत नाही, असता कामा नये. तसेच ‘मनमोकळेपणा’चा अर्थ ‘बेळूटपणा नाही, हेही त्यांनी स्पष्ट केले आहे.

## ८.९ राजनीती आणि संस्कृती

राजनीती आणि संस्कृती यांचे संबंध द्वंद्वात्मक असतात, अशी मिशेल फुकोसारख्या अलीकडच्या विचारवंतांची मांडणी असते. त्यांच्या मांडणीनुसार राजनीती हे सत्तेचे वा प्रभुत्वाचे प्रतीक असते; आणि संस्कृती ही प्रतिरोधाचे प्रतीक असते. राजकीय सत्ताधीश कला-संस्कृतीचा उपयोग आपल्या सत्तेला विधिसंमत (legitimation) रूप देण्यासाठी, अभिजनांकडून लोकाभिमुखतेचा शिक्का मारून घेण्यासाठी करीत असतात. आपल्या शोषणाच्या छुप्या चाली नजरेआड करण्यासाठी सांस्कृतिक प्रतीकांचा वापर राजसत्तेकडून होत असतो. अशा दिखाऊ गोष्टींचा प्रतिवाद करण्यासाठी शोषित वर्गही सांस्कृतिक प्रतीकांचा वापर करीत असतो. या अर्थाने राजनीती आणि संस्कृती यांचे संबंध द्वंद्वात्मक असतात.<sup>२६</sup> सयाजीराव गायकवाडांच्या बाबतीत नेमकी उलट गोष्ट घडली आहे. एकत्र हा राजाच मुळी शूद्रांचा प्रतिनिधी होता. अल्पसंख्याकांचा आवाज ऐकण्यासाठी वेगळ्या इंत्रियाची त्याला गरज नव्हती. अभिजनेतर दृष्टिक्षेत्रबिंदूतून संस्कृतिव्यवहाराकडे पाहण्याचा त्यांचा स्वभावर्धम होता. त्यामुळे वंचितांच्या, लोकजनांच्या मौखिक लोकसाहित्य परंपरांच्या जतनसंवर्धनाकडे त्यांनी विशेषत्वाने लक्ष दिले आहे. वंचित वर्गातल्या लोकांचा शैक्षणिक व सामाजिक दर्जा उंचावण्यासाठी मोफत शिक्षण, वसतिगृहे, शिष्यवृत्त्या, यांची योजना तर केलीच, परंतु त्यांच्या पारंपरिक व्यावसायिक कौशल्यांना आधुनिकतेची जोड देऊन त्यांना आर्थिक स्वावलंबनाचा मार्गही खुला करून दिला. लोककलावंतांना बक्षिसे देऊन प्रोत्साहित केले व अभिजनांचा बहुजनांच्या कलांकडे पाहण्याचा दण्डिकोन बदलेल असे कलाभिसरणाचे प्रसंगही घडवून आणले. प्रतिधुरीणत्वासाठी राजसत्तेशी संघर्ष करण्याची वेळच बडोदे संस्थानात आली नाही. उलट अभिजन आणि बहुजनांच्या सामिलकीचा उत्तम राजकीय प्रयोग म्हणून सयाजीराव गायकवाडांनी एक नमुनादर्श घालून दिला. अभिजन आणि बहुजनांच्या कलापरंपरा, ज्ञानपरंपरा यातली फाळणी टाळण्याचा प्रयत्न सयाजीरावांनी केला आहे. इतकेच नाही तर भारतीय ज्ञान व कला परंपरा आणि विदेशी ज्ञान व कलापरंपरा यांचा मेळ घालण्यासाठीही त्यांनी प्रयत्न केले आहेत. संस्कृतबरोबरच अरबी व फारसी ज्ञानपरंपरांतील

प्राच्यविद्यांच्या अभ्यासास प्राधान्य, हिंदू, बौद्ध, जैन, खिळ्ण धर्म परंपरांचा आदर, पाश्चिमात्य आणि पौर्वात्य तत्त्वज्ञानाची सांगड, आध्यात्मिक आणि तांत्रिक विद्यांतला दुरावा दूर करणारे सामंजस्य निर्माण करणारे हे व्यक्तिमत्त्व होते. आपल्या व्यक्ती माहात्यापेक्षा समूहशक्ती जागरणाला त्यांनी अग्रक्रम दिला. एका अर्थाने भारतीय संस्कृतीतल्या समत्वयोग्यप्रमाणे जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टी आणि निष्काम कर्मयोग्यासारखे कर्तव्यपरायणेत रमण्याची वृत्ती यांचे सुंदर मिश्रण असलेले हे व्यक्तिमत्त्व होते. त्यामुळे फुको वा तत्सम विचारवंतांचे मॉडेल सयाजीरावांच्या मूल्यमापनासाठी उपयुक्त नाही. उलट सामाजिक सहयोगित्वाचे मार्ग प्रशस्त करण्यासाठी संस्कृतिक माध्यमांचा व प्रतीकांचा विधायक वापर कसा करावा, यासाठी सयाजीरावांचे मॉडेल पुढे आणायला हवे.

परकीय आक्रमणे आणि सत्तापरिवर्तनांमुळे भारतीय संस्कृतीचे 'जखमी संस्कृती' असे वर्णन करणाऱ्या व्ही. एन. नॉयपाल यांनी भारताच्या सांस्कृतिक व्हासाविषयी केलेले भाष्य येथे विचारात घ्यायला हवे. नॉयपाल यांच्या मते विजयनगरच्या साम्राज्य पतनानंतर भारतीय संस्कृतीतील कला, कारागीर, प्रशासक यांची परंपरा खंडित झाली. या संस्कृतीतील बौद्धिक क्षमता, ऊर्जास्रोत अवगुंठित झाले. संस्कृतीच्या जडणघडणीतील विचारवंतांचा आणि कलावंतांचा वाटा कमी झाला. राजसत्तेतल्या परिवर्तनांबोरोबर बाहेरुन लादल्या गेलेल्या संस्थात्मक व्यवस्थांना भारतीयांनी स्वीकारले; पण आपल्या सांस्कृतिक वारशातून या संस्थात्मक जीवनाला सत्त्व पुरविणारी संसदीय व्यवस्था, न्यायप्रणाली अथवा प्रसारयंत्रणा देता आली नाही. त्यामुळे भारतीय संस्कृती स्थितीशील बनली. त्यामुळे राजकीय, धार्मिक, बौद्धिक विचारमंथनच खुंटले. या भाष्याच्या पार्श्वभूमीवर सयाजीराव गायकवाड यांच्या कारकिर्दीचे मूल्यमापन करावायाचे झाले, तर सयाजीरावांची राजवट संस्कृतिनिर्माणाला पोषक आणि भारताच्या अभ्युदयाच्या वाटा प्रशस्त करणारी होती, असाच निष्कर्ष काढावा लागेल. सत्तालालासा आणि नफासंपादन या दोन कारणांसाठीच माणसे जगतात, या मार्क्सच्या सिद्धांताला छेद देणारी सयाजीराव गायकवाडांची कारकीर्द होती. या दोन मूल्यांखेरीज समष्टीच्या अभ्युदयासाठी आयुष्य व्यतीत करणे हेच सयाजीरावांचे प्रेयस आणि श्रेयस होते. राजकारण, कला, साहित्य, शिक्षण, संशोधन, उद्योग-व्यवस्थापन या आघाड्यांवर एक पर्यायी लोकक्षेत्र (Counter public sphere) निर्माण करण्याचा ध्यास घेऊन त्यांनी आपले आयुष्य व्यतीत केले. त्यांच्या या मूल्यदृष्टीचा परीसर्पर्श लाभल्याने या प्रासंगिक भाषणांना शाश्वत मूल्य प्राप्त झाले आहे.

## ८.१० पत्रकारिता आणि संस्कृती

संस्कृतीच्या विविध अंगोपांगांची चर्चा महाराजांनी आपल्या भाषणांतून केली आहे. संस्कृतिरक्षण आणि संस्कृतिसंवर्धन या दिशेनेही त्यांनी विचारमंथन केले आहे. मात्र संस्कृती टिकविण्याची सर्वात जास्त जबाबदारी ही पत्रकांवर येऊन पडली आहे, असे त्यांचे मत बनले होते. आपल्या आयुष्याच्या अखेरच्या पर्वात त्यांनी हा विचार बोलून दाखविला होता :

"असत्याविरुद्ध सत्य, युद्धाविरुद्ध शांतता, जुलुमाविरुद्ध न्यायीपणा, लालसेविरुद्ध प्रीती आणि मूर्खतेविरुद्ध सुज्ञता, अशी जी दंद्युद्धे जगात चालू आहेत ती धर्मयुद्धेच आहेत. त्यांच्यात सत्पक्षाचा जय हा झालाच पाहिजे, आणि तो होण्यासाठी त्यांच्याच कामाला

वाहिलेला असा कसलेला पत्रकारर्वर्ग आपण सज्ज ठेवला पाहिजे. एरवी, मनुष्यप्राणी स्वतःच सत्यनाश करून घेईल आणि आजवर आपण महत्त्वासाने रक्षिलेली संस्कृती नष्ट होईल.” (मुंबई, १९ मार्च १९३४)

एखाद्या पहारेकन्याप्रमाणे पत्रकार वर्तमान घटना-घडामोर्डींवर लक्ष ठेवून असतो; पण वार्ताकिंवर करणाऱ्या खबर्याएवढीच पत्रकाराची भूमिका नसून समाजसुधारक, राजकीय विश्लेषक, प्रबोधनकार आणि विधातक प्रवृत्तीचा कडवा टीकाकार ही पत्रकाराची खरी भूमिका असते. महाराजांनी पत्रकारांकडून ठेवलेल्या या अपेक्षा किंती यथार्थ आहेत याची आपल्याला वारंवार प्रतीती येते. पत्रकारितेच्या शिक्षणासाठी आणि वर्तनव्यवहारासाठी महाराजांचा हा विचार एखाद्या आचारसंहितेसारखा आज लागू पडणारा आहे.

## ९. सयाजीरावांची निरूपणशैली

सयाजीरावांच्या कोणत्याही भाषणात आशयसूत्रानुसार आदि, मध्य, अंत असा एक प्रमाणबद्ध, पण सहज-स्वाभाविक असा आराखडा असतो. भाषणाचा आशय (आय. ए. रिचर्ड्सच्या भाषेत सांगायचे तर) अर्थ (sense), भावन (feeling), सूर (tone), आणि प्रयोजन (intention) या घटकांचा आंतरिक तोल सांभाळणारा असतो. या समतोलामुळे महाराजांचे भाषण कधीही पसरट वा पाल्हाळीक होत नाही, उथळ वा पांडित्यप्रचुर होत नाही, आक्रमक वा आवेशी होत नाही. ते आशयाच्या दृष्टीने नेहमीच अर्थपूर्ण आणि मूल्यनिष्ठ असते; पण श्रोत्यांवरील प्रभावाच्या दृष्टीनेही ते चेतनादायी असते. केवळ माहिती (information) संक्रमित करणं महाराजांना पुरेसं वाटत नाही, आपल्या भाषणांतून काही मूल्यविचार द्यावा, यावर त्यांचा कटाक्ष असतो. एखाद्या विद्यक्षेत्रीय तांत्रिक तज्ज्ञाच्या भाषणांसारखी ही भाषणे नाहीत. तरीही रानडे, लोकहितवादी, भांडारकर, गोखले या समकालीन विद्वानांच्या लेखन-भाषणांत असणारी माहितीची घनता, तथ्यांचा अन्वयार्थ लावणारे भाष्य, जनमत घडविणाच्या लोकशिक्षकाची कळकळ आणि अभिजन आणि बहुजनांच्या सांस्कृतिक अभिसरणासाठी निभवावयाची मध्यस्थाची भूमिका असे किंतीतरी पैलू या भाषणांना प्राप्त झाले आहेत.

विश्रब्धता हा सयाजीरावांच्या निरूपणशैलीचा खास पैलू आहे. आंतरराष्ट्रीय संचार आणि मधुमक्षिका वृत्ती यामुळे त्यांच्या भाषणांतून अनेक ग्रंथांचा, वचनांचा, स्थळांचा, परिषदांचा संदर्भ येत असतो. तौलनिक अध्ययनशीलतेचा स्वभावर्धम असल्यामुळे भारतीय आणि पाश्चिमात्य संदर्भाची तुलना करण्याची संधीही ते घेतात. उदाहरणार्थ, वंसो येथील सार्वजनिक पुस्तकालयातर्फे झालेल्या मानपत्रसमारंभात त्यांनी अमेरिकेतल्या वॉशिंगटनच्या लायब्ररीची आठवण काढली. ते म्हणाले : “या ठिकाणी अनेक बैठकीवर जी अनेक चित्रे, सुभाषिते आणि सूक्तिक टांगलेल्या आहेत, त्या पाहून मला अमेरिकेतील वॉशिंगटन शहराच्या मोळ्या लायब्ररीची आठवण होते. फरक इतकाच की, तेथे एकाच बैठकीवर त्या मांडल्या आहेत, तर येथे अनेक बैठका लागल्या; पण दोहळीची रचना सारखीच.” (१३ डिसेंबर १९९२) अर्थात हा संदर्भ आत्मप्रौढी मिरविण्यासाठी येत नाही, तो स्थानिक मंडळांची भलावण करण्यासाठी, त्यांना प्रोत्साहित करण्यासाठी येतो. कल्याणकारी राजवटीची चर्चा करताना रोमच्या राजवटीचा संदर्भ येतो. रोममध्ये एका प्रांतातून

दुसऱ्या प्रांतात जाण्यास पुष्कळ रस्ते असल्याने तेथे सगळीकडे बातमी पोहोचून पाहिजे तशी ल्खरी व इतर मदत मिळू शकत असे. त्यामुळे थोऱ्या खर्चात रोमचा राज्यकारभार चालत असे. अर्थात हा रोमचा दाखला गोंडळ संस्थानात ठाकोर साहेबांनी केलेल्या रस्ते, रुग्णालये या लोकोपयोगी सुधारणांची तारिफ करण्यासाठी. (१७ मार्च १९०३.)

सामान्यांना समजेल अशा भाषेत निस्पत्त उपर्याची हातोटी, हा या भाषणाचा एक विशेष पैलू आहे. त्यासाठी ते श्रोत्यांना नित्य परिचयाचे उपमा, दृष्टांत, सुभाषिते, संतवचने यांची जरूर तेथे पेरेणी करतात. लोकशिक्षकाच्या भूमिकेतून ही मांडणी केल्यामुळे अवतरणबहुल पांडित्याचा दोषही येत नाही. नमुन्यादाखल एकदोन उदाहरणांचा निर्देश करतो. सरकारी मदतीचा उपयोग पांगुळगाड्याप्रमाणे स्वतःचे बळावर चालण्यापुरताच करावा. किंवा “तृषिताला राजा पाणी देईल; पण ते प्यावयास लावण्याची शक्ती राजाच्या अंगी नाही. सरकार सवलती देईल, पण कार्याची उभारणी करणे हे लोकांच्या हाती आहे.” समजुतीवाचून सहिष्णुता ही वाटबंद गळीप्रमाणे होय, अशा प्रकारची सुभाषितात्मकताही बचाव ठिकाणी ते वापरतात.

पारंपरिक रूपकांचा नवार्थ जागविणारी रूपकेही ते अधूनमधून तयार करतात. उदाहरणार्थ, लायब्ररी आणि ग्रंथप्रसार हा त्यांच्या आवडीचा विषय होता. तो लोकांच्या पचनी पडावा म्हणून त्यांनी एका भाषणात गीतेत जसे संसारवृक्षाचे रूपक वापरले आहे, तसे ज्ञानवृक्षाचे रूपक वापरून निस्पत्त केले आहे. लोकांची ज्ञान मिळविण्याची इच्छा म्हणजे झाडाच्या मुळ्या, लोकांची ही इच्छा पुरी करण्यासाठी सरकार जी मदत देते तो झाडाचा बुंधा समजावा, पुस्तकालये म्हणजे या झाडाला फुटलेल्या शोभिवंत फांद्या, समाजाच्या ज्ञानलालसेच्या जिवंतपणाचे प्रतीक, आणि जनसमूहाचे मानसिक, नैतिक सुख म्हणजे झाडाचे फळ. जनसुखाची फळे येण्यासाठी समाजाची ज्ञानलालसा जागवणाऱ्या पुस्तकालयांचे महत्त्व असे सुबोधपणे वर्णन करून सांगितले गेले आहे.

अर्थात महाराजांची भाषणे कधीही अलंकारप्रचुर नसतात. उलट काटेकोर अर्थबोध आणि वैचारिक सुस्पष्टता ही त्यांच्या भाषणांची खासियत आहे. कुठेही संदिग्धता राहू नये, म्हणून जरूर तेथे व्याख्या करून निस्पत्त करण्याची त्यांची शैली आहे. उदाहरणार्थ, क्लब म्हणजे अत्यंत नैसर्गिक व सार्वत्रिक असणाऱ्या भुकेसाठी खाद्य पुरविणारी जागा. संगीत म्हणजे जीवनाला माधुरी व रमणीयता देणारी वळी, निसर्ग, ईश्वर व मनुष्य याच्याविषयी व यांच्यातील परस्पर सबंधांविषयी चर्चा करणारी जी एक ज्ञानाची शाखा, तिचे नाव तत्त्वज्ञान. अशा प्रकारच्या निस्पत्त निसर्गिता संदिग्धता राहत नाही; तीच गोष्ट कारण व परिणामांची चर्चा करताना ते पाळतात. अकारण श्लेष, कोट्या, आडवळणाची भाषा न वापरता थेट मुद्द्याला हात घालण्याची त्यांची शैली आहे. भारतात इंग्रजीऐवजी हिंदी ही राज्यकारभाराची भाषा व्हावी, याची साधी सरळ कारणमीमांसा त्यांनी केली आहे. जी गोष्ट राष्ट्रीयत्वाला विघातक असते ती गोष्ट दास्यवृत्तीला पोषक असते’ म्हणून इंग्रजी नको; आणि ‘सार्वजनिक प्रश्नांची चर्चा एकत्र व एकही आडपडदा न ठेवता खुलेपणाने होण्यासाठी इंग्रजी नको. जरूर तेथे वर्गीकरण करून क्रमाक्रमाने विषय निस्पत्त करण्याची शैलीही त्यांच्या विवेचनाची वस्तुनिष्ठता वाढवायला साहाय्य करते. उदाहरणार्थ, समाजातील विविध स्तरभेदांची चर्चा करताना त्यांनी समाजात चार वर्ग असतात, ते क्रमाने

सांगून टाकले आहेत. १. सुविद्या व ज्ञानजीवी वर्ग, २. राजेमहाराजे व सरदार यांचा वर्ग, ३. व्यापारी वर्ग, ४. शेतकरी व खालच्या लोकांचा वर्ग. उगाच अभिजन, बहुजन, वंचित, मध्यमवर्गीय, निम्नस्तरीय असल्या भानगडीत न पडता ढळढळीत भाषेत स्फटिकासारखे स्वच्छ दिसेल, समजेल असे बोलण्यासाठी ही शैली त्यांना खूप मानवत होती. एवढे असूनही कुठल्याही पंडिताला जमणार नाही असे सूक्ष्म भेद उकलण्यासाठी समर्पक शब्दयोजना करण्याची हातोटी त्यांच्याजळ होती. उदाहरणार्थ क्लब या विषयावर समाजशास्त्रीय प्रकाश टाकताना कुटुंबसंस्था व ग्रामसंस्थांसाठी सहवासांसंस्था आणि क्लबांसाठी उपचारप्रधान संस्था अशी अचूक शब्दरचना करून दोन्हीतला भेद नेमकेपणाने व्यक्त केला आहे. आणि क्लबाची प्रयोजनमूलक व सत्त्वबोधक व्याख्या केल्यानंतर त्या व्याख्येपासून दूर जाणाऱ्या विपरीत क्लबांसाठी कुटाळकपू अशी अन्वर्थक शब्दयोजना करून विषयाची सुस्पष्ट बौद्धिक व शास्त्रीय मांडणी केली आहे. विचारांच्या बौद्धिक रचना करून संकल्पनात्मक मांडणी करण्याचा हा गुण त्यांच्या सर्वच व्याख्यानातून दिसतो. सयाजीरावांच्या भाषणांना तत्त्वज्ञ राजाकडे अंगभूत असावी तशी एक बौद्धिक चौकट कायम असते. पण ही बौद्धिक चौकट महाराजांच्या निरूपणशैलीला कधीही रुक्ष आणि तर्ककर्कश होऊ देत नाही. महाराजांच्या स्वभावातली उपजत करुणाबुद्धी आणि लोकपाळ राजाची प्रबोधनवृत्ती ह्यामुळे या भाषणांमध्ये व्याख्यानांपेक्षा प्रवचनांचे मूल्य अधिक उतरले आहे. एखाद्या राजकीय सूत्रपाठासारखी ही व्याख्याने शाश्वत राजनीतीचा वस्तुपाठ म्हणून चिरस्मरणीय झाली आहेत.

## १०. यशापयशाचे मूल्यमापन

राजाच्या यशापयशाच्या मूल्यमापनाविषयी स्वतः सयाजीरावच एका भाषणात म्हणाले होते, “एखाद्या राज्यकर्त्त्याच्या मृत्यूनंतर पन्नास वर्षांनी जेव्हा त्यांचे मित्र-शत्रू दोन्हीही नाहीसे झालेले असतील तेव्हा त्याच्याविषयी खरा निर्णय देणे शक्य असते. त्याच्या राज्याची बरीवाईट फळे कालावधीने दिसू लागतात, आणि मगच निःपक्षपातीपणाने त्याच्याविषयी बोलणे शक्य असते.” (बडोदे, १२ जाने १९३६) महाराजांच्या मृत्यूला आता पंचाहत्तर वर्षांहून अधिक काळ होऊन गेला आहे, तेव्हा त्यांच्या कारकिर्दीच्या मूल्यमापनाची हीच ती योग्य वेळ आहे. महाराजांनी स्वतःचे मूल्यमापन करण्यासाठी मागे वळून पाहिले असता, त्यांच्या मनात जे विचार आले, ते त्यांनी बोलून दाखविले आहेत “परंपरा व पूर्वग्रह या फार चिवट व खोल रुजलेल्या गोष्टी असतात, मनुष्यस्वभाव दुबळा असतो व माणूस केवढाही सत्ताधीश असला तरी त्याला सगळ्याच गोष्टी अगदी आपल्या मनाजोगत्या कुठे करता येत असतात?” असा प्रश्न करून त्यांनी आपल्या स्वप्नपूर्तीतल्या बच्याच गोष्टी करायच्या राहून गेल्याची खंत व्यक्त केली होती. (२९ जानेवारी १९३०) असे असले तरी आधुनिक ज्ञान-विज्ञान व प्रगत चिवारांचे नवे प्रवाह अजमावून पाहण्याचे धाडस त्या काळात फक्त सयाजीरावांनीच दाखविले होते, हेही तितकेच खरे. म्हणूनच त्यांच्या राजकीय कारकिर्दीचा चिकित्सक अभ्यास होण्याची गरज आहे.

सयाजीरावांच्या नजरेतून बडोदे ही हिंदुस्थानची छोटीशी प्रतिमा होती; परंतु त्यांच्या राज्यप्रशासनातील विविध प्रयोगांचे महत्त्व केवळ बडोदे संस्थानापुरते सीमित नाही. त्यांनी त्या काळात त्यांच्या राज्यात ज्या सुधारणा केल्या त्या सुधारणांची सर्व हिंदुस्थानलाच गरज होती.

हिंदुस्थानच्या समग्र परिप्रेक्ष्यातूनच महाराज बडोद्यातील आपल्या राज्यप्रशासनाकडे पाहत होते. त्यांनी स्वतः या बाबतीतला आपला दृष्टिकोनही स्पष्ट केला होता. आपल्या ७१ व्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने व्यक्त केलेल्या मनोगतात ते म्हणाले होते, “जरी माझ्या कार्याचे क्षेत्र माझ्या राज्यापुरते मला संकुचित ठेवावे लागले तरी हिंदुस्थानच्या इतर भागांनाही लागू पडेल असा अर्थदेखील माझ्या कार्यामध्ये सापडू शकेल अशी मला आशा आहे.” (मुंबई, १८ मार्च १९३३) १९०३ साली लाहोरच्या इस्लामिया कॉलेजमध्ये बोलताना त्यांनी हा आपला राष्ट्रीय दृष्टिकोन पुढील शब्दांत व्यक्त केला होता: “माझे लक्ष व अगत्य एकाच प्रांतापुरते किंवा एकाच समाजापुरते मर्यादित नाही. देशाचे वेगवेगळे प्रांत आणि देशातले वेगवेगळे समाज यांचा मी भेददृष्टीने विचार करीत नाही. ते एकाच राष्ट्राचे अवयव आहेत या दृष्टीनेच मी त्यांच्याकडे पाहतो. या घटकांची सुधारणा होऊन ते पूर्णवस्थेस पोहोचले म्हणजे ते ज्याचे घटक आहेत त्या राष्ट्रालाही पूर्णवस्था प्राप्त झालीच पाहिजे. याकरिताच हरएक चांगल्या चळवळीला व संस्थेला उत्तेजन देण्याची माझी इच्छा असते.” (श्रीसयाजीगौरवग्रंथ, १९३३, भाग ३, पृ. ४३) सयाजीरावांची राजनीती केवळ बडोद्यापुरती सीमित नव्हती, समग्र भारतीय परिप्रेक्ष्यातूनच त्यांनी आपल्या संस्थानात कार्य केले आणि संस्थानाबाहेरच्या संस्था-संघटनांच्या मागे उभे राहून नवभारत निर्माणाच्या महाप्रकल्पात समर्थ योगदान दिले. भारतीय परिप्रेक्ष्यातून महाराष्ट्रातील सत्ताकाराणाचा अभ्यास करणारे डॉ. सदानंद मोरे यांनी याचे अगदी यथायोग्य वर्णन केले आहे, “सयाजीराव गायकवाडांचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी आसपासच्या वातावरणाचे सूक्ष्म निरीक्षण केले होतेच; पण सर्व विचारप्रवाही आत्मसात केले होते. राष्ट्रवादी पंथाची मते जशी त्यांना माहीत होती तशीच ब्राह्मण्यविरोधी समतावादी संप्रदायाचे विचार त्यांना ठाऊक होते. त्यातील ग्राह्य काय आणि ग्राह्य असलेल्यातील व्यवहार्य काय, तसेच हे व्यवहार्य वास्तवात नेमके कसे व कोणत्या रीतीने उत्तरावयाचे, याचे कौशल्यसुद्धा त्यांनी संपादित केले होते. ब्रिटिशांचे अंकित संस्थानिक असा त्यांचा दर्जा असल्याने राष्ट्रवादी स्वातंत्र्यलढ्यात प्रत्यक्ष उतरणे तर त्यांना शक्य नव्हते; पण तरीही त्यांनी आपल्या विशिष्ट शैलीने जे काही करायचे, ते केले.” (मोरे, २००७, पृ. २७४).

निकोलो मैकियावेली यांच्या ‘द प्रिस्त’ या पुस्तकाचा प्रभाव त्यांच्या राजनीतीत दिसतो. या पुस्तकाचा अनुवादही त्यांनी सरदेसाई यांचेकडून करवून घेऊन छापला होता. यशस्वी राजाच्या यशाचे त्यात पुढील गुणविशेष सांगितले आहेत:

“राजाने आपण गुणवत्तेचे चाहते असल्याचे देखील दाखवावे, त्याने योग्य माणसांची पारख करावी आणि कलेत वरचढ ठरणाऱ्यांचा मान करावा. याशिवाय नागरिकांनी आपापली कामे, मग ती व्यापारासंबंधी असोत किंवा शेतकीसंबंधी असोत अगर इतर कोणत्याही व्यवसायासंबंधी असोत, ती धिमेपणाने पार पाडण्यास प्रोत्साहन दिले पाहिजे, त्यामुळे आपल्यापासून हिसकावले जाईल या भीतीमुळे आणि कराच्या भीतीने व्यापार सुरु करण्यापासून ते मागे न हटता आपापले व्यवसाय सुधारल्याखेरीज राहणार नाहीत. त्याने अशा करणाऱ्यांना आणि स्वतःचे शहर अगर राज्य एखाद्या मार्गाने सुधारणाऱ्यांना बक्षिसे देऊ केली पाहिजेत. शिवाय वर्षातील

सोईस्कर ऋतूंमध्ये लोक उत्सव समारंभात आणि प्रदर्शनात गर्क होऊन राहतील असे करावे. प्रत्येक शहर अनेक धंदेगट किंवा वर्ग यात विभागलेले असते त्या सर्वांकडे त्याने लक्ष देऊन वेळोवेळी त्यांच्यात मिसळावे आणि स्वतःच्या माणुसकीचे आणि औदार्याचे, राजपदाची प्रतिष्ठा कायम ठेवूनच, उदाहरण घालून; परंतु कोणत्याही बाबतीत त्याच्या प्रतिष्ठेचा महिमा कमी होऊ देता कामा नये.” (मैकियावेली, किता, पृ. ७५-७६) सयाजीरावांची राजकीय प्रशासननीती यापेक्षा वेगळी नव्हती. श्री. अरविंद, रमेशचंद्र दत यासारखे दिवाण, रियासतकार सरदेसाईसारखे व्यासंगी रीडर त्यांच्या सेवेत होते. गोपाळ कृष्ण गोखले, लोकमान्य टिळक यांसारखे नेते त्यांच्या सहवासात होते, चित्रकार राजा रविर्मा, इतिहासकार चिंतामणराव वैद्य अशा कलावंतांचा व विद्वानांचा त्यांनी सन्मान केला, टाटा स्टील कंपनीसारख्या उद्योजक संस्थांना पाठिंबा देण्यासाठी बँक सुरु केली, डॉ. चंद्रचूडसारख्या धन्वंतरीच्या मदतीने जनतेला उत्तमोत्तम वैद्यकीय सेवांची उपलब्धी करून दिली, त्रिभुवनदास गज्जर या रसायनशास्त्रज्ञाच्या मदतीने बडोदे संस्थानातील रासायनिक व टेक्स्टाइल उद्योगांची वाढ केली आणि कारागिरांना स्पिनिंग, वेल्हिंग, टर्निंग, फिटिंग इत्यादी यांत्रिक शिक्षण देण्यासाठी ‘कलाभवन’ची स्थापना केली, शेतक्यांसाठी पाटबंधारे, नागरजनांसाठी पिण्याचे शुद्ध पाणी, अडाणी जनतेचे जीवनमान उंचावण्यासाठी सार्वत्रिक शिक्षण, रथतेला राज्यकारभारात सहभाग द्यावा म्हणून पंचायतराज, ग्रंथालये, व्यायामशाळा, कलामहोत्सव अशा विविध मार्गानी राज्यातल्या सर्व गटातल्या जनतेच्या सुखसोयींची काळजी वाहणारा, मानवीजीवनातील विविध अंगांचा विकास साधणारा राजा अशीच त्यांची कारकीर्द होती. केवळ राजकीय डावपेचात मग्न राहण्यापेक्षा आपले शब्द, आपली घटना, आपल्या राजाज्ञा, ठराव, कायदे, दानधर्म, मेळे-उत्सव हे एखाद्या तरफेप्रमाणे ऐतिहासिक परिवर्तनाला गती देण्याचे कारण ठरू शकतील, या जाणिवेतून या राजाने आपले राजकर्तव्य निभावले आहे. राजा किंवा सेनापती हे अधिकाराच्या पिरॅमिडवर शिरोभागी असले तरी त्याचा पाया सामान्य स्त्री-पुरुषांच्या जीवनातील सत्त्वावर अवलंबून असतो, याचे भान असलेला हा राजा होता. आणि म्हणूनच अडाणीपणा, स्त्रीवाद, धर्माधता, अंधविश्वास या मानवी प्रगतीला बाधक असणाऱ्या परंपरांचा पगडा उत्तरविण्यासाठी बुद्धिपूर्वक प्रागतिक विचारांना वाव देणारी राजनीती रुजविणे, हे महाराजांचे वैशिष्ट्य होते.

केवळ राजकीय घटितांवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या ‘सत्ताकेंद्री पारंपरिक इतिहासकारापेक्षा सत्तेच्या माध्यमातून सार्वजनिक जीवनातील बौद्धिक, धार्मिक, सामाजिक, शैक्षणिक अशा विविध अंगांनी मानवीजीवन समृद्ध करणारा हा युगप्रवर्तक राजा होता. त्यामुळे त्यांच्या राजकीय कारकिर्दीचे मूल्यमापन व्यासंगी व चौकस इतिहासकाराच्या नजरेतून व्हायला हवे. सयाजीराव गायकवाड यांच्या राज्यप्रशासनशैलीला काही एक वैचारिक चौकट (Framework) होती का याचाही तपास करायला हवा. स्थूलमानाने त्यांच्या प्रशासनाचे नमुने लक्षात घेतले तरी त्यातून एक विचारचौकट पुढे येताना दिसते :

१. उत्कांतिवादी विचारप्रक्रिया व निकोप सामाजिक व्यवस्थेतून सामाजिक भांडवल तयार होते यावरील विश्वास हा या विचारचौकटीचा मूलाधार दिसतो. कुठल्याही नियतिवादाच्या आहारी न जाता, व्यवस्थेत बदल होऊ शकतात यावर त्यांचा विश्वास होता. त्यामुळे

व्यवस्थेत कुठे बदल आवश्यक आहेत, ते कसे करावेत व त्यासाठी राज्यात कोणती व्यवस्था (System) निर्माण करावी, सामाजिक बदलाची उपकरणे कोणती आणि ती वापरण्याची आचारसंहिता काय असावी, हा विचार या मूल्यचौकटीचा पायाभूत आधार असल्याचे दिसते. कल्याणकारी योजना राबविताना नोकरशाहीमुळे अडथळे निर्माण होऊ शकतात, सत्तेचे विकेंद्रीकरण करताना स्थानिक पुढारलेल्या जाती वा श्रीमतांकडून सत्तेचा गैरवापर होऊ शकतो, अशा गोष्टी टाळण्यासाठी पर्यायी व्यवस्थांची रचना करतानाच काळजी घेण्याची खबरदारी ही या प्रशासनाची वैशिष्ट्ये या विचारचौकटीतून पाहिल्यास अधिक स्वच्छपणे कळतात.

२. धर्मकिंद्री समाजरचनेत पुराणे, मिथके, श्रद्धा, विश्वास, रुढी यांचा पगडा असतो. समाजाची ही पारंपरिक संकल्पनात्मक चौकट राज्याच्या विकासातला मोठा अडसर बनून राहते. ही जरठ चौकट बदलण्यासाठी वा खिळखिळी करण्यासाठी पर्यायी परिभाषेचा, नव्या कायदेकानूनांचा, प्रबोधन, उतेजन अशा अनुनयी मार्गाचा अवलंब केला तर परिवर्तनाचे मार्ग सुकर होतात, याची जाणीव महाराजांना होती. त्यासाठी धर्मकिंद्री विचारप्रक्रियेवर विज्ञाननिष्ठेचे कलम करण्याची नवनिर्माणक योजकता आणेणे हे या विचारचौकटीचे दुसरे अंग राहिले आहे.
३. संघर्षातूनच विकास होतो, या तत्त्वानुसार विधायक बदलांसाठी प्रसंगी संघर्षाची तयारी त्यांनी ठेवली होती. वर्ग, जाती, लिंगभेदांच्या उतरंडी असलेल्या समाजरचनेत बदल घडविताना असे संघर्ष अटल आहेत, हे गृहीत धरून वाटचाल करावी लागेल याची त्यांना जाणीव होती. वेदोक्त प्रकरणात ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर संघर्ष अटल आहे, हे गृहीत धरून तो टाळण्यासाठी व ब्राह्मणेतरांना वेदांचे अधिकार प्राप्त होण्याकरिता तत्सम शिक्षणाच्या पर्यायी व्यवस्था उभ्या करण्याची महाराजांची शैली ही संघर्षातून विकासाकडे जाण्याच्या तत्त्वज्ञानातूनच उक्तांत झाली आहे. संघर्षाचे प्रसंग थेट अंगावर ओढून न घेता त्याचा आडवळणाने मुकाबला करण्याचे तंत्र त्यांना सापडले होते. या त्यांच्या तंत्रामुळे संघर्षाच्या मुद्द्यांचा द्वंद्वमूल समतोल साधण्याची प्रक्रिया समाजात सुरु होऊन सामाजिक हिताला गती प्राप्त होताना दिसते. यातून जे नवे पायऱ्डे रुढ होतात त्यातून दीर्घ काळासाठी टिकणारे सामाजिक भांडवल निर्माण होते. सयाजीरावांच्या राज्यप्रशासनातून अशा एका सामाजिक भांडवलाची निर्मिती झाली आहे, तिचा वापर कसा करायचा यासाठी राजकीय इच्छाशक्तीची मात्र गरज आहे.
४. सांस्कृतिक उत्पादनांना वित्तपुरवठा आणि सोयीसुविधांची उपलब्धी करून देण्यात शासनाची भूमिका महत्वाची असते, यावर विश्वास असणारे हे राज्यप्रशासन होते. सार्वजनिक संस्थांची निर्मिती करणे, त्यांच्या स्वायत्तेसाठी आणि सहभागासाठी सांस्कृतिक संसाधने (infrastructure) विकसित करणे. सांस्कृतिक वस्तूंच्या उपलब्धतेसाठी वस्तुसंग्रहालये, प्रदर्शने, जत्रा, मेळे यासारख्या खुल्या संपर्क व्यवस्थांची निर्मिती करणे; सांस्कृतिक महत्वाच्या निर्मितीसाठी अनुदाने, शिष्यवृत्त्या प्रदान करणे; कायदे, नियमावल्या,

पाठ्यपुस्तके, सार्वजनिक उपक्रमांचे दस्तऐवज, माहिती संग्रह प्रसारित करणे अशा अनेक माध्यमांतून जनसामान्यांच्या सांस्कृतिक बांधणीसाठी कार्यरत राहणारे हे प्रशासन होते. भौतिक आणि ज्ञानात्मक व सांस्कृतिक संपत्तीचा यातला समतोल साधणारी राजनीती हे सयाजीरावांच्या प्रशासनाचे वैशिष्ट्य होते. केवळ कागदावर सांस्कृतिक धोरण आखून ते थांबले नाहीत, तर सांस्कृतिक संसाधनांच्या विकासाच्या योजना कार्यान्वित करण्यासाठी वित्तीय गुंतवणुकीचे सातत्यही त्यांनी कायम राखले. संपत्ती निर्माणाची सात उपकरणे विश्वनाथ नारायण मंडळिक यांनी नमूद केली आहेत: ‘उद्योग, भूमी, इत्यादी प्रकृतिसिद्ध पदार्थ, अनुभवसहित ज्ञान, प्रकृतिसिद्ध अनुकूलता, उलाढाळी करण्याचा स्वभाव, लोकांमध्ये शहाणपण व सचोटी, उद्योगाची वाटणी व मालाचे रक्षण’ ही ती सात उपकरणे होत. (बॅडेकर, १९६९, पृ. ९८) सयाजीरावांनी या सातही उपकरणांचा कौशल्याने विकास करण्याचे धोरण ठेवून आपल्या राज्याला प्रगतिपथावर नेले.

धर्माधिष्ठित समाजरचनेत राहून निधर्मी संस्कृतीच्या मूल्यांची राजनीती करताना धार्मिक ईर्षा वा व्यापारी हितसंबंधांची साधनमूलकता बाजूला ठेवून तर्कशुद्ध पर्याय देणारा राजधर्म महाराजांनी विकसित केला. धर्मकिंद्री चौकटीत राहून समाजाची धर्मरहित ज्ञानाची सत्ता वाढविण्याचा ध्यास घेतला. ज्ञान आणि परस्पर विश्वासाच्या आधारावर धर्म आणि विज्ञानाच्या दोन्ही बाजूना खुला अवकाश देणारे लोकशाहीचे शहाणपण रुजविणारी राजनीती केली. प्लेटोच्या भाषेत सयाजीराव गायकवाड यांचे वर्णन ‘तत्त्वज्ञ राजा’ असेच करायला हवे. “एकाच व्यक्तीमध्ये राजकीय सत्ता व तत्त्वज्ञान ह्यांचा मिलाफ झाला पाहिजे, तरच शहरांची व मानवजातीची सुटका होईल” असे प्लेटो म्हणत असे. (प्लेटो, १९८६, पृ. ९८३) राज्यकारभार करणारे तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करीत नाहीत, अशी त्याची तक्रार होती. सयाजीराव गायकवाड मात्र प्लेटोच्या कसोटीला उत्तरणारे राजे होते.

१८५० साली स्थापन झालेल्या अमेरिकेतील रिपब्लिकन पक्षाच्या घटनेत विकासाच्या राजनीतीचे सूत्र Stewardship या एका शब्दात सांगितले आहे. शासनाने पुढच्या पिढ्यांसाठी गुंतवणूक करण्याचे धोरण ठेवून व येणाऱ्या पिढीची आकस्मिक ओऱ्यातून मुक्ती करण्यासाठी पालकत्वाच्या भूमिकेतून राजकारण करावे, अशी Stewardship ची संकल्पना आहे. सयाजीरावांनीही रेल्वे, रस्ते, उद्योगधर्दे, शिक्षण आणि प्रशासनिक चौकट निर्माण करून ही सार्वजनिक पालकत्वाची भूमिका निभावलेली आहे. नवभारताच्या संयुक्त राज्यघटनानिर्माणाच्या प्रस्तावातही त्यांचा हा पालकत्वाचाच धर्म पुढे आलेला दिसतो. खिस्ती परंपरेत राजाची तुलना धनगराशी केली जाते. धनगर आपल्या अडाणी मेंढरांच्या चारापाण्याची व्यवस्था करतो, कुरणात चरताना त्याची दिशाभूल होऊ नये यासाठी त्याला सतत आपल्या मर्यादित वावरण्यासाठी देखरेख करतो, चरताना पायांच्या खुरांना खडे बोचून इजा झाली तर त्याची सुश्रूषाही करतो, इतकेच नाही तर कल्पात माय लेकरांची चुकामूक झाली तर त्यांची एकमेकांची गाठभेट घालून देण्याची काळजीही वाहतो. या अर्थाने धनगर हा मेंढ्यांच्या केवळ ‘मालक’ नसतो, तर ‘पालक’ही

असतो. अशी पालकत्वाची भूमिका निभावणाऱ्या राजाला 'लोकपाळ' राजा म्हणावयाचे. सयाजीराव गायकवाड हे या अर्थाने 'लोकपाळ राजा'च होते.

- डॉ. रमेश वरखेडे,

२४, चेरी हिल, पाइपलाइन रोड,

आनंदवल्ली, नाशिक, ४२२०१३

दूरध्वनी: ९८२२९८२३१५.

### टिपा :

१. महाराजांना १८८९ साली दिल्या गेलेल्या राजकीय प्रशिक्षणाची टिपणे अर्थात 'मायनर हिंट्स' Notes of lectures delivered to His Highness The Gaekwar या शीर्षकाखाली तत्कालीन बडोदे शासनाने प्रकाशित केली आहेत. राज्यप्रशासनशास्त्राच्या जिज्ञासु अभ्यासकांनी त्यांचे परिशीलन केले पाहिजे.
२. महाराजांनी रियासतकार सरदेसाई यांची रीडर म्हणून नेमणूक केली होती. सयाजीरावांनी पद्धतशीरी वाचन, परिशीलन करण्याची सवय कशी लावून घेतली होती याविषयीचे अनुभव सरदेसाई यांनी नोंदवून ठेवले आहेत. (सरदेसाई, १९३३)
३. सयाजीरावांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण कशी झाली हे जाणून घेण्यासाठी बाबा भांड यांची 'युगद्रष्टा महाराजा' ही कादंबरी वाचावी. संपूर्ण वस्तुनिष्ठ पुराव्यावर आधारलेल्या सत्यान्वेषी दस्तऐवजाची मौलिकता असलेल्या विश्वसनीय चरित्राचा पर्याय म्हणून या कादंबरीने आपली विश्वसनीयता सिद्ध केली आहे.
४. सयाजीराव गायकवाड यांनी भारतातल्या इतर संस्थानिकांप्रमाणे सामंतशाही पद्धतीने राज्य केले नाही. त्यांनी स्वतःला जनतेचा सेवक समजून विश्वस्त वृत्तीने राज्य केले. आपले प्रशासन पारदर्शी असावे यासाठी त्यांनी स्वतःपासून त्याचा प्रारंभ केला. उदाहरणार्थ, त्यांच्या प्रत्येक परदेश दौऱ्याचा खर्चासकट साधांत अहवाल मुद्रित स्वरूपात प्रसिद्ध करण्यात येत असे. दुष्काळाच्या काळात राजाने प्रजेच्या हितासाठी केलेल्या कार्याचा किंवा सार्वजनिक ग्रंथालयांमार्फत राबविलेल्या विविध लोकशिक्षण कार्यक्रमांचा वृत्तांत प्रसिद्ध करण्यात येत असे. आपले सर्व हुक्म छापील स्वरूपात जनतेच्या माहितीसाठी उपलब्ध असावेत यासाठी १८९९ पासून 'आज्ञापत्रिका' अर्थात राजपत्र प्रसिद्ध करण्याची परंपरा सुरु केली. पारदर्शी प्रशासनाचा एक नमुनादर्श त्यांनी घालून दिला.
५. सयाजीरावांच्या लोककेंद्री प्रशासन व सामाजिक सुधारणांच्या काही ठळक नोंदी :
  - (क) १८७५ : स्वतंत्र शिक्षण खात्यामार्फत देशी शाळांची सुरुवात  
१८८२ : आदिवासी मुलांसाठी सोनगड येथे शाळा व वसतिगृह काढले  
१८९९ : अस्पृश्यांसाठी खास वेगळ्या दहा शाळा सुरु केल्या  
१८९२ : सत्कारीचे मोफत प्राथमिक शिक्षण सुरु
  - (ख) १८७६ : आरोग्य खात्याची स्थापना  
१८८३ : लॅंड सर्वें सेटलमेंट डिपार्टमेंट सुरु

- १८९० : शेती खात्याची स्थापना  
 १८९० : सॅनिटरी डिपार्टमेंटची सुरुवात  
 १९०४ : वेठबिगारी निर्मूलन कायदा  
 (ग) १८९९ : गावोगाव ग्रामपंचायतींची स्थापना  
 १९०२ : ग्रामपंचायतींना लोकशाहीचे अधिकार दिले  
 १९०८ : धारासभा मिनी पार्लमेंट स्थापून सतेच्या विकेंद्रीकरणाचा कायदा  
 १९१० : राजाच्या स्वतःच्या अधिकारांचे विकेंद्रीकरण करणारा कायदा  
 (घ) १८९४ : दानधर्मसंबंधी तसेच पुरोहितांसाठी परीक्षेचा कायदा  
 १८९६ : ब्राह्मणेतरांसाठी मराठीतून वेदोक्त : पाठशाळा कायदा  
 १९०२ : विधवा पुनर्विवाह कायदा  
 १९०४ : बालविवाहबंदी कायदा  
 १९०५ : हिंदू कोड कायदा
६. “महाराजांचा एक मोठा हव्यास असा होता की, दररोज स्वतः आपण दहा-बारा तास काम करायचे आणि समस्त नोकरांकडूनही तसेच भरपूर काम करून घ्यायचे.” (सरदेसाई, १९५६, पृ. २)
७. सभा, अधिवेशन वा परिषदांचे कामकाज कसे करावे, याविषयी भारतातील संस्थानिकांच्या ‘नरेश परिषदे’त या देशी राजांना उद्देशून महाराजांनी एक चतुःसूत्री सांगितली होती:  
 १. अधिवेशनात ठावांवरील चर्चा विचारपूर्वक करता याव्यात यासाठी बैठक सुरु होण्याआधीच सिलेक्ट कमिट्या करून ठावांवरील चर्चेची पूर्वतयारी करावी.  
 २. आज करावयाच्या कामाची तपशीलवार टिप्पणी तयार करून बैठकीपूर्वी तीन-चार तास आधी तरी ती प्रत्येकाला मिळेल याची काळजी घ्यावी. म्हणजे प्रत्येकाला कामासंबंधी सूचना वगैरे करण्यास अवसर मिळतो.  
 ३. केल्या कामाची नोंद ठेवून दररोज सायंकाळी सर्वांना दाखवावे.  
 ४. व्यक्तिगत कार्यशक्तीचा अपव्यय थांबविण्यासाठी व इतरांची सामिलकी वाढविण्यासाठी सहकार्याच्या तत्त्वावर काम करावे. (दिल्ली, ३ नोव्हेंबर १९९६) राजप्रशिक्षणात अशा प्रशासकीय शिस्तीला महत्त्व असते, याची महाराजांना जाण होती.
८. राजा शिवाजीचा नमुनादर्श कदाचित अशा अभ्यासातूनच सयाजीरावांनी पारखून घेतला असावा. गोब्राह्मणप्रतिपालक हिंदू राजा अशी शिवाजी महाराजांची पारंपरिक प्रतिमा आहे. पण शिवाजी राजांच्या राजनीतीचे सत्त्व न. चिं. केळकर यांच्या शब्दांत सांगायचे तर “(शिवाजी राजांनी) ब्राह्मणांबरोबर मराठे व मराठ्यांबरोबर ब्राह्मण खांद्यास खांदा भिडवून व जिवावर उदार होऊन लढण्यास तयार केले याचा अर्थ, जातिभेदातीत असा जो अवशिष्ट हिंदूधर्म त्याचेच त्याला व इतरांना अधिक महत्त्व वाटत होते व हे महत्त्व मनांत बिंबले असल्यामुळे त्यास जातिभेद किंवा जातिद्वेष आड येत नव्हता हे उघड आहे. आपल्या सभोवतालच्या लोकांना व्यक्ती हित विसरून समाजहित उराशी बाळगण्यास

शिवाजीने तयार केले ते तो .. धीट, धाडसी बुद्धिमान पुढारी व महाराष्ट्रभक्त होता म्हणून!” (केळकर, १९२२, पृ. ४०) अलीकडे दादूमिया यांनी सयाजीरावांचे ब्राह्मण सहकारी’ या लेखातून सयाजीरावांच्या प्रशासनातील ब्राह्मणांच्या योगदानाचे वर्णन केले आहे; पण न. चिं. केळकरांच्या दृष्टिकोनातून पाहिले तर त्यातून सयाजीरावांच्या जातिभेदातीत राष्ट्रनिष्ठेचे मूल्य अधिक झळाळून पुढे येताना दिसते.

९. 'Economic calculations of the western type did not at all apply to the Eastern countries' (John Boeke 1965)
१०. “जर इंग्लंड देशाने दुष्टपणाने हिंदुस्थानचे सर्व जिनसांचा मख्ता घेऊन त्या लोकांची उमेद खचविली नसती, आणि हिंदुस्थानचा जिन्नस दुसच्या कोणत्या मुलुखात जाऊ नये असा प्रतिबंध केला नसता, तर येथे मजुरी कमी, तेणेकरून त्या लोकांही आपला केलेला जिन्नस पृथ्वीभर पुरविला असता.
११. “अर्जेंटिना, ऑस्ट्रेलिया, कॅनडा इ. देशांचे जीवित गृह व कच्च्या मालाची पैदास व विक्री यावर अवलंबून आहे. हे देश मुख्यतः कृषिप्रधान आहेत; एवढेच नव्हे तर या देशातील शेती बहुधा मोठ्या प्रमाणावर यंत्राच्या साहाय्याने करण्यात येते व लोकसंख्या विरळ असल्यामुळे पैदाशीचा फार मोठा भाग परदेशी पाठविण्यात येतो. १९२८ साली पीक फार चांगले आले. किमती उतरु लागल्या. त्यामुळे मळेवाले व कारखानदार अडचणीत आले. .. या राष्ट्रांची स्थिती हिंदुस्थानपेक्षा फारच भिन्न आहे. हिंदुस्थान देश कृषिप्रधान खरा, पण त्याची भरभराट परदेशी व्यापारावर तितकीशी अवलंबून नाही. कारण येथील निपज देशातल्या देशात खपते.” (धनंजयराव गाडगीळ, ‘प्रचलित मंदीची मीमांसा, लोकशिक्षण, १९ नोव्हेंबर १९३९, निबंधसंग्रह, १९७३, पृ. ४९.)
१२. “The chief objects on the Institution are to train the working classes by instruction in the scientific principles involved in agriculture and industrial arts and in practical work in workshop and laboratory, so as to enable them to carry on their individual calling with profit. The aim is not merely to teach the scientific principles necessary for the improvement of the existing industries, but to enable young men to create new manufacturing industries that can be found remunerative.” (Gajjar, 1888).
१३. “His Highness has been a pioneer in social reforms which have already produced a far reaching effect in removing abuses. The Hindu Purohit Nibandh (Act 2 of 1915) enjoins the Hindu Purohit to pass an examination test, and prohibits a person to act as a Purohit at a Hindu

religious ceremony without a certificate of having passed the test. The Hindu Marriage Amendment Act (1928) makes it obligatory on a Purohit officiating at a Hindu marriage to translate the essential shlokas and mantras to the bride and bridegroom in their own mother tongue, with a view that they may understand the heavy responsibilities enjoined by the marriage sacrament.”

(G. H. Sardesai, 1933, p. 400-401)

१४. पहिल्या जागतिक सर्वधर्म परिषदेत विवेकानन्द हे एक वक्ते म्हणून सहभागी झाले होते. पुढे दुसरी जागतिक सर्वधर्म परिषद मात्र सयाजीराव गायकवाड यांच्या अध्यक्षतेखाली झाली. त्यानंतर ऑक्सफर्ड, लंडन येथे झालेल्या पहिल्या जागतिक मानववंश परिषदेचेही ते अध्यक्ष होते. आंतरराष्ट्रीय प्राच्यविद्यापरिषदेचेही ते अध्यक्ष होते. (हा मान भारतातल्या अन्य संस्थानिकांच्या वाट्याला आलेला दिसत नाही.) आंतरराष्ट्रीय पातळीवर एक सुधारणावादी विचारवंत आणि कर्ता प्रशासक अशीच सयाजीरावांची ओळख होती. या व्यासपीठांवरील त्यांची भाषणे ही स्वतंत्र वैचारिक निबंधाच्या धाटणीची आहेत.
१५. मॉकियावेली (१४६९-१५२७) : इटलीतील राजकीय विचारवंत. गॅलिलिओ आणि बेकनच्या आधी शंभर वर्षे आधीच्या कालखंडातील विचारवंत. त्याच्या ‘द प्रिन्स’ या ग्रंथाचा अनुवाद सयाजीरावांनी रियासतकार गो. स. सरदेसाई यांचेकडून करवून घेतला होता व १८९० साली तो अनुवाद मुद्रित स्वरूपात प्रकाशित करण्यात आला होता.
१६. शाक्यमुनी : गौतमबुद्धचे नाव. गौतमाचे वडील शुद्धोधन हे नेपाळच्या सीमेलगत असलेल्या शाक्य कुळातील राजे होते. त्यामुळे गौतमास ‘शाक्यमुनी’ या नावानेही संबोधले जात असे.
१७. अष्टांगिक मार्ग : सम्यक दृष्टी, सम्यक संकल्प, सम्यक वाचा, सम्यक कर्मान्त, सम्यक आजीव, सम्यक व्यायाम, सम्यक सृती आणि सम्यक समाधी हे आठ मार्ग होत.
१८. हिंदू आणि मुसलमान या उभयतांचे धर्मच त्यांच्यातील अंतर वाढण्याचे कारण आहे, असे अल्बेरुनीने म्हटले आहे. तो लिहितो; “ज्या गोर्ध्णींवर हिंदूंची आत्यंतिक श्रद्धा आहे, त्याच गोर्ध्णींवर मुसलमानांचा मुळीच विश्वास नाही. मुसलमानांची धर्मविषयक मते हिंदूना पटत नाहीत. त्यांना ते ‘म्लेंच्छ’ (अपवित्र) म्हणतात. ते म्लेंच्छांशी कोणत्याही प्रकारचे रोटीबेटीव्यवहारादी संबंध ठेवीत नाहीत... म्लेंच्छांच्या संसर्गने अपवित्र झालेली वस्तू मात्र ते कधीच शुद्ध करून घेत नाहीत. या परकेपणाच्या भावनेमुळे त्यांना परधर्मीयांच्या गाठीभेटी घेता येत नाहीत... इतर धर्मांचे लोक सैतान असून आपण मात्र सत्पुरुष आहोत असे ते समजतात. तथापि अन्यधर्मीयाविषयींचा अशा प्रकारचा आपपरभाव केवळ भारतातच आढळतो असे नाही. जगातील सर्वच देशांतील स्वर्धर्मीय व परधर्मीय लोकांत ही भावना आढळते, हे मान्य करावयास हवे.” (अल्बेरुनी, २०००, पृ. ३)

१९. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना महाराजांना बढोद्यात नोकरी दिली; परंतु त्यांनी नोकरी सोडून मुंबईस जाणे पसंत केले. यासंबंधी आपल्या भाषणात सयाजीराव काय म्हणाले, तेही लक्षात घेण्याजोगे आहे : “परंतु त्यांना राहावयास घरासंबंधी काही अडचण आल्यामुळे ते मुंबईस गेले. ते गेल्यामुळे त्यांच्यावर आमचा रोष न होता अम्हास एक प्रकारे आनंदच झाला. कारण त्यांना शिकवून आणण्याचा आमचा मुख्य हेतू त्यांनी शहाणे होऊन आपल्या समाजाच्या उद्धाराचे काम करावे हाच होता व ते काम त्यांनी नेटाने हाती घेतलेले पाहून आमचा हेतू सफल झाला असेच आम्हास वाटते. तुमचा उत्कर्ष घडवून आणण्यास आमच्या हातून तुम्हास मनुष्य मिळाला या योगायोगाचे आम्हास समाधानच वाटते असे त्यांनी पुण्याच्या अहिल्यादेवी आश्रमातील भाषणात म्हटले होते.”

२०. “...Reforms cannot be done in a hurry, and reforms done in a hurry and haste will never take a firm hold. . . Patience is a great virtue, and it should be practiced in every mundane affair” (*Ootacamund, 19th April 1888.*) A letter to Mr. Pestanji Dorabhai Khandalla aealla (khangi karbhaari).

२१. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी सयाजीरावांचे भाषण वाचून मागासवर्गीय मुलांच्या शिक्षणाचे काम आयुष्यभर करण्याचा संकल्प केला. १९३३ साली महात्मा गांधी यांनी येरवडा तुरुंगातून महाराजांना पाठविलेल्या पत्रात ‘हरिजनांसाठी शिक्षणाची दारे उघडणरे आणि कायद्याने अस्पृश्यता दूर करणारे’ पहिले राजे म्हणून त्यांचा गैरव केला आहे. संपूर्ण भारतात सयाजीराव महाराजांइतके अस्पृश्य जातीसाठी दुसऱ्या कोणीही इतके काम केले नाही, असा निर्वाळा खुद बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिला आहे.

२२. “...कोणत्याही विषयांत जे चांगले म्हणून दिसेल, त्याजविषयी राजाने नेहमी आपली प्रीतीच दाखवीत असले पाहिजे. प्रजेने शांततेने स्वस्थ असावे असा राजाने त्यांस धीर दिला पाहिजे. व्यापार वाढला असता कर जास्त बसेल अशी भीती राजाने घालू नये व प्रजेपैकी कोणीही आपला धंदा सुधारून त्यांत विशेष फायदा करून घेऊ लागला, तर राजाने आपली आशा ठेविता नये; इतकेच नाही, तर अशा प्रकारच्या लोकांस राजाने चांगले उत्तेजन दिले पाहिजे. म्हणजे राज्याला बळकटी येईल. तसेच आपल्या लोकांस मेजवान्या देणे, खेळ दाखविणे आणि दुसरे किंत्येक मनोरंजनाचे विषय त्यांस दाखवून देणे, हेही राजाचे कर्तव्यच आहे. देशामध्ये निरनिराळ्या जातीचे व भिन्न भिन्न तहेचे लोक असतात, त्या सर्वाविषयी राजाने आपली दया व उदार बुद्धीच प्रकट केली पाहिजे. इतके केले तरी राजाने कोणत्याही कृत्याने आपल्या मोठेपणास व्यत्यय येईल अशी गोष्ट करिता नये.” (मेकियावली, पृ. ९०८)

२३. ब्रिटिश प्रशासनाने त्यांच्या भारतीय वसाहतीच्या क्षेत्रात १८७८ साली 'हर्नाक्युलर प्रेस कट'खाली देशी भाषांतील वृत्तपत्रांच्या प्रकाशनांवर निर्बंध लावले होते.
२४. १९४९ साली 'द सेकंड सेक्स' हा सिमान दि बोळ्हा यांचा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. स्त्रीवादी चळवळीला सत्त्व पुरविणाऱ्या या ग्रंथातून स्त्रीने पुरुषांच्या तुलनेत आपली सबल प्रतिमा घडविली पाहिजे हा विचार मांडला होता. खाजगी आणि सार्वजनिक अशा दोन्ही ठिकाणी स्त्री-पुरुष संबंध हे सत्तात्मक आणि सोपानात्मक असतात; पुरुषवर्गाचे हे वर्चस्व मोडून काढणे हा स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या उद्देशपत्रिकेतला अग्रक्रमाचा विषय होता. आपली कठपुतळीची प्रतिमा पुसून टाकून निखळ मनुष्यत्वाची नवी प्रतिमा घडविण्याच्या ध्येयातून जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांत पायाभूत बदल घडवून आणण्यासाठी या स्त्रियांना पर्यायी सार्वजनिक क्षेत्र विकसित करण्याची गरज होती. स्त्रियांचे क्लब हे असे पर्यायी सार्वजनिक क्षेत्र विकसित करण्याच्या प्रयत्नांचा भाग होता. १८९९ साली सयाजीराव या भूमिकेतून स्त्रियांच्या क्लबांकडे पाहत होते, ही गोष्ट त्यांच्या क्रांतदर्शी व्यक्तिमत्त्वावर प्रकाश टाकणारी आहे.
२५. "निरागस सुखांचा आस्वाद निरनिराळ्या मार्गानी घेऊन बुद्धीचा शीण, मनाचा वीट व शरीराचा आळस कसा घालवावा, नित्य व्यवहारात बोचाणारी रुक्ष, कंटाळवाणी एकरूपता कशी विसरून जावी, ते क्लबच शिकवू जाणे." (१९ जानेवारी १९९५.)
२६. बडोद्याला गर्बा खेळण्याची, कृष्णाच्या रासक्रीडेची पूर्वापार चालत आलेली सांस्कृतिक परंपरा आहे. कुटुंबाबाहेरच्या सार्वजनिक जीवनात स्त्री-पुरुष संबंधातल्या निखळ मैत्रभावाचे सर्वोच्च मूल्य जपणाऱ्या या परंपरेतून प्राप्त झालेल्या दृष्टिकोनाच्या प्रभावातून कदाचित सयाजीरावांचा स्त्रियांच्या क्लबांकडे खुलेपणाने पाहण्याचा हा दृष्टिकोन तयार झाला असावा.
२७. व्यक्ती किंवा समूहाच्या वर्तनात बदल घडवून आणण्याची क्षमता म्हणजे सत्ता. हा वर्तनबदल कधी जुलूमजबरदस्तीने घडवून आणला जातो, कधी एखादा विचार सतत मनावर बिंबवल्याने घडवून आणता येतो, तर कधी एखादे प्रलोभन दाखवून अपेक्षित बदल घडवून आणता येतो. त्यासाठी लष्करी, आर्थिक, संस्थात्मक, संख्याबलात्मक, तंत्रज्ञानात्मक, सामाजिक बलाची साधने असावी लागतात. राज्याकडे अशी किंती प्रकारची साधने आहेत आणि या साधनांच्या वापराची मात्रा काय आहे, त्यावर या प्रभुत्वसतेची मात अवलंबून असते. फुकोच्या governmentality च्या संकल्पनेत सत्ता ही व्यक्तित्वनियंत्रक असल्याचे गृहीत धरण्यात आले आहे. प्रशासकीय मानसिकता विविध मार्गानी आपली उत्पादनक्षमता वाढविण्यासाठी जनतेवर नियंत्रण प्रस्थापित करीत असते. ब्रिटिशांची वसाहतवादी सत्ता या प्रकारची होती. फुकोने panopticon या सतेच्या मनोच्याच्या प्रतीकातून ही गोष्ट स्पष्ट केली आहे. तुरुंगाच्या मध्यभागी उभारलेल्या मनोच्यातून कैद्यांच्या हालचालींवर नियंत्रण बसवणारे प्रशासन, किंवा विविध माध्यमांतून लोकांची माहिती घेऊन, त्यांच्यावर पाळत ठेवून सार्वजनिक व्यवहार आणि उद्योग-व्यवसायांची कार्यक्षमता वाढविणारे प्रशासन हे दमनकारी असते, आणि अशा

सत्तेचा प्रतिवाद करणारे जनसंघर्ष, प्रतिधुरिणत्व प्रस्थापित करणारे साहित्य, कलाव्यवहार यांच्यात सांस्कृतिक द्वंद्व अटळ असते. अशा प्रकारच्या शासकतेपासून सयाजीरावांचे प्रशासन कितीतरी दूर होते. उलट समाजाचे मंडळीकरण करण्यावर, सहयोगातून उत्पादकता व क्रयमूल्याधिष्ठित समता प्रस्थापित करण्यावर त्यांचा भर होता.

## संदर्भ

- **Lectures delivered to His Highness The Gaekwar,** Baroda.
- **Desai Rao Bahadur Govindbhai H. (1933)** : Maharaja as an Administrator, श्रीसयाजीगौरवग्रंथ, भाग १मध्ये संग्रहित.
- **Digby William (1901)** : Prosperous British India A Revelation, <http://archive.org/details/ProsperousBritishIndiaARevelationWilliamDigby>
- **Gajjar T. K. (1888)** : Note on the development of a national system of education for The Baroda State, Bombay, The Examiner Press.
- **Gaekwar Sayaji Rao (1923)** : Letters of His Highness The Maharaja Sayaji Rao Gaekwar, Baroda, Huzur Kamdar's Office.
- **Kahneman Daniel (2011)** : Thinking, Fast and Slow , New York, Farrar, Straus and Giroux.
- **Kantavala Matubhai (1933)** : Development of commerce in Baroda state, श्रीसयाजीगौरवग्रंथ, भाग-१, संपा. वाढदिवस मंडळ, बडोदे.
- **Kudalkar Janardan S.** : The Baroda Library Movement, Baroda, Baroda Central Library.
- **Naoroji Dadabhai (1901)** : Poverty and Unbritish Rule in India, Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India; Commonwealth Publishers.
- Ranade, M. G. (1906): Essays in Indian Economics, Madras, G. A. Natesan and co.
- Vogue E. M. De.(1886): Le Roman russ, Paris.
- **माने पाटील रामचंद्रराव शामराव (१९३३)** : श्रीसयाजीगौरवग्रंथ (भाग १ ते ६), वाढदिवस मंडळ, बडोदे व मुंबई.
- **अच्छुल कलाम ए. पी. जे. (२००३)** : भारत २०२०: नव्या सहस्रकाचा शोध, अनुवाद : अभ्यं सदावर्ते, पुणे, राजहंस प्रकाशन.
- **अल्बेरनी (२०००)** : अल्बेरनीचा भारत, नवी दिल्ली, साहित्य अकादमी.

- **करंदीकर ज. स. (१९४९) :** हिंदुत्ववाद, पुणे, वादविवेचनमाला पुष्ट १२, प्रकाशक-य. गो. जोशी.
- **काळे वामन (१९३३) :** ‘बडोदा राज्याची सांपत्तिक स्थिती’, श्रीसयाजीगौरवग्रंथ, भाग-१, संपा. वाढदिवस मंडळ, बडोदे.
- **कुलकर्णी पु. बा. (१९६३) :** मामा परमानंद आणि त्यांचा कालखंड, मुंबई, लेखकव उपकारक प्रकाशक.
- **केळकर न. चिं. (१९२२) :** मराठे व इंग्रज (मराठेशाहीचे शतसांवत्सरिक शाद्ध), पुणे, गोंधळेकर बुक डेपो.
- **गाडगीळ ध. रा. (१९७३) :** लेखसंग्रह, खंड १, संपा. सुलभा ब्रह्मे, पुणे, गोंधळे संस्था.
- **गायकवाड संग्राम (२००५) :** शिवधर्म स्थापना वगैरे : वरकड ऊर्जेचा गैरवापर, पुणे, परिवर्तनाचा वाटसरू, १६ ते ३१ मे.
- **गायकवाड सयाजीराव (१९३७) :** श्रीमन्महाराज सयाजीराव गायकवाड यांची भाषणे, द्वितीय खंड, मुंबई, दामोदर सावलाराम आणि मंडळी.
- **गायकवाड सयाजीराव (१९३९) :** श्रीमन्महाराज सयाजीराव गायकवाड यांची भाषणे, तृतीय खंड पुणे, य. गो. जोशी प्रकाशन.
- **गायकवाड सयाजीराव (२०९३) :** सयाजीराव गायकवाड: निवडक हुजूरहुकूम, औरंगाबाद, साकेत प्रकाशन.
- **चावडा झी. के. (१९८७) :** सयाजीराव गायकवाड, मराठी अनुवाद : स. गं. मालशे, दिल्ली, नॅशनल बुक ट्रस्ट ऑफ इंडिया.
- **जगताप मीनल (२०५) :** शिवधर्म : मराठा जातीचे गौरवीकरण, पुणे, परिवर्तनाचा वाटसरू, १ ते १५ फेब्रुवारी २००५
- **ट्युमिन मेल्विन (१०८३) :** सामाजिक थर, मराठी अनुवाद: सरला कारखानीस, मुंबई, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ.
- **तळवलकर गोविंद (१९९७) :** सत्तांतर : १९४७, खंड -३, मुंबई, मौज प्रकाशन.
- **दादूमिया (२०९०) :** श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड, पुणे, गंधववेद प्रकाशन.
- **दादूमिया (२०९२) :** सयाजीरावांचे ब्राह्मण सहकारी, पुणे, ‘ब्राह्मण मानस’, दिवाळी अंक.
- **देशपांडे स. ह. (२००४) :** हिंदू, हिंदुत्व आणि नवहिंदुत्व-चर्चा, परिवर्तनाचा वाटसरू, वर्ष ३, अंक १७, १ ते १५ जानेवारी २००४.
- **पंडित नलिनी (१९९९) :** धर्म, शासन आणि समाज, मुंबई, ग्रंथाली.
- **पाटील रा. शा. (१९३३) :** श्रीमंत महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचा महाराष्ट्रातील सत्कार, बडोदे, सरकारी छापखाना.
- **पाटील शरद (२००२) :** धार्मिक मांडणीपेक्षा अर्थराजकीय क्षेत्रात कामाची गरज, परिवर्तनाचा वाटसरू, १६ ते ३० सप्टेंबर.
- **प्लेटो (१९८६) :** आदर्श राज्य (अनुवाद: ज. वा. जोशी), मुंबई, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ.

- बेडेकर दि. के. (संपा.) (१९६९) : चार जुने मराठी अर्थशास्त्रीय ग्रंथ, पुणे, गोखले अर्थशास्त्र संस्था.
- बेनेडिक्ट रुथ (१९८४) : वंश आणि वंशवाद, मराठी अनुवाद - मीनाक्षी दीक्षित, मुंबई, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ.
- बेन्नूर फकिरुद्दिन (२०७३) : 'मुस्लिम महार' - आत्मचरित्र : इब्राहिम खान, पुस्तक परीक्षण, पुणे, परिवर्तनाचा वाटसरू, वर्ष ५वे, अंक २ रा, फेब्रुवारी.
- भागवत राजारामशास्त्री (१९७९) : 'राजारामशास्त्री भागवत यांचे निवडक साहित्य', खंड ६, संपा. दुर्गा भागवत, पुणे.
- भांड बाबा (२०७३) : युगद्रष्टा महाराजा (४ थी आवृत्ती), औरंगाबाद, साकेत प्रकाशन
- माटे श्री. म. (१९३३) : अस्पृष्टांचा प्रश्न, पुणे, प्रकाशक- शंकरराव दाते.
- मोरे सदानन्द (२००७) : लोकमान्य ते महात्मा, खंड पहिला, पुणे, राजहंस प्रकाशन.
- मंकियावली निकोलो (१८९०) : राजधर्म, (मराठी अनुवाद : गोविंद सखाराम देसाई), बडोदे, महाराष्ट्र ग्रंथमाला.
- मंकियावली निकोलो (१९६३) : राजा, ('द प्रिन्स'चा मराठी अनुवाद: अरुंधती खंडकर), दिल्ली, साहित्य अकादमी.
- राजवाडे वि. का. (१९९८) : 'बडोदातील सुधारणा', समग्र राजवाडे साहित्य, खंड ८, (संपादक : मु. ब. शहा ), धुळे, इतिहासाचार्य राजवाडे संशोधन मंदिर. पृ. ५९९-६३२.
- रानडे मा. गो. (१८७३) : व्यापारासंबंधी व्याख्याने, पुणे, गोखले अर्थशास्त्र संस्था (१९६३, पुनर्मुद्रण)
- लोकहितवादी (१९६९) : 'लक्ष्मीज्ञान' (पुणे, १८४९), 'चार जुने मराठी अर्थशास्त्रीय ग्रंथ १८४३ ते १८५५', संपा. दि. के. बेडेकर, पुणे, गोखले अर्थशास्त्र संस्था.
- वरखेडे रमेश (२०९२) : युगद्रष्टा महाराजा : बाबा भांड, पुस्तक परीक्षण, नाशिक, क्रिटिकल एन्कवायरी, वर्ष ४, अंक ३, जुलै-सप्टेंबर २०९२.
- वैद्य चिं. वि. (१९३३) : महाराजसाहेबांची विद्याभिरुची, 'श्रीसयाजीगौरवग्रंथ' भाग २ मध्ये संग्रहित.
- सरदेसाई गो. स. (१९५६) : श्री सयाजीराव गायकवाड यांच्या सहवासात, पुणे, एस. जगन्नाथ आणि कं.
- आंबेडकर बाबासाहेब (१९३९) : जनता वृत्तपत्रातील लेख, ६ फेब्रुवारी.
- साळुंखे आ. ह. (१९९८) : वैदिक धर्मसूत्रे आणि बहुजनांची गुलामगिरी, कोल्हापूर, एक्सप्रेस पब्लिशिंग हाऊस.
- साळुंखे आ. ह. (२००२) : नवा धर्म कशासाठी? पुणे, परिवर्तनाचा वाटसरू, १६ ते ३० सप्टेंबर.
- सुमंत यशवंत, पुडे द. दि. (संपा.) (१९८८) : महाराष्ट्रातील जातिसंस्थाविषयक विचार, पुणे, प्रतिमा प्रकाशन.

## अनुक्रमणिका

---

१.	०५/०२/१८७७	: महाराणी व्हिक्टोरिया यांनी 'हिंदुस्थानची सप्राज्ञी' ही पदवी धारण केली त्यानिमित्त बडोदे येथे झालेला समारंभ	... ० ९
२.	०६/०७/१८७८	: श्रीमंतांच्या मातुश्री महाराणी जमनाबाईसाहेब यांना सप्राज्ञीकडून मिळालेले सी.आय.चे सन्मानचिन्ह स्वीकारण्याचा बडोदे येथील दरबार	... ० ३
३.	०८/०९/१८७९	: बडोदा कॉलेजच्या इमारतीची कोनशिला बसविण्याचा समारंभ	... ० ४
४.	०८/०९/१८७९	: बडोदे येथील सार्वजनिक (कमिटी) बागेचे उद्घाटन	... ० ६
५.	१६/०९/१८८०	: श्रीमंतांच्या विवाहानिमित्त बडोदे येथील मेजवानी	... ० ७
६.	२८/१२/१८८१	: श्रीमंतांना संपूर्ण राज्याधिकार मिळाल्यानिमित्त बडोदे येथे मेजवानी	... ० ८
७.	२९/१२/१८८१	: बृहन्गुजरातील गुजराती मंडळींतर्फे बडोदे येथे मानपत्र	... १ ०

८.	२९/१२/१८८९	: श्रीमंतांना राज्याधिकार प्राप्त झाल्याबद्दल पुण्याच्या सार्वजनिक सभेच्या शिष्टमंडळातर्फे बडोदे येथे मानपत्र	... ११
९.	०८/०९/१८८५	: सयाजी सरोवराच्या उत्खननसमारंभाच्या वेळी बडोद्याच्या नागरिकांकडून मानपत्र	... १२
१०.	०९/११/१८८६	: बडोदे येथे व्हाइसरॉय लॉर्ड डफरीन यांच्याहस्ते कौन्टेस ऑफ डफरीन रुग्णालयाचे उद्घाटन	... १४
११.	०९/११/१८८६	: बडोदे येथे व्हाइसरॉय लॉर्ड डफरीन यांना मेजवानी	... १५
१२.	०९/०९/१८९०	: बडोदे येथे मुंबईचे गवर्नर लॉर्ड रे यांना मेजवानी	... १७
१३.	२९/०३/१८९२	: श्री. सयाजी सरोवराचा उद्घाटन विधी समारंभ	... १८
१४.	२४/१०/१८९२	: मॅन्शन हाउसमधील भोजन समारंभ, लंडन	... २२
१५.	१०/११/१८९२	: गिल्डहॉलमधील लॉर्ड मेरार यांच्या मेजवानीच्या वेळी हिंदी आणि वसाहतीतील पाहुण्यांकरिता दिलेल्या टोस्टला उत्तर, लंडन	... २४
१६.	२९/११/१८९६	: बडोदे येथे व्हाइसरॉय लॉर्ड एल्जिन यांना मेजवानी	... २६
१७.	१०/०४/१८९१	: बडोदे येथील सयाजी विहार कलबचे उद्घाटन	... २७
१८.	०५/०५/१९००	: ओरसंग इरिगेशन वॉटरवर्क्स सुरु करण्याच्या वेळचे भाषण	... ३०
१९.	२९/०३/१९०९	: मुंबईच्या ग्रॅंट मेडिकल कॉलेजच्या बक्षीस समारंभाच्या वेळचे भाषण (“वैद्यक आणि हिंदी लोकांचे आरोग्य”)	... ३५
२०.	१७/०४/१९०९	: बडोदे येथील सहविचारिणी सभा व ग्रंथसंपादक मंडळी यांचा वार्षिक समारंभ	... ४४

२१. ०२/०७/१९०९	: अलिगड येथील मुस्लिम (एम.जी.ओ.) कॉलेजच्या ट्रस्टीकडून मानपत्र	... ४६
२२. ०३/०८/१९०९	: देवास येथील व्हिक्टोरिया हायस्कूलकडून मानपत्र	... ४८
२३. ३०/०३/१९०२	: श्रीमंत महाराजसाहेब यांच्या जन्मोत्सवाचा दरबार, बडोदे	... ५२
२४. ०२/०९/१९०२	: मद्रास येथे तेथील गुजराती समाजाकडून मानपत्र	... ५४
२५. ०३/०९/१९०२	: मद्रासच्या पाचायप्पा महाविद्यालयाला भेट	... ५६
२६. ०३/०९/१९०२	: मद्रासच्या ‘अंजुमान-इ-इस्लाम’ संस्थेला भेट	... ५९
२७. सप्टेंबर १९०९	: स्वामी हंसस्वरूप यांच्या वेदांतावरील व्याख्यानास सयाजीराव गायकवाडांचे त्यांच्यासमोर जाहीर उत्तर	... ६१
२८. १५/१२/१९०२	: अहमदाबादचे औद्योगिक प्रदर्शन उघडताना केलेले भाषण	... ७२
२९. १७/०३/१९०३	: बडोदे येथील गोंडळच्या ठाकोरसाहेबांनी भरविलेले मुलामुलींचे संमेलन	... ९०
३०. ३०/०५/१९०३	: श्रीनगर येथील ‘नसरत उल इस्लाम’ मद्रेसाला भेट	... ९४
३१. २६/०९/१९०३	: लाहोरच्या इस्लामिया कॉलेजच्या मानपत्राला उत्तर	... ९६
३२. २६/०९/१९०३	: लाहोरच्या दयानंद आ. वे. कॉलेजला भेट दिल्यावेळचे भाषण	... ९९
३३. १८/१०/१९०३	: लाहोरच्या आर्यसमाजाच्या मानपत्राला उत्तर	... १०२
३४. ०७/१२/१९०३	: द्वारका येथे रयतेच्या शिष्टमंडळाची मुलाखत	... १०७
३५. ०७/०३/१९०४	: रंगपंचमी आणि श्रीमंत महाराजसाहेब यांच्या जन्मोत्सवाचा दरबार, बडोदे	... १०८

३६.	११/०६/१९०४	: न्यू स्कूलला भेट, पुणे	... ११०
३७.	०८/०७/१९०४	: पुणे येथील महाराष्ट्र स्त्री शिक्षण मंडळीच्या शिक्षणसंस्थांना भेट	... ११२
३८.	३०/०९/१९०४	: प्रयाग येथे मानपत्र	... ११३
३९.	०९/१०/१९०४	: प्रयाग येथे - १) डॉ. थीबो यांचे व्याख्यान व २) मॅक्डॉनेल हिंदू विद्यार्थी वसतिगृहाला भेट	... ११४
४०.	११/११/१९०४	: कलकत्ता येथे हिंदी जनतेकून मानपत्र	... ११६
४१.	१०/१२/१९०४	: बडोदे येथील दिवाण केरशास्पजी रस्तमजी दादाचानजी यांच्याकडे प्रीतिभोजन	... १२०
४२.	३०/१२/१९०४	: मुंबईच्या १८ व्या सामाजिक परिषदेपुढचे भाषण “समाज सुधारणा”	... १२२
४३.	०६/०७/१९०५	: लंडनच्या ईस्ट इं.असो.च्या सभेतले अध्यक्षीय भाषण	... १४२
४४.	११०६	: कलकत्त्यास दुसऱ्या हिंदी औद्योगिक परिषदेच्या उद्घाटनप्रसंगी केलेले भाषण (“हिंदी उद्योग-धंधांच्या गरजा व शिक्षणप्रगतीची दिशा”)	... १४५
४५.	२०/०२/१९०७	: श्री. महाराजा मिलचा उद्घाटनसमारंभ, बडोदे	... १७०
४६.	०५/०३/१९०७	: श्रीमंत महाराजसाहेब यांचा रौप्यमहोत्सव, बडोदे	... १७१
४७.	१६/०९/१९०७	: भोर येथील शाळेचा बक्षीससमारंभ	... १७४
४८.	०९/०७/१९०८	: बडोदा बैंकेच्या उद्घाटनप्रसंगीचे भाषण	... १७६
४९.	०५/०२/१९०९	: बडोदे येथील रेसिडंट लेफ्टनन्ट कर्नल एम.जे.मीड यांना निरोपादाखल मेजवानी	... १८३
५०.	०९/०९/१९०९	: बडोदा कॉलेजच्या बक्षीससमारंभाच्या वेळेचे भाषण (“हिंदी विद्यार्थ्यांचे आदर्श व उद्दिष्ट”)	... १८६
५१.	२६/०९/१९०९	: पुणे येथील डिप्रेस्ड क्लास मिशनच्या शाळेचा बक्षीससमारंभ	... १९३

५२.	१८/१०/१९०९	: मुंबई येथील डिप्रेस्ड क्लास मिशनच्या शाळेचा बक्षीससमारंभ	... १९५
५३.	२४/१०/१९०९	: मराठी साहित्य संमेलन, बडोदे	... १९७
५४.	२९/१०/१९०९	: पोटजातीचे एकीकरण, बडोदे	... १९९
५५.	१५/११/१९०९	: बडोदे येथे व्हाइसरॉय लॉर्ड मिंटो यांना मेजवानी	... २०२
५६.	१५/११/१९०९	: व्हाइसरॉय लॉर्ड मिंटो व लेडी मिंटो यांना दिलेल्या मेजवानीच्या वेळेचे भाषण. (लॉर्ड मिंटो यांच्या उत्तरासह)	... २०३
५७.	३०/११/१९०९	: रमेशचंद्र दत्तांच्या निधनानिमित्त भरलेल्या शोकप्रदर्शक सभेतील भाषण	... २०८
५८.	१२/०९/१९९०	: बडोदे येथे कै. रमेशचंद्र दत्त यांच्या स्मरणार्थ भरलेली सभा	... २१२
५९.	२९/०५/१९९०	: टोकियो येथे इंडो-जपानीज असोसिएशनने केलोला सत्कार	... २१४
६०.	२४/०५/१९९०	: याकोहामा येथे तेथील हिंदी व्यापारी मंडळींतर्फे मानपत्र	... २१८
६१.	३०/११/१९९०	: मुंबई येथे भरलेल्या एका सभेतील द्वारकेविषयी चर्चा	... २१९
६२.	३०/११/१९९०	: मुंबई येथील 'आर्यन ब्रदरहुड'ने दिलेल्या मेजवानीच्या वेळची सामाजिक चर्चा	... २२०
६३.	१७/१२/१९९०	: मुंबई मराठी ग्रंथालयाच्या नवीन इमारतीचा पाया घालण्याचा समारंभ, मुंबई	... २२२
६४.	१७/१२/१९९०	: मुंबई ग्रंथ-संपादक मंडळी व इंदुविजय कंपनी यांकडून मानपत्र देण्याचा समारंभ, मुंबई	... २२३
६५.	१८/१२/१९९०	: मुंबई हिंदू क्लबचे तिसरे वार्षिक संमेलन, मुंबई	... २२५
६६.	२८/१२/१९९०	: मराठा शिक्षण परिषदेची चौथी बैठक, बडोदे	... २२७

६७. २९/१२/१९९०	: बडोद्यातील ज्युबिली बागेत युद्धाच्या पुतळ्याचा अनावरण समारंभ, बडोदे	... २३१
६८. ०८/०९/१९९९	: बडोदे येथील सयाजी विहार कलबच्या सभासदांना मेजवानी	... २३३
६९. ०४/०२/१९९९	: अमरेळी काठी परिषद, अमरेळी	... २३६
७०. ०५/०२/१९९९	: अमरेळी येथील शेतकी आणि उद्योगधंडे यांचे प्रदर्शन उघडण्याचा समारंभ, अमरेळी	... २४०
७१. २६/०२/१९९९	: आर्यसमाजाच्या सदस्यांची रणोली येथे भरलेली सभा	... २४२
७२. ०६/०३/१९९९	: पाटण येथील जलाशयाचा पाया घालण्याचा समारंभ	... २५२
७३. २०/०३/१९९९	: बडोद्याच्या पुरुष-शिक्षणपद्धती-पाठशाळेचा पाया घालण्याच्या वेळेचे भाषण	... २५५
७४. ०५/०४/१९९९	: बोम्बे सॉनिटरी असोसिएशनच्या खास अधिवेशनातले अध्यक्षीय भाषण	... २५७
७५. २८/०७/१९९९	: लंडन येथे भरविलेले अखिल मानवंश परिषदेचे पाचवे अधिवेशन	... २६९
७६. १२/०८/१९९९	: लंडन येथील हिंदी विद्यार्थ्यांकडून सर कृष्ण गोविंद गुप्ता यांना सन्मान	... २७१
७७. ०७/०४/१९९२	: बडोद्यास गुजराती साहित्य परिषदेत केलेले भाषण	... २७२
७८. २४/०४/१९९२	: कार्ला येथील हिंदू आरोग्यभवनातर्फे मानपत्र	... २७९
७९. ०२/०९/१९९२	: बडोदा कॉलेजचा बक्षीससमारंभ	... २८१
८०. २६/१०/१९९२	: बडोदा सेंट्रल लायब्ररी कलबच्या चर्चेत केलेले भाषण	... २८५
८१. ०७/११/१९९२	: मुंबईच्या मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या इमारतीच्या उद्घाटन प्रसंगीचे भाषण	... २८८
८२. ०८/१२/१९९२	: भाद्रण येथे पाण्याचे नळ सुरु करण्याचा समारंभ	... २९१

८३. ९३/१२/१९९२	: सार्वजनिक पुस्तकालयार्टफे मानपत्र समर्पण, बडोदे	... २९४
८४. ०९/०३/१९९३	: राजपुत्र जयसिंह यांच्या लग्नानिमित्त बडोदे येथे मेजवानी	... २९६
८५. २८/०३/१९९३	: बडोदा म्यूनिसिपालिटीच्या मानपत्राला दिलेले उत्तर	... २९८
८६. २९/०३/१९९३	: बडोदे येथील दिवाण श्री.बी. एल. गुप्ता यांनी दिलेली मेजवानी	... ३०४
८७. २०/१२/१९९३	: राजपुत्र शिवाजीराव यांच्या विवाहानिमित्त बडोदे येथे मेजवानी	... ३०५
८८. २९/१२/१९९३	: राजपुत्र शिवाजीराव यांच्या विवाहसमारंभाच्या वेळी बडोदे येथे भरलेले बालसंमेलन	... ३०७
८९. २०/०२/१९९४	: बडोदे राज्यातील सहकारी मंडळ्यांच्या परिषदेच्या सुरुवातीचे भाषण (“सहकारी चळवळ व हिंदुस्थानाच्या दृष्टीने तिचे महत्त्व.”)	... ३१०
९०. ३०/०२/१९९४	: राज्यातील खात्याधिकाऱ्यांच्या परिषदेतले भाषण	... ३१८
९१. १७/१२/१९९४	: सयाजी विहार क्लबने दिलेल्या मेजवानीच्या वेळचे भाषण (“हिंदी लोकांच्या सामाजिक कल्पनांची व चालीरीतींची स्थित्यंतरे”)	... ३२१
९२. ०९/०९/१९९५	: बडोदे येथे काही युरोपियन मंडळींना वर्षारंभानिमित्त मेजवानी	... ३२६
९३. १४/०४/१९९३	: सातारा येथे मानपत्रास उत्तरादाखल केलेले भाषण	... ३२७
९४. ११/०९/१९९५	: पाटण येथील बाळाभाई क्लबचे उद्घाटन	... ३३०
९५. २०/०९/१९९५	: पाटण येथील प्रसूतिगृहाची कोनशिला बसविण्याचा समारंभ	... ३३३
९६. ०५/०३/१९९५	: बडोद्यास भरलेल्या पहिल्या संस्कृत संमेलनातले भाषण	... ३३९

१७. ०६/०३/१९९५	: सदर समेलनात 'संस्कृत विद्येच्या पुनरुज्जीवनाच्या मर्यादा' या विषयावर केलेले भाषण	... ३४४
१८. ०७/०३/१९९५	: बडोदे येथील आरोग्यप्रदर्शनाचा बक्षीससमारंभ	... ३४८
१९. २६/०६/१९९५	: कोलिंगड येथील राजाज् हायस्कूलचा बक्षीससमारंभ	... ३५९
१००. २४/०७/१९९५	: बंगलोर येथील संस्कृत अकॅडमीच्या विद्यमाने प्रो. रा. द. रानडे याचे भाषण	... ३५३
१०१. ०९/०९/१९९६	: बडोदे येथील रेसिडंटला वर्षारंभानिमित मेजवानी	... ३५६
१०२. २०/०२/१९९६	: बडोदे येथे भरलेल्या अखिल भारतीय संगीत परिषदेचे उद्घाटन	... ३५८
१०३. ०३/११/१९९६	: दिल्ली येथे भरलेल्या देशी राजेरजवाड्यांच्या परिषदेचे निवेदन	... ३५९
१०४. ०९/०९/१९९७	: बडोदे येथील रेसिडंटला वर्षारंभानिमित मेजवानी	... ३६२
१०५. ११/०४/१९९७	: बडोद्यास दमाजीराव धर्मशाळेचा पाया घालण्याच्या प्रसंगीचे भाषण सूची	... ३६३ ... ३६७

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख ५ फेब्रुवारी, १८७७

प्रसंग : महाराणी विकटोरिया यांनी 'हिंदुस्थानची सम्राज्ञी' ही पदवी धारण केली त्यानिमित्त झालेला स्थानिक समारंभ

३०८

मि. मेलव्हिल आणि सभ्य गृहस्थ हो,

एका असाधारण घटनेनिमित्त आज आपण हा स्थानिक समारंभ करीत आहोत. असाधारण म्हणण्याचे कारण या घटनेने एका बलिष्ठ राज्ययंत्राची परिपूर्णता व प्राणप्रतिष्ठा केलेली आहे आणि त्या राज्ययंत्राइतकी अजस्त व भव्य राज्ययंत्रे इतिहासात जरी आपल्या दृष्टीस पडत असली तरी उच्च प्रकारचे सैन्यबल व नैतिकबल हे जे राज्ययंत्राचे दोन गुण समजले जातात, त्या गुणांच्या बाबतीत या राज्ययंत्राची बरोबरीच काय; पण बरोबरी करण्याचा चांगलासा प्रयत्नदेखील पूर्वीच्या इतिहासातील राज्यशकटांनी केलेला नाही.

महाराणी विकटोरिया ह्या आता 'हिंदुस्थानच्या सम्राज्ञी' झाल्या आहेत. हे वर्तमान ऐकून यच्यावत हिंदीमात्राला हर्षच होत आहे. कारण 'सम्राज्ञी' ही विशेष पदवी धारण करण्यात महाराणींचा हेतू कोणताही नवा हक्क प्रस्थापित करण्याचा, कोणत्याही चालू करारांचे उच्चाटन करण्याचा किंवा कुणावर कोणतीही नवी बंधने लादण्याचा नसून, हिंदुस्थान व ब्रिटिश राजसत्ता यांचा निकटतर संबंध अधिक स्पष्ट स्वरूपात व्यक्त करावा अशी महाराणींची उदार इच्छा आहे. इ. स. १८५८ चा महाराणींचा जाहीरनामा ही आमची एक अमूल्य राजकीय ठेव आहे आणि मौल्यवान वस्तूचा मालक ज्या तत्परतेने व समाधानाने आपल्या किमती जिनसा सांभाळीत असतो ह्याच वृत्तीने आम्ही या जाहीरनाम्याचे जतन करीत आहोत. तो जाहीरनामा केलेले करार शाबूत ठेवीत आहे आणि म्हणून ब्रिटिश इश्व्रत, इमान व उपकार यांच्याइतकाच तो जाहीरनामाही चिरंजीव राहील.

इतरांचे संरक्षण करण्यास समर्थ असणाऱ्या खन्या क्षत्रियत्वाची जी विशिष्ट श्रेष्ठता या सार्वभौम पदवीने व्यक्त होते त्या श्रेष्ठतेच्या गुणधर्माचे ज्ञान आम्हाला आहे, अनुभवही आहे आणि मोठ्या मनाने आम्ही ते मान्यदेखील करीत आहोत. ते गुणधर्म कोणते? प्रथम तर या श्रेष्ठतेच्या अंगी अलोट सामर्थ्य असते आणि ते फक्त बेशिस्त, जुलमी आणि फाजील महत्वाकांक्षी

लोकांनाच भयप्रद वाटणारे असते. दुसरे, देशकालाचा विचार करता सर्वांच्या अनुभवजन्य व विचारजन्य ज्ञानाचा करभार संग्रहित करणारे शहाणपणही या श्रेष्ठतेला असते. तिसरे, जाती, पंथ, हितसंबंध यांच्या भांडत्या गलबल्यांतही न्यायाचा तराजू काटेतोल ठेवण्याची कला या श्रेष्ठतेला अवगत असते. हिचा चौथा आणि शेवटचा गुण म्हणजे जगातील दुःखाचा जाच कमी करण्यासाठी आणि सुखाची अभिवृद्धी करण्यासाठी सदैव तत्पर असलेली जी विश्वकुरुंबी परोपकारवृत्ती तीसुद्धा या श्रेष्ठतेमध्ये असते. या सर्व गुणधर्मांनी एकवटून एक साम्राज्यविषयक कर्तव्याचा उच्च आदर्श निर्माण केला आहे आणि तो आदर्श शक्य तितका साध्य करून घेण्यासाठी एकनिष्ठ, सुसज्जित आणि बुद्धिमंत असा अधिकारीवर्ग अहर्निश झटत आहे.

राजकीय परिस्थितीची ही परंपरा अबाधित व एकजिनसी राहिली म्हणजे अन्योन्य हितसंबंधांनी सुदृढपणे बांधलेली एक अभेद्य राजपद्धती निर्माण होऊन स्वकीयांमधील घरभेदे फंदफितूर व परकीयांचे आक्रमण व दोघांनाही ती एकदम टक्कर देऊ शकेलच. म्हणून लहानथोर, रावऱकं, मराठा - मुसलमान - रजपूत - पारशी इत्यादी सर्व विविध व अफाट हिंदी जनतेने जगन्नियंत्याची प्रार्थना करावी की, ही बहुतोपयोगी व अत्यल्य विरोधी अशी राज्यपद्धती चिरकाल टिको आणि मानवजातींचे वाढते कल्याण करू पाहणारा परमेश्वर मनुष्यजातीच्याच एवढ्या मोठ्या विभागाच्या कल्याणार्थ इमानेइतबारे, अखंडपणे व अचल निश्चयाने झटणाऱ्या राज्यपद्धतीवर आपल्या कृपेची पाखर घालो.



## २.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख ६ जुलै, १८७८

प्रसंग : श्रीमंतांच्या मातुश्री महाराणी जमनाबाईसाहेब यांना सप्राज्ञीकून मिळालेले  
C. I. चे सन्मानचिन्ह स्वीकारण्याचा दरबार

३०८

मि. मेलव्हिल आणि सभ्य गृहस्थहो,

आजचा दिवस मला मोठ्या अभिमानाचा दिवस वाटत आहे. माझ्या पूज्य व प्रिय मातुश्रींना मिळालेल्या सन्मान-धनाचे जतन बिनमाल ठेव्याप्रमाणे आम्ही अहर्निश करू. गेल्या तीन वर्षांत गायकवाड घराण्याला मिळालेल्या सन्मानचिन्हांदिकामुळे, आमचे राजघरणे सामर्थ्य, न्याय व औदार्य या गुणांत अद्वितीय ठरलेल्या ब्रिटिश राजसत्तेच्या सिंहासनाशी अधिक गाढपणाने संलग्न होत आहे. आमच्या अंतःकरणात महाराणीसाहेबांच्याबद्दल उत्कट कृतज्ञता व पूज्यबुद्धी सदैव वास करील.

●●●

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख ८ जानेवारी, १८७९

प्रसंग : बडोदा कॉलेजच्या इमारतीची कोनशिला बसविण्याचा

४०८

मि. मेलहिल व सभ्य स्त्री - पुरुष हो,

ज्या परिस्थितीत इथे एकत्र जमून आपण हा समारंभ साजरा करीत आहोत त्या परिस्थितीचा प्रत्येक तपशील तपासून पाहा, तो आजच्या प्रसंगाचे महत्व तुमच्या मनावर जोराने बिंबविल्याखेरीज राहणार नाही. आज वेळ अशी आली आहे की, शास्ते असोत किंवा शासित, पाश्चिमात्य असोत की पौरवत्य, प्रागतिक असोत अथवा सनातनी असोत, सर्वजण आपल्यातले कमी - अधिक प्रमाणात असलेले पक्षोपपक्ष विसरून शिक्षणाच्या महत्कार्याला हातभार लावण्यास, आपली सेवांजली अर्पण करण्यास एकजुटीने सिद्ध झालेले आहेत आणि एकोप्याचे हे चित्र एखाद्या देशी हिंदी राज्यात दिसले तर विशेषच हृदयंगम व उल्लासकारक वाटत असते. हिंदुस्थानाला शिक्षण ही वस्तू सर्वतोपरी महत्त्वाचीच आहे. हत्तीएवढ्या दगडांना ज्याप्रमाणे लोखंडाची तरफ हलवून बाजूला करू शकते त्याप्रमाणे असंख्य युगांपासून त्या दगडासारखाच निश्चल पडून राहिलेल्या या अफाट देशाला हलवू शकणारी, चेतना देऊ शकणारी शिक्षण ही एक तरफच आहे - मी म्हणतो, या कामी योग्य अशी ही एकटीच तरफ आहे - देशाची एकमेव उद्घारकर्ती आहे. म्हणून शिक्षणाचा मनःपूर्वक पुरस्कार करणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य ठरते. शिक्षण द्यावयाचे ते बहुजनसमाजाला द्यावे ही गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची तर खरीच; परंतु माझी अशी खात्री झाली आहे की, बहुजन समाजाला नव्हे; पण फक्त थोड्याच मंडळींना मिळू शकणारे जे उच्च शिक्षण ते हिंदुस्थानाच्या आजच्या स्थितीत आणि परिस्थितीत अधिकच महत्त्वपूर्ण आहे. मला असे निश्चयपूर्वक वाटते की, एक हजार रुपये खर्चून उच्च शिक्षण दिलेली एक हिंदी व्यक्ती ही समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीला ज्या मानाने फार मोळ्या प्रमाणात उपकारक होते, त्या मानाने पाहता दर माणशी तीन रुपये या हिशेबाने तितकेच एक हजार रुपये खर्चून किंचित किवा वरकांती शिक्षण दिलेल्या ३३३ हिंदी व्यक्तींची सामाजिक कामगिरी क्षुद्रच ठरते. आकड्यांची ही रुक्ष भाषा मी बुद्ध्याच वापरतो. मुहूऱ्याची गोष्ट ही आहे की, बौद्धिक गुलामगिरीच्या ज्या

बेढ्यांनी आपण बांधले गेलो आहोत त्या बेढ्या तोडून टाकून फेकून देण्यास एक प्रकारचे बळ अंगात मुसमुसावे लागते आणि ती हिरीरी उत्पन्न करण्याचे काम प्राथमिक शिक्षणाच्या हातून मुदली होऊच शकत नाही.

शिक्षणविषयावरील माझी निश्चित मते प्रकट करून टाकावयाच्या हेतूने मी विशेष त्वरेनेच आजचा प्रसंग साधला आहे. ती त्वरा अशासाठी की, शिक्षणाच्या उच्चतेकडे दुर्लक्ष करून शिक्षणाच्या फक्त प्रसारावरच सर्व भर देण्याची प्रवृत्ती अलीकडे आपल्या देशाच्या काही भागांत दिसू लागली आहे. या प्रवृत्तीच्या इष्टानिष्टेची चर्चा या ठिकाणी व यावेळी करीत बसणे योग्य नाही. ती प्रवृत्ती अनिष्ट आहे. उच्च दर्जाच्या शिक्षणाकडे आपण प्रथम लक्ष पुरविले पाहिजे, हे माझे मत मी आज फक्त नमूद करून ठेवतो आणि आपल्याला इतकेच सांगतो की, “दृष्टव्यः श्रोतव्यः मन्तव्यः निर्दिध्यासितव्यः” या सर्व वैचारिक कसोट्या लावून मी ते मत बनविलेले आहे- नुसती तोंडाची वाफ दवडलेली नाही. सारांश, आपल्या ऐप्टीनुसार सामान्य शिक्षणाचा फैलाव करण्यास आपण झटूच; पण शिक्षणाच्या लांबी - रुंदीच्या या ऐसपैस वाढीपेक्षा त्याच्या आतील ‘तत्त्वमसी’च्या वाढीचे उच्च दर्जाच्या शिक्षणाच्या प्रगतीचेच महत्त्व आपण अधिक मानू. हीच दृष्टी ठेवून आज आपण या इमारतीची कोनशिला बसविण्यास एकत्र झालो आहोत. कारण या इमारतीत प्रथम काही वर्षे हायस्कूलाचे वर्ग बसले तरी प्रिस्सिपल मि. टेट यांच्या कुशल व उत्साही नेतृत्वाखाली निघू घातलेल्या कॉलेजच्या वर्गांची अधिक मोठी भूक भागविण्यासाठीच ही इमारत वस्तुतः बांधली जाणार आहे.

या इमारतीची रूपरेषा चांगल्याशा पौर्वात्य पद्धतीवर आखून देण्याचे काम मद्रासचे शिल्पज्ञ मि. चिङ्गम यांनी केले आहे आणि त्या नमुन्याप्रमाणे या इमारतीसाठी सुमारे चार लक्ष रुपये खर्च होतील, असा अंदाज आहे. मि. बिल व त्यांच्या हातांखालची कामगार मंडळी इमारतीच्या कामी अविरत खपतील व ती पूर्ण झाल्यावर तिच्या उद्घाटनासाठी लवकरच पुन्हा आपल्याला या ठिकाणी एकत्र आणतील, अशी आशा आहे.

(समारोपादाखल बोलताना दिवाण म्हणाले की, “उच्च बौद्धिक शिक्षण घेतलेले, उत्कृष्ट शीलसंपन्न असलेले, व्यवस्थित राज्यकारभारात मदत करण्यासाठी लागणारी व्यवहारकुशलता संग्रही असणारे आणि सर्वजण स्वतःला बढोदा कॉलेजचे पदवीधर म्हणवून घेणारे असे अनेक तरुण प्रजानन महाराजांपुढे आणि तेही म्हातारपणाचे पहिले चिन्ह महाराजांच्या अंगावर दिसू लागण्याच्या कितीतरी अगोदर येऊन उभे राहतील, अशी आम्हाला आशा आहे.”)



## ४.

स्थळ : बडोदे  
 काळ : तारीख ८ जानेवारी, १८७९  
 प्रसंग : सार्वजनिक (कमिटी) बागेचे उदघाटन

३०८

मि. मेलहिल व सभ्य स्त्रीपुरुषहो,  
 शुद्ध हवा, हिरवळीच्या जागा व सुंदर फुले कुणाला आवडत नाहीत? परंतु आपल्या या शहरात वस्ती मोठी व शिवाय ती दाटही असल्याने पुष्कळ मध्यम स्थितीतल्या लोकांना आपल्या घरालगत छोटेखानी बागबगीचे करणे अशक्य झाले आहे. आणि त्यांच्याहून वरच्या स्थितीतल्या लोकांचा विचार केला तरी या बागेएवढी मोठी बाब आपल्या हवेलीशेजारी उठवू शकेल असा लक्ष्मीपुत्र तरी आपल्यात कुठे आहे? म्हणून या बागेमध्ये सर्वत्रांनी आपल्या मुलाबाळांना घेऊन येत जावे, थोडा वेळ इथे मजेत घालवीत जावा आणि आरोग्य व उल्हास यांचे इथे वर्धन करून घेऊन घरी तरत जावे. या बागेत जी पांढरी बंगली आहे तेवढी मला स्वतःसाठी राखून ठेवण्याची आवश्यकता आहे. तिच्याखेरीजचा बाकीचा सगळा बाग माझ्या प्रजाजनांना व इतर सामान्य जनतेला कायमचे बक्षीस म्हणून मी मोठ्या आनंदाने देऊन टाकतो.

●●●

स्थळ : बडोदे  
 काळ : तारीख १६ जानेवारी, १८८०  
 प्रसंग : श्रीमंतांच्या विवाहानिमित्त झालेली मेजवानी

३०७

नामदार गव्हर्नर साहेब\*, मि. मेलव्हिल आणि सभ्य स्त्रीपुरुष हो,  
 तुम्ही मजबद्दल ज्या अनेक शुभेच्छा प्रकट केल्या व माझे जे हार्दिक अभिनंदन केले त्याबद्दल  
 मी तुमचे पुनश्च आभार मानतो. आपला हा उत्सवसमारंभ आता संपत आला असून लवकरच  
 आपणापैकी पुष्कळांचा आता वियोग होणार याबद्दल मला वाईट वाटते. हा वियोग तात्पुरता  
 असो किंवा कायमचा असो, मला आज इतकेच म्हणता येर्इल की, जेव्हा जुने वर्ष बिनबोभाट  
 बदलून नवे वर्ष लागत आहे व बदलाबदलीच्या पड्यापलीकडे असलेल्या आमच्या भविष्य  
 कालाकडे आम्ही बडोदेकर मंडळी जेव्हा विश्वासाची नजर लावून बसलो आहोत, अशा या वेळेला  
 तुम्ही जी बडोद्याला भेट दिलीत तिची गोड आठवण तुम्हाला दीर्घकाळ होत राहील अशी मला  
 आशा आहे. बडोदे आताच सोहून जाणाऱ्या मंडळीचा निरोप “शिवास्ते पन्थानः सन्तु” असे  
 म्हणून मी व श्रीमंत महाराणीसाहेब आपली रजा घेतो.

●●●

---

\*सर रिचर्ड टेंपल, मुंबई इलाख्याचे अधिपती (गव्हर्नर), १८७५-१८८०.

## ६.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २८ डिसेंबर, १८८१

प्रसंग : श्रीमंतांना संपूर्ण राज्याधिकार मिळाल्यानिमित्त झालेली मेजवानी

३०७

सभ्य स्त्रीपुरुष हो,  
आपले आजचे सन्मान्य पाहुणे नेक नामदार सर जेस्स फर्ग्युसन\* यांच्या आरोग्यपानाची  
सूचना मांडण्यासाठी मी अत्यंत आनंदपूर्वक उभा राहत आहे.

या प्रसंगी व्हाइसरॉय लॉर्ड रिपन हे स्वतःच बडोदास येणार होते; पण “नियोजित कामाच्या  
गर्दीमुळे मला येता येत नाही,” असे त्यांनी अगत्यपूर्वक कळविले आहे. हिंदी साम्राज्याचा  
कारभार चालविणाऱ्या या बादशाही प्रतिनिधींच्या पुढे अनेक प्रकारच्या अनेक कामांची कोण  
तुंबळ गर्दी उसळत असेल आणि त्यांना आपल्या स्वतःच्या आवडीनावडीनुसार वागण्यास किती  
थोडा अवसर मिळत असेल, याची कल्यना आपल्याला सहज करता येते. ते स्वेच्छेनुसार स्वतः  
जरी आज इथे येऊ शकले नाहीत, तरी एक गोष्ट नक्की आहे की, आजच नव्हे तर सदासर्वकाळ  
आपण इथे येऊनच नव्हे तर वाटेल त्या ठिकाणी असले तरी, लॉर्ड रिपन हे बडोदेराज्याचे खरे  
हितचिंतकच आहेत, आणि हितचिंतकाच्या नात्याने बडोदेराज्याचे हितवर्धन करण्याच्या कामी  
ते आनंदाने स्वप्रयत्नांची शर्थ करतीलच करतील.

लागोपाठ तिघा व्हाइसरॉयांना बडोदेराज्याकडे विशेष काळजीपूर्वक लक्ष पुरवावेसे वाटले, हे  
बडोदेराज्याचे सदूभायच म्हटले पाहिजे. यापैकी पहिले व्हाइसरॉय लॉर्ड नॉर्थब्रुक हे होत व  
येथील राज्यकारभाराची मोठ्यात मोठी सुधारणा याच व्हाइसरॉयांनी केली असे इतिहासाला  
सांगणे भागच आहे. त्यांच्या नंतर आलेल्या व्हाइसरॉयांच्या अमदानीत नव्या कारभाराची योग्य  
ती प्रगती होत गेली आणि आजचे व्हाइसरॉय लॉर्ड रिपन यांचे नाव तर आज जो महत्वाचा  
प्रसंग साजरा करण्यासाठी आपण सर्वत्र इथे एकत्र इथे जमलो आहोत त्या महत्त्वपूर्ण घटनेमुळे  
कृतज्ञताबुद्धीने नेहमीच आपण आपल्या आठवणीत ठेवू.

\*मुंबईचे इलाखाधिपती, १८८०-१८८५

आजच्या समारंभाला हिंदुस्थानसरकारचे प्रतिनिधी म्हणून मुंबई इलाख्याचे अधिपती उपस्थित झाले आहेत याबद्दल मला मोठ आनंद वाटतो. ते प्रतिनिधी सर जेम्स फर्ग्युसन हे होत व त्यांना सोपलेले काम त्यांनी इतक्या ममत्वाने व सुखप्रद रीतीने केले आहे की, फर्ग्युसनसाहेबांचे नाव आणि आज सकाळचा अधिकारग्रहणाचा समारंभ या दोर्हीची सांगडच मी माझ्या हृदयसंपुटात घालून ठेवली आहे. फर्ग्युसनसाहेबांनासुद्धा बडोद्याच्या या पहिल्या भेटीची स्नेहपूर्वक आठवण करावीशी वाटेल आणि माझ्या सार्वजनिक आयुष्यक्रमाला प्रारंभ करून देण्याच्या कामी त्यांनी आज जो प्रामुख्याने भाग घेतला आहे तो भाग त्याच माझ्या आयुष्यक्रमाचे चीज करण्यासाठी मला शक्य ती प्रेमळ मदत करण्यासही त्यांना विशेषच भाग पाडील, अशी मला आशा आहे. बडोदेराज्य व ब्रिटिश मुलुख यांच्या हढी एकमेकांत इतक्या गुंतून गेलेल्या आहेत की, नामदारसाहेब ज्या इलाख्याचे अधिपती आहेत त्या मुंबई इलाख्याच्या सरकारची पुष्कळशी सहानुभूती व मित्रभावाची मदत आम्हाला आवश्यकच आहे.

इतके बोलून आणि माझ्या सूचनेचा आपण अतिशय प्रेमभराने स्वीकार कराल अशी खात्री बाळगून, नेक नामदार सर जेम्स फर्ग्युसन यांच्या आरोग्यपानाची सूचना मी मांडतो.



स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २९ डिसेंबर, १८८१

प्रसंग : बृहन्नुजरातेतील स्थानिक गुजराती मंडळीतर्फे झालेला मानपत्रसमारंभ

३०८

सद्गृहस्थ हो,

तुम्ही मोळ्या मनाने दिलेल्या मानपत्राबद्दल आणि त्यात प्रकट केलेल्या मजविषयीच्या सदिच्छाबद्दल मी तुमचा अंतःकरणपूर्वक आभारी आहे. तुम्ही गुजराती मंडळी माझ्या राज्याबाहेर राहणारे असूनही बडोदे राज्याच्या आबादानीबद्दल इतके तीव्र अगाय दाखविता हे पाहून मला आनंद होत आहे. बडोद्याचा राजा या नात्याने मजवर जी मोठी थोरली जबाबदारी आहे, तिची मला पूर्णपणे जाणीव आहे. माझ्या वाट्याला आलेले काम बिकट आहे खरे; परंतु त्याबरोबर हेही तितकेच खरे आहे की, माझ्या प्रजेच्या कल्याणवर्धनार्थ झटण्यापरते दुसरे कोणतेच काम माझे अधिक आवडते असे नाही. परमेश्वराच्या आशीर्वादाचे पाठबळ मला लाभेल आणि माझ्या सर्व हितचिंतकांच्या वाजवी आकांक्षा, वाजवी प्रमाणात मी सफल करू शकेन, असा मला भरवसा वाटतो.

●●●

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २९ डिसेंबर, १८८१

प्रसंग : श्रीमंतांना राज्याधिकार प्राप्त झाल्याबद्दल पुण्याच्या 'सार्वजनिक सभे'ने  
शिष्टमंडळ पाठवून केलेला मानपत्रसमारंभ

३०८

सद्गृहस्थ हो,

तुम्ही अर्पण केलेल्या या मानपत्राबद्दल मी तुमचे हार्दिक आभार मानतो. महाराष्ट्राचे अत्यंत महत्त्वपूर्ण केंद्र असलेल्या पुणे शहरातल्या तुमच्यासारख्या सुप्रसिद्ध संस्थेने माझे अभिनंदन व हितयितन करावे ही गोष्ट मला काही थोडीथोडकी संतोषकारक नाही.

जी सार्वजनिक कर्तव्ये व जबाबदाच्या येथून माझ्या अंगावर पडण्यास सुरुवात झाली आहे त्यांचे महत्त्व मी पूर्णपणे ओळखलेले आहे, याची तुम्ही खात्री असू द्या. किंबहुना हे महत्त्व मला इतके पटलेले आहे की, माझे काम माझ्या हातून सिद्धीस जाऊ देण्यासाठी अवश्य ते बळ देवाने मला द्यावे, म्हणून मी त्याची मनःपूर्वक करुणा भाकीत आहे. माझ्या प्रिय प्रजाजनांच्या हिताचे संरक्षण व संवर्धन करणे हाच माझ्या जीवनाचा पहिला व प्रबळ असा उद्देश आहे. अर्थात हे काम प्रजेच्या वाजवी आकांक्षा आणि चालू सुधारत्या सुगच्ये मुख्य सिद्धांत यांना धरूनच मला केले पाहिजे. या कामी माझी सत्त्वपरीक्षाच होणार आहे खरी; पण जनतेच्या सर्व वर्गांकडून मला सहानुभूती आणि नैतिक पाठिंबा मिळेल असा मला पूर्ण विश्वास वाटत आहे.

●●●

स्थळ : बडोदे  
 काळ : तारीख ८ जानेवारी, १८८५  
 प्रसंग : सयाजी-सरोवराच्या उत्खनन-समारंभाच्या वेळी बडोद्याच्या  
 नागरिकांकडून श्रीमंतांना मानपत्रसमर्पण

३०७२

जनरल वॉट्सन\* आणि सभ्य स्त्रीपुरुष हो,

ज्या सरोवराच्या रचनेला आज सुरुवात झाली आहे त्या सरोवराचे काम हे माझ्या कारकीर्दीतले पहिलेच अजस्त खर्चाचे व सार्वजनिकदृष्ट्या अत्यंत उपयुक्ततेचे काम आहे. त्या कामाच्या प्रारंभाचा समारंभ पाहण्यासाठी बारा मैतावरच्या बडोदे शहरातून येथे येणाऱ्या तुम्हा मंडळीचे मी स्वागत करतो. आजच्यापेक्षा अधिक प्रेमाने तुम्हाला पुन्हा एकदा येथे बोलावण्याचा प्रसंग मी लवकरच आणविणार आहे. कारण शक्य तितक्या लवकर या सरोवराच्या स्वच्छ जलप्रवाहाने माझ्या राजधानीचे केंद्र गाठावे अशी माझी इच्छा असल्यामुळे हे सरोवर तयार करण्याच्या कामी मी मुळीच दिरंगाई चालू देणार नाही. प्रकृतीला हितावह असे पिण्याचे पाणी यथेच्छ मिळण्याचे भाग्य बडोदकरांना लवकरच लाभेल आणि त्यांच्या सुखासाठी जी सर्वांत जंगी अशी ही सरोवराची योजना मी आखलेली आहे ती लवकरच सिद्धीस जाईल.

बडोदे हे राजधानीचे-सरकारी कामकाजाचे-मुख्य ठिकाण असल्याने त्याला एक व्यापारी केंद्र बनवून बकाली शहर करणे मला इष्ट वाटत नाही. अर्थात थोडेसे उद्योगधंद्यांचे कारखाने येथे निघाले तर मी पाहीनच आणि सध्याच्या कापडगिरणीच्या रूपाने या बाबतीत तसा उपक्रमही मी केलाच आहे. पण व्यापार नसला तरी शहराची इतर एकंदर परिस्थिती सुधारणे मला शक्य आहे आणि ती मी सुधारून दाखवीन. आज आशेला जागा आहे की, तुम्ही- आम्ही बडोद्याला असा एक काळ आलेला पाहू की ज्या काळात बडोद्याचे ड्रेनेज समाधानकारक असेल, त्याचे बाजार व रस्ते विस्तीर्ण व आल्हादकारक असतील, त्यातल्या सार्वजनिक इमारती ऐसपैस असतील आणि शेजारच्या मुलुखांतून बडोद्याकडे येणारे मार्ग पुष्कळ व सोपे असतील. हे सर्व करताना भलत्या घाईच्यापायी खच्या प्रगतीचे कार्य बिघडून जाऊ नये अशी खबरदारी मी घेईनच.

\*सर जॉन वॉट्सन, बडोदेदरबारी असलेले ब्रिटिश राज्यप्रतिनिधी.

आज आपण ज्या जलयोजनेला प्रारंभ करीत आहोत तिच्यावर चांगला कसून विचार करून मग ती योजना तयार करण्यात आली आहे. या योजनेचा पूर्वतिहास तुमच्या मानपत्रात देताना खंडेराव महाराजांनी दक्षिणेकडून नर्मदा नदीच्या पाण्याचे नळ बडोद्यास आणण्याचा बेत कसा केला, नंतर माझी दिवाणांनी उत्तरेकडून महीच्या पाण्याचे नळ आणण्याचा विचार कसा केला, मग त्यांनी पावागडच्या डोंगरमाथ्यावर “ऊर्धवाय दिशे” आणि खाली “भूमध्ये”- ही तपास कसा केला आणि शेवटी आसपासची चारी दिशांची खेडीपाडी पालथी घातल्यावर, सूर्य नावाची लहानशीच पण उपयुक्त नदी आपली गरज भागवू शकण्यासारखी कशी आढळून आली इत्यादिकांचा उल्लेख तुम्ही केलाच आहे. त्यावरून स्पष्टच होते की, बडोद्याची सुधारणा करण्यास ज्या योजना मला अमलात आणण्यासारख्या आहेत त्यापैकी सर्वात मोठी असलेली ही जलयोजना मी योग्य विचारपूर्वक; पण वेळ न दवडता अमलात आणीत आहे.

आणखी एक गोष्ट मला सांगावयाची आहे. ती इतकीच की बडोदे शहराची स्थिती अशी क्रमशः सुधारणे म्हणजे राज्यातील इतर साधनसंपत्तीच्या विकासाचे पाय ओढणे असा माझा अर्थ नाही, तसा अर्थ व्हावा अशी परिस्थिती मी येऊ देणार नाही. या सरोवरासारखीच लोकोपयोगी कामे राज्यात सर्वत्र काही सुरु झाली आहेत व काही लवकरच सुरु होणार आहेत. या बाबतीत खोल विचार करून व मितव्याचे तत्त्व संभाळून, ज्या कामापासून लोकांचा प्रत्यक्ष व भरीव फायदा होण्याची आशा वाटत आहे तीच कामे आधी संपविण्याकडे मी लक्ष देईन. या कामातले आपले तज्ज मि. रेनॉल्ड्स व रा. जगन्नाथ सदाशिवजी हे आहेत आणि आजवर बिनचूक ठरलेल्या त्यांच्या योजनांबद्दल जसा मी त्यांचा फार आभारी आहे तसाच त्यांना पुढील योजनांच्या कामी मनःपूर्वक मदत करण्यासही मी उत्सुक आहेच.



## १०.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख ९ नोव्हेंबर, १८८६

प्रसंग : व्हाइसरॉय लॉर्ड डफरीन यांच्या हस्ते कौन्टेस ऑफ डफरीन  
रुग्णालयाचे उद्घाटन

३०७२

नामदार साहेब,

आज या ठिकाणी आपण उपस्थित झालात आणि नगरसुधारणेच्या कामी मला पाठिंबा दिलात म्हणून मी आपला आभारी आहे. हे सुधारणेचे काम भारी किचकट व चेंगट असल्याने आम्हाला असल्या पाठिंबाची किंवा प्रोत्साहनाची जरूरत आहे. पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा व लक्ष्मीविलास राजवाढ्याची बांधणी या दोन गोष्टींवरच इतका वेळ आम्ही विशेष भर दिला होता. त्याशिवाय कॉलेज, सार्वजनिक बाग, सरकारी कचेच्या, शाळा, औषधालये, शहराच्या हढीबाहेर असलेल्या घोडदळाच्या पागा इत्यादी इतर बांधकामेदेखील तयार झाली आहेत खरी; परंतु माझी उत्कट इच्छा शहरातले रस्ते रुंद करण्याची आहे. त्या कामावर व येथेल्या नागरिकांनी स्वच्छेने मला साहाय्य केले, तर घरा-दुकानांचा डैल व टिकाऊपणा काही अंशी सुधारण्याच्या कामावर अशा दोन कामांवर मी डोळे लावून बसलो आहे.

लोकोपयोगी कामांची ही लाट एकट्या बडोदे शहरातच उसळलेली नाही याचे स्मरण माझ्या प्रजाजननांना मी दिलेले बरे. बडोदे राज्याच्या इतर भागांतही अशी बरीच कामे तयार होत आहेत. मेहेसाणा ते वडनगरपावेतो रेल्वे-रस्ता करण्याचे काम झापाट्याने चालत आहे हे पाहून मला आनंद होत आहे. भविष्यकाळी असे अनेक रेल्वे-रस्ते राज्याला लाभतील व प्रस्तुतचा रस्ता हा त्यातला फक्त पहिला हप्ता ठरेल, अशी आशा मी बाळगतो.

व्हाइसरॉय स्वतः: येऊन बडोद्यास भेट देऊन गेल्याचे एक स्मारक असावे म्हणून, आणि हिंदी स्थियांच्या उन्नतीसाठी लेडी डफरीन जे परिश्रम घेतात त्यांची कृतज्ञ आठवण बडोदेकरांना व्हावी म्हणून, या रुग्णालयाला लेडी साहेबांचेच सन्मान्य नाव देण्यात येईल.

●●●

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख ९ नोव्हेंबर, १८८६

प्रसंग : व्हाइसरॉय लॉर्ड डफरीन यांना दिलेली मेजवानी

३०७

सभ्य स्त्रीपुरुष हो,

हो, ना करता करता माझे पाहुणे म्हणून व्हाइसरॉय येथे आले व त्यांचा स्वागतसत्कार करण्याची संधी मला मिळाली म्हणून मला साभिमान आनंद वाटत आहे. बडोदे राज्याला यापूर्वी कोणत्याही व्हाइसरॉयांनी भेट दिलेली नाही. म्हणून जगातील अत्यंत भाग्यशाली, वैभवसंपन्न व कल्याणप्रद अशा ज्यांच्या कारकीर्दीचा सुवर्णमहोत्सव लवकरच साजरा होणार आहे त्या आदर्श स्त्री व राज्यकर्ता या दृष्टीने पूज्य वाटणाऱ्या कृपाळू सम्राजीच्या प्रतिनिधीचा शक्य तो स्वागतसत्कार करण्याची संधी यापूर्वी आम्हाला कधीच आलेली नव्हती. हिंदी साम्राज्यामध्ये आमच्या गायकवाड घराण्याचा आज जो दर्जा आहे तो लक्षात घेतला म्हणजे आम्हा गायकवाड मंडळीच्या मनात उत्कट समाधानाच्या ज्या भावना उमटत असतात त्यांना यथाशक्ती शब्दांचे रूप देण्याचे काम आज नामदारसाहेबांच्या आरोग्यपानाची सूचना मांडताना मी करतो. ब्रिटिश साम्राज्याची महत्ता व एकी नुकतीच प्रिन्स ऑफ वेल्स यांनी लंडन येथे जगजाहीर करून टाकली आहे आणि ते प्रिन्स ऑफ वेल्स मी लहान असतानाच बडोद्यास येऊन गेले होते ही आठवण आज मला कृतज्ञतापूर्वक करावीशी वाटते. बडोद्यास भेट दिल्याबदल व्हाइसरॉयांचे मी अंतःकरणपूर्वक आभार मानतो. ते त्यांनी स्वीकारावे अशी आणि बडोदे राज्याबदल त्यांना जी प्रेमाची व मैत्रीची भावना वाट आहे, तिचे दर्शक म्हणून व एक अपूर्व सन्मान म्हणून प्रस्तुतची भेट दीर्घकाल आमच्या आठवणीत राहील याची त्यांनी खात्री असू द्यावी अशी मी विनंती करतो.

(उत्तरादाखल लॉर्ड डफरीन म्हणाले- श्रीमंत महाराजसाहेब आणि सभ्य स्त्रीपुरुष हो, इतक्या उदार व प्रेमळ शब्दांनी जी माझ्या आरोग्यपानाची सूचना श्रीमंतांनी मांडली आहे तिच्या उत्तरादाखल मी दोन शब्द बोलू इच्छितो; आणि त्यातही प्रस्तुतच्या भेटीबदल मला वाटणारे उत्कट समाधान मी प्रारंभीच व्यक्त करतो. मला संतोष वाटतो तो श्रीमंतांचा व माझा निकटचा परिचय या भेटीमुळे झाला, तो त्यांच्या राज्यात येऊन राजधानीत राहून झाला आणि त्या

परिचयाअंती मला श्रीमंतांची स्वारी, जिची सुती करणेही अशक्य, अशा जागरूकतेने व एकनिष्ठेने स्वतःचे मोठ्या महत्त्वाचे व जबाबदारीचे काम करीत असलेली दिसली, म्हणून वाटतो. ब्रिटिश राज्यातील देशी व इंग्रजी या दोन्ही प्रजाजनांकडून सारखाच आदरभाव श्रीमंतांनी संपादन केलेला आहे. ज्यांच्या मित्रभावावर व एकनिष्ठेवर समाझीचा संपूर्ण विश्वास आहे त्या देशी राजमंडळांमध्ये वरच्यासारखे आदरसंपादनाचे दृश्य दिसणे ही गोष्ट मला-समाझीसरकारच्या प्रतिनिधीला-अत्यंत संतोषकारक वाटणारी आहे. मी बडोद्यास आलो आणि जेव्हा जनतेच्या आरोग्याची, सुखसोयीची काळजी बाळगून सगळीकडे बांधल्या जाणाऱ्या भव्य लोकोपयोगी इमारतींसारखी सुधारणेची व प्रगतीची चिन्हे येथे पाहिली व जेव्हा श्रीमंतांच्या सर्व प्रजेला सुखासमाधानाने, निखालस आबादीने व सुस्पष्ट राजभक्तीने नांदताना मी प्रत्यक्ष पाहिले, तेव्हा श्रीमंतांविषयी अप्रत्यक्षपणे माझे जे मत बनले होते तेच पूर्णपणे वृढ झाले. येथून जाण्यापूर्वी माझी खात्री झालेली आहे की ज्या शहाण्या, उदार व कर्तव्यपरायण राज्यकर्त्याचे आयुष्य त्यांच्या प्रजेला सुखी करण्यासाठी वेचले जाते आणि ज्यांचे सहकार्य इतर कोणत्याही गोष्टीपेक्षा हिंदुस्थानसरकारला स्वतःच्या बिकट व महत्त्वपूर्ण कर्तव्यपालनाच्या कामी विशेष साहाय्यकारक होते, अशा राज्यकर्त्यापैकीच एक राज्यकर्ता हिंदुस्थानाच्या भाग्यात परमेश्वराने लिहून ठेवला आणि तो म्हणजेच श्रीमंत महाराजसाहेब हे होते.

समाझीच्याबद्दल आपण जे राजनिष्ठेचे व प्रेमळ उद्गार काढले ते मोठ्या समाधानपूर्वक मी माझ्या लक्षात ठेविले आहेत आणि ते समाझींना सादर करण्याचे गोड कर्तव्य प्रसंग सापडताच मी अवश्य करीन. तसेच प्रिन्स ऑफ वेल्स यांचा आपण ज्या मित्रभावाने उल्लेख केला त्याचीही सानंद नोंद मी कसून ठेविली आहे आणि ओघास आले म्हणून सहजगत्या सांगतो की, जेव्हा प्रिन्स ऑफ वेल्स इंग्लंडला परत जाण्यास निघाले तेव्हा त्यांनी मला आज्ञा केली आहे की, ज्या ज्या देशी राजांचा पाहुण्याचार मी घेतला व ज्यांच्या मित्रभावाचे भूषण मला लाभले आहे त्या सर्व राजेमंडळींना मी फार फार विचारले आहे म्हणून सांगा.

इतका वेळ आपण जे बडोदे राज्याचे हृदयंगम दृश्य आम्हाला दाखविले त्याबद्दल शेवटी आपले अंतःकरणपूर्वक आभार मी मानू इच्छितो. ते आभार माझ्या एकट्यापुरतेच नसून येथे हजर असलेल्या सर्व मंडळींतर्फी ही आहेतच असे मला निःसंशय वाटतो. कारण आपण दाखविलेले कौतुकास्पद चित्र म्हणजे एक दिखाऊ भपक्याचे व कवडीमोलाचे असे अवडंबर नव्हते, तर देशाच्या खन्या भरभराटीचे व आबादीचे ते एक साक्षात व विशेष सुखकारक असे दर्शनच होते आणि शिक्षणसंस्था, रुग्णालये, लोकांच्या आनंदासाठी निर्मिलेली आरामस्थाने व सर्वांत विशेष महत्त्वपूर्ण असा आपल्या शिक्षणखात्याच्या विद्यमाने जमलेला तो चार हजार बालविद्यार्थ्यांचा अर्धचंद्राकृती समूह इत्यादी जी प्रगतीची व सुधारणेची चिन्हे ती सर्व या चित्रपटांत प्रतिबिंबित झालेली आहेत. इतका खराख्युरा व ऐनजिनसी आनंद देऊ शकणाऱ्या गोष्टी आणि त्याही सगळ्या अवघ्या एकाच दिवसात पाहण्याला मिळण्याचे भाग्य मला किंवा आम्हापैकी कोणालाही अद्यापही लाभलेले नव्हते. आता सभ्य स्त्रीपुरुष हो, श्रीमंत महाराजसाहेबांचे आरोग्यपान आपण सर्वांनी करावे एवढेच सांगून मी माझे भाषण पुरे करतो.)



## १२.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १ जानेवारी, १८९०

प्रसंग : मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड रे यांना मेजवानी

३०७

सर हँरी पेन्डरगास्ट<sup>\*</sup> आणि सभ्य स्त्रीपुरुष हो,  
आपले आजचे सन्मान्य पाहुणे लॉर्ड रे व लेडी रे यांच्या आरोग्यपानाची सूचना मांडण्यास  
मी आता उभा राहत आहे. आज कोणताही राजकीय प्रसंग साजरा करण्यासाठी आपण येथे  
जमलो नसून एक घरगुती आनंदाचा प्रसंग आपण साजरा करीत आहोत, म्हणजे घरेव्याचे  
मान्यवर मित्र म्हणूनच गव्हर्नरसाहेब व त्यांच्या पत्नी यांचा स्वागतसत्कार करीत आहोत.  
आजचा हा प्रसंग आनंदाचा खराच; पण तो निर्भेळ आनंदाचा मात्र नाही. कारण त्यात जी  
दुःखाची भेसळ झालेली आहे ती अशी की, हे मित्रदांपत्य आज जे येथे आपल्याकडे पुनश्च  
आलेले आहे ते आपल्याला केवळ भेट देण्यासाठीच आलेले नसून या प्रसंगी आपला निरोप  
घेण्यासाठीही आलेले आहे. विलायतेला जाण्यापूर्वी या उभयतांनी माझ्या राज्याला ही निरोपादाखल  
भेट दिली याबद्दल सभ्य हो, मला मनापासून आनंद वाटत आहे. स्वदेशी गेल्यावर केवळ सुखद  
अशा स्मृतीच्या चश्म्यातूनच ते हिंदुस्थानातील आपल्या गत आयुष्याकडे निर्वेधपणे अनेक  
वर्षपर्यंत पाहू शकतील आणि सर्व हिंदी प्रश्नांसंबंधी आज त्यांना जे प्रेमळ अगत्य वाटत आहे  
तसेच ते पुढेही वाटत राहील असा मला भरवसा आहे. सभ्य स्त्रीपुरुष हो, लॉर्ड रे व लेडी रे यांचे  
आरोग्यपान करण्याच्या आणि त्यांना चालू नूतन वर्ष व पुढील अनेक वर्षे सुखाची जावोत असे  
इच्छिण्याच्या कामी तुम्ही माझे जोडीदार व्हा.

●●●

\*बडोदेदरवारी असलेले त्या वेळचे ब्रिटिश राजप्रतिनिधी.

## १३.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २९ मार्च, १८९२

प्रसंग : श्री. सयाजी सरोवराचा उदघाटन विधी

४०७२

सभ्य स्त्रीपुरुषहो,

मी गादीवर येताच ज्या लोकोपयोगी योजनांचा प्रथम विचार केला होता त्यापैकीच प्रस्तुतची (बडोद्याच्या नागरिकास पिण्यासाठी स्वच्छ पाणी पुरविण्याची) योजना होय, असे मि. लीन यांनी आपणास नुकतेच सांगितले ते खरे आहे; पण केवळ कालानुक्रमाच्या दृष्टीने पाहिल्यास सर्वांआधी रेल्वे तयार करण्याकडे या योजनेनुसार राज्यात आता १९८ मैल लांबीचा रेल्वेरस्ता बांधून तयार झालेला पाहून मला साहजिकपणेच आनंद वाटत असून दिवसेंदिवस त्याचा अधिक विस्तार होईल अशी मला आशा आहे. या रेल्वेमुळे लोकांची पुष्कळ सोय झाली असून माझ्या राज्याचे दूरवर इतस्तः पसरलेले प्रांत एकमेकांशी सांधले गेले आहेत आणि त्यामुळे तालुक्याचा कारभार सुधारण्यास मदत झाली आहे. पाटण, सिद्धपूर, खैराळू, वडनगर, मेहसाणा व नवसारी ही गावे अशा रीतीने दळणवळणास सुलभ झाली असून इतर स्थळेही रेल्वेमुळे लवकरच संलग्न होतील, असा मला भरवसा आहे. रेल्वेचा विषय आज अप्रस्तुत म्हणून तो येथेच सोडून देऊन मी आनंदाने कबूल करतो की, माझे राज्यारोहण झाल्यापासून आजवर पूर्ण झालेल्या लोकोपयोगी कामात हा आजव्याचा जलाशय व ही पाणीपुरवळ्याची योजना हेच काम विशेष महत्त्वाचे आहे.

या जलाशयास “सयाजी सरोवर” हे नाव द्यावे ही आपली सूचना मला मान्य आहे; पण त्याच्या नामोच्चाराबोर नामाच्या मनात मि. प्लोफर्ड रेनॉल्ड्सू व रा. जगन्नाथ सदाशिव यांची नावे हमेशा उभी राहतील. लक्ष्मीविलास राजवाडा बांधण्यास कदाचित आर्थिक खर्च आला असेल; पण कलाकुसरीच्या माहेरघरासारखा असलेला हा राजनिवास काय किंवा मि. गोल्डरिंग यांनी ज्याच्या सभोवती एक सुंदर व रमणीय उपवन नुकतेच निर्माण केले आहे असा मकरपुरा राजवाडा काय, ही काही लोकोपयोगी कामे नव्हती. म्हणून आज हा शुद्ध व निर्मल जलाशय बडोदावासीयांना बक्षीस देताना मला निरतिशय आनंद होत आहे. विशाल घुमटाचे बडोदा

कॉलेज, कौटैस ऑफ डफरीन रुग्णालय, माझ्यापूर्वी होऊन गेलेल्या महाराजांनी बांधलेल्या सुरसागर तलावावरून दिसणारी उंच मनोरा असलेली शाळा, आज जेथे आपण उभे आहोत तेथे यापुढे बांधण्यात येणारे चिमणाबाई मार्केट, कमेटी बागेतील पदार्थसंग्रहालय आणि सरकारी कचेच्यांसाठी ज्या इमारती बांधण्याचा आमचा विचार आहे त्या ही सर्व माझे मित्र मि. विज़म यांच्या कल्पकतेची स्मारके होत. ही खरी लोकोपयोगी कामे असून तीच बडोद्याची शोभा आहेत. यानंतर बडोद्यातील स्वच्छतेचा मोठा बिकट प्रश्न आपण जेव्हा सोडवू व फार दिवसांपासून मी योजिल्याप्रमाणे बडोद्यातील रस्ते रुंद करण्याचे किंवा त्यात जरूर त्या सुधारणा करण्याचे काम पूर्ण होईल, तेव्हा मध्या सांगितलेल्या इमारती या एका मोठ्या योजनेचाच एक भाग असून त्या सर्व अनुरूप ठिकाणी बांधल्या गेल्या आहेत असे आपणास आढळून येईल; परंतु स्वच्छ पाणी हे आपल्या जीवनास व आरोग्यास अत्यावश्यक असल्याने त्याच्यापुढे ही कामे काहीच नव्हेत. पाण्याची विपुलता व आरोग्य सुधारणा, या गोष्टी प्रजेस हव्या तितक्या देण्याची माझी फार इच्छा आहे.

राज्यातील ३,५०० खेड्यांकरिता मी काय करू इच्छितो त्याचे हे सरोवर खास निर्दर्शक आहे. जेथे चांगल्या पाण्याच्या विहिरी नाहीत अशी खेडी फारच थोडी आहेत- तेथे त्या खोदण्यात येत आहेत. जेथे विहिरीतील पाणी विशेष खोल नाही किंवा जेथे नदीचे पाणी उपलब्ध आहे अशी गावे सोडून इतर गावी तेथील लोकांना व गुराढोरांना सांजसकाळ पाणी पुरविण्याकरिता दर शंभर माणसामागे रु. ६ ते ८ पर्यंत खर्च करण्याची मी तरतूद केली आहे. प्रत्येक गावी स्वच्छता ठेवण्यासाठी झाडूवाल्याचे एक मोठे लष्कर लवकरच नेमले जाऊन तज्जांकडून त्यांना त्यांच्या कामी तरबेज करण्यात येईल, असा मला भरवसा वाटतो. यावर होणाऱ्या खर्चासाठी दर शंभर माणसामागे आठ रुपये मी मंजूर केले असून मोठ्या गावी याच्या दुप्पट रक्कम खर्च केली जाईल. गावपंच, डॉक्टर व नवीनच नेमण्यात आलेले सॉनिटी कमिशनर (आरोग्यरक्षण अधिकारी) ही मंडळी, आरोग्याच्या बाबतीत मी जे सुबोध नियम केले आहेत, त्याचे लोक पालन करतात की नाही व आरोग्यरक्षणासाठी जी रक्कम मंजूर केली आहे तिचा सदुपयोग होत आहे किंवा नाही याकडे खास लक्ष देतील अशी मला आशा आहे.

माझ्या प्रजाजनांस शारीरिक स्वास्थ्य प्राप्त करून देण्याची माझी इच्छा असून त्या कामी त्यांच्या सहकार्याची मला जरुरी आहे. त्यांनी थोडेबहुत पुस्तकी ज्ञान मिळवावे म्हणजे मला त्यांना विश्वासात घेता येऊन आपल्या कामात भागीदारही बनविता येईल. सर्व प्रकारचे कायदे, नियम, सरकारी नेमणूक प्रसिद्ध करण्याची माझी इच्छा आहे; पण या माहितीचा उपयोग करून घेण्याइतके शिक्षण लोक घेतील की नाही, हा प्रश्न आहे. मला आशा आहे की, माझे प्रजाजन तितके शिक्षण जरूर घेतील.

बडोद्यात व राज्यातील बहुतेक मोठ्या गावी आता अनेक शाळा स्थापण्यात आल्या आहेत. त्यापैकी काही शाळांतून उच्च शिक्षणाचीही सोय केली गेली आहे. बडोदा कॉलेजात आता बी. ए., बी. एसी.पर्यंतचे शिक्षण दिले जाते. हुन्हर, उद्योग, शेती, कायदा व संगीत शिकविण्याच्या संस्था स्थापण्यात आल्या आहेत. नवीन पुस्तके लिहविण्यात आली असून काहीची भाषांतरेही

करविली आहेत. नुसत्या विस्ताराकडे माझे लक्ष नाही. काही निवडक विद्यार्थ्यांस मधूनमधून विशेष अध्ययनासाठी पाश्चात्य देशात मी पाठवीत असतो, हे एकच उदाहरण वरील विधानाची सत्यता पटविण्यास पुरेसे आहे. कन्याशाळांची पुरेशी वाढ झाली की, शेतकरीवर्गात प्राथमिक शिक्षणाचा फैलाव करावा व विशेषतः थोड्याफार आमिषाने का होईना, दलितवर्गांचे शिक्षणाकडे मन वळवावे अशी माझी फार इच्छा आहे. या गोष्टीइतके दुसऱ्या कोणत्याही गोष्टीस मी महत्व देत नाही, इतकी ती मला प्रिय आहे. ज्या गावी कमीत कमी सोळा विद्यार्थी नित्य हजर राहतील त्या गावी तेथील शिक्षकास मदत करण्याचे व विद्यार्थ्यांस पाठ्यापेसिली व पुस्तके यासारखी साधने पुरविण्याचे धोरण मी नुकतेच जाहीर केले आहे. माझ्या प्रजेने त्याचा जरूर फायदा घ्यावा. गेल्या दोन महिन्यांत १२८ खेडेगावी अशा शाळा उघडण्यात आल्या आहेत. अद्याप ही चळवळ बाल्यावस्थेत आहे. शाळा उघडण्यासाठी एकसारख्या अर्जविनंत्या येत असून शेकडो खेड्यांनी आपली बौद्धिक प्रगती करून घ्यावी, अशी माझी इच्छा व अपेक्षा आहे.

गावपाटलाच्या नेतृत्वाखाली व गावपंचाच्या मदतीने दरेक खेडेगावात नवचैतन्य उत्पन्न करण्याच्या हेतूने व स्वावलंबनास उत्तेजन देण्यासाठी मी हुक्म सोडले आहेत. सर्व राज्यातील गावपाटलांचे पगार एकसहा वाढविले आहेत. दरेक गावातून सरकारास जो नारा मिळेल त्यापैकी शेकडा ४ इतकी रक्कम त्या गावाच्या रक्षणासाठी खर्चावी असे मी ठरविले आहे. या व असल्याच दुसऱ्या उपायांनी उदाहरणार्थ दरेक जातीस देवस्थाननिधीतून द्यावयाची रक्कम मुक्रर करणे- राज्यकारभार सुधारेल. राज्यात शांतता व सुरक्षितता नांदेल व प्रगतीवर कामास सुरुवात होईल. सरकारी मदतीस काही मर्यादा ही असतेच हे लक्षात ठेवा, त्या मदतीचा सदुपयोग करणे हे तुमच्या हाती आहे.

सरकारी कराचा प्रजेवर जोवर अजस्र बोजा आहे तोवर तिचा शारीरिक व मानसिक विकास होणार नाही, हे मी जाणून आहे. म्हणूनच कराचे एकंदर प्रमाण कमी करणे, ते सर्वांना झेपतील असे करणे, त्यातील गुंतागुंती काढून टाकून ते का, केव्हा व कोणास द्यावयाचे याचे लोकांना ज्ञान करून देणे, या गोष्टीकडे माझे लक्ष वळले आहे. अलीकडे ज्या गावाची मापणी करण्यात आली त्या गावी १० ते ५० टक्क्यांपर्यंत मी शेतसारा कमी केला आहे. काही ठिकाणी याहून अधिक प्रमाणात मी सारा कमी केला आहे. बारखळी जमिनी धारण करणारांवर पण मी शेतसारा आकारला असून त्यांना नवीन सनदा करून देऊन त्याची आसने अधिक स्थिर केली आहेत. शेतकऱ्याशिवाय इतरांनी सरकारास किती कर द्यावयाचा हे नक्की करण्याचा माझा विचार आहे. याच कारणास्तव शेतकऱ्यांच्याकडे थकलेली मागील सालची २३ लक्ष रुपयांची बाकी मी माफ केली असून तिच्या संबंधीचे गेल्या पंचवीस वर्षांपासून चालत आलेले वाद बंद झाले आहेत.

अशा रीतीने आपण - मी व माझी प्रजा - आता नवीन जीवनास सुरुवात करीत आहोत. यापुढे प्रत्येकास वाजवी जाहीर करच द्यावा लागेल. या कामी मि. इलियट यांनी मला बहुमोल मदत केली असून तिजबद्दल त्यांचे आभार मानणे जरूर आहे. सर्व कायदे प्रसिद्ध करून प्रजेला माझ्या विश्वासात घेण्याची माझी इच्छा आहे. हेतू हा की, तिने ते कायदे वाचावेत व त्यांची चर्चा

करावी. हल्ली केलेल्या नव्या सुधारणांनी व फेरफारांनी थोडासा असंतोष व अव्यवस्था उत्पन्न झाली आहे. हे माझ्या ध्यानाबाहेर नाही; पण ती लवकरच नाहीशी होईल अशी मला सबल आशा आहे. अद्याप कित्येक बाबतीत सरकार सुराज्यव्यवस्थेचे नवे मार्ग धुंडाळीत आहे असे म्हटले तरी चालेल. हल्ली मी जे प्रयत्न आरंभिले आहेत त्यांची योग्यसमयी किमत होईल. माझी प्रजा स्वतंत्र व संपन्न व्हावी व राज्यकारभाराचे यंत्र सुरळीत चालावे एतदर्थच मी माझी सर्व शक्ती खर्च करीत आहे. याबद्दल आपण खात्री बाळगावी.

गेल्या वर्षी निर्यातीवरील कर समूळ रद्द केले, काही थोड्या वस्तूंवरच आयातीची जकात घेण्याचे ठरविले व किती तरी लहानसहान कर बंद केले, हे सर्व तुम्ही जाणतच आहात. इनामदार व इतर लोकांना ऋणमुक्त करण्यासाठी आम्ही एक योजना तयार केली आहे, हे तुमच्यापैकी पुष्कलांना ठाऊक आहेच. तत्संबंधीचे नियम नुकतेच प्रसिद्ध करण्यात आले आहेत. सरकारी पेढीचे कामकाज व शेतकरीवर्गास सढळ हाताने दिलेली तगावी ही तुम्ही पाहत आहाच. हे व असलेच दुसरे प्रयत्न तुम्हा सर्वास क्रणमुक्त करण्यासाठीच मी कीरत आहे. तुम्हास सुखी व समृद्ध बनविण्यासाठी पाण्याच्या विकासाची योजना मी केली असून राज्यातील जंगलांचे रक्षण, शेतकी सुधारणेचे प्रयोग, भूमिगत द्रव्याचा शोध वर्गेरे कामे हाती घेतली आहेत. याशिवाय राज्याच्या उत्पन्नातून जी बचत राहील तिचा राज्यातल्या राज्यातच सदुपयोग करण्याचे आम्ही ठरविले आहे.

राज्य यंत्राविषयी म्हणाल तर अधिकाराची विभागणी करून ते कसे काय उपयोगिले जातात हे पाहण्याचा मी भीतभीत का होईना उपक्रम सुरु केला आहे. लहान दाव्यांची कोर्ट दिवाणी व फौजदारी खटले चालविण्यासाठी युगलपद्धतीची योजना, न्याय व अंमलबजावणी खात्याची फारकत, पंचायतीची स्थापना वर्गेरे गोष्टी मी राज्यकारभार सुधारण्याच्या हेतूनेच केल्या आहेत. खरे सांगावयाचे म्हणजे सुधारणास आता कोठे सुरवात झाली आहे. राज्ययंत्र चांगले व सुरळीत चालवण्यासाठी हिशेब नीट व्यापारी पद्धतीने ठेविणे जरूर आहे. आपल्या राज्यातील हिशेबी पद्धतीत सुधारणा करण्यास बरीच जागा आहे व रा. अण्णा भीवराव यांच्या मदतीने बहुधा ती आपण करू शकू. बाबू रजनीनाथ यास आपण आपल्या अडचणी सांगितल्या असून त्यावर त्यांनी उपाययोजनाही सुचवली आहे. तीबद्दल आपण त्यांचे आभार मानले पाहिजेत. भावी काळात आपली सुधारणा करून घेण्यासाठी आपण आपले ध्येय अधिक उच्च ठेविले पाहिजे, कामाचा मोठा उरक ठेवून, अधिक धैर्यने, योग्य त्या शिस्तीचा अवलंब करून, लोककल्याणाची इच्छा धरून नेटाने काम केले तरच प्रगतीचा प्रवाह आजव्याच्या शुद्ध व संथ जलाप्रमाणे वाहत राहून आपणास सर्व प्रकरे सुखकर व कल्याणकारक होईल.



## १४.

स्थळ : लंडन

काळ : ता. २४ ऑक्टोबर, १८९२

प्रसंग : मॅन्शन हाउसमधील भोजन-समारंभ. (ट्रिनिटी हाउसचे 'एल्डर ब्रेदेन' यांना मेजवानी)

३०८

युअर रॉयल हायनेस,\* लॉर्ड मेयर, लॉर्ड्स आणि सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

आपल्या आजच्या यजमानांनी मोहक शब्दांत जे माझे आरोग्यचिंतन केले त्याला आपण प्रेमाने संमती दिल्याबद्दल मी आपला आभारी आहे. ड्यूक ऑफ एंडिबरो यांचा संबंध आहे अशा एका प्रसंगी हजर असणे हा मी विशेष तर्हेचा मान समजतो; कारण हिंदुस्थानचे राजेरजवाडे आणि प्रजाजन यांना हिंदुस्थानच्या भूमीवर ज्यांचे स्वागत करावयाचा मान प्राप्त झाला असे, राजघराण्यातील पुरुषांपैकी ते पहिलेच राजपुरुष होत. शिवाय, प्रस्तुत प्रसंग हा ट्रिनिटी हाउसच्या ब्रेदेनच्या सन्मानार्थ आहे. त्यांनी ग्रेट ब्रिटनच्या आरमारी वर्चस्वाच्या परिपोषार्थ महत्त्वाची कामगिरी केलेली आहे. तेव्हा अशा प्रसंगी हजर राहून ज्या आरमारी वर्चस्वामुळे पूर्वेला पश्चिमेच्या जवळ आणता येणे बहुतांशी शक्य झाले त्या वर्चस्वाबद्दल आदरभाव व्यक्त करावा असे मला वाटणे साहजिक आहे.

लॉर्ड मेयर यांनी बडोदे संस्थान आणि तेथील कारभार सर्वमान्य तत्त्वाप्रमाणे चालविण्याविषयी मी जे अल्प प्रयत्न करीत आहे त्यांचा उल्लेख केला आहे. हा विषय असा आहे की, त्यावर मला फार सावधगिरीने बोलले पाहिजे. हिंदुस्थानातील संस्थानांचा कारभार चालविणे ही गोष्ट फार कष्टाची आहे, हे आपल्याला मान्य होईल. तेथील अडचणी इकडील मंडळींना अज्ञातच आहेत. तेव्हा जर स्वतःविषयी बोलताना मी, बडोद्याच्या राजकारभारात प्रगतिपर कल्पना याव्या आणि त्या वाढीला लागाव्या असा प्रमुख उद्देश मजपुढे ठेविला आहे असे म्हटले, तर त्याबद्दल आपण मला आत्मप्रौढीचा दोष लावणार नाही अशी आशा आहे.

देशामध्ये आगगाडीचे रस्ते असणे हे प्रगतीला पोषकच होते; प्रगती व रेल्वे यांचे साहचर्य असल्यामुळे माझ्या संस्थानात मी काही रेल्वे-रस्ते बांधविले आहेत व आणखीही कित्येक बांधविण्याचा माझा विचार आहे. तसेच गाडी-रस्ते आणि दवाखाने यांचा प्रसार करून बडोदे

\*ड्यूक ऑफ एंडिबरो

शहराच्या लोकांना पिण्यासाठी पुरेसे स्वच्छ पाणी मिळण्याचीही मी व्यवस्था केली आहे. न्यायदानाच्या कामी महत्त्वाचा भाग घेण्याची संधीही मी माझ्या प्रजाजनांना दिली आहे. परंतु या सुधारणा चिरस्थायी व्हावयाच्या असतील तर संस्थानातील प्रजेने, त्यांची मूलतत्त्वे नीट समजून घेऊन ती आत्मसात केली पाहिजेत. याचसाठी प्रजेमध्ये सर्वसाधारण शिक्षणाचा प्रसार करण्याच्याही योजना मी अमलात आणल्या आहेत. जे माझ्या प्रजेचे कल्याण आणि सुख तेच माझेही कल्याण आणि सुख होय अशी माझी दृढ भावना आहे आणि म्हणून माझ्या प्रजेच्या हिताकरिता जे जे काही करणे शक्य आहे ते ते आनंदाने करणे हे मी माझे कर्तव्य समजतो.

बडोदे संस्थानामध्ये माझ्या प्रजेच्या भौतिक किंवा बौद्धिक प्रगतीकरिता चालू असलेल्या प्रयत्नांची यादी सांगून आपल्याला कंटाळविण्याची माझी इच्छा नाही आणि जी काही थोडी उदाहरणे सांगितली तीदेखील हिंदुस्थानातील संस्थानात कोणत्या प्रकारचे कार्य करण्यात येते ते दर्शवावे आणि समर्थ अशा ब्रिटिश राष्ट्राचे अनुकरण करून आमच्या संस्थानामध्ये लोकहितकारक कार्य करण्याच्या कामी हिंदुस्थानातील आणि इंग्लंडमधीलही जबाबदार मुत्सळ्यांकडून मिळणारी संमती आणि उत्तेजन यांचा कृतज्ञतापूर्वक निर्देश करावा एवढ्याचसाठी होत.



## १५.

स्थळ : लंडन

काळ : १० नोव्हेंबर, १८९२

प्रसंग : गिल्ड हॉलमधील लॉर्ड मेयर यांची मेजवानी (हिंदी आणि वसाहतींतील पाहण्यांकरिता दिलेल्या 'टोस्ट'ला उत्तर)

३०७२

युअर रॉयल हायनेस, लॉर्ड मेयर, लॉर्डस् आणि सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

या देशातील औद्योगिक शहरे पाहण्याकरिता मी जो छोटा प्रवास केला ते दिवस माझे अत्यंत आनंदात गेले. तेथील साधनांची व संपत्तीची विपुलता पाहून माझ्या मनावर फार परिणाम झाला. केवळ आपल्या देशात असलेल्या धनोत्पादक साधनांचा शोध लावूनच इंग्लंडातील लोक थांबले नाहीत, तर त्यांनी आपल्या अंगाच्या शहाणपणाच्या व बुद्धिमत्तेच्या जोरावर आपल्याला अनुकूल असलेल्या संधीचा लोकोत्तर उपयोग केला आहे. माझ्या एका अल्प आणि घाईच्या सफरीच्या शेवटी आलेली ही मेजवानी म्हणजे त्या सफरीचा मोठा योग्य समारोपच होय असे मी समजतो.

या विस्तृत देशाचे लंडन हे केंद्र आहे. लंडनची अफाट लोकसंख्या, तेथील भव्य संस्था एवढ्यामुळेच केवळ नव्हे तर तेथील जगड्याळ व्यापार आणि जगातील मोठमोठे मुलूख जिंकून संपत्तीचा शोध मातृदेशात वळविणारे कर्तृत्ववान असे नर-पुंगव अशांच्या अस्तित्वामुळे लंडनचे हे स्थान अचल असे आहे.

एवढा मोठा व्याप असल्यामुळे इंग्लंडचा कारभार ही गोष्ट अत्यंत परिश्रमाची, कष्टाची आणि जबाबदारीची होऊन बसली आहे आणि ती मोठी जबाबदारी सांभाळण्याच्या कामी महाराणीच्या प्रधानमंडळाला त्यापैकी काही आज मजसमोर दिसत आहेत - यश येवो असे मी चिंतितो. इंग्लंडचा कारभार चालविताना इतक्या हितसंबंधाची दखल घ्यावी लागते आणि इतके महत्त्वाचे प्रश्न उत्पन्न होतात की, एवढ्या मोठ्या जबाबदारीची धुरा खांद्यावर वाहणाऱ्या माणसांना विस्तार, लोकसंख्या आणि संस्कृती या सर्वांनीही अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झालेल्या साम्राज्याच्या निरनिराळ्या भागात जे त्वरेने व मोठ्या प्रमाणावर बदल चालू आहेत त्यावर लक्ष ठेवण्यात थोडीदेखील फुरसत मिळणे कठीण वाटते. या साम्राज्यात अनेक राष्ट्रे, अनेक धर्म आणि अनेक पंथ यांचा समावेश झाला आहे, त्यामुळे त्यावर राज्य चालविणे मोठे कठीण झाले

आहे. निरनिराळ्या घटकांच्या सर्व गरजा समजावून घेऊन, प्रत्येकाच्या आकांक्षांचा योग्य तो परामर्श घेणे हे अशा परिस्थितीत सोपे नाही. अशा परिस्थितीत ब्रिटिश साम्राज्यातील वसाहती व आधिनाती (Dependencies) यांना यथायोग्य प्रतिनिधिक आणि स्वयंशासित कारभाराचा लाभ देणे इष्ट वाटते. कारण ही गोष्ट ब्रिटिश राष्ट्राच्या सर्वविश्रुत, उदार आणि स्वातंत्र्यप्रवण स्वभावधोरणाला धरूनच आहे आणि साम्राज्यघटकांना क्रमशः स्वातंत्र्य देण्याने केवळ ब्रिटिश सरकारचे काम हलके होईल आणि सर्वत्र विखुरलेल्या महाराणीच्या प्रजाजनांचे सुख व समाधान राखले जाईल एवढेच नव्हे, तर ते निरनिराळे घटक समतेच्या जाणिवेने एकमेकांकडे अधिकाधिक ओढले जाऊन साम्राज्याला अभिलक्षणीय बळकटी येईल.

माझ्या स्वतःबद्दल आपण केलेले उल्लेख खरोखर आपल्या प्रेमळपणाचे द्योतक आहेत. माझ्या राज्यात बँका, रेल्वे, दवाखाने, विश्रांतीसाठी धर्मशाळा, पूल, सार्वजनिक कचेच्या, शाळा इत्यादी बांधवून आणि वाहूमयप्रसार, सार्वजनिक ग्रंथालये, राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये निवडणुकीच्या तत्त्वाचा प्रारंभ, गावपंचायती, पिण्याजोग्या पाण्याची सोय इत्यादी लोककल्याणाच्या अनेक गोष्टी करून जर मी काही केले असेल तर माझ्या हाती असलेल्या साधनांचा सदुपयोग केला एवढेच होय. जे काही थोडे मी करू शकलो ते हिंदुस्थान सरकारच्या सहानुभूतीमुळे आणि साहाय्यमुळेच होय आणि महाराणीसहेबांविषयीची दृढतम राजनिष्ठा आणि प्रगतिपर शासनसंस्था निर्माण करण्याच्या कामी माझ्या सामर्थ्यानुसार हिंदुस्थानातील ब्रिटिश सरकाराशी सहकार्य करण्याची तीव्र इच्छा यामुळेच मला माझा मार्ग स्पष्ट दिसतो. बडेजाव आणि देखावा करण्याचा काळ आता पार निघून गेला असून आता शासनपद्धतीच्या तत्त्वांच्या श्रेष्ठपणाला आणि चांगुलपणाला महत्त्व आले आहे. मी आणि माझ्या दर्जाच्या इतर संस्थानिकांची यामुळे आता एवढीच इच्छा असते की, उपयोगी पडण्याचे आमचे क्षेत्र आकुंचित न व्हावे आणि आम्हाला प्राप्त झालेल्या संधीचा यथार्थ उपयोग करण्याचे आम्हाला अधिकाधिक स्वातंत्र्य मिळावे आणि आम्हीही वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षा किंवा सुखकल्यनांच्या मागे न लागता आमचे श्रेष्ठ असे प्रजानुरंजनाचेच काम करावे.



## १६.

स्थळ : बडोदे

काळ : २९ नोव्हेंबर, १८९६

प्रसंग : व्हाइसरॉय लॉर्ड एलिजन व लेडी एलिजन यांना मेजवानी

३०७२

नामदार साहेब व सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

समाजांच्या आरोग्यपानाची सूचना मांडणे हे कर्तव्य मला नेहमी अत्यंत समाधानकारक असे वाटत असते. ते समाधान आजच्या प्रसंगी सहस्रपटीने अधिक वाटण्याचे कारण आता इंग्लंडच्या इतिहासात महाराणींची कारकीर्द सर्वात मोठी व सर्वात अत्यंत वैभवशाती ठरली असून, हिंदुस्थानाच्या वृत्तांतातही ती एक अत्यंत कल्याणकारक अशी कारकीर्द ठरली व ठरत आहे. आपल्या विस्तीर्ण साम्राज्यावर सत्ता चालविण्यास महाराणींना दीर्घयुष्य प्राप्त होवो.

(यानंतर श्रीमंतांनी व्हाइसरॉय साहेब व त्यांच्या पत्नी यांच्या आरोग्यपानाची सूचना पुढील शब्दात मांडली.)

आपल्या पूर्वीचे नामांकित व्हाइसरॉय लॉर्ड फरीन हे माझ्या नगराला भेट देणारे पहिले व्हाइसरॉय होत आणि आजच्या सारख्याच प्रसंगी त्यांचे स्वागत करण्याचा आनंद मी लुटल्याला आज दहा वर्षे लोटली आहेत. या अवधीत देशातील परिस्थितीत काहीही फरक झाले तरी ब्रिटिश सिंहासनाशी बडोदेसरकार आजवर ज्या राजनिष्ठेच्या व मित्रभावाच्या वृत्तींनी वागत आले आहे त्या त्यांच्या वृत्ती पूर्वीइतक्याच आजही अचल व दृढ राहिलेल्या आहेत. खरे म्हणाल तर एक फरक मात्र झालेला आहेच आणि तो हा की, समाजांविषयीचे आमचे प्रेम वा पूज्यभावही प्रतिदिनी वाढतच आला आहे. म्हणून महाराणींच्या प्रतिनिधींना आज माझ्या घरी बोलावण्यात आणि गतवर्षी पुणे मुक्कामी नामदारांशी झालेली माझी ओळख या प्रसंगाने ताजी करण्यात मला विशेष समाधान वाटत आहे. भाषण लांबवून तुम्हा सर्वाना खोळबवून ठेवण्याची माझी इच्छा नाही; फक्त एकाच गोष्टीचा उच्चार करावयाचा बाकी आहे. तो असा की, लेडी एलिजनदेखील बडोद्यास भेट देऊ शकल्या याबद्दल मला व श्रीमंत राणीसाहेबांना वाटणारा आनंद आम्हा दोघांच्या तर्फे मीच व्यक्त करतो. पुन्हा एक वेळ उभयता नामदार साहेबांचे आम्ही मनःपूर्वक स्वागत करतो.



## १७.

स्थळ : बडोदे  
 काळ : तारीख १० एप्रिल, १८९९  
 प्रसंग : सयाजी विहार क्लबचे उद्घाटन

३०८

सद्गृहस्थ हो,

काही वर्षापूर्वी तुमच्या विनंतीवरून या इमारतीचा पाया मी घातला होता. आज तुमच्या आमंत्रणानुसार त्या इमारतीचे उद्घाटन करण्यास पुन्हा या स्थळी मी उपस्थित झालो आहे. ही इमारत तुम्ही पूर्णपणे बांधवून घेतल्याबद्दल आणि या ठिकाणी एक स्तुत्य अशा सामाजिक कामाचा प्रारंभ करून दाखविल्याबद्दल मी तुमचे अभिनंदन करतो; कारण या प्रकारच्या संस्थांचा जो इष्ट परिणाम व्हावा अशी आपली अपेक्षा असते, तोच इष्ट परिणाम तुमच्या क्लबाचाही भविष्यकाळी होईल अशी आशा वाटत आहे. ही इमारत बांधावयाला सुरुवात होऊन कित्येक वर्षे झाली आहे हे खेरे; पण ‘रोम शहर काही एका दिवसात बांधून झाले नाही’ ही पाश्चिमात्यांची म्हण तिच्या अर्थाने या इमारतीच्या बाबतीतही सार्थ ठरवण्यासारखी आहे आणि जरी इमारतीने असा अंमळ चेंगटपणा दाखविला असला तरी यापुढे ती नशीबवान ठेरल अशी आपण आशा करू या.

या क्लबसारख्या संस्थांचे उद्देश काय असावेत याबद्दल मी तुम्हाला दोन शब्द स्मरणादाखल सांगितले तर ते तुम्हाला अप्रासंगिक वाटणार नाहीत. क्लब म्हणजे काय? मनुष्य हा कळप करून राहणारा प्राणी आहे. सजातियांच्या सहवाससुखाची त्याला मोठी भूक असते. क्लब म्हणजे ह्या अत्यंत नैरसिंग व सार्वत्रिक असणाऱ्या भुकेसाठी खाद्य पुरविणारी जागा. समानवर्गीय मंडळांचा सहवास हेच माणसाचे अत्यंत महत्वाचे असे सुख आहे.

ही सहवासाची भूक त्याला जाणवू लागली म्हणजे तिला शमविण्याचा रामबाण इलाज तो नेहमी धुंडीत असतो. ही भूक भागविण्यास प्राचीन काळी कुटुंबसंस्था व ग्रामसंस्था या दोन संस्था पुरेशा होत्या; पण पुढे पुढे संस्कृतीचे स्वरूप गोफाप्रमाणे गुंतागुंतीचे होऊ लागल्यावर त्या अपुन्या वाटू लागल्या. एकत्र जन्म होणे किंवा एकत्र निवास घडणे या दोन्ही गोष्टी दैवाच्या अधीन असतात. त्यांच्या जोरावर कुटुंबसंस्था व ग्रामसंस्था या दोन सहवाससंस्था आपोआपच निर्माण झाल्या; पण संस्कृतीच्या वाढीबरोबर त्या अपुन्या ठरू लागताच, पूर्वी जसे जन्माचे किंवा

वसतीचे नाते लावीत तसे पुढचे लोक समान संस्कार, समान उद्देश किंवा समान व्यवसाय यांचेही नाते सांगून, नव्या नव्या उपचारप्रधान संस्था काढू लागले व आपली सहवासाची भूक तृप्त करून घेऊ लागले. कौटुंबिक जीवनाचे उंबर फोडून आपण बाहेर पडलो म्हणजे अशा औपचारिक संस्थांची गरज साहजिकच आपल्याला विशेष भासते. जसजशी आपल्या आयुष्यात विविधता अधिकाधिक येते, आपले हितसंबंध फोफावू लागतात व त्यांना सर्व बाजूनी फाटेही फुटू लागतात, तसेची आपल्या क्लबांची संख्या फुगत जाते व क्लबांचे प्रकारही वाढत जातात.

आताशा स्नियांनाही स्वतःचे क्लब असावेत असे फार वाटू लागले आहे. आधुनिक काळाने एक नव्याच प्रकारची स्त्रीजात निर्माण केली आहे आणि तिची अशी महत्त्वाकांक्षा दिसते की, आपण पुरुषांची नुसती बरोबरीच करून थांबू नये; पण श्रीपुरुषांमधील आजच्या नात्यात शक्य तर उलटापालटदेखील करून टाकावी. युरोपमध्ये खास स्नियांचेच असे स्वतंत्र क्लब निघालेले आहेत आणि हिंदी स्नियासुद्धा स्वतःच्या पाश्चिमात्य भरिनींचे अनुकरण झपाटव्याने करू लागल्या आहेत. आपल्या सामाजिक परिस्थितीत होऊ घातलेला हा फरक पचनी पाडून घेण्याच्या खटपटीत आपल्या समाजशरीराला असहा व घातुक अशा अपचनाची बाधा न झाली म्हणजे मिळवली.

क्लब ही वस्तू पूर्वीपासून आपल्यामध्ये आहे. मात्र तिला 'क्लब' असे नाव किंवा क्लबांची हल्लीची घटना तेव्हा साहजिकच नव्हती. पूर्वी मंडळी जमत ती तंबू-राहुठ्यांत, वडांच्या सावलीत, आकाशाच्या उघड्या चांदव्याखाली आणि पुष्कळदा तर तळधरात व गिरिकंदरादिक गुप्त जागीदेखील जमत असत. आता शांतता, सुवत्ता व निर्भयता यांचा वाढता लाभ होऊ लागल्यावर मंडळी जमत आहेत ती एका विलासपूर्ण व पूर्णविकसित अशा संस्कृतीच्या सर्व सुखसमाधांनी सुसज्जित असलेल्या भव्य व शृंगारलेल्या इमारतींमधून जमत आहेत, एवढाच फरक.

अशा मीलनसंस्थांची स्वरूपे, पद्धती किंवा स्थाने कितीही भिन्न भिन्न असली तरी या प्रकारची संस्था म्हटली की, तिचे उद्देश हे तत्त्वतः एका धोरणाचे असतात. अर्थात उद्देशाचे स्वरूप नागर जीवनाच्या स्थानिक स्वरूपानुसार भिन्नभिन्न असतेच. उदाहरणार्थ, काही क्लबांचे उद्दिष्ट वाढऱ्यविषयक असेल, काहींचे क्रीडाविषयक असेल, काहींचे वैद्यकविषयक तर काहींचे धर्मशास्त्रविषयक किंवा राजकारणविषयकही असू शकेल. यांपैकी धर्म व राजकारण हे उद्देश पुढे ठेवून जे मठ किंवा जी मंडळे पूर्वी निघाली त्यांचे सामर्थ्य किती अचाट व प्रभावशाली होते याची साक्ष आपला इतिहास देतच आहे आणि त्या दोघांपैकी एकाने तर वरिष्ठ सतेच्या सोटेशाहीची गाठ पडताच व बहुसंख्याक लोकांचा पाठिंबा नष्ट होताच जी हिंडीस रुपे धारण केली ती आपल्या सर्वांच्या परिचयाचीच आहेत. अशा रीतीने क्लब ही वस्तू तत्त्वतः जुनी असली तरी स्वरूपतः ती नवीच आहे.

सध्याचे आपले क्लब हे पाश्चिमात्य नमुन्यबरहकूम निघालेले समाज आहेत. आपल्या देशात जसे पूर्वी वर्णप्राबल्य होते व आपापल्या वजनदार पुढाच्यांच्या घरी जसे आपण पूर्वी कार्यप्रसंगाने जमत असू, तसेच युरोपात महाजनमंडळे आणि त्यांच्या बैठकी यांचे प्रस्थ पूर्वी होते; पण लोकगंगेच्या प्रवाहाशी ही महाजनमंडळे समरस होत जाऊन पुढे पुढे तर ती त्याच्याशी एकजीवच

होऊन गेली. आपले वर्ण व वर्णगुरु या संस्था मात्र लोकसमाजाच्या मानाने उत्तरोत्तर इतक्या ताठर व टणक होत आल्या आहेत की, त्यांचे गोत्र आता न धड निसर्गाच्या कायद्यांशी जुळत ना धड मानवी समाजाच्या गरजांशी जुळत; परंतु पाश्चिमात्य विचारांच्या लाटेशी टक्कर होताच आपल्या या वर्णादिक जुन्या समाजसंस्था दुर्बल व खिळखिळया होऊन गेल्या आहेत. त्यामुळे त्यांची जागा भरून काढण्यासाठी क्लबासारख्या नव्या सामाजिक संस्थांची जरुरी आपल्याला विशेषच आहे. अशा संस्था आपण काढल्या तर समाजपुरुषाची एक अत्यंत निकटीची गरज भागविणारी जी गुणपरंपरा आपल्या जुन्या समाजपद्धतीत होती ती टिकविणे जेथे अशक्य असेल तेथे निदान नगास नग म्हणून दुसरी कामचलाऊ गुणपरंपरा तिच्या जागी आपल्याला ठेविता येईल.

आपला आता सुरु होणारा क्लब हा केवळ औपचारिक गाठीभेटींचा व हसण्या-खेळण्याचा क्लब आहे. अशा क्लबांचे फायदे चटकन डोळयांत भरण्यासारखे व ताबडतोब मनाला पटण्यासारखे नसतात हे खरे; परंतु ते कायदे विशेष सूक्ष्म वाटले तरी परिणामाच्या दृष्टीने त्यांच्यात कोणताही उणेपणा नसतो आणि विशेष हे की, क्लब हे बहुतेक नेहमीच शांततावादी व सदस्यांचे हित पाहणारे असतात. त्यांचे काम समाजाच्या घटकांमध्ये माणुसकीचे मार्दव आणण्याचे व सर्व घटकांना परस्परानुकूल करण्याचे असते. हे काम करण्याची त्यांची रीत म्हणजे आपल्या सर्व सदस्यांना परस्परांशी मनमोकळेपणाने व प्रेमलऱ्पणाने चालण्याबोलण्याची व विचारविनिमय करण्याची संधी देणे ही असते. नेमकी हीच रीत सुसंस्कृत व सुविद्य समाजाला हवी असते आणि तिच्या प्रेमाखातर तो या प्रकाराच्या क्लबांना उत्तेजन देत असतो. भांड्याला भांडे लागले तर नाद होणे जसे स्वाभाविक आहे, तसेच दोन माणसे एकत्र आली तर विचारजन्य घर्षणाच्या ठिणग्या उडणे हेही साहजिकच आहे. या ठिणग्या त्यांच्या उडू नयेत व त्यांनी बंधुभावाने, निदान खेळीमेळीने, एकमेकांशी वागावे अशा परिस्थिती उत्पन्न करण्याचे काम क्लब करीत असतात.

हेच काम करण्याचा प्रयत्न तुमचा क्लब करील अशी मला आशा आहे. दुसरे बरेचसे क्लब असे आहेत की, त्यांना क्लब म्हणण्याएवजी कुटाळकंपू म्हटल्यास अधिक योग्य होईल; कारण सामान्य व्यवहारांत मत्सर व अप्रत्यक्ष निद्रा यांचे जे तांडवनृत्य चालते तेच या नामधारी क्लबांतही चालत असते; परंतु तुमचा क्लब याहून निराळ्या स्वरूपाचा होईल अशी माझी खात्री आहे. तुमच्यात काही कर्कश भावना असतील तर त्या बाहेर ठेवूनच तुम्ही येथे येत जा आणि येथे मिळणाऱ्या शांतता, स्नेह, सुसंवाद इत्यादी मृदू भावना तुम्ही येथून बाहेर नेत चला.

इतर काही क्लबांसारखा तुमचा क्लब मोठा सुंदर नसेल; पण या शहाराला ज्याचा, अगदीच निर्थक नाही असा, अभिमान वाटावा असा तो खास आहेच. या क्लबासाठी सरकारने जमीन फुकट दिली व इमारतीचा अर्धा खर्च सोसला. तसेच सरकारने तुम्हाला नुसता चाकरीचा पगारच नव्हे, तर आरोग्याची व सुखाची साधनेही उपलब्ध करून दिली. या सर्व गोष्टींची जाणीव तुम्हाला आहे हे पाहून मला बरे वाटते. शेवटी, ही इमारत बांधण्यासाठी ज्यांनी सढळ हाताने द्रव्यसाहाय्य केले त्यांचे तुमच्या वरीने आभार मानल्याशिवाय मला माझे भाषण पुरे करवत नाही.



स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख ५ मे, १९००

प्रसंग : बडोदे राज्यात पडलेल्या दुष्काळप्रसंगी दुष्काळी काम म्हणून ओरसंग इरिगेशन वॉटर वर्क्स सुरु करण्याचा

३०७

सद्गृहस्थहो,

आजच्या कामास सुरुवात करण्यापूर्वी मला एक गोड काम करावयाचे आहे. ते म्हणजे मुख्यतः ज्यांच्या श्रमाने व हुशारीमुळे या कामास सुरुवात झाली त्या आपल्या अंमलदाराचे आभार मानणे हे होय. या कामाची कल्पना प्रथम सुचिविल्याबद्दल रा. खासेरावांचा मी आभारी आहे. या स्थळी या दुष्काळी कामाची शक्यता कशी आहे हे त्यांच्या सूक्ष्म व खोल दृष्टीने हेरले त्याबद्दल ते प्रशंसेस पात्र आहेत. (ठाळ्या) ज्या इंजिनियरांनी उत्साहाने व नेटाने या कामाची पुढची सूपरेषा आखली त्यांचेही आभार मानणे युक्त होईल. त्यांच्या पेशास शोभणाऱ्या बुद्धीला या सुंदर व व्यवहार्य कल्पनेला मूर्त स्वरूप देता आले. त्यांचे उदाहरण खरोखर अनुकरणीय आहे. ज्यांना ही कल्पना प्रथम सुचली व पुढे तिचा तपशील ज्यांना मांडता आला, त्यांना तिची पूर्तताही उत्तम रीतीने करता येईल व हे काम चांगल्या रीतीने पूर्ण केल्याबद्दल त्यांचे पुन्हा एकदा आभार मानण्याचा मला प्रसंग येईल अशी खात्री वाटते. (ठाळ्या)

दुष्काळी म्हणून आरंभिलेले हे काम बरेच महत्त्वाचे आहे. कारण तात्कालिक मदत देण्याखेरीज या कामाचे आणखीही हितकर परिणाम होतील अशी माझी अटकळ आहे. देशवरील आजच्या भयंकर आपत्तीचे व तिच्या भावी परिणामांचे निवारण करण्यासाठी अशी कामे विशेषच उपयुक्त असतात. प्रस्तुतचा दुष्काळ हा माणसे, गुरेड्हे व शेती यांचा अमानुष संहार करणारा आहे. या अवर्षणामुळे सर्व जमीन जणू काय भयंकर शाप मिळाल्याप्रमाणे कोरडी ठणठणीत पडली असून शेतीची निर्जीव साधनेच नक्हेत तर पुष्कळ सजीव साधनेही नष्ट झाली आहेत. वर्तमानकालाप्रमाणे भविष्यकाळही कंगाल होतो की काय, अशी भीती वाटत आहे. या सर्वांहून अधिक विशेष म्हणजे हा दुष्काळ हा एक दैवी इशाराच आहे असे वाटते. कारण जिच्यावर राज्याची प्रगती व राज्यकारभाराची सारी मदार, ती लोकांची आर्थिक परिस्थिती यापुढे अत्यंत हलाखीची राहणार असा तिचा अर्थ आहे. हा आर्थिक हलाखीचा महत्त्वाचा प्रश्न तुम्ही ताबडतोब हाती घेतला

पाहिजे असे हा दुष्काळ लोकांना व सरकारला स्पष्ट बजावीत आहे. अज्ञानाने किंवा आळसाने या कामी दिरंगाई झाली तर कुचंबणा, अधोगती व नाश यामध्ये तिचे पर्यवसान होईल.

अशी आपत्ती दत्त म्हणून पुढे उभी राहताच आपदग्रस्तांना मदत करणे हे सरकारचे पहिले कर्तव्य होय. कारण स्वतःचे क्षेमकुशल रयतेच्या क्षेमकुशलात सामावलेले आहे ही जाणीव सरकारला असतेच. इतर व्यापक विचार बाजूस ठेवून या एकाच दुष्काळी प्रश्नाचा आपण विचार केला तर हा प्रश्न सोडविण्याचे भिन्नभिन्न मार्ग आपल्याला दिसू लागतात. पुष्कळ वेळा असे होते की, प्रासंगिक मदत करण्याच्या भरात अधिकारीवर्ग दूरवर विचार करीत नाही. फक्त तोंड देण्याची ज्याची काहीच तयारी नसते अशा अधिकाच्यात तर हा दृष्टीचा कोतेपणा विशेषच संभवतो.

अशा चुका टाळण्यासाठी आपल्याला दोन गोटी उपयोगी पडतात. एक सार्थकी लागलेला अनुभव किंवा सुबुद्ध व सशास्त्र रीतीने कामकाज करण्याची उत्कट वृत्ती. या दोहोंपैकी पहिलीचा, म्हणजे इतक्या भयंकर दुष्काळाचा आपणास अनुभव नाही. या सुपीक प्रदेशात एवढा भयंकर दुष्काळ पडल्याचे गेल्या एक-दोन पिढ्यांच्या लोकांना तरी आठवत नाही; पण ती दुष्काळाच्या अनुभवाची उणीच त्यातल्या त्यात आपले अभिनंदन करून घेण्यासारखीच गोष्ट आहे.

परंतु अशा सुपीक प्रदेशातल्या अधिकाच्यांनी दुसऱ्या कमी भाग्यशाली प्रदेशाला येणारे अनुभव काळजीपूर्वक अभ्यासावे हे विशेष उचित होय. अशा आपत्तीच्या स्वरूपाचा दूरदर्शीपणाने व पंडिती दुराग्रह सोडून ज्यांना अचूक अंदाज बांधता आला पाहिजे. नंतर त्या अंदाजानुसार त्यांनी आपल्या योजना तयार करून प्रसंगानुसार त्यात फेरबदल केला पाहिजे. दुष्काळनिवारणाच्या सर्व प्रकारच्या योजनांची नीट शहनिशा करून, त्याचा तरतमभाव ठरवून, भावी कालात सुपरिणामी होतील अशाच योजनांचा प्रामुख्याने पुरस्कार करणे इष्ट होय.

राज्यातील जबाबदार अधिकाच्यांनी असल्याप्रसंगी केवळ गतानुगतिक होता कामा नये. तसेच वरवर काम करून ते कसेबसे पुरे करण्याची घार्डीही करू नये. प्रसंग काय आहे हे पाहून अमलात आणावयाचे एक समान्य धोरण ठरविले पाहिजे, वस्तुस्थितीशी त्यांचा मेळ बसवून पाहिला पाहिजे आणि विधायक व सुपरिणामकारक सूचना करण्याची त्याची नेहमी तयारी पाहिजे. या गुणांना अनुभवाची जोड मिळाली म्हणजे शक्य तितकी सुरक्षीत व चोख अशी कार्यपद्धती निर्माण होण्यास मदत होते.

दुष्काळी कामाचे त्यांच्या परिणामानुसार तीन वर्ग करता येतील, पहिल्या वर्गात तात्कालिक मदतीसाठी योजिलेल्या उपायांचा समावेश होतो. या वर्गातील कामाचा अर्थात एका व्याविक मयदिपर्यंत उपयोग असतो. उदाहरणार्थ, कंगालखाने उघडणे, निर्वाहापुरते धान्य देणे, आगाऊ पैसे देणे इत्यादी कामे या वर्गातली होत. ज्यांना कुठल्या तरी कारणाने काहीही काम करता येत नाही अशाचे प्राण वाचविण्यास असल्या कामाचा उपयोग होतो. समान्य भूतदयेचा प्रश्न जरी बाजूला ठेवला तरी नागरिकांचे प्राण, विशेषत: कामकरीवर्गाचे प्राण, ही समाजाची संपत्ती होय; परंतु ज्या ठिकाणी असल्या योजना आवश्यक व फायदेशीर नाहीत त्या ठिकाणी अधिक फलदायक अशा दुसऱ्या काही योजना हव्या.

दुसरा वर्ग म्हणजे अप्रत्यक्षरीत्या फलदारी होणाऱ्या कामांचा. उदाहरणार्थ, नवीन दळणवळणाचे मार्ग व त्यातल्या त्यात महत्त्वाचे जे रेल्वेरस्ते ते तयार करविणे. दुष्काळ निवारण्याच्या दृष्टीने पाहता, रेल्वेचे जाळे पसरणे निवळ फायद्याचे आहे की नाही, याविषयी बराच वाद आहे. कारण त्यामुळे एका प्रांतातले शिलकी धान्य जागच्या जागीच राहण्याएकी परप्रांतात नेले जाते. उलट असेही दाखविता येईल की, रेल्वेमुळे दुसरीकडचे जिन्नस आपल्याही प्रांतात आणले जातात. या प्रश्नांचा साधकबाधक विचार करून न्यायतः असे म्हणता येईल की, दुष्काळाच्या काळात रेल्वेमुळे दुष्काळग्रस्त क्षेत्र वाढते मात्र खास. त्याचा परिणाम फारसा जाचक झाला नाही तर गोट निराळी.

परंतु एकंदरीत रेल्वेचा व्यापारोद्योगाला कल्पनेबाहेर उपयोग होतो खरा. म्हणूनच रेल्वेकामाची गणना यथार्थ रीतीने दुष्काळी कामात करता येते. कारण देशाच्या भावी अभिवृद्धीला याचा उपयोग होतो. तरीपण देश आळसातून जागा होऊन नवीन उद्योगांदे काढीपावेतो त्याचा पूर्ण उपयोग करून घेता येत नाही हेही खरे.

तिसऱ्या वर्गातली कामे म्हणजे जी तात्काल आपत्तीनिवारण करू शकतात व त्याबरोबरच पुढचे दुष्काळही थांबवितात ती होत. वाहतुकीची साधने जिन्नस इकडचा तिकडे नेऊन पोहोचवितील; पण पोहोचवायाला जिन्नसच नसला तर त्याचा काही उपयोग होत नाही; परंतु पाटबंधाच्याची कामे, विहिरी खणणे, धरणे बांधणे, कालवे काढणे ही कामे एकदम पिके तर वाढवितातच; पण भावी दुष्काळाचाही परिहार करतात. म्हणून या वर्गातील सर्व कामात ही कामे अतिशय महत्त्वाची होत. विहिरी खणण्याकरिता तगावी देणे फारच इष्ट आहे, कारण तीत सरकारची मदत व शेतकऱ्यांचे स्वावलंबन याचा मिलाफ दृष्टीस पडतो; परंतु याहूनही मोठी व अधिक फलदारी कामे असू शकतात. आज मी चालू करीत आहे तो कालवा याच सदरातले कार्य आहे. कडी प्रांतात कादरपूरला मोठा जलाशय करण्याचे असलेच दुसरे काम आहे व असली आणखी काही कामे मी योजून ठेविलीही आहेत. ज्या ठिकाणी असली पाटबंधाच्याची कामे शक्य नाहीत; पण विहिरीच खणणे हितावह आहे, तेथे विहिरी खणण्याचे ठरविले असून त्याकरिता सरकार प्रतिवर्षी दोन लाख रुपये काढून ठेवीत आहे. लोक त्याचा फायदा घेतील अशी मला अशा आहे.

आपदग्रस्तांना मदत करण्याच्या कामी सरकारने मुळीच मागेपुढे पाहिले नाही. सर्वप्रकारे यथाकाल यथायोग्य साहाय्य केले आहे. दुष्काळग्रस्त प्रदेशात भरपूर कंगालखाने उघडले; ज्यांना सामाजिक दर्जामुळे किंवा अन्य सबळ कारणांनी दुष्काळी कामावर जाणे शक्य नाही अशांना मुक्तहस्ताने द्रव्यसाहाय्य केले; गुरांचा संहार थांबविण्याचा प्रयत्न केला; लोकांना विहिरी खणण्याकरिता व अन्य कामाकरिता तगावी म्हणून रकमा दिल्या आणि सबंध तालुकेच्या तालुके ज्याचा शेतासाठी सदैव उपयोग करून घेऊ शकतील असे हे धरण आज सरकारने बांधून दिले आहे.

सरकार सर्व काम उत्तम रीतीने करण्यास उद्युक्त झाले असून उत्कृष्ट कारभाराबरोबरच लोकांचे कल्याण साधण्याचा त्याचा उद्देश त्यात दिसून येतो. जुजबी तपशिलात जर काही चुका झाल्या असल्यास तर त्या सुधारल्या जात आहेत व पुढेही जातील.

असल्या कामामुळे लोकांकडून साहजिकव आदर व स्तुती प्राप्त होते खरी; परंतु अधिकाच्यांनी असल्या स्तुतींनी अंध बनू नये, तर अधिक चिरस्थायी व फलदायक उपायांची योजना केल्याखेरीज ती स्तुती फार वेळ टिकू शकणार नाही, हे ध्यानात धरावे.

आत्या संकटांचा परिहार करण्याकरिता योजलेल्या उपायांचे एवढे वर्णन पुरे; परंतु येथेच थांबून या दुष्काळाने जाणीव करून दिलेल्या दुसऱ्या मोठ्या परिस्थितीकडे आपण डोळेज्ञाक केली, तर आपण असमंजस ठरू. कारण वरील उपायांनी फार तर आजचे संकट टळेल; पण संकटाचे मूळ नाहीसे होणार नाही. ते मूळ जर वाढू दिले, तर मोठमोठ्या वैभवसंपन्न सरकाराची विपुल साधनेही ते पुढे खणून काढण्यास कमकुवत ठरतील.

आपल्या लोकात कोणतेही त्राण उरले नाही याचे कारण काय? एका वर्षी पाऊस पडला नाही तर सर्वत्र हाहाकार उडाला व लाखो लोकांना सरकारच्या आश्रयावर राहणे भाग पडले. असल्या दुःस्थितीची कारणे काय व ती निर्मूळ होणार कशी? अधिकाच्यांनी विचार करण्याचा हाच मोठा प्रश्न आहे.

या स्थळी मला जरी बारीकसारीक कारणांची चर्चा करता आली नाही, तथापि त्यांच्या मधितार्थाबद्दल कोठे वाद नाही. लोकांचे दारिद्र्य हेच खरे कारण आहे. एका ठिकाणच्या पिकाचा हंगाम व्यर्थ गेल्यास वाहतुकीच्या साधनांनी अन्य ठिकाणांहून जीवनोपयोगी वस्तू आणता येतात. परंतु त्या विकत घेण्यास पैसाच नसला तर त्यांचा काय उपयोग? हिंदुस्थानात सर्वत्र अठराविष्टे दारिद्र्य. याच्याच जोडीला आपल्या स्वभावाचे दोषही (कदाचित दारिद्र्य हे अंशतः या दोषांचा परिणाम किंवा अंशतः कारणही असेल) सांगितले पाहिजेत. उदाहरणार्थ मितव्याचा अभाव, उद्योगाची व धाडसाची वाण, वाजवी महत्वाकांक्षेची व उच्च ध्येयाची उणीव, निष्क्रियता, दैववाद आणि संकटकालीही सुस्तपणा हे आपले दोष पहा. ही स्थिती पालटल्याखेरीज, लोकांना स्वावलंबन आत्याविना, चालू दुःस्थिती दूर न होता वाढतच जाणार. अनेक वेळा लोकांत मिसळून त्यांच्याशी मी संभाषण केले आहे. केव्हा राजवाढ्यात तर केव्हा त्यांच्या कामाच्या ठिकाणी, केव्हा एकट्यादुकट्याशी तर केव्हा पुष्कळांशी, मी वेळोवेळी विचारविनिमयही केला आहे. कदाचित माझ्या उच्च दर्जामुळे त्यांनी आपली अंतःकरणे मजजवळ उघडी केली नसतील म्हणून सर्व दर्जाचे अधिकारी व इतर मंडळी यांच्याकडूनही लोकांच्या भावनांचा पडताळा मी घेतला आहे. त्या सर्वावरुन लोकांची असहायता व निष्क्रियताच मला कळून आली आहे. त्यांची सारी उमेदव खचलेली दिसते. संकटाला तोंड देऊन त्याचा परिहार करणे त्यांच्या स्वभावालाच मानवेनासे झाले आहे.

या दारिद्र्याचे स्वावलंबनशून्यतेप्रमाणे आणखीही एक कारण आहे. हिंदुस्थानच्या लोकांचे जीवित दोन गोटींवर अवलंबून आहे. सुशिक्षितांचे सरकारी नोकरीवर व अशिक्षितांचे शेतीवर. याच्या कारणांची मीमांसा येथे नको; पण वस्तुस्थिती मात्र अशी आहे. आता एक गोष्ट निश्चित की, हिंदुस्थान, रशिया यांच्यासारखे केवळ कृषिप्रधान देश हे दुष्काळाच्या तावडीतून पूर्णपणे सुटणे कधीच शक्य नाही. पाश्चिमात्य देशांचे वैभव त्यांच्या उद्योगधंद्यांवर अवलंबून आहे आणि म्हणून त्यांना मात्र अशा दुष्काळाची भीती नसते. इंग्लंडमध्ये पहा. लैंकेशायर, मॅचेस्टर यांसारखे

प्रांतचे प्रांत केवळ धंद्याला वाहिलेले आहेत. गावेच्या गावे एकेका विशेष धंद्याची आहेत. हे प्रांत आणि ही गावे हाच इंग्लंडच्या वैभवाचा आधार आहे. त्यांच्याच संपत्तीने इंग्लंडला आपले अन्न परराष्ट्रातून विकत आणता येते व पर्जन्याच्या कृपेची किंवा अवकृपेची अवहेलना करता येते.

परंतु हिंदुस्थानला मात्र किंतीही इच्छा असली तरी इंग्लंडप्रमाणे केवळ धंद्यांचा अवलंब करता येणार नाही. तथापि एकट्या शेतीच्या पायी आज आपण देशाची सर्व शक्ती सर्वस्वी जी वाहात आहोत ती परिस्थिती बदलली पाहिजे. दारिंद्यातून वर येऊन जगातील मोठमोठ्या व्यापारी राष्ट्रांच्या पंक्तीला बसणाऱ्या जर्मनी व जपान या राष्ट्रांचीच उदाहरणे आपणाला या कामी उद्भवोधक होतील.

या दुष्काळाच्या आपत्तीपासून आपण एक शिकावयाचे की, आता शक्यतोवर व्यापार व उद्योगधंदे याची वाढ करावयाची. ती अनेक तर्फेने करता येईल. उदाहरणार्थ नवीन उपक्रमांना सर्व प्रकारचे उत्तेजन घावे; ज्या ठिकाणी आवश्यक त्या ठिकाणी संरक्षण व मदत धंद्यांना घावी. आरंभ-आरंभाला अशा प्रकारचे संरक्षण काही उद्योगधंद्यांना हवेच. ही सुरक्षितता अर्थात ते धंदे स्वयंपूर्ण होईपावेतोच घावी लागते. इतर देशांचे ज्ञान व विज्ञान यांचा फायदा हिंदुस्थानने घ्यावा. देशातल्या देशात किंवा देशाबाहेरही जनतेने नवी वसती करावी. त्यालाही माझे उत्तेजन आहे.

तथापि सरकारने किंतीही उत्तेजन दिले किंवा हवे ते साहाय्य केले, तरी लोकांनी स्वतःच स्वतःची उन्नती केल्याविना ते सर्व व्यर्थ आहे. उपदेशाचे व अनुभवाचे शिक्षण हेच सर्वात उत्तम शिक्षण आहे; परंतु दुर्दैवाची गोष्ट अशी की, हिंदुस्थानातले सुशिक्षितही अशिक्षिताइतकेच असहाय व निष्क्रिय बनतात. कारण त्यांची दृष्टी केवळ सरकारी नोकच्यांवर खिळलेली असते. सुशिक्षितवग्नी परावलंबनाची ही बंधने तोडली पाहिजेत. त्याने आत्मविश्वासाने व स्वपराक्रमाने नवीन नवीन मार्ग काढले पाहिजेत. तरच काही सुधारणा होऊ शकेल. ज्या वेळेला सुशिक्षितवर्ग आत्मविश्वासाने व धाडसाने नवीन नवीन मार्ग काढील व त्याला सरकारची मदत व उत्तेजन मिळू लागेल, तेव्हाच एक नवीन युगाला सुरुवात होऊन आजच्यासारखे आपत्तीचे प्रसंग म्हणजे केवळ जुन्यापुराण्या व अशक्य अशा प्रकारच्या गोष्टी वाटू लागतील.



## १९.

स्थळ : ग्रॅंट मेडिकल कॉलेज, मुंबई

काळ : ता. २९ मार्च, १९०९

प्रसंग : वार्षिक बक्षीस समारंभ

३०८

डॉ. हॅच व सभ्य स्त्रीपुरुष हो,

आजच्या प्रसंगी पारितोषिके वाटण्याचा व भाषण करण्याचा आपण जो मला मान दिला, त्याबद्दल प्रथम मला आपले आभार मानले पाहिजेत. यूनिव्हर्सिटीचे मोठ-मोठे सभासद, एका प्रसिद्ध कॉलेजचे अधिकारी, शिक्षक व विद्यार्थी आणि अनेक सुविद्य व सुसंस्कृत मंडळी ज्या सभेत आहेत त्या सभेचे अध्यक्षपद मिळणे खरोखरच बहुमानाचे आहे आणि जेव्हा येथच्या विद्यार्थ्यांनी लोककल्याण व परोपकार करण्यासाठी कष्टपूर्वक केलेल्या अभ्यासाची आठवण होते तेव्हा तर त्या बहुमानाची जाणीव अधिकच वाटते.

ज्या राज्याचे भवितव्य आज माझ्या हाती आहे, ज्याचे व माझे सुखदुःख आज एकरूप झाले आहे, ज्या राज्याच्या प्रजेला मार्ग दाखवावा, शिक्षणाच्या व प्रगतीच्या मार्गात प्रोत्साहन द्यावे म्हणून मी सारखे श्रम घेत आहे, त्या राज्याचाच हा माझ्याद्वारा आज बहुमान होत आहे असे मला वाटते. केल्या परिश्रमाचे चीज म्हणून ज्यांना आज पारितोषिके मिळाली व ज्यांना यशाचे चिह्न म्हणून पदवी प्राप्त झाली त्याचे मी अभिनंदन करतो. परिश्रमाची जाणीव आणि योग्य पारितोषिके हीच खरी अभिनंदने होत. असले अभिनंदन तुमचे अंतःकरण आता करीतच असेल. ज्यांना एवढे भाग्य लाभले नाही त्यांच्याशीही मी दोन शब्द बोलू इच्छितो. त्यांनी धीर सोहू नये, परीक्षेचा परिणाम म्हणजेच आपल्या कर्तृत्वाचा निकष असे त्यांनी समजू नये. आयुष्य ही एक मोठी परीक्षाच आहे. आणि असेही घडण्याचा संभव आहे की, शाळेच्या परीक्षेत अगदी शेवटी उत्तीर्ण होणारा विद्यार्थी आयुष्याच्या परीक्षेत न जाणो पहिला येईल. आयुष्याचे हे एक मोठे तत्त्व आहे की यशाचा उन्माद चढू देऊ नये, अपजयाने निराश होऊ नये व कोणत्याही चांगल्या-वाईट परिस्थीत नेटाने आशेने, चिकाटीने काम करीत राहावे.

विद्यालयांत प्राप्त झालेल्या शिक्षणाचा उपयोग करण्याकरिता तुम्ही आता व्यवहारी जगात प्रवेश करीत आहा. म्हणून प्रथमतः त्या शिक्षणाचा मुख्य हेतू व ध्येय काय होते, याचा तुम्ही

विचार करावा. माझ्या मते सर्व उच्च शिक्षणाचा व विश्वविद्यालयीन अनुभवाचा प्रधान हेतू शिकावे कसे, हे शिकणे हाच होय. प्रथम जीवनाचे स्वरूप काय ते ओळखावयास व मग त्याचा अर्थही लावावयास शिकावयाचे. निसर्गाच्या अलंघ्य नियमानुसार, आपल्या स्वभावाला व आचाराला वळण कसे लावावयाचे आणि आपण साठविलेले ज्ञान जगात कसे वापरावयाचे. उपयोगात आणावयाचे हे शिकावयाचे. वैद्यकीय शिक्षणाकरता प्रसिद्ध असलेल्या एका जगद्विख्यात विश्वविद्यालयाच्या दारावरच एक मूलग्राही वाक्य कोरलेले आहे, ते वाक्य असे “ज्ञान हीच प्रधान वस्तु आहे. म्हणून ज्ञान मिळवा, हर प्रयत्नाने ज्ञान मिळवा.” हे वचन अत्यंत थोर व अर्थपूर्ण आहे. सर्वांत श्रेष्ठ असणारे ज्ञान म्हणजे काही शुष्क गोर्ढांचे पाठांतर नव्हे. परंतु चित्ताची समता आणि ज्या दृष्टीला वस्तुमात्राचा सापेक्षभाव समजतो, जिला श्रेष्ठांविषयी आदर आहे; पण कनिष्ठाविषयी तुच्छता नाही, असली सुशिक्षित दृष्टी म्हणजेच ज्ञान.

ज्ञान हे मनाच्या विशिष्ट ठेवणीवरून ओळखता येते. फक्त साठवून ठेवलेली माहिती म्हणजे ज्ञान नव्हे. हर्बर्ट स्पेन्सरने हे तत्त्व जोराने प्रतिपादिले आहे. तो म्हणतो, “मेंदूत केलेला ज्ञानाचा साठा हा महत्त्वाचा नाही, तर प्रत्यक्ष व्यवहारात त्याचा केलेला उपयोग मूल्यवान आहे.” केवळ माहिती, वस्तूचे केवळ ज्ञान, ही नुसती बुद्धीची रिकामणाची कामगिरी आहे. त्या वस्तुज्ञानाला शहाणपणाची जोड नसेल तर ते व्यर्थ आहे. आपल्या मनावर पुष्कळ वेळा बारीकसारीक तपशिलांचे एवढे जड दडपण पडते की, कित्येक वेळा त्यांची आपल्याला पद्धतशीर संगतीही लावता येत नाही, केवळ जाणणे हे महत्त्वाचे नाही तर, बेकनने साभिप्राय रीतीने म्हटल्याप्रमाणे, उपयोगाकरिता जाणणे हे महत्त्वाचे आहे.

ज्ञान नीतिनिरपेक्ष नाही. ज्ञान हा शब्द उच्चाराताच एका उच्च नैतिकतेचाही बोध होतो. कालिदास ज्याला आर्य मन म्हणतो ते आर्य मन व अंतःकरणाची ऋजुता यांचा अंतर्भाव ज्ञानातच होतो. आपल्या ज्ञानाचा उपयोग केवळ शब्दांचा शहाणपणा किंवा भाषाचातुर्य दाखविण्यापुरताच करता कामा नये. युरोपात मध्ययुगात तार्किक असेच करीत. आपल्याकडे ही अत्यंत तर्कटी असलेले काही शास्त्री व मौलवी हे बुद्धीच्या अपव्ययाची जिवंत उदाहरणे आहेत. शब्द केवळ अर्थाची प्रतीके आहेत. स्पष्ट अर्थ प्रकट करण्याइतकीच त्यांची किंमत. फ्रेंच तत्त्वज्ञानी डेकार्ट याचा एक स्वतःचा खास नियम मी तुमच्या नजरेस आणतो. तो नियम असा, “सत्य म्हणून जे स्वतःला निखालस माहीत नाही ते केवळ ही अपव्ययाची जिवंत उदाहरणे आहेत; म्हणजे घाई किंवा पूर्वग्रह यांना थारा धावयाचा नाही व जे स्पष्ट व निःसंदिग्धपणे समजले नाही त्याला बुद्धीत वा मनात रुजू धावयाचे नाही.”

तसेच चुकांनाही आपण फारसे बुजू नये, विचारी मनुष्याला यशाइतकेच अपयशापासूनही शहाणपण प्राप्त होते. चुका कबूल करताना तर मुळीच भीती नसावी. कारण धीटपणे चुका कबूल करणे, हेच खन्या माणसाचे लक्षण आहे. संकटांना तोंड देण्याचे धैर्य, ती दूर करण्याचा निश्चय, विचारांत व आचारांत सत्याचाच अवलंब करीत असल्याची जाणीव या नैतिक गुणांचाही समावेश शिक्षणात व ज्ञानात होतो.

सवयीविषयी बेकन म्हणतो की, “ज्या अर्थी मनुष्याच्या आयुष्यात सवय ही एक मुख्य नियंत्रक शक्ती आहे त्या अर्थी माणसाने चांगल्याच सवयी लावून घ्याव्या. आणि कोणतीही सवय बाळपणीच नीट लागते.” तुमच्या शिक्षणानेही तुमच्या बाळपणी अशाच सवयी तुम्हाला लावल्या असतील की, ज्या पुढच्या आयुष्यात तुमच्या ठिकाणी “स्वाभिमान, स्वतःची स्वतःला औळख व आत्मसंयमन” उत्पन्न करतील. आणि याच गुणांनी, एक कवी म्हणतो त्याप्रमाणे, मनुष्य श्रेष्ठतेला चढतो.

आता मी तुमच्या ज्ञानाच्या ज्या विशेष शाखा, शास्त्रीय ज्ञान व वैद्यविद्या, त्यांच्याकडे वळतो. एकोणिसाव्या शतकाचे वैशिष्ट्य व विसाव्या शतकाची आशा म्हणजे शास्त्रीय ज्ञान. हळूहळू पण निश्चयाने शिक्षणात व अभ्यासात शास्त्रीय ज्ञानाने आपला शिरकाव करून घेतला आहे. तथापि, पूर्वी व काहीच्या दृष्टीने हल्लीही शास्त्रीय ज्ञान म्हणजे थोड्या लोकांच्या अध्ययनाचा शुष्क विषय मानला जाई व जातो. मनाला सुसंस्कृत करण्यास त्याचा काहीच उपयोग होत नाही अशी समजूत होती व आहे. पूर्वी व क्वचित हल्लीही शाळांतून शास्त्रीय विषयाकडे विद्यार्थी जे वळलेले दिसतात ते, ज्यांची इतर कुठेही बुद्धी चालत नाही असेच वळलेले दिसतात.

आज शास्त्रीय ज्ञानाचा सर्वच जयजयकार होत असताना असल्या गोष्टी आपणास मोळ्या विचित्र वाटतात. कारण शास्त्रांचा उपयोग व सामर्थ्य ही जरी क्षणभर आपण विसरलो तरी काही शास्त्रांत केवडे सौंदर्य व झाळाळी आहे हे पहा. विश्वाच्या अनंतत्वाची कल्पना आपणाला यथार्थतेने पटविणाऱ्या ज्योतिषशास्त्राविषयी तूर्त मी काहीच बोलत नाही. तुमच्याच अभ्यासांतील वनस्पतिशास्त्र हा विषय घ्या. फुले व पाने पूर्वी सौंदर्याभिरुचीला सुख देत. ती म्हणजे काव्याचा विषय वा शोभेची वस्तू समजली जात. परंतु आता त्या शास्त्राने पूर्वीचे सौख्य कायम ठेवले, एवढेच नव्हे तर, बुद्धीलाही संतोष दिला आहे. सामान्य माणसाच्या अंगी निरीक्षणशक्ती क्वचितच असते. रोजरोज दिसणाऱ्या सामान्य वस्तूमुळे त्याच्या मनात कोणताही वेगळा किंवा विशेष अर्थ वा भावना उद्भूत होत नाही. त्याचे रोजचे फिरणे केवळ यांत्रिक असते. त्याच्या नजरेला एखादे फुललेले फूल पडावे, त्याला त्याचा फक्त रंग दिसावा किंवा क्षणिक त्याचा वास यावा आणि काही वेळाने त्याने ते सर्व विसरून जावे, अशी त्याची स्थिती असते. परंतु वनस्पतिशास्त्रज्ञाचे तसे नाही. त्याला प्रत्येक फूल मोठे मजेचे वाटते. फुलाचे जीवित व स्वभावधर्म त्याला पूर्णपणे ठाऊक असतात. त्याला फुलांत निसर्गाचे सर्व विस्मयकारक नियम वाचावयास मिळतात व सेंद्रिय सृष्टीच्या सौंदर्यातील गूढता व सूक्ष्मताही दिसते. तसेच इंद्रियविज्ञानशास्त्र घ्या. तेही तितकेच आश्चर्यकारक आहे. मनुष्याला स्वतःचे स्वरूप समजावून सांगून, त्याची त्याला पूर्ण व खात्रीलायक माहिती करून देणारे व मनुष्यजन्माचे त्याला वाटत असलेले कोडे उलगडून दाखविणारे ते मोठे गमतीचे शास्त्र नव्हे का?

मनाची सुसंस्कृतता वाढविण्यासही विज्ञान-शास्त्राची चांगलीच मदत होते. त्याने दृष्टी व्यापक होते. निश्चित व शाश्वत परिणामांच्या व सार्वत्रिक उपयोगाच्या दृष्टीने या शास्त्राला तोड नाही. मनाला व विचारांना त्यामुळे एक पायाशुद्ध वळण लागते. हे शास्त्रचक्षु आपल्या जीवनाचा मुख्य आधार व विचाराचे तुम्हाला अल्पांशापेक्षा अधिक ज्ञान होणार नाही. तो अंश केवळा आहे,

लहान आहे की मोठा आहे. हे विशेष महत्त्वाचे नाही. महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे अंगीकृत कार्याशी पूर्णपणे एकरूप होणे, विचारांना योग्य वळण लावणे ही होय. यातच माझ्या मते सूक्ष्म चौकसपणा, विचारांची स्पष्टता, कोणत्याही परिस्थितीत, समजोत वा न समजोत, निसर्गाचे नियम सर्वगामी व अबाधित आहेत हे ज्ञान, या सर्व गुणांचा समावेश होतो.”

बुद्धीला पटणारी अशी ही विज्ञानशास्त्राच्या मोठेपणाची एक बाजू झाली; परंतु आध्यात्मिक दृष्टीला पटेल अशी दुसरीही बाजू या विषयाला असली पाहिजे असे मला पुष्कळदा वाटते. माझ्या मते, विज्ञानशास्त्र म्हणजे मानव व विधाता या दोहोंमधला एक मध्यस्थ समजता येईल. विज्ञानशास्त्राचे सौंदर्य व वनस्पतिशास्त्रज्ञाला एखाद्या फुलातही प्रतीत होणाऱ्या अनंत विस्मयकारक कल्पना मी आताच तुम्हाला सांगितल्या. प्रत्येक धर्मात परमेश्वरोपासनेला फुलांची गरज असते. उपासना, ध्यान, मोक्ष, प्रार्थना या सर्वांबरोबर फुले असतात. परंतु परमेश्वराने निर्माण केलेल्या विश्वाचा जास्त कसोशीने अभ्यास हीच माझ्या मते श्रेष्ठ प्रार्थना होय. विश्वातील सर्व सूक्ष्म व आकृत्यावह वस्तूंचे ज्ञान हेच सर्वोत्कृष्ट योगाध्यान, ईश्वरी नियमाच्या श्रेष्ठपणाची कबुली हीच परमेश्वराची खरी स्तुती व त्या नियमांचे पालन हाच खरा मोक्ष होय असे मी समजतो.

मला वाटते इतर कोणत्याही देशापेक्षा हिंदुस्थानात आज शास्त्रीय ज्ञानाचे खेरे महत्त्व पटण्याची अधिक जरुरी आहे. खरोखर विज्ञानशास्त्राच्या अभ्यासाची आज येथेच भरपूर आवश्यकता आहे, आणि तो अभ्यास करून मनुष्यजातीच्या दुःखांचा परिहार करण्याची सुसंधी तुम्हांस प्राप्त झाली हे मी तुमचे भाग्य समजतो. निरनिराळ्या रोगांचा अभ्यास व त्यांचे उपचार याचे ज्ञान अगत्य फार आहे. चालू शतकांत अनेक महत्त्वाचे व क्रांतिकारक शोध लागले आहेत. या ठिकाणी त्या सर्वांचा उल्लेख करण्याचे कारण नाही.

वाफ व विद्युत यांच्या सामर्थ्याचा शोध लागल्यापासून मनुष्याच्या आरोग्याचे रक्षण व पुनर्संपादनही प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रीतीने त्यांच्यामार्फत होऊ लागले. वाहतुकीच्या स्वस्तशा सोयीमुळे गरीब माणसालाही प्रकृतीच्या स्वास्थ्याकरिता एखाद्या दूरच्या आरोग्यभवनाचा आश्रय करणे शक्य झाले. एरवी त्या भावनाच्या दूर अंतराच्या जाणिवेनेच त्याची नाउमेद घ्वावयाची. घरातल्या घरात रोगी डांबून ठेवून त्याला झिजविण्या किंवा मारण्यापेक्षा त्याला दूरच्या प्रदेशी हवाफेराकरिता किंवा स्थलांतराकरिता नेण्याची प्रवृत्ती या देशात अधिकाधिक वाढत जाईल अशी आपण आशा बाळगू या.

अद्यापही काही रोगांपुढे वैद्यकशास्त्राचे काही चालत नाही; परंतु आमच्याच देखत लागलेले शोध काही अजब आहेत. प्रगतीचे पाऊल जर याचे वेगाने पडत राहील तर थोड्याच दिवसात पुढच्या पिढीला मोठमोळ्या असाध्य म्हणून ठरलेल्या रोगांवर जय मिळविता येईल. फ्रेंच रसायनशास्त्रज्ञ पाश्वर हा वैद्यक शास्त्रातला एक नवीन युगकर्ता होय. त्याने असे सिद्ध केले की, काही काही रोग रक्तात असणाऱ्या अत्यंत सूक्ष्म जंतूपासून उत्पन्न होतात. या एकाच शोधाने विचाराला केवढे नवीन क्षेत्र लाभले? वैद्यकशास्त्राच्या इतिहासात रोगांच्या कारणांवर हा एक नवाच प्रकाश पडला. एक अज्ञात जगच या धाडशी प्रवासाने शोधून काढले. पाश्वर हा वैद्य नव्हता, केवळ एक शास्त्रज्ञ होता. शास्त्राच्या एका ठिणगीने व्यवहारी वैद्यकांचा ज्ञानाग्नी पेटला.

त्याच वेळी दुसरा एक लिस्टर नावाचा शस्त्रवैद्य इंगलंडमध्ये जखमांच्या उपचारांचा अभ्यास करीत होता. ग्रेटब्रिटनमध्ये दूषित रक्तामुळे मृत्यू पावणाऱ्या रोग्यांची अफाट संख्या पाहून त्याच्या कनवाळू मनाला अतिशय वाईट वाटे. त्याचे मन सारखा विचार करी. त्याला पाश्चरच्या शोधाने मोठीच मदत झाली. नाहीतर त्याच्या विचारांना एरवी अंतच आला नसता. लिस्टर म्हणे, “मला जर एखादे असे द्रव्य सापडेल की, ज्याच्यायोगे रक्तवाहिन्यांना त्रास न होता जंतूंचा नाश होईल तर दूषित रक्ताचा हा रोगच मला थांबविता येईल-नष्टही करिता येईल.” शेवटी अनेक प्रयोगांनंतर कार्बोलिक ॲंसिङ्डने तो प्रयोग त्यास यशस्वी करता आला. आज सुधारलेल्या सर्व जगात त्याचीच ॲण्टिसेप्टिक मेथड अवलंबिली जाते. या पद्धतीने शस्त्रविद्येत क्रांती घडवून आणली इतकेच नव्हे तर वैद्यकशास्त्रांतही तिचे परिणाम बरेच झाले. दूषित रक्तामुळे होणाऱ्या मृत्यूंना तर आळाच बसला, शिवाय जेथे पूर्वी शस्त्रक्रियेची कल्पनाही संभवत नव्हती तेथे आता उत्तम प्रकारची शस्त्रक्रिया यशस्वी रीतीने करून दाखविता येऊ लागली. थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे लॉर्ड लिस्टरने हजारो लोकांचे जीव वाचविले.

हिंदुस्थानात कॉलरा, हगवण, प्लेग हे आता पाश्चरच्या शोधामुळे बरेच कमी झाले आहेत. ते सर्व जंतूपासून उद्भवतात. आता त्या जंतूंची सगळी बित्तंबातमी लागली आहे. नुकताच उद्भवू लागलेला प्लेग मात्र शरीरात कसा शिरतो याचा नेमका छडा लागलेला नाही. बाकीचे सर्व रोग पाण्याच्या द्वारा शरीरात शिरतात असे दिसते. पाण्याचा व कॉलच्याचा संबंध बडोद्याच्या उदाहरणावरून सिद्ध करून देता येईल. बडोद्यात पाणीपुरवठा झाल्यापासून कॉलरा बडोद्यांतून जवळजवळ गेलाच. गेल्या वर्षी त्याने डोके वर काढले होते खरे; परंतु त्याचे कारण गावचा पाण्याचा पुरवठा कमी झाला हेच होते. एकदा रोगाच्या कारणाचा शोध लागला म्हणजे त्याच्या इलाजाचा शोध लागणे हे पुढचे पाऊल; पण ते काम सोपे नाही. तथापि स्वच्छतेच्या दिवसानुदिवस वाढत्या कल्पनांमुळे व आचरणामुळे असे वाटते की, ह्या आपत्ती पुढच्या पिढीला सोसाव्या लागणार नाहीत. दुसराही एक कमी प्रतीचा का होईना पण त्रासच देणारा असा रोग म्हणजे हिवताप. कित्येक वर्ष त्याचा पिच्छा पुरवून त्याचेही रहस्य शास्त्रज्ञांनी उलगडून दाखविले.

शास्त्रीय ज्ञान आज हवे आहे हे केवळ रोगावर उपचार करण्यासाठी नव्हे. कारण ते काम वैद्यकशास्त्राच्या तज्ज्ञांचे आहे. आरोग्यशास्त्राच्या रूपाने आपल्या घरादारात व दैनिक व्यवहारात शास्त्रीय ज्ञानाची अत्यंत तीव्र अशी जरूर आहे. आरोग्याची बुद्धिपुरस्सर काळजी घेणे हा व्यक्तिर्धम आपल्याला अजून अपरिचित आहे. केवळ योग्य वेळी उपचार न झाल्याने किती तरी जीव दगावले आहेत याचा विचार करा. आरोग्य ही एक अत्यंत महत्वाची गोष्ट आहे. कारण आयुष्याची सारी उपयुक्ता त्यावर अवलंबून आहे. योग्य ती काळजी व विश्रांती घेऊन आणि जरूर ते उपचार वेळेवर करून आपण आधी आपले आरोग्य सांभाळले तरच आपल्याला आपल्या आयुष्यात स्वविषयक व जमल्यास परविषयक व स्वदेशविषयक कर्तव्ये पार पाडण्यास अधिक वेळ सापडेल. अर्थात काही अपवादात्मक प्रसंग असे येतात की, त्यावेळी आरोग्याचा विचार पार गुंडाळून ठेवून आपल्या पुढचे एखादे अत्यंत आवश्यक व मोठे असे कर्तव्य करावयाचे असते.

आपण एरवी मोठा डामडौल करून, जातिभोजने, श्राद्धविधी यात केवढा खर्च करतो? परंतु खरा आदर, खरे श्राद्ध म्हणजे सजीवांची सेवा व त्यांच्या आयुष्याची निरोगी वाढ हेच होय असे मला

वाटते. हिंदुस्थानच्या लोकांना युरोपियन लोकांइतकी जगण्याची इच्छा नाही असे मानणे चुकीचे होईल. दोघांनाही जीविताचे प्रेम सारखेच वाटत आहे. परंतु आयुष्याची तितकी काळजी हिंदी लोक वाहत नाहीत. याचे अंशतः कारण दारिक्ख्य खरेच; पण दुसरे व महत्त्वाचे कारण म्हणजे आरोग्यविषयक नियमांचे अज्ञान. हे येथल्या रोगांचे व आरोग्यविधातक परिस्थितीचे कारण आहे. आता ही स्थिती फक्त येथेच आहे असे नाही, तर इटली, जर्मनी, स्पैन, इंगिल, इंडिया घरीदारी मला अस्वच्छता आढळली आहे. परंतु इतरांचे वाईट उदाहरण हे काही आपल्या शैथिल्याची सबब होऊ शकणार नाही. आपण पुढे सरकलेच पाहिजे. मग कुणीही मागे राहो.

आपले अज्ञान अनेक गोष्टीत दिसते. ह्या ठिकाणी एक दोन बाबती सांगतो. आपली बारीकसारीक दुखणी घ्या. ती काही तात्काळ प्राणहारक होत नाहीत. परंतु ती आपल्याला अनेक रीतीनी दुःख देतात. त्यामुळे आयुष्यातला आनंद नाहीसा होतो, कामाची उमेद राहत नाही, शेवटी सर्व शरीरच खंगते. अग्निमांद्य, मधुमेह, हिस्टिरिया, मज्जातंतूचे रोग, दंतदौर्बल्य असले अनेक रोग आपल्याकडे फार दिसतात. पुष्कळ वेळा ते रोग मुलांत उतरतात आणि आईबापांच्या चुकीचे प्रायश्चित मुलाला भोगावे लागते. आता हे सर्व थोड्याशा शहाणपणाने व काळजीने टाळता येण्यासारखे आहेत. सुशिक्षितांत अग्निमांद्यांसारख्या विकारांचे प्राबल्य किती आहे हे बहुतेकांस ठाऊकच आहे. या विकाराचे कारण म्हणजे बुद्धीचे व शरीराचे श्रम ज्या प्रमाणात वास्तविक करावयाचे ते प्रमाण या लोकांना ठाऊक नाही, आहाराच्या सामान्य तत्त्वांची माहिती नाही व आपल्या पोटाला काय पचेल किंवा काय पचणार नाही हेही यांना कळत नाही. आपली पचनशक्ती नेहमी दुरुस्त कशी ठेवायची हे जर कळले तर फारच थोडे लोक असला उत्साहनाशक व उद्देश्यकारक रोग आपल्याला जडू देतील.

तसेच स्निया व मुले यांची मृत्युसंख्याही हल्लीहून कमी करता येर्हील. अनेक कारणांनी ही संख्या वाढत आहे. प्रसूतीच्या वेळी स्नियांची योग्य काळजी घेतली जात नाही. आपल्या राहावयाच्या खोल्या काळोखाच्या व कोंदट असतात, त्यात शुद्ध हवा खेळत नाही. पडद्याच्या चालीमुळे वैठ्या निष्क्रिय आयुष्याचे दुष्परिणाम भोगावे लागतात. मानापमानाच्या खोट्या कल्पनेला बळी पडून शारीरिक कष्ट करणे आपण कमीपणाचे मानतो. असलेच अज्ञान आपल्या सामाजिक चालीतही दिसते. उदाहरणार्थ - बालविवाह, विधवाविवाहनिषेध, बालाजरठविवाह इत्यादी. निसर्गाच्या अलंघ्य नियमांचे जर ज्ञान होईल व आपल्याच धूर्वग्रहानुसार व अशक्य ध्येयानुसार न चालता त्या निसर्गनियमानुसार आपले वर्तन राहील, तर ही रिती आपल्याला पार पालटून टाकता येर्हील. परंतु हल्लींच्या प्रकाराने बालमृत्यू व स्त्रीमृत्यू मात्र वाढतात, पुढील पिढ्यांची वाढ खुंटरे, व त्यांच्या शक्तीचा झास होतो. त्यांचे धैर्य, त्यांचे सामर्थ्य, त्यांचा जोम नाहीसा होतो. त्यामुळे बाह्य रोगापासून स्वतःचा बचाव करणे त्यांना अशक्य होते व स्वतःचा भौतिकदृष्ट्या होणारा नाशही त्यांना थांबविता येत नाही. जुन्या शास्त्रांचे अनुकरण आपण योग्य तितके करावे, परंतु त्याबरोबरच श्रेष्ठतम असे जे अत्यंत महत्त्वाचे नियम ते आपण पाळलेच पाहिजेत.

तेह्या विद्यार्थ्यांच्या मनात निरर्थक गोष्टी न कोंबता, त्यांना आरोग्याची, स्वच्छतेची सामान्य तत्त्वे तरी समजावून दिली पाहिजेत. जरुर त्या सुधारणा घडवून आणण्यास याच ज्ञानाचा विशेष

उपयोग होईल. हिंदुस्थानातील आरोग्यरक्षणाचा प्रश्नही सुटेल. तो प्रश्न सुटण्याच्या आड लोकांची अनिच्छाच येते व या अनिच्छेचे कारण अज्ञानच आहे. अशा स्थितीत कोणतीही सत्ता लोकांवर आरोग्याचे व स्वच्छतेचे आचरण कायद्याने लाटू शकणार नाही. लोकांची निष्क्रियता जगातील कोणत्याही सत्तेला हतबल करील; कारण अज्ञानापुढे देवांनीही हात टेकले. तेव्हा काही शास्त्रांचे ज्ञान लोकांना प्राप्त ज्ञाले तर ते ही अडचण दूर करील. अर्थात स्वच्छता चांगली हे नुसते लोकांना सांगून उपयोगी नाही, तर ती जाणीव त्यांची त्यांनाच त्यांच्या ज्ञानामुळे आपोआप झाली पाहिजे.

दुसराही एक प्रश्न महत्त्वाचा आहे, तो म्हणजे हिंदी वैद्यकाचे संशोधन व पुरस्कार या विषयाचे स्वतः मलाही अगत्य वाटते. इतर शास्त्रांप्रमाणे वैद्यकातही आपल्या पूर्वजांनी कोठवर प्रगती केली होती, तसेच त्यांचे ज्ञान आजच्या शास्त्रीय युगात किती किमतीचे ठरते हे पाहावे, असे मला नेहमी वाटते. जुने आचार व जुन्या कला, केवळ जुन्या म्हणून, पूर्ण विचार न करता सोडल्या जातात, ही दुःखाची गोष्ट आहे. तसेच जुन्या गोष्टी, केवळ जुन्या म्हणून, शास्त्रविरुद्ध असताही धरून बसणे हेही तितकेच वेडेपणाचे आहे. शास्त्र व बुद्धी यांना जे चांगले व जे उपयोगी वाटत असेल ते सर्व आपण जतन केले पाहिजे.

तेव्हा माझ्या मते देशी वैद्यकाचे जतन करण्याकरिता, पाश्चात्य वैद्यकाचा अभ्यास करण्यांना शिष्यवृत्त्या देणे, दोन्ही शास्त्रांचा तौलनिक अभ्यास करविणे व दोहीतले चांगले ते उपयोगात आणण्याची त्यांना संधी देणे, हेच योग्य दिसते. ज्यांना शास्त्रीय चिकित्सेने हिंदी वैद्यकाचा अभ्यास करता येणार नाही, अशांना उतेजन देण्यापेक्षा हाच मार्ग बरा.

तसेच, देशी औषधी द्रव्यांचा सुद्धा कितीसा उपयोग करून घेता येईल हे पाहिले पाहिजे. मागे मी एकदा या कॉलेजात याच विषयासाठी स्वतंत्र अध्यापक नेमून देऊन हा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न करून पहिला; परंतु काही निष्पत्र ज्ञाले नाही. ह्या द्रव्यांची शास्त्रीय परीक्षा एकदा झाली व आपल्या देशाच्या स्थितीनुसार त्यांचा उपयोग करून घेता आला, तर त्यांची अधिक प्रमाणावर निर्मिती करण्याकरिता एक स्वतंत्र धंदा उभारता येईल.

तुमच्यापैकी काही जण लवकरच आपला स्वतंत्र धंदा सुरु करतील. त्यांना मला उपदेशाचे चार शब्द सांगावेसे वाटतात. डॉक्टर व रोगी यांच्या संबंधात अतिशय यशस्वी होण्यास तुमची वागणूक सहानुभूतीची व आर्कर्क असली पाहिजे. आपले प्राचीन वैद्य औषधे देताना मंत्र म्हणत, ते एवढ्याच साठी. सहानुभूती व विश्वास हेच हल्लीचे मंत्र. म्हणून सहानुभूती वाढवा, तुमच्या वागणुकीमुळे लोकांना तुमच्या विषयांचा विश्वास वाटू द्या. आता ह्या गोष्टी महत्त्वाच्या जरी असल्या तरी त्यांच्या पायी रोग्यांचे प्रत्यक्ष नुकसान होऊ देता कामा नये. लोकप्रियता ही रोग्यांच्या कल्याणानंतर आली पाहिजे. वैद्याच्या ठिकाणी प्रथम आत्मविश्वास असला पाहिजे. इतर निर्थक गोष्टींनी आपले अंतःकरण त्याने हलू देता कामा नये. तो हलू देईल, तर तो आपल्या धंद्याची अप्रतिष्ठा करीत आहे असे म्हणावे लागेल.

हिंदी डॉक्टरने रोग्यांच्या अन्नाकडेही लक्ष पुरविले पाहिजे. सर्व जातीच्या रोग्यांच्या अन्नाची त्यास माहिती हवी. जर नसेल, तर पुष्कळ वेळा रोगाचे भलतेच निदान होते. परंतु शुश्रूषा व अन्न हे एवढे

मोठे विषय आहेत की, त्यांचा मला येथे विस्तार करता येत नाही. मी एवढेच सांगू इच्छितो की, डॉक्टरांनी रोग्यांची शुश्रूषा करणाऱ्यांकडे अधिक लक्ष द्यावे. कारण शुश्रूषा करणारी मंडळी पुष्कळ वेळा इतकी अडाणी असतात की, त्यांचा कनवाळूपणाच केव्हा केव्हा रोग्याच्या नाशास कारणीभूत होतो. बारीकसारीक गोर्टींकडे दुर्लक्ष केले, तर त्याचेही घोर परिणाम होतात. तुमचा धंदा मोठा मानाचा व लोकांच्या उपयोगी पडणारा आहे आणि माझी खात्री आहे की, तुम्हीही तितक्याच मानाने तो चालवात. युरोपप्रमाणे आपल्याकडे प्रत्येक रोगाचा एक एक तज्ज्ञ व स्वतंत्र दवाखाना असणे काही शक्य नाही; परंतु लोकांचे दुःख कमी करणे हे आपणा सर्वांचे कर्तव्य आहे आणि खाजगी व्यक्ती व सार्वजनिक संस्था या उभयतांनाही ते करणे शक्य आहे.

हिंदुस्थानात पूर्वीच्या काळी राजे लोकांनी आपल्या प्रजेकरिता रुग्णालये उघडली व त्यांना इतर वैद्यकीय मदतही केली; परंतु बहुसंख्य लोकांना अगदी घरोघर औषधोपचार पोहोचविष्णाची व्यवस्था केल्याचे उदाहरण, मला वाटते, विरळच. प्रथमत: युरोपमध्येच खाजगी देणग्यांनी असली सार्वजनिक रुग्णालये निर्माण झाली. या देशात प्रथमत: इंग्रज सरकारनेच हा पायंडा पाडला व रोग्यांना औषधोपचार करणे हे एक सरकारचे कर्तव्यच आहे असे ठरविले. आता हाच क्रम खेडोपाडीही वाढत्या प्रमाणात सुरु करून आणि अधिक सुविद्य डॉक्टर, दाया व सुईणी पुरवून सरकार लोकांचा दुवा घेईल अशी आशा करू या. तसेच एखादी संस्था स्थापून विलायती वैद्यकांचे ज्ञान देशी वैद्य, हकीम वगरेना देण्याची व्यवस्था व्हावी. कारण हेच लोक गरीब लोकांच्या आवाक्यात असतात. यांचे ज्ञान अर्थात पदवीधर डॉक्टरांइतके असणार नाही हे खरे. तथापि, इंग्रजीचा त्यांना थोडाफार गंध असावा, म्हणजे त्यांना या शास्त्रांत दिवसेंदिवस होत जाणारी वाढ कळेल. अशा रीतीने तयार झालेल्या व सरकारमान्यता पावलेल्या वैद्यांचा अतिशय उपयोग होईल व आज अडाणी लोकांच्या हाती असलेला धंदा त्यांच्या हाती देता येईल.

इंग्रजांनी घालून दिलेले हे उदाहरण संस्थानांनी बरेच उचलले आहे आणि अद्याप हे बाहेरच्या लोकांच्या नजरेला आलेले नाही. उदाहरणार्थ, बडोद्याने इष्ट तो जादा फरक करून ते उदाहरण मोळ्या प्रमाणात उचलले आहे. अद्याप याबाबत म्युनिसिपालिटीचा कर नाही, व तो ईशकृपेने बसवावयाचा प्रसंगही येऊ नये. कमीत कमी सात हजार लोकवस्तीच्या प्रत्येक गावाला एकेक दवाखाना देण्यात आला आहे. अशा दवाखान्यांची संख्या पन्नासवर गेली आहे. शहरां-खेड्यांच्या स्वच्छतेची सोय केलेली आहे, पहिल्यांचे व्यवस्थित नियम आहेत. तिची व्यवस्था लोकनियुक्त सभासदांच्या हाती आहे. या सर्व बाबतीत सुधारणेला पुष्कळ जागा असेल, तथापि, आरंभ झाला आहे ही गोष्ट खास. इतर संस्थानांतही या दिशेने थोडीफार प्रगती झाली असेल याबद्दल मला संशय वाटत नाही.

ही पद्धती यशस्वी होण्यास तुमच्या कॉलेजसारख्या संस्थेत शिकलेले पदवीधर लोक वाढत्या प्रमाणात नोकर म्हणून ठेवायला हवेत. म्हणूनच ग्रॅंट मेडिकल कॉलेजकडे सर्वांचे लक्ष असते. त्याचा दिवसेंदिवस उत्कर्ष होवो, विद्यार्थ्यांची संख्या वाढो, अध्यापकांची संख्या वाढो व पुण्याप्रमाणे येथे संख्येवर नियंत्रण घालण्याचा प्रसंग न येवो. या शेवटच्या गोर्टीविषयी मात्र मला खेद प्रदर्शित केल्याविना राहवत नाही. कारण अशा कॉलेजांची हिंदुस्थानाला फार जरूर आहे. त्याबरोबर हेही खरे आहे की, धर्देशिक्षणाच्या मागणीचा अतिरेक होण्याचाही संभव आहे. या

देशात मानसिक शिक्षणाचे महत्व फार मानले जाई व पुढेरी मानले जाईल. अद्याप फ्रान्सप्रमाणे केवळ उद्यम हुन्हरांच्या शिक्षणालाच प्राधान्य देण्याइतकी आपली स्थिती नाही. दोन्हीही प्रकारच्या अध्ययनाला यथायोग्य महत्व देणाऱ्या वर्धिण्यू अमेरिकेचे उदाहरण आपण आपल्यापुढे ठेवू या. थोडासा दुरन्वय पत्करूनही मी हे सांगितलेच पाहिजे की, या शिक्षण वगैरेपेक्षा शरीराचे पोषण करणाऱ्या उत्कृष्ट व विपुल अन्नाची आपणास आधी व अधिक तीव्र गरज आहे.

तुमच्या ह्या कॉलेजाविषयी मला प्रेम वाटते ते स्वार्थी नाही. भूगोलाच्या किंवा राज्यकारभाराच्या दृष्टीने आपण एकमेकांपासून भिन्न असलो तरी परंपरा, आचार, आकांक्षा आणि आपले स्वभाव व भवितव्य घडविणारी परिस्थिती ह्या गोष्टी आपणा सर्वाच्या वस्तुतः सारख्याच असल्यामुळे आपण अभिन्नच आहो. क्षुद्र जातिद्वेष वगैरे प्रासंगिक वादळांमुळे ही शुद्ध भावना किंचित्काल जरी कलुषित झाली, तरी केवळतरी आपणा सर्वांचे भवितव्य एकच आहे हे स्पष्ट पटते व मग सर्व अंतर नाहीसे होते. एका समाजाच्या प्रगतीला व अभिवृद्धीला जे कारणीभूत होते त्याचा अन्य समाजावरही परिणाम होतो, या दृष्टीने पाहता या कॉलेजात मिळणाऱ्या शिक्षणांविषयी मला प्रेम वाटते.

कॉलेजविषयींची ही शुभेच्छा आणि सुव्यवस्थेबद्दल प्रिन्सिपॉल व अध्यापक यांचा प्रशंसा व्यक्त करणारा केवळ मी एकटाच नाही. डॉ. हॅंच व त्यांचे मदतनीस ह्यांनी मनःपूर्वक श्रम केले व आपल्या ज्ञानाचा सामान्य जनतेकरिता उपयोग केला हे सर्वांचे मत आहे व मोठमोठ्या लोकांतही या कामाबद्दल त्यांचा उल्लेख केला जात आहे. हे सांगण्याचा माझा हेतू एवढाच की, जनसेवा करणाऱ्या व्यक्तींचे उत्तम पारितोषिक म्हणजे तिच्या श्रमांचे जनतेने केलेले चीज हेच होय असे मला वाटते.

राज्ययंत्राचाही लोकांच्या आरोग्यावर व दीर्घायुष्यावर बराच परिणाम होतो. त्याविषयी व दुसऱ्या काही मुद्द्यांविषयी दोन शब्द बोलण्याची माझी इच्छा होती; परंतु आधीच माझे भाषण लांबले असल्यामुळे मी आपल्याला अधिक तिष्ठत ठेवू इच्छित नाही. इतका वेळ मी बोललो तो तुम्हाला लवकर प्राप्त होणाऱ्या संधींची जाणीव तुम्हाला करून घावी एवढ्याचसाठी बोललो. आपल्या धंद्यात जरूर ते कष्ट तुम्ही केलेत तर तुमच्या युनिवर्सिटीला कीर्ती लाभेल व तुम्हाला मोठेपणा मिळून देशाची सुधारणा होईल. स्वतःच्या आचरणानेच पुढील कविवचनाची सत्यता तुम्ही पटवून देऊ शकाल.

**“कर्तव्यांचे आचरण हाच यशाचा मार्ग.”**

समरंभाचे शेवटी महाराजांचे आभार मानताना डॉ. टी.बी.नरिमन म्हणाले की, ‘महाराज अत्यंत सुविद्य, उदारचरित व लोकहिततप्यर असे संस्थानिक आहेत. ते येथवर आज ह्या सभेचे अध्यक्षपद घेण्यास आले व विशेषतः त्यांनी असा बहुमोलाचा व कळकळीचा उपदेश केला, हे त्यांचे आमच्यावर मोठेच उपकार आहेत. त्यांनी वेळोवेळी कॉलेजला देणग्या देऊन उपकृत केलेच आहे.’ आभारप्रदर्शनाच्या सूचनेला लेपटनंत-कर्नल एच.पी. डीमॉक यांनी दुजोरा दिला. शेवटी एका विद्यार्थिनीने महाराजांना पुष्टहार अर्पण केला व समारंभ संपला.



स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १७ एप्रिल, १९०९

प्रसंग : सहविचारिणी सभा व ग्रंथसंपादक मंडळी यांचा वार्षिक समारंभ

३०८

सद्गृहस्थ हो,

जगातील जिवंत आणि मृत भाषांच्या वाढीचा आणि त्या भाषातील वाड्मयाचा इतिहास तुम्हाला तुमच्या पुढील कार्याची रूपरेषा स्पष्टपणे दाखवील. मुद्रणकलेमुळे वाड्मयाची वाढ मिशेष जोमात होऊ लागली आहे आणि बहुतांशी ब्रिटिश राज्यकर्त्याच्या कृपेचे फळ म्हणूनच ती मुद्रणकला हिंदुस्थानात आज मुबलक उपलब्ध आहे. मौलिक वाड्मयाची निर्मिती व परीक्षा यांचा लोकजीवनातील स्थित्यंतरांशी फार जिझाळ्याचा संबंध असतो. उत्क्रांतीच्या अनेक उत्तम अवस्थांमधून आपण तावून सुलाखून सहीसलामत पार पडलो आहोत खरे; पण आज आपण एका सर्वस्वी नवव्याच मुलुखाच्या प्रवासाला निघालो आहोत. पूर्वीच्या काळी वाड्मयाचा जो उद्गम आणि विकास झाला तो अर्थातच त्या काळ्या परिस्थितीनुसार, लोकभिन्नरुचीनुसार आणि ज्ञानपरीक्षेनुसारच झाला. पूर्वीच्या महाराजांच्या कारकीर्दीत त्यांना स्वतःला रुचेल, आवडेल अशा ललितकृतींना उदार आश्रय दिला गेला खरा; पण आज भिन्नरुची म्हणून प्रसिद्धी पावलेल्या अशा बहुरंगी व विशाल जनसमुदायाचे मनोरंजन आपल्याला करावयाचे आहे.

समाजाचे घटक असलेल्या वर्गाचे विभाग आपल्याला पुढीलप्रमाणे करता येतील. पहिला सुविद्य व ज्ञानजीवी वर्ग, दुसरा राजेमहाराजे व सरदार यांचा वर्ग, तिसरा व्यापारी वर्ग आणि चौथा शेतकरी आणि खालच्या लोकांचा वर्ग. यापैकी पहिला जो सुविद्य व ज्ञानजीवी लोकांचा वर्ग त्याला दारिद्र्य किंवा साधनांची कमतरता असली तरीदेखील सध्याच्यापेक्षा अधिक काम त्याने करावे अशी परिस्थिती आहे. इतर वर्गाचे लोक ज्ञानाच्या उपभोगाचे सुख मिळण्यासाठी या एकाच वर्गावर अवलंबून असतात. मुख्य जबाबदार असा हाच वर्ग धरला जातो. ज्ञानाची लज्जत किंवा किंमत ओळखण्याचे सामर्थ्य व्यापारी व शेतकरी यांच्यात त्यानेच आणिले पाहिजे. पूर्वीच्या काळी राजे महाराजे हे विद्येचे प्रमुख आश्रयदाते व शिवाय वाड्मयकृतीचे बडे गिहाइकही झाले असतील; पण आज पुष्कळ प्रसंगी याच उच्च कोटीत त्यांना राहता येत त्यामुळे नाहीसे

झाले आहे. त्यांच्यापैकी पुष्कळांचे शिक्षणच सदोष असे झालेले असते आणि त्यामुळे वाढमयीन विकासाची आवश्यकता कशी पारखावी हे कळणेच त्यांना मुश्कील झाले आहे. त्यांच्या सध्याच्या शैक्षणिक परिस्थितीत बदल करण्यापूर्वीच त्यांना या बाबतीत सर्रास दोषी ठरविणे अन्यायाचे होईल.

तुम्हाला मदत करण्याचे काम मी सर्वप्रकारे यथाशक्ती केलेले आहे; पण इतर राजेरजवड्यांचाही आश्रय मिळविण्याचा प्रयत्न तुम्ही केला पाहिजे. भावी कार्याची रूपरेषा आखताना या महत्त्वाच्या मुद्द्याचा स्पष्ट निर्देश तुम्ही करून घ्यावाच असे मला वाटते. वाढमयनिर्मितीसंबंधाने मला एकच सूचना करावीशी वाटते. ती ही की उपयुक्तता व प्रत्यक्ष मागणी या दोन व्यावहारिक गोष्टींचा निश्चित विचार करूनच तुम्ही आपला वाढमयसंसार थाटत जावा. समाजातील बहुविध वर्गांचे - व्यापारी व शेतकरी यांचेसुद्धा-लक्ष तुम्ही ज्ञानार्जनाकडे आकर्षून घेतले पाहिजे. कोणत्या मागाने? अर्थात त्या त्या वर्गाच्या हितसंबंधीची उद्भोधक चर्चा करणारे वाढमय त्यांना पुरवूनच! या गोष्टी तुम्ही स्पष्टपणे ध्यानात ठेवल्या व त्याप्रमाणे त्या साध्य करण्याचा प्रयत्न केलात तर तुमचे उद्दिष्ट खात्रीने पार पडेल आणि या तुमच्या कार्यात साहाय्यक व अंशभाकू होण्यास मला नेहमीच आनंद वाटत जाईल. लवकरच इंग्लंडला जाणारे चि. युवराज फतेसिंह यांच्या नावे तुमच्या कार्याला मदत करण्याच्या हेतूने काही रक्कम आजच्या समारंभाच्या निमित्ताने निधी म्हणून वेगळी काढून ठेवण्याचा माझा विचार झालेला आहे.



## २१.

स्थळ : अलिगड

काळ : तारीख २ जुलै, १९०९

प्रसंग : मुस्लिम (एम.ए.ओ.) कॉलेजच्या ट्रस्टीकडून श्रीमंतांना मानपत्रसमर्पण

३०७२

सद्गृहस्थ हो,

आज तुम्ही माझे जे प्रेमळ व हार्दिक स्वागत केलेत त्याबदल मी तुमचा फार आभारी आहे. तुमच्या मूल्यवान संस्थेला भेट देण्यात मला मोठा आनंद वाटत आहे. शारीरिक व बौद्धिक शिक्षणाचा योग्य प्रमाणात मेळ घालण्याविषयीच्या महत्त्वपूर्ण शिक्षणतत्त्वाचा स्वतःला असलेली उत्कट जाणीव तुम्ही आजच्या मानपत्रात व्यक्त केली, हे पाहून तर मला विशेषच समाधान वाटत आहे.

सद्गृहस्थ हो, तुमच्या प्रयत्नांवरून दिसते की, स्वतःच्या जातीची प्रगती करून घेण्यासाठी तुम्ही योग्य त्या मार्गाचाच अवलंब केलेला आहे. शिक्षण हाच सर्व सुधारणांचा मूळ पाया असून, आजच्या परिस्थितीतून मुक्त होण्याचा आपला एकमेव मार्गही तोच आहे.

वेळेच्या अभावी मला थोडेच बोलावे लागणार आणि या क्षणी माझ्या मनात उचंबळणाऱ्या विविध विचारांना पूर्ण वाव देता येणार नाही, याबदल मी फार दिलगीर आहे. तुमच्या कॉलेजला ही माझी पहिलीच भेट असली तरी हीच शेवटची ठरणार नाही याची मी तुम्हाला खात्री देतो. आजच्या पेक्षा जास्त सवड काढून येथे पुन्हा मी येऊ शकेन व तुमचा अधिक निकट परिचय करून घेऊ शकेन, अशी मला आशा आहे. शिवाय तुम्ही हेही लक्षात असू घ्या की, मी स्वतः बढोद्यास असलो किंवा आणखी कोठे असलो तरी तुम्ही पत्करले आहे त्या प्रकारच्या कामाचे विशेष अगत्य मला सदाच वाटत असते.

या कीर्तिवंत कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनो, माझी खात्री आहे की, या संस्थेत तुम्ही का दाखल झाला आहात आणि येथून तुम्हाला काय शिकून जावयाचे आहे, याची तुम्हाला पूर्ण जाणीव आहे. आपण कोणाचे वंशज आहोत व आपल्या पूर्वजांनी फक्त हिंदुस्थानातच नव्हे, तर त्याच्या बाहेर आशिया, आफ्रिका व युरोप या खंडांतही काय काय कामगिरी बजावली आहे, या गोष्टींची आठवण तुम्ही ठेवलीच पाहिजे. तुमच्या पूर्वजांनी एकेकाळी केलेल्या थोर कृत्याचा

इतिहास तुम्ही वाचलाच असेल आणि वाचला नसला तर त्याचा काळजीपूर्वक अभ्यास करा असे मी तुम्हाला आग्रहपूर्वक सांगतो. तुमच्याच लोकांनी अनेक मूल्यवान इतिहास ग्रंथ लिहिले तुम्हाला उपलब्ध झालेले आहेत, हे मला माहीत आहे. मला स्वतःला इतिहासाविषयाच्या अभ्यासाचे अगत्य विशेष वाटते. कारण त्याच्यापासून जे धडे शिकावयास मिळतात ते अत्यंत मौल्यवान असतात. ज्यांच्या बळावर उच्च कोटींची कामे बजावून साम्राज्य व धर्मप्रसार या दोन्ही गोष्टी तुमच्या पूर्वजांनी साध्य केल्या त्या हिमतीला व शौर्याला तुमच्या इतिहासलेखांनी चिरंजीव करून ठेवलेले आहे. त्या वेळच्या लढाया म्हणजे खरोखरच मोठे भीषण व अटीटीचे सामने होते.

त्या थोर पूर्वजांपासून कित्येक शतकांच्या अंतरावर आपण आलो असलो तरी वीरपुत्रांनो आज तुमच्यापुढे तितकेच भयंकर झागडे उभे नाहीत असे समजू नका. आजचे शत्रू निराळे आहेत आणि त्यामुळे आजची आपली लढण्याची साधनेही निराळी झाली आहेत. या दोन्ही गोष्टी अशा बदलल्यामुळे सावधगिरी व काळजी घेण्याची आपली आवश्यकता अधिकच वाढली आहे. तुमचा आजचा शत्रू अधिक रानटी व चिवट आहे, त्याचे नाव अज्ञान. या अज्ञानाला तुम्ही जिंकलेच तर तुमच्या पूर्वजांनी मागे ठेवली त्यापेक्षा निराळ्याच प्रकारची असली तरी एक प्रकारची कीर्तीच तुम्हीदेखील माग ठेवून जाल, हे निःसंशय. कारण अज्ञान हा असा काही विलक्षण शत्रू आहे की, त्याच्याशी नुसते झगडणे हेसुद्धा पराकाळेचे कठीण काम आहे. या शक्तिमान शत्रूवर मिळविलेला विजय हा तुमच्या पूर्वजांनी मिळविलेल्या रक्तलांचित विजयापेक्षा खात्रीने अधिक स्पृहणीयच ठरणारा आहे. आजच्या लढायातील तुमचे अमोघ शस्त्र म्हणजे एकी हेच होय. कारण खरे सामर्थ्य एकीतच असते, हे प्रसिद्ध आहे. सद्यःस्थितीपासून आपण काही बोध घ्यावयाचा असेल तर तो हाच.

एकांडेपणाने किंवा निःसंगपणाने राहण्याचे दिवस आता संपले आहेत. आपण एकमेक एकमेकांचे मित्र, साहायक, एकाच रचनेचे जीवनसर्वस्व आहोत असे अतःपर समजून वागले पाहिजे. माझ्याविषयी म्हणाल तर मी तुमच्या - माझ्या जातीमध्ये भेदभाव असा ठेवीतच नाही आणि मला वाटते की, जितका मी माझ्या जातीचा घटक आहे तितकाच मी तुमच्या जातीचाही घटक आहेच. माझी भूमिका अशी असल्यामुळे मला अंतःकरणपूर्वक वाटते की, आपल्या बांधवांना शिक्षण देण्याचे प्रयत्न आपण सर्वजन मिळून करू, तरच आपले हल्लीचे ग्रहण सुटेल.

तुमच्या या संस्थेच्या कल्याणाची काळजी मी सतत बाळगीन आणि येथे ज्याच्या मनोभूमीत शिक्षणाचे व संस्कृतीचे बीज पेरले गेले त्या येथेल्या कोणत्याही सुविद्य व सुसंस्कृत विद्यार्थ्याच्या यशस्वी जीवनक्रमाकडे मी उत्सुकतेने पाहत राहीन. तुमचे मुख्य अध्यापक मि. मॉरिसन हे सुदैवाने तुम्हाला उक्तुष्ट असे मार्गदर्शक लाभले आहेत. त्यांचे अनुकरण तुम्ही विश्वासाने व धैर्यने करीत जा, म्हणजे तुमच्या हातून चुकीची गोष्ट कधीही घडणार नाही.

तुम्ही दिलेल्या स्नेहार्द्द शब्दसुमनांबद्दल मी तुमचे पुन्हा एक वेळ आभार मानतो आणि माझ्या पूर्ण सहानुभूतीविषयी खात्री ठेवण्याची विनंती करतो.



स्थळ : देवास  
 काल : तारीख ३ ऑगस्ट, १९०९  
 प्रसंग : व्हिक्टोरिया हायस्कूलकडून श्रीमंतांना मानपत्र

४०८

सभ्य गृहस्थ आणि विद्यार्थी मंडळीनो,  
 तुम्ही केलेल्या प्रेमळ स्वागताबद्दल मी तुमचे मनःपूर्वक आभार मानतो.  
 शिक्षण म्हणजे मनुष्यमात्राच्या प्रगतीची व सुखाची गुरुकिल्ली आहे ह्या सत्याचा पुनरुच्चार आता फार झाला असे तुमचे म्हणणे आहे; पण मला वाटते की, जिथे अज्ञान अजून इतके गाढ आहे तेथे, विशेषत: हिंदुस्थानसारख्या देशात तरी, त्या सत्याचा पुनरुच्चार कितीही केला तरी अपुराच होणारा आहे. ज्ञानकार्यासाठी हिंदुस्थानातील खालसा व संस्थांनी मुलुखात थोडाफार प्रयत्न झाला आहे. परंतु जगातील पुढारलेल्या राष्ट्रांची ज्ञानप्रसारविषयक परिस्थिती पाहिली आणि ज्ञानप्रसारांसाठी होणारा आपल्याकडचा खर्च तिच्या शेजारी उभा केला तर तो तुलनेने फार क्षुद्र व फार विशेषित दिसतो. युरोपखंडातील कित्येक देशात राज्याच्या उत्पन्नापैकी बरीच मोठी टक्केवारी ज्ञानप्रसारासाठी खर्चिली जाते आणि या अत्यंत इष्ट गोष्टीप्रीत्यर्थ हिंदुस्थान देश सध्या जो खर्च करीत आहे त्याहून बराच मोठा खर्च त्याने का करू नये याचे एकही कारण मला दिसत नाही.

शिक्षणाने मानसिक उन्नती तर होतेच; पण त्याशिवाय आपलं खरे हित कशात आहे हेही शिक्षणाने कळते. शिक्षणाशिवाय कोणतीही भरीव प्रगती होणे शक्य नाही व चिरस्थायी प्रगती टिकविणेही शक्य नाही. आपल्या मागासलेल्या देशात आज प्रगतीची इतकी तीव्र जरूर आहे की, ज्ञानप्रसाराची उपेक्षा करणे किंवा त्याच्यावर निर्बंध घालणे म्हणजे पुढे जाऊ पाहणाऱ्या देशाचे पाय मागे ओढण्यासारखेच आहे.

शिक्षणावर माझा इतका भरवसा आहे की, त्याच्या प्रसारासाठी माझ्या शक्तीची व अधिकाराची पराकाष्ठा करून मी आजवर प्रयत्न केले आहेत व यापुढेही मी ते करीत राहणार आहे. नुसते लिहिता वाचता येणे, पुस्तकांची नुसती माहिती होणे व चांगलासा वाद घालता येणे म्हणजे काही खरे शिक्षण नव्हे, हे तुम्हाला माहीत आहेच. शाळेत किंवा इतरत्र प्राप्त झालेली उदात व

उच्च राज्ये आचरणात आणण्याचा प्रयत्न सुशिक्षित म्हणविणाऱ्याने केला पाहिजे. सगळीच तत्त्वे आपल्याला प्रत्यक्ष आचरून दाखविता न आली तरी ती कृतीत उत्तरविष्णाच्या मनःपूर्वक प्रयत्न आपण केलाच पाहिजे.

आपल्या सध्याच्या शिक्षणपद्धतीत बरेचसे दोष आहेत, हे मला ठाऊक आहे. मोठ्यापैकी एक दोष मला दिसतो तो हा की, सध्याचे शिक्षण स्वतंत्र विचार व संशोधन यांना पुरेसे उत्तेजन व पुढी देणारे नाही. प्रामाणिक, उत्कट हेतू व स्वार्थत्यागाची भावना यांचा विकास करण्यास हल्लीचे शिक्षण असमर्थ ठरलेले आहे. सुधारण्याची आशाच नसावी असे हे दोष नाहीत आणि त्यांच्या निवारणाचा प्रश्न उपस्थित करून शिक्षणाची घडी चांगली बसविष्णाच्या कामी, संबंधकर्त्या सत्ताधीशांना अनुकूल करून घेणे काही सज्जनांना शक्यही नाही.

अमुक विषयाकडे सरकारने अमुक दृष्टीने पाहावे अशी आपली इच्छा असते खरी; पण तदनुसार सरकारला पाहावयाला लावणे किती कठीण आहे हे तुम्हाला ठाऊकच आहे. असा नुसता दृष्टिकोन ठेवायला लावणे जर कठीण आहे तर त्या बाबतीची सुधारणा करण्यासाठी प्रत्यक्ष कामकाज करावयाला सरकारची मनं वळविणे हे काम अधिक कठीण असणारच! त्यातून एखादे सरकार जर प्रजेपासून अनेक प्रकारांनी दुरावलेले असेल, प्रजेला स्वतःचे प्रतिनिधीही पाठ्यू देत नसेल आणि साधारणशी अधिकारविभागणी तर करीत नाहीच; पण उलट सर्व अधिकार स्वतःच्याच हाती केंद्रित करून ठेवीत असेल, तेहा तर सुधारकांच्या अडचणीत भर पडून त्या जास्तच बिकट होत असतात.

परंतु याशिवाय आणखी दुसऱ्या प्रकारचे एक राज्य आहे आणि तेथे आपल्यापैकी प्रत्येकाला थोडाफार अधिकाराचा अंश हा असतोच. मी म्हणतो ते हे राज्य म्हणजे आपले स्वतःचे आपल्या कुटुंबाचे. स्वतःमध्ये व आपल्या कुटुंबातील मंडळीमध्ये ज्या उणिवा आहेत त्या सहज काढण्याचा प्रयत्न आपल्या मर्यादित सामर्थ्यानुसार प्रत्येकाने जर केला, कर्तव्याची उत्तम प्रकारची जाणीव ठेवणे वगैरे उदात गुणांचा परिपोष जर आपण करीत गेलो आणि अशा वर्तनाने इतरांना वळण घालून देऊ लागलो, तर आपल्याकडून संघशः देशहितासाठी बरेच मोठे काम होण्यासारखे आहे.

वरील प्रकारचे काम आपल्यापैकी प्रत्येकाला मोठ्या प्रमाणात करून दाखविता येईल हे खरे असले तरी, ज्ञानदानाचे पवित्र व जबाबदारीचे कार्य पत्करलेली मंडळीच सदरहू काम करण्यास पात्र आहेत, त्यांच्याहून अधिक पात्रता दुसऱ्या कोणातही नाही. शिक्षणशास्त्र आणि शिक्षणव्यवहार यांच्या चर्चेत न शिरता, शिक्षकवर्गाची क्षमा मागून, मी त्यांना इतकेच सांगू म्हणतो की, प्रत्येक शिक्षकाने स्वतःसमोर एक उच्च ध्येय ठेवावे आणि त्या ध्येयाप्रत आपल्या प्रत्येक विद्यार्थ्याला आणण्याची त्याने महत्त्वाकांक्षा धरावी. ज्याला कसलीच महत्त्वाकांक्षा नाही, स्वतःच्या धंद्याचे ज्ञान नाही, स्वदेशाविषयी जाजवल्य प्रेम नाही, तो शिक्षक स्वतःपुढे विद्यार्थीरूपाने आलेल्या कोवळ्या व संस्कारक्षम मनोभूमिकेचे काही एक चीज करू शकणार नाही. शिक्षकांनो, तुमचे काम कठीण व कष्टाचे आहे आणि तुमच्या पवित्रकार्यात तुम्हाला यश यावे अशी माझी इच्छा आहे. तुमच्या विद्यार्थ्यांचे भावी जीवन तुम्हाला, त्यांना स्वतःला व एकंदरीने आपल्या देशाला

पूर्णपणे समाधानकारक होईल अशा प्रकारचे यश तुमच्या शिक्षणविषयक कामांना येईल अशी मला आशा आहे.

विद्यार्थ्यांनो, फक्त शिक्षकांवरच आपले यशापयश सर्वस्वी अवलंबून आहे. अशी समजूज तुम्ही करून घेऊ नका. शिकणाच्या व्यक्तीने शिक्षणाकडे लक्ष दिले नाही, ते आत्मसात करून घेतले नाही, तर ते शिक्षण कुणी किंवीही दिले तरी त्याचा काहीएक सुपरिणाम होत नाही. तुमच्या आढळण्यात आणि अनुभवात जो जो प्रकार येईल त्या प्रत्येक प्रकाराने 'का व कसे?' प्रत्येकचे जन्मरहस्य तुम्ही नेहमी विचारून घ्याच. आपला आपण विचार करण्याचा व ठरविण्याचा प्रयत्न करा आणि वाजवी आत्मविश्वास ठेवीत चला. तो नसेल तर धैर्यने व निश्चयाने कोणतीही गोष्ट तडीस नेणे तुम्हाला पुढे मोठे कठीण होऊन बसेल.

मला वाटते माझ्या वास्तविक योग्यतेच्या मानाने मला अधिक वाटणारा स्तुतिवर्षाव आज तुम्ही मजवर केला आहे; पण त्या स्तुतीचा प्रामाणिकपणा पारखावयाचा तो मी तुमच्या भावी जीवनाकडे पाहूनच पारखून घेईन. मला आशा आहे की, तुम्ही उत्तम चारित्र्यसंपन्न, नीतिधैर्यने युक्त, आचरणाने सरळ व स्वभावाने उदार असेच पुढे व्हाल. मी तुम्हाला विनंतीपूर्वक सांगतो की, तुम्ही स्वतःवर जितके प्रेम करता तितकेच दुसऱ्या मनुष्यावरही करीत जा आणि तुमचे सर्व सामर्थ्य खर्चून गरिबांना व अज्ञान्यांना मदत करण्याचा प्रयत्न करा. याहून विशेष म्हणजे स्वदेशाच्या उन्नतीचा प्रश्न हृदयाशी कवटाकून धरून देशभिमानी व्हा. देशभिमान हा तुम्हाला वाटतो त्याहून अधिक व विविध अशा हितसंबंधाचा पोशिदा आहे.

माझ्या मुलांच्या शिक्षणाचा व माझ्या ज्येष्ठ मुलाने आपल्या शालेय शिक्षणक्रमाला ज्या धडाडीने सुरुवात केली आहे तिचा उद्देश तुम्ही मानपत्रात केला आहे. त्या उल्लेखामुळे हिंदी राजकुमारांच्या शिक्षणविषयीचे अनेक विचार माझ्या मनात पुनश्च जागृत होत आहेत. माझी अशी फार इच्छा आहे की, मी चालू केलेले कार्य मी राज्यसूत्रे खाली ठेवल्यानंतरही नेटाने चालावे व उत्तरोत्तर सुधारतही जावे आणि ही इच्छा साध्य व्हावी म्हणून मला स्वतःला लाभू न शकलेले शिक्षण माझ्या मुलांना मी देऊ पाहत आहे. बच्याच बाबतीत आपल्या देशाची प्रगती जितकी त्वरेने निश्चितपणाने व्हावयास हवी होती, तितकी झालेली नाही आणि या प्रकाराची कारणे काय काय माहीत आहेत ती सांगू लागलो तर दुसऱ्या सहनशीलतेचा व सौजन्याचा भलताच मोठा फायदा मी घेतला असे होईल; पण तसे मला करावयाचे नाही. त्या कारणपरंपरेपैकी फक्त एकाच कारणाचा उल्लेख मी केला तरी मला पुरे. तो असा की, आपल्याकडील राजेरजवाडे व सरदार-दरकदार यांना निर्दोष शिक्षण न मिळणे ही गोष्ट आपल्या प्रतीचे हाल होण्यास अंशतः कारणीभूत होत आहे.

सुशिक्षण नसल्यामुळे आपल्याला स्वतःचे हित, सुराज्याचे हित व समाजाचे हित कळत नाही यात आश्वर्य कसले? निर्विकार मनाने विचार करून पहाल तर तुम्हाला आढळून येईल की, हिंदी राजेलोकांविषयी त्याचे मित्र व देशबांधव ज्या अपेक्षा मोठ्या उत्सुकतेने बाळगीत असतात त्या अपेक्षांच्या मानाने हीन दर्जाचिच असे बहुतेक राजेलोक निघावे हे सध्याच्या शिक्षणपद्धतीमुळे अपरिहार्यच होऊन बसले आहे. राजेलोकांची साधनानुकूलता व शिक्षण या मुख्य गोर्टींना

झेपणार नाहीत असे आदर्श आपण मनाशी ठरवून ठेवायचे व त्याबरहुकूम राजेलोक निघाले नाहीत म्हणजे आपण निराश होऊन मनाशी चरफडत बसायचे अशी सध्या परिस्थिती आहे. राजेलोकांनी ही स्थिती सुधारावी अशी आपली अंतःकरणपूर्वक इच्छा असेल तर आपण लक्षात ठेवावे की, योग्य संस्कार व शिक्षण यांच्याद्वारे या बाबतीत जितके ऐन व उज्ज्वल यश प्राप्त होणार आहे, तितके यश राजेलोकांना पुढे कितीही सल्ला दिला, सूत्रधारीपणाने सन्मार्ग दाखविला आणि स्थलकालाच्या दृष्टींनी अनुचित अशा राजकीय बंधनांनी बांधून टाकिले तरी मिळार नाही.

आपण अशी आशा बाळगू या की, येथे जमलेल्या तरुण मंडळींना अशा प्रकारचे शिक्षण व व सिद्धता लाभेल की, त्यांच्यायोगे ही मंडळी आपला आयुष्यक्रम स्वतः यशस्वी तर करून दाखवू शकतीलच; पण शिवाय त्या आयुष्यक्रमाचा आनंद व अभिमान ते आपल्या कुटुंबीयांना, प्रजावर्गाला आणि मित्रमंडळीलाही वाटायला लावतील. आजचे तुमचे सौजन्य व शुभेच्छा याबद्दल तुमचे पुन्हा एकदा आभार मानून मी माझे भाषण पुरे करतो.



## २३.

स्थळ : बडोदे

काळ : ३० माहे मार्च सन १९०२

प्रसंग : श्रीमंत महाराजसाहेब यांच्या जन्मोत्सवाचा दरबार\*

४०७२

आजच्या या शुभ प्रसंगी एक आनंदायक कार्य करण्याचा आमचा एक उद्देश आहे. श्रीमंत उखाजीरावां काकासाहेब यांचा आजपावेतो सत्कार झालाच आहे. तरी पण ते एक आमच्या कुटुंबात वडील आणि वयोवृद्ध असल्याने त्यांच्या सन्मानात जी काही थोडी न्यूनता होती ती त्यांना लवाजमा, चोपदार वैरे देऊन आज पुरी करताना मला फार संतोष वाटत आहे.

अशा रीतीने बहुमान करण्याला योग्य असे दुसरे गृहस्थ आमचे जुने नोकर माधवराव रामचंद्र फडणीस<sup>१</sup> आहेत. यांच्या घराण्याचा राजघराण्यांशी पूर्वापार संबंध आहे. यांनी पूर्वी राज्याची पुष्कळ नेकीची आणि विश्वासूपणाची नोकरी केली आहे. यांची पण नोकरी या राज्यात फार जुनी असून त्यांचे सौजन्य, समंजसपणा, नीतीचे वर्तन, तसेच वयोवृद्धपणा वैरे गुणांप्रीत्यर्थ त्यांचे अभिनंदन करून त्यांना खडी, ताजिम, प्रथम पदवीचा चांद, तसेच राज्यकार्यधुरधर हा किताब देण्यात येत आहे. यांच्या चांगल्या उदाहरणांचे अनुकरण करून दुसरे पण अशा मानाला पात्र होतील अशी आम्हास उमेद आहे.

तिसरे गृहस्थ सरदार फाकडे<sup>२</sup> हे आहेत. यांच्या पूर्वजांनी या राज्यात ज्या मोठमोळ्या कामगिया केल्या आहेत त्या लोकांमध्ये माहीतच आहेत. त्यांचे मरहूम वडील बंधूंचा पूर्वी मानमरातब चालू होता. हल्लांचे फाकडे अज्ञात असल्याने त्यांना मान दिला नव्हता. ते आता सज्जान झाल्याने त्यांना काही मान नाही हे जाणून, त्यांची योग्यता पाहून त्यांस आज छत्री मशाल देण्यात येत आहे. आणि आता पुढे ते जसजशी लायकी दाखवितील तस्तसा त्यांच्यासंबंधी

\* असा दरबार दरवर्षी स्वारी बडोदास असल्यास राजमहालात भरतो. या प्रसंगी प्रजेपैकी सन्मानार्ह व्यक्तींचा चांद वैरे देऊन सन्मानार्ही करण्यात येतो व श्रीमंत महाराजसाहेब समयानुसार भाषणार्ही करतात.

<sup>१</sup> श्री. उखाजीराव काकासाहेब गायकवाड मृत्यु - तारीख १७ नोव्हेंबर, १९१६.

<sup>२</sup> श्री. माधवराव रामचंद्र फडणीस मृत्यु तारीख २४ मे, १९०३ रविवार.

<sup>३</sup> मे. मुगुटराव जोत्याजीराव शिंदे फाकडे.

उत्तरोत्तर विचार करता येईल. सन्मान दोन प्रकारचे असतात. वंशपरंपरागत आणि स्वतःचे अंगत. त्यांच्यात पुढील वर्गाचे मान एखादे वेळेस कमी-जास्त करण्यात येतात. त्यांचा उद्देश दुसरा काही नसून, फक्त लायकीची खरी कदर करून आणि चांगल्या गोष्टीला उत्तेजन देणे हेच होय. त्यापासून काही असमाधानकारक स्थिती मानण्याचे कारण नाही.

आता केलेल्या भाषणात आनंदराव पवार यांना जे थोडेबहुत मान देण्यात आले त्यांचा उल्लेख करण्याचे बाकी राहिले. पवार यांच्या घराण्याचा पूर्वेतिहास पुष्कळ लोकांस माहीत आहे. पवारांचे घराणे मराठ्यांच्या उच्च कुळात गणले जाते. आता मी तुम्हाला ऐतिहासिक किंवा ग्रंथांच्या गोष्टी सांगण्याचे धारीत नाही. पूर्वी जे परमार रजपूत होते असे सांगतात त्यांना आता पवार म्हणण्यात येते, हे तुम्ही जाणतच आहा. तरी त्यांचे मोठे कूळ आणि त्यांचा आमच्या घराण्याशी संबंध या गोष्टी ध्यानात घेऊन त्यांचा आज थोडाबहुत सत्कार करण्यात आला आहे. या बहुमानाचे मुख्य कारण सर्वांनी ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे आणि ते हे की, पवार यांची नोकरी आमच्या सत्रिध झाली आहे. ते यजमानापाशी राहून संतोषकारक सेवा करतात. हे काम वाटते तितके सोपे नसून फार कठीण आहे. नोकराच्या अंगात चांगले गुण असतील तरच त्याच्या हातून चांगले काम होईल. जवळ राहणारा मनुष्य कर्तव्यदक्ष, हुशार चलाख असाच असला पाहिजे. तसे असून तो स्वतःची नोकरी बरोबर आणि वक्तशीर करील तरच यजमानाला सुख होईल. यजमान जसे हुशार असतील अथवा त्यांच्यात गुणदोष असतील त्याचप्रमाणे जवळच्या नोकरीच्या नोकरीत थोडी अथवा पुष्कळ जोखमदारी भरलेली असते. तरी अशा रीतीने आमच्या सुखाकरिता निरंतर काळजी घेऊन काम करणारे असे पवारच आम्हाला मिळाले आहेत. त्यांना छत्री मशालीचा मान देण्यात येत आहे. वास्तविक रीतीने हा मान विशेष आहे असे नाही. मानकरी हा जो किताब आहे तो फार महत्त्वाचा आहे. मानकरी याचा अर्थ पूर्वी लष्करी पेशाचा होता. आता जे मानकरी आहेत त्यांच्या पूर्वजांनी मोठी शौर्याची कामे केली आहेत. आज प्रसंग असता तर त्यांनी देखील ती कामे केली असती. तसा प्रसंग जरी आज नाही तरी पण असलेल्या क्षेत्रात जे लोक संतोषकारक रीतीने सेवा करतात, त्यांचा बहुमान करावा हे बरोबर आहे. परंतु आमच्या दुर्दैवाने अथवा आमच्यामध्ये काही दोष असल्यास म्हणा, या बहुमानाला पात्र अशी मनुष्ये आम्हाला फारशी मिळून येत नाहीत. योग्य नोकराचा बहुमान करण्याला आम्ही फार उत्सुक आहोत. तरी सर्व नोकर मंडळींनी ही आमची इच्छा ध्यानी घेऊन उत्तरोत्तर पुष्कळ बहुमान मिळविण्याकरिता प्रयत्न करावा. तसे करून स्वतःच्या नोकरीचे चीज झालेले पाहून त्यांच्याप्रमाणेच आम्हाला पण संतोष होईल अशी आम्ही उमेद ठेवितो.



## २४.

स्थळ : मद्रास

काल : तारीख २ सप्टेंबर, १९०२

प्रसंग : स्थानिक गुजराती समाजाकडून श्रीमंतांना मानपत्र देण्याचा समारंभ

३०८

सध्य स्त्रीपुरुष हो,

माझा सगळा दिवस आज इतक्या कामात गेलेला आहे की, तुमच्या या विस्तृत गुणवर्णनपर व स्तुतिपर अशा मानपत्राला उत्तर देण्यास मी आता जवळजवळ असमर्थच आहे. तथापि जाती आताच्या प्रसंगानुसार माझ्या ज्या भावना उकट झाल्या आहेत त्या मी व्यक्त करतोच. तुमच्या मानपत्राला तपशीलवार उत्तर देण्याचा मी प्रयत्न करीत नाही. परंतु त्या मानपत्रात मला उद्देशून तुम्ही जे विचार प्रकट केले आहेत त्यांना उत्तर म्हणून मी सामान्य विवेचनासारखे दोन शब्द बोलणार आहे. या मद्रासकडचे लोक बरेच बुद्धिमान आहेत आणि माझ्या माहितीप्रमाणे त्याचे रीतिरिवाज तुमच्यापेक्षा फारसे भिन्नही नाहीत. अशा या शहरात तुमचे चांगलेच बस्तान बसले आहे, हे ऐकून मला मोठे समाधान वाटते. ही आबादीआबादची खबर माझ्याच प्रजेकडून येथे मला ऐकण्यास मिळावी यात मला समाधानापेक्षाही अधिक उंच दर्जाचा असा एक विशेष आनंदही होत आहे. कारण ‘आम्ही आबाद आहोत’ असे प्रजा क्वचितच आपल्या राजाला सांगत असते. आम्हा राजेलोकांना प्रजेच्या फक्त फिर्यादी, तक्रारी, गाह्हाणी वगैरे ऐकण्याची सवय झालेली आहे. अशी आबादीची सुखकर व उत्साहवर्धक वार्ता ऐकणारा भाग्यवान भूपती विरळाच.

या गावात जी मानमान्यता तुम्ही प्राप्त करून घेतली आहे तिच्यात तुम्हाला समाधान वाटत आहे ही गोष्ट अभिनंदनीय आहे. यानंतरही तुमचा समाज असाच समृद्धी व वृद्धी प्राप्त करून घेत राहील अशी मला आशा आहे. अमुक गोर्ध्नीविषयी आपल्या शास्त्रात उपदेश नाही असे नाहीच. अत्यंत महत्त्वाच्या गोर्ध्नीपैकी एक असा जो व्यापार त्याविषयी आपल्या शास्त्रात अर्थात उल्लेख आहेतच. आर्यावर्तीतील सर्व जनतेचे चार विभाग किंवा वर्ण शास्त्रकारांनी पाडले आहेत आणि त्यापैकी वैश्यांचा म्हणजे व्यापारी लोकांचा वर्ग हा अनुक्रमाने तिसरा ठरविण्यात आला आहे. आपल्या परंपरागत समजुतींवर विश्वास ठेवणारा माणूस मी नाही. समाजाचा असा

कोणताही वर्ग असूच शकत नाही की, ज्याला कायमचा उच्च किंवा नीच म्हणता येईल. वैश्य म्हणविल्या जाणाऱ्या लोकांनी आपल्या देशबांधवांना हे सत्य पटवून दिले पाहिजे की, सर्व प्रकारच्या व्यवहारात प्रामाणिकपणा हाच, स्वहिताच्या दृष्टीने पाहिले तरीसुद्धा, शेवटी सर्वप्रकारे हितकर ठरणारा गुण आहे आणि तो गुण इतर उच्चवर्णीयांप्रमाणे वैश्यवर्णीयांच्याही सर्व व्यवहारात आढळून येणारा आहे.

मानपत्रातील काही मुहूर्यांचा थोडासा उल्लेख मी करू म्हणतो. बडोद्यापासून सोजित्र्यापर्यंत रेल्वे करण्याच्या बाबतीकडे संपूर्ण लक्ष ठेवण्याविषयी मी हुजूर कामदारांना आताच सांगितले आहे. याहून अधिक निश्चित असे काही तूर्त मला करता येण्यासारखे नाही. फक्त आता मी तुम्हाला इतकेच आश्वासन देऊ शकतो की, तुमच्या सर्व मागण्या पुरविणे जिथपर्यंत माझ्या हातात आहे तिथपर्यंत त्या पुण्या करण्याचा मी झटून प्रयत्न करीन. तुम्ही या ठिकाणी एक गुजराती शाळा काढली आहे. ती स्वखर्चाने चालविली आहे आणि तिला विश्वविद्यालयाकडून मान्यता मिळविण्याचीही व्यवस्था तुम्ही करीत आहा, या गोष्टी तुम्हाला मोठ्या भूषणावह आहेत. त्या तुमच्या साहस गुणाच्या व देशप्रेमाच्या द्योतक आहेत. या बाबतीतही मी हुजूर आमदारांना सूचना देऊन ठेवली आहे आणि योग्य वेळी मी या बाबतीचा अधिक विचार करीन.



## २५.

स्थळ : मद्रास

काळ : तारीख ३ सप्टेंबर, १९०२

प्रसंग : पाचायाप्पा महाविद्यालयाला श्रीमंतांनी दिलेली भेट

६०८

प्रमुख ट्रस्टी महाशय, विद्यार्थिजन आणि सभ्य गृहस्थ हो,

तुमच्यासमोर दोन शब्द मी बोलावे अशी तुमची अपेक्षा आहे, असे गाडीतून माझ्याबरोबर आलेल्या गृहस्थांनी मला कल्पना नसता जरा अवचितच कळविले. आयत्या वेळी प्रसंगोचित भाषणे करणे हे काम किती कठीण आहे याची कल्पना तुम्हाला चांगलीशी करता येईलच. म्हणून आता सुविचारपरिप्लुत भाषण करण्याची तयारी मी केलेली नसल्यामुळे माझी काही विधाने कुठे समयोचित न वाटली तर त्याबद्दल तुम्ही मला क्षमा करालच.

विद्यार्थ्यांनो, सध्या तुम्ही आयुष्याच्या एका अत्यंत महत्वाच्या अवस्थेमध्ये आहात. शेक्सपिअरने जीवनप्रवासाचे सात टप्पे पाडले आहेत. त्यातील अत्यंत महत्वाच्या टप्प्यांपैकीच एक असा हा तुमचा सध्याचा टप्पा आहे. कारण या वेळचे तुमचे जे कर्तव्य आहे ते तुम्ही पूर्ण निष्ठेने पार पाडलेत म्हणजे यापुढच्या तुमचा जीवनप्रवास सुखकर व कीर्तिकर होणार हे ठरलेलेच आहे. आयुष्याची कोणतीही अवस्था घ्या, तिच्यात आपण काही ना काही शिकतच असतो. कुठेही असला तरी मनुष्यप्राणी हा जन्माचा विद्यार्थीच आहे. कुणी शाळेत शिकेल, तर कुणी कचेरीत शिकेल. काहीना यश मिळेल, काहीना मिळणार नाही. आयुष्याचा असा कोणताही काळदेखील नाही की, जेव्हा आपण काहीच शिकत नसतो. म्हणून अमुक अमुक परीक्षा उत्तीर्ण झाली म्हणजे विद्यार्थिदशा संपली असे थोडेच आहे.

माझ्या अनुभवावरून ज्या गोष्टी तुमच्या बाबतीत मला फार महत्वाच्या वाटतात त्याच्याविषयी मी थोडेसे बोलू म्हणतो. तुम्हाला जे काही शिकविण्यात येईल ते थोडे असो की फार असो, क्षुद्र असो की, महत्वाचे असो, तुम्ही आपले लक्ष सर्वस्व त्या पाढ्यवस्तूंकडे देत चला. आज क्षुल्लक वाटणारी गोष्ट उद्या तुम्हालाच महत्वाची वाटू लागेल; नव्हे तीच आपल्या फार हिताची न आवडीची वाटू लागण्याचाही संभव आहे. माझा भावार्थ स्पष्ट करण्यासाठी मी एक उदाहरण देतो. समजा, तुम्हाला नुसते लिहावे कसे? एवढ्याच विषयाचे शिक्षण घ्यावयाचे आहे. त्यासाठी

तुम्ही विराम, स्वत्यविराम वगैरे चिन्हे योग्य ठिकाणी वापरून साधारणपणे चांगल्यात मोडण्यासारखे लिहावयास शिकलात तर तुमचा केवढा मोठा फायदा होईल. तो फायदा असा की, तुमचा भावार्थ तुमच्या वाचकांना तुम्ही स्पष्ट, सरळ व म्हणूनच सुंदर रीतीने कळवू शकाल. अशी दुसरी किंतीतरी उदाहरणे तुमची तुम्हालाच आठवतील आणि माझी खात्री आहे की, तुमच्यापैकी जे वयाने साधारण थोर आहेत त्यांना क्षुल्लक गोर्टींचाही अभ्यास करण्याचे महत्व एळाना खास पटले असेल.

हिंदुस्थान देश हा काही विलक्षण अडचणींमध्ये सापडलेला देश आहे. चमत्कारिक संकटांनी तो ग्रस्त झालेला आहे आणि त्याला जे उद्दिष्ट साध्य करावयाचे आहे त्यासाठी केवळ जुजबी अध्ययन करून भागणार नाही. तुम्ही ज्या पिढीचे प्रतिनिधी आहात तिला आज ना उद्या हिंदी समाजात महत्वशाली स्थान प्राप्त होणारे आहे. जबाबदारीची कामे तुमच्यावर सोपविली जाणार आहेत आणि ती कामे शक्य तितक्या मोऱ्या प्रमाणात यशस्वी करून दाखविण्यासाठी तुम्ही स्वतः जातीने झटणे हेच तुमचे कर्तव्य व हीच तुमच्यावरची जबाबदारी आहे. आपण अशी आशा बाळगू या की, तुम्हा सर्वजणांना न जमले तरी तुमच्यापैकी काही जण तरी पुढे उत्साहशक्ती व विशेष बुद्धी प्रगट करतीलच आणि पुढच्या पिढीला मार्गदर्शक होणाऱ्या या सभागृहाच्या भिंतीवर जशी चित्रे आहेत तशी तुमची चित्रे म्हणा तैलचित्रे म्हणा किंवा पुतके म्हणा, तुमचे देशबांधव किंवा कुणी लक्ष्मीपुत्र मोऱ्या आनंदाने तुमच्या सन्मानार्थ करवितील.

उपदेश म्हणून मी तुम्हाला इतकेच सांगेन की, मनुष्यमात्राविषयी मृदू भावना ठेवून वागत चला आणि सत्य, स्वधर्म व स्वदेश यावर भक्ती ठेवा. इतके केल्यावर तुम्हाला सहसा अपयश येणार नाही, अशी माझी खात्री आहे; पण समजा जरी अपयश आले तरी आत्मज्ञ करणारी व्यक्ती या नात्याने तुमचा जो सन्मान व्हावयाचा तो चालू पिढीत न झाला तरी तिच्याहून अधिक स्वतंत्र व उदार धोरणाने चालाणाऱ्या पुढील पिढीतील कोणातरी व्यक्तीकडून होईलच होईल. तरुणांनो तुम्हाला तर्क सांगून आणि तुमचा आयुष्यक्रम उज्ज्वल व यशस्वी होवो, अशी इच्छा प्रदर्शित करून तुमच्यापेक्षा वडील असलेल्या मंडळींकडे मी वळतो.

ट्रस्टी महाशय व सभ्य गृहस्थ हो, मी या महाविद्यालयाला भेट दिल्याबद्दल तुम्ही जी प्रेमल कृतज्ञता दर्शविलीत तिच्याबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. मला अधिक वेळ असता तर प्रत्येक वर्गात फिरून तेथेच विद्यार्थ्यांची भेट घेण्याने मला निश्चितच आनंद व मोठाच लाभ झाला असता. नुसती औपचारिक भेट देऊन संस्थेची यथार्थ कल्पना येत नसते. ती येण्यासाठी संस्थेतो ज्ञानदान वगैरेचे कामकाज प्रत्यक्ष होत असताना पाहिले पाहिजे. मी असे बेधडक म्हणेन की, या विद्यामंदिराच्या संस्थापकाने शिक्षणकार्यासाठी पैसे खर्च करून व हे शिक्षणालय उघडून जी देशसेवा व लोकहित केले आहे, त्याहून उच्च दर्जाची त्यांची देशसेवा व लोकहितसाधन कोणतेही नसेल. मला वाटते, ज्या ट्रस्टीने या निधीचा बराच मोठा नसला तरी थोडासा तरी द्रव्यभाग धार्मिक संस्थेकडून काढून शैक्षणिक संस्थेकडे जेव्हा लावून घेतला असेल तेव्हा त्या ट्रस्टीला एक सुंदरशी लढाईच करावी लागली असेल. मला अशी आशा आहे की, ज्या विद्यार्थ्यांना या उदार संस्थेपासून आज प्रत्यक्ष लाभ घडत आहे, त्यांच्यापैकी काहीजण तरी असे निघतील

की, पुढील जीवनक्रमात यश व पैसा यांची प्राप्ती झाली म्हणजे ते आपली फूल ना फुलाची पाकळी या संस्थेला देण्यास किंवा अशाच दुसऱ्या संस्था काढण्यास सिद्ध होतील. मनुष्य ज्या समाजात राहतो त्या समाजाच्या कृपेने जर तो द्रव्यार्जन करीत असेल, तर त्या समाजाच्या हिताखातर द्रव्यखर्च करण्यास तो बांधलेलाच आहे. समाजवादाचे सर्वांत मोठे असे तत्त्व माझ्या समजुतीप्रमाणे हेच आहे की, आपल्यासारख्याच इतर माणसांच्या जीवावर जो द्रव्य मिळवतो त्याला त्या द्रव्याचा सर्वस्वी उपभोग घेण्याचा हक्क नसून या नाही तर त्या रुपाने ते द्रव्य त्या इतर माणसांच्या हितासाठीच खर्चण्याचे नैतिक बंधन त्याच्यावर आहे. दुसऱ्यांना सुखी करण्यासाठी शक्य तितके झटणे आणि स्वतःच्या जीवनक्रमाने पुढच्या पिढीला एक कित्ता घालून देणे हे मनुष्य-ऋण आपणा सर्वाच्याच डोक्यावर आहे, असे मी समजतो.



## २६.

स्थळ : मद्रास

काळ : तारीख ३ सप्टेंबर, १९०२

प्रसंग : अंजुमान-इ-इस्लाम नावाच्या संस्थेला भेट

४०७

कर्नल फॉर्मबी आणि सद्गृहस्थ हो,

या संस्थेला भेट देताना मला एक विशेष प्रकारचा आनंद होत आहे. विशेष कसा ते मी तुम्हाला सांगतो. शिराईगडी म्हणून मुसलमानाचा संबंध हिंदुस्थानात शीख व मराठी लोकांशी पुष्कळ आला आणि तो संबंध नेहमीच विरोधभावाचा नसून बचाच वेळा एकाच पक्षाचे साहाय्य करणाऱ्या मित्रभावाचाही होता. जशी बडोदे राज्यात आहेत तशी हल्ली पुष्कळ हिंदी संस्थानांत मुसलमान मंडळी अत्यंत महत्वाच्या अधिकारांवर नेमलेली तुम्हाला दिसतील. तुम्ही माझ्या राजधानीत आलात तर तेथे माझे पुष्कळसे पहिल्या दर्जाचे सरदार मुसलमान असलेले तुम्हाला आढळून येतील. माझे एक दिवाणही मुसलमानच होते. त्यांचे नाव काझी शहाबुद्दीन. त्यांनी मुंबई इलाख्यातील स्वर्धर्मीयांकरिता बरीच झीज सोसली होती. मी स्वतः हिंदू असलो तरी मुसलमानांच्याविषयी व माझी जी प्रजा मुसलमान आहे तिच्याविषयी मला नेहमीच कळकळ वाटते. ईदच्या सणाच्या वेळीसुद्धा मुसलमानांच्या धार्मिक उत्सवात मला भाग घ्यावा लागतो आणि ही चाल मीच नव्याने पाडली असे नसून माझ्या पूर्वजांपासून ती चालत आलेली आहे. या चालीत फार मोलाचा असा शहाणपणाचा अंश आहे, अशी माझी खात्री झाल्यामुळे एका विशिष्ट जाणिवेने व आनंदाने मी ही चाल चालू ठेविली आहे.

देशहिताची वृद्धी आपल्या हातून होणे सुकर व्हावे म्हणून आपण एकमेकांवर प्रेम ठेवणे आणि आपले क्षुद्र भेदभाव विसरून जाणे हे फार महत्वाचे आहे. आपणांपैकी प्रत्येकाने व्यक्ती या नात्याने समष्टीच्या हितसंवर्धनासाठी काही ना काही स्वार्थत्याग हा केलाच पाहिजे. आपले धर्म व धर्माते भिन्न असली, तरी काही आचारतत्त्वे अशी आहेत की, जी हिंदू मुसलमान व खिस्ती या सर्वांनी स्वखुशीने मान्य केलीच पाहिजेत. ती तत्त्वे म्हणजे प्रत्येकाचे न्यायपरायण व सत्यपरायण होणे आणि आपल्या देशबांधवांचे शक्य तितके हित साध्य करणे ही होत.

मुसलमान लोक हे एकेकाळी एकट्या हिंदुस्थानातच काय, पण युरोप, आफ्रिका वगैरे प्रदेशांतही म्हणजे जगाच्या फार मोळ्या भागांत, एक अत्यंत सामर्थवान लोक म्हणून प्रसिद्ध होते. हे तुम्हाला ठाऊकच आहे. अमेरिका खंड अर्थातच त्यांना माहीत नव्हते; पण जगाच्या ज्या भागांत ते गेले त्या त्या भागांच्या इतिहासात मुसलमानांनी आपले असे नाव करून ठेवले आहे की, आज प्रत्येक मुसलमानाला प्रसंगानुसार त्याचा अभिमानच वाटावा. मुसलमान शिपायांनी एकेकाळी थेट युरोपच्या हृदयापर्यंत वुडापेस्ट शहरापर्यंत आपला झेंडा फडकविला होता आणि अरबस्थानातल्या मैदानावर दाखविला तसाच पराक्रम थेट इजिप्तच्या मैदानावरही त्यांनी दाखविला होता. त्या देशात तुम्ही जाल तर मुसलमानाच्या शिल्पकामाची, कर्तव्यगारीची व शासनशक्तीची जिवंत स्मारके असलेल्या तेथल्या थोर संस्था व प्रचंड इमारती पाहून तुम्ही थक्क होऊन जाल. असा ज्यांचा इतिहास आहे ते मुसलमान लोक स्वतःला सर्वप्रकारे अस्वाभाविक अशा स्थितीला आजच्या शांततेच्या काळात येऊन पोचावेत ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. म्हणून मुसलमानांच्या नवावर हक्क सांगणाऱ्या प्रत्येक सुज्ञ व्यक्तीने स्वकर्तव्य म्हणून स्वजातीची कल्याणवृद्धी यथाशक्ती केलीच पाहिजे. तुमच्या संस्थेस भेट देण्याची ही संधी देण्याचा मान मला तुम्ही दिल्याबद्दल मी तुमचे पुनश्च आभार मानतो. तुमच्याबद्दल मला सहानुभूती वाटते आणि तुमच्या प्रयत्नाबद्दल मला जी आस्था वाटत आहे तिचे दर्शक म्हणून काही देणगी तुमच्या संस्थेकडे मी धाडीन.



## २७.

स्थळ : बडोदे

काल : तारीख सप्टेंबर १९०१

प्रसंग : स्वामी हंसस्वरूप यांच्या वेदांतावरील व्याख्यानास सयाजीराव गायकवाडांचे त्यांच्यासमोर जाहीर उत्तर

३०८

स्वामींनी आता स्पष्ट आणि अस्खलित शब्दांनी जे चटकदार भाषण केले, ते ऐकून सर्व श्रोतृवृदांची मने आनंदित झालीच असतील.

स्वामींनी जे विषय प्रतिपादिले आहेत, त्या सर्वांचा विचार करू गेल्यास बराच वेळ लागेल व कदाचित माझे अंगी तसे करण्याचे सामर्थ्यी नसेल; परंतु सध्या या महत्त्वाच्या विषयावर मला जे चार शब्द सुचत आहेत ते मी सांगतो.

स्वामींनी आताच जे भाषण केले, त्याचा विचार दोन प्रकारांनी करिता येईल; पहिला प्रकार म्हटला म्हणजे त्यांनी सांगितलेल्या सर्व गोष्टींवर केवळ विश्वास ठेवणे हा होय, व दुसरा प्रकार या गोष्टींचे विवेचन करून, त्यांचा आपले मनाशी अनुभव पाहणे हा होय.

स्वामी काल धर्माच्या उत्पत्तीबद्दल व ईश्वराबद्दल जे काही बोलले ते सर्वांना सहज समजण्यासारखे नाही. कोणत्याही गोष्टींचा आपण शोध करू लागलो, म्हणजे तो शोध करिताना ज्या साधनांचा व मार्गाचा (Method) आपण उपयोग करितो तीच साधने व मार्गाही प्रथम बरोबर आहे की नाहीत हे पाहिले पाहिजे; कारण साधने व मार्ग हीच शोधापेक्षा फार महत्त्वाची असतात. आपण भलत्याच मागने जर एखादी सोय करू लागलो, तर त्या बाबतीत केलेले सर्व प्रयत्न फुकट जाऊन आपल्या विचारापासून काहीच निष्पत्र होणार नाही. जसे एखाद्या दुर्बिणीतून दूरचे पदार्थ पाहण्यापूर्वी त्या दुर्बिणीच्या शक्तिमर्यादेप्रमाणे तिची अंतररचना तपासल्यावाचून जर ती दुर्बिण उपयोगात आणली तर कदाचित तिच्यामधून दिसणारे पदार्थ वाकडे व चमत्कारिक दिसतील व त्यामुळे आपणास भ्रांती होईल. तसाच प्रकार या ठिकाणीही होण्याचा संभव आहे. विषयाचे विवेचन करण्यापूर्वी तुम्ही आपल्या शरीररचनेची थोडीशी कल्पना करा, म्हणजे मी काय म्हणतो हे तुम्हाला सहज कळून येईल.

शरीररचनेवरून पाहिले असता मन, बुद्धी, चित्त, चैतन्य वगैरेंची शक्ती कितपत आहे व त्यांचे साहाय्याने काढलेले सिद्धांत अथवा प्रमाणे कितपत बरोबर येतील, याचा विचार केला

पाहिजे. आपली मानसिक शक्ती मर्यादित असल्यामुळे तिच्या साहाय्याने काढलेले शोध हेही काही अंशी लटपटीत, संशयात्मक व अपूर्ण असे ठरतील आणि अशा अनुमानांनी काढलेल्या सिद्धांतावरून खन्या वस्तुस्थितीचे ज्ञान होणे शक्य असेल असे वाटत नाही. ज्या गोष्टी मनुष्याचे अकलेबाहेरच्या आहेत, त्याबद्दल निरनिराळ्या कल्पना करून काही तरी गृहीत धरावयाचे व अशा डळमळणाऱ्या पायावर विश्वासाची मोठी इमारत बांधावयाची, तर ती इमारत किंतु वेळपर्यंत टिकेल? प्रत्यक्ष अनुभवाने खात्री होत चालली की, अशा ठिकाणचा विश्वास उडत जाणारच; ज्या गोष्टींचा विचार करिताना मनुष्याची अक्कल गुंग होऊन जाते व त्याचे विचार कुंठित होतात, त्या गोष्टींबद्दल माझ्यासारख्याने खात्रीपूर्वक किंवा निश्चयात्मक काही सांगणे फारच कठीण आहे.

ईश्वर सर्वव्यापी आहे, त्याचेपासून अमुक निर्माण झाले, वगैरे वाद आज हजारो वर्षे चालत आला आहे व तो कधी संपेल हे सांगता येणार नाही.

अगदी आरंभी मनुष्याचे मनात विचाराचा अंकुर जेव्हा उत्पन्न झाला असेल तेव्हा सृष्टीतील चंद्र, सूर्य, वायू, आकाश, पर्वत, समुद्र, नद्या, वृक्ष, अग्नी इत्यादी चमत्कार त्याला दिसले असतील व हे चमत्कार काय आहेत, याची तो चौकशी करू लागला असेल. हे सर्व चमत्कार मनुष्याच्या कर्तृत्वशक्तीच्या बाहेरचे असल्यामुळे त्या सर्वांचे ठिकाणी त्याची एक प्रकारची आदरबुद्धी उत्पन्न होऊन चंद्र, सूर्य, समुद्र, नद्या, झाडे इत्यादिकांची पूजा-अर्चा करणे सुरु झाले असावे. (Fetichism or Hylozoism), नंतर चमत्कारासंबंधी विचार सुरु होऊन पुढे (Materialism) म्हणजे देहात्मवाद, (Idealism) म्हणजे वैतन्यवाद, (Scepticism) म्हणजे अज्ञेयवाद, (Mysticism) म्हणजे गूढात्मवाद, (Pantheism) म्हणजे अद्वैतवाद आणि शेवटी, (Eclecticism) म्हणजे मिश्रणवाद असे अनेक तर्फेचे वाद चालू असावेत; परंतु कोठेही पाहू गेले, तरी याविषयी आपल्याला अनिश्चितपणाच दिसून येईल. कोणताही वाद घेतला; तर त्यात आपापल्यापरी जगाची उत्पत्ती वगैरे विषय पूर्णपणे प्रतिपादिलेले असतात व त्यावरून इतर वाद खेरे नव्हते असेच म्हणण्याची पाळी येते. तेव्हा या निरनिराळ्या वादांपैकी अमकाच खरा असे कल्याण समार्ग नाही. पहिल्याने स्त्री उत्पन्न झाली असावी की पुरुष निर्माण झाला असावा, वगैरेची चर्चा प्रत्येक वादात आहे; परंतु हे वाद निष्कारण असून ते करीत बसणे हे केवळ वेळ फुकट घालविणे होय.

ज्या वादात ईश्वर मानिला आहे त्यातदेखील त्याच्या अस्तित्वाची कल्पना एक तर्फेचा विश्वास मानूनच खरी धरावी लागते. याचा खरोखर अनुभव येणे मनुष्यास शक्य नाही; कारण जगात काही गोष्टी अशा आहेत की, त्यांची प्रत्यक्ष साक्ष पटणे शक्य नसते. असे जरी आहे तरी ईश्वर नाही असे मात्र माझे म्हणणे नाही. ईश्वर आहे असे मानून चालले असता बरे. ज्याप्रमाणे एखाद्या प्रदर्शनात किंत्येक जातीचे प्राणी, पक्षी व जनावरे पाहून त्यांचे आपोआप रूपांतर कर्से होत गेले हे समजते, त्याप्रमाणे तत्त्वज्ञानाच्या निरनिराळ्या पद्धतींचा अभ्यास केल्याने मनुष्याच्या मनाची व विचारांची कालांतराने वाढ कशी होत गेली हे समजते व त्यापासून आपले मनाला फार समाधान आणि आनंद होतो. आपण अज्ञानी, अशिक्षित वगैरे मानून अशा प्रश्नांचे

विवेचन करणे सोडून देऊ नये. कोणत्या मनुष्याची विचारशक्ती किंती आहे हे सांगता येणार नाही. आपणास निरनिराळ्या विषयासंबंधी निरनिराळे विचार ऐकावयास मिळून आनंद होतो व असे विचार करण्यास आपले मनास उल्हास येतो. म्हणून त्यांचा विचार करून या गोष्टी समजून घेण्याचा प्रयत्न यथाशक्ती प्रत्येकाने केला पाहिजे व असे झाले म्हणजेच प्रत्येक मनुष्यास थोडाबहुत तरी फायदा होण्याचा संभव आहे. आपण विद्वान आहोत असे समजणाऱ्या लोकांनी तर हा प्रयत्न करणे आवश्यक आहे; मात्र, अशा कामी त्यांनी वेळेचा फाजील अपव्यय करू नये. अशा प्रयत्नापासून प्रत्येकास काहींना काही तरी फायदा निश्चित होईल व निरनिराळ्या वादातील महत्त्वाच्या समजूती व त्यातील भेद हे सर्वास समजतील अशा तऱ्येचा फायदा होणे म्हणजे केवळ धर्माची किल्लीच समजणे होय. याचा सर्व लोकांनी नेहमी विचार केला पाहिजे. आता या गोष्टीचे ज्ञान होण्यास इंग्रजीच ग्रंथ पाहिले पाहिजेत असे नाही; ज्यांना इंग्रजी येत नसेल, त्या लोकांकरिता आपले भाषेतही अलीकडे बरेच ग्रंथ झाले असल्याचे दिसून येईल व ही मोठी समाधानाची गोष्ट होय.

काळ स्वार्मींनी वर्ण, आश्रम, धर्म आणि राजांची उत्पत्ती याबद्दल सांगितले; पण त्याविषयी आता सर्व बाबतीचा पूर्णपणे विचार जरी करिता येणार नाही तरी त्यातील काहींचे मी थोडेसे विवेचन करितो.

वेदांनी, गीतेने, एखाद्या कायद्याने किंवा आजापणजांनी एखादे गोष्टीबद्दल काही सांगितले आहे म्हणूनच आपण तसे मानून चालणे व त्यावर विश्वास ठेवून चालणे, हे बरोबर नाही. त्यांनी काहीही सांगितले असले, तरी त्याची योग्यायोग्यता पाहिलीच पाहिजे; त्यांचे सांगणे योग्य असले तरी ते का? याचा शोध केला पाहिजे. त्यांनी काही एक विशेष आचरण सांगितले असले, तरी ते सांगण्याचा हेतू काय असावा, याबद्दल चौकशी केली पाहिजे. असे कोणी करू लागला, तर लोक कदाचित त्याला नैतिक म्हणतील; परंतु तेथे उपाय नाही. कोणा मनुष्याचे विचारच आकुंचित असतील किंवा कोणाची एखाद्या विषयाबद्दल खात्री झाली नसेल तर अशा मनुष्याने शंका घेतल्याशिवाय त्याच्या भ्रमाचे निरसन ढावे कसे? अशा भ्रमनिरसन करून घेऊ इच्छिणाऱ्यास लोक खुशाल नास्तिक म्हणोत; परंतु हा नास्तिकपणा पत्करणे जसूर आहे; कारण दुसऱ्याच्या मतावर सर्व काळ अवलंबून राहणे ही गोष्ट ज्ञानशक्तिसंपन्न मनुष्यास केवळाही शोभणार नाही. हे परावलंबन सुटणे हे एका अर्धी व्यक्तीच्या व राष्ट्राच्या प्रगतीचे चिन्हच आहे. अलीकडे इंग्रजी शिकलेले लोक याच तहेने वागतात. म्हणून त्यांच्या विचासरणीवर जुन्या समजुताच्या लोकांकडून टीका होते; परंतु असे होणे चांगले नाही. इंग्रजी येत असलेल्यांचा ते फक्त इंग्रजी शिकले म्हणून तिरस्कार करणे किंवा त्यांच्यावर एक प्रकारचा कटाक्ष ठेवणे, हे योग्य नाही. त्याचप्रमाणे नवीन प्रकारचे शिक्षण मिळालेल्या लोकांनीही शास्त्री वगैरे जुन्या समजूतीच्या लोकांचे नुसते दोष काढीत राहणे हेही बरोबर नाही. माझे म्हणणे इतकेच की, प्रत्येकाने मनुष्यमात्राकडे निरनिराळे लक्ष पुरवून प्रत्येकाचे विचार वगैरे नीट ध्यानात आणून नंतर त्याबद्दल काय ते मत ठरवावे.

ज्यावेळी वेद व गीता, बायबल, कुराण, इत्यादी झाली, त्यावेळी मनुष्याची जी स्थिती व समजूत होती तीच आता आहे असे दिसत नाही. ज्याप्रमाणे मनुष्याची, देशाची अगर राष्ट्राची

कालाकालाने स्थिती बदलत जाते, त्याप्रमाणेच मनुष्याचे विचार, समजुती व कल हेही बदलत गेलेच पाहिजेत आणि ते तसे बदलतातही. जगाच्या कारणासंबंधाने आज जे समज प्रचलित आहेत तेच आणखी काही वर्षांनी कायम राहतील असे कशावरून? उत्तरोत्तर मनुष्य हा जास्त शहाणा व अनुभवी होत जातो आणि त्याच्या ज्ञानात अधिकाधिक भर पडत गेल्यामुळे ते उत्तरोत्तर पूर्णत्वास येत जाते. वेदादिकांचे वेळेची परिस्थिती जर आज दिसत नाही तर त्या वेळच्या समजुती अगर विचार हे तरी आपणास खरे व बरोबर कसे वाटतील? अमुक गोष्ट अशी आहे असे सांगून असे धूरून चाला असे म्हणणे किंवा वेदांत, गीतेत अथवा शास्त्रात असे सांगितले आहे, यावर विश्वास ठेवल्यावाचून त्याचा अनुभव येणार नाही हे म्हणणे मला बरोबर दिसत नाही. खरा मार्ग म्हटला म्हणजे प्रत्येक मनुष्याने कोणतीही गोष्ट पाहिली किंवा ऐकली, तर ती एकदम खरीच आहे असे मानून घेण्यापूर्वी त्याने तिच्याबद्दल अगोदर पूर्णपणे चौकशी करून नंतरच आपले काय ते मत ठाम ठरवावे. असे करण्याने प्रारंभी काही वेळ त्रास वाटेल हे अगदी खरे आहे; तरी खरोग्वर विचार करून गेल्यास अशा मार्गाच्या अनुसरणापासून नुकसानापेक्षा फायदा होण्याचा विशेष संभव आहे; कारण कोणत्याही विषयाची चर्चा करताना दुसऱ्या लोकांची निरनिराळ्या प्रकारची मते आपणास समजतात व त्यापासून आपले स्वतःचे ज्ञानात भर पडते. माझ्या अल्प समजुतीप्रमाणे आता आपण सुधारण्याच्या मार्गास खास लागणार; कारण मनुष्यात चौकसबुद्धी उत्पन्न झाली, म्हणजे ती त्याला अज्ञानप्रवर्तक स्थितीपासून सोडवून वस्तुस्थितीचे ज्ञान करून घेण्याविषयीची जिज्ञासा त्याच्या ठिकाणी उत्पन्न करिते व हे सुधारणेचे घोतक होय. अशी चौकशी करीत असताना आपल्या समजुतीत चुका कोणत्या आहेत व आपण कोठे सुधारले पाहिजे, हे हळूहळू समजू लागते आणि अर्थातच एकदा त्याचा दुराग्रह नाहीसा झाला म्हणजे त्याला फायदा होऊ लागतो. दुराग्रह हा मनुष्याचे प्रगतीस फार मोठा अडथळा आहे. हल्लींची साधारण स्थिती पाहू गेल्यास असे दिसून येईल की, पिढीजाद चालत आलेल्या ज्या अनेक प्रकारच्या लोकांच्या निरनिराळ्या समजुती आहेत, त्यांच्या खरेपणाबद्दल कोणास काही शंका वाटली, तर ती शंका उच्चारित्याबरोबर तो मनुष्य अयोग्य, अज्ञानी, नास्तिक इत्यादी प्रकारच्या विशेषणास पात्र मानला जातो व त्याच्या शंकेचे वास्तविक समाधान करण्यासही सहसा कोणी तयार होत नाही. तीच शंका शांतपणे ऐकून तिचे समाधान करण्याचा प्रयत्न झाला असता उभयपक्षीही अज्ञानाचा नाश व ज्ञानाची प्राप्ती होण्याचाच विशेष संभव असतो.

वर्ण व आश्रम याबद्दल निश्चित असे जरी काही सांगता येत नाही, तरी मनुष्य उत्पन्न झाला तेव्हाच ईश्वराने जाती निर्माण केल्या असतील असे संभवनीय वाटत नाही. मनुष्याच्या शरीररचनेवरून आरंभी फक्त स्त्री व पुरुष एवढाच काय तो भेद असावा असे दिसते. स्वामींनी कर्मचे आणि भक्तीचे जे वर्णन केले आहे, त्यात माझ्या मते अतिशयोक्तीचा भाग विशेष आहे व या वर्णनापासून लोकसमाजाला वास्तविक विषयाचे ज्ञान करून देणे एका बाजूसच राहून, उलटपक्षी त्यांचा काहीतरी चुकीचा समज होण्याचा विशेष संभव आहे असे मला वाटते.

आपल्यामध्ये आजमितीला जशा आपण जाती अगर वर्ण पाहतो तशाच प्रकारच्या काही अंशी जाती अगर वर्ण निरनिराळ्या देशातही यापूर्वी होऊन गेल्या आहेत. ग्रीक, रोमन,

इजिप्रशियन, पेरुद्वियन, मेक्सिकन वगैरे लोकांतही निरनिराळ्या जाती एक वेळी होत्या. फार तर काय, आपल्या देशात सूर्यवंशी, सोमवंशी आपणास म्हणविणारे लोक जसे आजमितीस आहेत; तसेच लोक पेरुमेक्सिको इत्यादी देशातही एके वेळी होते. यावरून असे म्हणता येर्इल की, वरील देशात ईश्वरनिर्मित जाती आहेत असे मानण्याचे कारण दिसत नाही. इजिप्रशियन लोकांची सुधारणा जरी हिंदू लोकांच्या सुधारणेपूर्वी झाली असे म्हणता आले नाही, तरी त्याची सुधारणा आपले इतकीच प्राचीन काळजी नव्हती असे निश्चयाने सांगण्यास आपलेपाशी काय साधन आहे? पोशाखाची तळ्ठा, केस बांधण्याची पद्धती, इत्यादी किंवेक गोर्धंत आमच्या लोकांचे व इजिप्रशियन लोकांचे पुष्कळ साम्य आहे व यावरून हे दोन्ही देश, कदाचित एकाच वेळी एकसारखे सुधारत गेले असण्याचाही संभव वाटतो. आता एवढे खेरे आहे की, त्या देशाची सुधारणा आता अनेक कारणांनी लयास गेली व तिचे बरोबर त्या देशांतील जाती व पंथ यांचाही अंत झाला. आपणातील जाती अद्यापि कायम राहिल्या आहेत; या सर्व गोर्धंचा कार्यकारणसंबंध सांगावयाचा झाल्यास पुष्कळच विस्तार होईल, सबब तो विषय मी इतकाच सोडून देतो. जगात सुधारणा व फेरफार हे चक्रनेमिक्रमाने (चमत्कार भ्रमणाच्या पद्धतीने) होत जातात. आपले देशात वर्ण अगर जाती झाल्या, त्या याच कारणाने व त्या जशा उदय पावल्या तशा कालचक्राच्या सपाठ्यात त्या नामशेष होतील यात संशय नाही व त्या कायमच्या राहतीलच असे म्हणणे विचारसरणीसुद्धा जुळण्यासारखे वाटत नाही. जगात कोणतीही परिस्थिती कायमची राहणे संभवनीय नाही. तिचे फेरफार नेहमी होतच असतात. यामुळे निरनिराळ्या परिस्थिती निरनिराळ्या देशात आगेमागे येऊ शकतात. जाती वगैरेसंबंधाने इजिप्त वगैरे देशाची जी स्थिती झाली, तीच आपले देशाची केवळा तरी होणारच! ही गोष्ट ध्यानात येऊन कोणास पुढील स्थिती वाईट येणार म्हणून भयही वाटेल; पण असे भय मानण्याचे वास्तविक काही कारण नाही. आज जाती आहेत, त्या उद्या गेल्या, तरी त्यापासून तात्त्विक दृष्टीने सर्वांनी मुसलमान, खिस्ती अथवा परधर्मी व्हावे असे माझे बिलकूल म्हणणे नाही. मला फक्त एवढेच सांगावयाचे आहे की, जातीसंबंधाने आमच्या लोकांची हल्ली जी एक विलक्षण कल्पना झाली आहे, ती चुकीची आहे. जाती ईश्वरनिर्मित आहेत, असा कोणी दुराग्रह धरू नये. स्वार्मांच्या बोलण्यात जातीचा अगर वर्णव्यवस्थेचा विषय आला होता; परंतु माझ्या मते या विषयाच्या त्यात दोन्ही बाजू याच्या तशा आल्या नव्हत्या. विषयासंबंधानेच बोलणे झाल्यास दोन्ही बाजू व्याख्यानकारांनी आपल्या श्रोत्यांपुढे मांडल्या पाहिजेत, म्हणजेच श्रोत्यांस त्या दोन्हीचा योग्य विचार करून कोणते मत योग्य हे ठरविण्यास साधन मिळते.

स्वार्मांच्या सांगण्यात पूर्वी ब्राह्मण राजे असून जेव्हा राज्य करणे हे त्यांच्या ईश्वरावरील भक्तीस विरोधकारक होऊ लागले तेव्हा त्यांनी क्षत्रियास राज्य दिले व त्यांना राजे केले, असे जे आले ते समाधानकारक दिसत नाही. लहान मुलांच्या खेळात आपण असे पाहतो की, त्या सर्व मुलात जो अधिक सशक्त व बलवान असेल तोच त्याचे खेळात सर्वांचा राजा किंवा मुख्य बनतो. त्याप्रमाणे आरंभी म्हणजे मनुष्य रानटी स्थितीत असताना जो सर्वांत शूर व सशक्त व ज्याचे शरीरसामर्थ्य सर्वाहून अधिक ठरले असेल, त्याचाच धाक त्याच्या जवळच्या लोकांस वाटू लागून

ते त्याला थोर मानू लागले असावे. प्रारंभी एखाद्या लहान कुटुंबात राजा म्हणून मानला जाणे हा क्षत्रिय वर्णाचा मूळचा आरंभ असावा व त्यालाच कालक्रमाने आजूबाजूच्या परिस्थितीचे साहाय्य मिळून व अनेक प्रकारचे लोक आपापल्या स्वार्थाकरिता त्याला सामील होत गेल्याने त्या कुटुंबातल्या राजापासून हळूहळू ‘राजा’ शब्दाचा विस्तीर्ण अर्थ झाला असावा. राजे लोकांनी राज्ये स्थापिल्यावरही राहिलेल्या लोकांतून जे कित्येक बुद्धिवान लोक असतील, त्यांनी राजे व इतर राजे लोक यांच्या समजुती अगर कल पाहून धूर्तपणाने वागणे व सर्व लोकांचा प्रसंगानुसार विश्वास संपादन करून घेऊन असलेल्या परिस्थितीपासून स्वतःचा फायदा करून घेऊ पाहणे या गोष्टी साहजिक आहेत. राजे लोकांनादेखील स्वतःच्या राज्याच्या बळकटीकरिता अशा लोकांच्या मदतीची जरुरी वाटून त्यांनी या लोकांस हाती धरिले असावे व त्या लोकांनीही कायमच्या व्यावहारिक महत्त्वाचे घोडे पुढे लोटिता-लोटिता धार्मिक बाबतीत येथपर्यंत नेऊन भिडविले असावे. इतर देशांचे इतिहास आपण पहाल तर तेथे हा असाच प्रकार झाल्याचे आपणास दिसून येईल. आमच्या धर्मातील ऋषी, मुसलमानातील काजी व मुल्ला, खिस्ती लोकांमधील पांडी वगैरेची स्थिती सर्वत्र एकच असण्याचे आपणास आढळेल. एका अर्थी या लोकांचे अशा प्रकारचे महत्त्व लोकसमाजाच्या मनावर दृढ होऊन बसणे हेही साहजिकच आहे; कारण समाजाला प्रथमदर्शनी अद्भुत वाटणाऱ्या गोष्टी अशा धूर्त लोकांना अगोदरच साधल्या असतात व त्यांचा ते फायदा करून घेतात. जादूटोणे, भूतपिशाच्य छाणूळ, मंत्रतंत्र हीच या लोकांची रामबाण हत्यारे. त्यांचे आघात अगर प्रयोग हे सामान्य लोकांच्या मनावर दीर्घकाळापावेतो आपला अंमल करणारच! ज्या ज्या ठिकाणी म्हणून आपण इतिहासाचा शोध करून जाल त्या त्या ठिकाणी आपणास याच प्रकारचा अनुभव येईल. या स्थितीचे अगदी व्यवहारातले आजमितीसही अनुभवास येऊ शकणारे एक उदाहरण मी आपणास सांगतो. आपल्या लोकांत ज्योतिषी, भुते वगैरे अंगात आणणारे, गंडे, दोरे, ताईत वगैरे मंत्रून देणारे लोक पुष्कळदा आपण ऐकले आहेतच; हे लोक ज्या मनुष्यास भूतभविष्यासंबंधी काही सांगावयाचे असेल त्याचा स्वभाव, वर्तणूक, त्याचे समज, विचार वगैरेचा अगोदरच पूर्णपणे तपास करून ठेवतात व नंतर सदर मनुष्यास भूतभविष्यादी सांगतात, हे सांगत असताना ज्योतिषी लोक जी भाषा वापरतात, ती जर लक्षात आणली, तर तिच्यामध्ये बहुतेक द्व्ययी शब्दांचाच विशेष भरणा असतो. त्यांच्या सांगण्यात व प्रत्यक्ष अभ्यांत फरक पडला म्हणजे ते तशा तच्छेची भाषा वापरीत असल्यामुळे सुटून जाण्यासही तयार असतात. असो. सांप्रतकाळी आपले देशात जो जातिभेद दृष्टीस पडतो, तो मूळच्या वर्णभेदांत क्रमाक्रमाने पोटभेद पडत गेल्याने उत्पन्न झालेला असावा, असे दिसते. मनुष्य सुधारत गेल्याने त्याच्या गरजा अधिक वाढत जाऊन निरनिराळे धंदे उत्पन्न करण्याची आवश्यकता साहजिकच वाटू लागते व तसे झाल्यामुळेच त्या त्या धंद्यावरून व क्वचित आगंतुक कारणांनी निरनिराळ्या जाती झाल्या असाव्या, हीच गोष्ट सर्वत्र दिसून येईल.

काल स्वार्मींनी नांगराचा फाळ हे आपले पहिले हत्यार असल्याचे सांगितले; पण मला तसे वाटत नाही. स्वार्मीच्या मते, आपल्या देशातील लोकांचा कृषिकर्म हा पहिला धंदा होता व इतर धंदे मागून उत्पन्न झाले; परंतु असे होणे संभवनीय दिसत नाही. रानटी स्थितीत असताना कंद,

मुळे, फळे वगैरे खाऊन उपजीविका करावी, असा मनुष्याचा क्रम असावा असे दिसते. पुढे ती पुरेनाशी झाल्यावर जनावरे हेही निर्वाहाचे साधन झाले असावे. अखेर दोन्हीही दुर्मिळ अशी जेव्हा पाळी आली असेल तेव्हा प्रथम डोंगरी वगैरे प्रदेशातून जी आयती धान्ये सापडली असतील, त्यावर काही काळपावेतो निर्वाह चालून मागाहून जमिनीत धान्य लावण्याकरिता हत्यार म्हणून लाकडांची किंवा काढीची योजना झाली असावी. नंतर दगडाच्या कपच्या व त्यानंतर तांबे, लोखंड वगैरे धातूचा शोध लागून त्यांचा नांगर व हत्यारे तयार करण्याचे कामी उपयोग झाला असावा.

आता धर्माबद्दल पाहू गेले असता ‘धर्म’ शब्दाचे ‘देवभक्ती’, ‘स्वकर्म’, दाने, ‘नैसर्गिक धर्म’ (Laws of Nature) इत्यादी अनेक अर्थ होतात; परंतु धर्माचा अर्थ परस्पर भोजनव्यवहार किंवा पाणी घेण्याविषयी ठरविणे असेल तर तो विचाराचे दृष्टीस पसंत पडणार नाही. धर्मातीली जातीप्रमाणे फरक होत जाणारच. मला सांगितलेली सूर्य, चंद्र, पृथ्वी, वायू, आकाश, समुद्र, नद्या व पर्वत यांची पूजा करण्यापासून धर्मास आंभ होतो. नंतर त्यास पुष्कळ देवाची पूजा करणे व शेवटी अमुक कोणी एक ‘क्ष’ हा परमेश्वर नसून केवळ काहीतरी अमानुष ईश्वरी शक्ती असावी असे होते. वेदाच्या किंवा गीतेच्या वेळेचा धर्म आता कायम नाही, हे उघड आहे. परमेश्वर सर्वव्यापी आहे आणि ब्रह्म हे सर्वत्र असून ते प्राणी, झाडे, गवत, दगड, माती, शेण इत्यादी वस्तूंतीली आहे, असेही आहे असे म्हणणे म्हणजे एक प्रकारे (Reductio ad absurdum) प्रमाणच होय. ब्रह्म हे प्रत्येक प्राणिमात्रात आहे आणि म्हणून प्रत्येक प्राण्याची पूजा केली पाहिजे असे वाटले, तर ते ब्रह्म आपले देशबांधवात किंवा धर्मबांधवात नाही काय? असे आहे तर आपण इतर जातींच्या लोकांना म्हणजे धेड, महार, चांभार, भंगी इत्यादिकांना निर्दयतेने का बरे वागवावे? आपल्यासारखीच तीही ईश्वराची लेकरे आहेत व त्यांना आपण ममतेने वागविले पाहिजे; परंतु तसे करण्यास आपल्यापैकी किती लोक तयार असतील बरे? जुने तेवढे चांगले असे म्हणण्याकडे बहुशः प्रत्येकजणांची प्रवृत्ती दृष्टीस पडेल. अलेक्झॅंडर बादशहासंबंधाने मला कोठे तरी एक गोष्ट वाचलेली आठवते. या बादशहाने हिंदुस्थानावर स्वारी केली तेव्हा त्या वेळच्या ब्राह्मण वगैरेंनी त्यास नारळ दिला, या गोष्टीवरून अशा लोकांच्या शत्रुमित्री समतादृष्टीची कोणी कदाचित तरफदारीही करू शकतील; परंतु माझ्या समजुतीने निदान ती त्यांच्या स्वाभिमानास व देशाभिमानास शोभणारी नव्हती, असे म्हणणे भाग पडते. वास्तविक विचार करून गेल्यास त्यांनी ही गोष्ट करणे योग्य नव्हते. अशा ठिकाणी जुन्या चालीची अगर रीतीची कल्पना अबाधित ठेवणे खचित अयोग्य होईल. मी म्हणतो, अशा वेळी देशकालानुसार धर्मसमजुतीतीही फेरफार होणे अवश्य होते. समजुती हे धर्माचे खरे स्वरूप नव्हे, तर काही काळपावेतो टिकणरे असे केवळ बाह्यांग आहे. धर्माचे खरे स्वरूप तात्त्विकदृष्ट्या राखावयास म्हटल्यास बाह्यांग टाकलेच पाहिजे. बाह्यांग नेहमी परिस्थितीवर अवलंबून असते. आपल्या देशाची पूर्वीची परिस्थिती ज्या अर्थी बदललेली आहे त्या अर्थी आपणास आपल्या धर्माचे स्वरूप कायम राखण्याकरिता कालमानाप्रमाणे काही फेरफार केले पाहिजेत. धर्मवृक्षाची पूर्ण वाढ होण्यास राजाश्रयाची अनुकूलता लागते व यामुळे क्वचित नवीन कायदे करण्याचेही प्रसंग येतात; परंतु हे कायदे

असले म्हणजे तेवढ्याने भागते असे नाही. त्याचा खरा कायदा करून घेण्यास वस्तुतः लोकांकडूनच तशा प्रकारचे वर्तन होत गेले पाहिजे. यापासून खरोखर अमुक फायदा आहे असे लोकांस पूर्णपणे समजले म्हणजे स्वाभाविकच या नवीन दिशेने लोक प्रयत्न करू लागतात. मनुष्य जसजसा शहाणा व अनुभवी होत जातो तसतसा तो कालमानाप्रमाणे आपली स्थिती सुधारण्याचे कामी उद्युक्त होतो व स्वतःची प्रगती योग्य मार्गाकडे होत आहे की नाही, हेही पाहत असतो.

धर्मास एक तर्हेचे मोठे स्वरूप देण्याच्या इच्छेने मी येथील शाळातील मुलांना श्रीमद् भगवद्गीता शिकविण्याचा प्रयत्न केला; परंतु आपले येथे अनेक धर्मपंथ व त्यांच्या पोटभेदाची संख्याही मोठी यामुळे तो निष्फल झाला. तर जो जो शाळांची बुद्धी होत जाईल तो तो प्रत्येक विषयात पूर्वीपेक्षा जास्ती प्रगती होईल. प्रत्येकाने हरतर्हेचे प्रयत्न करून विद्या संपादन केली पाहिजे व होईल तितके तिचे दानही केले पाहिजे. विद्या ही एक अशी अपूर्व चीज आहे की, तिचे योग्य वर्णनच करिता यावयाचे नाही. आपल्या येथे सामान्यतः जिकडे पाहावे तिकडे अतिशय अज्ञानच पसरले आहे. त्यामुळे प्रसंगी मनात आणिलेले कार्य ताबडतोब सिद्ध होण्यास अडचण पडते. बाबत क्षुल्लक असतो; परंतु अशा ठिकाणी खरा उपयोग होण्यास बुद्धीचा विकास असावा लागतो. हा विकास असला तर एखाद्या वेळी हलक्या दर्जाच्या माणसाकडून अगर अल्पवयाच्या मुलाकडूनही उपयोग होण्याचा संभव असतो. आजच्या व्याख्यानाचे संबंधाने मी माझा एक लहानसा अनुभव सांगतो. व्याख्यानासंबंधाने काही किरकोळ बाबतीत मला काही हुक्म करावयाचे होते; परंतु सांगून पाठविण्याचे पूर्वी योग्य इसम जवळ नसल्याने मला पाच मिनिटे वाट पाहावी लागली. शेवटी जनानखान्यात एक लहान वयाची हुशार मुलगी होती, तिला जेवताना मध्येच उठवून मी ते हुक्म सांगितले व त्याप्रमाणे त्या मुलीचे थोडक्याच वेळात माझ्या सांगण्याप्रमाणे व्यवस्था करावेल्या. हे केवळ एक लहानसे उदाहरण सांगितले; परंतु त्याचे तात्पर्य फार मोळ्या महत्त्वाचे आहे. सरकारी बैंकेत पैसे ठेविले असता शेकडा चार टक्के व्याज मिळते; पण विद्येपासून ते आपणा शेकडा शंभरही मिळू शकेल. विद्येचा खरा प्रसार झाल्यावाचून धर्माच्या विचाराचा अथवा धर्मशिक्षणाचा प्रसार करू पाहणे म्हणजे जमीन चांगली नांगरून तयार केल्याशिवाय तिथे वृक्ष लावून त्याच्या उत्तम वाढीची आशा करणे असे होय.

आपली सध्याची स्थिती पहा; आपल्या लोकांकडे जरा नजर फेका; त्यांचे विचार केलेत. ‘कूपमंडुका’ प्रमाणे त्यांच्या विचाराची धाव अगदी आकुंचित असते. चांगले सुशिक्षित म्हणविणाच्या लोकांचेदेखील विचार पुष्कलप्रसंगी त्याच मासल्याचे आढळतील. हिंदुस्थानच्या बाहेर काही चांगले असेल असे त्यांना वाटत नाही. जे काही जुने अथवा आपले (हिंदुस्थानातील) तेच काय ते त्यांना प्रिय. तसे न करिता हिंदुस्थानच्या बाहेर पडा, म्हणजे तुमच्या दृष्टीस खचित असे दिसून येईल की, कित्येक देशसुधारणेच्या कामात आपले पुढे जात आहेत व आपण अगदीच मागे पडत चाललो असून दिवसेदिवस गुलामाची स्थिती आपणास येत चालली आहे. जातिबंधने व धर्मबंधने ज्याची किंमत आपण मोठी समजतो, तीच सर्वस्वी आपल्या निरुत्साहितेस व नाशास कारणीभूत होत आहेत. इंजिप्ट देश पहा- त्याच्या फार पूर्वीच्या सुधारणेचा विचार करा, म्हणजे तुमच्या दृष्टीपुढच्या प्राचीन मोठेपणाचा पोकळ भ्रम (Phantom of greatness)

नाहीसा होईल. म्हणून विद्यासंपादन करण्याकरिता बाहेर (परदेशीही) गेले पाहिजे; परंतु आपल्या धर्माची स्थिती आजमितीस अशी काही चमत्कारिक झाली आहे की, देशपर्यटन करणे हे धर्मबाह्य आहे असे समजतात. परदेशी गमन करणारास परत जातीत घ्यावयाचे नाही, हा दुराग्रही कटाक्ष ब्राह्मण मंडळीत विशेष असल्यामुळे आपल्या देशाचे अनेक प्रकारे नुकसान होत चालले आहे. आजचे स्थितीचे मानाने पाहू गेले असता परदेशगमनाची धर्मबाह्यता लोक विसरतील तरच खरा तरणोपाय आहे. त्या तरणोपायास न जुमानता नुसती धर्मबंधनेच आपण दृढ बऱ्हन बसत आहोत. अशा बंधनाचा परिणाम असा झाला आहे की, आपलेपेक्षा सुधारलेल्या लोकात काय अधिक आहे व आपणास सुधारण्यास काय काय केले पाहिजे हे, सहसा कोणास समजत नाही. आपल्या या घातुक धर्मसमजुतीमुळे आपल्यातून एकमेकास साहाय्य करण्याचे ब्रीद नष्ट झाले आहे. धर्मातील इतर जारीचे लोकांना आपलेकडून साहाय्य होत नसल्यामुळे कितीतरी लोक परधर्मी झाले व होतही आहेत. नुसता धर्मावर विश्वास ठेवितो म्हणून ढील भोगावयाचा; पण धर्मकृत्ये मात्र हातून घडावयाची नाहीत, तर त्याचा काय उपयोग?

स्वामींनी धर्मावर श्रद्धा व ईश्वराची भक्ती यांचे इतके जरी वर्णन केले; तरी त्या बाबतीत पुढे काहीच प्रयत्न न करिता केवळ वेदपठण किंवा पूजाअर्चा करणे, यापासून आपल्या देशबांधवास आपला काय उपयोग होणार? नुसत्या भक्तीने किंवा ईश्वर-भजनाने काही होणार नाही. आपणास आपल्या लोकांची नीती सुधारली पाहिजे. जुन्या तत्त्वज्ञानाचा अथवा धर्माचा अभ्यास म्हणजे फक्त ज्ञानासंबंधी चमत्कारिक माहिती मिळविणे होय. जोपर्यंत आपण आपली नीती, सद्गुण, औदार्य व सर्वाची सहानुभूती ही अधिक वाढविण्याचा प्रयत्न करीत नाही तोपर्यंत अशा निष्फल वादात अगर नुसते 'विड्ल म्हणत राहण्यात काही अर्थ नाही. थोड्या दिवसांपूर्वी आम्ही माळवा प्रांती गेलो असता, तेथे एका खेडेगावात सुमरे १५० मुली नुकत्याच मिशनरी लोकांनी बाटविल्याचे समजले, ही गोष्ट फार शोचनीय होय. आपल्या धर्मातून केवळ पोटास मिळत नाही, म्हणून इतक्या मुलींना परधर्मी व्हावे लागले; ही गोष्ट धर्माभिमानी लोकांना शोभत नाही. आमच्या लोकात स्त्री जातीची स्थिती फारच मागासलेली आहे व त्यास अनेक प्रसंगी योग्य औषधोपचार होणे जरूर असता त्याबद्दलची सोय आमचे समाजाने केली नाही, यामुळे स्त्रियांना अतोनात देहयातना भोगाव्या लागतात; परंतु अशा गोष्टींकडे कोणाचे तरी लक्ष गेले आहे काय? खच्या धर्मश्रद्धेने वागणारास ही स्थिती अवश्य दिसली पाहिजे; परंतु तशी श्रद्धा असेल तेव्हाची ती गोष्ट. आजचे स्थितीत आम्ही फार तर वाचाळ बनतो; परंतु 'क्रियेवीण वाचाळता व्यर्थ आहे' या रामदासांच्या उक्तीचे आम्हाला मुळीच स्मरण होत नाही. मी म्हणतो, नुसती आमचे धर्मावर आमची श्रद्धा आहे असे म्हणण्यात काही तात्पर्य नाही; प्रसंग पडल्यास ती आपपरतेचा भेद न ठेविता व्यक्त होईल तरच उपयोग. याकरिता आपणा सर्वाना आपल्या धर्मातील हरएक जातीशी सहानुभूती दाखविली पाहिजे. रस्त्यात आपण हजारो आंधळे, लंगडे, रोगग्रस्त व दुर्बळ असे लोक पाहतो व वास्तविक पाहता अशाच लोकांना मदत केली पाहिजे आणि त्यानेच खरा धर्म होतो. समर्थास दान करणे म्हणजे डोंगराच्या माथ्यावर किंवा अफाट समुद्रावर पर्जन्यवृष्टी करणे होय, असे आपल्या नेहमीच्या परिचयातल्या ग्रंथांतून वर्णन आलेले

मी आपणास सांगितले पाहिजे असे नाही. माझे म्हणणे इतकेच की, आपल्या देशबांधवांपैकी ज्या प्रकारच्या लोकांस खरोखर मदतीची अपेक्षा आहे, अशासच मदत करणे हे प्रत्येकाने आपले पहिले कर्तव्य समजून ते केले पाहिजे.

असो; या विषयाचा पूर्णपणे विचार करण्यास वेळ फार लागतो. तरी या सर्व गोष्टी विचार करण्यासारख्या असल्यामुळे मनात ज्यांना काही शंका असतील त्यांनी त्या स्वामींना विचारून आपल्या संशयाचे निरसन करून घ्यावे. स्वामीही जर शंकांचे समाधान करून सर्वांची खात्री करून देतील तर त्यापासून फार फायदा होईल.

आपल्या देशात धर्माच्या नावाखाली आश्रय घेणारे जटाधारी गोसावी लोक; तसेच डोकी मुऱ्डवून भगव्या छाट्या पांघरून संन्यासी बनलेले पुष्कळ लोक आहेत. यांपैकी कित्येक मनुष्यवस्तीपासून लांब लांब ठिकाणी अरण्यात अगर गिरिंदरी वास करणारे असतील; परंतु त्यांच्या जोडीला याच धैयने मुलांसाठी हिंडत राहणारेही शेकडोशे आढळतील. तत्त्वदृष्टीने आपण या लोकांकडे पाहतच नाही व केवळ बाह्य स्वरूपावरून त्यांच्याविषयी आपण पूज्यबुद्धी बाळगतो; हे कितपत योग्य आहे याचा आपण विचार करा. माणसांच्या उपसर्गापासून दूर राहणाऱ्याचा कोणासही काही उपयोग नसतो. सबव त्यांना आपण काय म्हणून मान घ्यावा? तेच जर आजच्या व्याख्यानकार स्वामीप्रमाणे सर्वत्र संचार करून लोकांस उपदेश करतील; त्यांना सद्वर्म शिकवितील? व त्यास सन्मार्गास लावतील; तरच त्यांना मान देणे योग्य होईल. सामान्यतः पाहू गेल्यास या दोन्ही वर्गातील बहुतेक लोक गावातून हिंडणारे असून घरात शिरून काही चोचाही करतात. तर यावरून त्यांच्या संन्यास हा केवळ लबाडीचा म्हणजे बोके संन्यास असून तो निवळ भोळ्या भाविक लोकांना फसवून पोट भरण्याचा धंदा म्हणूनच त्यांनी अंगीकारिला की काय, असा भास होतो. आम्हाला अशा प्रकारचे स्वामी अथवा गोसावी नको आहेत. सध्याचे स्थितीत हेच लोक देशोदेशी गावोगावी हिंडून लोकांस विद्यादान करू लागतील, अगर त्यांच्या दुःखाचे परिमार्जन करतील, तर त्यापासून केवढा बरे देशाचा फायदा होणार आहे? भोळ्या धर्मवेड्या लोकांना अज्ञानामुळे आजमितीस ज्या काही गोष्टी भासतात, आपला खरा अर्थ लोकांना मुळीच कळू शकत नाही. अडाणी वाढविण्या शास्त्रे, धर्म वर्गैरे गोष्टी भलत्याच प्रकारे भासत राहणे हे खूप मोठेच नुकसान आहे. बहिच्यापुढे गायन करणे किंवा दिवसातून लोकांपुढे सुंदर तसविरा मांडणे, यापासून त्यांच्या फायदा तो काय होणार? ज्या लोकांना आजकालच्या धर्माचा अगर शास्त्राचा श्रीगणेशाही धड समजत नाही, व्यवहारातील सारासार तत्त्व समजण्याचे सामर्थ्य नाही, अशा लोकांपुढे गहन विचाराच्या गोष्टी मांडल्यापासून फायदा होण्याचा मुळीच संभव नाही. अशा लोकांना विचारशक्ती येईल असे शिक्षण दिले पाहिजे. त्यांना विद्यामृत पाजणे तेही त्यांच्या शरीर, मन इत्यादिकांच्या स्थितीस शोभेल असेच पाजले पाहिजे व त्यांच्या दुःखाचे परिमार्जन करून त्यास सुस्थितीत आणले पाहिजे. हे कार्य, या गोसावी, तपस्वी, अरण्यवासी वर्गैरे मंडळींकडून होणे सर्वथैव इट आहे. आजच्या स्थितीत हे लोक असे आपण पाहतो तसे ते नको आहेत, तर मी आता सांगितल्याप्रमाणे आमच्या आजच्या व्याख्यानकारासारखे केवळ लोककल्याणाकरिताच जगात वास करणारे व सर्वतोपरी योग्य असेच लोक पाहिजेत. पुष्कळ

अंशी अशा मूर्तीवरच इतर सर्व लोकांचे हित अवलंबून असते. आज तीन दिवस या स्वामींना आपणापुढे व्याख्याने दिली, हे त्यांचे आपणा सर्वावर मोठे उपकार झाले आहेत व त्यांच्यासारख्या साधू पुरुषांनी देशात सर्वत्र फिरून व्याख्यानांनी किंवा अन्य साधनांनी लोकांवर उपकार केले असता जगाचे फारच कल्याण होऊन सर्वांना आता आपला ऊर्जित काळ जवळ आला असे वाटू लागेल. असो.

आता वेळ फार झाला आहे, सबब हा विषय मी येथेच संपवितो. आज इतका वेळ जे काही चार शब्द बोललो ते अगदी आयतेवेळी व विचार करण्यास संधी न मिळता बोललो, यामुळे त्यात काही दोष वगैरे झाले असतील, अगर बोलण्याच्या भरात काही कमी जास्ती शब्द तोंडातून निघून गेले असतील, तर त्याबद्दल माफी असावी.

(श्रीमंत महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचे सक्षिप्त चरित्र, लेखक : काशीनाथ नारायण गोत्री, प. आ... दु. आ. १९१०) इंदुप्रकाश छापखान्यात प्रकाशित केले.)



स्थळ : अहमदाबाद

काळ : ता. १५ डिसेंबर, १९०२

प्रसंग : औद्योगिक प्रदर्शनाचा उद्घाटनसमारंभ

३०७२

### सद्गृहस्थळे,

आपल्या या प्रदर्शनाच्या उद्घाटनप्रसंगी आपण देऊ केलेला अध्यक्षपदाचा मान स्वीकारण्यास मी क्षणभर विलंब लावला असला, तर त्याचे कारण या प्रसंगाचे महत्त्व हेच आहे. आपण मला इथे बोलविले आहे ते एका जोखमीच्या जागी ऐनवेळी उभे राहण्यासाठी, सांप्रतकाळच्या एका जबरदस्त प्रश्नाला तोंड देण्यासाठी व “प्रश्न फार निकटीचा आहे” एवढेच ज्याविषयी एकमत होऊ शकते अशा एका भानगडीच्या प्रश्नासंबंधी माझा निर्णय देण्यासाठी बोलाविले आहे.

तथापि, तो प्रश्न किती निकटीचा आहे हे आपल्याला अजून नीट पटले नसावे. देशात दुष्काळ, वाढते दारिद्र्य, रोगांचा प्रसार या सर्वांवरून एक गोष्ट आपणाला कळून येते की, आपल्या ठिकाणी काही तरी दोष आहेत व ते दूर करण्याचा काही उपाय शोधला पाहिजे; परंतु याहूनही दुसरा मोठा प्रश्न आहे. तो आपल्या आर्थिक स्थितीचा. हा प्रश्न म्हणजे एक मोठे दिव्यच आहे. ते जर नीट पार पडले नाही, तर भविष्यकाली आपले काय होणार? दिवसेदिवस आपण अधिक दरिद्री बनत जाणार व बाह्य मदतीवर आपणाला अवलंबून राहावे लागणार. आपले औद्योगिक स्वातंत्र्य आपल्या डोक्यादेखत नाहीसे होईल व शेवटी जे कोणी आपले स्वामी असतील त्यांची सेवाचाकरी करून लाजिरवाणे आयुष्य काढण्याचा प्रसंग आपणावर येईल. उलट आर्थिक प्रश्न जर समाधानकारक रीतीने सुटेल, तर आपला सारा भविष्यकाळ उज्ज्वल होईल.

एका शतकाची सुधारणा व व्यापारउद्योग, यांचे निर्दर्शक असे एक सुंदर प्रदर्शन दोन वर्षांपूर्वी पैरिसमध्ये भरले होते. ते पाहून मला मोठा विस्मय वाटला. त्या थोर राष्ट्राच्या त्या मोळ्या व कलापूर्ण प्रयत्नाचा विस्मय वाटण्याचे कारण विचाराल, तर ते म्हणजे त्या ठिकाणचा प्रमाणशीरपणा व उत्कृष्ट व्यवस्था, टापटीप, दीपयोजना, बारीकसारीक तपशिलाविषयीही सावधानता, शिक्षणविभागात प्रदर्शित केलेली पूर्णता वगैरे गोष्ट होत; पण या गोष्टीपेक्षाही

प्रदर्शन पाहून माझ्या मनावर अधिक परिणाम झाला तो हिंदुस्थान व युरोप या दोहोत असणाऱ्या आत्मंतिक भिन्नतेचा. त्या विस्तीर्ण दाळनात अनेक राष्ट्रांच्या उद्योगाची व कल्पकतेची फळे सर्वत्र दिसत होती, यंत्रशक्तीने निर्माण केलेल्या वस्तूंची सफाई व नाजूकपणा मोठा वाखाणण्यासारखा होता. निरनिराळ्या कलात जीविताचा उत्साह व आशा प्रतिबिंबित झाल्या होत्या, विज्ञानात ज्ञानाची यथार्थता दिसत होती. या सर्वांचा माझ्या मनावर किती परिणाम झाला हे मला शब्दांनी सांगता येत नाही.

मानवाने निसर्गावर मिळविलेला जय मला विस्मय तर वाटलाच; परंतु युरोप व हिंदुस्थान या दोन ठिकाणाच्या सुखसोयीच्या कल्पनेची भिन्नता मला त्याहून विस्मयकारक वाटली. माझ्या मनासमोर हिंदुस्थानातील सामान्य घराचा अंतर्भर्ग आला व मग माझ्या सभोवार पसरलेल्या गृहोपयोगी वस्तूंचा पसारा पाहताच आम्ही मोठ्या ढौळाने ज्याचे भूषण मानतो तो आमचा साधेपणा मला अगदी वेडेपणाचा वाटू लागला. एका बाजूला आमच्या रिकाम्या खोल्या, त्यात ना टेबल ना खुर्ची, तर दुसऱ्या बाजूला एखाद्या इंगिलिश झोपडीतही सुखसोयीची सर्व साधने! मला आमच्या बडोद्याची बाजारपेठ आठवली. निरनिराळे कारगीर आपल्या शेकडो वर्षांच्या जुनाट हत्यारांनी आपापले धांदे करीत आहेत, घरे बसकट आहेत, सर्वजण कसेबसे आयुष्य कंठीत आहेत; उलट हजारो यंत्रांच्या साहाय्याने जीवित सुखमय करण्याचा इकडे प्रयत्न चालू आहे व चारी खंडांतील साधने येथे हात जोडून उभी आहेत! या विरोधाबरोबरच, हिंदुस्थानाला युरोपीय राष्ट्रांची बरोबरी करावयाची असेल, तर त्याने केवढी तरी खिंड ओलांडली पाहिजे, याची स्पष्ट जाणीव मला झाली.

हिंदुस्थानातही थोड्याफार फरकाने क्रांती होत आहे. आपल्या घराचे स्वरूप बदलत आहे. सामानसुमानही वाढत आहे; परंतु ही क्रांती फारच हळूहळू होत चाललेली आहे. साधेपणा सोडून निष्कारण डामडौल आपण करीत आहोत, असे निषेधाचे उद्गार अनेक वेळा ऐकू येतात; परंतु असले उद्गार फुकट आहेत; कारण ते काढणारे लोक स्वतःच आपापल्या घरात हळूहळू त्या सुधारणांना बळी पडत आहेत. आपण साधेपणाचा अगदी त्याग करावा असे माझे म्हणणे नाही; परंतु आजच्या वाढत्या सुखसोयीच्या कालात त्याचे आचरण बेतशीर असले पाहिजे. केवळ दैववादी बनून दारिक्रियालाही सद्गुण म्हणून कवटाळता कामा नये. सुधारणेची प्रवृत्ती ही कालमानाने वाढत जाणार व देशकालानुसार इष्ट तो फरक करीत आपण शक्य तितके पाश्चात्य वळणावर जाणार हे निश्चित.

ही राहणी अर्धातीच श्रीमंत व खर्चाची आहे. ती कायम ठेवण्यास स्वरस्थतेची व सुबत्तेची गरज आहे. गरीब देशाला असल्या सर्वच श्रीमंती गरजा भागविता येत नाहीत. उद्योगधंदाच्या भरभराटीशिवाय कोणताही देश दरिद्रीच राहणार. म्हणून यापुढे आपल्या देशाला केवळ कृषिप्रधान राहता येणार नाही, तर उद्योगप्रधान राष्ट्रांच्या मालिकेत आपणालाही एखादी जागा पटकवावी लागेल. असे न केले, तर आपल्या आशा जागच्या जागीच जिरतील व आपले ध्येय आपल्याला केवळाही गाठता येणार नाही. राजकीय किंवा धर्मिक व सामाजिक कारणाकरिता आपल्या आकांक्षांना दूर लोटणे हे अन्यायाचे व वेडेपणाचे आहे. असे करणे शेवटी निष्पक्ष ठरणार. असल्या इच्छांना भरपूर उत्तेजन मिळणे हेच योग्य आहे. थोडक्यात म्हणजे, आपल्या देशाच्या

औद्योगिक वाढीला आपण उत्तेजन दिले पाहिजे, तिला प्रत्यक्ष साहाय्य केले पाहिजे आणि आपल्या देशाची प्रगती, समृद्धी व भरभराट घडवून आणली पाहिजे.

असा एक समज आहे की, उष्ण कटिबंधात राहणारे लोक म्हणजे कल्पकताशून्य, त्यांच्या ठिकाणी धाडस नाही, नेतृत्व त्यांच्यात मुळीच नाही; हे सर्व गुण समशीतोष्ण कटिबंधातच सापडावयाचे. उष्ण प्रदेश म्हणजे उच्चवर्णीयांच्या पराक्रमाची क्षेत्रे, त्यांची तेथे राज्ये स्थापावीत, सुधारणा कराव्यात, व्यापार व उद्योग वाढवावेत. आम्ही मात्र सदा दीन असावे, नेहमी हीनतेने इतरांचे अनुकरण करावे, सारखे राबून कच्चामाल तयार करावा व त्यांच्या बाजारात विकावा. प्रथमदर्शनी हे मत खेरे दिसते. आपला व्यापार आज युरोपियन लोकांच्या हाती आहे, आमचे धंदे परक्याच्या स्वाधीन आहेत, आमच्या आगगाड्या आज आरंभापासून अंतापावेतो केवळ युरोपियनांच्या श्रमावर व द्रव्यावर अवलंबून आहेत. सरकार पाहावे, तर तेही इंग्रजी आणि सुधारणा म्हणून सर्व गोष्टीत आम्ही अनुकरण करणार तेही इंग्रजांचेच. आमचा विस्कळीत व हतबल समाज इंग्रजांच्या उत्साही व सुसंघटित समाजाच्या मानाने अगदीच बेंगरुळ दिसतो. आमची सारी उत्तमोत्तम शक्ती फक्त हाताने दुसऱ्याचे हुक्कूम पार पाढणारी आहे, ढोक्याने नवीन कल्पना काढणारी नाही.

दिसते ही सर्व परिस्थिती जरी आपण मान्य केली तरी तिचा जो अर्थ लावण्यात आला आहे तो, म्हणजे स्वाभाविक हीनतेचा अर्थ, मात्र आपण कबूल करू नये. स्वतः मी असल्या उतावळ्या सामान्य सिद्धांताच्या विरुद्ध आहे. ह्या गोष्टी किंतीही खच्या असल्या तरी निसर्गाचा असा कोणताही नियम नाही की, जो तुम्हाला ही स्थिती पालटण्याला प्रतिबंध करील. एखाद्या देशाला उत्क्रांतीचा नियम लागू नाही असे म्हणणे अगदी अशास्त्रीय आहे व इतिहासाच्या दृष्टीने तर ते वेडेपणाचे ठरेल.

आमच्यात कल्पकता कमी आहे, धाडस नाही. धुरीणत्व तर आम्हाला सोडूनच गेले, असे आपण घडीभर समजू. तथापि हे म्हणणे पूर्णिशाने खेरे आहे का? आणि ही स्थिती अपरिहार्य कारणामुळे अखंड चालत आली आहे का? का ती हल्लीच्या काही प्रवृत्तीमुळे उत्पन्न झाली आहे? आमच्या ठिकाणाची सारी कल्पकता व शक्ती आजवर उद्योगधंदे व शास्त्रे याशिवाय अन्य विषयांवर खर्च झालेली आहे. धर्म व तत्त्वज्ञान यातच आमची सारी बुद्धी गुंतून गेली. आमच्या राष्ट्राचा तोच स्वभावधर्म आहे. धर्मोपदेशकांची एक अखंड परंपरा थेट गौतमबुद्ध, चैतन्य, कबीर यापासून अगदी आजचे रामपोहनराय, दयानंद सरस्वती, केशवचंद्र सेन यापावेतो चालत आली आहे. दैववादाच्या व निष्क्रियतेच्या शिकवणीने लोकांचे कर्तृत्व आटले हे खेरे. तथापि, ही निरुत्साही स्थिती केवळ ही दूर होणार नाही, असे समजण्याचे काहीच कारण नाही.

आपण केवळ धर्माच्याच बाबतीत मोठे होतो असे नाही, आपल्यामध्ये शिवाजी, हैदरअल्ली, महादजी शिंदे, रणजितसिंह यासारखे पराक्रमी पुरुषही होऊन गेले आहेत. हिंदी साम्राज्य इंग्रजांच्या पराक्रमाने निर्माण झाले खेरे; पण त्याला हिंदी परिश्रमाचाच पाया होता. हिंदी रक्त व हिंदी संपत्तीच त्या कारणी खर्च झाली आहे. अशा या आपल्याच साम्राज्यात आपल्याला आपला योग्य तो वाटा मिळविता येणार नाही का?

शास्त्रीय ज्ञानाची प्रगती आपल्याकडे अगदी अलीकडची व तोटकी असतानाही युरोपच्या शास्त्रज्ञांनाही परिचित अशा हिंदी शास्त्रज्ञांची काही नावे आपणास सांगता येतात, ही काही सामान्य गोष्ट नव्हे. स्थानिक मान्यता पावलेल्या इतर शास्त्रज्ञांविषयी तूर्त मी काहीच बोलत नाही. या गोष्टी लहान खन्या; पण पूर्वीचा तो हिनतेचा सिद्धांत चुकीचा ठरवावयास त्या समर्थ आहेत. व्यक्ती सोऱ्हन आपण जातीचा विचार करू लागलो, तर आपले पारशी लोक मोठे उद्योगी व धाडसी आहेत हे आपणास नाकारता येईल काय? मि. टाटासारखा उद्योगी व उदार धुरीण ज्या जातीत निर्माण झाला, ती जात, संधी सापडताच व्यापाराच्या जगत अग्रस्थान घेणार नाही का? तसेच भाटिये, खोजे, सिंधी व्यापारी या लोकांत काय साहस नाही की व्यापारी बुद्धी नाही? तेव्हा, अशा व्यक्ती व अशा जाती आपणामध्ये असूनही व्यापार उद्योगात असले दारिंद्र्य का? याचा विचार केला पाहिजे. त्याचे उत्तर आज समाधानकारक न आले तरी चालेल.

आता ही उष्णकटिबंधामुळे येणाऱ्या हीनतेची कल्पनाच जर चुकीची आहे, जर आजच्या काळीही आपली छाप कायम ठेवणारे पुरुष आपल्यामध्ये मागे होऊन गेले आहेत, तर आजच्या या विपरीत परिस्थितीचे कारण शोधून काढले पाहिजे. प्राचीनकाळी आपल्यामध्ये असलेला व आज युरोपियन लोकांत आढळणारा विशेष कोणता हे पाहिले पाहिजे. तो पाहण्यास आपल्याला फार दूरवर जावयास नको. ज्याला आपण विज्ञान म्हणतो त्या जीवित व निसर्ग यांच्या नियम-व्यापाराचा अभ्यास व त्याचा जीविताच्या गरजा भागविण्याकरिता विनियोग म्हणजे उद्योग, हाच तो विशेष. तेवढाच आपणात कमी आहे व युरोपियनात अधिक आहे. आपला मागचा इतिहास पाहाल तर तेवढाच नेमका विशेष कालाच्या प्रवाहात धर्म किंवा तत्त्वज्ञान त्यांच्याबरोबर आपल्यापावेतो आलेला नाही.

आपला मागचा फारच थोडा इतिहास उपलब्ध आहे, आहे तोही अनिश्चित आहे. तथापि एवढे खरे की, आपण पूर्वी व्यापारी लोक होतो. अनेक कारागिरांनी भरलेले एक संपन्न राष्ट्र, त्याचा अंतर्गत व्यापार मोठा भरभराटीचा, त्याची आयात - निर्यात विशेष, अनेक मोठमोठ्या बंदरातून त्याचा माल युरोप, अरबस्थान, इराण या निरनिराळ्या देशांना चाललेला, नानाविध पदार्थ, संपत्ती त्याने अनेक ठिकाणी पाठविलेली व मोबदल्यात अनेक प्रकारचे जिन्नस स्वीकारिलेले, असे आपले पूर्वीचे हिंदुस्थान होते.

मध्ययुगातही आपल्या उद्योगधंद्याचा उत्कर्ष चालू होता. त्या वेळेचा प्रत्येक प्रवासी अनेक मोठमोठ्या शहरांचे वर्णन करतो व कारागिरांचे कौशल्य व कल्पकता वाखाणतो. पौर्वात्य देशांच्या व्यापारावरच व्हेनिसची भरभराट झाली. त्यावेळी पौरस्त्य राष्ट्रे वैभवसंपन्न होती आणि कलाकुसरीच्या कामात, कल्पकतेच्या व बुद्धिमत्तेच्या कामात आपल्या मालास पहिले पद मिळे हे ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे.

गेल्या शतकाच्या आरंभी मात्र आपणाला काय दिसते? मालाची ने-आण अरबांच्या हातून ईस्ट इंडिया कंपनीच्या हातात गेलेली. नीळ, लोखंड, पोलाद यांच्या निर्गतीवर ताबा जवळजवळ तिचाच. नवीनच होणाऱ्या तंबाखू, चहा, कॉफी या पदार्थांचा धंदाही तिच्यात स्वाधीन. अद्यापही थोडा धंदा हिंदी लोकांच्या हाती होता, अजूनही आमचे व्यापारी इंग्रजी व्यापाच्याशी टक्कर देत

होते व श्रेष्ठ ठरत होते. अजूनही शेकडो कुशल कारागीर आमच्यात होते, अद्यापही आमच्या गरजा आम्हीच भागवित होतो व इतर राष्ट्रांना अनेक पदार्थ पाठवित होतो; परंतु आज हा सर्व व्यापार गेला कुठे व आमचा झाला कशाने?

पहिले ठळक कारण म्हणजे युरोप व हिंदुस्थान या दोन्ही ठिकाणच्या औद्योगिक पद्धतीतील व साधनातील फरक; परंतु एवढेच स्पष्टीकरण पुरेसे नाही. आपला पुढच्या इतिहास जर आपण तपासून पाहिला तर आपणाला असे दिसेल की, युरोपची विशेष यांत्रिक सुधारणा होण्यापूर्वी, रसायनशास्त्र व विद्युत या आजच्या आश्वर्यकारक शक्तीचा उद्योगधंद्यात शिरकाव होण्याचे कितीतरी पूर्वी, आमच्या उद्योगधंद्यांतील प्राण नाहीसा झाला होता. उद्योगधंद्यात किंवा धंदे शिक्षणात इंग्लंड श्रेष्ठ होते असेही नाही. कारण त्या काळी तर त्या शिक्षणाचा आरंभभी झाला नव्हता व इंग्लंडची तर त्यावर कधीच भिस्त नव्हती. अधिक खोल विचार केला तर आपणाला असे दिसेल की, खरे कारण भिन्नच आहे. त्याचे स्वरूप औद्योगिक किंवा आर्थिक नसून राजकीय आहे. ईस्ट इंडिया कंपनीने सर्व राजकीय अधिकार आपल्या हाती घेतले, वर्धिष्यू इंग्रज साम्राज्यात हिंदुस्थानचा लय झाला त्याचा हा परिणाम होय.

श्रीयुत दत्त यांनी आपल्या “ब्रिटिश हिंदुस्थानचा आर्थिक इतिहास” या प्रसिद्ध ग्रंथात दर्शविल्याप्रमाणे या राजकीय स्थित्यंतराचा आपल्या आर्थिक जीवनावर आत्यंतिक परिणाम झाला. प्रथमतः आपल्याला ईस्ट इंडिया कंपनीचे आर्थिक धोरण पाळावे लागले. निर्गत व्यापाराबाबत तिचे लक्ष मुख्यतः कच्च्या मालाकडेच असे. ईस्ट इंडिया कंपनीने आपल्या अंतर्गत व्यापारातही हात घातला. अंतर्गत व्यापारावर भक्कम जकाती बसविल्या, कंपनीने आपल्या स्वाधीनच्या निरनिराळ्या ठिकाणी व्यापारी रेसिडेंट नेमिले, त्यांनी ठिकठिकाणच्या कारागिरांच्या मालावर नियंत्रण ठेवले आणि त्याचा परिणाम असा झाला की, कंपनीच्या व्यापारीच्या बाहेरचे सर्व धंदे बसले.

यानंतर ब्रिटिश सरकारने संरक्षक धोरण स्वीकारून ज्या प्रतिबंधक जकाती बसविल्या त्यांनी तर हिंदुस्थानचे धंदेच मारले. पुढे कारखान्यातून वाफेचा उपयोग सुरु झाला. अशा रीतीने आतबाहेर सर्वत्र प्रतिस्पर्धी व प्रतिबंधक वातावरण असल्यावरच आमचे उद्योगधंदे घसरगुंडीला लागावेत यात नवल ते काय? आणि आज यंत्रशक्तीच्या बेसुमार वाढीमुळे व खुल्या व्यापाराच्या धोरणामुळे त्यांचा सर्वस्वी विनाश येऊन ठेपला आहे.

निर्गत व्यापार नाही म्हणजे देशात हालचाल नाही आणि त्यामुळे व्यापारी प्रगती व व्यवहारचातुर्यही नाहीसे होते. उत्पादक धंदे इंग्लंडच्या मुठीत गेले आणि मग काहीतरी संरक्षण किंवा सवलती मिळाल्यावाचून आपले धंदे पुन्हा काबीज करून घेणे दुर्बल ठरलेल्या देशाला कुठून शक्य आहे? मुळात हा सामना बरोबरीचा नव्हता. इंग्लंडच्या प्रचंद व्यापाराने आमच्या सर्व बाजारपेठा काबीज केल्या आणि आमचा कच्चा माल त्याच्या गिरण्यातून पक्का करून आणणे भाग पडू लागले. हे सर्व पाहून आमच्या लोकांत विषण्णता उत्पन्न झाली. त्यांचा उत्साह मावळला व ते पराकाळेचे निष्क्रिय बनले. त्या व्यापारी शक्तीला प्रतिकार करण्याचे सामर्थ्य न राहिल्याने आम्ही असे समजू लागलो की, आम्ही जात्याच दुर्बल आहोत. हिंदू लोकांत धाडस

नाही, व्यापारी बुद्धी नाही, त्यांना कोणत्याही कामाची व्यवस्था ठेवता येत नाही, असले उद्गार वारंवार काढून स्वतःचा उत्साहभंग करून घेण्याची एक प्रवृत्ती आहे. आतापावेतो मी आपल्या प्राचीन उद्योगधंद्याविषयी व त्यांच्या उत्कर्षाविषयी जे बोलतो ते कसे नामशेष झाले हे सांगितले, त्याचे कारण केवळ गान्हाणे गाण्याचे नसून स्वतःचा निरुत्साह करून घेण्याचे काही कारण नाही हे सांगण्याचे आहे. फार प्राचीन काळापासून अगदी आतापावेतो आपण व्यापारी व उद्योगी राष्ट्र आहोत, आज आपला व्यापार बसला व उद्योग नाहीसे झाले त्याचे कारण वेगळेच. ते कारण इतके प्रभावी होते की, मोठमोळ्या राष्ट्रांच्या वैभवसंपन्न व्यापाराचाही त्याने अगदी नाश केला असता.

काल्पनिक दुर्बलतेच्या अधीन होऊन आपण स्वस्थ बसून राहिलो व आपल्या परिस्थितीवर जय मिळविण्याचा कोणताही जारीचा प्रयत्न केला नाही हे आपल्या दुःस्थितीचे कारण आहे. ज्या ठिकाणी सर्वतोपरी प्रतिकाराची योजना करावयास पाहिजे होती. त्या ठिकाणी आपण दुर्बलतेने मान वाकविली. आपण घरकोंबडेपणाला, अर्धवट धार्मिक समजुतीला बळी पडतो व आपल्या अंगच्या कर्तृत्वाला पुरेसा वाव मिळेल असे धंदे आपण पत्करिले नाहीत किंवा नवीन बाजारपेठा व नवीन धंद्यांचे ज्ञानही मिळविले नाही.

आपल्या व्यापारी अभिवृद्धीला कशाचा विशेष अडथळा होत असेल तर तो समुद्र पर्यटनाच्या प्रतिबंधाचा. जर आपणाला ही जडावस्था दूर करावयाची असेल तर तो प्रतिबंध प्रथम दूर केला पाहिजे. भाटियासारख्या जातीही या पूर्वग्रहाने परदेशी जाण्यास उद्युक्त होऊ नयेत आणि अंगी करामत असूनही प्रगतीला त्यांनी हातभार लावू नये, हे दुर्दैव होय. काही अपवाद वगळ्यात आले. आजवरचे सर्व प्रयत्न केवळ उपरी, अर्धवट, असेच झाले व ते अर्धावरच टाकून देण्यात आले. लोकांच्या त्यांना पाठिंबाही असाच अपुरा व अविश्वासाचा असे. तेहा आपल्या धंद्यांचे पुनरुज्जीवन करणे असेल, आहेत ते धंदे वाढवावयाचे असतील, नवीन सुरु करावयाचे असतील, तर प्रथम ही स्थिती सुधारली पाहिजे. तरच हिंदुस्थानला पूर्वीचे वैभव प्राप्त होईल आणि निसर्गने दिलेल्या शक्तीचा पूर्ण उपयोग करून त्याला स्वयंपूर्ण होता येईल. हे ध्येय प्राप्त करून घेण्यासाठी आपणाला पुढील गोष्टींची आवश्यकता आहे. आपल्या साधनाचे ज्ञान, कोणते प्रयत्न कसे यशस्वी होतील त्याची माहिती, तसेच इतरांवर व स्वतःवर विश्वास की, जेणेकरून सहकार्याचे अभावी आपले परिश्रम फुकट जाणार नाहीत.

जर हे होऊ शकेल, जर आपण विज्ञानाची वाढ व यांत्रिक सुधारणा ध्यानी घेऊ व निश्चयाने आपली जुनाट साधने व पद्धती दूर करू, धर्मात केवळ अडगलीसारख्या असणाऱ्या समजुती व आचार यापासून जर आपण मुक्त होऊ, युरोपच्या सुधारणेने दिपून न जाता जर तिचे आपण आपल्या बुद्धीने नीट आकलन करू व आपल्या प्रगतीशी तिची गाठ घालू तर मग निराशेचे कारणच नाही; परंतु जर आपण यात चुकलो तर सुधारलेल्या व पुढारलेल्या राष्ट्रांत आपणाला स्थान मिळेल ही आशा व्यर्थ आहे.

मला असलेल्या थोड्या वेळात या विषयावर अधिक विस्तृत बोलणे शक्य नाही. मी फक्त थोड्याच महत्त्वाच्या मुहूर्यांचे विवेचन करतो. आपणापुढे अनेक उद्योगधंद्यांचे कार्यक्षेत्र आहे.

आपल्या कर्तृत्वशक्तीला वावही भरपूर असून तितकीच फळाचीही आशा आहे. या देशात साधनांची कमतरता नाही. उलट निसर्गाची त्याजवर कृपा आहे असे म्हटले पाहिजे. त्याची खनिज संपत्ती प्रशंसनीय आहे. त्याच्या जमिनीतून अनेक प्रकारचे कसदार जिन्नस निघतात, पाण्याची सोय हवी तेवढी आहे. आपल्याकडे अल्पवेतनावर काम करणारे मजूर हवे तेवढे आहेत व कामात कुशल असे अनेक पिढीजात कारागीर आहेत. त्यांना फक्त योग्य ते शिक्षण पाहिजे, मग ते आपल्या प्रतिस्पृष्ठपिक्षा श्रेष्ठ न ठरले तरी बरोबरीचे ठरतीलच. आता या साधनसंपत्तीत काही कमीपणा असेल; कुठे कोळशाचा पुरवठा बरोबर नसेल, तर कुठे उत्तम रेशीम तयार होत नसेल. तथापि विज्ञानाची आज एवढी प्रगती झाली आहे की, हे दोष थोड्या फार प्रमाणात चटकन दूर करता येतील. बरे, नेहमीच या उत्पादनात इतर राष्ट्रांशी आपण चढाओढ केली पाहिजे असे नाही. उत्तम नैसर्गिक साधनांचा उपयोग करावयाचा व देशात योग्य त्या उद्योगधंद्यांची वाढ करावयाची म्हटले तरीही आपणास भरपूर काम आहे. महत्वाची निकट म्हणजे अधिक ज्ञानाची, सरकारच्या अधिक उत्तेजनाची व पुरस्काराची व लोकांच्या अधिक सक्रिय सहानुभूतीची आहे. आम्हाला शेतकीत सुधारणा पाहिजेत, धंद्यांतही काही सोयी पाहिजेत. कारण हिंदुस्थानसारख्या कच्चा काल उत्पन्न करणाऱ्या देशांत शेतकीचा प्रश्न औद्योगिक प्रश्नापासून वेगळा करता येत नाही.

जमिनीतील जिन्नस अधिक कसदार व जास्त निघण्यास शेतकीत सुधारणा पाहिजे. विज्ञानाने शेतकीत केवढी सुधारणा होऊ शकते हे बीट साखर व कापूस यांच्या बाबतीत दिसेलच. हे दोन पदार्थच आपल्याकडे मुख्य असल्याने त्यात इतरांनी काय सुधारणा केल्या आहेत इकडे आपले लक्ष्य वेधितो.

ही बीट साखरेचा धंदा नीट काळजीने वाढविला गेला आहे व त्यांच्या वाढीला रसायनशास्त्राचीही मदत घेतली आहे. आपल्या हिंदी साखरेलाही हाच उपाय आहे. आपल्या प्रतिस्पृष्ठाच्या युक्त्या उचलण्यात आपणाला कमीपणा नाही. आपणही उत्तम ऊस तयार करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे व अगदी अलीकडच्या पद्धती त्या धंद्यांत अवलंबिल्या पाहिजेत.

हीच गोष्ट कापसाची. भविष्यकाळात हिंदी कापसाला फारच मोठी झटापट करावी लागणार. तिच्यात यशस्वी होण्याचा एकच उपाय म्हणजे आपल्या कापसाच्या जाती अगदी शक्यतो उत्कृष्ट निपजविण्याचा प्रयत्न करणे. आपल्याला हे खात्रीने करता येईल. फक्त काळजीने संशोधन केले पाहिजे व लागलेल्या शोधाचा शेतकऱ्यांनी उपयोग केला पाहिजे.

विज्ञान हीच आता आपली आशा; परंतु त्याच्याही पूर्वी आपल्या मार्गात एक अडचण आहे. ती म्हणजे हल्लीची आपल्या शेतकरीवर्गाची अनावस्था व अज्ञान.

जुने धंदे व कला बसल्याने, विशेषत: लढाईचे कामच न राहिल्याने शेकडो लोक शेतीला लागले. या लोकांना धड ज्ञान नाही व प्रगतीची चाड नाही. अनेक धंदे मरत आहेत. ज्यांनी वास्तविक इतर धंदे उचलावेत असे लोक शेतीला लागत आहेत. दुर्दैवाने त्यांच्या पूर्वीच्या धंद्यापासून त्यांना शेतकीचे यत्किंचितही ज्ञान आलेले नाही. अशा स्थितीत आमचा शेतकरी मूळचा वाक्‌बगार असला तरी धाडसी किंवा नवीन सुधारणावादी नाही, हे काही नवल नव्हे.

त्याच्या पद्धती अद्याप जुन्याच आहेत. त्यांची साधने नियमित आहेत आणि त्यांची अवजारे अगदीच जुनाट आहेत. याहून अधिक म्हणजे ते असहाय आहेत. 'जमिनीचा कस जात चालला आहे; पण काय करणार?' अशा तक्रारी येत आहेत. दुर्भिक्षाच्या व दुष्काळाच्या काळात तर ते अगदीच निराधार व असहाय होतात. तेव्हा हा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा असून तिकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे.

प्रथमतः जमिनीचा कस कमी होणे हे मोठेच संकट आहे. ऐने अकबरी झाली तेक्काच्या सतराब्या शतकाच्या मध्यापेक्षा जमिनीचे उत्पादन शेकडो पन्हास टक्के कमी झाले हे आपणास ठाऊक असेलच. तेव्हा दिवसेदिवस शेतकरी अधिकाधिक दरिद्री व्हावा, त्याची साधने कमी होत जावीत यात नवल ते काय?

आपल्या उपायांचे दोन भाग करता येतील (१) पद्धतीत व साधनात सुधारणा (२) शिक्षण.

नवीन साधने दाखल करण्याचे सर्व प्रयत्न फसले. रयतेला ती पटेनात. आता जुनी साधने तीच उत्तम किंवा झाला हा प्रयत्न शेवटचाच, असे काही नाही.

सरकारने गुरांच्या जोपासनेकडे ही लक्ष्य दिले. खानदेशातील हिसार, भाटगाव या ठिकाणी सरकारी कुरणे आहेत. मद्रास इलाख्यात म्हैसूर सरकारच्या अमृतमहाल येथील कुरणामधील प्रयत्नांनी काही चांगली गुरे पैदा झाली. तथापि एकंदरीत परिणाम काही फारसे आशाजनक नाहीत.

लोकांचे सहकार्य मिळाल्याखेरीज फारसे काही निष्पत्र व्हावयाचे नाही. तथापि या दिशेने पुष्कळच काम करता येण्यासारखे आहे. मला वाटते बैल, गाय यांच्या पैदासीप्रमाणेच घोडे, खेचेरे यांच्याही पैदासीकडे शेतक्यांचे लक्ष्य वेधावे. हिंदी घोड्यांची पैदास नाहीशी होत जावी व त्यावर काहीच इलाज होऊ नयेत हे दुर्दैव होय. सरकारचा प्रयत्न फसण्याचे मुख्य कारण म्हणजे आजच्या स्थितीला तो फारच मोठा व खर्चाचा आहे. पूर्वीची खेडोपार्डींची पोलाची चाल पुन्हा नीट पाळावी व बैल घ्यायचा तो उत्तमच घ्यावा. उत्तम गुरांकदूनच पैदास करविण्यास जर शेतक्यांना वळविता आले तरी पुष्कळ काम होईल.

आपण मदतीसाठी सरकारवर अवलंबून राहतो; परंतु असल्या गोष्टीत तरी आपले आपल्यालाच साहाय्य करता येईल. तसेच झाडांची लागवड करणे हेही आर्थिकदृष्ट्या फायद्याचे आहे. इरिगेशनचे दुष्परिणाम टाळण्याकरिता डेनेजपद्धतीही नीट केली पाहिजे. उत्तम बी पेरण्याकडे व उत्तमच धान्य काढण्याकडे शेतक्यांचा कटाक्ष असला पाहिजे.

हिंदुस्थानासारख्या सुधारलेली साधने कमी असणाऱ्या व पिकांकरिता केवळ वेळेच्या पावसावरच अवलंबून असणाऱ्या देशांत शेतकीची सुधारणा करणे असेल तर ती फक्त इरिगेशननेच होईल. इरिगेशनचे महत्त्व प्राचीन हिंदू राजांपासून सर्वांनी ओळखिले होते. अशोकाच्या काळापासून किंवा त्याच्याही पूर्वीपासून राजेलोकांचे लक्ष्य विहिरी व तलाव खणण्याकडे असे. राजेलोक, धनिक व जमीनदार यांना ते मोठे धर्मकृत्य वाटे. खेड्यापाड्यांतून आढळणारे तलावाचे अवशेष, मुसलमानी राजधान्यांच्या सभोवार अद्यापही आढळणाऱ्या अनेक वापी, मद्रास इलाख्यांतील मोठमोठी जलाशये, ही या जुन्या उपकारक पद्धतीची प्रमाणभूत चिन्हे आहेत. दक्षिण हिंदुस्थानात

तद्देशीय अशी ६,००० तळी आहेत व त्यांच्या पाण्याने चवतीस लाख एकर जमीन भिजते, ही एकच गोष्ट त्यांचा प्रचंडपणा दर्शवील. अठराव्या शतकाच्या धामधुमीच्या काळात ही कामे मोडकळीस येत चालली होती. कारण त्यावेळी सर्वत्र अंदाधुंदी व अव्यवस्था माजली होती. एक राजवट जाऊन दुसरी राजवट येण्याचा तो काल होता. ब्रिटिश लोक एकदा येथे स्थिर झाल्यावर, त्यांनी आपल्या नेहमीच्या हुरुप्रामाणे, ती तळी नीट केली इतकेच नव्हे तर काही ठिकाणी ती सुधारून वाढविली. बेचाळीस कोटी रुपयांच्या खर्चने दोन कोटी एकर जमीन आता इरिगेशनच्या पाण्याने भिजते. हे काम इतक्या धोरणाने व इतके यशस्वी झाले आहे की, त्यापासून शेकडे ७ टक्के फायदा पडतो व भांडवलाच्या शेकडा ९८ टक्के निपजत होते. एवढ्यावरच न थांबता आता अनेक संरक्षक स्वरूपाची कामे त्यांनी योजिली आहेत. ती पूर्ण होताच दुष्काळाच्या वेळी बरीच मदत होईल. ब्रिटिश अमदानीतील हे इरिगेशनचे काम म्हणजे त्यांच्या इतिहासाचे एक सृहणीय, उत्कृष्ट प्रकरणच होय.

ह्या इरिगेशनच्या कामापासून धनिकांचाही एक मोठा फायदा आहे. त्यांना आपले द्रव्य त्यात बिनधोकपणे गुंतविता येईल. लोकांचे जर सहकार्य लाभले तर खरोखरच पैसा गुंतवायला हे मोठे फायद्याचे स्थळ आहे. जर आपण या संधीचा फायदा घेतला नाही तर रेल्वेप्रमाणे सारा विलायतचा पैसा त्यात गुंतेल यात काही नवल नाही. सरकारही या किफायतशीर धंद्यांत देशी भांडवल गुंतविण्याकरिता नेहमीपेक्षा काही अधिक सवलती देईल, असा मला भरवसा आहे.

इरिगेशनप्रमाणे विहिरी खणूनही दुष्काळासाठी बरीच तरतूद करता येईल. ज्यांना मोठ्या प्रमाणावर काम करता येणे शक्य नाही त्यांना हा मार्ग बरा. आमच्या संस्थानात असल्या कामाकरिता तगावी रक्कम घेणे शेतकऱ्यांना फार मानवे व अनुभवी अधिकाच्यांच्या हाताखाली ही योजना बरी चालली. त्याबरोबरच मोठी इरिगेशनची कामेही चालू असून, जुन्या तलावांची डागडुजी व जलाशये बांधण्याकरिता सोयीच्या जागांची पाहणीही चालू आहे.

परंतु इरिगेशनने आपल्या सगळ्या अडचणी संपल्या असे नाही. जर त्याची योजना नीट व धोरणाने झाली नाही तर वेगळ्याचा अडचणी उभ्या राहतील. त्याला उपाय म्हणजे अतिपाण्याने होणारा उपद्रव टाळण्याकरिता कृत्रिम खतांचा उपयोग. याच ठिकाणी आपल्या दूरदृष्टीचा अभाव व अज्ञान दिसते. आपली जमीन दिवसेंदिवस अधिकाअधिक निक्स होत असता व ते सर्वांना मान्य असतानाही, देशातील सरकी परदेशी पाठविण्याचा आपण प्रयत्न करावा याचे मला मोठे नवल वाटते. कारण गुजरातेत नेहमीच्या खताचा आधार सरकीवर आहे. तरीही हा व्यापार एका वर्षात पाच लाखांहून वीस लाख रुपयांवर गेला. पुढेही जर तो असाच राहिला तर आमच्या गुरांना सरकी मिळेनाशी होईल व त्यांचे शेणखत जमिनीला निरुपयोगी ठरेल. म्हणून कृत्रिम खताची गरज अतिशय भासते.

तसेच चांगल्या गवताची वाढ केली पाहिजे म्हणजे दुष्काळातही गुरांना चारा मिळेल व त्यांचे प्राण वाचतील. ह्या बाबतीत आपण ऑस्ट्रेलियाचे उदाहरण घेतले पाहिजे. चांगला देशी चारा शोधला पाहिजे, पडीक जमिनीवर त्याची लागवड केली पाहिजे. म्हणजे मग दुष्काळ वगैरे आलाच तर आपल्याजवळ गुरांच्या गुजराणीकरिता काहीतरी राहील.

रयत आपण होऊन असले प्रयत्न करील असे समजाण्यापेक्षा आपणच तिच्यामध्ये ही प्रवृत्ती उत्पन्न केली पाहिजे व तिची सक्रिय सहानुभूती मिळविली पाहिजे. ही गोष्ट फक्त शिक्षानेच शक्य आहे. त्याशिवाय आपले उत्तमोत्तम प्रयत्नही फसतील, सरकारने शेतकी कॉलेज व कृषिक्षेत्रे ठिकठिकाणी स्थापिली पाहिजे; परंतु प्रत्यक्ष शेती त्यामुळे फारच थोडी सुधारली. त्याचे एक कारण म्हणजे प्रदेश मोठा व ठिकठिकाणची परिस्थिती भिन्न. प्रत्येक भागाच्या अडवणी वेगवेगळ्या; परंतु माझ्या मते मुख्य कारण म्हणजे लोकांची अनास्था व आळस. दुसरी गोष्ट म्हणजे या सुधारणा लोकांनी योजल्या नसून बाह्य आहेत. आपले शिक्षण अपुरे ही गोष्ट खरी, तथापि, या शिक्षणाच्या देशातील साच्या शेकडा पाच लोकांवर परिणाम झाला ही गोष्ट खेदाची आहे. तेव्हा काहीही इष्ट परिणाम घडून यावयाचा असेल तर प्रथम लोकांना सुधारण्याची व सरकारी साहाय्याचा भरपूर फायदा करून घेण्याची इच्छा झाली पाहिजे. हल्ली तर आपण बेत करावेत; पण लोक सूचनेने किंवा प्रत्यक्ष कृतीने काही मदत करण्याएवजी उलट उपहासाने त्यांना हसतात. त्यांची ठीका विधानापेक्षा बहुतेक विधवंसकच असते.

अगदीच मागासलेल्या शेतकऱ्यांत शहाणे लोक पाठवून त्यांना शेतीची नवीन माहिती देऊन थोडीफार सुधारणा करणे शक्य आहे, असे माझ्या अनुभवाला आले आहे. सोनगढ्याची शाळा थोडीफार यशस्वी झाली आहे. अशाने तेवढ्या प्रदेशापुरती थोडीफार सुधारणा होते; पण प्रश्न आहे सार्वत्रिक सुधारणेचा. जर ठिकठिकाणी शेतकीसंघ स्थापन होतील व स्थानिक गरजा काय आहेत त्या लक्षात घेऊन व्यावहारिक सुधारणा करण्याचे शेतकी मनावर घेतील तर काही काम होऊ शकेल. त्याहून अधिक सुधारणा घडून आणावयाची असेल तर अधिक बुद्धिवान व धाडसी लोकांना शेतीकडे वळविले पाहिजे.

तसेच आपल्या शेतकऱ्यांना स्वतःकरिता व कुटुंबाकरिता शेतीशिवायच्या काळात उद्योग म्हणून काहीतरी घरधंदे हवेत. पुरुषांना लाकडांवरील खोदकाम व खेळणी करणे यासारखे धंदे करता येतील, तर स्त्रिया शिवणकाम, विणकाम करू शकतील.

नुसता आपला कच्चा मालच चांगला काढून आपण थांबू नये, तर त्याचा पक्का माल करण्यासाठीही आपल्याला बरेच करता येण्यासारखे आहे. इंडिया गवर्नमेन्टच्या स्टॉटिस्टिकल खात्याने प्रसिद्ध केलेला हिंदुस्थानच्या व्यापाराचा अहवाल आपल्याला काही चांगल्या गोष्टी शिकवतो. तिकडे आपण आपले लक्ष्य दिले पाहिजे. त्यावरून आपणाला किती गोष्टीसाठी परकीय कारखान्यांवर अवलंबून बसावे लागते ते आढळून येईल. वास्तविक त्या कारखान्यांना लागणारा सर्व कच्चा माल आपल्याकडे आहे व थोड्याशा शास्त्रीय पद्धतीने आपणही स्वतः तो पक्का करू शकू. हे परावलंबित्व दूर करण्याचा आपण प्रयत्न केला पाहिजे आणि अशा रीतीचा माल घरगुती निघणे शक्य नसेल, तर आपण निदान आपला कच्चा माल तरी उत्कृष्ट काढला पाहिजे. म्हणजे परदेशात त्याचा टिकाव लागेल. उदाहरणार्थ, आपण परदेशी पाठवित असलेला गहू. तो युरोपात रोटीला वापरण्यात येतो; परंतु याहून त्याचा अन्य उपयोग होण्यास तो हल्लीहून अधिक चांगला निघाला पाहिजे. हेच म्हणणे इतर जिनसांना लागू. उदाहरणार्थ कागद, तेल, चामडे इत्यादी चामड्याचे उदाहरण तर विशेष ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे.

आपण चामडे व ते कमविण्याची साधने परदेशाला पाठवितो. युरोपमध्ये चामडे स्वच्छ करण्यावर व कमाविण्याची रीत स्वस्त आहे. त्यामुळे आम्ही चामडे स्वच्छ करण्याकरिता युरोपला पाठवितो. हिंदुस्थानालाच आपल्या कारखान्यात आपल्याच साधनांनी, इथलेच चामडे कमाविणे अशक्य आहे का? दुसरे उदाहरण तर याहून विचित्र आहे; कारण कृत्रिम खताची आपणालाही गरज आहे. तरी आपण मोठ्या प्रमाणात हाडे परदेशाला पाठवितो. तिकडे त्याचे बीटकरिता खत तयार होते. त्यामुळे पर्यायाने आपण परदेशी साखरेलाच मदत करतो व तीच शेवटी आपण सपाटून विकतही घेतो.

तसेच प्रतिवर्षी मोठ्या प्रमाणावर आपण परदेशातून काच मागवितो. तोही आपला आपल्यालाच तयार करिता येईल. गेल्या साली नव्वद लाख रुपये किमतीचा काच आपण खरेदी केला. सन १८८७ साली चौकशीअंती मला असे आढळून आले की, केवळ ओबडधोबड काचासाठीच नव्हे सफाईदार काचासाठीही हवे तेवढे साधन येथे आहे. तथापि काच कारखाना काढणे किफायतशीर नाही, असे मला सांगण्यात आले! परंतु बाबतीतील अडचणी दूर करता येणार नाहीत असे नाही. गुजरातेत कागदाची निपज करणे शक्य आहे की नाही याविषयी चौकशी करता असे आढळून आले की, कागदाला लागणारा कच्चा माल हवा तेवढा व चांगला येथे आहे व हाही धंदा केला तर शक्य आहे.

कपडवंज येथे व पंजाबात काही काच कारखाने आहेत. मुंबई, पुणे, बंगाल येथे कागदगिरण्या आहेत. मद्रास, कानपूर, मुंबई येथे चामडे कमाविण्याचे कारखाने आहेत. या देशी कारखान्यातील एकंदर माल व त्याचे गुण परकीय मालाशी व त्याच्या गुणांशी ताढून पाहणे बरे. त्यावरून आपणाला दोहोतील फरक कळून येईल व आपले दोष दूर करून आपल्या मालाची विक्री वाढविता येईल. अनुभव हाच शहाणपणाचा मार्ग. तुलनेने शहाणपण पक्के होते. आजकाल ज्ञानाला किंमत आहे. सर्व सुधारणांचा तो पाया आहे. हिंदुस्थानात उद्योगधंदे जर यशस्वी करावयाचे असतील तर प्रथम ज्यांना बाजारात मागणी आहे अशाच जिनसाचे धंदे सुरु केले पाहिजेत. उदाहरणार्थ साबू मेणबत्या, काच, लाकडी सामान, टाकाच्या निक्स इत्यादी. इत्यादीनंतर मग अधिक मोठ्या व खर्चाच्या वस्तू निर्माण करण्यास हात घातला पाहिजे.

हे धंदे सुरु करावयाचे म्हणजे औद्योगिक शिक्षण पाहिजे व त्याकरिता आपणाला सरकारच्या मदतीवर अवलंबून राहिले पाहिजे; परंतु आपण हे ध्यानात ठेवले पाहिजे की, या प्रकरणी आपली स्थिती युरोपियन राष्ट्रप्रमाणे नाही. आपला आदर्श म्हणजे जपानचे राष्ट्र होय. जेव्हा जपानने आपली सर्वसाधारण व विशेषता: औद्योगिक प्रगती घडवून आणण्याचे ठरविले, तेव्हा त्याने शिक्षणाच्या तीन दिशा ठरविल्या. प्रथमता: आपले काही विद्यार्थी परदेशाला, विशेषता: जर्मनीला पाठवावयाचे ठरविले. दुसरे युरोपियन अध्यापक नेमून मोठमोठी कॉलेज खुद जपानमध्येच उघडली आणि तिसरे म्हणजे युरोपियन लोकांच्या देखेरेखीखाली उद्योगधंदे उभारले व त्याकरवी लोकांना त्या त्या धंद्याचे हळूहळू ज्ञान देवविले.

आता त्यातील शेवटच्या गोटीकडे मी आपले लक्ष्य वेधतो. कारण तीतच आपल्या अडचणीचा परिहार आहे. नुकत्याच सुरु झालेल्या काही धंद्यात तसा अनुभवही आला आहे. माझ्या असे ऐकण्यात आले आहे की, आपल्या या मालाची निपज समाधानकारक नव्हती. त्याचे कारण

देखेरेख करणारे लोक कदाचित तितके तज्ज्ञ नसतील किंवा देखेरेखीत काही शैथिल्य असेल किंवा आपला उपक्रमच अवाजवी किंवा भलताच धाडसाचा असेल किंवा आरंभालाच काही महत्वाच्या गोष्टी आपण ध्यानी घेतल्या नसतील. काही धंद्यांना तरी आरंभी युरोपियन तज्ज्ञांच्या शहाणपाची व नेतृत्वाची गरज आहे व त्यांना कामावरून दूर करण्यात घाई केली, तर त्याचे परिणाम समाधानकारक होणार नाहीत. या आपल्या नालायकीची दुसरीही बाजू आहे. आपल्याला प्रामाणिकपणा, आज्ञाधारकता, वक्तशीरपणा, कामाची व्यवस्था, न्यायाची चाढ हे गुण मिळविले पाहिजेत. हे मिळवावयाची शाळा म्हणजे ज्या ज्या कामात ते प्रत्यक्ष उपयोजावे लागतात ती ती कामे स्वतः करणे. परदेशाला आपणाला फारसे हिंदी विद्यार्थी पाठविता येणे बरेच कठीण आहे. तेवढ्यासाठी सरकारला व धनिकांना माझी मदतीकरिता विनंती आहे.

ज्या औद्योगिक व इतर शिक्षणाने जर्मनीच्या व्यापाराची भरभराट झाली ते शिक्षणच आपल्या बरेचसे उपयोगी पडेल. जर्मनीचे संपूर्ण अनुकरण करणे अर्थातच अशक्य आहे; परंतु आपल्या गरजा भागविणारे शिक्षण पुरविणे काही अशक्य नाही. खाजगी व्यक्तींना यासंबंधी थोडेसे काही करता येईल हे खरे; परंतु तो प्रश्न नीट सुटणे सरकारच्या सहानुभूतीवर व साहाय्यावर अवलंबून आहे. अशा शिक्षणासारखी सरकारला देता येणारी दुसरी देणगी नाही. मला वाटते मी सर्व सुशिक्षित समाजाचे या मुह्यापुरते विचार बोलून दाखवित आहे. लवकरच आमचे राज्यकर्ते मोठ्या जोराने या प्रश्नाचा विचार करू लागतील. इकडे आपणही आपल्याला शक्य ते कारखाने काढू या व हल्लीच्या स्थिती शक्य ते सर्व करू या. आपल्याविरुद्ध परिस्थिती फार बिकट आहे व आपल्या आरंभीच्या उद्योगधंद्यांना बाजारपेठेत मोठमोठ्या व चांगला जम बसलेल्या प्रतिस्पर्धार्थी झुंजावे लागेल, हे माझ्या दृष्टीआड नाही.

आमच्या धंद्यांना वाढीकरिता प्रथम संरक्षण पाहिजे, असे म्हटले तर माझे म्हणणे वेडेपणाचे समजले जाणार नाही, असे मला वाटते. जर्मनी व अमेरिका या देशांचा आर्थिक इतिहास असे दर्शवितो की, राष्ट्राच्या वाढीत असा एक काळ येतो की, तेव्हा अशा संरक्षणाची गरज असते. अर्थशास्त्राचे नियम काही अभेद्य नाहीत. देशकालानुसार त्यात फरक झालाच पाहिजे. सिद्धांत किंवा मते दिसायला कितीही सयुक्तिक असली तरी ती स्पष्ट व व्यावहारिक सत्याला दूर करू शकत नाहीत. खुल्या व्यापाराच्या तत्वाने परदेशी तयार होणारा माल स्वस्त मिळतो; परंतु ही स्वस्तता देशी उद्योगधंद्याला मारक असल्याने व सर्व जनतेला ती अंति परावलंबी बनवित असल्याने फार महागच पडते, असे म्हटले पाहिजे. परदेशी उद्योगाचा स्वदेशात शिरकाव न होऊ देणे हे, थोड्या वस्तू स्वस्त मिळण्यापेक्षा अधिक महत्वाचे आहे.

म्हणून अल्पकाळ का होईना; पण आमच्या धंद्यांना संरक्षण पाहिजे. कारण हिंदुस्थानात नवीन पद्धती रुजेजावेतो व हिंदी कारागिरांची योग्यता युरोपियनांनांतरी होईपावेतो काही काळ गेला पाहिजे. जकातीच्या उंच भिंती भारूनच अमेरिकेला स्वतःच्या बाजारपेठा सर्वस्वी स्वाधीन ठेवता आल्या. हिंदुस्थान तर निर्बल अपंग आहे. तेव्हा त्यांचे दयालू सरकार त्याला ते संरक्षण देईलच. सरकार ही एक, देशाचे हवामान व स्थितीविशेष यांच्याप्रमाणे शक्ती आहे व राष्ट्राचे भवितव्य निर्माण करण्यात त्याचा पुष्कळ व्यापार हात असतो. जशी त्याला आपल्या स्वाधीनच्या

प्रजेची नैतिक व भौतिक उन्नती करता येईल तशीच ती थांबविताही येईल. सरकारला जर शहाण्या व समंजस प्रजेची सहानुभूती मिळेल व राष्ट्रीय भावनेने प्रेरित झालेल्या जनतेला आपल्या कारभारात अधिक अवसर मिळेल. जर सरकार व प्रजा जोडीने काम करतील, तर उभयतांची शक्ती वाढेल. सरकार हे समंजसपणा व तडजोड यावर चालणारे तंत्र. त्याचा हेतू प्रजेचे वाजवी हित साधणे हाच असला पाहिजे.

तथापि याच ठिकाणी उतेजनाच्या काही वेड्या पद्धतीचा मी वेळीच निषेध करतो. उदाहरणार्थ, देशात तयार न झालेले कोणतेही कापड न वापरणे. आर्थिक परिणामाच्या दृष्टीने ही वागणूक अगदी चुकीची आहे. खरा मार्ग म्हणजे बाजार पाहणे, काय पाहिजे ते शोधणे व तो माल अगदी सफाईदार व उत्कृष्ट काढणे हाच आहे. एकदा त्या मालाची मागणी वाढू लागली की, योग्य दिशा सापडली असे समजावे. विशेषत: लाकडी काम, धातुकाम यासारख्या कला-कुशलतेच्या धंद्यांना हे म्हणणे अधिक लागू आहे. या धंद्यांबद्दल आपल्या देशाची एकदा केवढी तरी प्रसिद्धी होती! हे धंदे मरु देणे हे दुर्देव होय. सुधारणेच्या प्रयत्नांपैकी एक म्हणजे झियांनाही कलाकुसरीच्या कामाचे शिक्षण देणे हा आहे. त्यानेही आर्थिक सामर्थ्य वाढेल. माझ्या चौकशीवरून मला वाटले की, जर या धंद्याची योग्य सुरुवात झाली, तर आपल्या झियांना, विशेषत: विधवांना चांगला किफायतशीर घरगुती धंदा मिळेल. गुजरातेत विणकाम बरे होते. त्यात रंग व आकृती यात जरूर तो फरक करण्यात आला, तर हा धंदा आपल्या गरजा भागवून बाहेरही वाढू शकेल. गालिचे विणण्याचे कामही हल्ली कित्येक तुरुंगातून होत असते. त्याचेही शिक्षण देऊन घरगुती धंद्यात रूपांतर करता येईल. मुख्य गोष्ट म्हणजे बाजारात खपते काय ते पहावयाचे व आपला धंदा बंद ठेवावयाचा. युरोपातही आपले हस्तक ठेवून त्यांनी युरोपियन लोकांच्या गरजा पहावयाच्या, धंदेवाईक लोकांचे मत घ्यावयाचे, त्यांच्यापासून नमुने घ्यावयाचे व हिंदुस्थानातून माल तयार करून न्यावयाचा. मद्रासच्या स्कूल ॲफ आर्ट्समध्ये अशा तऱ्हेचा प्रयत्न चालू आहे, असे मला वाटते. पैरिसमध्ये मी चौकशी केली त्यावरून मला असे दिसून आले की, योग्य माणसाच्या हाती हा धंदा दिला तर नीट किफायतशीर चालेल.

तथापि, तुम्ही मोठमोळ्या यंत्रांवर चालणारे जंगी उद्योगधंदेही आरंभावे, कारण त्यावरून आपले आर्थिक भवितव्य व संपत्तीची वाढ अवलंबून आहे. कलानिर्मितीपूर्वी तिचे पोषण करणारी संपत्ती आपण प्रथम निर्माण केली पाहिजे आणि आपले हल्लीचे उद्योगधंदे अधिक विस्तृत प्रमाणावर वाढविल्याखेरीज तेवढी संपत्ती वाढणार नाही. थोड्याशा अधिक उत्साहाने व जरूर त्या सरकारी साहाय्याने आपणाला ते वाढविता येतील. मग आपण हिंदी कला, वाढमय इत्यादी केवळ सुखसोयीवर अवलंबून असणाऱ्या व्यवसायाकडे अधिक लक्ष पुरवू.

आपल्या देशाची साधनसंपत्ती वाढविण्याकरिता सरकार साहाय्यरूपाने काय करू शकेल, हे मला थोडक्यात संगावेसे वाटते. शिक्षणाद्वारे सरकारला आर्थिक सुधारणेला कशी मदत करता येईल हे थोडेफार मी सांगितलेच आहे. त्यातच आता वाहतुकीची साधने, बँकांची व कोऑपरेटिव संस्थांची स्थापना इत्यादी गोष्टी मी समाविष्ट करितो. तसेच व्यापाच्यांना व धंदेवाल्या उत्साही लोकांना कर्जाऊ रकमा देऊन व अन्य मदत करूनही सरकारला साहाय्य करता येईल.

हिंदुस्थानातील देशी संस्थानांचे कार्यक्षेत्र व साधन बेताचेच व त्यांच्याजवळ चांगले शिकून तयार झालेले लोकही नाहीत. शिवाय त्यांना ब्रिटिश सरकारचे अनुकरण करणे शक्य नाही आणि म्हणून ती आपल्या मासुली राज्यव्यवहारातच केवळ गुंतून राहतात, हे खेरे. तरी त्यांनाही देशाच्या भौतिक सुधारणेकरिता बरंच करता येण्यासारखे आहे. सध्या म्हैसूर व हैद्राबाद या संस्थानात सापडली आहे त्याहून अधिक खनिज संपत्ती मध्यहिंदुस्थानातल्या, राजपुतानांतल्या व दुसऱ्या काही संस्थानांमध्ये सापडेल असे वाटते; पण त्या कामी संस्थानांना पूर्ण स्वातंत्र्य असले पाहिजे व प्रयत्न योग्य दिशेनेच झाले पाहिजेत.

पण सरकारी मदतीलाही काही मर्यादा आहेच. माझा अनुभव असा आहे की, लोकांमध्ये जागृती झाल्याखेरीज सरकारला लोकांकरिता उद्योगधंदे उभारणे फार कठीण आहे. सरकारला कार्यक्षम व्यवस्थापन व उद्योगधंद्यावर देखरेख करणारे लोक मिळविणे फारच कठीण असते. खुद आमच्या संस्थानात मी अनेक प्रयत्न करून पाहिले; परंतु सरे फसले. साखरेची गिरणी, बर्फाचा कारखाना ही सर्व काढून पाहिली, पण व्यर्थ. भांडवलाकरिता व धंदेवाल्यांना इतर मदतीकरिता एक स्टेट फंडही काढून पाहिला. मला असे आढळून आले की, व्यवस्थापकांचे कामात लक्ष नाही व निःपक्षपाती बुद्धीही नाही. मला वाटते आमच्या अपयशाचे कारण म्हणजे उद्योग चुकले असे नव्हे, तर ते सर्व उद्योग सरकारी प्रयत्नांचे होते, हे होय.

धंदेशिक्षणाचाही प्रयोग मी करून पाहिला आहे. रंगकाम, विणकाम, सुतारकाम, मेकॅनिकल इंजिनियरिंग या निरनिराळ्या खात्यांचे शिक्षण देणारी कलाभवन या नावाची संस्था मी काढली. त्या शिक्षणाचा प्रसार व्हावा म्हणून राज्यात सर्वत्र तिच्या शाखा काढल्या; परंतु लोकांची त्याला इतकी थोडी सहानुभूती मिळाली की, थोड्याच काळात त्या संस्थेचे क्षेत्र मर्यादित करावे लागले. देशाची भौतिक संपत्ती वाढल्याखेरीज असल्या संस्थांच्या कार्याला फारच थोडी मागणी येणार. आतापावेतो कलाभवनाचा उपयोग मुंबईच्या गिरण्यांना फक्त सुशिक्षित रंगारी पुरविण्याइतकाच झाला आहे. लोकांनी मोळ्या अगत्याने त्याचा फायदा घेतल्याखेरीज त्याची उपयुक्तता पटणार नाही. लोकांचे अज्ञानच लोकांच्या सुधारणेच्या आड येत आहे, हे पुन्हा सांगणे भाग आहे. आपले लोक दैववादात गुरफटून राहतात. त्यातून बाहेर पडण्याचा ते यक्किंचितही प्रयत्न करीत नाहीत.

इतर संस्थानांच्या असल्या प्रयत्नांचा आतापावेतो मी उल्लेख केला नाही म्हणजे ते सांगण्याजोगे नाहीत, असे नव्हे. कावेरीनदीची विद्युत योजना, म्हैसूर व जयपूर दरबारचे इरिंगेशनचे प्रयत्न, जयपूरचे टेक्निकल स्कूल ही सर्व असल्या प्रयत्नात प्रथम उल्लेखनीय आहेत; परंतु वेळेच्या अभावी व त्यांची संपूर्ण माहिती नसल्याने मला त्यांचा फक्त ओझरता उल्लेख करावा लागत आहे.

सर्वसाधारण शिक्षणाचा अभाव बुद्धीची कमतरता यामुळे आपले पदोपदी अडते व आपला नाश होतो. एकदा शिक्षण सार्वत्रिक झाले की, अधिक शहाणपण, अधिक कार्यतत्परता, अधिक विश्वासूपणा व अधिक कल्पकता लोकांत येऊ शकेल. हिंदी समाजाच्या प्रत्येक अंगात या गुणांची जरुरी आहे. इंग्लंडमध्ये शिक्षणाचा प्रसार झाला असल्याने लोकांत आत्मविश्वास व

स्वयंप्रेरणा उत्पन्न झाली आहे. जर्मनीतील शिक्षणाने ज्ञानाची पूर्णता, पद्धतशीर प्रयोग व अचूक अभ्यास इकडेच लक्ष दिले. हिंदुस्थानातील शिक्षणाचे मात्र मानसिक शक्तीकडे किंवा चारित्र्याकडे मुळीच अवधान नसून सारा प्रयत्न फक्त बुद्धीला थोडे विचारांचे खाद्य पुरविण्याकडे आहे.

द्रव्याच्या अभावी आपले उद्योगधंदे दरिद्री राहिले हेही म्हणणे फारसे टिकणार नाही. आपल्याजवळ कल्पनेबाहेर संपत्ती आहे, फक्त ती आपणाला वापरता आली पाहिजे; परंतु द्रव्य योग्य स्थळी गुंतविण्यात लागणारी दूरदृष्टी आपणात नाही. पैसा कोठे दागिन्यात नाहीतर कमी व्याजाच्या सरकारी कर्ज रोख्यात आपण गुंतवितो; परंतु सर्वसाधारण देशाला व स्वतःलाही फायदेकारक असलेल्या व्यवसायात उदाहरणार्थ, शेतकीसुधारणा किंवा कारखान्यांची उभारणी करण्यात आपण तो गुंतवू शकू. हीच गोष्ट काही देशी संस्थानानाही लागू आहे. आपली गंगाजळी ते सरकारी रोख्यात गुंतवतील; परंतु आपल्याच राज्याची संपत्ती वाढविणाऱ्या उद्योगात ती गुंतविणार नाहीतर.

हाच एक आपला दोष नाही. दुसराही एक तितकाच मोठा दोष असून तो उद्योगाला तितकाच मारक आहे. तो म्हणजे आपला स्वतःवरचा व इतरांवरचा अविश्वास हा होय. आत्मविश्वासाशिवाय तुम्हाला काहीही करता येणे नाही. कारण तुम्हाला उद्योग करता यावयाचा नाही की व्यापार करता येणार नाही. कारण पहिल्या काही वर्षी जेव्हा आशा हाच तुमचा फायदा व अचल धैर्य व आत्मशळा हेच तुमचे येणे असते. अशा काळात तुमच्याजवळ त्यातले काहीच नसते. बरे अन्योन्यविश्वास नसेल तर पत राहणार नाही आणि पत नाही तर साधारण व्यापारही चालणार नाही. ह्या असहकारामुळेच ह्या एकमेकांच्या अविश्वासामुळेच हिंदी उद्योगधंदे बुडाले. मुत्सद्दी नाश पावले व खुद आपल्याच देशात आपली पत नाहीशी झाली. मला वाटते आपल्या स्वभावाचा हा विशेष काही स्थळी आपल्या अंगच्या दुर्गुणांनी व गैरवर्तणुकीने उत्पन्न झाला असेल; परंतु त्याचे मुख्य कारण आपल्या देशाचे पूर्वीपासून आपल्या ठिकाणी अज्ञान व दृष्टीचा संकुचितपणा आला. परदेशाचा प्रवास करून प्राप्त होणारे उद्बोधक शहाणपण आम्ही नाकारले, त्यामुळे दुर्बलता फक्त हिंदुस्थानातच आहे असे आम्ही मानू लागलो. आपल्याप्रमाणे युरोपियन लोकांवरही अपयशाचे प्रसंग येतात; परंतु आपण मात्र असल्या प्रसंगांनी चटकन नाउमेद होतो. त्यामुळे आपल्या ठिकाणी इतरांना नावे ठेवण्याची प्रवृत्ती उत्पन्न होते. आपल्या मित्रांच्या व बांधवांच्या वागण्याचा आपण पेडावाकडा अर्थ करू लागतो व खरे काय ते पाहत नाही. ह्याचा परिणाम असा होतो की, विश्वास व सहिष्णुता नाहीशी होतात. मित्रांच्या वागण्यात, राजकारभारात, आपल्या व्यापारधंद्यातील सचोटीत व व्यवहारात सर्व गोष्टीत, वाइटांतील वाइटावर आपण पटकन विश्वास ठेवण्यास तयार होतो. असली प्रवृत्ती सोडून जेव्हा त्या व्यक्तीची व हेतूची आपण नीट छाननी करू तेव्हाच आपणाला विश्वासार्ह स्थळी विश्वास ठेवण्याची सवय लागेल. आपले मन आपण अधिक थोर केले पाहिजे व शिक्षणाने आपला नैतिक दर्जा वाढविला पाहिजे.

आपली निराशा अगदी चटकन होते. आरंभाला अपयश येणारच हे आपण ध्यानी धरले पाहिजे. अपयशाने जे शहाणे होतात तेच अंती यशस्वी ठरतात. शिवाय हल्लीच्या एकंदर

उद्योगधंद्याकडे पाहिले तर आपल्याला असे दिसेल की, काही लोक तरी आपल्या धंद्यात यशस्वी झालेच आहेत. अद्याप आपण आपल्या संधीचा पूर्ण फायदा घेतला नाही. झालेले उपक्रम या दिशेने काहीतरी करता येणे शक्य आहे हे दर्शविणे व तसे करण्यास प्रोत्साहन देणे एवढ्या बेतानेच झाले आहेत. झाले काय व करावयाचे काय याविषयी जर कोणास विस्तृत माहिती हवी असेल तर रानडे यांच्या ग्रंथाइतके त्याला दुसरे साधन नाही.

आता खुद या प्रदर्शनाविषयी व त्याच्या उद्योगाविषयी मी दोन शब्द सांगतो. मला वाटते असल्या प्रदर्शनाचा हेतू औद्योगिक प्रयत्नांचे धागे एकत्रित करणे हा आहे. त्यामुळे कोणत्याही धंद्यातील लोकांना त्या त्या धंद्यातील अगदी अलीकडच्या सुधारणा तर कळतीलच, शिवाय दुसच्या धंद्यांतून स्वतःला काय घेण्यासारखे आहे तेही पाहता येईल. तसेच सुधारणा व प्रगती पाहून त्यांचा उत्साह जागा होईल व त्यांना काही नव्या कल्यानासुचील. काही धंदे एकमेकांच्या अधिक निकट येतील, हीही अपेक्षा खरीच; परंतु हे सर्व होण्याला हिंदुस्थानात पोषक परिस्थिती आहे काय? मला वाटते नाही. रयत आपणाकडे हे शिकण्यासाठी येणार नाही. फारच थोडे कारागीर नव्या कल्पना किंवा नव्या रीती उचलतील. तथापि आपण निराश होण्याचे कारण नाही.

इंग्लंडात डॉ. जॉर्ज बर्कबेक यांच्या प्रोत्साहनाने अनेक कामगार संस्था निर्माण झाल्या; पण तेथेही असल्याच अडचणी आल्या. संस्थांचा हेतू कारागिरांना व्याख्यानाद्वारे धंद्यांची माहिती देण्याचा होता; परंतु व्याख्यानापासून कामकच्यांना काहीच बोध घेता येईना व ह्या कारणाने तो प्रयत्न फसला. जेव्हा लोकांत सर्वसाधारण शिक्षणाचा प्रसार होईल व त्यांच्या ठिकाणी आकलनशक्ती येईल. तसेच नवीन गोष्टी शिकण्याइतके किंवा स्वतः काढण्याइतके ते शहाणे होतील तेव्हाच त्यांच्यावर व्याख्यानाचा व प्रदर्शनाचा परिणाम होऊ शकेल. एकदा ते ध्येय साधले म्हणजे असली प्रदर्शने म्हणजे स्थानिक संग्रहालये होऊ शकतील, इतकेच नव्हे तर ती झानाच्या शाळाही होतील. तथापि प्रदर्शनाचा आणखीही एक हेतू आहे व तोही पहिल्याइतकाच उपयोगी आहे. तो म्हणजे लोकांना मिळाले सामान्यझान. त्यांची जिज्ञासा आधीच जागृत झालेली असते, त्या कारणाने अद्याप किती शिकावयाचे राहिले आहे याची जाणीव त्यांना ह्या प्रदर्शनांनी होऊ शकते. जीवित म्हणजे काही एकादे गुंतागुंतीचे यंत्र नव्हे की जे जाणायला एखादा तज्ज्ञ व्याख्या दिली असेल. विज्ञान व कला या दोहोतील अगदी आधुनिक निर्मितीच्या अनेक वस्तूंच्या संग्रहानेही अनेक नवीन कल्पना सुचू शकतात. विशेषत: जुन्यानव्यांच्या तुलनेने तर त्या अधिकच सुचतात.

परंतु मी सांगितलेले कोणतेही धंदे किंवा उद्योग तडीला जावयाचे असतील तर प्रथम हिंदुस्थान जागृत झाले पाहिजे. याचा अर्थ आपण नीट ध्यानी घ्यावा. त्याचा अर्थ म्हणजे कृती, प्रत्यक्ष कृती, आपल्या सामाजिक सुधारणा, राजकीय प्रगती किंवा औद्योगिक पुनरुज्जीवन यात काही तथ्य नाही. कारण आपणास ठाऊकच आहे की, आपणापैकी एकही त्याप्रमाणे स्वतःच्या घरीही वागू शकत नाही.

मध्यवर्ती केंद्रीभूत भारी जकातपद्धतीविरुद्ध कापसावरच्या जकातीविरुद्ध परदेशास गेलेल्या आपल्या लोकांच्या स्थितीविरुद्ध तसेच राज्यकारभारात लोकांना मिळालेल्या अत्यल्प भागाविरुद्ध

तुमची तक्रार आहे. तुमच्या तक्रारीत पुष्कळ अर्थ असेल; परंतु अंतिम उपाय केवळ तुमच्या स्वाधीन आहेत व तुमचे तुम्हीच ते अवलंबावयाचे आहेत. हे तुमच्या नीट ध्यानी आल्याखेरीज बाहेरची कोणतीही सुधारणा तुमच्या फारशी कामी येणार नाही.

पाश्चात्य विचार व पाश्चात्यपद्धती यांच्याशी त्यांचा परिचय झाला आहे व त्यांचे ज्यांनी बरेच अनुकरण केले आहे त्यांच्या ठिकाणी जरूर ती जागृती व जारीव उत्पन्न झाली आहे; परंतु बहुजनसमाजाला ते चटकन उमजत नाही. हिंदी समाज अजूनही अज्ञानातच खितपत आहे. म्हणूनच तो एवढा पुराणप्रिय, अविश्वासू व कल्पनाशून्य आहे. जुने आचार धर्मात आवश्यक नाहीत हे माहीत नाही. म्हणून आपण ते धरून ठेवतो व नव्या कल्पना किंवा नवे उद्योग उभारावे कसे हे ठाऊक नसल्याने आपण ते काम हाती घेण्यास धजावत नाही. ह्या अज्ञानाची आणखी एक बाजू अशी की, आपले जुने आचार आपण खुशाल आपल्या आड येऊ देतो आणि वर्तमानविषयी अंंध बनतो; कारण भूतकाळात आपल्याला धड समजत नाही.

इतिहास दोन गोष्टीची साक्ष देतो. एक कोणतीही घटना किंतीही पूर्ण असो, किंतीही थोर असो, किंतीही दूरगामी असो, ती हजारो वर्षे अबाधित चालणार नाही. कालाने तिच्यावर काहीतरी परिणाम होणारच. दुसरी गोष्ट ही की कोणत्याही राष्ट्राच्या धार्मिक, राजकीय, मानसिक अवस्था एकमेकांशी इतक्या मिश्रित झालेल्या असतात की, तिहीतही फरक केल्याविना कोणत्याही एकीत स्वतंत्र फरक करता येत नाही. आता ही कसोटी भूतकाळात लावून पहा.

सहाव्या शतकापासून तो तमोयुगाच्या कालापावेतो दोन शतके आपल्या राष्ट्राचा राजकीय व मानसिक व्हास होत चाललेला आपल्याला दिसेल. तमोयुगानंतर रजपूत व मुसलमान यांच्या स्वाच्यांचा काल आला. पुढच्या आठ शतकांतील हिंदुस्थानचा इतिहास पहाल तर हिंदू साम्राज्याचा राजकीय व मानसिक व्हास होत असलेला आढळून येईल. तेथून पुढे इंग्रजांचे पाय या देशात पक्के रोवले गेले आणि हळूहळू त्यांनी सारा प्रदेश आपल्या अंकित करून घेतला. अशा तहेने चौदाशे वर्षे राष्ट्राचा राजकीय व सामाजिक झास चाललेला आढळेल. या काळात धार्मिक संस्था व रस्त्यांवर अवलंबून असणाऱ्या सामाजिक संस्था यांची अवस्था कशी असेल? बाह्य आक्रमणाने ज्याप्रमाणे आपला व्यापार व राजकीय शक्ती ही नामोहरम झाली त्याप्रमाणेच आपल्या इतर संस्थाही त्यांच्यापुढे घसरल्या. आज त्यांना धरून बसणे म्हणजे आपला अथःपात करणाऱ्या गोष्टींनाच धरून बसणे आहे. आपण त्यांचा असला आग्रह धरतो, म्हणूनच त्यांचा व आपला दोघांचाही नाश झाला आहे.

तेव्हा आपल्यापुढे हा प्रश्न आहे. ह्या प्रवृत्तीत मोठा फरक करणे, आपले अज्ञान ओळखून परिस्थितीला तोंड देण्याची तयारी करणे, कोणता व किंती फेरबदल करणे ते ठरविणे व सर्वांनी मिळून तो घडवून आणणे. मुसलमानी अमदानीत आपण वारंवार पथ्यकारक व इट असे फेरबदल स्वतः केले आहेत आणि आजही आपण स्वतःला पुराणप्रिय म्हणवीत असलो तरी आपल्या काही आवडी युरोपियन तच्छेच्या आहेत. आपल्या बन्याचशा धार्मिक गोष्टी व आजचे बरेच सामाजिक आचार यात प्राचीन काळवा फार थोडा जोम उरला आहे हे स्पष्ट आहे.

हिंदुस्थानाला प्रचंड राष्ट्रीय चळवळीची आज गरज आहे. त्या चळवळीत प्रत्येक व्यक्ती स्वतःकरिता किंवा जातीकरिता न झटता सर्व राष्ट्रासाठी झटेल, ती चळवळ समंजसपणाने महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ८८

चालेल तरच ठीक. याचा अर्थ म्हणजे केवळ नवीन युरोपियन पद्धती उचलावयाच्या असे नाही, तर जीविताचे प्रश्न सोडविताना थोडासा समंजसपणा अंगी आणावयाचा.

आपणास गरज कशाची आहे हे पाहिले पाहिजे. एकदा ते कळले म्हणजे मग त्याप्रमाणे आचरण केले पाहिजे, मग त्याला मागच्या परंपरेचा आधार असो वा नसो. भूतकाळाकडे पहा. हिंदुस्थानाला पूर्वी मोठेपणा कशाने मिळाला ते ध्यानी आणा. मागच्याशी न जमेल असे आज आपणात काही असेल तर त्याचा धैर्यने त्याग करा. तसे करण्याने आपली हानी होईल असला विचारही मनात येऊ देऊ नका. आजच्या काळाला उपयोगी असे ज्ञान मिळेपावेतो भूतकाळाचा अभ्यास करा व त्यात पाश्चिमात्य ज्ञानाची, विशेषत: आयुष्याच्या गरजा भागविण्याकरिता विज्ञानाच्या उपयुक्तेची भर घाला.

सद्गृहस्थहो, तुम्हीच हिंदुस्थानचे नेते आहा. तुम्ही अयशस्वी ठरला तर देशालाही अपयश येणार. तुमच्यापैकी प्रत्येकाने असा नियम केला पाहिजे की, बुद्धीला पटेल त्याप्रमाणेच मी वागणार, मग ते धर्मवचनाला, रुढीला, परंपरेला मान्य असो वा नसो. विचार करा आणि मग लगेच ते विचार आचरणात आणा. कालाने आपल्या अडचणी दूर होतील असली वाट पाहण्यात व्यर्थ कितीतरी काळ गेला. आता व्यर्थ थांबू नका. एकदम प्रारंभ करा.

रुढी व परंपरा यांचे स्वामित्व आणणास दूर करावयाचे आहे. त्याच्या जागी क्रियास्वातंत्र्य, समान हक्क समान राष्ट्रीय ध्येयाचा बंधुभाव आपण स्थापू या. तरच हिंदुस्थान थोर होईल. राष्ट्रीय कला, राष्ट्रीय वाङ्मय, भरभराटीचा व्यापार ही जेव्हा हिंदुस्थानात दिसतील, तेव्हा आणि फक्त तेव्हाच तुम्हाला राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची मागणी करता येईल.

हे प्रदर्शन घडवून आणणाऱ्या चालकांचे त्यांनी घेतलेल्या श्रमाबद्दल व आस्थेबद्दल हिंदी कला व हुन्र यांची असली सुंदर सुंदर प्रतीके मिळवून आणल्याबद्दल मला अभिनंदन करावेसे वाटते. तसेच येथेच स्थानिक अधिकारी, गुजरातचे अत्यंत लोकप्रिय कमिशनर मि. लेली यांनीही ह्या प्रदर्शनात हौसेने भाग घेतला याबद्दल त्याजविषयीही मला प्रशस्तिपर उद्गार काढवेसे वाटतात.

अमदाबादसारख्या आधीच धाडशी व उद्योगी अशा शहरात जेथे आधीच अनेक कारखाने व बाहेरच्या उद्योगी जगाशी अनेक संबंध आहेत अशा शहरी हे प्रदर्शन भरत आहे. हे आपल्या औद्योगिक पुरुज्जीवनाचे शुभसूचक चिन्हच होय. जर आणखी अशी थोडी शहरे निर्माण होतील, तर व्यापाराचे नवे युग सुरु होण्याकरिता फार वेळ वाट पाहावी लागणार नाही.

शेवटी ज्यांच्या राज्यारोहणानिमित आपण एवढा मोठा समारंभ करणार आहोत, ज्यांच्या राजवटीत हिंदुस्थानातील सुदृढ व सुसंपन्न अशा राष्ट्रीय जीवनाचे नवीन युग सुरु होईल व साम्राज्यमुकुटात एक अत्यंत देदीप्यमान रत्न म्हणून तो चमकेल, अशा आपल्या सम्राटांना दीर्घायुष्य व चिरसौख्य प्राप्त होवो, अशी माझी प्रार्थना आहे.



स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १७ मार्च, १९०३

प्रसंग : गोंडळ संस्थानच्या ठाकोरसाहेबांसाठी भरविलेले मुला-मुलींचे संमेलन

४०८

आजच्या समारंभाचे कारण पुष्कळांस माहीत आहे; पण कित्येकास माहीत नसेल म्हणून कळविणे अवश्य आहे की, गोंडळचे श्री. ठाकोरसाहेब यांच्या सन्मानार्थ हा समारंभ केला आहे. थोऱ्या वर्षांपूर्वी मी गोंडळ संस्थान पाहण्यास गेलो होतो. त्यावेळी ठाकोरसाहेबांनी माझा फार चांगला आदर सत्कार केला होता व गोंडळ शहरात केलेल्या सुधारणा त्यांनी मला दाखविल्या होत्या. त्या सर्व लोकहिताच्या व उत्तम अशा होत्या. ठाकोरसाहेब कोणत्याही गोष्टीची किंमत पैशाच्या स्वरूपावरून न करिता तिच्या मूळ उद्देशावरून करितात. याच नियमाला अनुसरून ठाकोरसाहेबांना गोंडळ येथील महाविद्यालया (कॉलेज)ला वसतिगृह जोडून दिले आहे. इतकेच नव्हे, तर त्या विद्यालयामध्ये अध्यापकवर्गही चांगला विद्वान ठेविला आहे. ते स्वतः विद्वान व विद्याभिलाषी असल्यामुळे त्यांनी सर्व विद्यार्थ्यांस सन्मार्गाचे व नीतीचे वळण लाविण्याकरिता व त्यांच्यावर योग्य ती देखरेख ठेविण्याकरिता शक्य ती व्यवस्था केली आहे. सारांश, शिक्षणप्रसारासाठी त्यांनी पुष्कळ गोष्टी केल्या आहेत. गोंडळ संस्थानात पुष्कळ शाळा आहेत. त्यापैकी गराशिया कॉलेज ही एक संस्था आहे. गोंडळचे उत्पन्न पाहिले म्हणजे हे कॉलेज ही एक अवर्णनीय संस्था आहे, असेच म्हणावे लागते. कॉलेजची इमारत फार भव्य आहे. एखाद्या गोष्टीबद्दल संतोष मानावयाचा तो कोणत्याही प्रकारच्या बाब्य भव्यपणावरून नव्हे तर अंतर्व्यवस्थेवरूनच मानावयाचा असतो. त्या महाविद्यालयासारखी इमारत बांधण्यास निदान तीन - चार लक्ष रुपये तरी लागतील. या विद्यालयातल्या वरिष्ठ अध्यापकाच्या जागी एका युरोपियन तज्ज्ञाची मुद्दाम योजना केली आहे व त्याच्या हाताखाली उच्च शिक्षण घेतलेला शिक्षकवर्ग नेमण्यात आला आहे. गोंडळ शहर पाहण्यासारखे आहे. रुग्णालये, रस्ते, ट्राम्बे इत्यादी लोकोपयोगी सोयी त्या शहरात आहेत. प्रवासी मंडळींनी गोंडळ शहर अवश्य पाहावे. राजेलोकांचा लहानमोठेपणा त्यांच्या उत्पन्नावरून लोक ठरवितात; परंतु वास्तविक रीतीने त्यांच्या लोककल्याणाच्या कामावरूनच तो ठरविला पाहिजे. ठाकोरसाहेबांचे संस्थान लहान असले तरी त्यामुळे ते स्वतः काही लहान ठर

शक्त नाहीत. लहानपणा किंवा मोठेपणा हा परमेश्वराकडून मिळालेल्या किंवा स्वतः मिळविलेल्या स्थितीवर अवलंबून असते.

ठाकोरसाहेबांचे अनुकरण करून आमचे लहानमोठे देशी राजे स्वतःच्या राज्यात सुधारणा करतील तर सध्या बेदरकारीपणाचा जो आरोप काही राजांच्यावर होत आहे तो सहज नाहीसा होईल. किंतु देशी राजांची स्थिती पूर्वी उत्तम असूनही हल्ली समाधानकारक नसण्याचे कारण त्यांच्यात काही जन्मसिद्ध दोष आहेत, असे नव्हेच. खरे कारण थोड्याशा विचारांती आपल्या लक्षात येईल. ते असे की, या राजेलोकांना जे शिक्षण मिळते तेच सदोष असते. त्यांना मिळाले पाहिजे तसे शिक्षण जोपर्यंत मिळणार नाही तोपर्यंत ही दुरवस्था कायम राहणारी आहे. ज्ञानाबरोबर त्यांना सत्ताही मिळाली पाहिजे. मन असले व इच्छाही असली; परंतु सत्ताच नसली तर त्या शिक्षणादिकांचा काही उपयोग नाही. साधन व सत्ता आहे; परंतु शिक्षण नसले तर अर्थातच त्या साधनाचा व सतेचा दुरुपयोग होतो. उदाहरणार्थ, एखादा अज्ञानी मनुष्य ह्या दिवाणगावान्यात आला तर तो येथील नक्षीकाम व चित्रकाम पाहून फक्त आश्वर्यचकितच होईल; पण त्याच्या जागी एखादा सुशिक्षित प्रेक्षक आला तर तो शिल्पकाराच्या व चित्रकाराच्या कल्पनेची व बुद्धीची योग्य ती पारखच करील.

राजेलोकांप्रमाणेच आमचा समाजाही अडाणी आहे. सार्वजनिक पुढाच्यांची खरी किंमत समाज करीत नाही व त्यामुळे पुष्कळ पुढाच्यांची उमेद खर्चते; परंतु पुढाच्यांनी अशा कारणामुळे आपली उमेद खचू देऊ नये. त्यांनी आपले मन मोठे ठेविले पाहिजे. अभ्यास केला नाही म्हणून शिक्षकाने मुलास मारले तर मुलांना वाईट वाटते खरे; परंतु तीच मुले संसारात पडली म्हणजे त्यांना शिक्षकाच्या या मारण्याची किंमत कळू लागते. सार्वजनिक पुढारी व राजे यांचा परस्परसंबंध अशाच प्रकारचा आहे. आपल्यामध्ये कोणता कमीपणा आहे तो शोधून काढून, काढून टाकण्याचा यत्न लोकांनी केला पाहिजे. ‘आमचे वडील असे होते,’ ‘आम्ही आमक्या श्रेष्ठ कुलातले आहोत,’ ‘आम्ही असे शहाणे आहोत’ इत्यादिक म्हणत राहून, तेवढ्यामुळेच स्वतःला मोठे मानणारांना मी मुळीच किंमत देत नाही. अशी पोकळ घर्मेड ठेवून हातपाय न हालविता स्वस्थ बसल्याने कधीही कोणी उदयास येणार नाही. उलट तुमच्यात कोणते दुर्गुण व उणिवा आहेत त्या समजून घेण्याचा व दूर करण्याचा प्रयत्न करा, आळस टाकून घ्या, दुसऱ्याशी स्वतःची तुलना करून पहा, त्यांच्यातील सद्गुण घ्या आणि त्यांच्या व तुमच्या दोन्ही गुणांचा सदुपयोग करा. नाहीतर ते गुण असून नसून सारखेच होतात. मनुष्याची किंमत त्यांच्या कीर्तीवर अथवा त्यास मिळणाऱ्या मानावर नसते, त्यांच्या गुणांवर असते. समाजाने स्वतःचे कर्तव्यकर्म लक्षात घेऊन या गोर्टींच्या पूर्ण विचार करावा. आपल्या कामाचे परिणाम व पुढे येणाऱ्या अडचणी लक्षात घेऊन सर्वांनी एकमेकास यथाशक्य व यथामती साहाय्य करावे व देशहित साधावे.

किंतु लोक फक्त जुन्या गोर्टींसच मान देतात व किंतु लोक फक्त नव्यासच मान देतात; पण मी म्हणतो, जुने व नवे यांच्यापैकी जे चांगले असेल ते घ्यावे. याच अर्थाचा ‘पुराणमिळेव न साधू सर्व’ इत्यादी जो श्लोक आहे तो मोठा मार्मिक आहे. सारांश, तुमची परिस्थिती, रीतभात आणि नीतिकल्पना यांचा विचार करा. त्याशिवाय तुम्हाला ऊर्जितकाळ प्राप्त होण्याचा दुसरा

मार्ग नाही. लहानमोळ्या सर्व लोकांनी आपली स्थिती सुधारण्याचा प्रयत्न करावा. मी जे काही थोड्बहुत लोकोपयोगी काम करीत आहे, त्याचे वर्णन करण्याची माझी इच्छा नाही. ठाकोरसाहेबांनी आपल्या राज्यात तशा प्रकारच्या अनेक गोष्टी केल्या आहेत. अशा विद्वान राजापुढे बोलावून व अशा नीतीच्या चार गोष्टी सांगून अभ्यासू मंडळींचा सन्मान करावा, ह्याच हेतूने आजचा हा विद्यार्थ्याचा संमेलनसमारंभ व बक्षीसंसामारंभ केला आहे. आपल्या येथे शिक्षणप्रसार पुष्कळ झालेला दिसतो; परंतु अद्याप पुष्कळ गोष्टी करावयाच्या बाकी आहेत. शिक्षक तयार करणारे कॉलेज, देशी भाषांत सर्व ज्ञान मिळेल अशा शिक्षणसंस्था व त्यासाठी लागणारे साहित्य आणि वस्तिगृहे वर्गे अनेक कामे करावयाची आहेत; परंतु पैशाची तंगी, दुष्काळ व लोकांचे अज्ञान इत्यादी कारणांमुळे ती कामे सध्या होऊ शकत नाहीत. थोड्या दिवसांनंतर ती हाती घेण्यात येतील. ही सगळी कामे विद्याधिकारी व त्यांचे नायब यांची आहेत. कारण राजाला अनेक कामे करावयाची असतात व सर्व जबाबदारी सांभाळावयाची असते. त्याला सर्व खात्याकडे पाहावे लागते. त्यामुळे खरे काम करावयाचे ते खात्याच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनीच करावयाचे असते. त्यांनी प्रसंगी हुजुरास सूचनाही कराव्या व परस्परांच्या चुका दुरुस्त कराव्या आणि अर्थात हे सर्व सद्बुद्धीने व्हावे.

मी नुकतेच सांगितले की, ठाकोरसाहेबांनी आपल्या राजधानीत चांगले रस्ते केले आहेत; परंतु ते रस्ते केवळ घोडागाड्या उडविण्याकरिताच आहेत असे समजू नये. चांगल्या रस्त्यांच्या योगाने सर्वच बाहेरचे व्यवहार जलद होतात. प्रेजेची चपलता वाढते व एका ठिकाणचा विवेक विचार दुसऱ्या ठिकाणी ताबडतोब जाऊ शकतो. रोमचा एक जुना दाखला घ्या. तेथे एका प्रांतातून दुसऱ्या प्रांतांत जाण्यास पुष्कळ रस्ते असल्याने सगळीकडे ताबडतोब बातमी पोहोचून पाहिजे तशी लष्करी व इतर मदत मिळू शकत असे. त्यामुळे थोड्या खर्चात रोमचा राज्यकारभार चालत असे. हल्ली रेल्वेमुळे हिंदुस्थानातील दलणवळण असेच हितकारक झाले आहे. असो; ठाकोरसाहेबांचे आता सांगितलेले लोकोपयोगी चालू प्रयत्न व उत्साह लक्षात घेऊन आज बक्षिसे वाटण्याची मी त्यांनाच विनंती केली होती; परंतु “आज तुमचा जन्मदिवस आहे. तेव्हा बक्षिसे तुमच्याच हस्ते देण्यात यावीत,” असे त्यांचे म्हणणे पडले. मी त्यांना पुन्हा आग्रह केला; परंतु त्यांनी आपली इच्छा मीच बक्षिसे वाटावी अशी दर्शविल्यामुळे त्यांच्या वतीने बक्षिसे वाटण्याचा माझा विचार आहे.

आता मुला-मुलींनी जे प्रयोग करून दाखविले त्यांच्यासंबंधाने थोडेसे बोलणे आवश्यक आहे. मुलींनी जे प्रयोग केले ते फार चांगले वठले. स्नियांना शारीरिक व्यायामाची फार जरूर आहे. सुटूळ संतती होण्यास स्निया सशक्त असणे अवश्य आहे. संसारात स्त्री व पुरुष उभयता सुटूळ असली तरच तो सुखावह होतो. काही जुन्या लोकांच्या मते स्नियांना शारीरिक शिक्षण देऊन त्यांना सशक्त करण्याची काही जरुरी नाही. आपल्या येथेल्या मुख्य अध्यापिका मिस भोर व त्यांच्या मदतनीस अध्यापिका यांना माझी पहिली सूचना अशी आहे की, मुलांच्या मनाची व शरीराची शक्ती पाहून त्यांना जरुरीपुरते शारीरिक शिक्षण देण्याचा त्यांनी प्रयत्न करावा. नंतर दुसरी सूचना ही की, आज म्हटलेल्या कवितांपैकी एक कविता नीतिपर होती. नीती हा शब्द

फार गूढ आहे. त्याचा अर्थ फार खोल आहे. शास्त्रीपंडित, मुत्सद्वी व विद्यार्थी सर्व त्याचा अर्थ आपल्या समजुतीप्रमाणे व ज्ञानप्रमाणे वेगवेगळा करतील; पण शास्त्रीय दृष्टीने त्याचा अर्थ एकच आहे. धर्म व संसार ही नीतीचीच दोन स्वरूपे आहेत. संसारात मनुष्याची आयुष्यवृद्धी व सुखवृद्धी करावी हा नीतीचा मुख्य उद्देश आहे. कित्येक लोक नेमधर्म, यथासांग पूजाअर्चा वगैरे करतात. त्यातही इहलोकी आरोग्यादिक सुखाची व मरणानंतरही सुख मिळण्याची आशाच असते. सारांश, सुधारणेची प्रगती व विचारांची वाढ यांना अनुसरून लोक आपल्या योजना करितात. लोक जसजसे शहाणे होतात, तसेतसे ते हेतुपुरस्सर विचार करू लागत असतात. अडाणी लोकांना ना हेतू ना योजना. त्यांच्यासाठी काही योजना दुसऱ्यांनी करून मांडल्या तरीदेखील त्यांना त्या आवडत नाहीत. हिंदुस्थानातील लोक सुधारलेले आहेत किंवा अडाणी आहेत याचा विचार तुम्ही करा. तुम्ही प्रथम तुमच्या घरात स्वराज्य व सुराज्य प्रस्थापित कराल, तर त्यात तुम्हाला विशेष सुख होईल. त्यापासून एका कुटुंबासच नाही; पण सर्व समाजास सुख होईल. याप्रमाणे साधारण विचार तरी करा व सुखी व्हा. असो; आजच्याप्रसंगी ठाकोरसाहेब व त्यांच्या राणीसाहेब यांचा फार वेळ घेतल्याबदल त्यांची क्षमा मागून मी आता बक्षिसे वाटण्यास प्रारंभ करितो.



## ३०.

स्थळ : श्रीनगर, काश्मीर

काळ : तारीख ३० मे, १९०३

प्रसंग : 'नसरत-उल-इस्लाम' नावाच्या मद्रेसाला श्रीमंतांनी दिलेली  
भेट (भाषणाचा सारांश)

४०७

(आपल्या भाषणात श्रीमंत म्हणाले की, लोक निर्धन असल्यामुळे त्यांच्या प्रयत्नात उदार आश्रयाची आवश्यकता आहे. शिक्षणाच्या कार्यात हिंदू व मुसलमान यांनी एकमेकांशी सहकार्य केले पाहिजे. बडोदे राज्यात हिंदू व मुसलमान या दोन्ही जातींच्या शाळा चालू आहे व सरकारी शाळेत हिंदुमुसलमानांना सारखाच प्रवेश मिळत आहे. श्रीनगर शहराता धंदेशिक्षणाच्या शाळेयी फार जरूर आहे. येथेले पश्मिनाचे काम म्हणजे लोकांच्या कलाकौशल्याचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे, आणि याचा कारागिरांना उच्च शिक्षणाचा लाभ झाला तर हिंदुस्थानातील इतर प्रमुख शहरातील कारागिरांची बरोबरी ते सहज करू शकतील, अशी आशा बाळगण्यास जागा आहे. धंदेशिक्षणापेक्षाही अधिक जरूर येथे स्त्रीशिक्षणाचा प्रारंभ करण्याची आहे. त्याचप्रमाणे येथल्या इंग्रजी शिक्षणाचा हल्लींचा दर्जा इतका वाढविला पाहिजे की, ते शिक्षण म्हणजे धनोत्पादनाचे एक साधनच होऊ शकले पाहिजे.)

(या संस्थेच्या हिंजिटर्स बुकात श्रीमंतांनी पुढीलप्रमाणे नोंद केली -)

"या मद्रेसाला तारीख ३० मे, १९०३ रोजी भेट देऊन मला आनंद झाला. भेटीच्या वेळी विद्यार्थी वगैरेचा जमाव चांगलाच होता. मला शाळा काही नीटशी पाहता आली नाही; तथापि जी थोडीफार मी पाहिली तेवढ्यावरून एक गोष्ट ठळकपणे माझ्या नजरेस आली की, पुरेशा पैशाच्या अभावी या शाळेतली सर्व व्यवस्था अगदी प्राथमिक-फारच जुजबी स्वरूपाची आहे. पैशाच्या टंचाईचा गंभीर परिणाम येथल्या शिक्षकवर्गावरही साहजिकपणे होत असलाच पाहिजे. कारण, पुरेसा पगार दिल्याखेरीज चांगले व कर्तबगार शिक्षक मिळणे शक्य नसते. माझ्या आताच्या भाषणातील बहुतेक मुहऱ्यांची आठवण माझ्या मुसलमानबँधूंना मी या ठिकाणी करून देतो. दोघे भाऊभाऊ गुण्यागोविंदाने एकत्र नांदून स्वतःची प्रगती करून घेत असतात, त्याचप्रमाणे हिंदुमुसलमानांनी प्रगतीचा मार्ग आक्रमित राहिले पाहिजे. कारण दोघांचे हितसंबंध अभेद्यपणे एकरूप झालेले आहेत आणि एकाच्या उन्नतीचा किंवा अधोगतीचा परिणाम दुसऱ्यावर थोडाफार

झाल्याशिवाय राहू नये, अशी परिस्थिती आहे. येथल्या काही मुसलमानबंधूंशी माझा जो सहजासहजी संबंध आला, तेवढ्यावरून त्यांची वागणूक व बुद्धिमत्ता पाहून माझा असा ग्रह झाला आहे की, त्यांना चांगले शिक्षण मिळाले तर खालच्या सपाट प्रदेशातील आपल्या देशबांधवांची बरोबरी ते सहज करू शकतील.

काशिमरी लोकांविषयी चांगले उद्गार काढणारे लेखक फारच थोडे आहेत हे मला माहीत आहे व तसे मी इतरत्र म्हटले आहे. येथे राहून गेलेले सर वॉल्टर लॉरेन्स\* यांनी मात्र काशमीर लोकांच्या दोषांबरोबर त्या दोषांबद्दल काही सबवीही हुड्कून काढून दाखविल्या आहेत. आपल्याकडे दोष व दुर्बलपणा दूर करण्यासाठी काशिमरी लोकांनी आपली पराकाळा करून दाखविली पाहिजे. चारित्र्य उत्तम असल्याशिवाय उन्नती करून घेण्याची आशा त्यांनी धरू नये. चारित्र्यशून्य शिक्षण म्हणजे निवळ चोथा होय. मला आशा आहे की, या व असल्याच दुसऱ्या शिक्षणसंस्थांतले आजचे व उद्याचे विद्यार्थी स्वतःच्या जीवनक्रमाने सिद्ध करून दाखवितीलच की, अनुकूल परिस्थिती प्राप्त झाली तर माणसाला आपली प्रगती सहज साध्य करून घेता येते. कारण, प्रगतिप्रियतेचे -चांगुलपणाचे -बीज मनुष्यमात्रांत सारखेच जोमदार असते. पण त्याला खतपाणी घालून सकस बनविणे किंवा त्याचे आबाळ करून त्याला निकस करून टाकणे हे बाह्य परिस्थितीच्या हाती असते. म्हणून आपण आशा बाळगू या की, अनुकूल परिस्थिती प्राप्त होताच काशिमरी लोक स्वतःचे धैर्य, हिंमत व सरळपणा जगाला दाखविल्याशिवाय राहणार नाहीत.



---

\* १८८९-९५ पावेतोचे काशमीर राज्याच्या जमाबंदीखात्याचे मुख्य अधिकारी, कर्झनसाहेबांचे खाजगी कारभारी, व 'दि वॅली ऑफ काशमीर' या पुस्तकाचे लेखक.

## ३१.

स्थळ : इस्लामिया कॉलेज, लाहोर  
 काळ : ता. २६ सप्टेंबर, १९०३  
 प्रसंग : श्री. महाराजसाहेबांनी कॉलेजला दिलेली भेट

४०८

मि. प्रिन्सिपॉल व सद्गृहस्थहो,

आपल्या संस्थेला भेट देण्याची संधी सापडणे खरोखर मोठे आनंदाचे आहे. काल जेव्हा मि. महबुब आलम यांनी या कॉलेजला भेट देण्याची मला विनंती केली तेव्हा मी शक्य असल्याच येण्याचे कबूल केले. कारण ते आमंत्रण नाकारणे योग्य नव्हते. पंजाबात आमच्या मुसलमान बंधूंची शिक्षात किती प्रगती झाली आहे ते पाहण्याची, ती उत्तम संधी होती. समाजाच्या निरनिराळ्या अंगांच्या सुधारणेवरच समग्र राष्ट्राची प्रगती अवलंबून असते व म्हणूनच कोणत्याही एका अंगांच्या सुधारणेची इतर सर्वाना आस्था वाटली पाहिजे. भेद म्हणजे विनाश, संघ म्हणजेच शक्ती, म्हणूनच सर्व पुढाच्यांवर व समाजातील वजनदार लोकांवर बेकीपेक्षा एकीचाच प्रसार करण्याची जबाबदारी अधिक आहे. हिंदू व मुसलमान यांनी हातात हात घालून कार्य केले पाहिजे. या विषयावर नुकताच मी मि. महबुब आलम यांच्याशी बोलत होतो. त्यांनी हिंदू व मुसलमान यांच्यात तत्त्व व तपशील या दोहीतही भेद असणाऱ्या अनेक गोष्टी दर्शविल्या. स्थानिक परिस्थिती मला नीट ठाऊक नसल्याने भेद कसा कमी करावा व ऐक्य कसे वाढवावे हे मला सांगता येणार नाही; परंतु मला खात्री आहे की, अनुभवी व स्थानिक गोष्टीशी परिचित असणाऱ्या मंडळींना या अडचणी दूर करण्याचा मार्ग काढता येईल. ज्या ठिकाणी मुसलमान अल्पसंख्याक असतील त्या ठिकाणीही त्यांच्या हितसंबंधाला बाध न येईल अशी काहीतरी सयुक्तिक तडजोड केली पाहिजे. हे म्हणणे कदाचित कोणाला आवडणार नाही; परंतु तोच एक कल्याणाचा मार्ग आहे. बहुसंख्य लोकांच्या विरुद्ध जर एखादे मत दिले तर त्याला विरोध होईल हे खरे; परंतु एखाद्याने जर सत्याचेच प्रतिपादन चालू ठेविले तर कालांतराने ते पटेल व मान्यही होईलच. उदाहरणार्थ, गॅलिलिओने पृथ्वीसंबंधी नवीन शोध लावले त्या काळी लोक त्याच्याविरुद्ध होते; परंतु त्याच्या मृत्यूनंतर त्याची कामगिरी लोकांना पटलीच. तथापि प्रात्यक्षिक राजकारणात लोकसंमत पूर्वग्रहाचाही थोडासा विचार करावा लागतो. तपशिलासंबंधी आपणामध्ये थोडासा

फरक आहे असे जरी मानले तरी केवळ एकाच जातीचे नव्हे, तर अखिल हिंदुस्थानचे कल्याण साधण्याचा यत्न करणे म्हणजे शेवटी आपलेच हित करणे आहे की नाही हा विचार करणे अगत्याचे आहे. दुहीने हिंदुस्थानचा नाश झाला व ती आहे तोवर नाशच होणार - केवळ राजकीय नव्हे तर सामाजिक व भौतिकही विनाश होणार.

आपल्या या संस्थेला भेट देताना मला विशेष आनंद होत आहे हे मी आपणास पुन्हा एकदा सांगतो आणि पुन्हा जर लाहोरला आलो तर तुमची प्रगती किती झाली हे पाहण्यास येथे येणेही मला विशेष आवडेल.

आणखी एक गोष्ट. शेख अब्दुल कादर या सदगृहस्थांनी व्यक्तिशः मजविषयी व राष्ट्रकल्याणार्थ चालणाऱ्या चळवळीबद्दल मला वाटणाऱ्या सहानुभूतीविषयी जो उल्लेख केला त्याला उत्तर देणे जरूर आहे. माझी सहानुभूती प्रांतविशिष्ट किंवा जातिविशिष्ट नाही. प्रांत व जाती मी वेगवेगळ्या लक्षातच घेत नाही. ती सर्व एकाचीच अंगे आहेत असे मी समजतो. अंगे जर सुधारली व पूर्ण झाली तर अवयवीही पूर्ण होणारच. म्हणून प्रत्येक चांगली चळवळ व प्रत्येक चांगली संस्था यांना मी उत्तेजन देऊ इच्छितो. काशमीरमध्येही मी अनेक हिंदू - मुसलमान शाळांना भेट दिली. कारण माझ्या मते धर्मभेद हे इष्ट गोष्टीच्या प्रोत्साहनाला प्रतिबंधक होऊ शकताच नाहीत.

खुद बडोदे संस्थानात किंचित मागासलेल्या काही जाती आहेत. त्यामध्ये मुसलमानही येतात. त्यांच्याकरिता आम्ही काय करीत आहोत हे जाणण्याची तुम्हालाही इच्छा असेल, म्हणूनच त्यांचे थोडक्यात दिग्दर्शन करतो. किंचित मागासलेले असे म्हणण्याचे कारण एवढेच की, बडोदातील बहुतेक मुसलमान पंजाबातील आपल्या धर्मबंधूपेक्षा आणि काही हिंदू बांधवांपेक्षाही अधिक पुढारलेले आहेत. आमच्या शाळांतून उर्दू व पर्शियन शिकविले जाते. पुष्कळसे मुसलमान गुजराती ही देशभाषा असल्याने ती शिकतात व ती ते उत्तम रीतीने जाणतात. तसेच मुसलमानांच्या अनेक धार्मिक संस्थांना देणग्या व सवलती देण्यात येतात. खुद आमच्या नोकरवर्गातीही नाणावलेले अनेक मुसलमान आहेत. बडोदाच्या राजघराण्याकरिता अनेक मुसलमानांनी लढाया मारल्या आहेत व आपले रक्त सांडले आहे. उलट आम्हीही त्यांचे शब्दानीच आभार न मानता त्यांना मोठमोळ्या मानाच्या व विश्वासाच्या जागा व देणग्या दिल्या आहेत. सन १९०३ मध्येच प्रथम हिंदू-मुसलमानाच्या ऐक्याचे तत्त्व ध्यानी आले असे नाही. त्यापूर्वीही ते कितीतरी काळ अस्तित्वात आहेच. मुसलमानी संस्थाने, मदरसामध्ये विशेष भरभराटीला आलेल्या व्यक्ती पहा. उदाहरणार्थ, हलीचे हैद्राबाद किंवा पूर्वीची विजापूर, गोवळकोङ्ड्याची राज्ये घ्या. अशा परिस्थितीत आपणात एकी असावी, हेच योग्य. योग्य विचारांती, एकोप्याने वागण्यात आपले कल्याण आहे, अशी माझी खात्री झाली आहे.

या विशाल देशाचे तुम्ही महत्वाचे आहात. आपणात धार्मिक भेद असतील; परंतु जगात शास्त्रीय झानाची व आधिभौतिक सुधारणेची वाढ होत असताना आपण आपले ऐक्य व भेद, दुसऱ्या अनेक गोष्टी असताही, केवळ धार्मिक विचारांवर अवलंबून ठेवावेत याचे मला नवल वाटते. केवळ धर्मात आपले जुळत नाही. म्हणून काही आपण जन्मापासून मृत्युपवेतो एकमेकांचे शत्रू व्हावयाचे नाही. आपणा सर्वांचे ध्येय एकच आहे. आपण सर्व माणसे आहोत, आपणाला

विचारशक्ती दिलेली आहे. तेव्हा असल्या क्षुद्र विचारांना आपण अवसर देता कामा नये. एकाच परमेश्वराची आपण लेकरे आहोत व म्हणून आपण बंधुभावानेच वागले पाहिजे.

शेवटी, आपल्या हार्दिक स्वागताबद्दल मी आपला आभारी आहे. तुमच्या कल्याणाची चिंता माझ्या मनात सदैव राहील एवढे मी आपल्याला आश्वासन देतो.



## ३२.

स्थळ : दयानंद आर्य वेदिक कॉलेज, लाहोर

काळ : ता. २६ सप्टेंबर, १९०३

प्रसंग : मानपत्र - समारंभ

४०८

### सद्गृहस्थहो,

आपण स्वयंस्फूर्तीने जे मानपत्र मला दिले त्याचा मी कृतज्ञतेने व मोळ्या आनंदाने स्वीकार करतो. आपल्या ह्या प्रसिद्ध नगरीत मला एखादे मानपत्र मिळेल ही कल्पनाही बडोदे सोडताना माझ्या मनात आली नाही. आपण माझा असा सन्मान करणार आहात हे मी माझे स्नेही बाबू चारुचंद्र यांचे तोंडून ऐकले तेव्हा मला मोठे आश्वर्य वाटले. एवढ्या थोड्या कालावधीत आपणाला माझ्यासाठी एवढे श्रम घ्यावे लागतील हे जर मला पूर्वीच ठाऊक असते तर मी वेगळाच मार्ग धरला असता; परंतु झाले ते झाले. आपल्या सौजन्याबद्दल मी आपला आभारी आहे. आपल्या विद्वान अथक्षांनी उत्कृष्ट भाषण करून सभेची सुरुवात केली आहे व त्याबद्दल मी त्यांचाही आभारी आहे. राय रामचरणदास बहादुर यांनी वाचून दाखविलेल्या मानपत्रात अनेक थोर विचार प्रदर्शित केले आहेत व त्यात माझा मोठा गैरव केला आहे. वस्तुतः त्यात प्रदर्शित केलेले अनेक विचार वेळोवेळी माझ्या भाषणात प्रकट झाले आहेत, त्या मानपत्रात प्रदर्शित केलेल्या प्रत्येक विषयावरील विचारांना माझी पूर्ण संमर्ती आहे.

हिंदवासीयांनी प्रांतिक, जातीय किंवा स्थानिक पूर्वग्रह आता बाजूला सारून एकाच राष्ट्रीय प्रेरणेने उद्युक्त झाले पाहिजे, ही गोष्ट मला प्रामुख्याने सांगविशी वाटते. स्वतः मजविषयी म्हणाल तर कोणत्याही सांप्रदायिक, धार्मिक गोष्टीचा किंवा क्षुद्र विचारांचा माझ्या सामाजिक आचरणावर मी परिणाम होऊ दिला नाही. जर तुमची भरभराट कमी न होता अधिक व्हावी अशी इच्छा असेल तर तुम्ही सर्व संकुचित पूर्वग्रहांना हाकलून लावले पाहिजे. तसे करण्यात मी फक्त आपल्या थोर लोकांचे केवळ अनुकरणच करीत आहे. मानपत्रात माझ्या विविध सहानुभूतीचा व देशाच्या कल्याणाबद्दल मला वाटत असलेल्या आस्थेचा उल्लेख केला आहे. अंतःकरणात देशबांधवांचे कल्याण करण्याची इच्छा असल्याखेरीज कोणीही आपले कर्तव्य केले असे समजू नये. माझी अगदी पक्की खात्री आहे की, देशाच्या एका भागाच्या प्रगतीचा दुसऱ्या भागावर परिणाम

होतोच. काही प्रगतिपर गोष्टींचा आता उल्लेख करतो. त्याचा हेतू तुमच्याकडून प्रशंसा मिळवावी हा नाही. माझ्या राज्यकारभाराच्या काही गोष्टीविषयी तुम्ही आस्था दाखविली म्हणून त्यांचा केवळ उल्लेख मी कीत आहे.

प्रथम माझ्या शैक्षणिक योजना घ्या; कारण शिक्षणावरच सर्व भरभराट अवलंबून असते. लोकांना त्यांची अतिशय गरज आहे. उक्ळृष्ट शिक्षण हाच आपला मोक्ष. केवळ राजेलोकात व धनिकांत शिक्षणाचा प्रसार झाला पाहिजे असे नाही तर शेतकरी, गोरगरीब यातही शिक्षणाची वाढ झाली पाहिजे. याच निश्चयाने प्रजेत शिक्षणाचा प्रसार करण्याचे मी शक्य ते प्रयत्न केले आहेत. ज्या ठिकाणी लोकांना शिक्षणाचा फायदाही धड समजणे शक्य नाही अशा अगदी मागासलेल्या प्रांतापासून मी आरंभ केला. हा प्रयोग कदाचित अयशस्वी झाला असता; पण तसा तो झाला नाही. उलट राज्यात मोठा दुष्काळ पडला असताही आमच्या शैक्षणिक आशा पूर्ण झाल्याच. त्यातच आपणाला पडद्याच्या चालीचा अडथळा ध्यानी ठेविला पाहिजे. या व दुसऱ्या गैरसोयी असताही, हा प्रयोग अगदी यशस्वी झाला हे कशाचे फल? प्रथमतः हिंदवासीयात स्वाभाविक असणाऱ्या ज्ञानलालसेचे ते फल आहे. दुसरे म्हणजे बहुतांशी माझ्या हिंदी अधिकाऱ्याच्या धोरणाचे, समंजसपणाचे शहाणपणाचे व सहानुभूतीचे ते फल आहे. माझ्या राजवटीच्या यशस्वितेचे शिक्षण हे एकमेव कारण आहे. शक्य तितके शिक्षणामृत मी आपल्या प्रजेतील सर्व वर्णना दिले आहे. माझ्या संस्थानिक बंधूंनी व ब्रिटिश सरकारनेही जर माझ्या ह्या म्हणण्यात राजकारणाचा वास येत नसेल तर हा योग करून पाहणे बरे, असे मला वाटते.

बालविवाहाचा जो कायदा मी केला व ज्याचा मानपत्रात उल्लेख आलेला आहे तो एक सामान्य कायदा आहे. काहीही म्हटले व काहीही केले तरी एक गोष्ट निश्चित आहे की, सर्व प्रगती शेवटी शारीरिक सुदृढतेवरच अवलंबून राहते. शारीरिक आरोग्याची वाढ व रक्षण हा जीविताचा पहिला नियम; परंतु जोवर लहान मुला-मुलींची लग्न लागत आहेत तोवर ते आरोग्य अशक्य आहे. बारा वर्षांच्या मुलीला पाश्चात्य देशात लेकरु समजतात. मुलीच्या लग्नाला बारा वर्षांची मर्यादा फारच कमी आहे मी जाणतो. माझी इच्छा सोळा वर्षांच्या मर्यादेची आहे; परंतु सत्ताधार्यांना आपला उत्साह आवरून धरावा लागतो. शक्य तितके लोकमतही त्यांना आपल्याबोरवर घ्यावे लागते. याच हेतूने मूळ बिलात मी चौदा वर्षांची मर्यादा ठेविली होती; परंतु त्याला कायद्याचे स्वरूप देताना मात्र मला खाली उतरून ती मर्यादा बारा वर्षांची करावी लागली. ती केल्यावर मात्र सर्व विरोध जवळजवळ निर्जीव झाला. भविष्यकाळात अलाहाबाद व बडोद्याची मंडळी; तसेच हिंदुस्थानातील इतर समाजसुधारक ती मर्यादा वाढविण्याचा प्रयत्न करतील असा मला भरवसा आहे. त्याशिवाय आपण जरूर ती सुधारणा केली असे त्यांना केव्हाही म्हणता यावयाचे नाही. ही मर्यादा कमी असली तरी या कायद्याने काहीतरी खेरे लोकहित होईल अशी मला खाली वाटते. तिची यशस्विता लोकांची सुधारणा व त्यांची स्थिती यावरून अजमावयाची.

लोकांच्या कर्तृत्वाला राजेलोकांनी पूर्ण वाव दिला पाहिजे. या माझ्या पूर्वीच्या एका उद्गाराचा मानपत्रात उल्लेख आला आहे. मी तर असे म्हणतो की, ते धोरण पाळणे हे प्रत्येक सरकारचे कर्तव्य आहे. माझ्या राज्याच्या मर्यादित क्षेत्रात, म्यूनिसिपालिट्या व लोकलबोर्ड स्थापन करून

राज्यकारभाराच्या कार्यक्रमतेला बाध न येईल अशा बेताने त्यांना अधिकार देऊन मी शक्य तो उपक्रम केला आहे. अधिकाऱ्यांकडून कोणाचाही उपसर्ग न पोहोचता विपुल सामाजिक कार्य करण्याची सवड मी इतरांना ठेविली आहे. आपल्या कर्तृत्वाला वाव मिळण्याकरिता सर्वतोपरी संधी मागण्याचा लोकांचा हक्क आहे. तशी संधी त्यांना न मिळू देणे हा एक प्रकारचा दरवडेखोरपणा असून निसर्गाविरुद्ध गुन्हा होय. राष्ट्राची संपूर्ण वाढ व्हावी म्हणून कर कमी केले पाहिजेत. शिक्षण वाढविले पाहिजे, संपत्ती जमविली पाहिजे व उद्योगधंदे सुधारले पाहिजेत. राज्यकर्त्यांचे हे कर्तव्य आहे. आमच्या संस्थानात ह्या सर्व गोष्टी करण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे. मुख्य गोष्ट लक्षात ठेवावयाची ती ही की राजेलोक जरी प्रजेपैकीच एक असतात व त्यांच्यामध्ये वावरतात, तथापि त्यांना स्वतःच्या पदवीमुळे व परिस्थितीमुळे लोकांच्या दुःखाची फारच थोडी माहिती असते. तेवढ्यासाठी लोकांना संपूर्ण स्थानिक स्वराज्य देणे त्यांचे कर्तव्य आहे. माझ्या काही योजना विचित्र वाटतील, माझे मार्ग चुकीचे दिसतील, माझ्या आशा पूर्ण होणे दुरावेल, तथापि माझ्या सर्व प्रयत्नांच्या मुळाशी लोकांच्या हिताची व सुखाची अभिवृद्धी हाच हेतू आहे हे त्यांना कालांतराने पटेल.



## ३३.

स्थळ : आर्यसमाज, लाहोर

काळ : ता. १८ ऑक्टोबर, १९०३

प्रसंग : मानपत्र-समारंभ

६०८

सद्गृहस्थहो,

मानपत्रात आपण माझी इतकी स्तुती केली आहे की, त्याला उत्तर देताना मला भीतीच वाटत आहे. प्रथम आपण माझी युरोपच्या राजाशी तुलना केली. ती कितपत खरी आहे ते पाहू. आपल्या देशाच्या भौगोलिक भिन्नतेचा मी या ठिकाणी विचार करीत नाही. आपण काही नैसर्गिक गोष्टी पाहू या. युरोपातील नद्या अरुंद व प्रवासक्षम आहेत, तर हिंदुस्थानातील नद्या विस्तीर्ण असून प्रवासक्षम नाहीत. हिंदुस्थानची धार्मिक स्थिती पाहाल तर हिंदुधर्म, बौद्धधर्म, मुसलमानी धर्म, खिश्चनधर्म हे स्वामित्वाकरिता धडपडत असलेले दिसतील. धर्माचे या देशात अनेकत्व आहे, तर युरोपात ऐक्य आहे. त्या खंडाच्या सर्व लोकांचा संमत धर्म एक खिश्चनधर्मच आहे. फारच झाले तर कोणी रोमन कॅथालिक व प्रोटेस्टन्ट ह्यांना वेगवेगळे मानू शकेल. आता आपण राजकीय गोष्टीकडे वळू युरोपातील प्रत्येक देशात लोकांचा राज्यकारभारात हात आहे. तर इकडे आशिया खंडात, एक जपान वगळल्यास, दुसऱ्या कोणत्याही देशात लोकांचा राज्यकारभारात हात नाही. यानंतर आपण लष्करी संस्था पाहू. युरोपात शास्त्रोक्त युद्धकला पूर्णतेला गेली आहे तर इकडे अजून लष्करी शास्त्राची पुरती तोंडओळखही नाही. अशा स्थितीत आपण मजवर जो स्तुतीचा वर्षाव केला आहे तो मी निःसंकोचपणे स्वीकारावा काय? त्यात आपण माझी अनाठायी स्तुती केली असे नाही, तर हिंदुस्थानातील राजे लोकांपुढे एक ध्येय ठेवले, असेच आपण समजू या.

दुसरे, हिंदुस्थानातील इतर संस्थानिकांशी आपण माझी तुलना केली आहे. ती कितपत खरी आहे किंवा जे गुण आपण मजमध्ये मानले आहेत ते इतर संस्थानिकांचे ठिकाणी का नाहीत, ते मला समजत नाही. या विषयाचा अधिक विचार करण्याची मला इच्छा नाही. आमच्या गुणांप्रमाणेच आमच्या अंगच्या दोषाचाही तुम्ही विचार करावा. राजा व प्रजा एकाच अवयवीची भिन्न अवयवे आहेत व म्हणूनच अविभाज्य आहेत. लोकांची भरभराट झाली तरच महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १०२

राजेलोकांची भरभराट होणार. नुसत्या बाजारगप्पांवर विश्वास ठेवू नका. प्रत्यक्ष माहिती मिळवा व स्वतःची खात्री करा. स्वतः मत बनवा.

हे मानपत्र मला एखाद्या म्यूनिसिपालिटीने किंवा एखाद्या सर्व जातींच्या संस्थेने दिले नसून हिंदू लोकांतील धार्मिक दुर्विचारांना दूर करून देशाच्या प्रचलित धार्मिक स्थितीत सुधारणा करू इच्छिणाऱ्या एका विशिष्ट समाजाने दिले आहे. धर्मसुधारणेचा विषय महत्वाचा आहे हे कोणीही नाकारणार नाही. त्याचा केवळ वरवर विचार करून चालणार नाही. त्यासंबंधी मी प्रदर्शित करीत असलेले विचार सखोल संशोधनाने किंवा दीर्घकालीन अभ्यासाने बनलेले नाहीत, माझे सारे बोलणे प्रासंगिक आहे. धर्मात अनेक गोष्टी अशा आहेत की, ज्यांचा नीट विचार झाला पाहिजे, मग तो धर्म ईश्वरप्रणीत असो की उक्तांत स्वरूपाचा असो.

धर्म तत्त्वज्ञानाचा अनुबंधी आहे. आश्चर्यातून प्रथम त्यांचा उद्भव झाला. पुढे हळूहळू माणसांची बुद्धी वाढली व शेवटी अनेक पंथ व मते निर्माण झाली. भौतिकवाद, ध्येयवाद, गूढवाद, अद्वैतवाद ही एकापुढे एक निर्माण झाली. काही स्थळी एखादे तात्त्विक मत जारीने चालते, तर अन्यस्थळी अन्य चालते. धर्मातही त्याप्रमाणे सुधारणेच्या अवस्था असतात. मनुष्याच्या आत्म्याविषयी व ईश्वराच्या स्वरूपाविषयी प्रश्न माणसाच्या मनात सारखे येत आले आहेत. आश्चर्यमूळ झालेल्या लोकांनी प्रथम दगडा-धोऱ्यांची, लाकडी मूर्तीची किंवा प्रतिमांची पूजा आरंभिली. हळूहळू त्यांची बुद्धी वाढली व त्यांना सर्वत्र असणाऱ्या चिरंतन शक्तीचे अस्तित्व पटले. निर्गुण - निराकाराची पूजा सर्व धर्मात विहित आहे. ईश्वराच्या सत्स्वरूपाचे ज्ञान हाच धार्मिक उक्तांतीचा अंतिम निर्णय आहे हे तत्त्व हिंदुधर्मातच सांगितले आहे असे नव्हे, तर मुसलमानी व ख्रिस्ती धर्मातही ते प्रतिपादिले आहे.

धर्माधर्मात बारीक तपशिलात भेद असेल; परंतु सर्वांचा मूळ पाया व अंतिम ध्येय एकच आहे. सर्व धर्मात मूळतत्त्वे सारखीच आहेत. तपशिलात काय तो त्यांच्यात फरक असतो. एकाच परमेश्वराची आपण लेकरे आहोत व एकाच गोलावर आपले वास्तव्य आहे. या शहरी भिन्नभिन्न धर्मीयांत असूया व द्वेष आहेत हे ऐकून मला फार वाईट वाटले. धार्मिक गोष्टींवरून आपसात भांडणे हे संकुचित दृष्टीचे लक्षण आहे. हिंदुधर्माने सांगितलेले सारे सद्गुण इतर धर्मांनीही सांगितले आहेत. सद्गृहस्थहो, धर्माच्या नावावर आपण असे वेगवेगळे राहणे इष्ट आहे का? याचा तुम्ही विचार केला पाहिजे. आपण आता खरोखर सांप्रदायिक बुद्धीने न वागता सर्वसंग्राहक बुद्धीने वागते पाहिजे.

परंतु जर तुमचा व माझा या बाबतीत मतभेद असेल व एखाद्या विशिष्ट नित्यनैमित्तिक कार्याशिवाय तुमचे चालण्यासारखे नसेल, तर आर्य समाजाचे अनुयायित्व पत्करण्यात तुमचे फारसे चुकले नाही. पूजेची शुद्धता हे आर्य समाजाचे ध्येय आहे. ख्रिस्ती धर्मातही सोळाच्या व सतराच्या शतकात मोठी क्रांती झाली. तथापि तिला प्रतिमापूजन नष्ट करता आले नाही. कॅथालिक पंथात मेरी व खाइस्टच्या प्रतिमा, पुतळे किंवा वाटल्यास मूर्ती म्हणा, असतात. ख्रिस्तीधर्माची मला काही नीट माहिती नाही. हिंदुधर्माविषयी मात्र असे म्हणता येईल की, हिंदुधर्मातील सुबुद्ध लोकांना मूर्ती म्हणजे देव नसून देवाच्या प्रतिमा आहेत हे पटले आहे. ही

दृष्टी असेल तर प्रतिमापूजन वाईट नाही; परंतु जर कोणी प्रतिमा म्हणजेच देव असे मानील तर तो अंधरातच खितपत आहे असे मानावे लागेल व मग मात्र प्रतिमापूजन अनिष्ट ठरेल. पुढच्या अवस्थेला पोहोचल्यावर ईश्वर अशरीरी व निराकार असून तो फक्त मनश्शक्तूना दिसतो हे त्याला पटते. ईश्वराविषयी त्याची कल्पना अधिक थोर, अधिक उच्च होते.

दुसरी गोष्ट म्हणजे जाती. ह्या दुर्दैवी व बुद्धिहीन जातिसंस्थेइतके आपल्या समाजाचे नुकसान व अनर्थ दुसऱ्या कोणत्याही संस्थेने केला नाही. जातिसंस्थेने निर्माण केलेले हक्क केवळ जन्माने प्राप्त होणारे आहेत. त्यावर ते हक्क केवळही अवलंबून असू नयेत. आकस्मिकरीत्या प्राप्त होणाऱ्या जन्मावर सामाजिक दर्जा केवळही अवलंबून असू नये. हीन व दरिद्री जातींना मानवतेच्या स्वाभाविक हक्कापासून केवळही दूर लोटता कामा नये. आपल्या पूर्वजांच्या केवळ स्वार्थाधतेने हीन जातीचा एवढा अधःपात झाला ही मोठी लज्जेची गोष्ट आहे.

दक्षिण आफ्रिकेतील वसाहत सरकाराने कायद्यांनी तेथच्या हिंदी लोकांना एका विशेष भागांतच राहणे भाग पाडले असून त्यांना गोचा लोकांच्या वस्तीत येऊ दिले जात नाही; तसेच गोच्यांच्या सवलती त्यांना मिळत नाहीत. अशा तक्रारी मी वारंवार ऐकतो. राजकीय क्षेत्रात शिरण्याची माझी इच्छा नाही. तथापि ह्या अन्यायी वागणुकीविरुद्ध तक्रार करणे स्वाभाविक व योग्य आहे हे सागितल्याखेरीज राहवत नाही. दक्षिण आफ्रिकेतील आपल्या बांधवांची दुःखे जर तुम्हाला पटत असतील, तर तशाच स्थितीत असणाऱ्या आपल्या येथच्या बांधवांना तिरस्काराने वागविताना आपण दयेला व परोपकाराला अगदी पारखे होत आहोत हे ध्यानी ठेविले पाहिजे. जर मला सत्ता व शक्ती प्राप्त होईल तर उच्च म्हणविल्या जाणाऱ्या जातीच्या या जुलमाविरुद्ध बंड करण्याची पहिली संधी मी साधेन. अशी स्थिती असता, आपण आर्याचे वंशज आहोत अशी शेखी का? दलित वर्गाना न्यायाने वागवाल तर आर्य या पदवीला तुम्ही लायक व्हाल. आपल्या दलित वर्गाची उन्नती करून आपण आर्याचे वंशज आहोत, हे आपल्या उदाहरणाने सिद्ध करा.

आता सामाजिक सुधारणेविषयी मी थोडे बोलू इच्छितो. सामाजिक सुधारणेविरुद्ध अनेक अडचणी आहेत; पण त्या वाटतात तितक्या मोठ्या नाहीत. त्या दूर करता येतील. आपला स्वार्थ व आपले अज्ञानच आपल्या प्रगतीच्या आड येत आहे. उलट, प्रयत्न चालू ठेविला तर काही अडचणींचा आपोआप परिहार होऊ शकेल. तथापि, एका गोष्टीत माझे समाजसुधारकांशी पटत नाही, करमणुकीच्या दृष्टीने नृत्यसमारंभ फार चांगले. तेव्हा ते समूळ नाहीसे करण्याचा यत्न करणे बरे नव्हे. इंग्लंडातील कोणत्याही थिएरात तुम्ही जा, त्या ठिकाणी नाटकात योग्य भाग घेणाऱ्या झिया तुम्हाला आढळतील. पिढ्यान् पिढ्या ही पद्धत चालत आली आहे. इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रसाराने आपण संकुचित दृष्टी सोडली पाहिजे. आपल्या लोकांचा आता जगातील सुधारलेल्या लोकांशी संबंध आला आहे. आता त्यांनी क्षुद्र लोभ दूर सारले पाहिजेत, तथापि या नाचपद्धतीने जर अनैतिक माजत असेल, तर मात्र ती नाहीशी केली पाहिजे; परंतु लोकांना तरी नाच का आवडतात? कारण, माणसाला स्त्रीसंगतीची आवड आहे. अनीतीला आळा घालण्याचा उत्तम व परिणामकारक उपाय म्हणजे आपापल्या घरी संगीताचा उपक्रम करणे. आपल्या समाजात अनेक दोष आहेत. आपल्या काही राजेलोकांना दोन-दोन, चार-चार, किंवा अधिकही

स्त्रिया असतात. स्त्रियांना स्वातंत्र्य द्या. आपण पुरुषांच्या बरोबरीचे आहोत, भेद फक्त श्रमविभागाचा आहे, असे त्यास वाटू द्या. आपल्या स्त्रीवर्गात व मुलाबाळांत ही जाणीव उत्पन्न झाली म्हणजे कोणाच्याही भोळ्या समजुतींशी आपणाला झगडता येईल. समाजरचना सदोष व त्यातच अज्ञान, हेच स्त्रीवर्गांशी होणाऱ्या अवाजवी वागणुकीचे कारण आहे.

आपण हिंदू लोक संस्था स्थापन करण्यात, त्यांना मोठमोठी आकर्षक नावे देण्यात मोठे आरंभशूर आहोत; परंतु आपणात कळकळ किंवा निश्चय फारच कमी. आपणात कणखरपणाच नाही. आपण संस्था काढतो, व्याख्याने देतो; परंतु बोलण्यापेक्षा कृतीला अधिक महत्त्व आहे. आपल्या अंतःकरणप्रवृत्तीप्रमाणे वागा. हिंदुस्थानात बोलणे फार; पण करणे थोडे. आपल्याला पटते त्याप्रमाणे वागणारे येथे किती आहेत? बाह्य देखावाची चाड ठेवू नका, संखेची आस्था बाळगू नका किंवा राजेलोकांच्या सहकार्याचीही चिंता करू नका. धर्मजागृती करावयाची असेल, तर “आचरणासारखा शिक्षक नाही” हे ध्यानी बाळगा. आपल्या निश्चयाप्रमाणे वागा अधिक; पण बोला कमी, असे मी आपणाला सांगेन. कळकळीने जोराने प्रयत्न चालू ठेवा, लोकांची वाट पाहू नका. तुमचे कार्य जर चांगले असेल तर लोक आपोआप शेवटी तुमच्या मागे येतील. काम करावयाचे ते केवळ लोकांवर छाप पाडावयाची म्हणून नाही, तर आपले अंतःकरण सांगते म्हणून. अडचणी ह्याच खच्या कसोटी आहेत. त्यांना भिऊ नका. सतत उघोग करा, की यश तुमचेच आहे.

आपण उल्लेख केलेला आणखी एक विषय म्हणजे शिक्षण. या विषयावर प्रत्येकजण बोलतो. मला या ठिकाणी एवढेच सांगावयाचे आहे की, माझ्या संस्थानात काय चालले आहे ते पहा. जर शिक्षणाचा त्या ठिकाणी प्रसार होत आहे असे आपणाला आढळेल तर मी आपल्या विचारांप्रमाणेच वागत आहे असे समजा. येरवी बोलणे फार; पण करणे थोडे अशांच्याच पंतीत येण्यास मी योग्य ठरतो. मानपत्रांतील दुसरा मुद्दा दलितवर्गांना हिंदुसमाजात सुलभ प्रवेश मिळणे हा. हिंदुसमाज दिवसेंदिवस संख्येने घटत चालला आहे. त्यांचे कारण दलितवर्गांतील मंडळी मुसलमान व खिस्ती होत आहेत. सद्गृहस्थहो, हा ओघ थांबविणे तुमचे काम आहे. आपल्या धर्माचे रक्षण आपण केलेच पाहिजे. दलितवर्गांना आपण पुरेशी सहानुभूती दाखविलीच पाहिजे. मी मुसलमानांना नावे ठेवित नाही, खिस्त्यांना दोष देत नाही. जर आपण दलितवर्गांना हिंदू समाजात वावरू देणार नाही तर जे आपण करू शकत नाही ते केल्याबद्दल मुसलमानांना किंवा खिस्त्यांना दोष का द्यावा हे मला समजत नाही. दलितवर्गांबद्दल मला अतिशय सहानुभूती आहे. त्यांच्याशी आपली वागणूक अगदी अमानुष आहे. आर्य समाजाच्या यासंबंधाच्या प्रयत्नांना यश येईल असा मला भरवसा आहे. अडचणींना घाबरू नका, उलट त्या प्रेरकच ठरतात.

दरिद्री व दुष्काळग्रस्त यांना साहाय्य करण्याचा उल्लेख मानपत्रात आहे. मढी या गावी एका खिस्ती संस्थेने चालविलेले एक अनाथालय मी पाहिले. त्या ठिकाणच्या अनाथांची निकोप प्रकृती व नीटनेटकेपणा पाहून मला समाधान वाटले. जर आपले ब्रह्मचारी, साधू, स्वामी स्वतःचे द्रव्य व शक्ती असल्या चांगल्या कामी खर्च करतील तर पुष्कळसे कार्य होईल. आजकाल हे लोक जनतेचा पैसा उधळीत आहेत. हिंदू संस्थानिक या नात्याने बरेचसे द्रव्य मला ह्या परंपरागत

गोष्टींवर खर्च करावे लागत. तथापि, ते द्रव्य अन्य कार्यात खर्च करण्याचा प्रयत्न चालू आहे. तुम्ही आपले काम सतत चालू ठेविले पाहिजे. संस्थानिकांचा आश्रय नाही, असले गाहणे सांगू नये.

खरा राजेपणा राज्याच्या स्वामित्वावर अवलंबून नसून बुद्धीच्या विकासावर अवलंबून आहे. अनेक दृष्टींनी तुम्हाला संस्थानिकांपेक्षा अधिक स्वातंत्र्य आहे व सामाजिक कार्य करण्याची संधीही अधिक आहे. आपले प्रयत्न शिथिल होऊ देऊ नका. प्राचीनकाळी समाजातील सामान्य लोकांतूनच धर्मसुधारक निर्माण झाले. खाइस्ट एका सुताराचा मुलगा होता. महंमद एका खासगी कुटुंबात काम करणारा नोकर होता. आपले राजपद आपल्या ध्येयांच्या आड येतेसे वाटताच बुद्धाने त्याचा त्याग केला. चीन, जपान व थोडाफार हिंदुस्थान त्याचे आभारी आहेत. तो स्वतः एक अगदी सामान्य भिकारी बनला. दारिद्र्य म्हणजे नेहमीच अडचण नव्हे; तर केव्हा केव्हा ते साहाय्यकही होते. ज्यांची मालकीच थोडी त्यांची हानीही थोडीच. सामान्य माणसालाही पुष्कळसे कार्य करता येण्यासारखे आहे. आत्मप्रत्यय असणारी माणसे केव्हाही निरर्थक सबबी सांगत बसत नाहीत. जे तुम्ही सांगता ते आचरणात आणा. तुमचे मजवरचे प्रेम व तुम्ही केलेला माझा सत्कार याबद्दल मी अत्यंत आभारी आहे. तुमच्या गायकांनी जी करमणूक केली, त्याबद्दल त्यांचेही आभार मानले पाहिजेत. गाण्याने विचारांची उन्नती होते.

(समारंभाचे शेवटी ब्रह्मचारी नित्यानंद यांनी महाराजांचे आभार मानले व महाराजांच्या विशुद्ध नैतिक आचरणाचा व निर्व्यसनत्वाचा मोठा गौरव केला. महाराजांनीही स्वामीजींची धार्मिक कळकळ व उत्साह याबद्दल संतोष व्यक्त केला.)



## ३४.

स्थळ : द्वारका  
काळ : तारीख ७ डिसेंबर, १९०३  
प्रसंग : द्वारकेच्या रयतेच्या शिष्टमंडळाची मुलाखत

६०८

### (भाषणाचा सारांश)

उत्तरादाखल बोलताना श्रीमंतांनी शिष्टमंडळाने दर्शविलेल्या प्रेमळ आदराबद्दल त्याचे आभार मानले व स्वतःच्या प्रजेची स्थिती सुधारण्यासाठी शक्य तेवढे सर्व प्रयत्न करण्याचे आश्वासन दिले. पाटबंधाच्याविषयी श्रीमंतांनी असे कळविले की, द्वारका ज्यात मोडते त्या ओखामंडळ विभागाच्या एकंदर उत्पन्नाच्या चौपट रक्कम खर्चून, गेल्या दुष्काळात तिकडच्या प्रचंड गोपीतलावाची डागडुजी केलेली आहे आणि ओखामंडळात पाऊस थोडा व ऋतुमान अनिश्चित असल्यामुळे त्या मुलुखाकडे पाणीपुरवठ्याच्या योजनेचा विस्तार करण्यासाठी स्वतःला शक्य ते सर्व आपण करणार असल्याचे सांगितले. शेतकरी वर्गाची स्थिती सुधारण्यासंबंधी स्वतःचे मत श्रीमंतांनी दिले की, हा वाघेर लोकांचा वर्ग मागासलेला आहे. त्याची स्थिती सुधारण्याचा उत्तम उपाय म्हणजे त्या लोकांना शिक्षण देणे हाच होय, आणि तेवढ्यासाठी सर्व खेड्यात शाळा उघडण्याचा व उत्तेजनार्थ शिष्टवृत्त्या ठेवण्याचा स्वतःचा विचार असल्याचे त्यांनी शिष्टमंडळाला सांगितले.

● ● ●

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. ७ माहे मार्च सन १९०४

प्रसंग : रंगपंचमी आणि श्रीमंत महाराजसाहेब यांच्या जन्मोत्सवाचा दरबार

६०८

दिवाणसाहेब आणि सभ्य गृहस्थ हो,

आजच्या प्रसंगी विशेष काही बोललेच पाहिजे असे नाही, तरीपण प्रत्येक मंडळीस बहुमान देण्याचा माझा इरादा असल्यामुळे त्यासाठी चार शब्द मी बोलणार आहे. किताब वगैरे देण्याचा मुख्य हेतू काय आहे हे बहुतांस माहीत आहेव. तथापि सामान्य समाजात ही बाबत बरोबर समजणारांचा अभाव दिसतो. बहुमान अगर चांद (Decoration) वगैरे देण्याचा उद्देश असा आहे की, लोक निरनिराळ्या प्रसंगी जी चांगली कामे करितात त्यांना उत्तेजन दिले पाहिजे. म्हणजे त्यांची प्रवृत्ती निरंतर अशीच कामे करण्याकडे च साहजिकच वळते. यजमान स्वतःच्या नोकरीची बूज ठेवू लागल्यास नोकरास संतोष होऊन तो आपल्या स्वतःच्या कर्तव्यास निरंतर जागेल हे साहजिकच आहे.

अशा रीतीने यजमानाने नोकरांची बूज राखण्याचे अनेक प्रकार आहेत. लोकांची ज्ञानशक्ती कमी असल्यास त्याप्रमाणे मार्ग बदलणे भाग पडते. राष्ट्रस्थितीचा यावर कसा परिणाम होत आहे त्याचे वर्णन या ठिकाणी करण्याची जरुरी दिसत नाही. यासंबंधी मुख्य ध्यानात ठेवण्याची गोष्ट ही आहे की, याप्रमाणे जो मान देण्यात येतो त्याची योग्यता त्याच्या किमतीवर किंवा पैशावर समजावयाची नाही; पण मान देणाराच्या उद्देशकडे पाहिले पाहिजे. सध्याच्या देशस्थितीत लोकांचे लक्ष आपल्या फायद्याकडे किंवा पैशांकडे विशेष आहे. हे जरी साहजिक आहे तरी पण केवळ स्वार्थाकडे लक्ष देणे, हे चांगले नव्हे व त्याचप्रमाणे प्रत्येक इसमाने आपल्या कामगिरीबद्दल आपली बूज झालीच पाहिजे, हेही म्हणणे बरोबर नाही. कोणी विशेषप्रसंगी विशेष काम केल्यास त्यास उत्तेजन मिळणे रास्त आहे; परंतु एखाद्या चांगल्या कामाची बूज वेळी न झाल्यास त्याबद्दल खेद मानून नाराज होणे हेही बरोबर नाही. शिवाय हा बहुमान कालमानास अनुसरून होत असतो. पूर्वी लोकांना जहागिरी मिळत असत. त्याचप्रमाणे आज मिळत नाहीत. त्यामुळे कोणास वाईट वाटणार नाही. कारण हा सर्व विचार समाजस्थितीप्रमाणे करावयाचा आहे. पूर्वी मुसलमानी राज्यात जे लोक विशेष शौर्य दाखवीत होते किंवा काही महत्त्वाची कामे करीत होते; त्यवेळी महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १०८

त्यास जहागिरी, नेमणुका, गाव, हत्ती, घोडे, वगैरे बक्षीस देण्यात येत होते. नंतर मराठी राज्य झाल्यावरही हा रिवाज बहुतेक चालू होता; परंतु तूर्त स्थिती बदलली आहे. त्यात ज्या ठिकाणी शांतता आहे त्या ठिकाणी हा बहुमान देण्याच्या पद्धतीत स्वाभाविकपणे पुष्कळ फेरफार झालेला आहे. कारण प्रत्येक बाबबीत कालमानाप्रमाणे फेरफार व्हावयाचाच. आपल्या शरीराचे उदाहरण घ्या. त्यात जर दर पाच मिनिटांस फरक होत आहे, तर इतर बाबतीत फरक होईल यात आश्वर्य ते काय?

आजच्या प्रसंगी काही चांद, हत्ती आणि पोशाख देण्याचे आहेत.

पहिले बक्षीस संपत्तराव गायकवाड यांस देण्यात येत आहे. संपत्तराव यांचा आणि आमचा संबंध सर्वास माहीत आहेच. लहानपणापासून विद्येविषयी त्यांची प्रीती, निःस्तृह स्वभाव याचा विचार केला असता असे वाटते की, त्यांचे स्वतंत्र विचार, अनुभव आणि दृढनिश्चय हे जसजसे वाढत जातील तसतसे ते लोकादरास अत्यंत पात्र होतील. यांनी लग्नसंबंधी+ कामगिरी उत्तम रीतीने पार पाडली व इतर मंडळींनीही त्यास योग्य मदत केली, हे त्यांस भूषण आहे. त्यांची नावे संपत्तराव स्पष्ट रीतीने आमच्यापुढे आणतीलच. सर्वापासून योग्य कामे घेऊन, लग्नाची कामगिरी मोळ्या दक्षतेने पार पाडली यासाठी त्यांस एक हत्ती आणि एक चांद देण्यात येत आहे.

दुसरे बक्षीस देण्याचे ते नरसिंगराव राजे घोरपडे यास देण्याचे आहे. सर्वांना माहीत आहे की, या घोरपडे घराण्याशी आमचा संबंध मोठे सयाजीराव महाराज\* यांजपासून चालत आलेला आहे. नरसिंगराव यांनी मजबरोबर इंग्लंडची मुशाफरी केल्यापासून, त्यांचा व माझा चांगला परिचय झालेला आहे. त्यांचा स्वभाव चांगला असून, वर्तणूक पोक्तपणाची आहे असे मला वाटते. आणि वयाप्रमाणे त्यांचा अनुभव व समजूत जसजशी वाढत जाईल तसतशी त्यांची योग्यता वाढून ते आम्हांस योग्य मदत देतील अशी आशा आहे. कारण अशा सरदार मंडळींनी स्वतः योग्य कर्तव्य करून यजमानाचे सौख्य वाढविण्यास लक्ष दिले पाहिजे. राज्य शांततेने चालावे, राज्यकर्त्त्याचे हेतू चांगल्या रीतीने पार पडावे आणि यजमानाच्या मुखाची वृद्धी व्हावी, या गोष्टी सरदार लोकांनी लक्षात ठेवण्याजोग्या आहेत. या सृष्टीमध्ये प्रत्येकाच्या कामगिरीबद्दलचा मोबदला त्यास मिळत आहे, असे नाही. सत्कृत्य करावे हेच त्याचे मुख्य बक्षीस आहे आणि मनुष्यप्राणी सर्वदा सत्कृत्य करण्यासच योग्य आहे. कित्येकांना आपल्या मेहनतीची बूज होत नाही असे वाटते. मनुष्य चुकीस पात्र आहे; पण ईश्वर सर्वांना पाहत आहे आणि त्याच्याजवळ सर्वांची कामगिरी हजर होत आहे, त्यातच प्रत्येकाने सुख मानून घेतले पाहिजे; पण असा विचार करणारे मनुष्य थोडेच निघतील. असो. घोरपडे यांस एक हत्ती आणि एक चांद देण्यात येत आहे.

अवचितराव गायकवाड\*\* यांचा प्रेमळ स्वभाव सर्वास माहीत आहेच. यास आज पोशाख देण्यात येत आहे.



+ कै. श्री. युवराज फतेसिंगराव यांचा विवाह दि. ४ फेब्रुवारी, सन १९०४.

\* गायकवाड व घोरपडे यांचे शरीरसंबंधाचे नाते आहे.

\*\* श्री. अवचितराव काकासाहेब, मृत्यू- ता. २ मार्च मार्च सन १९२९.

## ३६.

स्थळ : पुणे  
 काळ : तारीख ११ माहे जून १९०४  
 प्रसंग : न्यू स्कूलला भेट, पुणे

५०८

मुलांनो ! विद्येचा महिमा मोठा आहे; पण नुसते लिहिता - वाचता येणे म्हणजे विद्या नव्हे. तर जिने कार्यकारणाचा योग्य संबंध कळतो, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, औद्योगिक स्थितीची व आपली दुरवस्था कळून ती अशी का याची कारणे शोधून काढता येतात आणि सर्व विषयांचा न्यायाने व समतेने विचार करण्याची पात्रता येते, तीच खरी विद्या. ही विद्या तुम्ही आपलीशी करा. तुमच्या शिक्षकांकडे पाहा. हे उत्तम विद्वान आहेत. त्यांनी स्वतःच्या सुखास लाठ मारून आणि पोटास चिमटा घेऊन हे विद्यादानाचे पवित्र ब्रत चालविले आहे. त्यांचा कित्ता गिरवा.

आपण लोक फार स्वार्थी आहोत. स्वार्थ टाकून परमार्थ साधावयास आपणास अद्यापि शिकावयाचे आहे. त्यागाचा धडा आपणास गिरवावयाचा आहे. आपण होतो कसे, आज आहोत कसे आणि तसे का आहोत, यास आपला आप्पलपोटेपणा, मत्सर व आपसातील दुही कशी कारण झाली आहे. याचा विचार तुम्ही केला पाहिजे. तो विद्येने तुम्हास करता आला पाहिजे.

युरोपकडे पाहा. तेथील लोक जसे पुढे गेले तसे आपणास जावयाचे आहे. पण त्यासाठी खरा कार्यकारणभाव समजावयास लागले पाहिजे. ही विद्या एकाच व्यक्तीला किंवा वर्गाला फार तर काय; पण एकाच समाजालाही मिळून फायदा नाही. ती सार्वत्रिक असली पाहिजे, तरच आपले पाऊल पुढे पडणार नाही. हे लक्षात वागवा. सर्व राष्ट्राचा उत्कर्ष पाहिजे आहे. तो एका वर्गाने किंवा एका समाजाने साधणार नाही. लहानापासून थोरांपर्यंत सर्वच विद्या शिकलेले होतील, असे करण्यास तुम्ही झटले पाहिजे, तरच राष्ट्र पुढे जाईल.

जातिभेद देवकृत नाही, मनुष्यकृत आहे. तो परमेश्वराच्या आज्ञेप्रमाणे गुणकर्मावर खरोखरच असल्याचा अनुभव पाहिजे. नुसती बडबड नको. जन्मानेच कोणी मोठा नाही, हे तुमच्या मनात वागले पाहिजे. खेड्यापाड्यांतून सुद्धा हे विद्याप्रसाराचे काम अव्याहत व सुव्यवस्थित रीतीने चालले पाहिजे. आपल्या देशात महारांपोरांपासून तो अगदी वरच्या पायरीपर्यंत कार्यकारणभाव

समजेल तर आपला ऊर्जितकाळ जवळ आला आहे, असे म्हणण्यास काही हरकत नाही. तुम्ही एकलकोंडेपणा किंवा आप्पलपोटेपणा मनात ठेवू नका. आपल्या स्वार्थत्यागी गुरुंचाच कित्ता वळवा, सर्व वर्गाचा, सर्व राष्ट्राचा अभ्युदय कसा होईल या विचारास लागाल तरच तुम्हास खरी विद्या प्राप्त झाली आहे, असे मी समजेन.



## ३७.

स्थळ : पुणे

काळ : तारीख ८ जुलै, १९०४

प्रसंग : महाराष्ट्र स्त्रीशिक्षण मंडळीच्या शिक्षण संस्थांना भेट

६०८

सभ्य स्त्रीपुरुष हो,

काही मुर्लींना व्यक्तिशः प्रश्न विचारण्याची माझी इच्छा होती; पण ते जमले नाही. या संस्थांची व्यवस्था इतक्या कुशलपणाने ठेविल्याबद्दल आणि सर्वांवर संपूर्णपणे व्यवस्थित अशी देखेरेख ठेविल्याबद्दल मी मुख्य अध्यापिकाबाईचे अभिनंदन करतो. माझा तुम्हाला कळकळीचा उपदेश इतकाच की, मुर्लींच्या व स्त्रियांच्या शिक्षणाची आवश्यकता आहे व त्यापासून हितच होणारे आहे. ही गोष्ट जगाच्या गळी उतरविण्यासाठी तुम्ही, विद्यार्थींनो, विशेष परिश्रम घेतले पाहिजेत, आपल्या भोवतालच्या लोकांची स्थिती आहे त्याहून बरी करण्यासाठी तुम्ही मन लावून झाटले पाहिजे आणि शिक्षण संपवून या शाळेतून बाहेर पडल्यावर तुम्ही जेव्हा निरनिराळ्या कार्यक्षेत्रांत प्रवेश कराल, तेव्हाचे तुमचे हेच कर्तव्यकर्म तुम्ही ठरवून टाकले पाहिजे की, या ठिकाणी आपल्याला जे ज्ञानरूपी वरदान लाभले ते इतरांनाही प्राप्त करून दिल्याखेरीज राहावयाचे नाही आणि आपल्या शुद्ध व पवित्र आचरणाने स्त्रीशिक्षणाच्या विरोधकांची पूर्वग्रहदूषित मते त्यांनाच निराधार ठरवून दाखवावयाची. तुमच्या जीवनात व कामकाजात तुम्हाला सर्व प्रकारे सुख लाभो, इतके बोलून मी तुमची रजा घेतो.

●●●

## ३८.

स्थळ : मेयो सभागृह , प्रयाग  
 काळ : तारीख ३० सप्टेंबर, १९०४  
 प्रसंग : श्रीमंताना मानपत्र देण्याचा समारंभ

६०७

सद्गृहस्थ हो,

तुमच्या सुप्रसिद्ध सभापतींनी मला उद्देशून आता जे वक्तृत्वपूर्ण भाषण केले त्यातील विचार उदात्त स्वरूपाचे, प्रेमळ अंतःकरणाचे आणि ऐकणाराच्या मनाला उच्च भूमिकेवर नेऊन सोडणारे असे होते. चांगुलपणाचे बीज मनुष्यमात्राच्या अंतःकरणात स्वभावतःच रुजलेले असते. जन्मतःच कुणी धनवान किंवा निर्धन असला तरी, आपण सर्वजन परमेश्वराचींच लेकरे आहोत, या दृष्टीने मनुष्यमात्र श्रीमंतच आहे. उच्च कुलात जन्म मिळो अथवा गरीब घराण्यात मिळो, सत्कार्य करण्याचा उत्साह, जोम व दीर्घीद्योग हे गुण सर्वानाच आवश्यक आहेत. तुम्ही माझ्याविषयी जे अंतःकरणाचे प्रेमोद्गार आज प्रकट केलेत त्याबद्दल मी तुमचे अत्यंत मनःपूर्वक आभार मानतो.



## ३९.

स्थळ : प्रयाग

काळ : तारीख १ आक्टोबर, १९०४

प्रसंग : १) डॉ. थीबो यांचे व्याख्यान व

२) मॅकडॉनेल हिंदुविद्यार्थी वसतिगृहाला भेट

६०८

(१)

### भाषणाचा सारांश

विद्वत्तापूर्ण व्याख्यानाबद्दल व्याख्यात्यांचा गौरवपूर्ण शब्दांत उल्लेख केल्यानंतर श्रीमंत म्हणाले की, सुखाच्या शोधाचा प्रयत्न करावयाचा तो एखादे तत्त्वज्ञानविषयक व्याख्यान ऐकत्यानंतरच करणे अत्यंत उचित होईल. काही तत्त्वज्ञ म्हणतात की, परलोकातील सुखाची माहिती मिळवावी हा तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासाचा उद्देश होय. अशा विषयाचा अभ्यास करण्याची साधने व फुरसत ज्या थोड्याफार लोकांना असेल त्यांनी तो अभ्यास अवश्य करावाच. परंतु आज सर्वांचे लक्ष राष्ट्राची ऐहिक उन्नती साधणे किंवा आर्थिक सुबत्ता प्राप्त करून घेणे या विषयाकडे लागलेले दिसते. राष्ट्राची सध्याची परिस्थिती बजावून सांगत आहे की, शास्त्रीय शिक्षण, शास्त्रीय संशोधन आणि औद्योगिक विकास यांच्याकडे यांच्याकडे संपूर्ण लक्ष देण्याची आज फार जरूर आहे.

(२)

### भाषणाचा सारांश

विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे त्यांना नाहीत अशी महाविद्यालये पाश्चिमात्य देशात फारच थोडी. शिष्यांनी गुरुगृहीच पुष्कळ वर्षेपावेतो वास करावा अशी चाल प्राचीन काळी हिंदुस्थानात होती आणि तीच चाल बदललेल्या परिस्थितीनुसार थोडीफार बदलून पुनश्च सुरु करण्यासारखी आहे, असे मत श्रीमंतांनी दर्शविले. नंतर मॅकडॉनेल वसतिगृहाविषयी काही गौरवपर बोलून श्रीमंतांनी विद्यार्थ्यांना कळकळीने सांगितले की, तुमच्या सहानुभूतीच्या भावना हिंदुधर्मपुरत्याच न ठेवता, मुसलमानी, पारशी, खिश्वन या लोकांकडे ही त्यांचा प्रवाह तितक्याच जोराने जाऊ द्या. तुमची वृत्ती विश्वकुटुंबी होऊ द्या.

पुढील सर्व सुखाचा व सुबत्तेचा पाया विद्यार्थिदशेत रचावयाचा असल्यामुळे विद्यार्थी म्हणविणाराने आपला वेळ फुकट दवडू नये. विद्यार्थिदशा आटोपल्यावर निरनिराळ्या व्यवसायात ही तरुण महाराजा सयाजीराव गायकवाड | ११४

मंडळी पडली तरी, आपल्याला मिळालेल्या शिक्षणाचा आपण कसा काय सदुपयोग केला, याचा जाब स्वदेशमाता आपल्याजवळ मागेल, हे त्यांनी लक्षात ठेवले पाहिजे. देशाच्या आर्थिक हितसंबंधांविषयी त्यांनी नेहमी जागरूक राहावे- पण ते वैयक्तिक स्वार्थ साधण्यासाठी नव्हे, तर स्वतःचे एक राष्ट्रीय कर्तव्य म्हणून. तरुण मंडळींनी सावजनिक हिताकरिता स्वार्थत्यागपूर्वक परिश्रम करावे अशी अपेक्षा हक्कानेच देशाला बाळगता येते. तरुण मंडळींनी स्वकर्तव्य बजावण्यास कधीही चुकू नये, अशी त्यांना विनंती करून श्रीमंतांनी भाषण संपविले.



स्थळ : सार्वजनिक सभागृह, कलकत्ता

काळ : तारीख १९ नोव्हेंबर १९०४

प्रसंग : कलकत्ता व त्याची उपनगरे येथील हिंदी जनतेने श्रीमंतांना दिलेले मानपत्र

३०८

सभ्य स्त्रीपुरुष हो,

तुमचे आभार मानण्यासाठी खच्या कृतज्ञतेच्या भावनेने मी दोन शब्द बोलणार आहे. प्रथम श्रीमंत महाराणीसाहेबांच्या वतीने मी तुमचे आभार मानतो. हिंदुस्थानातील सामाजिक परिस्थिती सध्या मोठ्या झपाट्याने व मोठ्या प्रमाणाने बदलत चालली आहे, हे तुम्ही पाहतच आहा. येथेल्या स्त्रीवर्गाला आता जुने बाळबोधी वळणाचे आयुष्य रुचेनासे झाले आहे. तेवढ्याने त्याचे समाधानच होत नाही. आपल्याला अधिक स्वातंत्र्य असावे, काही विशेष अधिकार आपल्याला मोठ्या प्रमाणात मिळावे आणि आपले म्हणणे खरे करून दाखविता यावे, अशी त्याची इच्छा आहे. स्त्रीजातीचा मान हिंदी लोक प्राचीन काळी ठेवीत असत व सध्याही ठेवीत आहेत. पत्नीला आपण लावतो तो 'अर्धांगी' शब्दच येथेल्या खच्या परिस्थितीचा निर्दर्शक आहे. संसारी जीवाचे अर्धे अंग 'पत्नी' होय व दुसरे अर्धे अंग 'पती' होय, आणि ही दोन्ही अंगे मिळूनच जीवात्म्याला एकता, संपूर्णता व सुसंवादीपणा प्राप्त होत असतो, अशी आपली पूर्वापार समजूत आहे. पाश्चिमात्य पुरुष आपल्यापुढे एक पाऊलभर गेले आणि संसारातल्या भागीदारिणीला 'बेटर हाफ' म्हणजे अधिक चांगले अंग, सरस अंग, असे म्हणू लागले. हे म्हणणे हिंदी लोकांना मान्य असो अगर नसो, त्यांनी याचा अर्थ स्वतःच्या विचाराप्रमाणेच लावावा, अशी माझी अपेक्षा आहे. आपल्या स्त्रीवर्गाला आपल्याइतकाच लायक करून सोडणे हे सर्वांचेच कर्तव्य आहे.

मानवजातीमध्ये अर्धा भरणा स्त्रियांच्याच आहे ही गोष्ट विसरून चालणार नाही. स्त्रियांचे हे संख्याबल विचारात घेता, त्यांना शिक्षण देण्याची व्यवस्था करणे, हे पुरुष वर्गाला आवश्यकच आहे. तुम्ही आपल्या मानपत्रांत माझ्या नावांच्या जोडीनेच श्रीमंत महाराणीसाहेबांच्या नावाचाही उल्लेख केलात हे पाहून मला बरे वाटले. कारण त्या निमित्ताने हिंदी स्त्रियांच्या शिक्षणाविषयीचे माझे विचार मला आज दिग्दर्शित करता आले. माझ्या प्रजेचे हितसंवर्धन करण्याच्या कामी मला नेहमीच महाराणीसाहेबांचे साहाय्य लाभलेले आहे. त्यांच्यातर्फे मी तुमचे मनःपूर्वक आभार मानतो.

त्यांच्यावतीने इतके सांगितल्यानंतर हिंदी उद्योगधंद्यासंबंधी मी दोन शब्द बोलू इच्छितो. हा विषय इतका गुंतागुंतीचा आहे की, मला असलेल्या थोडक्या वेळात त्यावर काही विशेष सांगणे मला अशक्यच आहे. आर्थिकदृष्ट्या आपली उम्रती व्हावी असे तुम्हाला वाटत असेल, तर शेती व मोलमजुरी यांच्याखेरीज इतर धंद्यांकडे तुम्ही आता वळलेच पाहिजे. तेवढ्यासाठी आर्थिक सुधारणेपासून होणारे फायदे व तिच्या प्रीत्यर्थ आवश्यक असणाऱ्या इतर आनुषंगिक गोष्टी यांचा विचार तुम्ही केली पाहिजे. या सर्व बाबतीची येथे स्वतंत्रपणाने चर्चा करीत बसणे, हे काम मला अवघड वाटते आणि ते तुम्हाला कंटाळवाणेही वाटण्याची भीती आहे. शिवाय या बाबतीतले मूलभूत सिद्धांत किंवा तत्त्वे तुम्हाला इतकी सुपरिचित आहेत की, मी त्यांची सविस्तर चर्चा करणे, म्हणजे भरीतभर घालण्यासारखे होईल दुसरे असे की, त्या तत्त्वाचे विस्तृत विवरण करण्याच्या सामर्थ्याच्या दृष्टीने माझ्यापेक्षा अधिक सत्पात्र असे विद्वान तुम्हाला उपलब्ध आहेत. म्हणून काही वेचक मुहूर्यांचाच मी नुसता उल्लेख करतो.

आपल्या देशाची जमीन इतकी गुणसंपन्न आहे की, पृथ्वीच्या पाठीवर पिकू शकणारे प्रत्येक जातीचे धान्य या भूमीत पिकविता येते इतकेच नव्हे, तर सध्या आपण काढू शकतो त्याहून फार मोठे पीक देण्याइतकी ही भूमी कसदारसुद्धा आहे. या दोन गोष्टी आपल्या शेतकरीवर्गाच्या मनात आपण शक्य तितक्या अधिक बिंबविल्या पाहिजेत. शिवाय त्या वर्गाने आपल्या जमिनीची मशागत चांगली करावी, आपली अवजारे सुधारावी, केल्या कष्टाचे चीज होईल असे पाहावे आणि आपल्या साधनांचा अत्यंत लाभदायक असा उपयोग करीत जावा म्हणून त्या वर्गाला आपण योग्य ते शिक्षणही दिले पाहिजे. सध्यापेक्षा चांगली अवजारे तयार करणे व ती चांगल्या रीतीने वापरणे या गोष्टी शेतकरीवर्गाला करता आल्याखेरीज त्या वर्गाची शेतीसंबंधाने सध्या जी हीन कल्पना आहे ती बदलणे शक्य नाही. याच कारणास्तव शेतकीचे शिक्षण व औद्योगिक शिक्षण यांची सांगड घालणे आवश्यक आहे. असे शिक्षण आणि त्याच्याच बरोबर मानसिक जागृती यांची आवश्यकता आहे. जागृती व्हावयाची ती आधी समाजातल्या उच्च वर्गात होऊन नंतर खालच्या वर्गात होऊ लागते. राष्ट्राच्या संस्कृतीची कल्पना तेथल्या सामान्यजनतेच्या जागृत बुद्धिमत्तेवरून करावयाची असते. म्हणून सुशिक्षित लोकांनी अक्षरशत्रू शेतकर्याविषयीच्या स्वकर्तव्याची हेळसांड करणे हा त्यांचा निवळ आत्मघातकीपणा होय.

या बाबतीत बडोद्यामध्ये आम्ही कोठवर मजल मारली आहे हे या ठिकाणी सांगितले तर मनोरंजक वाटेल. ते सांगण्यात माझा हेतू आत्मशलाघा करण्याचा नसून फक्त दृष्टांत देण्याचाच आहे. जितक्या खेड्यांतून मोफत शिक्षण सुरु करणे शक्य होते तितक्यातून मी ते सुरु केले आहे आणि काही काही ठिकाणी तर मी ते शिक्षण सर्तीचेच केले आहे. या माझ्या कार्याला इष्ट ते फळ येत आहे आणि हिंदू लोकांच्या बुद्धीची स्वाभाविक चपलता लक्षात घेता मला खात्री वाटते की, हेच शिक्षणविषयक धोरण हिंदुस्थानाच्या जवळजवळ प्रत्येक भागामध्ये स्वीकारता येण्यासारखे आहे. आणि सर्वात मोठी गोष्ट म्हणजे करायचे मनात असले, तर करायला मार्ग काय शेकडो सापडतील.

माझ्या राज्यात नुकतीच जी औद्योगिक व शास्त्रीय स्वरूपाची कामे सुरु झाली आहेत त्यांच्यामध्ये येथले बरेच लोक लक्ष घालीत आहेत हे मला माहीत आहे आणि आनंददायक वाटत आहे. आज आपल्याला गरज आहे ती शास्त्रीय शिक्षण घेतलेल्या मंडळीची, नेहमीच्या आयुष्यक्रमाला शास्त्रीय झानाने सोजवळ करणाऱ्या मंडळीची, आहे. एकट्या-दुकट्या (सर जगदीशचंद्र) बोसाने आपले समाधान होणार नाही असा काळ खात्रीने येईल व असे अनेक बोस उत्पन्न होऊन देशाच्या आर्थिक भरभराटीस हातभार लावतील, असा मला भरवसा वाटतो. पूर्वीच्या इतिहासाचा विचार केला तर शास्त्रीय शिक्षण घेतलेली मंडळी मिळाल्यावर आर्थिक बाबतीत आपण मागासलेले राहण्याचे काहीच कारण मला दिसत नाही. संधी व साधने दिली तर आपण राष्ट्रीय विजय मिळवूच मिळवू इतकी कार्यशक्ती आपल्या राष्ट्रात आहे. आपल्या पूर्वीच्या इतिहासाकडे पाहता आपल्या भविष्यकाळाबद्दल निराश होण्याचे आपल्याला मुळीच कारण नाही; पण आपल्या वाटेत पुष्कळशा अडचणी आहेत. आपल्याला कुणी आपल्यातलाच असा पुढारी नाही आणि पुढच्या जागा ज्यांनी अडविल्या आहेत त्यांच्यात एकमेकांविषयी मत्सरबुद्धी फार आहे. माझ्या श्रोत्यांना मी आग्रहाने विनंती करतो की, आपसातल्या क्षुद्र द्वेषभावना नष्ट करून टाका, मतभेदाला मूठमाती द्या, आणि सार्वत्रिक हिताच्या कार्याला लागा, मग यशःश्री मिळालीच पाहिजे.

औद्योगिक शिक्षणाकडे मी थोडेफार लक्ष दिले आहे. खुद्द बडोद्यातच नव्हे तर प्रांताच्या शहरीसुद्धा औद्योगिक शाळा उघडून निरनिराळ्या उद्योगांद्यांचे (गालीचे, सतरंज्या, कापड, सोनेरी जरीचे काम इत्यादीविषयी) शिक्षण देण्याची सोय मी केली आहे. प्रारंभी आम्हाला काही ठिकाणी अपयश आले. कारण काम करण्याची साधने योग्य असावी व काम शिकविणारे शिक्षक योग्य असावे, या तत्वांचा विसर त्या ठिकाणी पडला होता. अपयश आले म्हणून निराश न होता त्यावर एकदा इलाज शोधून काढला पाहिजे.

राष्ट्राची थोरवी कशात आहे? निवळ शारीरिक बळ किंवा तसलाच शारीरिक पराक्रम यात नव्हे, तर मानसिक संस्कृती व आर्थिक उन्नती यात ती थोरवी आहे. स्वतःच्या कामी लावून घेता येणार नाही, अशी जगात एकही वस्तू नाही. अशा उपयुक्त वस्तूंची, साधनसंपत्तीची अनुकूलता असण्याच्या बाबतीत हिंदुस्थानदेश इतर देशांच्या मानाने विशेषच भाग्यवान आहे. आणि त्याचा हिंदी जनतेला उक्तष्ट उपयोग करून देण्यासारखा आहे.

हिंदुस्थानात शास्त्रीय शिक्षणाची भलतीच हेळसांड झालेली आहे. शास्त्र व वाङ्मय यांचे शिक्षण घेण्यासाठी आपण परदेशात विद्यार्थी पाठविले पाहिजेत. इतर राष्ट्रांनी कोणत्या पद्धती स्वीकारल्या आहेत ते त्यांनी पाहिले पाहिजे. किमान श्रमात कमाल फलनिष्पत्ती करून दाखवावयाची, हा अर्थशास्त्राचा एक मोठा सिद्धांत आहे. तो खरा खरा करून दाखविण्यासाठी शास्त्रीय शिक्षणाची जरुरी आहे. येथे नुकतीच जी ‘असोसिएशन’ स्थापन झाली आहे, तिच्याबद्दल मला मोठी सहानुभूती वाटत आहे. प्रत्यक्ष काम करण्याचे शिक्षण घेतलेले लोक आपल्याला हवे आहेत आणि असे लोक जर देशात पुरेसे मिळत नसतील तर त्यांना परदेशी पाठवून आपण तयार करून आणले पाहिजे.

या ‘असोसिएशन’ ने किरकोळ वर्गण्या जमविण्याची जी पद्धत स्वीकारली आहे ती मला पसंत नाही. वर्गणी देणे म्हणजे एखादा दानधर्म करणे नसून, व्यापारांत पैसा गुंतविण्यासारखेच आहे असे लोकांना वाटू दिले पाहिजे. केवळ लोककल्याणार्थ वर्गणी भरत राहण्याची ज्यांना ऐपत असेल त्यांनी ती खुशाल तशी भरावी; पण आपली वर्गण्यांची रक्कम किफायतशीर ठेवीप्रमाणे गुंतली जात आहे असे गरीब वर्गणीदारांना वाटण्याजोगे धोरण ठेवले तर ‘असोसिएशन’ चे कार्य यशस्वी होत जाईल. थोडक्यात सांगावयाचे तर ‘असोसिएशन’ने व्यापारी तत्त्वावर आपला कारभार चालविलेला बरा. हे सांगण्यात माझा उद्देश ‘असोसिएशन’ च्या चालकांना नाउमेद करण्याचा नाही, उलट मला स्वतःला अशी उमेद वाटते की, माझ्या सूचना त्यांनी स्वीकारल्या व वर्गणीकडे ठेव म्हणून वर्गणीदार पाहू लागले, तर त्या योगाने ‘असोसिएशन’ चा पाया अधिक मजबूत होईल.

औद्योगिक चळवळीचे प्रत्यक्ष फळ म्हणून बडोद्यामध्ये मी एक साखरेची व एक कापडाची गिरणी सुरु केली आहे. पैसा व्यापारात कसा गुंतवावा हे पूर्वीच्या राजेलोकांना माहीत नव्हते. त्यांना लागतील तेव्हा पैसे उसने देत जाणारे सावकार लोक पूर्वी होते. त्या लोकांविरुद्ध आताशा बन्याच गोष्टी सांगण्यात येतात; पण त्यांच्या बाजूने निदान इतके तरी खास म्हणता येईल की, त्या वेळी सर्व पैसा देशातल्या देशातच राहत असे. गिरण्याखेरीज बडोद्यात मी पेढ्या- (बँका) ही उघडविल्या आहोत. लोकांना मदत करणे हाच त्यांचा हेतू आहे. गिरण्यांपैकी आमची साखरेची गिरणी तर बुडालीच. का बुडाली ते तुम्हाला सर्व ठाऊकच आहे, म्हणून पुन्हा सांगत बसायला नको. कापडाची गिरणी मात्र, थोड्या प्रमाणात का होईना; पण चांगली आहे. या व असल्याच इतर बाबतीत मी कितपत यश मिळवू शकलो हे तुम्हाला लवकरच दिसून येईल.

मी जे जे केले ते कर्तव्यबुद्धीनेच केले आहे- एक कर्तव्य देशविषयक व दुसरे प्रजाविषयक. खरे म्हणाल तर मला माझ्या राजेपणाचा मोठासा अभिमान वाटत नाही. हिंदी राजाच्या आयुष्यात असे कैक प्रसंग येतात की, तेव्हा त्याला राजा म्हणविण्यापेक्षा साधी रैयत होणेच फार बेरे वाटत असते. तथापि सामान्य व्यक्तीपेक्षा ‘राजा’ नामक व्यक्तीला देशहित व प्रजाहित साधण्याची संधी मात्र अधिक असते हे उघड आहे. आपल्या प्रजेची स्थिती सुधारण्यासाठी आपल्या द्रव्याचा व अधिकाराचा सर्वोत्कृष्ट उपयोग करून दाखवावा, हे राजाचे कर्तव्यच आहे आणि ते कर्तव्य निमूटपणाने व शांतपणाने पार पाडणे ही माझ्या आयुष्यातील सर्वांत उच्च अशीही माझी महत्वाकांक्षा पूर्वी होती व सध्याही आहे.

भाषण संपविण्यापूर्वी मी माझ्या स्वतःच्या वरीने तुमचे मनःपूर्वक आभार मानतो. भाषणाच्या ओघात माझ्या तोंडून जे शब्द निघाले त्यांचा अर्थ तुम्ही मित्रत्वाच्या दृष्टीने लावाल, अशी मला आशा आहे. बंगाली लोक क्षमाशील, दयाळू व माझी कड घेणारे आहेत हे मला माहीत आहे. बंगालच्या राजेलोकांनो, जमीनदारांनो आणि मध्यमवर्गीय सज्जनांनो, मी तुमचे पुनश्च एक वेळ आभार मानून भाषण पुरे करतो.



## ४९.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १० डिसेंबर, १९०४

प्रसंग : दिवाण केरशास्पजी रुस्तमजी दादाचानजी यांनी श्रीमंतांना  
दिलेले प्रीति-भोजन

३०८

मि. केरशास्पजी व सभ्य स्त्रीपुरुष हो,

आज मी येथे आलो तेव्हा मला बोलावे लागेल अशी कल्पनाही नव्हती; पण दिवाणांनी माझ्यासंबंधी चार गोष्टी सांगितल्याने उत्तरादाखल मला दोन शब्द बोलले पाहिजेत. प्रत्येक बाबतीत आपण युरोपियन लोकांचे अनुकरण करीत असल्यामुळे, भोजनोत्तर गोड भाषणे करण्याच्या प्रस्तुत बाबतीतही नाइलाजाने तसेच अनुकरण करणे आपल्याला भाग पडत आहे. दिवाणांनी मजबूत आता जे जे प्रेमळ उद्गार काढले त्यांना मी पात्र नसलो, तरी त्याबूद्धल मी दिवाणांचे आभार मानतो. तसेच सद्गृहस्थ हो, तुम्ही येथे उपस्थित होऊन मला जो मान दिलात आणि मोठ्या प्रेमाने माझे जे आयुरारोग्य- चिंतन केलेत, त्याबूद्धल मी तुमचाही आभारी आहे. शिवाय माझ्या प्रकृतीच्या स्वास्थ्यासाठी मि. केरशास्पजी यांनी स्नेहभावाने मला जो सल्ला दिला त्याबूद्धल मला त्यांचे आभार मानलेच पाहिजेत. या सल्ल्याप्रमाणे वागण्याचा मी प्रयत्न करीन.

राज्यकारभाराचे काम मोठे आकर्षक वाटते. सद्यःस्थिती सुधारण्यासाठी आपल्याला पुष्कळच्या गोष्टी करावयाच्या आहेत. राज्यकारभाराचे आकर्षण मला अखंड वाटत आले आहे, हे खेर; पण अलीकडे माझ्या प्रकृतिमानाकडे पाहता मला असे वाटते की, मधूनमधून कामकाजाचे प्रमाण कमी करून थोडीफार विश्रांती घेत गेल्याशिवाय गत्यंतरच नाही. त्याप्रमाणे प्रसंगोपात विश्रांती घेण्याचे मी ठरविले आहे. त्यावेळी अर्थातच राज्यकारभाराविषयींच्या माझ्या योजना व आकांक्षा सफल व परिपूर्ण करण्याचा बोजा मुख्यतः तुमच्यावरच व तुमच्या कार्यचातुर्यावरच पडणार आहे. दिवाणाची खुर्ची म्हणजे काही पुष्पशस्या नक्के की तिच्या गुलगुलीतपणाचे सुख भोगीतच राहावे व तिच्यावर निर्दोर पडावे! स्वतःला सोपलेले नाजूक राज्यहित दिवाणाने, डोळ्यात अक्षरशः तेल घालून सांभाळले पाहिजे आणि राज्याची सत्ता व हक्क यांच्या रक्षणाकरिता नेहमी कंबर कसून तयार राहिले पाहिजे. ज्या प्रजेवर अधिकार चालविष्यासाठी त्याला नेमलेले

असते, त्या प्रजेच्या हितसंवर्धनाचा प्रयत्न करताना, त्याने प्रजाजनांचे वैयक्तिक आणि सार्वजनिक अशा दोन्ही हितांचा विचार केला पाहिजे.

मी विश्रांती घेऊ म्हणतो; पण निर्वेधपणाने व शांत चित्ताने मला कितीकशी विश्रांती घेता येईल, ते तुमच्या कारभाराच्या यशस्वितेवरून आणि कामकाजातल्या तुमच्या उत्साहावरून ठरवावे लागेल. मला वाटते, राज्ययंत्र चालविण्यासाठी लागणाऱ्या साहाय्यकांची निवड, मि. केरशास्पजी, तुम्ही चांगलीच केली आहे आणि त्या बाबतीतले तुमचे सुदैव पाहून मी तुमचे अभिनंदन करतो. तुमच्या आनंदी स्वभावामुळे व गोड वागणुकीमुळे तुम्ही पुष्कळजणांची मैत्री संपादन केली आहे. तुमच्या मित्रपरिवारात क्षुद्र मत्सरबुद्धीने ग्रासलेला कुणीच नाही, अशी माझी खात्री असल्यामुळे मला वाटते की, तुम्ही सर्वजण जर सारख्या उत्साहाने व निर्मत्सरबुद्धीने कामकाज करीत राहाल, तर आज ज्याची तुम्ही सेवा करीत आहा त्या राज्याचे भले करून दाखविण्याची तुम्हाला नामी संधी आहे.

राज्यकारभारातील तपशिलाकडे आज जे माझे सतत लक्ष आहे ते कमी करण्याचा प्रसंग प्रकृतीच्या पायी जरी प्राप्त झाला तरी राज्यकारभारात तुम्हाला जेव्हा जेव्हा अडचण उत्पन्न झाल्यासारखी वाटेल, तेव्हा तेव्हा माझे मत आणि माझी सल्लामसलत मी तुम्हाला अवश्य देत जाईन. त्याबद्दल तुम्ही अगदी निर्धास्त असा. स्वतःच्या हातातले अधिकार सुबुद्ध रीतीने आणि सुधारणा व प्रगती यांच्या अगदी नवीनातल्या नवीन कल्पनेबरहुकूम वापरून दाखविण्यास तरुण भारत समर्थ आहे, ही गोष्ट इतरांना सिद्ध करून देण्यासाठी सर्वांत उत्तम व सर्वांत योग्य अशी कोणती कर्मभूमी असेल तर ती देशी संस्थाने हीच होय. मि. केरशास्पजी, ज्या उच्च पदाप्रत तुम्हाला चढविले आहे त्या पदाच्या मान-सन्मानांचा उपभोग तुम्हाला दीर्घकाल घेता येवो, अशी माझी इच्छा आहे. तुमची दिवाणगिरीची कारकीर्द राज्याला हितकारकच होईल, अशी मला आशा आहे. सद्गृहस्थ हो, तुम्ही व्यक्त केलेल्या सर्व प्रेमळ भावनांबद्दल मी तुमचे पुन्हा आभार मानतो.



## ४२.

स्थळ : मुंबई

काळ : ता. ३० डिसेंबर, १९०४

प्रसंग : अठरावी सामाजिक परिषद

५०७

मि. जस्टिस चंदावरकर यांनी यंदाच्या परिषदेचे वेळी प्रस्तावनारूप भाषण मी करावे असे निमंत्रण केले, ते मी जरासे भीतभीतच स्वीकारले. या परिषदेचे अध्यक्षस्थानी किती प्रब्यात युरुष विराजमान झाले आणि त्यांनी किती कळकळीची आणि माहितीने परिपूर्ण अशी भाषणे करून आपले कर्तव्य बजाविले, हे माझ्या लक्षात आल्यावाचून राहिले नाही. आमच्या सामाजिक स्थितीविषयी विविध प्रश्न हाती घेऊन त्यास त्यांनी आपल्या बुद्धिमत्तेच्या आणि सुविचारांच्या प्रकाशाने उज्ज्वल केले. त्यांनी प्रदर्शित केलेल्या विचारात मी काय भर घालू शकणार? आणि त्यांनी बजाविलेली कामगिरी मजकळून बजाविली जाईल असा विश्वास तरी मला कसा येणार? तथापि, ह्या सामाजिक परिषदेने जे महत्कृत्य हाती घेतले आहे त्याला माझी पूर्ण सहानुभूती आहे, हे प्रसिद्धपणे सांगावे या हेतूनेच विशेषत: मी मि. जस्टिस चंदावरकर यांचे निमंत्रण स्वीकारले.

सामाजिक सुधारणा करण्यासाठी चालू असलेल्या प्रयत्नांची प्रगती व त्यास आलेले यश यांचे निरीक्षण करिता मला पुष्कळ विचार सुचले, ते मी आज सभेपुढे ठेवीत आहे. ते काही नवे आणि अत्यंत महत्वाचे आहेत म्हणून नव्हे, तर त्यांशी आपल्या स्वतःचे विचार आपण तोलून पाहावे या उद्देशाने मी ते आपणापुढे ठेवीत आहे. सामाजिक सुधारणेविषयीचे प्रश्न अत्यंत बिकट आहेत आणि त्याजविषयी कोणीही कसेही विचार लोकांपुढे ठेविले तरी त्यापासून उपयोग होईल. शिवाय, ते किती जरी बिकट असले तरी ते आपणास सोडविलेच पाहिजेत. कारण आपण एक स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून जगात राहणार की नाही, ही अत्यंत महत्वाची गोष्ट त्यावर अवलंबून आहे.

सामाजिक सुधारणेची प्रगती सुरु झाल्यापासून आजपर्यंत ती किती झाली आहे याचे निरीक्षण करिता सकृदर्शनी असमाधान वाटेल. राममोहन रॉय आणि त्यांचे थोडे सुशिक्षित अनुयायी यांनी सती जाण्याच्या चालीविरुद्ध चळवळ केली, त्यास आज सत्तर वर्षे झाली.

सुधारक आणि दुर्धारक यामध्ये सुरु असलेल्या झगड्याचा त्यावेळी प्रथम जन्म झाला. त्यानंतर पुष्कळशी वादविवादाची घनघोर गर्जना झाली, खळबळ उडाली आणि पुष्कळ दिशांनी पाऊल पुढे टाकण्याची इच्छाही दिसू लागली.

त्या वेळेपासून मोठमोळ्या धार्मिक चळवळी घटून आल्या आहेत. ब्राह्मो समाजाने मोळ्या धिटाईने हिंदुधर्मापासून अगदी विभक्त होऊन नवीन विचारांची अशी एक समाजशाखा स्थापिली आहे. आर्य समाज हा सामाजिक आणि धार्मिक सुधारणा करण्याविषयी प्रयत्न करीत आहे; पण त्याचा उद्देश पूर्वीचे आहे, त्यावरच नवीन काळास युक्त अशी इमारत रचण्याचा आहे. थिओँसफी आणि वेदांत आतल्या आत समुद्रमंथन करून प्रगती करण्याविषयी प्रयत्न करीत आहेत. ब्राह्मण उपाध्यायांचे साहाय्य न घेता, लग्न, मुंज इत्यादी कर्मे चालविण्यासाठी रा. फुले यांनी स्थापिलेल्या सत्यशोधक समाजादी इतर लहानसहान चळवळीचा तूर्त मी उल्लेखच करीत आहे.

जुन्यास चिकटून राहणाऱ्या लोकांतदेखील चळवळी सुरु आहेत. निरनिराळ्या जातीतील एकदोन अनिष्ट प्रथा बंद करण्यासाठी त्यातील पुढारी प्रयत्न करीत आहेत. जैन आणि मुसलमान लोकांच्या परिषदा भरत आहेत. कायस्थ व इतर जातींच्या आणि पोटजातींच्या सभा, समाज, इत्यादी स्थापण्यात येत आहेत.

नवीन विचारास असह्य असे प्रधात बंद पडावे, आमच्या सुधारकांच्या होणाऱ्या छळांचे निवारण व्हावे व त्यांच्या स्वाभाविक हक्कांची पायमल्ली धर्मशास्त्रानुसार होऊ नये. म्हणून सरकारने उदार नीतितत्त्वावर रविलेले कायदे, फार जपून का होईनात; पण केले आहेत.

काही वजनदार व सुप्रसिद्ध व्यक्तींनी सामाजिक प्रगती साधण्यासाठी आपल्या बुद्धीचा जो उपयोग केला किंवा अनेक तळेने जे परिश्रम केले, त्यांचेच फळ ही अठरा वर्षांपूर्वी स्थापन झालेली सामाजिक परिषद होय. प्रत्येक वर्षी सामाजिक सुधारणा किती झाली, याचा हिशोब घ्यावा, निरनिराळ्या प्रश्नांविषयी वादविवाद करावा व निरनिराळ्या ठिकाणी चालू असलेल्या प्रयत्नास काही अंशाने तरी एकरूपता आणि एककेंद्रता आणावी असा हिचा उद्देश आहे.

आपल्या पुढे प्रश्न आहेत ते हे की, गेल्या सत्तर-ऐशी वर्षांमध्ये या प्रयत्नास किती यश आले आणि जी प्रगती झाली आहे ती आपल्या प्रयत्नामुळेच अशी कितपत झाली आहे? पहिल्या प्रश्नास आपण असे उत्तर देऊ शकू की, विद्येत आमचे पाऊल हलूहलू पुढे पडत आहे. त्यामुळे आमच्या मनास अधिकाधिक संस्कृतता येत चालली आहे व त्यामुळे देशात सामाजिक सुधारणेच्या आवश्यकतेविषयी लोकांची अधिकाधिक खात्री होत आहे. उदाहरणार्थ, पूर्वपिक्षा लग्ने अधिक मोळ्या वयात होऊ लागली आहेत; अशी सुधारणा झाल्याचे आपणास दाखविता येईल. हे खरे की वैद्यशास्त्रास आणि आमच्या पूर्वजांच्या अधिक शहाणपणाच्या प्रधातास अनुसरून मुले आणि मुली परिपक्व वयाची झाल्यावर लग्ने करावी तसे आम्ही अद्याप करू लागलो नाही. त्याचप्रमाणे हेही दाखविता येईल की, जेवणासंबंधी आणि देशाबाहेर प्रवास करण्यासंबंधी असलेले ज्ञातिनिर्बंध शिथिल होत आहेत आणि विधवा विवाहाच्या आड येणाऱ्या पुष्कळ अडचणींचे निवारण आमच्या सुज्ञ सरकारने केले आहे. यावरून असेही वाटण्याचा संभव आहे

की, या सर्व सुधारणा होऊन आमच्यात बरीच प्रगती झाली आहे व आमचे पाऊल पुढे पडत आहे, याबद्दलचा हा पुरावाच आहे.

हा परिणाम झाल्याची कारणे काय आहेत, त्यांचे परीक्षण करू लागल्यास आम्हास असे कबूल करावे लागेल की, या सर्व गोष्टीत समाधान मानण्यास फारसे कारण नाही आणि आपण बोललो आहोत फार आणि केले आहे थोडे, असेच आपणास कबूल करावे लागेल. शिवाय आपणास असेही दिसून येईल की, परिस्थितीत फरक पडल्यामुळे केवळ निरुपाय म्हणून या गोष्टी घडून आल्या आहेत. त्यात आम्ही स्वतः समजून उमजून केलेल्या प्रयत्नांचा भाग फार थोडा आहे.

मुला-मुलींच्या लग्नाचे वय वाढण्याची मुख्य कारणे ही आहेत की, एक तर आपल्या मुलांच्या शिक्षणामुळे त्यांचे लग्न लवकर करता येत नाही; शिवाय वरात व वधूत अवश्य हवेत असे मानल्या जाणाच्या गुणांची कल्पना प्रत्येक जातीत अधिकाधिक उदात्त होत आहे आणि त्यामुळे मुलींसाठी वर मिळणे अधिकाधिक कठीण होत आहे. त्याचप्रमाणे, रेल्वे, शाळा, कॉलेज इ. ठिकाणी, त्याचप्रमाणे सरकारी नोकरीमुळे, सर्व जातीचे लोक एकमेकांसन्निध येऊन त्यामुळे जातिनिर्बंध शिथिल होत आहेत. देशाच्या औद्योगिक आणि सांपत्तिक स्थितीचे स्वरूपच असे आहे की, त्यामुळे निरुपाय होऊन परदेशगमन हे अवश्य झाले आहे व ते अधिकाधिक लोक करीतही आहेत.

अशा तच्छेच्या जबरदस्त परिस्थितीमुळे आमच्या विविध जातिनिर्बंधास शिथिलता आली आहे. ती काही आमच्या परिश्रमाचे फळ होय, असे म्हणता येत नाही; परंतु आमच्या सुधारणेची प्रगती थोडी झाली आहे, म्हणून व्यर्थ निराश होऊन बसण्यात अर्ध नाही. सामाजिक सुधारणा म्हणजे काय हे पुरे समजून घेण्याविषयी जर आपण खटपट केली, आपल्या जुन्या रीतिभातीत काय गोमी आहेत हे पूर्णपणे ओळखले, यापुढे आपल्या कृती अधिक समंजसपणाच्या आणि आपल्या स्वतःवर अधिक भरवसा ठेवून केल्या आणि होणारी सुधारणा आपल्या स्वतःच्या खटपटीचे आणि परिश्रमाचे फळ होईल असे करण्याविषयी प्रयत्न केला, तर ते अधिक श्रेयस्कर होईल.

पण प्रथमतः सुधारणा व्हावयाची ती कायम राहावयाची असेल तर राष्ट्रीय तत्त्वांवर तिचा पाया रचला पाहिजे, म्हणजे ती देशाच्या पूर्व परिस्थितीत अनुसरून असली पाहिजे, असे प्रतिपादन करणारी विचाराची एक नवीन शाखा उद्भवली आहे. तीजविषयी चार शब्द बोलले पाहिजेत. या शाखेसंबंधी मोठी अडचण ही आहे की, राष्ट्रीय सुधारणा म्हणजे काय, याची व्याख्या निरनिराळे लोक निरनिराळी करतात. झरऱ्झमस याने हळूहळू सुधारणा केली तशाच रीतीने सावधपणे आपणाही करावी असा कित्येक अर्थ करतात. अगदी जुन्या काळची व्यवस्था स्थापित करावी असे आर्य समाजाप्रमाणे, कित्येक प्रतिपादितात आणि कित्येक म्हणतात की, पूर्वीच्या युगातील दोष काढून टाकून त्यावेळचा सत्यगुण ऊर्जित करावा. आपणास असेही दिसेल की, राष्ट्रीय तत्त्वावर सुधारणा करावी असे जे कित्येक म्हणतात ते फक्त सुधारणेस व्यत्यय आणावा आणि पुढे पडलेले पाऊल मागे यावे, अशा हेतूनेच म्हणतात.

देशाच्या परिस्थितीस अनुसरून व लोकांच्या गुणावगुणानुरूप अशीच सुधारणा झाली पाहिजे, या विधानात थोडासा ग्राह्यांश आहे यात काही शंका नाही. आमच्या परिस्थितीत निःसंशय अशा काही गोष्टी आहेत की, त्यामुळे कोणतीही नवी कल्पना अगदी अक्षरशः अमलात आणणे कठीण आहे. परकीयांचा अंमल शतकेच्या शतके चालला असताही आमच्यात पूर्वापार चालत आलेले काही गुणावगुण अद्याप तसेच राहिले आहेत, याचे कारण तरी हेच. बंद्या गुलामाप्रमाणे परकीयाचे अनुकरण करणे यात खरी सुधारणा नसून, पुष्कळदा त्यापासून पूर्वीचा वाईट प्रधात बंद होण्याएवजी दुसरेच अधिक अपायकारक परिणाम घडून येतात हेही खरे आहे. राष्ट्रीय तत्त्वावर सुधारणा करावी या म्हणण्यामध्ये हे एक मोठे महत्त्वाचे तत्त्व अंतर्भूत आहे की, सुधारणेचा मुख्य हेतू म्हणजे सर्व राष्ट्रांची सुधारणा करणे हा होय; देशाची खरी सुधारणा म्हणजे सर्व प्रजाजनास जी पुढे नेइल तीच होय.

सत्याचा प्रकाश कोणीकडूनही आला तरी हरकत नाही. जर कोणत्याही विवक्षित सुधारणेच्या योगाने सर्व देशांची प्रगती होऊन हित होईल, तर ती सुधारणा राष्ट्रीय तत्त्वावर झाली असे म्हटले पाहिजे. मग तिचे आपल्यापुढे आलेले स्वरूप अवार्धीन असो वा वैदिक काळातील असो, युरोपातील असो किंवा हिंदुस्थानातील असो, आमच्या रीतिभातीस आणि विचारास मान्य असो किंवा नसो; पण सत्य म्हणून जे आपणास दिसते ते आपण प्रचारात आणले पाहिजे. हिंदुस्थानची गतस्थिती पुनःप्राप्त करणे हे नव्हे, तर देशास भविष्यकाळी सुखसमाधान आणणे हे आपले काम होय. एवढ्यासाठी आपणास एका बाबतीबद्दल खबरदारी घेतली पाहिजे. पूर्वीच्या धर्मशास्त्रास काय अनुसरून आहे, हे पाहून आमची सुधारणा व्हावयाची नाही. पूर्वीच्या मनून जे पवित्र मानले गेले ते बहुधा उदात्त असते; पण पुष्कळदा त्याचा खरा अर्थ लोकास कळत नाही म्हणून सांप्रतकाळी कोणत्या सुधारणा केल्या पाहिजेत हे ठरविताना धर्मशास्त्राकडे विशेष लक्ष न देता जर आपण पूर्वनुभव आणि नवीन ज्ञान याचे साहाय्य घेऊन सांप्रतकाळी कशात आपले हित आहे हे सारासारविचार करून ठरविले तरच विशेष फायदा आहे. सारासारविचार व व्यवहारदक्षता दाखवून प्रत्यक्ष कृती करणे हेच आपणास अवश्य आहे. पूर्वयुगातल्या समजुतीस किंवा पुराण्या धर्मशास्त्रांच्या ग्रंथास अमुक एक सुधारणा मान्य आहे किंवा नाही याबद्दल वादविवाद करण्यात अर्थ नाही.

पुष्कळदा असा प्रश्न विचारला जातो की, सामाजिक सुधारणा हवी कशास? आमची सर्वच सामाजिक स्थिती दूषणार्ह आहे, असे म्हणता येणार नाही व प्रत्येक समाजस्थितीले दोष डोळ्यात तेल घालून पहावयाचे तर गुण का पाहू नयेत? उगीच्या उगीच दोष फुगवून सांगण्यात अर्थ नाही. त्यापैकी पुष्कळ स्थानिक आहेत. उदाहरणार्थ, बंगाल्यातील कुलीन नावाच्या जातीत प्रसृत असलेली अनेक बायका करण्याची रीत किंवा गोपाची रीत. युरोपियन लोकांनी केलेल्या टीकेकडे फार लक्ष देणे हेदेखील पुष्कळदा रास्त होणार नाही; कारण त्यास पुष्कळदा वस्तुस्थिती समजत नाही. स्वतःच्याहून भिन्न असलेल्या राष्ट्रीय रीतिभातीविषयी त्यास असावा तितका आदर नाही. उदाहरणार्थ, ते पुष्कळदा असे समजतात की, त्यांच्याप्रमाणे आमच्यातही लग्न झाल्याबरोबर वधू-वरात पती-पत्नी व्यवहार सुरु होतो. गोषाची पद्धत

सर्वव्यापी आहे असेही ते समजतात. दुसऱ्या एका गोष्टीविषयी सावधानता बाळगली पाहिजे. ती ही की, केवळ बदलाबदल करणे म्हणजे सुधारणा नक्के. उदाहरणार्थ, स्नियांच्या जाहीर नृत्य गायनाविरुद्ध होत असलेली चळवळ घ्या. या फाजील सोवळपणाच्या चळवळीचा परिणाम इतकाच होईल की, त्याचेयोगे जे मुळीच उपद्रवी नाही, असे एक करमणुकीचे साधन नाहीसे होईल. आधी आमच्यात करमणुकीची साधने फार थोडी आहेत आणि ती बंद करण्यापासून काही फायदा व्हावयाचा नाही. अर्थातच प्रत्येक समजंस मनुष्य जी करमणुकीची साधने दूषणाई आहेत, ती सुधारण्याचा प्रयत्न करीलच.

म्हणून प्रश्न हा की, सामाजिक परिषदेचे हेतू कोणकोणते आहेत व आपल्यास कोणत्या दिशेने सुधारणा करावयास पाहिजे? मुख्य बाबी येणेप्रमाणे :-

१. स्त्रीशिक्षण.
  २. बालविवाह - प्रतिबंध.
  ३. विधवाविवाह.
  ४. अनेकपत्नित्वाचा निषेध.
  ५. जातिभेद नष्ट करणे.
  ६. पोटजातीत बेटीव्यवहार.
  ७. सर्व जातीत रोटीव्यवहार.
  ८. परदेशगमन व समुद्रप्रवासाविषयी स्वातंत्र्य.
  ९. नीच म्हणून मानलेल्या जातींचा उद्धार.
  १०. मद्यपाननिषेध.
११. देवस्थानादी परोपकारी संस्थांची सुव्यवस्था.

या यादीचे जर आपण परीक्षण केले तर मला वाटते की, या बाबींचे मुख्य दोन भाग करता येतील :- १) जातिसंस्थेपासून उद्भवणाच्या अडचणी, २) स्त्रीवर्गाच्या स्थितीविषयी आणि अधिकाराविषयी येणाऱ्या अडचणी. हे मुख्य दोन प्रश्न आपल्यापुढे आहेत. हे आपण सोडविले तर वरील यादीत सांगितलेल्या सुधारणा सहज घडून येतील.

हे प्रश्न सोडविण्याचे कोणते कोणते मार्ग आहेत? दोन मुख्य मार्ग आपल्यापुढे दिसतात; एक, कायदे करविणे व दुसरा लोकांचे मन वळविणे. यापैकी सोपा आणि लवकर अमलात आणण्याजोगा मार्ग पहिलाच आहे; पण यात कमीपणा हा आहे की, कायद्याला विशिष्ट बाबतीतच हात घालता येतो आणि त्यांच्या परिणाम तितका चिरस्थायी किंवा सर्वव्यापी होत नाही; पण काही अंशी आमच्या लोकांच्या जातिस्वभावास कायद्याचाच उपाय जास्त अनुरूप वाटतो. आमच्या लोकांच्या जातिस्वभाव, ब्रिटिश राष्ट्राखेरीज इतर जे जर्मन, फ्रेंच इ. युरोपियन राष्ट्रांतील लोक आहेत त्यांच्या स्वभावासारखा आहे. आम्हाला आपण होऊन कोणत्याही कामी प्रारंभ करावयाला नको. सरकारनेच प्रारंभ करावा हे बरे असे आम्हास वाटते; पण आपल्या स्वभावाची हीही एक खोड आहे की, आम्ही जरी काही न केले तरी सरकारने जे काही केले त्यावर टीका करण्याला आम्ही मागे घेणार नाही. परकी सरकार म्हणून ब्रिटिश सरकारची

स्थिती नाजूक असताही व सरकारला आपल्या धोरणाला सावधगिरीचा आळा घालणे जरुर पडत असूनही त्याने आमच्या लोकांतल्या क्रूर चाली मोडण्याच्या उद्योगात जी आजपर्यंत सिद्धी मिळविली आहे, ती मनात आणून आपण त्याचे उपकार मानले पाहिजेत. या उद्योगात आणखीही पुढे जाता येईल असे त्यास वाटते तर बरे होते, असाही विचार आमच्या मनात येतो.

हिंदी संस्थानाच्या सरकारची शक्ती पुष्टल अंशी नियमित आहे व त्याचा प्रदेशशी संकुचित आहे. अशी वस्तुस्थिती आहे तरी त्यांच्या हातून एक मोठी उपयुक्त कामगिरी होण्याजोगी आहे. ती ही की, राष्ट्राच्या प्रगतिस्थल शक्तीचे ते ते सरकार केंद्रस्थल होऊन तेथून त्या शक्तीना सुरुण आणि वळण मिळण्याजोगे आहे. ही कामगिरी त्याजकडून न झाली तरी सामाजिक सुधारणेच्या प्रयत्नात हिंदी संस्थानाच्या सरकाराने निदान ब्रिटिश सरकारच्या मागे राहता कामा नये. जे हिंदी संस्थानाचे सरकार आपल्या राज्ययंत्रांत सुधारणा करून ते पूर्ण दशेला आणून सोडील, ते सरकार एकंदर राष्ट्राची सुधारणा करण्यास मोठेच साहाय्य करील यात संशय नाही. ज्या आमच्या ज्येष्ठ संस्थानिकांनी स्वतःच्या आचरणाने, प्रगतीच्या कार्याना जोम देणारे असे उदाहरण घालून दिले आहे व जे पाहून तरुण संस्थानिकांचेही आचरण दिवसानुदिवस सुधारत आहे. त्याबद्दल त्यांना मी कृतज्ञतेची सुमनांजली वाहिली तर वावगे होणार नाही. हे संस्थानिक मधूनमधून एकत्र जमून समाजहिताच्या सामान्य प्रश्नांविषयी आपापले विचार परस्परास कळविण्याची संधी आणतील तर किती चांगले होईल बरे!

पण आपण लक्षात ठेवले पाहिजे की, ज्या निर्बंधांची पाळेमुळे समाजात खोल गेली आहेत, त्यांच्या बाबतीत कायद्याचे काही चालणार नाही. तेथे शिक्षण हा एकच उपाय आहे. साच्या लोकांची शहाणपणाने समजूत घातली पाहिजे. म्हणजे सरे लोक जागृत होतील. सरे लोक मनापासून विचार करण्याला व विचारानुस्थल वागण्याला तयार होतील. अशी विचारजागृती एकदा झाली म्हणजे ज्या एक एक सामाजिक प्रश्नाचा आपण निरनिराळा विचार करीत आहेत. त्या प्रश्नांचा उलगडा आपोआप होईल; परंतु ही जागृती खरोखरच सार्वत्रिक व खच्या मनाने झाली पाहिजे. ती घडून येण्याचा संभव नाही. तो काळ दूर आहे. म्हणून जी सुधारणा आज अमलात आणण्याजोगी आहे व जिच्याकरिता आपणाला काहीशी खटपट करण्याजोगी आहे, ती सुधारणा व ते प्रयत्नही अल्प आहेत, म्हणून आपण त्यांचा धिक्कार करता कामा नये.

आपण जातिभेद आणि स्त्रियांची स्थिती या प्रश्नांचे मोठ्या विस्ताराने अवलोकन करू या. हे करताना त्यांचे विद्यमान स्वरूप कोणते आहे, त्यांच्यापासून समाजावर वाईट परिणाम कोणते घडतात आणि त्यात विगूढ अशी कोणती तत्त्वे आहेत हे पाहू या.

जातीपासून होणारे वाईट परिणाम सर्व राष्ट्रावर होत आहेत. त्यातील एका अवयवावर होतात असे नाही. अर्थशून्य असलेल्या असंख्य क्षुद्र विधिनियमांनी एकेका व्यक्तीचे जीवित जखडून टाकिले आहे. कुटुंबसंबंधात, विवाहात, मुलांच्या शिक्षणात आणि सामान्यतः सर्वच वर्तनक्रमात व्यक्तीवर निर्बंध आहेच. प्रत्येक मनुष्याची सांपत्तिक स्थिती जातीमुळेच सुधारत नाही; कारण त्याला जातीचा धंदा सोडून दुसऱ्या धंद्यात शिरता येत नाही. पाश्चात्य राष्ट्रातील विद्या शिकता येत नाहीत आणि आपल्या विद्येची व आपली स्वतःची थोरवी आहे. तिजहून

जास्त वाटून त्यास आपली सुधारणा करता येत नाही. एखाद्या धंद्यात अथवा उद्योगात तो शिरला तर तेथेही जात त्याला नडतेच. कारण अविश्वास, कपट, मत्सर यास ते वाढविते व परस्परांच्या गुणांचे परस्परास पूर्ण साहाय्य घेऊ देत नाही. परस्परांच्या संगतीसुखाचाही संहार जात करिते. कारण ती एका जातीच्या पुरुषास त्याच त्या जातीत कोंबून ठेवून दुसऱ्या जातीच्या व्यक्तीचा समागम घडू देत नाही व त्या सहवासापासून होणारी मानसिक सुधारणा होऊ देत नाही. मग त्या जातीची उन्नती कशी होणार? वैयक्तिक वृत्तीच्या पलीकडे आपण जाऊ. मनुष्याच्या नागरिक व स्थानिक अभिमानाला जात साफ खणून काढिते. सार्वजनिक हित मागे सारून व एकएका जातीचे हित पुढे करून सार्वजनिक हित साधण्याकरिता जे संहत प्रयत्न जरूर आहेत ते होऊ देण्याला अडचण जातीची कल्पना आणिते; परंतु जातीचे सर्वांत मोठे भयंकर परिणाम घडतात ते राष्ट्रीय वृत्तीवर व राष्ट्रीय एकीवर. जात स्थानिक द्वेष वाढविते. जातीजातींच्या हितात विरोध माजविते. जे एक राष्ट्रीयवृत्तिसूप व समानहितसूप असं जे एक उदात्त कल्पनाचित्र सर्व जातीच्या सर्व लोकांच्या ढोळ्यांपुढे स्पष्ट रेखाटलेले असावे तेही जात राष्ट्र करिते. देशात दुही माजवून राष्ट्राची व्यंगे ती दुरुस्त करू देत नाही व पाश्चात्य सुधारणेच्या सहवासाची फळेही लाभू देत नाही. इतकेच नाही तर केवळ जन्मरूपी उपाधीने जे आपणाहून विभिन्न आहेत, ते आपले बंधू आपणाहून सर्वांशी नीच आहेत असे ठरवून व आपला मानवर्धम, आपली सदयता ही आपणापासून हिरावून ज्या उन्नत व उदार मनोवृत्तींनी युरोपातील राष्ट्रे इतकी सुधारली व परस्परांस साहाय्यभूत झाली त्या उदार मनोवृत्तीचा उदय, जात आपल्या मनात होऊच देत नाही. आपल्या समाजातील बहुविध वर्गातील लोकांच्या बहुविध मानसिक शक्तीचा जितका लाभ करून घेता येईल तितका लाभ ती आपणाला होऊ देत नाही. आपल्या मनोवृत्तीची व आपल्या बुद्धीची वाढ ती खुंटविते. आपल्या समाजात आपणास पूर्वकालाशी अगदी जख्हून टाकणारी आपली जात होय. सर्व सुधारणांची वैरीण तीच. जो कोणी सुधारक राष्ट्राची प्रगती करण्याकरिता म्हणून झटला, त्याला जातीने बहिष्कृत केले आहे. तिची बंधने विवेकशून्य विधिविधानांचा आधार आहे. गतकालाला ती बिलगून राहिलेली आहे. देशकालवर्तमानपरत्वे जे फेरफार आपल्या आचारविचारात करण्यास आपण अगतिक झालो आहोत, ते ती काय सुकर करणार ?

इतिहासाच्या दृष्टीने जातिभेद पूर्वकाली कसे होते हे आपण पाहू गेलो तर आपणास एक ठळक गोष्ट दिसते. ती ही की, जातिभेदाचे कोणतेही पूर्वकालीन स्वरूप घ्या, ते त्याच्या हल्लीच्या स्वरूपाइतके विलक्षण व तर्कशून्य गुंतागुंतीचे कधीच झाले नव्हते. पूर्वकाली समाज एक होता. जिवंत, जोमदार होता तेव्हा समाजाच्या विविध जिवंत हालचालीत जातिभेदामुळे कोणताही प्रत्यवाय येत नसे. त्यावेळी वर्णव्यवस्था ही गुणधर्माच्या विभागाच्या तत्त्वावर उभारलेली, स्वाभाविक व व्यवहारास योग्य अशीच संस्था होती.

वैदिक काळात जातिभेद बहुतेक नव्हताच असे म्हटले तरी चालेल. त्यावेळी समाज एकविध असल्याकारणाने गुणधर्म विभागाची आवश्यकता नव्हती. त्या वेळची राष्ट्रीय वृत्ती एकरूप व जोमदार होती. या कालापासून अलीकडे आलो म्हणजे हळूहळू जातिभेदाची वाढ झालेली दिसू

लागते आणि दुर्दैवकरून पुढे तिचे हीन स्वरूपही प्रकट दिसते. पौराणिक काळात जात ही समाजाच्या निरनिराळ्या अंगाचे विभाग दर्शवित असे. हे विभाग साधे व व्यवहारास धरून होते. म्हणजे राष्ट्रामध्ये साधारणपणे जे चार वर्ग असतात व वर्गानुसार कर्तव्ये असतात त्या वर्गात ती कर्तव्ये जातिव्यवस्थेने विभागून दिली होती. जातीजातीत व्यवहार होतच नसे. असे दिसत नाही. दरेक जातीच्या गुणकर्मानी इतर जातीच्या गुणाकर्माची पूर्वी व्हावी अशी व्यवस्था उत्तम प्रकारे त्या वेळी केली होती. अनुलोम विवाह आणि प्रतिलोम विवाह म्हणजे खालच्या वर्णाच्या व वरच्या वर्णाच्या कन्यांशी पुरुषाचे विवाह होत नव्हते असे नाही. यानंतर पुढच्या काळात बुद्धीची उत्तम फळे आविर्भूत झाली खरी; पण त्याच काळात व्हासाची पहिली चिन्हेही दिसू लागली. या काळात जातीची बंधने जास्त दृढ झाली. जातीजातीत युद्धे सुरु झाली. क्षत्रिय आपल्या क्षात्रतेजापासून भ्रष्ट होऊन संतेस मुकला. ब्राह्मणाचे तेज कमी होत चालले. हे वाईट परिणाम एकदम जरी दिसून आले नाहीत तरी समाजातील विविध शक्तीचा समतोलपणा नाहीसा झाला. जातिसंस्थेचा लवचीकरणा अगदी गेला. जातीजातीत पोटजाती उत्पन्न झाल्या आणि मग असा एक काळ आला की, ज्यामध्ये चोहोकडे सर्व अव्यवस्थाच माजली.

जातिसंस्थेपासून वाईट परिणाम होऊ लागले आणि ती राष्ट्रास उपकारक न होता अपायकारक झाली, ही गोष्ट बौद्धधर्मावरून दिसून येते. बौद्धधर्मात केवळ विधिकलाप आणि यज्ञ याचाच निषेध केला नाही तर जातीचाही निषेध केला आहे. जर जातिसंस्था राष्ट्रीय जीवनाला अवश्य असती, तर गौतम आपल्या शिष्यांना म्हणजे एक हिंदू इतर हिंदूना उपदेश करीत असता जातीचा निषेध न करिता. बौद्धाच्या या मारातून जात वाचली खरी, तरी या संस्थेपासून राष्ट्राच्या शक्तीचा व्हास झाला आणि त्याचे सर्व अवयव विस्कळीत झाले ही गोष्ट हिंदुसमाजाचा निभाव परचक्रापुढे लागला नाही, यावरून सिद्ध होते. वर्णव्यवस्थेने शेवटी आपले राष्ट्र मोडले हे खास.

यानंतर जो एक दीर्घकाळ आला त्याला अन्धतमिसाचा काळ म्हटला तरी चालेल. या काळात जात ही जुनीपुराणी संस्था म्हणजे वाडवडिलांची संपत्ती, जुन्या वैभवाची आठवण देणारी व म्हणून तिला चिकटून राहिलेच पाहिजे असा समज रुढ झाला; परंतु जात कशाकरिता झाली याचा कोणालाही अर्थ ठाऊक नव्हता, हाही काळ गेला. नंतर तिच्यात अनेक जाती, अनेक पोटजाती, संकरजाती, की ज्यांची संख्याही मोजता येणार नाही, अशा होत गेल्या. या काळात देशामध्ये अराजकता असल्याने व निकडे तिकडे 'बळी तो कान पिळी' अशी दुःस्थिती झाल्याने, हे जातीचे बंड अतिशयच माजले. हा प्रकार मुसलमानाच्या अमलाच्या पूर्वी होऊन गेला. त्यांनी हा देश जिंकल्यावर जात हा जित लोकांचा एकच अभेद्य राष्ट्रीय दुर्ग राहिला. त्याच्या आड दृढून हिंदूना मुसलमानावर मारा करिता येत असे. तेथून पुढे जातीचे जे हल्ली स्वरूप दृष्टोत्पत्तीस येते व ज्यामुळे समाजाच्या अवयवास जणू काही पक्षघात झाला आहे, ते स्वरूप जातीला आले.

महाराष्ट्राच्या इतिहासामध्ये हे जातिभेदाचे काही परिणाम चांगले निर्दर्शनास येतात. त्या परिणामाची काही ठळक उदाहरणे थोडक्यात सांगितली तर आपण मला क्षमा कराल. सुधारकांना

जातिसंस्था अडथळे आणते याबद्दलची ही उदाहरणे आहेत. तुकाराम आणि चोखामेळा इत्यादी खालच्या वर्णातील साधूंचाच छळ झाला असे नाही, तर ब्राह्मण वर्णातीलही एकनाथासारख्या सुधारक साधूंचा छळ मूर्ख भटाभिक्षुकांनी केला. सुधारणा करणाऱ्यांना भटाभिक्षुकांनी त्रास घावा, त्यांचा छळ करावा, हा प्रकार श्रीमत शंकराचार्याच्या वेळेपासून चालत आला आहे. त्यांनाही भिक्षुकांनी बहिष्कृत केले होते. ही भिक्षुकांच्या अज्ञानाची अडचण दूर होईल तर सुधारणा जास्त सुकर होईल. उच्च जातीच्या अहंमन्यतेने हलक्या जातीच्या लोकांचा कसा छळ होतो, याचे एक उत्तम उदाहरण हे की, पेशवार्हाईत असा निर्बंध असे की, महार रस्त्यातून घालत असता उच्च वर्णाचा मनुष्य कोणीही पुढे दिसला तर आपली सावली त्यावर पडून त्याला विटाळ होऊ नये म्हणून महाराने खाली बसावे. कोणी कोणी तर असे सांगतात की, महारांना रस्त्यात थुंकण्याचीही मनाई असे. रस्त्याने जाताना त्यांनी गळ्यात एक मडके बांधून त्यातच थुंकावे, रस्त्यात थुंकू नये, असा निर्बंध असे; पण हा छळ जेव्हा एकच जात प्रबळ झाली, त्या वेळी होत असे; परंतु ज्या काळी मराठ्यांच्या अंगी खरे पाणी होते. म्हणजे जेव्हा मराठे, ब्राह्मण आणि प्रभू एकमताने एका कार्याक्रिता झगडले, जेव्हा महार आणि कोळी इत्यादी नीच जातीशी वरिष्ठ जातींना निकट संबंध ठेवावा लागला. कारण त्यास एकमेकांशी खांद्याला खांदा लावून लढावे लागत असे. जेव्हा हिंदूलोक मुसलमानाच्या हातचे पाणी पीत आणि त्यांच्या पोरास आपल्या घरच्या देवातही स्थळ देत. त्या वेळेस हलक्या जातीचा छळ होत नसून वस्तुस्थिती अगदी निराळी होती. राजकीय प्रगती झाली आणि सत्तेचे क्षेत्र वाढले म्हणजे प्रजाजनांच्या मनोवृत्ती कशा उदार होतात, याचे स्पष्टीकरण यावरून होते; पण आपणास यावरून हेही दिसते की, परकीयांचे भय कमी झाल्याबरोबर जाती-मत्सर पुन्हा वाढतो याचे प्रत्यंतर, मराठी अमदानीतील शेवटच्या काळी कोंकणस्थ आणि देवस्थ यांच्यामध्ये झालेले कुज्जे, शेणवी आणि प्रभू यांच्यामध्ये झालेले मानाबद्दलचे वाद आणि मराठा, प्रभू, ब्राह्मण यांच्यामधील मत्सर आणि बखेडे यामध्ये मिळते.

आता आपणास व्यावहारिक प्रश्न सोडवावयाचा तो हा की, आमच्या समाजास जखडून टाकणारा जातिभेदाचा अनिष्ट परिणाम काढून टाकावयाचा कसा? जात ही अत्यंत पुराणकाळची संस्था असून ती पुष्कळ रीतींनी दूषित होऊन आता अपायकारक झाली आहे, यात काही संशय नाही. तिच्यातला उत्तम भाग अथवा गुण कधीच नाहीसा झाला आहे. सध्या तिला जे हीन रूप आले आहे ते रूप कायम ठेवणे, अर्थातच आपणास मान्य होणार नाही. साधारण विचार केला तर ही संस्था निर्धक झाली असताही अद्यापि कशी टिकली आहे, याचे प्रत्येकास सहजच आश्वर्य वाटेल. जातिभेद काढून टाकावा असा अर्थातच आमचा अंतिम हेतू आहे. तो जर एकदम साध्य करिता येत नसेल तर आमचा निदानीचा हेतू स्तुत्य आहे, इतके तरी जगापुढे स्पष्टपणे व धिटाईने मांडले पाहिजे. जातिभेद आजच मोडता येत नाहीत म्हणून केवळ स्वस्थ बसण्यापेक्षा काहीतरी करणे बरे. म्हणून जातिभेदाची बाब्य अंगे आणि तदंतर्गत लहानसहान गोष्टी या तरी काढून टाकाव्या हे आपले कर्तव्य आहे. जातिभेदाने आपल्या नित्याच्या आयुष्यक्रमावर सदासर्वकाळ मोठे दडपण पडल्यासारखे होते. सर्व लोकांमध्ये बंधुप्रीती उत्पन्न होत नाही. म्हणून

सर्व जार्तींमध्ये दळणवळण आणि रोटीव्यवहार सुरु केला पाहिजे आणि पोटजार्तींमध्ये तरी बेटीव्यवहार सुरु केला पाहिजे. जर आपण एवढी सुधारणा केली तर आपणातील कटू भेदाभेद आणि अडचणी नाहीशा होतील, एकोपा वाढविणे सोपे होईल व सुधारणेच्या पुष्कळ बाबीही सहजगत्या साध्य करून घेता येतील.

जातिभेदाचे बाह्य करडे स्वरूप अंशतः: सौम्य केले किंवा सर्वस्वी काढून टाकले, म्हणजे आमच्या समाजस्थितीतील सर्व किमया हातात येईल, असे मात्र आपण समजू नये. आमच्यात असे पुष्कळ लोक आहेत की, जे जातिभेदाच्या बाह्य स्वरूपाविषयी टिटकारा प्रदर्शित करतात; पण ज्याचे अंतःकरणात स्वजातीविषयी अभिमानबुद्धी खरोखर जागृतच असते, आपण ब्राह्मण म्हणून त्यास मोठा गर्व वाटतो किंवा आपण अस्सल आर्य आहेत हे सर्वास जाहीर व्हावे या हेतूने आपली जात शिरगणतीच्या रिपोर्टमध्ये क्षत्रिय म्हणून लिहिली जावी, अशाविषयी ते आग्रह धरतात. सारांश, मनुष्यजातीचे वर्गीकरण करणाऱ्या शिरगणतीच्या रिपोर्टसारख्याही ग्रंथांत जातिमत्सर आणि द्वेष प्रदीप्त करणाऱ्या गोष्ठी आपण कल्पनेने पाहतो. जात्याभिमानाचे हे एक नवे रूपच आहे. आपल्या अंतःकरणातून हा भिन्नभाव समूळ नाहीसा होईपर्यंत नुसते जातिभेदाचे बाह्यस्वरूप समूळ काढून टाकण्याचे काहीएक हित होणार नाही.

स्त्रियांची स्थिती आणि त्यांचे समाजातील स्थान ह्या प्रश्नात आपल्या नेहमीच्या अनुभवातील ज्या गोष्ठींचा समावेश होतो त्या सर्वांचा ऊहापोह आज करण्याचे प्रयोजन नाही. मला फक्त एवढेच सांगावयाचे की, हल्लीच्या समाजस्थितीमुळे समाजातील विविध अंगांचा पूर्ण उपयोग होत नाही ही तिजविरुद्ध मुख्य तक्रार आहे. ज्या अर्थी विवाहाची अंमलबजावणी अल्पवयात न व्हावी म्हणून पूर्वी निर्बंध होते ते शिथिल होऊ लागले आहेत, त्याअर्थी बालविवाहापासून आयांचे आजार वाढतील व त्यांच्या आणि त्याचप्रमाणे अर्भकांच्या मृत्युसंख्येचे प्रमाण वाढून एकंदरीत समाज कमकुवत होईल. ह्या चालीमुळे स्त्रियांच्या शिक्षणासही व्यत्यय येतो. पड्यात राहण्याच्या चालीमुळे कुणालाच पुरेसा समाजसुखाचा अनुभव मिळत नाही व समाजातून स्त्रियांचे उत्साहजनक अंग कमी झाल्यामुळे समाजाता एक प्रकारची मंदता प्राप्त होते.

स्त्रियांना शिक्षण न दिल्यामुळे आपण जाणूनबुजून राष्ट्रातील अर्धी शक्ती कमी करीत आहेत आणि आपल्या मुलांना सुसंस्कृत मातांचा लाभ न दिल्याचा ठपका आपण आपल्या शिरावर घेत आहेत. त्याचप्रमाणे आपल्या स्त्रीवर्गाचा विकास खुंटवून आपल्या समाजाची आनुवंशिक शक्ती कमी करण्यास आपण कारणीभूत होत आहेत. शिवाय, घरातील स्त्री-पुरुषांच्या मानसिक स्थितीत महदंतर पाढून व स्त्रीवर्गाला पुराणप्रिय बनवून हे एक सुधारणाशकटास अडथळा आणणारे साधनच आपण होऊन तयार करीत आहेत.

पुष्कळ स्त्रिया करणे व विधवाविवाह न करणे ह्या चाली जोडीने आपल्या समाजात प्रसृत असल्यामुळे आपली समाजरचना किती अव्यवस्थित आहे, हे दिसून येईल. पहिल्या चालीमुळे पुरुषांची नीतिमत्ता कमी होते व दुसरीमुळे स्त्रियांमध्ये मात्र ती अगदी उच्च तर्फेची असावी असा आपण आग्रह धरतो. हा हेतू सिद्धीस नेण्याकरिता भूतदया व प्रेम ह्या उच्च मनोवृत्तीस बाजूला ठेवून विधवांचा शारीरिक जोम कमी करण्याचे आणि त्यांचे सौदर्य कमी करण्याच्या हेतूने,

त्याजकडून बरीच कष्टप्रद व्रते आपण करवितो. इतके करूनही त्यांचे आचरण अगदी पवित्र असावे ही आपली इच्छा सफल होत नाही व सृष्टिनियमांची अवहेलना केल्याबद्दल आपणास शासन मिळाल्यावाचून राहत नाही. कारण ह्याप्रमाणे मोळ्या कडक उपायांचे जरी आपण अवलंबन करितो तरी ह्या वर्गातील स्थियांत अगदी साधारण अशी नीतिमत्तादेखील आपणास राखता येत नाही. ह्याकरिता अशा अनिष्ट चालीविरुद्ध ओरड करून त्या बंद करण्याविषयी आपण प्रयत्न करीत आहोत, ही गोष्ट फार समाधानकारक आहे.

तथापि, मुळात कोठे चुकते आहे ह्याचा आपण नक्की तपास लावला पाहिजे. स्त्रीजात व स्त्रीपुरुषसंबंध ह्या प्रश्नासंबंधी आपल्या कल्पना खोट्या असल्यामुळे ही चूक आपणाकडून घडत आहे. वैदिक काळातील स्त्रीजातीच्या स्थितीचे सविस्तर व स्वतंत्र चित्र आपणास उपलब्ध नाही; तरी जे थोडसे वर्णन उपलब्ध आहे त्यावरून आपणास दिसून येते की, प्राचीन आर्य लोकांच्या इतर शाखांतल्याप्रमाणेच हिंदुस्थानातील आर्यशाखेतही स्त्रीवर्गाला स्वातंत्र्य व मानही असे. त्यानंतरच्या पौराणिक काळात व त्याप्रमाणेच ज्या काळात विचारास प्राप्त झाले, त्या काळात स्थियांची स्थिती कशी होती ह्या संबंधाचे आपणास उपलब्ध असलेले चित्र अधिक स्पष्ट आहे. हल्लीच्या युरोपातील स्थियांपेक्षा जरी त्या काळातील स्थियांस एकांतवास अधिक असे तरी त्यांना स्वातंत्र्य बरेच दिले जात असे. मनाला सुसंस्कृत करणारे शिक्षण आणि ललितकलांचे ज्ञान त्यांना दिले जात असे. कित्येकांची मजल भौतिकशास्त्र व तत्त्वज्ञान ह्यात पारंगतता मिळविण्यापर्यंत येऊन ठेपली होती. संसाररूपी गाडा हाकण्यात नवच्याला साहाय्य करून खरी पतिव्रताही बनावी अशा तच्छेचे वळण त्या काळी स्थियांना लावण्यात येत असे. ह्या कारणामुळे सन १८७० पावेतोंच्या इंग्लंडातील स्थियांच्या मानाने त्या काळच्या हिंदी स्थियांची स्थिती फारशी मागासलेली नव्हती; काही काही बाबतीत व विशेषत: मिळकतीसंबंधी कायद्याच्या बाबतीत तर ती निखालस अधिक उच्च होती. सन १८७० साली झालेल्या एका कायद्याने इंग्लंडातील स्थियांना वैवाहिक स्थितीत स्वतःची अशी मालमत्ता संपादन करण्याचा जो पुरुषांच्या बरोबरीचा हक्क प्राप्त झाला, तो आमच्याकडील स्थियांना द्यावा, असा अभिप्राय मिताक्षरेच्या कर्त्यने पूर्वीच दिलेला होता.

बौद्ध काळात मात्र स्थियांच्या स्थितीत फरक झाल्याचे त्या काळच्या वाढमयावरून दिसून येते. स्थियांना वेदाध्ययनाची मनाई झाली; पण ह्या नियमास काही अपवाद असल्याचेही दिसून येते. तथापि, पारमार्थिक ज्ञान संपादन करण्यासंबंधाने स्त्री व पुरुष ह्यांना समान हक्क आहे असे त्यावेळीही मानीत. मनू व इतर ग्रंथकार ह्यांच्या ग्रथांत स्थियांना त्यांच्या इच्छेविरुद्धसुद्धा संन्यासब्रत अंगीकारावयास लावावे ह्या अर्थाच्या वचनाबरोबरच स्थियांविषयी पुरुषांच्या मनात असलेला आदर व पूज्यबुद्धी व्यक्त करणारी वचनेही उपलब्ध आहेत. सीता रामचंद्राची साहाय्यकारिणी होती, ह्या कल्पनेपेक्षा ती त्याच्या आज्ञेत वागणारी पतिव्रता होती ह्या कल्पनेसच ह्या काळात प्राधान्य मिळाले, स्थियांनी एकांतात राहावे ही कल्पना दृढ होत चालली आणि विधवाविवाहाची चाल बरी नव्हे, असे लोकमत बनू लागले. तथापि, ह्या काळीही स्थियांना शिक्षण देण्यात येत असे व एकंदरीत त्याजविषयी पुरुषाच्या मनात आदर वसत असे.

पुढे परकीयांच्या स्वाच्यांनी व अज्ञानांधकाराने समाज विस्कळीत झाला. त्या काळी मात्र बराच बदल झाला. स्त्रीने पतिसेवेत तत्पर असावे ही जी उच्च कल्पना पूर्वी अस्तित्वात होती, तिला ह्या काळी नसते महत्त्व मिळाल्यामुळे स्त्रियांचे आचारविचार त्या कल्पनेला अनुरूप बदलले. यामुळे सती जाण्याची चाल, विधवाविवाहाचा अत्यंत प्रतिषेध, बालविवाह व इतर घातुक चाली आपल्या समाजात चालू झाल्या आणि मुसलमानापासून घेतलेली कडक पड्याची चाल हिंदुस्थानातील काही भागात प्रचारात आली. पुरुषामध्ये अज्ञान वाढले व स्त्रियांचे मन तर केवळ अंधकारमय झाले.

ह्या दोन्ही महत्त्वाच्या प्रश्नासंबंधाने कोणते साध्य प्राप्त करून घेण्याविषयी आपण प्रयत्न करीत आहोत? हे साध्य नवीन नाही किंवा हल्लीच्या समाजस्थितीत मोठी उलाढाल घडवून आणणारेही नाही. आमचा खरा हेतू, आमच्या पूर्वजांनी स्वतःपुढे ठेवलेली उदात्त, सुंदर व मनुष्यजातीने साध्य करून घेण्यास योग्य, अशीच ध्येये साधावयाची हा आहे. ज्या रूपाने ती ध्येये आपणासमोर येतात, ते रूप नेहमी एकच नसते; पण आपणास मूळ ध्येयाकडे लक्ष द्यावयाचे आहे; त्याच्या बदलणाऱ्या रूपाकडे नव्हे.

उदाहरणार्थ, जातिभेदांतर्गत ध्येय कोणते? ज्यामुळे मनुष्याला ह्या जगात आपल्या योग्यतेनुरूप काम, धन व मान ही संपादिता येतील, ते व्यक्तिस्वातंत्र्याचे तत्त्व स्थापित करणे आणि त्याबरोबरच अनेक व्यक्ती एकत्र करून त्यांना समाजाचे व्यवस्थित रूप देऊन त्याचे परस्परसंबंधांनी सुयंत्रित करणे हेच जातिभेदाचे ध्येय नव्हे काय? आपणाला पुढील श्लोकार्थ अवगत असेलच :

**स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धी लभते नरः ।**

मात्र एका मुद्द्याकडे आपण लक्ष द्यावे. तो हा की, एक जात हलकी तर दुसरी वरची किंवा अधिक आवश्यक असे कधीही होऊ शकणार नाही. जुन्या काळाची जातिभेदव्यवस्था निरनिराळ्या मनुष्यांच्या निसर्गसिद्ध गुणधर्माच्या भेदावर रचिली असेल तर निसर्ग नियमासच हवी तशी व्यवस्था आताही घडवून आणू द्या. सांप्रतच्या मनूत प्रसृत असलेल्या कृत्रिम जातिनिर्बंधांना सृष्टीच्या नियमात अडथळा आणू देऊ नका.

अर्थात् कोणतीही संस्था पूर्णत्वास पोहोचलेली किंवा कायमची असू शकणार नाही. मग ती ईश्वराने निर्मिलेली आहे हे म्हणणे लांबच राहिले. फक्त हिंदुस्थानातच जातिभेद निर्माण होऊन अनेक जाती लयासही गेल्या, असे नाही. पेरू, इजिप्त व सोलाव्या शतकाच्या सुमारास युरोप येथेसुद्धा अशा तर्हेच्या संस्थांचा उदय होऊन लय झाल्याचे दिसून येते. समाजातील इतर संस्थाप्रमाणे जातिभेदाचे विशिष्ट स्वरूप त्या समाजाच्या त्या समयीच्या उक्तांत स्थितीत अनुरूप असते. काही काळापर्यंत तो भेद हितकर असतो. पुढे काही काळापर्यंत त्याला क्षय जडलेला असतो व अखेरीस त्याचा लय होऊन त्या जागी सुधारलेल्या काळात जास्त अनुरूप अशी निराळी संस्था अस्तित्वात येते आणि तिच्या योगाने व्यवहारातील सदासन्मान्य अशी शाश्वत ध्येये जास्त सुखकर रीतीने व उत्साहाने साध्य करता येतात.

हीच गोष्ट स्त्रियांच्या स्थितीस लागू आहे. त्यांना जी स्थिती प्राप्त झाली असता आपल्या देशात पूर्वप्रमाणे थोरथोर स्त्रीरत्ने पुन्हा चमकू लागतील, ती स्थिती प्राप्त करून घेण्याविषयी

आपला प्रयत्न चालू आहे. पूर्वीची सर्वच स्थिती पुन्हा प्राप्त होण्याची आवश्यकता नाही. आता काळ बदलला आहे व जगही निराळे बनले आहे; तरी आमचा उद्देश, आमचे ध्येय ही पूर्वीचीच आहेत व ती साधण्याबद्दल आपण प्रयत्न करीत आहोत.

सर्व गोष्टीचे सार या मुद्द्यात आहे; परंतु बाह्य स्वरूप हेच साध्य आहे, अशी आमची चुकीची समजूत आमच्या अज्ञानामुळे होते. मूळ ध्येय साध्य करा. त्याच्या स्वरूपाबद्दल काळजी करण्याची आवश्यकता नाही. हिंदुस्थानच्या लोकांच्या मनावर ही शाश्वत तत्त्वे बिंबवा, म्हणजे मग जातिभेद व स्थितीची स्थिती ह्या कमी महत्वाच्या प्रश्नाचा उलगडा आपोआपच होईल. आपल्या हल्लीच्या अवनत स्थितीची काही कारणे सामाजिक नसून भिन्न आहेत. म्हणजे काहीचे मूळ आपल्या सांपत्तिक स्थितीत आहे. किंत्येकदा आपणास काय हवे ह्याविषयी निश्चय होऊन, जे जुने व आपल्या नेहमीच्या विहिवाटीत आहे, त्यालाच आपण नाइलाजाने चिकटून राहत असल्यानेही आपली अवनती झाल्याचे दिसून येते. तेह्वा हिंदुस्थानला हल्ली कशाची उणीव आहे, त्याच्या पूर्वीच्या संस्था कोणत्या होत्या व त्यांचा सुस्पष्ट हेतू काय होता, ह्यांचे जर आपणास यथार्थ ज्ञान झाले व त्याचप्रमाणे आपल्या देशाच्या राष्ट्रीय आकांक्षांना नवीन वळण कोणते योग्य आहे हे तर आपण पक्के ठरविले, तर या गोष्टीना नक्की स्वरूप कोणते घावे, ह्याचा विचार पुढीला काळावर सोपवावा; कारण उक्तांतितत्त्वानुरोधाने मनुष्यजातीला सुधारणेकडे ओढणाऱ्या ज्या शक्ती आहेत त्या शक्ती सदरहू गोष्टीस आवश्यक असे रूप कालांतराने देतील, अशी आपण खात्री बाळगावी.

समाजशास्त्राचे नियम ज्या तत्त्वांना अनुसरून करण्यात येतात, त्यांचे अवलोकन प्रथमत: थोडक्यात केले असता बरे होईल; कारण त्यावाचून सामाजिक प्रश्नांचे सूक्ष्म ज्ञान होत नाही. आपणास अवगत आहेच की, व्यक्तीप्रमाणे समाजाचे जीवित म्हणजे त्याचा अंशतः चल व अंशतः अचल अशा परिस्थितीशी सतत चाललेला कलह होय. अचल परिस्थिती म्हटली म्हणजे हवामान, नैसर्गिक स्थिती व भौतिक शक्ती ही होय. चल किंवा बदलत्या परिस्थितीचे प्रकार पुष्कल्य आहेत. उदाहरणार्थ सांपत्तिक स्थिती, देशाची स्वाभाविक व राजकीय परिस्थिती व परसंस्कृतीशी संबंध इत्यादी. समाजास आपल्या परिस्थितीशी जो झागडा करावा लागतो, त्यात त्याचे मुख्य शक्ति ज्ञान हे होय. ह्यासंबंधी आपण लक्षात ठेवावे की, समाजाची वाढ व्यक्तींच्या प्रमाणेच, म्हणजे त्याच्या ज्ञानेंद्रियांच्या वाढीबोरवरच होते. तो प्रथम निरनिराळ्या साध्या गोष्टी फक्त नमूद करितो, नंतर त्याच्या अंगी जास्त संकीर्ण गोष्टी नमूद करण्याची शक्ती येते व अखेरीस त्यांचे वर्गीकरण करून त्याजपासून सिद्धांत काढण्याची शक्ती त्याला प्राप्त होते.

जसजसे त्याचे ज्ञान वृद्धिंगत होते तसतशी त्याच्या अंगी आपल्या परिस्थितीला आपल्या ताब्यात आणण्याची शक्ती येऊ लागते; कारण मग त्याला कार्य व कारण ह्यांच्या बरोबर ज्ञान होऊ लागते व त्यामुळे त्याला योग्य त्या कारणाकडून इष्ट ते कार्य घडवून आणता येते. दुसरे हेही आपण ध्यानात बाळगिले पाहिजे की, समाज हा एकटाच असत नाही. त्यालाही व्यक्तीप्रमाणेच इतर समाजांशी बरोबरी, चढाओढ करावी लागते. ह्या स्पर्धेत अर्थातच जे सर्वांत उत्तम असतील तेच समाज तगतात. सर्वांत उत्तम समाज ह्याचा अर्थ असा आहे की, त्याची व्यवस्था अतिउत्तम

असते व ज्ञान आपलेसे करून त्याचा उपयोग त्या समाजाला आपल्या सर्वांगांना नवीन परिस्थितीशी अनुरूप करून घेण्याकडे करिता येतो. व्यक्तीचे आपल्या परिस्थितीशी नानाप्रकारे संबंध असतात. त्यापैकी काही समाजाचा एक घटक अवयव म्हणून असतात. उदाहरणार्थ, अमुक अमक्या वर्गाचा, अमक्या ज्ञातीचा म्हणून किंवा अमुक नवरा-बायको म्हणून काही संबंध त्याची दुसऱ्याशी जी सांपत्तिक चढाओढ चालू आहे, तिजमुळे असतात व काही तो राज्यातील एक अवयव म्हणून ज्ञालेले असतात. ह्याचप्रमाणे समाजाचीही सामाजिक, सांपत्तिक व राजकीय अशी निरनिराळी स्वरूपे असतात व जीवनकलहात ह्यांपैकी कोणत्याही स्वरूपाची हेळसांड समाजास करता येत नाही. हे संबंध न्याय, अन्योन्यहित व सत्य ह्या तत्त्वांनी बद्ध असले पाहिजेत. ही तत्त्वे समाजाच्या राजकीय, सांपत्तिक, सामाजिक ह्या तिन्ही तत्त्वांनी बद्ध असले पाहिजेत. ही तत्त्वे समाजाच्या राजकीय, सांपत्तिक, सामाजिक ह्या तिन्ही अंगांच्या व्यवस्थेत समतोल रीतीने वास करीत असली पाहिजेत. हे नाजूक पारडे समतोल न राहता कोणत्याही एका बाजूस खाली गेले तर त्या समाजाची अवनती होईल. त्याची व्यवस्था सुयंत्रित नसल्यामुळे त्यात हल्लीच्या जातिभेदासारखी नसती संकटे उद्भवतात. हे पारडे पुन्हा समतोल होईपर्यंत तो नेहमी मागासलेला राहतो. ह्यामुळे अर्थातच तो समाज त्यापेक्षा जास्त सुव्यवस्थित अशा इतर समाजाला वंशगत होतो.

समाजशास्त्राच्या या विश्रुत तत्त्वांवरून आपण कोणते प्रत्यक्ष धडे घ्यावयाचे? पहिला धडा हा की, अधिक प्राथमिक अवस्थेतील ज्ञानास चिकटून बसणे व नूतन ज्ञानाच्या प्रकाशास रिघाव न देणे, म्हणजे केवळ आत्महत्यारेपणा होय. पूर्वीच्या ज्ञानाने सर्व गोष्टीची धर्माशी सांगड घातली होती. नवीन ज्ञानाने त्याचे वर्गीकरण करून, ज्या आध्यात्मिक उन्नतीशी धर्माचा वस्तुतः संबंध आहे, तीच त्याची मर्यादा ठरविली आहे.

जुन्या व जास्त अपरिपक्व पद्धतीस चिकटून राहून, साध्या सोयीसवडीच्या गोष्टीस व आध्यात्मिक कल्याणाशी अर्थार्थी संबंध नाही अशा गोष्टीस धर्माचे गंभीर शासन लागू करण्यात फार फायदा आहे? यापासून व्यवहारात अडचणी येऊन जीवित कष्टमय मात्र होते. ही अफाट बंधने आपल्याला अतिशय त्रासदायक होतात आणि त्यापासून नीतीत बिघाड होतो. तो असा की, धर्मबंधने मोडणे अक्षम्य आहे असे मानीत असूनही ती मोडण्याची आपणास सवय होते आणि अनेक साधारण निरुपद्रवी कृत्यास गुप्त दुरुणांचे स्वरूप प्राप्त होते. कसेही वागलो तरी शेवटी दुटप्पीपणाच्या वर्तनाचे आपणास काहीच वाटत नाहीसे होते.

दुसरा धडा घ्यावयाचा तो हा की, सृष्टिनियमांचे विशेष यथार्थ ज्ञान होण्याची जरूर आहे. वेढ्या व भोक्त्सर समजुतीस धरून न बसता आपण ज्ञानाची तर्कशास्त्रावर उभारणी केली पाहिजे. कार्यकारणभावाविषयी व शकुन, ज्योतिष, सामुद्रिक इत्यादींविषयी आमच्या लोकांच्या किती विचित्र प्रकारच्या कल्पना आहेत, याची काही प्रचारातील उदाहरणे देतो. अंगावर पाल पडली असता काहीतरी संकट यावयाचे; काही प्रसंगी विधवा पुढे आली असता तिचे दर्शन अशुभ होते. जन्मपत्रिका मिळवून पाहून लग्न ठरविणे उत्तम होते; शरीरावरील कित्येक विहळांवरून मनुष्याचे स्वभाव व भविष्य कळते; गंगासनानाने व ब्राह्मणांस दक्षिणा दिल्याने मनाची व आत्माची शुद्धी होते, केवळ आपल्या वर्तनाने होत नाही, अशी अनेक उदाहरणे सापडतील.

आपल्या दिनचर्येतही जेवताना सोवळे नेसले पाहिजे वगैरे धर्माचे निर्बंध किंतीतरी प्रबल आहेत. ही सर्व आकुंचित मानसिक स्थितीची स्पष्ट लक्षणे होत आणि लहान-सहान बाबतीत या आकुंचितपणास उत्तेजन मिळाल्यावर मोठमोळ्या प्रसंगीही त्यांचा अंमल आपणावर राहतोच. ज्या समाजात या धर्मभोळ्या समजुती अव्याहत चालू राहतील तो समाज आपल्या अंगभूत व्यवस्थेतील कार्यकारणभाव समजण्यास असमर्थ होतो. लहान मोळ्या सर्वच बाबतीत आपणास धर्मभोळेपणा सोडला पाहिजे आणि साध्यसाधन - चिकित्सेच्या धोरणानुसार वागणूक ठेविली पाहिजे.

पुढील धडा म्हणजे नवीन ज्ञान, मग ते देशातल्या देशातले असो किंवा बाहेरून आलेले असो, ते प्राप्त करून आपलेसे करून टाकणे हा होय. तीरकमठा वापरणाऱ्या समाजाचा अर्वाचीन रायफल बंदुका वापरणारंशी सामना असेल तर त्या समाजाने स्वरक्षणाकरिता नवीन आयुधेच घेतली पाहिजेत. सर्व गोष्टीत हेच तत्त्व लागू आहे. बुद्धीने ज्ञानाचे आकलन करणे बस नाही; तर त्याच्या अनुरोधाने आपल्या चालीरीतीत व वर्तणुकीत परिवर्तन करण्याचे नैतिक धैर्यही अंगी पाहिजे; नाहीतर आपल्या ज्ञानाचा व्हावा तो उपयोग होणार नाही. कारण बिकट प्रसंगी समाजास साधनीभूत व उपयुक्त होणे हेच ज्ञानाचे खरे चिन्ह होय आणि म्हणूनच जर जीवनकलहामध्ये आमच्या चालीरीतीपासून आमचा तोटा होत असेल तर त्या केवळ आपल्या किंवा जुन्या आहेत म्हणून त्यास धरून बसणे अत्यंत अनिष्ट आहे. शेवटचा धडा हा की, सामाजिक सुधारणेचे भावी परिणाम व आवश्यकता यास फाजील महत्व देता कामा नये; कारण राष्ट्रीय पुनर्घटनेच्या अनेक बाबतीपैकी सामाजिक सुधारणा ही फक्त एक बाब आहे. आपला समाज जगविण्याकरिता त्याची पुनर्घटना करावयाची तर सामाजिक सांपत्तिक आणि राजकीय या तिन्ही बाबतीत आपले पाऊल पुढे पडले पाहिजे.

शास्त्रीय ज्ञान आणि पाश्चिमात्य सुधारणा यांनी आपणास अगदी नवीन परिस्थितीत आणून सोडले. पूर्वी इतर देशांशी आपल्या देशाचा संबंध नव्हता. सांपत्तिक साधने आमची आम्हासा पुरेशी होती. सामाजिक स्थितीत आमचा इतरांशी संबंध नव्हता. आमच्याच विविक्षित संस्था पूर्णदशेस आणण्यास आम्ही समर्थ होतो आणि राजकीयदृष्ट्या आमचे एक स्वतंत्र खंडच होते, असे म्हटल्यास चालेल. बाहेरून जे जे येईल ते ते शोषून घेऊनही आमच्या स्वतःच्या रचनेत रूपांतर करण्याइतका फरक कधीच झाला नाही. ही सर्व स्थिती आता बदलली. सांपत्तिक आणि सामाजिक बाबतीत जास्ती नियुण आणि ऐक्य व व्यवस्था यात सर्वथेष अशा समाजाच्या चढाओढीच्या तडाक्यात आपण सापडलो आहोत. एकांतस्थितीमुळे होणारा बचाव आपणास आता राहिला नाही. आमचा देशच काय ते जग, असे ते आम्हास वाटत होते. ती कल्पना नवीन शास्त्रीय ज्ञानाने पार उडवून दिली आहे. जगाविषयीच्या आमच्या कोत्या कल्पनाची तटबंदी शास्त्रीय ज्ञानाने फोडून टाकिली आहे आणि उत्तरोत्तर लहान वाटणाऱ्या जगातील केवळ एक प्रांत आम्हास बनविले आहे. नवीन परिस्थितीचा आम्हावर प्रथम पगडा बसत चालला, तेव्हा ही गोष्ट आमच्या पूर्णपणे लक्षात आली नाही. युरोपियनाच्या कवायती पलटणी व सुव्यवस्थित राज्यकारभार याशी सामना झाला असता महादजी शिंदे, हैदरअली आणि रणजितसिंगासारख्या

अलौकिक पुरुषांनी आपली देशी सैन्यव्यवस्था टाकून देऊन परकीयांची लष्करी व्यवस्था स्वीकारली; परंतु सर्व गोष्टीत अशाच प्रकारे फेरफार करणे अवश्य आहे, हे कोणत्याही एतद्देशीय राजांच्या लक्षात आले नाही आणि यामुळे जीवनकलहात त्यांचा चुराडा झाला. आता तरी असा फेरबदल करण्याची आवश्यकता आपण लक्षात बाळगली पाहिजे. आपली आर्थिक घटना जास्त लवचीक आणि प्रभावी केली पाहिजे. ज्या चालीरीतींनी आम्हास शरीराने दुर्बल व निरुत्साही केले आहे. विशेषकरून ज्या समाजव्यवस्थांनी व पूर्वग्रहांनी मनुष्य, जाती व धर्म यात भिन्नभाव माजविला आहे, त्या चालीरीती व्यवस्था व ग्रह यांचा आम्ही त्याग केला पाहिजे. दलणवळणाची वाढती साधने आणि अवश्यभावी परस्पर संघटन ही आपणास पुढे पुढे ढकलीत आहेत. मग त्याला आमची संमती असो अगर नसो. प्रगतीला उपयोगी पडेल अशा नवीन ज्ञानाचे भांडार विज्ञानाच्या योगाने आपणास प्राप्त झाले आहे. अपरिहार्यपणे असेच हळूहळू ढकलले जावे किंवा इष्टप्राप्तीच्या साधनांची योग्य व बुद्धिपुरस्सर निवड करून होईल तितका जास्त लाभ या क्रांतीपासून करून घ्यावा, इतकेच ठविण्याचे आता उरले आहे.

या प्रगतीच्या कलहात आपण टिकाव धरून राहू की नाही अशी आपल्यापैकी कित्येकास शंका आहे. मानववंशदृष्ट्या येणारी हीनता, भौतिक शक्तीचे निर्गलत्व व विशेषकरून हवामानाचा परिणाम, यावर समाजाचे आयुष्य अवलंबून आहे, अशा युरोपियन मतांचा हे लोक आश्रय घेतात. कर्माच्या विपरीत भावनेमुळे प्रारब्धवादाची जी पूर्वी कल्पना होती तिच्या जागी विज्ञानाच्या विपरीत भावनेमुळे ही तसल्याच प्रारब्धवादाची; पण नव्या रूपाची कल्पना आली आहे. ही जेथे म्हणून दृष्टीस पडेल तेथे हाणून पाडली पाहिजे.

ही युरोपियन मते जर खरी असती, तर संस्कृतीच्या इतिहासात आमच्या समाजाची जी कामगिरी नमूद आहे ती कधीच नसती. आमच्याच लोकांनी अशाच हवामानात राहून धर्म, तत्त्वज्ञान, विज्ञान, शिल्पकला आणि वाढमय या विषयांत जेथरपर्यंत मजल नेऊन पोचविली, त्यापलीकडे ती कोणत्याही समकालीन राष्ट्राने नेली नाही. भौतिक, व्यवसाय, कला, धंदे, शेती, युद्ध आणि राज्यकारभार या सर्वांत सारखेच कुशल असे आमचे लोक होते. आमच्यात कवी, तत्त्वज्ञानी, पंडित व शास्त्रज्ञ होऊन गेले इतकेच नाही, तर इतिहासात प्रख्यात असे राज्य धुरंधर व अग्रणी पुरुष निर्माण झाले व असे पुरुष चंद्रगुप्त, अशोक, विक्रमादित्य, सेन व गुप्त यांच्या काळीच नव्हे तर मोगल राज्यातही मोठमोठे सेनानायक व राजकारणी पुरुष होऊन, थेट अलीकडील शिवाजी, पेशवार्हीतील बारभाई आणि रणजितसिंह यांच्या कालार्पर्यंतही ही परंपरा चालू आहे.

युरोप आजकाल श्रेष्ठत्वाच्या शिखरावर आहे हे खास; परंतु ते तसेच राहील असा काही सनातन व अढळ निसर्गनियम आहे की काय? कृत्रिम अशा शास्त्रीय नियमास इतिहासाच्या आधार आहे काय? उलट असेच दिसून येईल की, बेकनप्रभृतींनी वस्तुत: काही शोध लावल्यापासून पाश्चिमात्य लोकांना थोडक्या प्रयत्नाने पुष्कळ कार्यभाग उरकण्याचे व जीवनव्यवहार तर्कशास्त्राच्या तत्त्वावर कसा चालवावा हे अलीकडील तीनशे वर्षांतच साधले आणि युरोपची जगातील इतर भागांवर सरशी झाली. हवामानामुळे अगर भौतिक कारणांमुळे किंवा आमच्या स्वगत दुर्बलतेमुळे

त्यांची ही सरशी झाली असे नव्हे, तर राजकीय, सामाजिक व सांपत्तिक व्यवहार जास्त शास्त्रीय पद्धतीवर प्रथित झाल्याने झाली.

त्यांनी घालून दिलेल्या उदाहरणाचे अनुकरण केले असता आमचेही पाऊल पुढे पडेलच. आमची नैसर्गिक साधने उत्कृष्ट प्रकारची आहेत. रजपूत, मुसलमान, शीख, गुरुखे व मराठे यासारखे योद्धे; ब्राह्मण, कायस्थ वगैरे बुद्धिमान, राजकारणी मुत्सदी; वाणी, भाटिये आणि बोहरी, मेमण व पारशी यासारखे व्यापारकुशल लोक; काटकसर, सोशीकपणा, उद्योगीपणा, मायाळूपणा, कुटुंबप्रीती व व्यवस्थितपणा इत्यादी कुलसंरक्षक गुणात अनेक युरोपियन समाजास मागे सारील असा शेतकरीवर्ग, अशी उत्कृष्ट साधने असूनही आपण कोणत्या धर्तीचे जीवन कंठित आहोत?

याचे कारण आमच्यात नैसर्गिक उणीव आहे हे नव्हे, तर दूषित व्यवस्था, सध्याच्या मनूस अयोग्य अशा जुन्या पद्धती आणि आमचे स्वतःचे कर्म ही खरी कारणे होत. नैसर्गिक सहानुभूती आणि सहकार्य यांची परित्रिता आपल्या लक्षात येत नाही आणि समाजाचे हित म्हणजे व्यक्तिहिताचीच वरिष्ठ पायरी होय हे आपणास समजत नाही. आमच्या कृतीच्या आणि संस्थांच्या मुळाशी पायरी होय हे आपणास समजत नाही. आमच्या कृतीच्या आणि संस्थांच्या मुळाशी न्याय आणि समदृष्टी ही नसून मेहरबानी व विशिष्ट हक्क ही असतात. नवीन मिळालेले ज्ञान आणि नवी परिस्थिती यास अनुरूप होतील अशा तऱ्हेने आमच्या पद्धती व आमचे विचार सुधारले पाहिजेत. सुधारणेचे अर्थसर्वस्व हेच आणि ते जर आपण पूर्ण समजून अमलात आणले, तर मग निसर्गाचे आपणास भय बाळगण्यास नको. कारण निसर्गाला शास्त्रबलाने आणि मानवी प्रयत्नांनी आपल्यास नेहमी वश करून घेता येते. आमची भावी स्थिती आमच्याच हातात आहे. निसर्ग, यदृच्छा, दैव किंवा आवश्यकता यावर ती अवलंबून नाही. या गोष्टीचे आपण फुकट देव्हारे माजविले आहेत आणि स्वतः केलेल्या कर्माची जबाबदारी आपण विनाकारण त्याजवर लादतो. गृहस्थहो, आपणास निक्षून सांगतो की, पुरुषार्थ थोर आहे आणि आपले भविष्य आपल्या स्वाधीन आहे. ज्ञानाने ज्या संधी प्राप्त होतात त्यांचा वेळीच सदुपयोग केला, म्हणजे आपले भविष्य आपल्यासच ठरविता येते.

आमच्या परिस्थितीत झालेल्या नवीन अनुकूल फेरफारांचा उत्तम उपयोग करून घेणे असेल, तर आपणास विद्येचा पुष्कळ अधिक प्रसार करून, ती विद्या अधिक व्यवहारोपयोगी केली पाहिजे. देश अज्ञानात गढून गेला आहे. म्हणून तर आमची सामाजिक प्रगती अगदी मंदगतीने होत आहे. हे अज्ञान काढून टाकले पाहिजे. सुधारणा व सुधारक योजनेविषयी जी वृत्ती लोक धारण करतात, तिजबद्दल दोन शब्द बोलल्याशिवाय मला राहवत नाही. सुधारणेविषयी अत्यंत सुंदर वकृत्व करूनही तद्दनुरूप वर्तन घडले नाही, अशी पुष्कळ उदाहरणे सापडतात. बोलल्याप्रमाणे कुणी न चालला म्हणून त्याच्या विधानातील सत्यांशाचा लोप होत नाही. उपदेशाप्रमाणे वक्त्याने स्वतःचे आचरण ठेवले नाही म्हणून सत्यसिद्धांताची सत्यता कमी होत नाही. सध्या आम्हास अत्यावश्यक गोष्ट ही आहे की, आमच्यात कुठेही नाही ते नवीन ज्ञान व नवी सामाजिक घेये व्यवहारात प्रचलित करण्यासाठी समाजातील सर्व वर्गात शिस्तवार काम करणाऱ्या संस्था उभारल्या पाहिजेत.

युरोपखंडात मध्ययुगामध्ये लोकोपयोगी धार्मिक पंथ होते, त्यासारखेच देशोद्धाराचे कृत्य ज्यांच्या हातून बच्याच अंशाने साधेल असे आमच्यातही पुष्कळ पंथ आहेत. सर्व देशभर पसरलेल्या साधुसंतांचा मी उल्लेख करीत आहे, हे सांगावयास नको; पण त्यास या कामी शिक्षण दिले पाहिजे. काहीतरी उपयुक्त गोष्टी ते सांगतील अशी तजवीज केली पाहिजे. साधुसंतपणा जर परोपकाराशी सदृश असला तरच तो साधूपणा खरा. साधूंनी बांधवजनांस सोडले तर त्यांचा समाजास काय उपयोग? जो आपल्या देशबांधवांसाठी आपले तनमन अर्पितो तो खरा साधू. श्रम आणि जबाबदारी टाळण्यासाठी जो भिक्षेचे व्रत घेतो किंवा किंगलेच्या शब्दात सांगावयाचे तर, ‘आपल्या स्वतःच्याच, पापी आत्म्याचे कल्याण करण्याकरिता’ जो वनवास पत्करतो, तो खचित साधू नव्हे.

सध्या सुधारणेचा कार्यक्रम तर चांगल्या रीतीने ठरवून देशापुढे आपण मांडिला आहे. या सामाजिक सुधारणेविषयी विचार करण्यास लावून पुष्कळ देशसेवा केली आहे. प्रांजल बुद्धीने विचार करणाऱ्यांपुढे पुष्कळ गृहस्थांनी आपल्या भाषणांनी आणि लेखांनी पुष्कळशा उपलब्ध नव्या कल्पना व नवे विचार ठेवले आहेत. त्यामुळे सामाजिक सुधारणेविषयीचे वाढमय सध्या पुष्कळ विस्तृत झाले आहे. निरनिराळ्या जारींच्या सभा आणि परिषदा भरतात, त्यांचे ठारव नमूद करून ठेवतात. त्याबरोबरच जर त्यावेळी होणाऱ्या वादविवादाचा सारांशही नमूद करून ठेविला, तर बरे असे मला वाटते. त्यापासून लोकशिक्षणाचे कामी पुष्कळ मदत होईल. सध्याच्या क्रांतीच्या मनोवेधक समयीच्या कल्पनांचे व विचारांचे चित्रही त्यामुळे पुढील पिढ्यास उपलब्ध होईल.

अजूनदेखील यापेक्षा अधिक दीर्घ प्रयत्न करणारी, उद्योगी व लोकप्रिय अशा संस्थेची आपणास जरुरी आहे. काही अंशी आर्यसमाज किंवा खिस्ती मिशनरी संस्थेसारख्या नेटाने व उत्साहाने प्रयत्न करणाऱ्या संस्था आपणास हव्या आहेत. नवीन ज्ञान प्रत्येक खेड्यातील लोकास मनोवेधक व परिणामकारक तच्छेने समजावून देण्याचा प्रयत्न अशा संस्थांनी करावा. सामाजिक सुधारणेच्या प्रश्नास मग अर्थातच कमी अडचणी येऊ लागतील व त्यामुळे सुधारणेची प्रगती दिवसेंदिवस अधिक होत जाईल, अशी आशा आहे.

सामाजिक सुधारणेस इतर सुधारणांपासून भिन्न करिता येत नाही; कारण तिचा सांपत्तिक व राजकीय सुधारणांशी फार निकट संबंध आहे. एकीची प्रगती झाल्याबरोबर इतरांचीही प्रगती होते. म्हणून आपल्या अधिक अडचणीही दूर करून आपली प्रगती करून घेतल्याशिवाय आणि त्याचप्रमाणे शुद्ध तत्त्वांवर राजकीय बाबीत सुधारणा करून घेतल्याशिवाय सामाजिक बाबतीतही आमचे पाऊल पुढे पडणार नाही.

देशाच्या आर्थिक उन्नतीपासून समाजसुधारणेस पुष्कळ मदत मिळेल, अशी आशा करण्यास पुष्कळ जागा आहे. जातिबंधनाचे स्तोम औद्योगिक प्रगतीमुळे पुष्कळ कमी झाले आणि पुढे ते अधिक कमी होईल. हिंदुस्थान देश जर अधिक श्रीमंत झाला, तर आपली इतर च्युने भरून काढण्याविषयीच्या उपायांचा विचार करण्यास त्यास अधिक अवधी सापडेल. देशातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा विनियोग करण्यास आणि लोकशिक्षण वाढविण्यास जास्त भांडवल त्याला खर्च

करता येर्इल. व्यापारधंदा वाढला तर सर्व लोकांत दलणवळण अधिक वाढेल आणि आपल्या सर्वांचे हित एकच आहे. हे तत्त्व त्यांच्या मनात उत्तम रीतीने बिबेल.

राजकीय बाबतीतही आम्हाला पुष्कळ करिता येर्इल. परकीय सरकार असले म्हणजे देशाची राजकीय प्रगती व्हावयाची नाही, असा कित्येकांचा समज आहे; पण तसा माझा नाही. कोणतेही सरकार असेना, त्याच्यापासून जास्तीत जास्त आपण इतकेच अपेक्षितो की, आपल्या अमलातील प्रजेचे उत्तम हित त्याने साधावे. जोपर्यंत ते सरकार आपले व प्रजेचे हित एकच समजते आणि जोपर्यंत सुव्यवस्था राखून आणि राष्ट्राच्या प्रगतीविषयी खरी कळकळ ठेवून प्रजाजनाला ते प्रोत्साहन देते तोपर्यंत ते सरकार राष्ट्रीयत्व म्हटले पाहिजे; परंतु मी म्हणतो तसा एक फरक घडवून आणिला तर हिंदुस्थानचे माझ्या मते मोठे कल्याण होईल. त्या फरकामुळे राष्ट्रातील निरनिराळ्या वर्गांचे जे खरे व जिहाळ्याचे राजकीय समान हितसंबंध आहेत ते उजेडात येऊन केंद्रीभूत होतील, सरकारचे आसन विशेष दृढ होईल आणि देशाचे सर्वसामान्य कल्याण साधण्याकरिता यातले असंख्यात वर्ग, पंथ, समाज आणि जाती यांची एकजूट करिता येर्इल. मी सुचवितो तो मार्ग हा की, या देशात एक कायमचे कोर्ट स्थापावे आणि त्यावर बादशहांच्या कुटुंबातील एखाद्या राजपुरुषास कायमचा व्हाइसरॉय (प्रतिनिधी) नेमावे. असा व्हाइसरॉय असला म्हणजे त्याला हिंदुस्थानाच्या कामी स्वतःला वाहून घेता येर्इल, आपले व देशाचे हिताहित एक आहे हे त्यांच्या चांगल्या लक्षात येर्इल आणि प्रजाजनांची इतकी राजनिष्ठा निर्दर्शनास येर्इल की, तिची कल्पना आज आपणास मुळीच करिता येणार नाही. या मार्गानेच मला वाटते देशकल्याणाकरिता खपणाऱ्या सर्व शक्ती, सर्व चळवळी अत्यंत उत्तम तर्फेने एकवटतील. हे मी कल्पनेने रचिलेले सध्याचे चित्र व्यवहारात आणिता येर्इल आणि माझी कल्पना केवळ कल्पनाच राहणार नाही, अशी माझी उमेद आहे.

पण हे चित्र व्यवहारात वरेपर्यंत आपण सर्वांनी भ्रातृभावाची आणि संहतीची वृत्ती जागृत करण्याकरिता हरतर्फेचे प्रयत्न केले पाहिजेत. आपण आपल्या तच्चज्ञानाचा मोठा अभिमान बाळगतो व त्या तत्त्वज्ञानानुसार परमेश्वर हा 'सर्वभूतस्थ,' 'सर्वस्य....हृदी संनिविष्ट:' असा आहे; पण या मोळ्या तत्त्वास आपल्यास आचरणात आणण्याचे आपण का बरे विसरतो? दुसरे वाक्य असे आहे की,

थस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।  
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्तते ॥

या अत्युच्च तत्त्वास अनुसरूनच का आपण इतर जातींच्या किंवा हलक्या म्हणून मानिलेल्या जातीच्या लोकांचा तिरस्कार करितो व त्यांच्या संपर्कपासून दूर राहतो? किंवा आपल्या सामाजिक आणि राष्ट्रीय जीवनामध्ये परस्परांविषयी अविश्वास, असूया व दुही माजवितो? सर्वत्र सर्व भुतांचे ठायी एक आत्मा आहे, अशी आपली खरोखर भावना असती, तर त्या आत्म्याच्या प्रत्यक्ष स्वरूपाचा आपण छळ केला नसता. आपल्या बांधवांचा धिक्कार करण्यात आणि द्वेष करण्यात आपण त्या परमात्म्याचाच धिक्कार आणि द्वेष करतो, या गोष्टीचा आपल्या मनात लख्य उजेड पडला पाहिजे. म्हणून पुन्हा एकदा मी आपणा सर्वांस सांगतो की, आपल्या

पूर्वीच्या ध्येयांचा अवलंब करू या, ती ध्येये चांगली समजून घेऊ या आणि व्यक्तीच्या नात्याने आणि राष्ट्राच्या नात्याने ती ध्येये साध्य करण्याचा प्रयत्न करू या. आम्हाहून जे निराळे आहेत त्यांचे गुण चांगले ओळखू या. जातीने आपणाहून जे भिन्न आहेत, त्यामध्ये कोणते सदाचार व गुण आहेत ते शोधू या आणि त्यांच्यात जे दोष आहेत ते दृष्टीपलीकडे सारू या. हिंदुस्थानच्या भावी स्थितीचे जे आपले ध्येय आहे ते आपल्या ढोळ्यापुढे अक्षय ठेवून सर्वजण वागू या. आपला भविष्यकाळ उदात्त आणि एकीचा होईल अशा दृष्टीने आपले बांधव जे प्रयत्न करतात त्या प्रयत्नांवरूनच त्यांची योग्यता ठरवू या. खिस्ती, हिंदू मुसलमान अथवा पारशी, कोणीही असो, ज्या कोणी राज्यव्यवहारात, लोकोपकाराच्या कामात, विज्ञानात, पराक्रमात किंवा विद्येत एकनिष्ठेने व निःस्वार्थतेने हिंदुस्थानचे कल्याणार्थ जे काम केले असेल ते ओळखू या व हे काम खन्या देशभक्ताचे खरे लक्षण आहे हे लक्षात ठेवू या. जो आपल्या या देशावर इतके प्रेम ठेवतो की, त्याकरिता आपला देहही ठेविण्यास तो राजी होतो, तोच खरा हिंदी होय. जो जातीच्या परंपरागत थोरवीची नसती महती मनात आणून, मी इतरांहून मोठा आहे, अशी केवळ वल्लाना करितो, तो खरा हिंदीच नव्हे. सत्य तत्त्व हे सर्वत्र एकच आहे. सर्व ध्येयचित्रांचा प्राण एकच सत्य आहे. या तत्त्वानुसार ही ध्येय प्राप्त करून घेण्याकरिता जे झटतात ते कोणत्याही जातीचे, वणाचे व पंथाचे असोत, ते स्वशक्तीप्रमाणे उत्तमोत्तम कार्य करीत आहेत. आपणाला हिंदुस्थानचे कल्याण करण्याकरिता कार्य करावयाचे असेल आणि पुढे मागे सुधारणा खरोखरच घडवून आणण्याची इच्छा असेल तर हीच भावना आपल्या सर्वांच्या मनात अक्षय जागृत राहिली पाहिजे.



स्थळ : इंस्ट इंडिया असोसिएशन, लंडन

काळ : ता. ६ जुलै, १९०५

प्रसंग : 'हैद्राबाद' या विषयावर श्री. महाराजसाहेबांचे अध्यक्षतेखाली  
हैद्राबादचे रेसिडेंट ना. सर डेव्हिड बार यांचे व्याख्यान

३०८

प्रस्तुत विषयाची चर्चा आपण ऐकलीच आहे. मी थोडेसे बोलावयाचे तेवढे राहिले आहे. या विषयावर जरा जपूनच बोलले पाहिजे. कारण लहानशा चुकीनेही गैरसमज व्हावयाचे. हिंदी संस्थानांविषयी संपूर्णपणे बोलण्यास पुष्कळ वेळ पाहिजे. हिंदी संस्थानात प्रत्यक्ष काम केलेल्या अंमलदारवर्गाखेरीज फारच थोड्यांना तो विषय समजतो. इंग्रज लोकांना हिंदी प्रश्नांविषयी बरेच अगत्य वाटते खरे, तथापि कोणताही तज्जमान्य निर्णय देण्यास अवश्य असणारी प्रत्यक्ष माहिती त्यांच्यापैकी पुष्कळांना नसते.

संस्थाने म्हणजे हिंदुस्थानचा बराच मोठा भाग; त्या संस्थानांचे क्षेत्रफळ व लोकसंख्या ही धैतली म्हणजे त्यांच्या भवितव्याचा प्रश्न किंती महत्वाचा आहे हे कळेल. संस्थानांची प्रगती अजमावयाची असेल तर प्रथम तिथल्या लोकांनी प्रगतीची कोणती कसोटी ठरवून धेतली आहे हे पाहिले पाहिजे; तसेच त्यांच्यात काही स्वाभाविक उणिवा आहेत की काय किंवा त्यांचे शिक्षण सदोष आहे काय किंवा त्यांना काही राजकीय बंधने आहेत की काय, हेही पाहिले पाहिजे. ज्यांचा व्याख्यात्यांनी उल्लेख केला आहे ते मेजर कर्कपेट्रिक हैद्राबादेस होते तो काल हिंदी संस्थानांना मोठा आणीबाणीचा होता. एक साम्राज्य जाऊन दुसरे स्थापन होण्याचा आणीबाणीचा काल इतर राष्ट्रांना अपरिचित आहे असे नाही. (टाळ्या) हिंदी लोकांना आपला कारभार हाकता येत नव्हता, हे सिद्ध करण्यासाठी या कालखंडातील इतिहासाचा उल्लेख करणे हे मुळातच चुकीचे आहे (टाळ्या) व्याख्याते म्हणाले की, इंग्रज किंवा फ्रेंच या प्रसंगी येऊन दाखल झाले नसते, तर हिंदुस्थानचे काय झाले असते हा मोठा गमतीचा प्रश्न आहे. बहुतेक संस्थाने नामशेष झाली असती किंवा काहींनी इतरांवर आपले अधिराज्य स्थापले असते किंवा अमेरिकेतल्या संयुक्त संस्थानांप्रमाणे सर्वांचे मिळून एखादे संयुक्त राज्य निर्माण झाले असते, कोण जाणे. हा प्रश्न व्याख्यात्यांना चित्तवेधक वाटतो; पण माझ्या मते आता त्याची चर्चा करणे व्यर्थ आहे.

हिंदी लोकांचे जर इतर जगाशी दलणवळण असते, आधुनिक विज्ञान, मुत्सदेगिरी व शिपाईंगिरी यांचा जर त्यांनी अवलंब केला असता, तर नैसर्गिक गुण व शक्ती यांनी संपन्न असे हिंदी लोक जगातील इतर कोणत्याही लोकांच्या बरोबरीचेच झाले असते; (टाळ्या) अर्थात ह्याचा हिंदी लोकांना आता अभिमान वाटायला नको. ते सर्वकाही गमावून बसले हा त्यांचा मूर्खपणा व प्रमादच होय. हल्ली ते ज्या राजवटीत आहेत तीतही त्यांच्या स्वाभाविक गुणांचा विकास होण्यास व हल्लींहून अधिक उच्च दर्जा प्राप्त करून घेण्यासाठी अवश्य असणारे शिक्षण प्राप्त करून घेण्यास, मर्यादित प्रमाणात का होईना, पण काहीसा अवसर आहे.

हल्ली कदाचित दिसतात त्यापेक्षा संस्थानिक अधिक कार्यक्षम बनतील, आपल्या कर्तव्याविषयी अधिक जागरूक होतील व आपल्या प्रजेचे हित व सौख्य वाढविण्याकरिता अधिक झटतील, असा एक काल खात्रीने येईल. (टाळ्या) हे ध्येय गाठण्याला संस्थानिकांना उत्तम शिक्षण देण्यापलीकडे अन्य खात्रीचा मार्ग नाही. गरज केवळ संस्थानिकांच्या शिक्षणाचीच नाही. लोकातही उच्च नीतिमत्तेच्या कल्पना प्रसृत केल्या पाहिजेत व समाजाच्या अगदी खालच्या तळापावेतो त्या पोहोचविल्या पाहिजेत; जर संस्थानिक आपल्या कर्तव्याविषयी व संस्थानच्या हितविषयी निष्काळजी होतील, तर लोकांनी पुढे येऊन त्यांना ते कर्तव्य आचरण्यास व शिष्टमान्य नियम पाळण्यास भाग पाडले पाहिजे.

अनेक बुद्धिमान हिंदी तरुण लोक मला समोर दिसत आहेत. लोकांच्या पुढे उच्च आदर्श मांडणे व शक्य तितकी लोकांची प्रगती करणे हे कार्य त्यांना अभिमानास्पद व सौख्यकारक वाटेल अशी मला आशा आहे. निजामसाहेब अलीकडे आपले वैशिष्ट्य विशेष दाखवू लागले आहेत, असा व्याख्यात्यांनी उल्लेख केला. हिंदी संस्थानिकांच्या हकीकतीच्या तपशिलांचा विचार मी करू इच्छित नाही. परंतु एवढे खरे की, पुष्कळ वेळा अनेक चांगल्या संस्थानिकांचेही परिश्रम न्हिफळ ठरतात व त्यांच्या चांगल्या चांगल्या सुधारणाही फार टिकत नाहीत. परिणाम जर असे निराशाजनक यावयाचे असतील तर कोणीही शहाणा माणूस राज्यकारभारात सतत परिश्रम घेणे शक्य नाही. पुष्कळ वेळा संस्थानिकांची अशीच मनःस्थिती होते. त्यांना असे वाटावे ही गोष्ट खेदजनक आहे; कारण ही वृत्ती भित्रेपणासारखी दिसण्याचा संभव आहे. परंतु त्यांच्यावर काहीही मत देण्यापूर्वी ज्या परिस्थितीमुळे ते इतके नरम पडले, तिचा विचार तुम्ही केला पाहिजे. (टाळ्या)

मीही एक हिंदी संस्थानिकच आहे व त्या नात्याने आपल्या प्रयत्नांची पराकाळ्या करण्याच्या कामी मी स्वतः केलेल्या आत्मज्ञानाची जाणीव मलाही आहे. तिच्यामुळे मी स्पष्टच सांगतो की, उपयुक्त हिंदी संस्थानिकांबद्दल सहानुभूतीची भावना ठेवावी अशीच माझ्या मनाची प्रवृत्ती झाली आहे. तथापि मला अशीही आशा आहे की, जरी या हिंदी संस्थानिकांनी इतका आत्मज्ञानेला आहे तरीदेखील त्यांची जागृत कर्तव्यबुद्धी त्यांना आपल्या प्रजेच्या सुखाची अभिवृद्धी करण्याचे उच्च स्वर्कर्तव्य पार पाडण्यास समर्थ करीलच करील. हैद्राबाद हे निःसंशय सर्व हिंदी संस्थानात प्रमुख आहे. इतर संस्थानांना निजामसाहेब उत्कृष्ट उदाहरण घालून देतील, असा इतरांचा भरवसा आहे. लोकांच्या कल्याणार्थ हैद्राबादचा राज्यकारभार पूर्ववत चालू राहील,

त्याच्या जमीन महसुलाच्या पद्धतीत सुधारणा होतील, संस्थानची साधनसंपत्ती वाढेल लोकांना किफायतशीर धंद्यात पैसे गुंतवावयाला प्रोत्साहन मिळेल, अशीच इतरांची कल्पना व अपेक्षा आहे. निजामसाहेब हे कार्य मोळ्या प्रमाणात करीत आहेत व दुसऱ्याही अनेक सुधारणा घडवून आणीत आहेत, हे मला ठाऊक आहे.

माझा आग्रह एवढाच की, जे संस्थानिक आपला कारभार उत्तम रीतीने करण्यास उत्सुक आहेत व उपयुक्त सुधारणा घडवून आणण्याकरिता जे झटत आहेत, त्यांना त्यांच्या सदिच्छेचे व प्रयत्नांचे हितकर फळ तुम्ही उपभोगू द्या. पुष्कळ वेळा ह्या सुधारणा घडवून आणावयाला आपल्या इभ्रतीचा व हुकमतीचा त्याग करण्याचा प्रसंग येतो. अनेक वेळा चांगल्या सद्वेतुप्रेरित राज्यकर्त्यांचीही प्रयत्न फोल ठरतात. तथापि, या गोष्टीला भिजन लोकांच्या कल्याणाकरिता सर्वतोपरी झटण्याचे आपले काम आमचे संस्थानिक सोडणार नाहीत, असा मला भरवसा आहे. (टाळ्या)

शेवटी, विषयाची सुंदर मांडणी केल्याबद्दल व विशेषत: वादचे मुद्दे वगळल्याबद्दल आजचे व्याख्याते सर डेव्हिड बार यांचे मी आभार मानतो. अनेक जातीचे स्वभाव व अनेक मनोर्धम असलेल्या हिंदी संस्थानिकांशी वागताना सर डेव्हिड यांनी मोठी चतुराई व धोरण दर्शविले आहे. राजकीय ब्रिटिश अंमलदारांचे ठिकाणी याच गुणांची जरुरी आहे. संस्थानच्या प्रजेचा जर सर डेव्हिड यांनी विश्वास संपादन केला नसता तर संस्थान सोडतेवेळी त्यांना एवढा थाटाचा निरोप मिळाला नसता. संस्थानिकांना आपले कर्तव्य करण्यास प्रोत्साहन देऊन आणि त्यांना लहान लेकस समजण्याचे ऊर्फ दुपट्या-बाळोत्यात बांधून ठेवण्याचे शक्य तितके कमी करून, राजकीय अंमलदारांची तरुण पिढी सर डेव्हिड सारख्यांचे अनुकरण करील, अशी आशा प्रदर्शित करण्यापेक्षा जास्त मी तरी काय बोलणार? माझे आजचे भाषण म्हणजे प्रसंगोपात सुचलेले चार शब्द मी बोलून दाखविले इतकेच. त्याबद्दल पूर्ण विचार करण्यास मला अगोदर मुळीच वेळ मिळाला नाही. असे असूनही आपण ते चार शब्द शांतपणे ऐकून घेतले याबद्दल मी आपला आभारी आहे.



स्थळ : कलकत्ता

काळ : ता. डिसेंबर, १९०६

प्रसंग : द्वितीय हिंदी औद्योगिक परिषदेचे श्रीमंतांच्या हस्ते उद्घाटन

३०८

सन्मान्य अध्यक्ष, प्रतिनिधी आणि इतर सभ्य स्त्री-पुरुषहो,

एक महिना झाला असेल नसेल, युरोप - अमेरिकेची सफर संपवून मी परत येतो, तोच आपले कार्यकुशल व उत्साही चिटणीस रा. ब. मुंधोळकर यांनी मला गाठले व या परिषदेला मी हजर राहून तिच्या उद्घाटनप्रसंगी प्रास्ताविक भाषण करावे, अशी तुमच्या कार्यकारी समितीची एकमुखी विनंती त्यांनी माझ्या कानावर घातली. ती विनंती मान्य करताना अर्थातच मला थोडा संकोच वाटला. कारण एकत्र लांब पल्ल्याचा प्रवास आटोपून नुकताच मी परत आलो असल्याने तुंबलेल्या राज्यकारभारी कामकाजाचा बोजा मजवर विशेष होता. दुसरे कारण असे की, तुम्ही अंगीकारलेल्या उदात्त कार्यात उपयोगी पढतील असे उपदेशाचे शब्द सांगावयाला मजहून अधिक अधिकारी पुरुष आहेत. ही जाणीवही मला आहेच ना? पण या दोन कारणांना तुमचे चिटणीस काही डगमगले नाहीत. माझ्या सबबी त्यांना समाधानकारक वाटल्या नाहीत आणि समितीची विनंती मान्य कराच असा त्यांनी आग्रह धरला. भलेपणाने त्यांनी मला अशीही ग्वाही दिली की, “समितीची विनंती तुम्ही मान्य केली, तर ज्या (राष्ट्रीय) कार्याची कळकळ आज प्रत्येक हिंदीमात्राला वाट आहे, त्या कार्याला थोडीफार मदतच तुम्ही केल्यासारखे होईल.” हा तुमच्या चिटणिसांचा युक्तिवाद मला पटला. माझ्या कर्तव्यबुद्धीला तो युक्त वाटला. मला वाटू लागले की, चिटणीस म्हणतात तशी शक्य ती मदत या उदात्त कार्याला करणे माझे कर्तव्य आहे. माझे एकट्याचेच नव्हे तर आपणा सर्वांचेच आज हे कर्तव्य आहे की, सांप्रतच्या औद्योगिक चळवळीला प्रत्येकाने यथाशक्ती हातभार हा लावलाच पाहिजे.

या कर्तव्यात आपण चुकलो तर आपण शुद्ध आत्मद्वार्ही व देशद्वार्ही ठरणार आहोत. आपले उद्योग - व्यवसाय कोणतेही असोत, त्यांच्यामुळे या कर्तव्यातून कोणी मुक्त होऊ शकत नाही. या कर्तव्याला एवढे व्यापक स्वरूप कसे प्राप्त झाले, याचा थोडक्यात मी निर्देश करतो. माझे आजचेच नव्हे तर नेहमीचे व जाहीर मत असे आहे की, आपणा सर्वांचे हितसंबंध आज अभिन्न

व एकरूपच आहेत. ज्या गोष्टी तुम्हा काही व्यक्ती-संस्थांना सहायरूप व उत्कर्षकारक आहेत, त्याच गोष्टी आपणा सर्वांना हिंदी मात्रांनादेखील साहाय्यप्रद व उत्कर्षावहच आहेत. त्याचप्रमाणे ज्या बाबती तुम्हा कोणाच्या प्रगतीला अडथळा आणतील, त्याच बाबती आपणा सर्वाच्या प्रगतीलाही प्रतिबंध करतील. यानंतर माझी अशीही खात्री झालेली आहे की, आपल्या राष्ट्रीय जीवनाची जी राजकीय, सामाजिक वा औद्योगिक इत्यादी विविध क्षेत्रे आहेत, त्या क्षेत्रातली आपली कामे अगदी स्वतंत्र किंवा प्रत्येकाची वेगवेगळी अशी नाहीत. ती कामे परस्परावलंबी आहेत, इतकेच नव्हे तर, त्यांचे एकमेकांतले नातेगोते इतके निकटचे आहे की, एका कार्यक्षेत्रात समाधानकारक प्रगती आपण करू म्हटले, तर तशी प्रगती सर्वच कार्यक्षेत्रात आपणास करावी लागते. सर्वांगीण सुधारणा न केली तर एकाच अंगाची सुधारणा कुठून समाधानकारक ठरणार? सामाजिक, राजकीय किंवा औद्योगिक या तिन्ही चळवळी जरी बाह्यतः अलग - अलग वाटल्या तरी त्यांना प्रेरणा देणारी मानवी बुद्धी ही एकच आहे. त्या बुद्धीचे हे तीन प्रवाह आहेत, एकाच अंतिम उद्दिष्टाच्या अनुरोधाने ते वाहत आहेत आणि एकाच प्रधानभूत जीवनगंगेता - राष्ट्रोत्कर्षातला ते पोषक होत आहेत. दुसरी उपमा घावयाची तर आपली प्रगती हे एक मोठे यंत्र आहे आणि वरील तीन चळवळी या त्या यंत्राच्या तीन अवयवांसारख्या आहेत. या प्रत्येक अवयवांची योग्यता किती आहे आणि त्यांचे योग्य स्थान कोणते आहे, हे समजून घेण्यासाठी आपले विचारक्षेत्र आपण अधिक विशाल केले पाहिजे व आपल्या दृष्टीचा कोतेपणा सध्यांच्याहून कमी केला पाहिजे.

सद्गृहस्थ हो, हिंदुस्थानातील प्राचीनकाळच्या उद्योगधंद्यांचे वर्णन करीत बसून मी आपला फार वेळ घेऊ इच्छित नाही. तथापि, तत्संबंधी काही महत्त्वाच्या गोष्टींचा थोडासा उल्लेख करणे, आजच्यासारख्या प्रसंगी कदाचित अप्रस्तुत होणार नाही. सुती कापडाबद्दल हिंदुस्थानदेश फार दिवसांपासून प्रसिद्ध आहे हे तुम्हाला ठाऊक आहे. असीरिया, बाबिलोन या देशात हिंदी कापूस जात असल्याचे प्राचीन इतिहासात नमूद आहे. एके काळी नीळ ही वस्तू एकट्या हिंदुस्थानातच पैदा होत असे आणि ती नीळ इजिप्तदेशातल्या प्राचीन काळच्या, प्रेतांच्या - मर्मांच्या - वस्त्रांवर आज यंत्र साहाय्याने स्पष्ट ओळखता येते. आपल्या इथून हस्तिदंती वगैरे सामानही पूर्वी इजिप्तमध्ये जात असावे, असा पुष्कळांचा तर्क आहे. प्राचीन फोनेशिअन लोकांचा हिंदुस्थानाशी मोठा व्यापार चाले, याविषयी तर शंकाच नाही. कारण पाश्चिमात्य लोकांना फोनेशिअन लोक जे मसात्याचे पदार्थ, टेंबुरणीची लाकडे, सोने व जरतारी भरतकाम पुरवीत असत. ते सर्व हिंदुस्थानातून नेऊन पुरवीत असत.

पुढे बच्याच अवधीनंतर ग्रीक संस्कृतीचा विकास झाला. सामान्यतः इतिहासाचा जनक मानला गेलेला असा, या काळातला हिरोडोटस हा लेखक हिंदी कापसाला “झाडावर उगवणरी व मेंढ्यांच्या अंगावरील लोकरीपेक्षा अधिक मौल्यवान व अधिक सुरेख अशी लोकर” च म्हणतो! खिस्ती शतकापूर्वी किंत्येक शतकेपवेतो हिंदुस्थान व पाश्चिमात्य देश यांच्यामध्ये मोठा जोराचा व्यापार चालू होता. पुढे रोमची सत्ता व शक्ती जसजशी वाढली, अलेक्झांड्रिया नगरी ही जसजशी एक बहरलेली बाजारपेठ बनली, तसतसे या व्यापाराचेही प्रमाण वाढतच गेले. सिंधुनदीच्या

मुखाकडील बंदरावाटे रेशीम, नीलरत्ने, नीळ व सुती वस्त्रे परदेशाला जात असत. त्या वेळचे महत्त्वाचे बंदर भृगुकछु ऊर्फ भडोच हे होते. रोमन व्यापारी त्याला ‘बारीगाङ्गा’ म्हणत. या बंदरातून सोने, चांदी व इतर धातू काच, पोवळी, मलमल, सुती कापड, हस्तिदंत, टेंबुरणीची लाकडे, मिरे आणि रेशीम हा माल परदेशी जात असे. तिसन्या शतकानंतर रोमन साम्राज्याला उतरती कळा लागली व कॉन्स्टन्टिनोपल येथे ज्याची राजधानी असे नवे पौर्वात्य साम्राज्य उदयास आले. पूर्वी अलेक्झांड्रियामार्फत चालणारा बराचसा व्यापार कॉन्स्टन्टिनोपलने आपल्याकडे ओढून घेतला.

छिस्ती शतकाच्या आरंभीच्या शतकात हिंदुस्थानावर वारंवार परचके आली. सिथियन, हूण वर्गेरे लोकांनी पश्चिम हिंदुस्थानातला मुलुख बेचिराख करून टाकला; पण आपल्या वाढमयात विक्रमादित्य या नावाने ज्ञात असलेल्या महान व शूर राजाने ही परचक्राची लाट परतावून लावली व हिंदुस्थानाला ६ ते १० शतकांपावेतोच्या काळात या परकी स्वाच्यांच्या त्रासांतून मुक्त ठेविले. याच काळात फाहियेन, हुएनत्संग इत्यादी चिनी प्रवासी यात्रेच्या निमित्ताने हिंदुस्थानात आले. हिंदी कला व उद्योगधंदे यांची त्यांनी तारीफ केली आणि इथल्या प्रत्येक मोठ्या शहरी शेजारी शेजारी नांदणाऱ्या हिंदूंच्या देवळांचा व बौद्धाच्या विहारांचा उल्लेख त्यांनी आपल्या प्रवासवर्णनात गौरवपूर्ण शब्दांनी केला. हिंदी व्यापारी जावा वर्गेरे बेटांत कायम वसती करून राहू लागले. फाहेन हा चिनी प्रवासी ताम्रलिपी किंवा ताम्लुक नावाच्या बंदरातून स्वदेशी जाण्यास निघाला तो एका हिंदी जहाजातून! तुमच्यापैकी ज्यांनी युरोपचा प्रवास करून तिकडील शहरे पाहिली असतील, त्यांना लायड्स शहरी तिथल्या पदार्थसंग्रहालयात हिंदू देव व देवता यांच्या मूर्ती दिसल्याच असतील. त्या मूर्ती जावा बेटांतील हिंदी रहिवासी व व्यापारी यांच्यापासून डच लोकांनी घेऊन युरोपात नेलेल्या आहेत. जावा बेटात गेलेल्या हिंदी लोकांनी आपल्याबरोबर आपला धर्म व आपले प्राचीन ज्ञानभांडार अर्थात नेते होतेच.

इसवी सनाच्या ५ व्या शतकापासून १५ व्या शतकापर्यंतचा काळ युरोपच्या इतिहासात ‘तमोयुग’ या नावाने ओळखला जातो. या नंतरच्या काळात हिंदुस्थानाशी होणारा परदेशांचा व्यापार व्हेनिस बंदराच्या मार्गे होत होता; परंतु १५ व्या शतकाच्या शेवटी वास्को द गामा याने केप ऑफ गुडहोपच्याद्वारा हिंदुस्थानास जाणारा नवा जलमार्ग शोधून काढताना व्हेनिस बंदराचे वैभव मावळले. जसजसे व्हेनिसचे महत्त्व कमी होऊ लागले तसतसे पोर्तुगाल देशातील लोकांचे व्यापारी प्राबल्य व व्यापारी साहस वाढत गेले आणि ते इतके वाढले की, सोळाव्या शतकात थेट चीनपावेतोची आशिया खंडाच्या दक्षिणभागाची सर्व समुद्रपट्टी पोर्तुगाल देशाच्या व्यापारी सतेखाली होती. १७ व्या शतकात पोर्तुगीज लोकांच्या जागी डच लोक आले व हिंदुस्थानाशी व्यापार करून पोर्तुगीजांप्रमाणे तेही श्रीमंत बनले. यानंतर लवकरच इंग्रजही इकडे आले व त्यांनी १८ व्या शतकात डच लोकांच्या हातून इकडचा बराचसा व्यापार हिसकावून घेतला. या इतिहासावरून लक्षात येण्यासारखी गोष्ट ही की, गेल्या एक हजार वर्षांत युरोपात एकामागून एक अशी जी अनेक राष्ट्रे बलाढ्य व धनाढ्य झाली, ती त्यांनी पौर्वात्य देशांशी केलेल्या व्यापारामुळेच. प्राचीन काळच्या फोनशियन किंवा अरब लोकांनी जसा हिंदुस्थानातला उमदा

माल युरोपात वाहून नेला, तसाच कॉस्टॅन्टिनोपल, क्वेनिस, पोर्टुगाल, हॉलंड व इंग्लंड या ठिकाणच्या लोकांनी अनुक्रमे येऊन नेलेला आहे.

अठाराब्या शतकात जेव्हा इंग्लंडला इकडे हिंदुस्थानात थोडाफार मुलुख काबीज करता आला तेव्हा तिकडे आयर्लंड व अमेरिका यांच्याशी ठेवावयाचे व्यापारी धोरण इंग्लंड निश्चित करीत होते. इंग्लंडचे धोरण व तदनुसार प्रयत्न असे होते की, आपल्या अंकित असलेल्या मुलुखातून कच्चा माल घ्यावयाचा व खुद इंग्लंडातील उद्योगधंद्यांची वाढ करावयाची. तेवढ्यासाठी इंग्लंडने परकी जिनसांवर अयोग्य जकाती बसवून इतर देशांचे उद्योगधंदे बहुतेक बसवून टाकले. शेवटी अमेरिकेला आपले स्वातंत्र्य जाहीर करून ही औद्योगिक परवशता झूगारून घावी लागली. अमेरिका सुटली; पण आयर्लंड व हिंदुस्थान यांचे नुकसान व्हायचे ते होतच राहिले. या दोन्ही देशांतील उद्योगधंदे १९ व्या शतकाच्या आरंभी हळूहळू र्हास पाऊ लागले, तर त्याच वेळी इंग्लंडातील उद्योगधंद्यांची वाढ झापाट्याने होऊ लागली. वफेच्या साहाय्याने चालणाऱ्या आणि कापड विणणाऱ्या यंत्राचा शोध लागून इंग्लंडच्या आजवरच्या औद्योगिक यशोमंदिरावर जणू कळसच चढला. यानंतर हळूहळू सोज्जव व सुनीतिपर अशा व्यापारी धोरणाचा अंगीकार इंग्लंड करू लागले आणि त्याने नैविगेशन कायद्यासारखे कायदे व पूर्वी लागलेल्या जबर जकाती रद्द केल्या. आज तर अखिल जगाशी खुला अनिवार्य व्यापार असावा असा आग्रह धरणारात इंग्लंड अग्रगण्यच आहे. इथून आपण हिंदुस्थान देशाच्या आजच्या औद्योगिक इतिहासाकडे वळतो.

वर्तमान युगातल्या संस्मरणीय विजय म्हणजे यंत्रांनी व्यापारी सृष्टीत संपादलेला विजय होय. वाफ व वीज यांनी ज्या लढाया जिंकल्या आहेत, त्या लढाया इतिहासातील निर्णयात्मक लढायांच्या गर्दीतही चिरस्मरणीय होऊन राहतील, अशा आहेत. माझे म्हणणे मी एकदोन उदाहरणे देऊन स्पष्ट करतो. यांत्रिक मार्गानी हातमागांवर नकळत छापा घालावयास सुरुवात केली आहे. गेल्या फक्त दहाच वर्षातले आकडे घेतले तर असे दिसेल की, आपल्या (कापड) विणकरांची संख्या शेकडा २३ ने कमी झाली आहे. तसेच, कापसाचे गड्डे बांधण्याच्या कामीही सुधारलेली यंत्रे इतक्या प्रमाणात वापरण्यात येऊ लागली की, हातांनी गड्डे वगैरे बांधणारांची संख्या शेकडा ६८ ने कमी झाली आहे. कापड तयार करण्याच्या कामी आपण यंत्रसाहाय्य घेऊ लागलो आहोत व त्या धंद्याने आपणास दाखविले आहे की, आधुनिक सुधारलेल्या पद्धती स्वीकारून चालवलेला आपला कोणताही धंदा युरोपातील त्या धंद्याशी बरोबर टक्कर देऊ शकतो. मुंबईच्या गिरण्यातून सुमारे १११ लाख मजूर रोज खपत आहेत आणि कापसाचे गड्डे बांधण्याचे कारखाने तर दोन लाखांहून जास्त मजुरांना रोज पोशित आहेत. ४० वर्षांमागे (१८६६ मध्ये) संबंध हिंदुस्थानात फक्त १३ कापड गिरण्या होत्या. दहा वर्षात म्हणजे १८७६ मध्ये त्या ४७ झाल्या व पुढे १८८६ मध्ये १५ होऊन १८९५ ला ह्या १५५ पावेतो गेल्या आणि १९०४ साली २०३ पर्यंत त्यांची संख्या फुगली. आज १९०६ त ही संख्या अर्थात २०३ पेक्षा जास्तच आहे. यंत्रांनी चालणाऱ्या मागांची संख्यादेखील अशीच वाढत आली आहे. ४० वर्षापूर्वी आपल्याकडे ४ हजार माग चालत असतील नसतील; पण १९०४ मध्ये ४७ हजारांहून अधिक माग चालत होते. तीच स्थिती गिरणीतल्या चात्यांची. ४० वर्षापूर्वी फक्त ३

लाख असलेल्या चात्या १९०४ मध्ये ५० लाख झाल्या. लैंकेशायरच्या अजस्र कापडगिरण्यांच्या मानाने पाहता हे आकडे क्षुल्लकच आहेत; पण हे क्षुद्र आकडे एक महत्वाची गोष्ट दाखवितात की, हल्ळूहल्ळू का होईना; पण आपण या धंद्यात प्रगतीच केली आहे व जर आपण आपले उद्दिष्ट कायम ठेवून आणि हिताला जागरूक राहून चालू तर सध्याच्याहूनही आपली अधिक प्रगती होण्याची चांगलीच आशा आहे. या बाबतीत एक गोष्ट सहज लक्षात येण्यासारखी आहे की, दरसाल आपण ६० कोटी रत्तल सूत तयार करतो; पण यापैकी जवळ जवळ ३० टक्के सूत आपल्याकडे हातमागावरच वापरले जाते.

हिंदुस्थानात शेतीच्या खालोखाल असलेला मोठा धंदा म्हणजे कापड विणण्याचाच होय. या धंद्याची हल्लूहल्लू पण सुस्पष्ट होणारी ही वाढ पाहून कोणाही देशप्रेमी माणसाला वाजवी अभिमानच वाटेल. हल्लीच्या स्वदेशी चळवळीचाच बहुतांश परिणाम होऊन मुंबई-अमदाबादला काही नवीन कापड गिरण्या निघाल्या आहेत. माझ्या गरीब बडोदे राज्यातही या बाबतीत जी प्रगती झाली आहे ती उल्लेखनीय आहे. प्रजेला एक प्रत्यक्ष वस्तुपाठ किंवा उदाहरण पाहण्यास मिळावे व तदनुसार स्वतः मंडळे स्थापून गिरण्या काढण्यास उत्तेजन मिळावे, या इच्छेने बडोदे सरकारने स्वखर्चने एक गिरणी खुद बडोदे मुक्कामी वीसाहून अधिक वर्षांपावेतो चालवून दाखविली. या उदाहरणाचा इष्ट तो परिणाम नुकताच झाला आहे. इतका वीस वर्षांचा काळ लोटल्यावर राज्यात एक मंडळ स्थापन होऊन त्याने सरकारी गिरणी विकत घेतली आहे व ती मोळ्या संतोषकारक रीतीने चालविली आहे. दुसरी एक गिरणी नुकतीच उभी करण्यात आली असून ती लवकरच चालू होणार आहे आणि एक तिसरीही गिरणी होऊ घातली आहे. राज्यात कापसाचे गढे बांधण्याचे व वाफेने चालणारे दुसरेही कारखाने बरेच वाढले आहेत. काही गावांतील हातमागांची संख्या तर दुपटीने वाढलेली आहे. हिंदी बाजारपेठेत जे विशेष जाडेभरडे सूत विकावयास येते ते बहुतेक सगळे आपल्या इथल्याच हातमागावरचे असते. परदेशातून फारच थोडे येते; परंतु तलम सुताच्या बाबतीत मात्र आपल्या कारखान्यातील सूत परदेशी सुताशी तोंड देऊ शकत नाही. मलमल वैरै तलम सुती कापड परदेशाहून मागविणेच आपल्या व्यापार्यांना स्वस्त पडते आणि ते कापड इथल्या मालापेक्षा अधिक तऱ्हेवार व जातवार असल्याने गिह्वाइकालाही विशेष सुबक वाटते. एके काळी तलम कापडाकरिता जगप्रसिद्ध असलेले पौर्वात्य देशांतील हातमाग आज कुणाच्या खिजगणतीतही राहिले नाहीत. फ्रान्स, इंग्लंड व जर्मनी या देशांत तयार झालेले छापील व चिटाचे कापड अजून एकट्या हिंदुस्थानच्या मागणीपुरतेच इकडे येते असे नव्हे, तर हिंदुस्थानची हद्द ओलांडून ते इराण व अफगाणिस्तान या देशांच्या पेठांचीही मागणी पुरवित आहे.

आपला कापडाचा धंदा थोडाफार भरभराटीस आला ही उघड उघड अभिनंदनीय गोष्ट असली, तरी या धंद्यात अद्याप अधिक मेहनत घेण्याची व अधिक कळकळीचे प्रयत्न करण्याची जरुरी आहे, ही गोष्ट तर विशेषच उघड आहे. आपण अद्याप यशोमंदिराच्या दाराशीच घुटमळत आहोत. गतवर्षी आपल्या गिरण्यांनी सुमारे साठ कोटी वार कापड काढले, तर सुमारे दोन अब्ज वार कापड आपल्याला परदेशातून आणावे लागले. या दोन आकड्यांवरून दिसते की, देशी

गिरण्यांना आपला व्याप वाढवायला कितीतरी अवसर आहे. २१ कोटी ३० लाख पौंड किमतीचा कापूस आपण गेल्या साली परदेशी रवाना केला आणि या कच्च्या मालाच्या मोबदल्यात आपण ३९ कोटी किमतीचे तयार कापड विकत घेतले. सारांश, आपल्याला एकंदर हवे त्यांच्या १/४ कापड आपल्या गिरण्या काढीत आहेत. देशाला लागणारे एकजात सर्वच्या सर्व कापड जोपर्यंत आपण स्वतः तयार करू शकत नाही तोपर्यंत आपण अर्थात सुखाने स्वस्थ बसता कामा नये.

सद्गृहस्थहो, जी टीका मी कापडाच्या धंद्याविषयी केली तीच काही अंशी दुसऱ्या वाफेने चालणाऱ्या कारखान्यांनाही लागू आहे. बंगल्यातील तागाचा धंदा प्रसिद्ध आहे व मला वाटते त्याची प्रसिद्धी प्रतिवर्षी वाढतच आहे. कारण तागाच्या गिरण्या तिकडे सन १८९५ त २८ होत्या, त्या १९०४ मध्ये ३८ झाल्या. उत्तर हिंदुस्थानात व पंजाबात लोकरीच्या कापडाचे कारखाने सहा की काय आहेत आणि तिथल्या मालाची पैदास सन १८९६ ते सन १९०९ च्या दरम्यान २२। लाख रत्तलांपासून ३५ लाख रत्तलांपर्यंत वाढत गेली आहे. सुती कापडाच्या धंद्यात यशस्वी ठरलेली आपली मंडळी आपले कार्यक्षेत्र अधिक मोठे करतील आणि तागाच्या व लोकरीच्या कापडांचेही धंदे हाती घेतील अशी मला फार आशा आहे.

हिंदुस्थानातील रेशमाचा धंदा फार जुना; परंतु १८ व्या शतकातील दडपशाहीच्या व्यापारी धोरणामुळे तोही धंदा इतर धंद्याप्रमाणे झास पावला. तथापि, तो पुन्हा जोमदार होण्याची थोडीशोडी चिन्हे दिसू लागली आहेत. आपल्याकडे पुष्कळ भागात टसर (तासा) रेशीम तयार होते व त्यातले बरेचसे युरोपकडे रवानाही होते. आसाम प्रांतातील स्थानिक जनानी पोशाख अजून रेशमीच आहे व तिकडचे प्रत्येक कुटुंब स्वतःला लागणाऱ्या रेशमी साड्या स्वतःच विणून घेत असते. बंगालमध्ये रेशमाच्या बीजांची परीक्षा घेण्याची नवी शास्त्रीय पद्धती अमलात आणल्यापासून तिथल्या रेशमाच्या धंद्यात बरीच सुधारणा झाली आहे. पंजाबने रेशमाच्या किड्यांची पैदास करण्याचा फिरून यत्न करून पाहिला. त्यात यावे तसे यश आले नाही, ही गोष्ट निराळी. हा धंदा काशमीरची तर मिरासच आहे व तो ऊर्जित अवस्थेला आणावा म्हणून तिथले सरकार प्रयत्नही करीत आहे. सुधारलेल्या व पुढारलेल्या म्हैसूर संस्थानात या धंद्याकडे पुष्कळच लक्ष पुरविले जाते. बडोदे राज्यातदेखील या धंद्याचा प्रसार व्हावा व तो चांगला जोमदार व्हावा म्हणून मी स्वतः झटत आहेच. सन १९०४ मध्ये रेशीम कातणारी यंत्रे हिंदुस्थानात फक्त ७५ व रेशमाच्या गिरण्या ११ च होत्या. तथापी घरगुती धंदा म्हणूनही बरेचसे रेशीम तयार होत असते.

येथवर फक्त विणकामाच्या धंद्यासंबंधीच काय ते मी बोललो आणि इतर धंद्याचा सविस्तर उल्लेख करण्यास मला आता अवसरच उरलेला नाही. भांडी वापरायची ती पितळ, तांबे या धातूचीच वापरायची अशी आपल्याकडे प्राचीन काळापासून वहिवाट आहे; परंतु अलीकडे युरोपातील स्वस्त व जिलईवाल्या लोखंडी भांड्यांनी आपल्याकडील भांड्यांना चांगलाच शह दिला आहे. अल्युमिनियमच्या भांड्यांचा धंदा हा नवाच निघाला आहे आणि तो धंदा आपल्याकडे नवारूपास आणल्याबद्दल मद्रासचे मि. चॅटरटन यांचे आपण आभार मानले पाहिजेत.

आपल्या इथे नुकतीच जी भूगर्भपरीक्षा झाली, तिच्यात असे आढळून आले की, मध्य हिंदुस्थानात पुष्कळ खनिज लोखंड सापडण्यासारखे आहे आणि आपला लोखंडाचा धंदा भरभराटीस आणण्यास अजून बराच वाव आहे. खाणीतून बाहेर काढले गेले त्याच्या कितीतरी पट कच्चे लोखंड अजून पृथ्वीच्या पोटात दडून बसलेले आहे. माझे मित्र टाटा यांच्या कंपनीसारख्या आणखी काही धाडसी लोकांच्या कंपन्या निघतील व त्यांच्याकडून या खाणी चालू होतील, तर त्यात त्या कंपन्यांचाही पुढे फायदाच होणार आहे. देशी खाणीतल्या कोळशाची जात किंचित सुधारली, वाहतुकीची साधने अधिक सोयीची व विशेषत: अधिक स्वस्त झाली, तर सध्या पुष्कळसा कोळसा आपल्याला परदेशाहून आणावा लागतो तो लागणार नाही. मि. टाटा यांच्या कारखान्यासाठी जे योग्य त्या लोखंडाच्या खाणी हेरून काढणारे मि. पी. एन बोस हे तुमच्या स्वागत मंडळाचे अध्यक्ष आहेत, ही आनंदाची गोष्ट आहे. मि. टाटा यांचे विरंजीव इंग्लंडमध्ये मला नुकतेच भेटले होते. त्यांनी आपल्या कारखान्याच्या योजनेचा विचार अद्याप सोहून दिलेला नाही. तिचा पिच्छा ते अजून पुरवित आहेत. सन १९०४ मध्ये आपल्याकडे लोखंडाचे कारखाने ८९ होते. भविष्यकाळी ही संख्या झापाटव्याने वाढत जाईल असा मला भरवसा वाटतो.

बंगालमध्ये कोळशाच्या खाणी पुष्कळच आहेत. सन १९०४ मध्ये सबंध हिंदुस्थानात दोन कोटी रुपये किमतीचा जो ८० लाख टन कोळसा निघाला, त्यापैकी जवळ जवळ ७० लाख टन कोळसा एकट्या बंगालमध्येच निघाला. हे आकडे आपल्याला फार मोठे वाटतील; पण कुठे इंग्लंडचे दरसालचे २०-२१ कोटी टन व कुठे इथले ८० लाख टन! शास्त्रीय ज्ञानाच्याअभावी पुष्कळ अडचणी सोसाब्या लागत असूनही आपले देशबांधव काही अंशी का होईना, कोळशाच्या खाणी चालविण्याकडे गुंतलेले आहेत ही गोष्ट समाधानाची खरीच. हिंदी विद्यार्थ्यांनी इंग्लंडात जाऊन तिथल्या कोळशाच्या खाणीचे कामकाज शिकावे म्हणून हिंदुस्थान सरकारने काही शिष्यवृत्त्या देऊ केल्या आहेत, ही आनंदाची गोष्ट आहे. कोळशाची समृद्धी असली तर आज कोणत्याही धंदाचा भरभराट होणे शक्य आहे. यातच कोळशाचे विशेष महत्त्व साठवलेले आहे. इंग्लंडला आजची स्थिती प्राप्त करून देणारी साधने कोणती असतील, तर ती कोळसा व लोखंड हीच आहेत.

हिंदुस्थानात वाफेच्या साहाय्याने चालणारे मुख्य धंदे, हे इतकेच. या व दुसऱ्या काही किरकोळ धंदाच्या कारखान्याचे नवेजुने आकडे सहज पाहता यावे म्हणून कोष्टकरूपाने देतो :

अनु. अंक	गिरण्या वगैरे	सन १८९५	सन १९०४
१.	कापडाच्या गिरण्या	१४८	२०३
२.	तागाच्या गिरण्या	२८	३८
३.	लोकरी कापडाच्या गिरण्या	५	६
४.	कापसाचे गड्ठे वगैरे बांधण्याचे कारखाने	६१०	९५९
५.	पिठाच्या गिरण्या	७२	४२

अनु. अंक.	गिरण्या वरैरे	सन १८९५	सन १९०४
६.	तांदूळ काढण्याच्या गिरण्या	८७	१२७
७.	साखरेचे कारखाने	२४७	२८
८.	रेशीम काढणारी यंत्रालये	८९	७५
९.	रेशमी कापडाच्या गिरण्या	२८	११
१०.	चामडी कमावण्याचे कारखाने	६०	३५
११.	तेलाच्या गिरण्या	१६३	११२
१२.	लाखेचे कारखाने	१३३	१२८
१३.	लोखंडी व पितळी मालाचे कारखाने	६४	८९
१४.	नीळ काढणारे कारखाने	८२२५	४२२

वाफेच्या शर्तीने जे मुख्य मुख्य धंद्याचे कारखाने आपल्या देशात चालू आहेत त्यांची आजची स्थिती संख्याबाबलाच्या दृष्टीने कशी आहे हे या आकड्यावरून घटकन दिसेल. कापडाच्या धंद्याप्रमाणे इतर काही धंद्यातही आपण अजून यशोमंदिराच्या केवळ पायथ्याशी आहेत व आपल्या एकंदर गरजेच्या पाव भागाइतकाच माल त्या धंद्यात आपण तयार करीत आहेत. ताग व लोकरीचे कापड यासारख्या दुसऱ्या धंद्यात तर युरोपियन भांडवल व युरोपियन बुद्धिसामर्थ्य यांच्यावरच आपण सर्वस्वी अवलंबून आहेत. साखर तयार करणे व चामडी कमावणे यासारख्या धंद्यांचा तिसरा वर्ग असा आहे की, त्यात गेल्या दहा वर्षांत आपली पिछेहाटच होत आली आहे. चौथा वर्ग लोखंडी सामानाच्या धंद्यासारख्या धंद्यांचा. या वर्गातील मालासाठी आज आपल्याला युरोपच्याच तोंडाकडे पाहावे लागत आहे. कारण आपल्याकडील लोखंडी मालाची निपज आपल्या गरजेच्या मानाने अगदीच अपुरी आहे. या सर्व विवेचनाचा तात्पर्यार्थ एकदा मी सांगितलाच आहे व पुनश्च तोच सांगतो की, आपल्या उद्योगधंद्यांची सद्यःस्थिती आशाजनक आहे; पण आनंददायक किंवा हर्षोत्पादक खास नाही आणि आपण कळकळीने, नेटाने व इमाने इतबारे प्रयत्न केला, तर यशश्री आपलीच आहे असे ही परिस्थिती स्पष्टपणे सुचवित आहे.

सद्यःस्थितीचे हे सिंहावलोकन आता संपवावयाचे ते एक गोष्ट प्रामुख्याने सांगून. ती गोष्ट अशी. गिरणी म्हटली की, साहजिकपणे आपले लक्ष आस्थेने तिच्याकडे वळते. तसेच युरोपियन लोकांचे भांडवल ज्यात गुंतलेले आहे अशा चहा, कॉफी इत्यादिकांच्या धंद्यांकडेही आपले बरेच अवधान असते. तथापि, एक गोष्ट आपण ध्यानात ठेवायला विसरतो ती ही की, गिरण्या-कारखान्यांतून कामावर लागू शकणाऱ्या मजुरांची संख्या ही सर्व हिंदी उद्योगधंद्यात गुंतलेल्या इतर एकंदर लोकांच्या मानाने फार कमी आहे. आपल्या कामगारवर्गातील बराच मोठा भाग स्वतःच्या खेड्यापाड्यातले धंदे अथवा जवळच्या बाजारपेठेतली मोजमजुरी किंवा किरकोळ धंदे करण्यात मग्न झालेला आहे. हिंदुस्थानात घरगुती किंवा घरालगतचे धंदे फार लोकप्रिय आहेत व ते तसे पुढेही राहणारच. गिरण्या-कारखान्यांतून काम करणारे लोक लाखोगणती आहेत खरे; पण आपल्या खेड्यांत राहून आपल्या खोपटात राबणारे लोक कोट्यवधी आहेत. म्हणून महाराजा सयाजीराव गायकवाड | १५२

केवळ गिरण्या, कारखाने वाढवून हिंदी मजुरांची स्थिती आपण सुधारू असा बेत करणे हे असले, तर सहा हजार मैलांवर बसून मते बनविणारांनाच शक्य आहे. सद्गृहस्थ हो, हिंदी मजुरांची स्थिती सुधारण्याची कोणतीही व्यापक योजना तयार झाली तर त्या योजनेत खेड्यापाड्यांतील कामकरीवर्गाला मदत करण्याच्या बाबतीतचा समावेश हा झालाच पाहिजे. शहरा-खेड्यांतले आपले गरीब कोष्टी, पडक्या पडव्यांतून राबणारे आपले दीन, तांबट व घिसाडी, पिढ्यान् पिढ्यांच्या ओट्या-ओसन्यांवर पिढीजात पद्धतीने काम करणारे आपले साधन शून्य सुतार, लोहार व कुंभार या लोकांची संख्या आपल्या कामकरीवर्गात अधिक आहे व त्यांनाच आपल्या सहानुभूतीची व साहाय्याची गरज विशेष आहे. गिरण्या-कारखान्यांतल्या मजुरांहून किंबहुना आपल्या कर्जबाजारी शेतकच्यांहूनही हा वर्ग अधिक निर्धन - अगदी निष्कांचन झालेला आहे. दुष्काळाला सर्वाच्या आधी हे लोक बळी पडतात. या कोट्यवधी अज्ञान व उपेक्षित संकटग्रस्तांना काही मदत जर तुमच्या स्वदेशी चळवळीमुळे मिळाली असेल (अशी मदत ठसठशीत प्रमाणात स्वदेशी चळवळीमुळे या लोकांना झाली आहे असे मला पक्केपणे ठाऊक आहे.) जर स्वदेशी चळवळीमुळे त्यांच्या मालाचा खप वाढला असेल, त्यांना जर नव्या प्रकारचे कामही मिळवून दिले असेल आणि त्यांच्या अंधाच्या व भयाण घरांना थोड्यातरी प्रकाशसुखाचा लाभ करून दिला असेल, तर स्वदेशी चळवळीबद्दल मला अंतःकरणपूर्वक सहानुभूती आहे. मोठ्या धंद्यांना अवश्य साहाय्य करा व प्रोत्साहन द्या; परंतु छोट्या धंद्यांच्या पोटापाण्याकडे ही अवश्य पहा. त्यांना जरूर ती मदत कराच. कारण त्या लहानसहान धंद्यांवरच आपले लाखो गावठी कारागीर गुजराण करीत आहेत. किरकोळ धंद्यांकडे ही असे लक्ष पुरविलेत, तर सर्व हिंदी लोक व हिंदुस्थानातले राज्यकर्तेदेखील तुम्हाला दुवा देतील.

हे सर्व सांगताना आज आपल्या मार्गात ज्या अडचणी आहेत त्यांच्याकडे मी दुर्लक्ष करीत आहे किंवा त्यांचा बिकटपणा मी पूर्णपणे ओळखला नाही असे नाही. गेल्या दोन शतकात आपण जे जे गमावून बसलो, ते सर्व आज आपणाला परत मिळवावयाचे आहे. अज्ञान व दारिद्र्य यांनी आपण घेरले गेलो असतानाही आपल्या जगातील अत्यंत समृद्ध, अतिशय सुसंघटित व पराकारेच्या कुशल अशा काही पाश्चिमात्य राष्ट्रांशी स्पर्धा करावयाची आहे. जुन्या पद्धती आपल्या रोमारोमात भिन्नल्या असतानाही नवीन पद्धती आत्मसात करावयाच्या आहेत, नवीन शोधांचा उपयोग करून घ्यावयाचा आहे आणि अखेर त्या शोधांवर मातही करून दाखवावयाची आहे. युरोपियन राष्ट्रांशी आपण हे एक प्रकारचे ढंड्युद्धच खेळणार आहेत व त्या खेळण्याचा विशेष हा की, आपल्याला अपरिचित पण समोरच्या पक्षाच्या आवडत्या शस्त्रास्त्रांनी आपण हे युद्ध खेळणार आहेत. जिला आपण धडपणे ओळखीतही नाही ती शास्त्रसामग्री वापरून शस्त्रविद्येत निष्णात असणाऱ्या लोकांना आपण जिंकावयाचे आहे. इंग्लंड, जर्मनी, अमेरिका यांच्यासारख्या देशातून निघून, तुफान भरतीच्या जोराने हिंदुस्थानात येऊन धडकणाऱ्या मालाशी आपल्याला टक्कर घावयाची आहे, ती आपल्या विमुक्त्या गिरण्यातून व छोटेखानी लोखंडी कारखान्यांतून बाहेर पडणाऱ्या मोजक्या मालाच्या जोरावरच.

आपले उद्योगधंदे सर्वस्वी बुडतील की काय, ही भीती आज छातीवर येऊन बसलेली आहे. तुम्ही आपल्या जुन्या रुढींना, जुनाट पद्धतींना चिकटून बसलात की तुमचे धंदे बुडालेच म्हणून समजा. सर्वांत अधिक लायक असेल तोच तगेल, बाकीचे बुडतील, हा जीवनसृष्टीचा नियम अलग आहे आणि खन्या स्वदेशी चळवळीची शिकवणदेखील हीच असावयाला पाहिजे. वाफ, विद्युत व वाहतुकीची साधने यांच्या खस्ताईमुळे, उपयुक्ततेमुळे व वाढत्या वापरामुळे जर तुमच्या बाजारपेठेत परदेशाच्या सवंग व आकर्षक मालाची दाटी झाली आहे, तर आता प्रसंगाला तोंड घ्या, भावी संकटादिकांची शहाणपणाने अटकळ बांधा, चतुरपणाने समयानुकूल फेरफार आपल्या कार्यपद्धतीत करा आणि परकी मालाचा हा हल्ला कसा थोपवून धारावयाचा ते ठरवायला लागा. निसर्गाला अगतिक करून टाकून त्याच्या पोटात दडलेली रहस्ये काढून घ्या. निसर्गाची शक्ती तुमच्या कामाला जुपून घ्या, त्याच्या उत्साहाला राबवून घ्या आणि निसर्ग म्हणजे तुमची सुखसोय पाहणारा खिजमतगार करून सोडा. मनुष्याचे जीवन पूर्णपणे विकसित होण्यासाठी निसर्गाकडून सेवा घेत चला. एका पक्षाला शहाणपण, संपत्ती व संघटना आणि दुसऱ्या पक्षाला अज्ञान, दारिद्र्य व आळस अशा दोन पक्षांत जर स्पर्धा सुरु झाली, तर तिचा परिणाम काय होणार ते सांगावयाला नकोच. स्पर्धेतील ही विषमता नाहीशी होऊन ती स्पर्धा न्याय व योग्य ठरण्याचा पुष्टक संभव आहे आणि त्यानंतर तुमचे भगीरथ प्रयत्न अखेर सफल होण्याचीही खात्री आहे; पण ती केव्हा? जेव्हा तुम्ही संघशक्तीने व सहकार्याने वागण्यास शिकाल आणि वेळेचे व पैशाच्या सद्व्ययाचे महत्व ओळखाल तेव्हाच.

अशी परिस्थिती आपण निर्माण केली तर स्वदेशी चळवळ म्हणजे आर्थिकदृष्ट्या एक प्रभावी शक्तीच ठेरेल. नीट समजली तर ही चळवळ म्हणजे उपयुक्ततेच्या दृष्टीने हटकून परिणामकारक ठरणारी वल्ली आहे. देशातील उद्योगधंद्यांची वाढ करणे हा जिचा उद्देश त्या या चळवळीत अर्थशास्त्राच्या दृष्टीने कोणताही हेत्वाभास, कसलाही उणेपणा नाही. किमान खर्चात कमाल मालाची पैदास करून दाखविते तीच खरी स्वदेशी चळवळ होय. स्वदेशी वस्तुना प्रारंभी अधिक किंमत द्यावी लागली तर ती देणे, किंवा त्या वस्तू वापरताना थोडीशी गैरसोय झाली तर तीही सोसणे, हे देशाभिमानाच्या दृष्टीने अवश्य आहे. तथापि, स्वदेशी माल उत्तरोत्तर अधिक स्वस्त व अधिक सुबक करण्याचा आपण दृढ प्रयत्न केला नाही आणि पदरेशी मालाला टक्कर देण्याची तयारी दाखविली नाही, तर असली कोणतीही चळवळ परिणामी यशस्वी होऊच शकत नाही, हे आपण विसरू नका. मग चिलखताप्रमाणे तुमचे रक्षण करणाऱ्या या स्वदेशी चळवळीत एकही न्यून काढण्याची मोठ्या काटेखोर अर्थशास्त्राची प्राज्ञा नाही.

वर दर्शविलेल्या अडचणीमुळे आपल्या उद्योगधंद्यांची जी दुर्दशा उडाली आहे, तिचे एक उदाहरण दिले तरी पुरे आहे. उसापासून साखर काढून ती परदेशांना पुरविण्याचा आपला व्यापार आता जवळजवळ नष्टच झाला आहे. जर्मनी, ऑस्ट्रिया, हंगेरी या देशांत बीट नावाच्या मुळ्यापासून तयार केलेल्या साखरेने हिंदी साखरेचा बालेकिल्ला सर केला आहे. परदेशी साखरेवर आपण कर बसविले तरी त्यानाही न जुमानता सरकारी मदत घेऊन जोरावलेल्या युरोपियन साखरेने हिंदी साखरेला खुद हिंदुस्थानच्या बाजारपेठेतूनदेखील हाकलून लावले आहे.

या झगड्यात हिंदी साखरेच्या धंद्याचे कसे नुकसान होत गेले हे पाहण्यासारखे आहे आणि या नुकसानाचे कारण शोधावयाला फार लांब्ही जायला नको. कायदे करून फक्त नवीन किंवा आगंतुक अडचणी दूर करता येतील. इकडे जादा कर लादून तिकड्या सरकारी खुराकाला शह देता येईल; परंतु खरे कारण याहून अंमळ खोल डडलेले आहे. खुद हिंदी मळेवाल्यांच्या अंगभूत असलेली व ते ज्या परिस्थितीत आज राबत आहेत त्या परिस्थितीतच स्वाभावसिद्ध असलेली जी कारणे आपल्या धंद्यांचे नुकसान आज करीत आहेत, ती कारणे कोणत्या उपायांनी दूर होणार? हिंदी साखरेला आज भरपूर मागणी आहे. किंवुना पुरुण्यापेक्षा मागणीच अधिक आहे; परंतु साखर तयार करण्याचा खर्च आज इतका फुगून बसला आहे की, इथली साखर इथेच विकण्यापेक्षा सरकारी सवलतीच्या जोरावर निघालेली स्वस्त अशी बीट साखर विलायतेहून आणून इथे विकणे हेच अधिक फायदेशीर झाले आहे. आपले मळवाले व कारखानदार अशा काही पद्धतीने काम करीत असतात की, त्या पद्धतीमुळे कच्च्या मालाची नासाडी होते. या लोकांना शास्त्र व कला यात लागणारे नवे नवे शोध माहीत नसल्याने आपल्या जुन्यापुराण्या व वंशपरंपरा चालत आलेल्या पद्धतीनाच ते कटूर अभिमानाने चिकटून बसतात.

सुधारलेल्या कार्यपद्धतीची व सर्वांगपरिपूर्ण अशा यंत्रसामग्रीची हीच उणीच मद्रासकडच्या कातडी कमावण्याच्या धंद्याला भोवली व तो धंदा तिने रसातलास पोहोचविला. हिंदुस्थानातले कातडे हिंदुस्थानातच साफसूफ करून व कमावून घेण्यापेक्षा इथले कातडे अमेरिकेत पाठ्वून तेथून ते नवीन पद्धतीने कमावून तयार करून आणणे विशेष सोईस्कर व विशेष स्वस्तही पडते. डांबरापासून रंग वगैरे वस्तू तयार होऊ लागल्यापासून शेतकीसंबंधीच्या रसायनशास्त्रात जशी क्रांती घडून आली तशीच क्रांती जर्मनीने कृत्रिम नीळ बनविल्यामुळे झालेली आहे. जर्मनीतील या कृत्रिम व अत्यंत स्वस्त अशा निळेने जगाच्या बाजारपेठा भरून टाकल्यामुळे बंगालचा अस्सल निळेचा धंदा बराच रोडावत चालला आहे. सन १८९५ मध्ये ५ कोटी ३० लाख रुपये किमतीची नीळ आपण परदेशी खाना केली; पण तीच पुढे दहा वर्षांनी अवघी ६० लक्ष रुपयांचीच पाठविली. ही घसरगुंडी इतक्या झापाट्याने झाली आहे की, चार्ल्स डिकन्सच्या 'डिव्हिड कॉपरफील्ड' नावाच्या कादंबरीत मिकॉबर नावाचा जो अमर आशावादी दाखविला आहे, तशा प्रकारच्या माणसांनाही या घसरगुंडीने काळजीत पाडले आहे. १९०५ साली, एक-ना-दोन, ७५ लाख रुपये किमतीचे रंग इथल्या रंगाच्यांच्या कुंड्यांत जर्मनी, बेल्जिम व हॉलंड या देशांनी ओतले होते. डांबरापासून काढलेल्या या रंगांनी हिंदी रंगांना खुद त्यांच्या स्वतःच्या बाजारपेठेतूनही पार हुसकावून लावले आहे.

तेहा सध्याची आपली असहायता दूर करण्याचा आणि देशातील औद्योगिक साधने शक्य तितकी वाढविण्याचा प्रयत्न करणे, हे आपणा सर्वांचे अवश्य कर्तव्य आहे. आपल्या देशाची व्यापारविषयक आकडेवारी सूक्ष्म दृष्टीने पाहणे मोठे उद्बोधक आहे. हे आकडे बोलतात की, सन १९०५ मध्ये आपण जो माल बाहेर पाठविला, त्यापैकी पुरेपूर ६९ टक्के माल हा निव्वळ शेताच्या उत्पन्नाचा कच्चा माल होता आणि त्याच्या निर्गतीपासून शेतकरी वर्गला काय थोडा फायदा झाला असेल तेवढाच; बाकी देशातले हुन्नर कौशल्य किंवा भांडवल यांचा फायदा तो

माल गेल्यामुळे मुळीच झाला नाही. तसेच त्या सालच्या आयात मालात शेकडा ५९ टक्के माल असा आलेला होता की, तसला माल इथे तयार करण्याचे ज्ञान आपल्याला नसल्यामुळे परकी लोकांचे कौशल्य, साहस व भांडवल यांच्या तोंडाकडे आपल्याला पाहावे लागले होते. कोणत्याही देशाच्या औद्योगिक विकासाची कसोटी दोन तहेची असते- एक, त्या देशातून बाहेर जाणाऱ्या पक्क्या मालाचे प्रमाण बाहेर जाणाऱ्या कच्च्या मालाशी काय असते ते पाहणे आणि दुसरी, त्या देशामध्ये बाहेरुन येणाऱ्या कच्च्या मालाचे प्रमाणे बाहेरच्या तयार किंवा पक्क्या मालाशी काय असते ते पाहणे. औद्योगिक अर्थसांख्याचा एक बिन्धोक व विश्वसनीय सिद्धांत असा आहे की, पक्क्या मालाची निर्यात व कच्च्या मालाची आयात यांच्याशी देशाच्या औद्योगिक भरभराटीचे साधारणतः समप्रमाण असते आणि कच्च्या मालाची निर्गत व पक्क्या मालाची आयात यांच्याशी त्या भरभराटीचे विषम प्रमाण असते.

परकी भांडवल व परकी साहस यांच्या आपण इतके अधीन झालो आहोत की, याहून अधिक अशी आर्थिक गुलामगिरी ती काय असावयाची? आपल्या आगगाड्या युरोपातील भांडवलावर चालतात, आपल्या खाणी अमेरिकेतले तज्ज्ञ खण्ठात आणि आपल्या नित्याच्या घरगुती गरजा भागविण्याकरतासुद्धा परकी मालावर अवलंबून राहणे आपण आपले दिवसेदिवस चालूच ठेवीत आहोत. परकी कारागीर आज आपल्याला खाऊपिज घालत आहेत, वस्त्रप्रावरणे देत आहेत, आपले मनोरंजन करीत आहेत, आपल्या घरची दिवाबत्ती व धोबीकाम करीत आहेत, आपल्याला ऊब आणून सुखसंतोष देत आहेत, आपल्या वाहनाची व घरादाराचीही तरतूद करीत आहेत. आपले कलाहुन्नर व उद्योगधंदे आज एका कड्याच्या टोकावर उभे असून कडेलोटाने ते तात्काळ नाश पावतात की काय, अशी भीती वाटत आहे. या संकटातून देशाला वाचविणे आणि पाश्चिमात्य राष्ट्रांच्या आर्थिक दास्यापासून त्याला मुक्त करणे हा प्रश्न अतिशय अगत्याचा झाला आहे. देशाला जडलेला हा रोग दूर करण्याची सतत काळजी आज प्रत्येक देशभक्ताला व राजकारणी पुरुषाला लागली आहे. सद्गृहस्थ हो, तुम्ही या विषयाकडे कधीचे कळकळीने लक्ष पुरवित आहाच. म्हणून माझ्या मते, थोड्या वेळात व थोड्या श्रमाने जे उद्योगधंदे ऊर्जित अवस्थेला येण्यासारखे आहेत, तेवढ्यांचाच नामिनिर्देश मी केला तरी पुरे. या धंद्यांच्या यादीत ज्यांचा समावेश होतो ते धंदे पुढीलप्रमाणे : (१) कापडाचा धंदा, (२) सुतारकाम व इतर लाकूडकाम, (३) लोखंड, तांबे व पितळ यांची धातुकामे, (४) चांदी, सोने व जडजवाहीर यांची कामे, (५) पाथरवटी व इतर दगडी कामे, (६) मातीची भांडी, विटा व कौले यासंबर्धींची कामे, (७) रंगकाम, (८) कातडी कमावण्याचे व चामड्याचे जिन्नस तयार करण्याचे काम, (९) दोर वळण्याचे काम, (१०) वेत व कळक यांचे बनणारे बुरुड काम, (११) चट्या व टोपल्या तयार करण्याचे काम, (१२) काचकाम, (१३) खरादी किंवा कातकाम व लाखेचे काम, (१४) शिंगे व हस्तिदंत यांचे कोरीव काम, (१५) जरतारी काम, (१६) साखर शुद्ध करण्याचे काम, (१७) तंबाखू स्वच्छ करण्याचे काम आणि (१८) तेलाच्या व पिठाच्या गिरण्या.

या यादीतून सुरुवातीला तरी आपण असेच धंदे निवडावे की, ज्यांच्या मालाला आपल्या बाजारात मोठी मागणी आहे आणि ज्यांच्यासाठी लागणारा कच्चा माल आपण जहाजेच्या जहाजे भरून परदेशी, त्याचा पक्का, तयार माल होण्यासाठी पाठवित आहोत. शेता-जंगलांतून गोळा केलेल्या कच्च्या मालाची धूमधडाक्याने निर्यात करण्याएकजी त्याच मालाच्या तयार जिनसाचे मोठमोठे पेटारे बाहेर पाठविता येतील, असा प्रयत्न आपण केला पाहिजे. सन १९०५ साली १० कोटी ६० लाख रुपये किमतीचे बी-बियाणे आपण तेल काढण्यासाठी म्हणून परदेशी रवाना केले आणि परदेशाहून तेल आणले ते २ कोटी २० लाख रुपयांचे. गेली खानेसुमारी पाहता मुंबई इलाख्यातील तेलाच्या गिरण्यात फक्त ७६ असामी काम करीत असल्याचे आढळून येते. तेलाच्या धंद्याची वाढ होण्याला हवा तेवढा अवसर अजून आपल्या देशात आहे. तेलाच्या घाण्यांची संख्या गेल्या दहा वर्षात शेकडा ४७ ने कमी झालेली आहे; कारण घरी जुन्यापुराण्या तळेने तेल काढीत बसण्यापेक्षा बी परदेशाला पाठ्वून तयार तेल विकत घेणे अधिक फायदेशीर ठरते.

आणखी एक उदाहरण देतो. मुंबई इलाख्यातल्या पिठाच्या गिरण्यात अवधी ७८ माणसे काम करीत असल्याचे गेल्या खानेसुमारीवरून दिसत असताना आपण दरवर्षी गहू व इतर धान्य परदेशात दळण्यासाठी म्हणून पाठवितच असतो व आपल्या उपयोगासाठी पिठाची पोतीच्या पोती आणवीत असतो. आपल्या उद्योगधंद्यांच्या हलाखीची व त्यांना सोसाब्या लागणाच्या अडचणींची ही उदाहरणे मी दिली. या अडचणींना तोंड देऊन त्यांचा नायनाट करणे हे तुम्ही तुमचे अवल साध्य समजा व तत्रीत्यर्थ झटून प्रयत्न करा. या कामी तुम्हाला पाठिंबा देणे व अखेर यश मिळवून देणे, हे समंजस व सहानुभूतिपूर्ण कायदेकानूनचे कर्तव्य आहे.

चार वर्षापूर्वी अमदाबादेस एक औद्योगिक प्रदर्शन उघडताना मी जे शब्द उच्चारले होते त्यांचाच आज पुनरुच्चार करण्याची मी परवानगी घेतो. ते शब्द असे -

“दुष्काळ, वाढते दारिद्र्य आणि सर्वत्र फैलावलेली रोगराई या गोटी आपली खात्री पटवितात की, आपल्या एकंदर जीवनवृक्षाच्या मुळालाच कोठेतरी कीड लागलेली आहे आणि ती कीड काढून टाकण्यास आपण काहीतरी अवश्य केले पाहिजे; पण याच विषयाचे दुसरे व अधिक विशाल स्वरूपही आहे. ते असे की, एक सबंध राष्ट्र म्हणून जो आर्थिक प्रश्न सोडविणे आज आपल्याला प्राप्त आहे तो म्हणजे एक मोठे दिव्यच आहे आणि एक राष्ट्र म्हणून अशी संधी आपल्याला पुनश्च येणारीही नाही. ती एकदा का वाया दवडलीत, तर भविष्यकाळी आपले काय होणार याची तुम्हाला कल्यान आहे काय? आपले दारिद्र्य, दुबळेपणा आणि परकीयांच्या मदतीवर अवलंबून राहणे हे सारखे वाढत राहणार. आपल्या औद्योगिक स्वातंत्र्याचा सत्यानाश आपल्याला ‘याच डोळी’ पाहावा लागणार आणि जे कोणी परके राष्ट्र आपले मालक बनेल त्याचे, पाणके व लाकूडफोडे आपण बनून खडतर जीवन कंठित राहणार; परंतु तेवढा आर्थिक प्रश्न तुम्ही सोडवा की तुमचा भविष्यकाल उज्ज्वल ठरलेलाच. इतका उज्ज्वल की, तो कोणत्याही महान राष्ट्राला हवासा व योग्यसा वाटेल, जो तुमच्या पूर्वजांच्या कीर्तीला शोभून दिसेल व जो तुमच्या पूर्वीच्या जागतिक महत्वाला व मानाला साजेसाच असेल.”

सद्यःस्थितीच्या गंभीरतेचे मी एक भडक चित्र काढून दाखविले असा आरोप तुम्ही खात्रीने मजवर करणार नाही. तुम्हालाही वाटतच असले पाहिजे की, औद्योगिक गुलामगिरीचे जे जू आपण आपल्या मानेवर बसू दिले आहे ते आजच्या आणीबाणीच्या वेळी झुगारून देऊन जर त्यापासून आपण आपली सुटका करून घेतली नाही, तर पुन्हा सुटकेचीच काय पण कसलीही आशा नको. मी मधाशी म्हटल्याप्रमाणे आपल्याला ही शेवटची संधी देण्यात आलेली आहे.

सद्गृहस्थ हो, यानंतर तुम्ही अंगीकारिलेले कार्य व ते पार पाडण्याचे उत्कृष्ट मार्ग यांच्यासंबंधी मला दोन शब्द बोलावयाचे आहेत. हिंदी राष्ट्रीय सभेने आपल्या वार्षिक बैठकीबरोबर एक औद्योगिक प्रदर्शनाही भरविण्याची कल्पना, आपल्या देशाच्या या औद्योगिकदृष्ट्या आणीबाणीच्या असलेल्या काळी काढली हे फार बरे झाले. अगदी पहिल्या प्रदर्शनापासूनच हिंदुस्थान सरकार व प्रांतिक सरकारे यांनी ही प्रदर्शने यशस्वी होण्यासाठी सर्वतोपरी साहाय्य केले आणि हिंदी जनतेतील सर्व जाती व सर्व वर्ग - हिंदू, मुसलमान, इंग्रज, पारशी, व्यापारी व कारखानदार, पदवीधर, श्रीमंत, जमीनदार आणि सामान्य नागरिक, हे सर्वजणसुद्धा या प्रदर्शनाचे सामान्य उद्दिष्ट साध्य करण्याकरिता एकोप्याने झाटले. या वार्षिक प्रदर्शनांनी दोन हेतू साध्य होतात. एक तर कारखानदारांमध्ये हितकारक स्पर्धा उत्पन्न होते व प्रांतोप्रांतीच्या मालाची सर्व लोकांना माहिती करून देण्याची संधीही त्यांना मिळते. दुसरे म्हणजे, नित्योपयोगी वस्तू विकाणाच्या लहानमोठ्या व्यापाऱ्यांना आपल्या मालाची पैदास कुठेकुठे होते ते अचूक कळते व निरनिराळ्या ठिकाणच्या आपल्या गिहाइकांसाठी लागणारा माल सगळीकडून आणवून एकत्र साठवता येतो. ही औद्योगिक प्रदर्शने यशस्वी झाली आहेत हे खेर; पण तेवढ्याने आपण आपली फसवणूक करून घेण्याचे कारण नाही. पाञ्चिमात्य राष्ट्रात तयार होणाऱ्या वस्तू मी पाहिल्या आहेत. त्या वस्तूंचे अनंत प्रकार व प्रत्येक प्रकाराच्या शेकडे तच्चा व त्यांचा एकंदर व्यापविस्तार पाहिला म्हणजे आपल्या मालाची निपज अगदीच क्षुद्र वाटू लागते. आपल्याकडली असली प्रदर्शने पाहिली म्हणजे एका गोष्टीची मात्र खात्री पटते की, देशातील साधनसंपत्तीचा सटुपयोग करून घेण्याच्या बाबतीतही आपण अजून फार मागासलेले आहेत. पाञ्चिमात्य राष्ट्रांशी निदान तुलना करायला तरी योग्य ठरेल एवढा पूर्णत्वाचा दर्जा प्राप्त होईपर्यंत आपण समाधान मानून स्वस्थ बसता कामा नये. सरकारची सहानुभूती व लोकांची कुशाग्रबुद्धी यांचे साहाय्य असल्यावर ती पूर्णत्वाची कोटी एकदोन पिढ्यात प्राप्त करून घ्यावयाला कोणतीच अडचण नाही.

सध्य गृहस्थहो, गतवर्षी तुम्ही एक नवा उपक्रम सुरु केला. या औद्योगिक प्रदर्शनावरच संतुष्ट न राहता तुम्ही एक औद्योगिक परिषदही भरविली व तिचे पहिले अधिवेशन माझे मुलकी मंत्री श्रीयुत रमेशचंद्र दत्त यांच्या नेतृत्वाखाली व अध्यक्षतेखली पार पाडलेत. या अधिवेशनात तुम्ही अशी व्यवस्था केली की, परिषदेचे काम वर्षातून एकच वेळ चालते त्याएवजी ते बाराही मास चालावे या हेतूने कलकत्ता, मुंबई, मद्रास, अलाहाबाद, लाहोर व नागपूर या ठिकाणी प्रांतिक औद्योगिक समित्यांची स्थापना करण्यात आली. तसेच नागपूरच्या मुख्य कचेरीत एक कायम चिटणीस व एक दुस्यम चिटणीस नेमून दिले व त्यांनी माहिती संकलित करावी, पत्रव्यवहार करावा व प्रांतिक समित्यांना वर्षभर कामकाजात मदत करावी, असे ठरले. हे

मध्यवर्ती अधिकारी मंडळ जागरूक राहून कामकाज करीत राहिले, झोपले नाही, हे पाहून मला बरे वाटते. गेल्या एकाच सालात चिटणीसद्यांनी इतकी वर्गणी जमविली की, तिच्यातून वर्षभराचा सगळा खर्च केहाच निघून गेला आहे. पहिल्या अधिवेशनात वाचलेल्या सर्व महत्त्वाच्या उद्भोधक निबंधांचा समावेश करून, चिटणिसांनी अधिवेशनाचा एक आटोपशीर अहवालही प्रसिद्ध केला आहे. तसेच हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या प्रांतांतील वेगवेगळ्या धंद्यांची एक सूचीही त्यांनी तयार केली आहे. ती संपूर्ण माहिती देणारी व अत्यंत सुबोध अशी नसली तरी एक नवा आरंभ या दृष्टीने फार उपयुक्त आहे. याखेरीज या एका वर्षात देशाच्या सर्व भागात केलेल्या कार्याचा सुंदर अहवालही चिटणिसांनी प्रसिद्ध केला आहे.

पहिल्या वर्षाच्या मानाने हे काम चांगलेच झाले; परंतु एवढ्यावरच तुम्ही संतुष्ट राहता कामा नये. याहून अधिक प्रगती पुढील काळात तुम्ही करून दाखवावी अशी लोकांची अपेक्षा आहे. परिषदेच्या घटनेत मला एक दोष दिसतो. तो हा की, मध्यवर्ती कचेरीचे प्रांतिक समित्यांशी पुरेसे संघटन राहत नाही व त्यामुळे प्रांतिक धंद्यांचा विकास करण्याच्या कामी त्या समित्यांना साहाय्य करणे मध्यवर्ती कचेरीला जमत नाही. दुसरे असे की, प्रांतिक समित्यांबरोबरच तुम्हाला जिल्हेनिहाय व गावोगावीही शाखोपशाखा काढून बहुजनसमाजाशी अधिक निकटचा संबंध ठेवला पाहिजे. हिंदुस्थान हा फार मोठा देश असल्याने त्याच्या अनेक भागांतून नागपूरला यावयाचे म्हटले तर एका दिवसरात्रीपेक्षा अधिक वेळ लागतो. दूरदूरच्या प्रांतांच्या मदतीला सरकारला वेळोवेळी धावून जाता येईल आणि खुद त्या प्रांतीचे लोकही स्वावलंबनाने स्वतःच स्वतःला अधिक साहाय्य करू शकतील. असे खेळीमेळीचे सहकार्य होऊन परिषदेचे सामान्य उद्दिष्ट साध्य व्हावे व परिषदेच्या कार्यात दरसाल अधिकाधिक प्रगती दिसत जावी, अशी आशा मी प्रदर्शित करितो. देशातील घरगुती धंद्यांची सुधारणा करण्याकरिता ज्या संस्था व मंडळ्या झटत आहेत त्या सर्वांना एकसूत्रीपणा आणण्यासाठी एखादी मध्यवर्ती संस्था हवीच होती आणि मध्यवर्ती अधिकारीमंडळ व प्रांतिक समित्या यांनी युक्त असलेली आपली औद्योगिक परिषद अगदी योग्य वेळीच निर्माण झाली, असे मला वाटते.

मला असलेली माहिती व आलेला अनुभव यांच्यावरून मला सुचणाच्या काही व्यवहार्य सूचना मी आता तुमच्यापुढे मांडतो. आपल्या उद्योगधंद्यांचा विकास करण्यासाठी पहिला व अत्यंत महत्त्वाचा जो उपाय योजावयाचा तो लोकांत सामान्य शिक्षणाचा प्रसार करणे हाच होय. इथल्या शिक्षणपद्धतीत बरेच मोठाले व प्रभावशाली फरक करता येण्यासारखे आहेत आणि मला वाटते की, खेडोपाडीही शाळा उघडल्याखेरीज, शिक्षण हे लोकांच्या दारोदार नेऊन पोहोचविल्याखेरीज व निदान प्राथमिक शिक्षण तरी सर्व देशभर प्रत्यक्षपणे मोफत सर्कीचे झाल्याखेरीज या प्रश्नाचा कायमचा निर्णय लागावयाचा नाही. प्राथमिक शिक्षण मोफत करण्याच्या विचारांत हिंदुस्थान सरकार आहे, ही खरोखरच आनंदाची गोष्ट आहे.

प्राथमिक शिक्षण सर्कीचे व मोफत करण्याचा प्रयोग आपल्याकडे नवीनच आहे; पण प्रयोग नवा म्हणून बिचकून जाऊन आपण आपल्या कर्तव्यापासून ढळता कामा नये. युरोपातील काही समाजसत्तावादी लोकांप्रमाणे आपणही मुलांना न्याहारी, स्नान, पादत्राणे किंबहुना एका

अंथरुणाखेरीज सर्वकाही मोफत पुरवावे असे म्हणण्यास मी आज तयार नाही. बडोदे राज्यात प्राथमिक शिक्षण सत्तीचे करण्याचा प्रयत्न मी केला आहे व त्यापासून लोकांचे हितच होईल, अशी मला आशा आहे. राज्याच्या एका भागात हा प्रयोग आज किंत्येक वर्षासारखा यशस्वी झाला आहे. त्यामुळे धीर येऊन सर्व राज्यात प्राथमिक शिक्षण सत्तीचे व सर्वस्वी मोफत करण्याचे मी ठरविले आहे.

औद्योगिक शिक्षणाची आवश्यकताही आजच्या घटकेला कमी खास नाही. उद्योगधंद्यांचा विकास करण्याच्या कामी औद्योगिक शिक्षणाचा केवढा प्रवंड उपयोग होती, हे युरोप - अमेरिकेच्या माझ्या गेल्या सफरीत मला लख्ख दिसून आले. अतिशयोत्ती न करता मी सांगतो की, तिकडे या एका पिढीत शिक्षणक्षेत्रात पूर्ण क्रांती झालेली आहे. मुबलक शस्त्रसामग्री, प्रवंड व अफाट आरमार यांच्याबद्दल पाञ्चिमात्य राष्ट्रे जितकी खबरदारी घेतात व आस्था दाखवितात. तितकीच खबरदारी व आस्था ते औद्योगिक शिक्षणाबद्दल बालगीत आहेत आणि ते शिक्षण अशा प्रकारचे असते की, औद्योगिक वर्चस्व मिळविण्याचा जो तीव्र झगडा तिकडे सुरु आहे, त्या झगड्यासाठी लोकांना ते लायक बनवून सोडते.

औद्योगिक साहसाच्या बाबतीत सर्व युरोपियन राष्ट्रांमध्ये जर्मनी अग्रेसर आहे. जर्मनीमध्ये धंदे शिक्षणाच्या ज्या अनेक शाळा आहेत त्यापैकी बर्लिनचे रॉयल टेकिनिकल हायस्कूल अत्यंत प्रसिद्ध आहे. तिथला अध्यापक वर्ग मोठा आहे, विद्यार्थी दीड हजारांहून अधिक आहेत आणि तिथे रसायनशास्त्राच्या साहाय्याने तेले व रंग तयार करणे, रंगारी काम करणे, कोरे वस्त्र किंवा सूत ओपविणे, कापडांवर छापकाम करणे आणि कातडी कमावणे या धंद्याचे शिक्षण ज्या प्रमाणात दिले जाते तितके युरोपात कुठेच दिले जात नाही. फ्रान्समध्ये असलेल्या अनेक औद्योगिक संस्था देशातले उद्योगधंदे वाढविण्याचा प्रयत्न करीतच आहेत. पेरिस येथील Musee des Arts et Metiers ही संस्था यंत्रसामग्री व यंत्राचे निरनिराळे नमुने या बाबतीत अत्यंत समृद्ध आहे आणि तिथे महत्त्वाच्या औद्योगिक विषयांचे तात्त्विक व प्रायोगिक शिक्षणही दिले जाते. फ्रेंच सरकार स्वतः Sevres Royal Porcelain Factory आणि Gobelins Tapestry Factory या नावाचे चिनी मातीच्या भांड्यांचा एक व नक्षीदार कापडाचा एक असे दोन कारखाने चालविते. पेरिसमध्ये Grand Palais या ठिकाणी वारंवार प्रदर्शनेही भरतात.

या बाबतीत ऑस्ट्रिया देशाही फार मागे नाही. हिंएन्ना शहरात धंदे शिक्षणाच्या शाळा आहेत; पण त्या अंमळ कमी प्रमाणात आहेत इतकेच. या शाळा कोणत्या ना कोणत्या एका हुन्नरकलेचे शिक्षण देतात. इटली देशातही उच्च धंदेशिक्षण देणाऱ्या संस्था आहेत. नेपल्स शहरात Cassnova Institute नावाची जी विविध हुन्नर शाळा आहे, तिच्यासारखी शाळा कुठेही काढली तर तज्ज्ञ कारागीर व हुशार विद्यार्थी यांचा तिच्या ठायी मिलाफ होईल आणि तिच्या शिक्षकांच्या नैतिक आचरणाचा परिणाम विद्यार्थ्यांवर झालेलाही दिसेल. त्या शाळेमध्ये अनेक कलाकोविद एकत्र जमतील आणि आपापल्या विषयांतील व विषमता यासंबंधी विचारविनिमय करू शकतील.

लंडन शहरातले City and Gwilda's Technical College या नावाचे महाविद्यालय, County Council's School of Arts and Crafts या शिक्षणसंस्था आणि इतर पुष्टक हुन्नरशाळा सप्रयोग धंदेशिक्षण देण्याच्या बाबतीत प्रसिद्ध आहेत. ऑक्सफर्ड, केंब्रिज व लंडन येथील जुनी विद्यापीठे ज्याप्रमाणे साहित्यविषयक विविध शिक्षण देत आहेत. त्याप्रमाणे मॅचेस्टर, बर्मिंगहॅम व लीड्स या शहरी स्थापन झालेली नवी विश्वविद्यालये धंदे शिक्षणाकडे विशेष लक्ष पुरवित आहेत. मॅचेस्टर येथील Municipal School of Technology ही हुन्नरशाळा त्या प्रचंड कारखानी शहराच्या साहसवृत्तीचे एक स्मारकच आहे. त्या शाळेत यंत्रशास्त्र विद्युतशास्त्र, नगर स्वच्छतेचे व आरोग्य रक्षणाचे शिल्पशास्त्र, उद्योग - धंद्यासंबंधीचे पदार्थविज्ञानशास्त्र व रसायनशास्त्र, सामान्य रसायनशास्त्र, ओपकाम, रंगकाम, छापकाम, कापडसफाई, कागद तयार करणे, धातुशास्त्र आणि इतर अनेक विषय शिकविले जातात. बडोद्यातील काही विद्यार्थी त्या शाळेत आज ऑसिड म्हणजे आम्ल व अल्कली म्हणजे कल्याब तयार करण्याचे, इमारतींना पाण्याचे व मोर्चांचे नळ बसविण्याचे आणि आरोग्यविषयक शिल्पशास्त्राचे शिक्षण घेत आहेत.

परंतु ज्या देशांचे मी नुकताच पर्यटन करून आलो, त्यापैकी अमेरिकेत मात्र औद्योगिक शिक्षणाचा पराकाळेचा विकास झालेला मला दिसून आला. अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानापैकी प्रत्येक संस्थान एकेक सरकारी महाविद्यालय चालवून तिथे विद्यार्थ्यांना पूर्णपणे मोफत धंदेशिक्षण देत आहे. या महाविद्यालयात कोणत्याही प्रकारची फी नसते. कारण नागरिकांना योग्य ते धंदेशिक्षण देणे हे तिकडे राष्ट्रीयदृष्ट्या महत्त्वाचे मानले जाते व म्हणून या संस्थांच्या खर्चाकरिता सरकारातून जमिनी व वार्षिक उत्पन्ने लावून दिली आहेत. या प्रत्येक महाविद्यालयात शेतकीचे, शिल्पशास्त्राचे, थोडे युद्धकलेचे व संस्थेच्या मगदुराप्रमाणे इतर विषयांचेही शिक्षण देण्यात येते. धंदेशिक्षण देणाऱ्या दुसऱ्या ४३ खाजगी संस्था संयुक्त संस्थानात आहेत आणि तिथे बांधकामे, विद्युत, यंत्रे व जहाजे यासंबंधीचे शिल्प (Engineering) शिक्षण देण्यात येते. स्थापत्य, चित्रकला, आदर्श प्रतिमालेखन (modelling) व कापड विणणे हे विषयही तिथल्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट केलेले असतात. या खाजगी संस्थांपैकी अडीच हजार विद्यार्थी असलेली बोस्टन शहरातली Institute of Technology ही संस्था, दोन हजार विद्यार्थी असलेली शिकागो नगरीतील Armour Institute ही संस्था आणि दीड हजार विद्यार्थी असलेली न्यूयॉर्क शहरातली Pratt Institute नावाची संस्था या तीन संस्था सुप्रसिद्ध गणल्या जातात. हावर्ड, येल व कोलंबिया ही विद्यापीठेदेखील सर्व प्रकारचे शिल्प (Engineering) शिक्षण देतात हे मी सांगणे नकोच; परंतु सांगितले तर तुम्हाला आश्वर्य वाटेल की, तिथल्या दुय्यम शिक्षणाच्या बहुतेक सर्व शाळासुद्धा सुतारी, लोहारी व यांत्रिक हस्तकौशल्याचे शिक्षण देत आहेत.

मी अद्याप जपान देश पाहिला नाही; पण जपानने एका पिढीत केवढी प्रगती करून दाखविली आहे, ती सर्वांना ठाऊकच आहे. काही लढायात विजय संपादन केल्यामुळे या आश्वर्यकारक देशाला राष्ट्रमालिकेत पहिल्या प्रतीचे स्थान नुकतेच प्राप्त झाले आहे. तथापि जिच्यात सुधारणा सुचविणेही अशक्य, अशा सर्वांगसुंदर पद्धतीने लोकांना धंदेशिक्षण देऊन जपानने ही औद्योगिक विजयश्री मिळविली आहे. तिच्या मानाने नानशान व मुकडेन येथील युद्धात त्याने मिळविलेले विजय अधिक सृहणीय खास नाहीत.

यानंतर माझी दुसरी सूचना अशी आहे की, धंदेशिक्षणाबोरोबरच सर्वसाधारण शाळांतून हस्तकौशल्याचे शिक्षणही सुरु करण्याचा प्रयत्न करावा. लहानपणापासून हात व नजर तयार होणे हे सर्वांनाच उपयोगी पडते. किंबहुना ज्यांना पुढे शारीरिक कष्टाची कामे करावयाची नाहीत त्यांनाही हे शिक्षण उपयोगी पडण्यासारखे आहे. चित्रकलेचे व आदर्श प्रतिमालेखनाचे (Modelling) प्राथमिक ज्ञान, थोडेसे सुतारकामाचे व थोडेसे लोहार कामाचे ज्ञान देणारे शिक्षण कोणत्याही परिस्थितीतल्या विद्यार्थ्याला चांगलेच. शरीरशास्त्रज्ञ व मानसशास्त्रज्ञ तर असे सांगतात की, अशा प्रकारच्या अभ्यासाने शिक्षणात विविधता येते व त्यायोगे मेंदूला करमणूक व तरतरी मिळते आणि पुस्तकी ज्ञानाबोरोबरच व्यवहारज्ञानही संपादन करून घेण्याची पात्रता मुलामुर्लीत अधिक येते. आपल्या शाळांत औद्योगिक वर्ग सुरु केल्याचा आणखी एक हितकारक परिणाम असा होईल की, आपल्या शाळा एकांगी शिक्षण न देता सर्वांगीण शिक्षण देणाऱ्या होतील. जे धंदे हलके समजले जातात, त्या धंद्याशी श्रीमंतांच्या मुलांची विशेष ओळख होईल, यंत्रे व हत्यारे हलक्या हाताने व सहजी वापरण्याचे कौशल्य कोवळ्या वयातच चांगले कमाविता येते म्हणून हस्तकौशल्याच्या वर्गामुळे गरिबांच्या मुलांचा विशेष फायदा होईल. शिवाय या शिक्षणवर्गामुळे श्रम सौंदर्याची अभिरुची आपल्या लोकांत हल्लीपेक्षा अधिक प्रमाणात दिसू लागेल, हा फायदा निराळाच. सर्व राष्ट्राला असे प्राथमिक औद्योगिक शिक्षण मिळाले तर देशाच्या उद्योगधंद्यांची वाढ करण्याच्या तुमच्या महत्वप्रयत्नात तुम्हाला लोकांकडून बरेच मोठे साहाय्य मिळेल; पण आपण हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, हस्तव्यवसायांच्या शिक्षणात कितीही तज्ज्ञता प्राप्त झाली, तरी तिला साहित्यविषयक विविध शिक्षणाची व सर्वसाधारण संस्करणाची सर कधीही यावयाची नाही. कारण साहित्यशिक्षण व तज्ज्ञन्य संस्कार हे यच्यावत शिक्षण प्रकाराचा मूलाधार आहेत. औद्योगिक शिक्षण हे सामान्य शिक्षणाची पुरवणी म्हणून शोभेल; पण सामान्य शिक्षणाची जागा ते कधीच पटकावू शकणार नाही. म्हणून धंदेशिक्षणाचा अवास्तव छंद धरून बसणे केव्हाही योग्य नाही.

सद्गृहस्थ हो, सर्व देशभर धंदे शिक्षणाच्या शाळा काढण्याची व आपल्या मामुली शाळांतून हस्तव्यवसाय शिकविण्याची आवश्यकता मी तुमच्या मनावर बिंबविण्याचा प्रयत्न केला. इट त्या मोळ्या प्रमाणात ही दुहेरी सोय लोकांना उपलब्ध होण्यास आणि त्यायोगे धंदेशिक्षण व यांत्रिक शोध या दोन बाबतीपुरते हिंद देशाला राष्ट्रमालिकेत योग्य ते स्थान प्राप्त होण्यास बराच काल लागेल, हे उघड आहे. म्हणून तत्पूर्वी किंत्येक वर्षापावेतो, कदाचित किंत्येक पिढ्यापावेतोही तुम्ही हिंदी तरुणांना युरोप, अमेरिका व जपान येथे पाठविले पाहिजे आणि आपल्याकडे उपलब्ध नसलेले संपूर्ण औद्योगिक शिक्षण त्यांना दिले पाहिजे. तुम्ही स्वतः कोणतीही चूक करू नका आणि चुकीच्या वेडगळ रुढींच्या आहारी जाऊन परदेशगमन करण्यास कवरू नका. कारण आज अत्यंत सुधारलेल्या व पुढारलेल्या राष्ट्रांनाही जे बहुमोल वाटत आहे व ज्याची गरज त्या राष्ट्रांच्या मानाने आपल्या देशाला विशेषच आहे ते नवविचार, नवीन ज्ञान, नवीन संस्कृती व नवीन कल्पना यांचे भांडार परदेशगमनानेच तुम्हाला प्राप्त होणरे आहे. रुढींना भिजून ते भांडार हस्तगत करण्यास कवरू नका. गेल्या पन्नास वर्षांत आपल्या प्रत्येक जीवनक्षेत्रात आपल्या

अनुभवास आले आहे की, परदेशगमनाचे आणि इथल्या परिस्थितीची तिकडच्या परिस्थितीशी तुलना करून पाहण्याचे परिणाम फार हितकारकच ठरतात. या खेपेस हिंदुस्थानात पाऊल टाकताना जी एक गोष्ट अत्यंत स्पष्टपणे माझ्या लक्षात आली ती ही की, पाश्चिमात्य संस्थांकडे पाहण्याचा माझ्या पुष्कळ देशबांधवांचा दृष्टिकोन आताशा साफ बदलून गेला आहे. पाश्चिमात्य राष्ट्रे पाहून माझे त्या राष्ट्रांविषयी मत काय बनले, ते ऐकाव्यास सर्व वर्गांची मंडळी मला मोठी उत्सुक दिसली. या कुतूहलाच्या मुळाशी जर ज्ञानलालसा असेल तर ही वृत्ती फार हितकारक होय. अमेरिकेत असताना मला कळले की, तिथले २ - ३ हजार विद्यार्थी दरवर्षी युरोपात जाऊन तिथल्या उक्तकृष्ट अशा शैक्षणिक व व्यापारविषयक पद्धतीची माहिती घेतात, तर अमेरिकेचे राष्ट्रीय सरकार जगाच्या सर्व भागात माणसे पाठवून कुठे काय उत्पन्न होते, याची माहिती मिळवित असते. व्यापाराच्या बाबतीत एवढी प्रतिष्ठा पावलेले इंग्लंड, जर्मनी व फ्रान्स हे देश; पण तेसुद्धा जिज्ञासू माणसांना परदेशी पाठविण्यास काकू करीत नाहीत. जवळचेच उदाहरण घ्या. शिक्षण पूर्ण करण्याकरिता शेकडो जपानी तरुण फ्रान्स, जर्मनी, इंग्लंड व अमेरिका या देशांत जातच आहेत ना? या जपानी लोकांची जिज्ञासा व आस्था इतकी तीव्र असते की, हाती घेतलेल्या कोणत्याही विषयाचे विशिष्ट शिक्षण तर ते मिळवितातच; पण हलके काम करावे लागले तरी तेसुद्धा करून स्वतःच्या उपजीविकेचे साधनही ते परदेशात मिळवित असतात.

युरोपच्या विद्यापीठात आपले विद्यार्थी पाठविण्याने जपानचा सर्वांत मोठा फायदा झाला. गॉटिंगन व लिपिंग या ठिकाणच्या विश्वविद्यालयात जाऊन जपानच्या ज्या मुत्सदी वृत्तीच्या विद्यार्थीना राज्यशास्त्राचे आणि राज्यकारभाराच्या कलेचे मूळ सिद्धांत आत्मसात केले, त्या थोर मंडळीच्या परिश्रमाने जपानला आजचा मोठेपणा प्राप्त झाला आहे. टिलबरी व पोर्टसमाऊथ या ठिकाणच्या गोद्यांतून अधिक अधिक नाविक युद्धाचे पहिले धडे घेणाऱ्या आपल्या शिकाऊ खलाशाच्या बळावर जपानला आज पूर्वेकडील समुद्रावरचे स्वामित्व प्राप्त झाले आहे. फ्रान्स व जर्मनी या देशात जाऊन जे लक्षकी कवाईत, डावपेच व व्यूहरचना यांची गुरुकिल्ली घेऊन आले त्या सैनिकांच्या जोरावर जपानला आज लढाया देता व जिंकताही येत आहेत. शेवटची गोष्ट ही की, लंडन, बर्लिन, न्यूयॉर्क या ठिकाणच्या मोठमोठ्या पेढ्यांवरील सराफाशी घसरट ठेवून आलेल्या तरुण फडणिसाच्या बुद्धिबळावरच जपान आज पौर्वात्य व्यापारात अग्रेसरत्व मिळवू पाहत आहे. आपल्या मायभूमीला ऐश्वर्यसंपन्न करणाऱ्या जपानी तरुणांचे जे हे उदाहरण आहे त्याहून अधिक उज्ज्वल असे दुसरे उदाहरण जगाच्या इतिहासात एक तरी आहे का? हिंदभूमीच्या सुपुत्रांना देशाभिमानाचा धडा घेणे असेल, तर याहून चांगला धडा कुठे मिळू शकेल असे तुम्हाला वाटते ? या त्यांच्या स्वार्थत्यागाच्या व एकनिष्ठेच्या भावनेचे आपण अनुकरण करू या. त्यांचे राष्ट्रीय ऐक्याचे, सामाजिक समतेचे ध्येय आपण आपल्यासमोर ठेवू या. निरनिराळ्या सर्व जीवनक्रमांमध्ये ज्या नवीनांतल्या नवीन गोष्टी दिसतील, त्या शिकण्याचा त्यांचा उत्साह आपण बाळगू या. त्यांची चिकाटी व दमदार उद्योग यांचे आपण अनुकरण करू या. इतके केले तर आपल्या देशाच्या भाग्यलक्ष्मीची लाज अजूनही आपल्याला राखता येईल.

या प्रांतातले एक कळकळीचे देशाभिमानी, कार्यकर्ते व घोषांच्या कुळात सुपुत्र म्हणून शोभणारे असे श्रीयुत जोगेंद्रचंद्र घोष यांनी युरोप - अमेरिकेत शिक्षण घेण्याकरिता विद्यार्थी पाठविण्याची एक योजना केली आहे व त्या योजनेप्रमाणे बरेचशे विद्यार्थी तिकडे रवानादेखील झाले आहेत, हे ऐकून मला आनंद झाला. युरोप-अमेरिकेत मी होतो, तेहा तेथे अभ्यास करणाऱ्या बच्याच बंगाली तरुणांशी बोलता - चालताना मला जो आनंद वाटे, त्यांची सर कशालाही येणार नाही. हे तरुण हिंदुस्थानापासून इतके लांब आले असूनही मायभूमीविषयी त्यांच्या मनात गाढ प्रेम व उत्कृष्ट अभिमानच वसत असे. असे सुपुत्र लाभले म्हणून हिंदभूमीचे अभिनंदन केले पाहिजे. परदेशशिक्षणाची योजना किंत्येक वर्षांपासून बडोदे राज्यात अमलात आहे आणि सरकारी खर्चाने युरोपातून सुविद्य होऊन आलेले बरेच तरुण बडोद्यास उत्तम प्रकारे नोकरी करीत आहेत किंवा हिंदुस्थानच्या इतर भागात चांगल्या पगाराच्या नोकच्या मिळवित आहेत. नुकतेच काही तरुण विद्यार्थ्यांना बडोदे राज्याने इंग्लंड, जर्मनी, अमेरिका व जपान या देशांत पाठविले आहेत. याशिवाय ठराविक कालाने ठराविक विद्यार्थ्यांना परदेशात खास अर्वाचीन उद्योगधंद्याचे झान मिळविण्याकरिताच पाठविण्याची एक योजना आम्ही करीत आहोत.

सद्गृहस्थहो, हिंदुस्थानाला आज आपल्यापुढे अनेक रस्ते फुटलेले दिसत आहेत व इतःपर कोणत्या रस्त्याने आपण जावयाचे याचा विचार तो करीत आहे. भविष्यकाळात अनेक गोष्टी करून दाखविणे त्याता शक्य आहे. उदाहरणार्थ, मुंबईची मंडळी आपल्या गिरण्या चालविण्याकरिता सहाद्रीच्या घाटात उत्पन्न केलेल्या विजेची मोठ्या उत्कंठेने वाट पाहत आहेत. मद्रासची मंडळी 'झाड-कापसा'च्या प्रयोगाकडे डोळे लावून बसली आहेत आणि मरहूम टाटांच्या औदर्यामुळे स्थापन झालेल्या बंगलोरच्या संशोधन संस्थेच्या सफल प्रयोगाकडे तर सर्व हिंदुस्थान आशाळभूतासारखे पाहत आहे. सगळीकडे काहींना काही हालचाल सुरु आहे. लोक जागे झाल्याची चिन्हे दिसत आहेत. ही स्थिती आशाजनक आहे; परंतु याच्या पुढच्या काळात सतत परिश्रम आणि तेही वर्षानुवर्षे करावयाचे आहेत, हे विसरू नका. परिश्रम केले व चिकाटी दाखविली, तरच उद्योगधंद्यांच्या बाबतीत पाश्चिमात्य राष्ट्रांशी आपल्याला टक्कर देता येईल हेही लक्षात ठेवा. आपल्यामध्ये निश्चय, धैर्य, आत्मविश्वास व एकमेकांवर भरवसा हे गुण यावयाला पाहिजेत. महत्त्वाचे काय व निरुपयोगी काय, हे आपण जाणले पाहिजे. नवचैतन्य देणारा भावार्थ कोणता व शब्दांच्या घातुक पसार कोणता, हे आपण ओळखले पाहिजे. क्षुल्लक गोष्टीतच आपल्या साच्या उत्साहशक्तीचा अपव्यय आपण होऊ देता कामा नये.

निरनिराळ्या राष्ट्रांना आजवर जे अनुभव आले त्यावरून आपल्याला कोणता बोध घेता येण्यासारखा आहे, ते मी थोडक्यात सांगण्याची परवानगी घेतो. एके काळी अत्यंत पुढरलेल्या संस्कृतीचे केंद्र असलेला प्राचीन इजिप्त देश घेतला तर आपणाला असे आढळेल की, केवळ कृषिक किंवा खनिज संपत्तीनेच उच्च दर्जाची व चिरकालीन संस्कृती निर्माण होऊ शकत नाही. अर्थात कोणत्याही विरस्थायी संस्कृतीचा पायाच आपण पाहू गेलो, तर या द्विविध संपत्तीचा आधार तिला अखेर घ्यावा लागतोच, असे दिसेल. इजिप्तजवळ प्राचीन काळी ही संपत्ती विपुल होती; परंतु सत्तेच्या व संस्कृतीच्या उच्च शिखरावर विराजणाऱ्या इजिप्त देशाला मनुष्यजीविताची

योग्य किंमत न समजल्यामुळे व मजुरांच्या हिताचे रक्षण न करता आल्यामुळे स्थानभ्रष्ट होऊन राजकीय गुलामगिरीच्या व वैज्ञानिक झासाच्या दरीत जाऊन पडावे लागले. जे राष्ट्र कनिष्ठवर्गाची अवहेलना करते, उच्च सामाजिक दर्जा व व्यक्तिमत्त्व प्राप्त करून घेण्याची त्यांना संधी देत नाही, त्या राष्ट्राचे अस्तित्व म्हणजे वाळूवरील इमारत. राष्ट्राची खरी संपत्ती म्हणजे त्याच्या पौरुषाचा प्रकर्ष किंवा प्रजेचा उच्च दर्जा हीच असते.

ग्रीस देश आपल्या श्रेष्ठ पदवीपासून भ्रष्ट झाला तो त्याचे ठिकाणी तात्त्विक अंतर्दृष्टी नव्हती म्हणून नव्हे. तत्त्वज्ञानविषयक ज्ञानाची प्रेरणा सर्व पाश्चिमात्य राष्ट्रांना दिली ती मुख्त्तेकरून ग्रीसनेच. पेरिक्लिस, प्लेटो, अरिस्टॉटल हे ग्रीक तत्त्ववेत्ते आजही पाश्चिमात्य राष्ट्रात घरोघर ठाऊक आहेत. स्वतःच्या आर्थिक पायाकडे नीट लक्ष न पुरविल्यामुळे ग्रीसचे वैभव हे एखाद्या सुरुगंधाच्या सृतीप्रमाणे वाच्यावर विरुन गेले. ग्रीसने आपल्या सुंदर दर्यावर्दी स्थानवैशिष्ट्याचा जर व्यापारउद्योगाच्या विकासाकडे उपयोग करून घेतला असता, आपला व्यापारव्यवहार गुलामांच्या हाती न देता स्वतंत्र नागरिकांच्या हाती दिला असता, निकोप आर्थिक धोरण तयार करण्याकरिता आपल्या मुत्सद्यांचे शहाणपण खर्ची घातले असते, तर आज अथेन्सच्या इतिहासकथेतील रहस्याचा उलगडा काही वेगळाच झाला असता; परंतु आपली खनिज साधन-संपत्ती अथेन्सने व्यर्थ दवडली व देवालये, विद्यालये आणि कलागृहे निर्माण करण्यात मोठमोळ्या रकमा खर्च केल्या. पाश्चिमात्यांच्या संस्कृतीमध्ये पुढे जी वाढ किंवा फरक झाले त्यांचे उगमस्थान असलेल्या ग्रीक संस्कृतीविरुद्ध कोणतीही टीका करण्याचा माझा मुळीच मानस नाही. मला सांगावयाचे एवढेच की, चिरस्थायी व स्थिर आर्थिक पाया असल्याशिवाय कोणतीही संस्कृती मग ती हवी तितकी प्रगत्त्व असो, फार वेळ टिकू शकणार नाही. आजच्या हिंदुस्थानाला प्राचीन ग्रीसचा संदेश हाच आहे की, अनुत्पादक असा मोठा खर्च व्यक्तीकरिता किंवा समूहाकरिता करताना सावधगिरी बाळगा. साच्या हिंदुस्थानचे दैव उघडावे म्हणून एकोप्याने झाटत असताना जातिपंथांच्या खुळ्या समजुती विसरून जा, असे हिंदी लोकांना निकून सांगा. मनुष्यजातीच्या (मनुष्यदेहाच्या देवळात बसणाऱ्या आत्म्याच्या) उद्धाराकरिता प्रत्यक्ष संघटित कार्य करण्यात तुमचा धर्माभिमान खर्च करा असे त्यांना बजावून सांगा. म्हणजे मग जगातील कोणतीही सत्ता त्यांना फार वेळ गुलामगिरीत ठेवू शकणार नाही.

रोमपासूनही हिंदुस्थानने काही शिकण्यासारखे आहे. जी मिश्रस्वरूपाची व दूरपरिणामी अनर्थपरंपरा रोमच्या अधःपातास कारणीभूत झाली तिच्यातून नेमके एकच कारण उचलून “याने रोमचा सत्यानाश केला,” असे सांगणे कठीण आहे; परंतु एक निश्चित की, शेवटच्या काही सीझरांच्या कारकिर्दीत राजसत्ता पराकाळेची केंद्रभूत अथवा एकमुखी होऊन प्रत्येक बाबतीत वडीलपणा गाजवू लागल्यामुळे रोमन साम्राज्य दुर्बल होत गेले. प्रजेने स्वतः: नवे उपक्रम करावे किंवा वैयक्तिक जबाबदारी घ्यावी या गोष्टी बंद पडल्या व देशातील सर्व उद्योगधंद्यांचे मालक व चालक सरकारच झाले. नाण्यांची टंचाई व लष्करी जुलूम यामुळे शेतकऱ्यांनी नांगर सोडले व व्यापाऱ्यांनी आपली दुकाने व पेढ्या टाकल्या. धान्याधुन्यांची मागणी लोक बादशहाकडे करू लागले. भुकेल्यांना कधीकाळी अन्न मिळालेच तर ते सरकारी तिजोरीतून मिळे. शस्त्रांच्या

बळावर बादशाही राज्य चाले. सारे उद्योगधंडे वेठबिगारीवर व सरकारच्या करड्या देखेरखीखाली चालत होते. पांढरपेशा वर्गाला बळेच आळशी व दुर्गणी बनविण्यात आले होते आणि बहुजनसमाजाला बुद्ध्या, कंगाल व निराश करण्यात आले होते. लोकांच्या राष्ट्रीय अभिमानाचा झास होऊ लागला व उत्तरेकडून आलेल्या विधंसक टोळधाडीच्या भक्ष्यस्थानी रोम अगदी सहजासहजी पडले.

हिंदुस्थानला लागलेले ग्रहण सुट्याचा हा काल आहे. रोमने केलेली चूक या महत्त्वाच्या कालांत आपण नेहमी ध्यानात ठेवली पाहिजे. बहुजनसमाजाला शिक्षण देऊन स्वतःचे श्रेष्ठ महत्त्व त्याला पटवून दिल्याखेरीज व समाजरचनेतील त्याची प्रतिष्ठा त्याला ओळखायला लावल्याखेरीज कोणतीही कायमची किंवा स्थिर सुधारणा होणे शक्य नाही. कनिष्ठ वर्गांना जागृत करणे, त्यांना उत्साहयुक्त करणे आणि त्यांना शिक्षण देणे हे त्रिविध कर्तव्य म्हणजे आम्हा सुशिक्षित, सुखवस्तू लोकांचे पहिले कर्तव्य आहे असे मी समजतो. कनिष्ठ लोकांनी स्वावलंबी व्हावे याच हेतूने आपण त्यांना साहाय्य केले पाहिजे; परंतु ते करताना त्यांच्यावर आपला वडिलकीचा अधिकार न गाजविण्याची खबरदारी आपण घेतली पाहिजे. त्यांना आज अतिशय गरज आहे ती तुमच्या सहकार्याची आहे, दयेची नाही.

लोकांना शक्य तितक्या लवकर अर्थशास्त्राची मूलतत्त्वे कळू द्या. तसेच धंद्याच्या मुळावरच येईल असल्या फार्जील फायद्याची हाव न धरता देशातील नव्या उद्योगधंद्यांची घडी बसविण्यात व ते व्यवस्थित चालविण्यात समाधान मानणारे असे प्रामाणिक, हुशार व धाडसी लोक आपल्यामध्ये अधिकाधिक निर्माण होतील, अशी खास काळजी द्या.

प्राचीन भारतवर्षही आपणास काही शिकवू शकेल. प्राचीन काळी आपल्याकडे पैदा होणारा उंची माल व आपला पाञ्चिमात्य राष्ट्रांशी असलेला जोराचा व्यापार याविषयी मी पूर्वीच सांगितले आहे; परंतु यांत्रिक शोध लावण्याच्या कामी आपण फार मागे पडलो. कारण सामाजिकदृष्ट्या किंचित हलक्या मानलेल्या वर्णकिंडेच आपण यांत्रिक कामांची मिरास वंशापरंपरेने सोपवून दिली होती. प्राचीन ग्रीसच्या मूर्तिकलेशेजारी किंवा गृहशिल्पाशेजारी आपली मूर्तिकला हिणकस दिसते. आपली यंत्रविद्येतील प्रगती पाञ्चिमात्य राष्ट्रांनी लावलेल्या यांत्रिक शोधाच्या मानाने लंगडी-लुळी वाटते. कारण आमच्यातील बुद्धिवान वर्ग शतकानुशतके शारीरिक कष्टापासून अगदी दूर राहत आहे व त्यामुळे आम्ही अंगमेहनतीची सर्व कामे कमी बुद्धीच्या गरीब वर्गाकडे सोपवली आहेत. वाढमय आणि तत्त्वज्ञान या बाबतीत मात्र जगातील कोणत्याही श्रेष्ठ बुद्धिशाली राष्ट्रांशी आमची तुलना केल्यास आम्हाला भ्यावयाचे काहीच कारण नाही. आपल्या लोकात हुन्नरकलादेखील आहेत आणि त्या आपल्या कारागीर वर्गाच्या हुशारीच्या व कौशल्याच्या द्वारा प्रतीत होतच आहेत. औद्योगिक व्यवसाय जातिनिष्ठ न ठेविता सर्वजातीय करा. विद्वान ब्राह्मण किंवा मौलवी यांच्या मुलांना विद्यार्थिदशेत कोणत्या तरी धंद्याची अवजारे वापरण्यास शिकू द्या. कोणते तरी यंत्रकाम पत्करावे असे ज्या पदवीधराला वाटत असेल त्या पदवीधराला पगारी नोकरांचा हव्यास सोडून देऊन आपल्या आवडत्या यंत्रकामाला लागू द्या आणि मग वाढमयाच्या व तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्राप्रमाणेच धंद्याच्या व शोधांच्या क्षेत्रातही आपल्या राष्ट्रांची बुद्धिमत्ता चमकल्याशिवाय खास राहणार नाही, अशी माझी खात्री झालेली आहे.

आजच्या पाश्चिमात्य जगाकडूनही हिंदुस्थानाला या प्रसंगी अत्यंत महत्वाचे अनेक धडे घेता येण्यासारखे आहेत. ज्या काही शतकांच्या अवधीत पाश्चिमात्य राष्ट्रे मध्ययुगीन अंथकारातून बाहेर पडून आज संस्कृतीच्या उंच टोकावर जाऊन बसली आहेत. त्या शतकाचा इतिहास पाहिला तर या राष्ट्राच्या प्रगतीच्या मुख्य घटक असलेल्या अशा चार ऐतिहासिक चळवळी मला स्पष्टपणे दिसतात.

पहिली चळवळ म्हणजे गेल्या थोऱ्या शतकांत एकत्रित भांडवलाच्या जोरावर पार पाडलेल्या जंगी कामांच्या योजनांची. एकत्रित भांडवलाच्या तत्त्वांवर आपले धंदे आपण चालविले तर फार फायद्याचे होईल व आनुषंगिक फायदे म्हणून पत, सराफी पेढ्या, हुंडीबाजार यांची घटना, उत्पादनखर्चाची काटकसर आणि सशास्त्रपणे भांडवल गुंतवून होणारी मालाची सुलभ वाटणी इत्यादी किंतीतरी लाभ होण्यासारखा आहे; पण त्याची फोड असल्या माहीतगार श्रोत्यांपुढे अधिक करायला नकोच. पाश्चिमात्य राष्ट्रांपासून अजूनही आपल्याला पुष्कळ गोष्टी शिकावयाच्या आहेत. म्हणून माझी तर अगदी पक्की खात्री झाली आहे की, आमच्या कॉलेजातून अर्थशास्त्राचे शिक्षण देणारे प्रोफेसर नेमण्यासाठी व आमच्या तरुणांना त्या शास्त्राच्या सूक्ष्म सिद्धांतात पारंगतता प्राप्त होण्यासाठी मोठमोठ्या रकमा आपण खर्च केल्या पाहिजेत. आपल्या तरुण देशभक्तांपैकी जे अत्यंत बुद्धिवान असतील त्यांना पाश्चिमात्य विश्वविद्यालयात पाठवून अर्थशास्त्राची रचना ज्या तत्त्वावर झालेली आहे, ती तत्त्वे त्यांच्यामार्फत आपण हस्तगत केली पाहिजेत.

पाश्चिमात्य राष्ट्रांतील दुसरी चळवळ म्हणजे केवळ भौतिक किंवा ऐहिक स्वरूपाच्या असलेल्या अशा सामाजिक, राजकीय व आर्थिक बाबतीत उपाध्याय व पुरोहित वर्गाच्या हातून काढून घेण्याची चळवळ. तेराव्या शतकात रोमचे धर्मपीठ व त्याचे अधिकारी धार्मिक गोष्टीतच फर्मने सोडीत असे नक्हे, तर व्यक्ती व समाज यांच्या जीवनाची सर्व क्षेत्रे आपल्या ताब्यात ठेविण्यासाठी इतर अनेक गोष्टींतही हात घालून ते अधिकार गाजवित असत. धर्मपीठाच्या या पुंडाईविरुद्ध तीनशे वर्षे सामान्य जनतेने तक्रारी केल्या व शेवटी मार्टिन ल्यूथरने उघड बंडच पुकाले. तेव्हापासून जे एक तत्त्व कायमचे प्रस्थापित झाले व अमेरिकेत तर ज्याचा मोठ्या करोशीने अंमल करण्यात येतो ते तत्त्व हे की, धर्मपीठाचा अधिकार फक्त धार्मिक व आध्यात्मिक बाबतीपुरताच आहे आणि सामाजिक, राजकीय व व्यापारी बाबतीत प्रत्येक व्यक्ती आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीनुसार वागण्यास कुलमुखत्यार आहे. या संबंधात मला एवढेच तुमच्या नजरेस आणून द्यावयाचे आहे की, आपण आपल्या धर्मभावनांमुळे सध्या आपल्यातील पुष्कळ अत्यंत बुद्धिवान व सुसंस्कृत माणसे वाळीत टाकल्यासारखी करून व्यवहाराला निरुपयोगी करून टाकीत आहोत. सध्याच्या शास्त्रीय, राजकीय आणि व्यापारी चळवळीतून त्यांना आपण मज्जाव करीत आहोत. जितक्या प्रमाणात हा अनिष्ट प्रकार घडत आहे तितक्या प्रमाणात आपल्या धर्मपद्धती व तत्त्वज्ञानपद्धती या शुद्ध धोंड बनून आपल्या आर्थिक प्रगतीला अडथळा करीत आहेत. पाश्चिमात्यांच्या औद्योगिक घटनेतले शास्त्रीय सिद्धांत आत्मसात करण्याच्या कामी हिंदी लोक एवढा आळस का करतात? या प्रश्नाचे सविस्तर उत्तर देण्याचे धाडस मी करू इच्छित नाही; परंतु सूचनामात्र इतकेच सांगतो की, आपल्या राष्ट्रीय जीवनाचा जो सामाजिक व धार्मिक पाया

त्याच्याकडे आपण विशेष लक्ष दिले पाहिजे. वर्णपरत्वे येणारे खास अधिकार आणि सामाजिक हक्क यांची मत्तेदारी मोहून टाका. हे हक्क स्वयंगृहीत आहेत, काही स्वयंमन्यांनी - स्वतःवर लादून घेतलेले आहेत. ते त्यांना वंशपरंपरेने प्राप्त झालेले नाहीत. कोणत्याही राष्ट्राचे व्यापारी किंवा राजकीय वर्चस्व जितके स्वभावसिद्ध किंवा परंपराप्राप्त असते तितकेच हे केवळ वर्णत्वाच्या जोरावर मिळणारे हक्क स्वभावसिद्ध असतात. त्यागाचा विलासी आनंद उपभोगण्यास शिका. खालच्या वर्गातील तुमच्या बांधवांचा उद्धार करून त्यांना तुमच्या दर्जाला आणा. सर्व कृत्रिम भेद दूर करा. नेहमी शब्दांपेक्षा कृतीला अधिक किमत असू द्या व बोलण्याप्रमाणे वागण्यास सदैव तयार असा. यानंतर तिसरी चळवळी जी राष्ट्रीय भावनेच्या जोपासनेची तिच्याकडे मी आपले लक्ष्य वेधू इच्छितो. समग्र युरोपात गेली दोन हजार वर्षे राष्ट्रीय जीवनाचे एकीकरण व दृढीकरण करण्यात फारच प्रगती झाली आहे. छोटेछोटे संस्थानिक व नेहमी भांडणारे मांडलिक यांच्या जागी बलवान, सुसंघटित व सजातीय लोकांची राष्ट्रे निर्माण झाली असून प्रत्येक राष्ट्राचे काही निश्चित असे राष्ट्रीय स्वभावविशेष आहेत आणि प्रत्येक राष्ट्र आपल्या विशिष्ट राष्ट्रीय ध्येयाची जपणूक आपल्या लोकांच्या राष्ट्रीय अभिमानाच्या साहाय्यानेच करीत आहे. तुमच्यामध्ये एकी नाही, मतामतांचा गलबला आहे. राष्ट्र कार्याकरिता निःस्वार्थतेने वागणे तुम्हाला जमत नाही, अशी टीका हिंदी राष्ट्रविरुद्ध निर्भाडपणे वारंवार झालेली मी पाहिली आहे. ती जर खरी असेल आणि हिंदुस्थान देश म्हणजे स्वतंत्र राष्ट्रीय जीवनाला नालायक असलेल्या अशा विविध व लहानलहान जातींच्या लोकांच्या एक घोळका आहे हे म्हणणे जर खरे असेल तर सुबुद्ध माणसे व देशभक्त माणसे या नात्याने आपले कर्तव्य एकीच्या व सहकार्याच्या तत्वांचा प्रसार करणे हेच ठरते. एक राष्ट्रभाषा असणे व राष्ट्रीय वृत्ती लोकांच्या मनात बिंबविणे या गोष्टीना मी अनुकूल आहे, तो याच दृष्टीने. युरोपातील चौथी व शेवटची ऐतिहासिक चळवळ म्हणजे युरोपात गेल्या दीडशे वर्षात झालेली शास्त्रीय प्रगती हीच. त्या प्रगतीचा इतिहास पाहिला तर तो प्राचीन काळच्या एखाद्या अद्भुत गोष्टीसारखा वाटतो. या दीडशे वर्षाच्या काळात रेल्वे, जहाजे, तारायंत्रे व धनिवाहक यंत्रे, आगकाढ्या, गैसचे दिवे, विद्युतशक्तीच्या विविध उपयोगाचे ज्ञान, फोटोग्राफी, स्पेक्ट्रम (विच्छिन्न किरणाचे) चे पृथक्करण, गुंगीच्या औषधांचे शास्त्र, अर्वाचीन रसायनशास्त्र, प्रकृतीच्या परिमाणुरूपाचे, शक्तिसंरक्षणाचे व उल्कांतिवादाचे सिद्धांत, रोगजंतुवाद ह्या व आधुनिक जीवनात अत्यंत व्यवहारोपयोगी असलेल्या दुसऱ्या अनेक शास्त्रांची वाढ याच काळात झालेली आहे.

सद्गृहस्थ हो, या चौथ्या आश्र्यकारक चळवळीपैकी हिंदुस्थानाने काय साध्य केले ते पाहिले म्हणजे लाजेने खाली मान घालाविशी वाटते, असे मी म्हटले तर ते चूक आहे का? “हिंदी लोकांची विकासशक्ती जी स्तंभित झाली आहे, ती कदाचित त्यांच्या मानसिक ग्लानीमुळे झाली असेल; पण विकास कुंठित झाल्यामुळे जुन्या विचाराची पुनरावृत्ती करीतच जगत राहण्याची शिक्षा हिंदी लोकांना झालेली दिसते खरी,” असे एक लेखक म्हणतो, ते खरे असेल काय? हिंदुस्थानचे बौद्धिक सामर्थ्य थकले, त्याला ग्लानी आली हे मला खरे वाटत नाही. मानवी झाजात भर टाकण्याची हिंदी लोकांची शक्ती इतःपर नाहीशी झाली हेही मला पटत नाही.

जगाच्या तात्त्विक, वाढूमयिक व कलाविषयक ज्ञानात आमच्या प्राचीन ऋषींनी जी भर टाकली, तिचा आम्हाला मोठा व वाजवी अभिमान वाटतो. ते गतकालीन बौद्धिक वर्चस्व पुन्हा परत मिळविणे यातच आपल्याला आज अभिमान वाटायला पाहिजे. इतिकर्तव्यता मानायला पाहिजे व उत्तम यशःप्राप्तीचे वैभव दिसायला पाहिजे. पाश्चिमात्य लोकांचे मानसिक व्यापार किंती जोमदार व उत्तम आहेत! तिकड्या प्रत्येक सुदृढ मनाच्या मालकाला नवीन ज्ञान मिळविण्याची उत्कट इच्छा असते, तर तिकडे आमचे लोक आपल्या पूर्वजांच्या विचारस्वातंत्र्याचा आणि विधायक कर्तृत्वाचा अवलंब न करता डोळे मिठून त्यांच्या आज्ञा पाळीत बसून आपला निर्बुद्ध व जुनाट आयुष्यक्रम कंठित राहण्यात समाधान मानीत आहेत. या मुद्द्यांसंबंधीचे माझे विवेचन एका कवीच्या सुंदर कवितेचा भावार्थ सांगूनच पुरे करणे चांगले. कवी म्हणतो -

“पौर्वात्य प्रजेने सहनशीलता व पराकाळीची तुच्छता दर्शवून सोसाठ्याच्या वाच्यासमोर मान लवविली, ती वावटकी लष्कराची तुफानी दौड आपल्याजवळून जाऊ दिली आणि मग विचारमग्नतेने ती पुन्हा अधोमुख झाली.”

सद्गृहस्थ हो, विलायतेहून परत येताना मी मतांतर करून पूर्ण विलायती बनून आलो किंवा हिंदुस्थानच्या भवितव्याविषयी मी पूर्ण निराश झालो आहे, असे आपण क्षणभरही समजू नका. पाश्चिमात्य संस्कृतीत अनेक दोष असे आहेत की, निःपक्षपाती अभ्यासकाला त्यांच्याकडे कानाडोळा करता येणार नाही. वसतीसाठी औद्योगिक शहरात लोटणाऱ्या अफाट जनसमूहापासून जे तोटे पाश्चिमात्य लोकांना भोगावे लागत आहेत तेच परिणामी विशेष भीतिदायक ठरणारे आहेत. राज्यकारभाराचे, नीतीचे व सामाजिक आरोग्याचे अनेक महत्त्वपूर्ण प्रश्न पाश्चिमात्यांच्या प्रखर बुद्धिमत्तेलाही अद्याप नीट सोडविता आले नाहीत. भांडवलवाले व मजूर यांचा सनातन लढा अजून कायम असून दिवसेदिवस तो जास्त तीव्र होत आहे. पाश्चिमात्य देशांतील औद्योगिक केंद्रे पहा. त्या ठिकाणी सर्वत्र लोभाचे रोगजंतू फैलावलेले दिसतील. डामडौलाची आवड, ऐहिक संपत्ती व सामर्थ्य यांचा असंगल निजध्यास, या गोटी सार्वत्रिक झाल्यामुळे साच्या लोकांची मने एक प्रकारे दूषित होऊन त्यांना साध्या, घरगुती जीवनाचे महत्त्व कळेनासे झाले आहे. आपण मात्र आध्यात्मिक ज्ञानाच्या प्रेमाखातर इतिहासाच्या आरंभकालापासून साधी राहणीच पत्करली आहे.

तात्त्विक साधेपणाच्या राहणीला घटू चिकटून राहणाऱ्या हिंदुस्थानाचे कदाचित ईश्वरनियोजित कार्य हेच असेल की, श्रेष्ठ बुद्धिमान अशा पाश्चिमात्यांनाही दिड्मूळ करून टाकणारे प्रश्न हिंदुस्थानाने सोडून दाखवावे. अर्वाचीन शास्त्रीय पद्धतीनुसार अव्यंग अर्थिक योजनेची एकीकडे उभारणी करावी व दुसरीकडे तिच्याबरोबरच आपल्या लोकांचा साधेपणा, प्रतिष्ठा आणि नैतिक व आध्यात्मिक जोम कायम राखावा. माझ्या मते, हिंदुस्थानचे अवतारकार्य हेच आहे की, त्याने पाश्चिमात्य राष्ट्रांना तत्त्वज्ञान शिकवावे व स्वतः त्यांचे विज्ञान शिकावे. त्यांना नैतिक शुद्धाचरण पढवावे व स्वतः त्यांच्यापासून उच्च राजकीय ध्येयाचे पाठ घ्यावे. अमेरिकन लोकांच्या मनात आध्यात्मिक विचारांची प्रेरणा करावी व त्यांची व्यापारी कला व धंदेवाईक दृष्टी आपण ग्रहण करावी.



## ४६.

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. २० माहे फेब्रुवारी सन १९०७

प्रसंग : श्री. महाराजा मिलचा उद्घाटन समारंभ

३०८

श्री. लालशंकर, मिलचे भागीदार आणि सद्गृहस्थ,

आज येथे भाषण करण्याचा माझा विचार नव्हता; पण याप्रसंगी जरूर म्हणून मी थोडक्यात माझे विचार सांगणार आहे. प्रथम ही गिरणी सुरु केल्याबद्दल श्री. लालशंकर आणि श्री. हरगोविंददास यांचे मी अभिनंदन करतो व त्यांच्या प्रयत्नांना यश यावे असे इच्छितो. या कामी शक्य ती मदत मी आनंदाने करीन व सरकारला जी मदत करता येईल ती ते नेहमी तात्काळ करीत जाईल, याची खात्री बाळगा. ही सरकारी मदत मिळविण्याची खटपट गिरणीचे हितचिंतक करतील अशी मला आशा आहे.

श्री. मगनलाल यांनी आपल्या अहवालात सरकारी मदतीसंबंधाने जो उल्लेख केला त्याची पुनरुक्ती करून आपला वेळ घेत नाही. व्यापार हे एक शास्त्र असून ते कोणत्या नियमांनी चालते यासंबंधी पण वेळेच्या अभावी बोलत नाही. दुसऱ्या एखाद्याप्रसंगी मी त्यावर बोलेन. हे व्यापारी शास्त्र आणि त्याचे सिद्धांत नुसते समजून चालत नाही तर त्यांची अंमलबजावणी व्हावी लागते. या गिरणीचे व्यवस्थापक आणि चालक तिच्या व्यावहारिक प्रगतीकडे जास्त लक्ष देतील, अशी मी आशा करतो.

याप्रसंगी येथे स्थापन व्हावयाच्या बँकैसंबंधी थोडे सांगितले पाहिजे. या बँकैविषयी आपण निःपक्षपातीपणाने विचार करून, तिच्या उत्कर्षासाठी शेअर खरेदी करून व अन्य रीतीने मदत कराल अशी मी आशा बाळगतो. ही बँक सरकारच्या फायद्यासाठी नसून लोकांच्या फायद्यासाठी आहे. या बँकेपासून सरकारला कर्ज मिळावे असा ती स्थापण्यात हेतू नाही. कर्ज काढण्याइतकी सरकारची स्थिती आलेली नाही, याची खात्री बाळगा. सरकारी देखरेखीखाली चालणारी संस्था चांगली चालत नाही. म्हणून तर या बँकची सगळी व्यवस्था तुमच्या हाती देण्यात येत आहे. बँकेपासून व्यापाराला पैसा मिळत जाऊन आपले हित होईल, या बुद्धीने आपण या बँकेच्या उत्कर्षाला मदत कराल, अशी आशा आहे.

● ● ●

## ४६.

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. ५ माहे मार्च सन १९०७

प्रसंग : श्रीमंत महाराजसाहेब यांचा रौप्यमहोत्सव

३०८

आजच्या या समारंभाच्या प्रसंगी तुम्ही जे माझे अभिनंदन केले, त्याबद्दल तुमचे उपकार मानावे तितके थोडेच आहेत. तुमचे मानपत्रात सरळ, शोभिवंत आणि गौरवपर भाषेत जी प्रीती आणि मतांची भावना दर्शवली आहे, त्यामुळे माझे अंतःकरण भरून आले आहे आणि त्याचे उत्तर देण्याला पुरेसे शब्द माझ्या जवळ नाहीत, तरी पण माझे थोडेबहुत विचार येथे मांडतो.

पंचवीस वर्षांपूर्वी जे मी सांगितले होते ते बरोबर पाळले गेले, त्याविषयी तुम्ही उल्लेख केला. त्यासंबंधात मला मात्र एवढेच सांगावयाचे आहे की, तुमचे कल्याणाकरिता हरएक प्रयत्न करीत आहे, व त्याप्रमाणे आता पुढेदेखील मी करीन. सरकारी, त्याप्रमाणेच प्रजेला लागणारे काही एक कार्य करण्यापूर्वी ते चांगले किंवा वाईट याची खात्री करून घेणे मी माझे कर्तव्य समजतो. प्रजेचे कल्याण हेच माझे कर्तव्य आणि तोच माझा मोक्ष हा माझा सिद्धांत आहे आणि त्याला चिटकून राहण्यामध्येच मला आनंद वाटतो. सध्यांच्या माझ्या कर्तव्यात अजून पुष्कळ न्यूनता राहिली आहे. ती दूर करण्याकरिता अनुकूल प्रसंग मी शोधीत राहीन आणि ती न्यूनता दूर झालेली जेव्हा पाहीन, त्या वेळेतच मला संतोष वाटेल. माझ्या कामात माझे अंमलदार तसेच प्रजाजन यांनी मदत दिली आहे आणि ते पुढे भावी काळात पण माझ्या बाजूला राहतील, अशी माझी खात्री आहे. राजा आणि प्रजा या दोघांचे कल्याण एकच आहे आणि ते एकमेकांपासून निराळे समजणारे मोठी चूक करतात. प्रजेच्या कल्याणापेक्षा राजाचे कल्याण निराळे आहे अशा समजुटीने दोघांचे अकल्याण होत असते. परंतु त्या दोहोला एक समजणारे दोहोंचे कल्याण करू शकतात.

माझ्या राज्यकारभारातील सुधारणेसंबंधी जे जे उल्लेख तुम्ही केले आहेत, त्यासंबंधात मी जितके बोलेन तितके थोडेच आहे. न्याय आणि अंमलबजावणी खाते निराळे पाडण्याचा उद्देश, प्रजेला न्याय मिळण्याची सोय वाढविण्याचा आहे. आणि या योजनेने प्रजेची सोय व सुलभता वाढते, हे पाहून मला आनंद होतो. प्रजेचे हित शहाण्या लोकांच्या हाताने करविण्याच्या हेतूने मी

ग्रामपंचायत, तालुकापंचायत आणि प्रांतपंचायत स्थापन केलेल्या आहेत. यामुळे लोक स्वतःची जबाबदारी अंगावर घेऊ शकतील आणि प्रजेस संतोष मिळेल. प्रजाकारी खात्यात अजून सुधारणा व्हावी अशी माझी इच्छा आहे. माझ्या कामात ज्या चुका तुमच्या दृष्टीस येतील त्याविषयी तुमचा असा धर्म आहे की, त्या तुम्ही मला दाखवाव्यात आणि त्यासंबंधी सूचना कराव्यात. त्यात मी प्रजेचा दुराग्रह किंवा खोटा हटू म्हणून समजार नाही, तर अशा चांगल्या सूचनांबद्दल मी त्यांचे उपकारच मानीन.

रेल्वे आणि तलावाची बांधकामे किंत्येक ठिकाणी हाती घेण्यात आली आहेत. या बांधकामांपासून जर चांगले परिणाम झाले, तर ती यापुढे पुष्कळ वाढविण्याची माझी उमेद आहे. कारण की, दुष्काळाच्या काळात अशी बांधकामे फार उपयोगी आणि अनुग्रहरूप होऊन राहतात. परदेशगमनासंबंधी माझे असे सांगणे आहे की, ते विवाहवृद्धीप्रीत्यर्थ अति जरुरीचे आहे आणि त्याशिवाय विद्येची वृद्धी बरोबर होऊ शकणार नाही. विद्येचा अर्थ मात्र वाचन किंवा पुस्तकी अभ्यास असा करावयाचा नाही. त्याची संपूर्ण व्याख्या या प्रसंगी देता येणे शक्य नाही; परंतु त्यामध्ये परदेशगमन करणे, चांगल्या लोकांची ओळख करून घेणे आणि त्यांच्या चांगल्या वर्तनांचे अनुकरण करणे, यांचा समावेश झाला पाहिजे. या जगात खरे सुख विद्येतच आहे; आणि ती विद्या संपादन करण्याच्या कामी जी जी साधने मी तुम्हांला दिली आहेत, त्यांचा लाभ तुम्ही पुरता घ्यावा. जर तुम्ही हा लाभ घ्याल तर तुम्ही या राज्याच्या फौजेपेक्षा देखील मजबूज असे राज्याचे आधारस्तंभ व्हाल.

सत्तीच्या शिक्षणाचे जे धोरण मी आखून दिले आहे ते यशस्वी होण्यासाठी व त्याप्रीत्यर्थ जो खर्च करण्याचे मी ठरविले आहे - त्याचा मोबदला मला दुसऱ्या कोणत्याही कामात मिळाला नाही तरी चालेल- त्याचा मोबदला मला पूर्णपणे मिळण्यासाठी प्रजेने मला मदत केली पाहिजे. ती मदत अशी की, दरेक आई-बापांनी आपल्या मुलांना सरकारने भाग पाडल्याप्रमाणे फक्त तिसऱ्या इयत्तेपर्यंत न शिकविता, निदान पाचव्या इयत्तेपर्यंत त्यांचा अभ्यास करवावा. जर याप्रमाणे होईल तर माझ्या मेहनतीचे फळ मिळेल, नाही तर सर्व व्यर्थ जाण्याचा संभव आहे. तरी माझ्या हयातीत, तसेच पश्चात हे महान कार्य चालविण्याचे प्रजेच्याच स्वाधीन आहे.

मुलींनी देखील तितकाच अभ्यास करणे जरुर आहे. सांसारिक रीतिरिवाजांमुळे वाटेल त्या अडचणी येत असल्या तरी, त्या दूर करून दरेक मुलीचा निदान पाचव्या इयत्तेपर्यंत अभ्यास पुरा करविण्याची तुम्ही उघड हिंमत दाखवावी.

केवळ बडोद्यासाठी नाही; परंतु सर्व हिंदुस्थानासाठी जे विचार मी दर्शवितो त्यातच बडोद्याच्या हिताचा समावेश झाला आहे. सर्व देशाच्या हितात त्याचादेखील समावेश होतो. आपल्या कामामुळे लोकांचे नुकसान न होता फायदा होईल, याविषयी आपण काळजी ठेविली पाहिजे. आपले राज्य जरी लहान आहे, तरी स्वतःचा गुण आणि शक्ती यांच्या मदतीने लोकांवर अशी छाप बसविली पाहिजे की, त्यामुळे लोक आपल्या राज्याला एक आदर्शरूप समजतील, समाजाचा मोठेपणा त्याच्या विस्तारात नाही, तर त्याचे गुण आणि नीती यामध्ये आहे.

ग्रीस आणि अशी दुसरी राज्ये विस्ताराने बडोदे राज्यापेक्षा लहान असताना देखील त्यांनी स्वतःचे गुण व विवेकशाळी वर्तन यामुळे सर्व दुनियेत नाव काढले. त्यांचा धडा गिरवून आपण आपले गुण आणि शक्ती यांचा उपयोग करून दुसऱ्यांवर छाप बसविण्याचा प्रयत्न केला. पाहिजे.

माझ्या राज्यात माझ्या कारकिर्दीत मी जे काही करू शकलो, त्याची वाहवा करण्यासाठी हे संमेलन नाही. परंतु आपल्या पूर्वीच्या अमदानी सुधारून पुढे जास्त यशस्वी होण्याचा प्रयत्न करता यावा, असा त्याचा अर्थ आहे.

यानंतर दुसरी बाबत अशी आहे की, जे काही काम होऊ शकेल, त्याची कदर करण्याची शक्ती हिंदवासीयांत आहे, हे तुम्ही आजच्या समारंभावरून दाखविले आहे. त्यामुळे मला पूर्ण उत्तेजन मिळेल. शेवटी मी परमेश्वराची अशी प्रार्थना करितो की, त्या परम कृपाळू परमेश्वराने मला तुमचे जास्त हित करण्याची अशी शक्ती द्यावी की, ज्या योगे माझे कार्य पुढे चालू शकेल.



## ४७.

स्थळ : भोर

काळ : तारीख १६ सप्टेंबर १९०७

प्रसंग : शाळेचा बक्षीस समारंभ

३०८

जेव्हा आपण प्रजेचा विचार करतो तेव्हा पुरुषांनाच नव्हे तर आपल्या ऐहिक जीवनाशी ज्यांचा फार गाढ संबंध जडलेला आहे त्या स्त्री वर्गालाही आपण हिशेबात धरले पाहिजे. जर पती व पत्नी आणि एकंदरीने सर्वच पुरुष व स्त्रिया समान दर्जाच्या असल्यासारख्याच सदाचारी असल्या, तर त्यांची संततीसुद्धा तशीच सदाचार संपन्न निपजते. शिवाजी महाराजांचे उदाहरण घ्या. त्यांच्या मातोश्री जिजाबाई या स्वतः मोठ्या शीलवती व शहाण्या होत्या आणि आपल्या आईच्या अंगच्या या दोन गुणांमुळेच शिवाजी महाराजांना पुढे अनेक सत्कार्ये करण्याचे सामर्थ्य प्राप्त झाले, असे इतिहास सांगतो. प्रत्येकाला काही शिवाजी होता येत नाही. संपूर्ण शिवाजी नाही तर नाही, निदान शिवाजीची छोटी आवृत्ती तरी आपण व्हावे एवढ्यासाठी तुमच्यापैकी प्रत्येकजण प्रयत्न करून स्वतःच्या आचरणाला त्या दृष्टीने वळण लावीत जाईल, अशी मला आशा आहे. प्रत्येकाने नीतीने, व्यवहारचातुर्याने व शुद्ध अंतःकरणाने वागावे. प्रजा जर शहाणी, धैर्याची व चोख वर्तनाची असेल तर राजदंडाचे भय दाखविणाऱ्या कायद्याकडे धाव घेण्याची मुळीच मुळीच जरूर राहणार नाही आणि प्रजेच्या स्वातंत्र्यावर कायद्याची गदा उगारली जाण्याची मुळीच भीतीही उरणार नाही.

शास्त्रांचा खरोखर उद्देश काय आहे, याचा नीट विचार न करता ‘अष्टवर्षा भवेत् कन्या’ इत्यादी वचनानुसार आठव्या - नवव्या वर्षांच मुलींची लाग्ने लावून टाकणे ही माझ्या मते मोठी चूक आहे. तुमच्यापैकी काही जणांना माझेच विचार चुकीचे व कोते आहेत असे वाटेल; पण स्वतःच्या धर्मशास्त्रांचा विचार करा व सध्याच्या कालमानानुसार कोणकोणते फरक अवश्य केलेच पाहिजेत याची चर्चा करा, अशी मी तुम्हाला विनंती केली तर माझे आक्षेपक मला चूक ठरविणार नाहीत. बालविवाहाची चाल तुम्हाला कधीही वर डोके काढू देणार नाही. तिचे दुष्परिणाम तुमच्या भावी कर्तव्यगार आयुष्यावर झाल्याखेरीज राहणार नाहीत. तुम्हाला सुखी

व्हावयाचे असेल आणि बालविवाहाचे परिणाम अनिष्ट होणे शक्य आहे, असे तुम्हाला वाटत असेल तर बालविवाहाची चाल बंद करा.

जगाने सर्व धर्मसुधारकांची निंदा आजवर केली आहे. इतकेच नव्हे तर पुष्कळ प्रसंगी त्यांचा छळ करून त्यांना वाळीतही त्याने टाकले आहे; परंतु जगाला आपली चूक समजून आली म्हणजे याच धर्मसुधारकांची स्तुतिस्तोत्रे जग गाऊ लागते, असे इतिहास आपल्याता सांगत आहे. म्हणून जगाच्या टीकेला आपण भीक घालता कामी नये. आपण आपल्या कर्तव्यापासून विन्मुख होऊ नये. चांगल्या गोष्ठी साथ्य करताना वाटेटल्या अडचणी आपण सोसल्या पाहिजेत. लग्नाची वयोमर्यादा ठरविण्याबाबत मी म्हणतो तशी सुधारणा करण्यावरच आपले पुढचे कल्याण अवलंबून आहे आणि ही सर्वस्वी इष्ट सुधारणा घडून येण्यासाठी आपण चिकाटीने प्रयत्न केला पाहिजे.

बालविवाह बंद केले तर त्यामुळे पुष्कळच फायदे होणार आहेत. मुर्लीच्या शरीरप्रकृतीत इष्ट सुधारणा होईल, त्यांचे शिक्षण अधिक होऊ शकेल आणि पुढची पिढी सुदृढ व निकोप प्रकृतीचं होईल. स्त्रीशिक्षण व पुरुषशिक्षण ही जोडगोळी म्हणजे राष्ट्राची भरभराट करण्याचे एक संयुक्त साधनच आहे. तुमची पुढील पिढी धैर्यशाली, शीलसंपन्न आणि सशक्त व्हावी अशी तुमची इच्छा असेल तर बालविवाहाची चाल कोणत्याही दृष्टीने इष्ट नाही. मी जे सांगतो त्यावर निमूट विश्वास ठेवून चालू नका; परंतु निरनिराळ्या देशांतले विचारप्रवाह, ग्रंथ आणि परिस्थिती यांची तुम्ही स्वतः माहिती मिळवा व विचार करा. या विषयाकडे तुम्ही बारकाईने लक्ष पुरवाल तर आपण चुक्त आहोत आणि बालविवाहाची चाल अनिष्ट आहे, असे तुम्हाला कळून येईल.

ब्राह्मणवर्ग हा इतर वर्गाच्या मानाने अधिक विद्वान आहे आणि देशाची सुधारणा करावयाची असेल तर त्या वर्गाच्या विद्वत्तेबरोबर त्याचे विचारही आपण सुधारले पाहिजेत. ब्राह्मणांतील भिक्षुकवर्गाची जबाबदारी केवढी मोठी आहे याचा तुमचा तुम्हीच विचार करा. तो वर्ग या जबाबदारीविषयी पूर्णपणे उदासीन आहे. हे पाहून मला खेद होतो. असे म्हटल्याबद्दल मला क्षमा करा; पण मी म्हणतो ते खरेच आहे. ‘साखरेच्या गोण्या बैलाचिया पाठी’ अशी स्थिती या भिक्षुकवर्गाची झालेली आहे. घोकंपटी करून जे ज्ञान हा वर्ग मिळवितो ते व्यवहारात अगदी निरुपयोगी ठरते. अशा प्रकारे हा वर्ग अज्ञानी राहिला तर त्याच्यापासून देशाला काहीही फायदा होण्यासारखा नाही. मोठमोठे व्युत्पन्न शास्त्रीपंडित निरनिराळ्या विषयांवर संस्कृतमध्ये झोकात बोलू शकतील खरे; पण तेच त्यांना त्यांच्या मातृभाषेत बोलावयास सांगा की, त्यांना अगदी चुकल्या - चुकल्यासारखे होते. म्हणून माझ्या राज्यातील एखाद्या संस्कृत पाठशाळेत दाखल होऊ पाहणाऱ्या शास्त्रीपंडितांसाठी मी एक प्रवेश परीक्षाच ठेवून दिली आहे. ती उत्तीर्ण झाल्याशिवाय त्यांना पाठशाळेत दाखल होता येत नाही. धर्मगुरु म्हणविणारांचे ज्ञान लेचेपेचे असून कामाचे नाही. जुन्या चाली सुधारणे शक्य व त्याबरोबरच हितकारही असेल तर राजेलोकांनी धैर्य दाखवून त्या चाली सुधारल्याच पाहिजेत.



स्थळ : बडोदे  
 काळ : ता. ९ जुलै, १९०८  
 प्रसंग : बडोदा बँकेचा उदघाटन समारंभ

३०७

## सद्गृहस्थळो,

बडोदा बँक सुरु करण्याच्या कामात अंशभाक होताना आज मला मोठा आनंद होत आहे. माझ्या काही प्रजाजनांनी मिळून अशा तर्फेची एखादी सामाईक भांडवलाची पेढी काढावी अशी माझी कधीची इच्छा होती. कारण कर्ज देणे, हुंड्यांची देवघेव करणे, ठेवी ठेवणे, तसेच राज्यातील व आसपासच्या प्रदेशातील कला, उद्योगधंदे व व्यापार यांची प्रगती करणे या सर्व कामी अशा बँकेचा मोठा उपयोग होतो, अशी माझी समजूत आहे. या संबंधीची माझ्या अर्थशास्त्रखात्याने जी एक योजना तयार केली तिच्यातील धोरण पसंत पटून माझ्या काही प्रजाजनांचे एकमत तर झालेच; पण याशिवाय दिवाणबहादूर अंबालाल साकरलाल, ना. सर विठ्ठलराव ठाकरसी इत्यादी वजनदार व प्रतिष्ठित लोकांनाही त्या योजनेतील धोरण आकर्षक वाटून तेदेखील हे धोरण अमलात आणण्याच्या कामी सहकार्य करण्यास तयार झाले याचा मला विशेष आनंद होत आहे.

बडोदे सरकारने या बँकेला ज्या सवलती दिल्या आहेत, त्या पूर्ण विचाराअंतीच दिल्या आहेत व त्या सवलती पाहता या योजनेविषयी माझे मत काय आहे हेही स्पष्ट कळण्यासारखे आहे. मला जी एक साधी, स्वाभाविक गरज म्हणून वाटली ती तेवढी भागवावी हाच माझा एकमेव हेतू या कामी आहे. दुसरा कोणताही हेतू माझ्या मनात नाही. खुद सरकारला असल्या संस्थेची गरज तूत नाही. तथापि ही संस्था माझ्या राज्यकारभाराला मोठी उपकारक ठरेल अशी अपेक्षा मला आहेच. माझा मूळ हेतू म्हणाल, तर स्वतःच्या उपयोगाकरिता स्वतःची असली एकादी पेढी काढू यावी अशी जी लोकांची कधीची मागणी होती ती पुरवावी हा आहे. म्हणून मुंबई, मद्रास, कलकत्ता येथील इलाखा बँकांचे उदाहरण डोळ्यांसमोर ठेवून सरकारने या बँकची सर्व व्यवस्था एका खाजगी बिनसरकारी मंडळाच्या हाती सोपवली आहे व बँकच्या कामकाजात हात न घालण्याचे ठरविले आहे.

पण याबोरावर मला हेही सांगितले पाहिजे की, सरकारने दिलेल्या या विशेष सवलतीमुळे व अंतर्गत कारभाराच्या स्वातंत्र्यामुळे लोकांवर व त्यांचे जे प्रतिनिधी बैकच्या संचालक मंडळामध्ये (बोर्ड ऑफ डायरेक्टर्समध्ये) निवडून येतील त्यांच्यावर एक महत्त्वाची जबाबदारी येऊन पडली आहे. ती जबाबदारी अशी की, ज्या उद्देशाने बँक काढण्यात आली आहे तो उद्देश त्यांनी पूर्णपणे व इमानेइतबारे पार पाढला पाहिजे आणि खाजगी द्वेष किंवा आप्पलपेटेपणा यांच्या पायी बैकच्या सुरक्षीत व चोख व्यवहारात कोणतीही खामी त्यांनी येऊ न दिली पाहिजे. सरकारने बैकला सवलती दिल्या त्या अशा अपेक्षेने दिल्या आहेत की, द्रव्यसाहाय्य करण्याच्या अटी कबूल करण्याच्या कामी आणि कारभाराचे अधिकारही दुसऱ्यांच्या हाती सोपवून देण्याच्या कामी सरकारने जो सढळपणा दाखविला आहे तोच सढळपणा लोकांनी, विशेषत: व्यापारीवर्गाने दाखवून या बैकला हातभार लावावा. ही संस्था चालू करण्यासाठी व चालू ठेवण्यासाठी लागणारे सहकार्य करण्याची पात्रता जर लोकांच्या अंगी असेल तर हिच्या मागोमाग अशाच दुसऱ्या अनेक संस्था लोक चालवू शकतील व त्यांच्याद्वारा व्यापारधंद्याची भरभराट जास्त प्रमाणात होईल, याविषयी मला मुळीच शंका नाही. विशेष असे की, जर ही बैकची योजना अपेक्षेप्रमाणे यशस्वी झाली तर तिचा स्वाभाविक परिणाम म्हणून तिच्या पाठेपाठ शेतकरी वर्गासाठी जागोजाग पतपेढ्या निघण्यासही मला काही हरकत दिसत नाही.

स्वतः सहकारी तत्त्वावर चालून नवीन संस्थांनाही त्याच तत्त्वाचा वस्तुपाठ आपण होऊन या बैकने दिला पाहिजे आणि व्यापारविषयक व्यवहाराच्या आधुनिक पद्धती लोकांना शिकविण्याचे कामही या बैकने सतत केले पाहिजे. मुंबईमध्ये स्वदेशी भांडवलावर नुकत्याच स्थापना झालेल्या दोन बैकांनी जे संपूर्ण यश संपादन केले आहे. त्यावरून निर्विवाद सिद्ध झाले आहे की, कोणत्याही देशातील हुशार बुद्धिवंतांशी हिंदी अर्थशास्त्रज्ञ टक्कर देऊ शकतात. हिंदी लोकांतील काही जाती तर फार जुन्या काळापासून विविध सराफी व्यवहारांना एक उच्च कला म्हणून ओळखत आहेत. मुंबई इलाख्यातल्या मारवाडी व वाणी या जातीविषयी हे म्हणणे विशेषत: खरे आहे. आजवरच्या आपल्या सराफी पद्धतीत जी उणीच होती ती मोठ्या प्रमाणात जूट व सहकार्य नसणे हीच. सामाईक भांडवलाच्या पेढ्या काढणे आणि भागीदारांची जबाबदारी मर्यादित (लिमिटेड) करणे, या दोन पद्धती स्वीकारल्या तरच सराफी व्यवहारात जूट व सहकार्य होणे शक्य आहे.

हिंदी उद्योगधंद्यांचा विकास व्हावा हाच उद्देश पहिल्यांदा साध्य करण्यासाठी आज प्रत्येक सुशिक्षित हिंदी देशभक्त झटक आहे. हा विकास एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर करावयाच्या आहे की, देशाच्या प्रचंड गरजेशी तो समप्रमाण असला पाहिजे आणि परकीयांच्या स्पर्धेला नष्ट करू शकेल इतका वैज्ञानिक शोधाचा आधार घेऊनच तो केलेला असला पाहिजे. म्हणून उद्योगधंदे वाढविण्याची प्रवृत्ती जर कधीकाळी लोकांत बद्धमूल करावयाची असेल आणि आपले गळाटलेले उद्योगधंदे पुनर्श ताजेतवाने करावयाचे असतील, तर त्या कार्याची पूर्वतयारी म्हणून किंवा निदान एक जोडीदार चळवळ म्हणून आपण आपल्या एकंदर आर्थिक व्यवहाराची अशा रीतीने पुनर्घटना केली पाहिजे की, देशातल्या भांडवलाला ज्या असंख्य; पण बिंदुसावी गळत्या लागल्या

आहेत त्या सर्व एकत्रित करून त्यांचा एक प्रचंड जलाशय बनविता येईल, त्या संचयाचा प्रवाह आपल्या इच्छेप्रमाणे वळविता येईल आणि तो उत्पादक धंद्यांच्या क्षेत्रात नेमका नेऊन सोडविताही येईल.

आपल्या लोकांची बुद्धिमत्ता मूलतः विज्ञानप्रवण किंवा उद्योगप्रवण नाही. त्यातून पाश्चिमात्यांच्या शास्त्रशुद्ध व अत्यंत शक्तिमान अशा आर्थिक व यांत्रिक व्यवहारांशी झगडण्याचा प्रसंग आपल्यावर आला. त्या लक्ष्यात साहजिकच आपल्या जुन्यापुराण्या व्यवहारपद्धती केळवाच निकामी ठरल्या-इतक्या की, त्याचे आता थोडा वेळ थोड्या प्रमाणात तरी पुनःदर्शन घडेल ही आशाच नको. या प्रकारावरून उघड बोध घ्यावयाचा तो हाच की, जपानचे उत्कृष्ट उदाहरण ढोळ्यांपुढे ठेवून आर्थिक व औद्योगिक विषयासंबंधीच पाश्चिमात्यांची यच्यावत विज्ञान-संपत्ती व अनुभव संपत्ती हस्तगत करण्याचा प्रयत्न हिंदुस्थानाने दक्षतापूर्वक केलाच पाहिजे.

मी सांगतो आहे तो एक मोठा नवा दिव्य संदेश नाही, याची मला पूर्ण जाणीव आहे. तथापि माझ्या मते, भावी प्रगतीची हीच गुरुकिली असल्याने ती अत्यंत निर्बुद्ध माणसाच्याही ध्यानी ठसेपावेतो तिचा पुनरुच्चार सारखा केलाच पाहिजे. प्रतिक्रिया म्हणून गत गोर्टींचा कोरडा अभिमान तुम्ही कितीही बाळगलात तरी तेवढ्याने पाश्चिमात्य राष्ट्रांनी चालवलेल्या स्पर्धेच्या निष्ठुर मगरमिठीतून तुमची सुटका होणारी नाही. भावनामय देशाभिमान कितीही असला तरी आपण ज्यात फसलो आहोत, त्या आर्थिक पारतंत्राच्या चिखलातून आपल्याला तो वर काढू शकणार नाही. आपण आज ज्यांचे दास झालो आहोत, त्या अर्वाचीन पद्धतींना व शास्त्रीय साधनांना उलट आपलेच दास बनविण्यासाठी करड्या निश्चयाने व अचल धैर्याने आपण एकसंघ सिद्ध झाले पाहिजे. आज एका बाजूला विज्ञान व विरुद्ध बाजूला परंपरागत पद्धती असा जो लडा सुरु आहे, त्यात विज्ञानाचाच विजय होणार आहे. म्हणून सद्गृहस्थ हो, मी पुन्हा एकदा सांगतो की, बडोदा बैंकेसारख्या संस्थेचे कार्य केवळ एक सध्याची व स्थानिक गरज तूर्त भागविणे एवढेच नसून त्याहून फार मोरऱ्या महत्त्वाचे असे आहे. दिवाणबहादूर अंबालाल साकरलाल व ना. सर विठ्ठलदास ठाकरसी यांनी या योजनेची व्यापारी बाजू उत्कृष्टपणे समजावून दिलीच आहे. त्यांनी ज्यांचे सुंदर स्पष्टीकरण केले आहे, तेच मुद्दे माझ्या ओबद्धोबद शब्दांनी पुन्हा सांगण्याचा माझा विचार नाही; परंतु सध्या देशात जी एक सार्वत्रिक चळवळ चालू आहे व प्रस्तुत बँक ही जिचा एक अंशावतार आहे, त्या चळवळीच्या काही महत्त्वाच्या अंगाकडे मी तुमचे लक्ष वेधू इच्छितो. माझा रोख “स्वदेशी चळवळ” या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या आर्थिक चळवळीवर आहे.

स्वदेशी चळवळीमध्ये खरोखर कितीतरी व किती विविध चळवळीचा समावेश होतो. स्वदेशी चळवळीच्या व्याख्याही अनेक करता येतील; परंतु माझी समजूत अशी आहे की, शास्त्रीय व औद्योगिक बाबतीतील आपल्या राष्ट्राची दुर्बलता ओळखणे व ती दूर करण्यासाठी दृढनिश्चयपूर्वक झटणे हीच तत्त्वतः स्वदेशी चळवळ होय. आर्थिक स्वातंत्र्य मिळविणे हेच स्वदेशी चळवळीचे अंतिम साध्य व हेतू आहे आणि पाश्चिमात्याचे औद्योगिक चळवळीचे तंत्र आपण आत्मसात केल्यानेच ते स्वातंत्र्य मिळणे शक्य आहे. समाजाला ज्या वस्तूची गरज आहे, त्या वस्तू तयार

करण्याच्या कामी व त्या खपविण्याच्या कामी शास्त्रीय शोधाचा उपयोग करीत राहणे यालाच स्थूलमानाने औद्योगिक चळवळ म्हणता येईल. औद्योगिक चळवळीत अंतर्भूत होणाऱ्या व तिच्याशी एकजीवपणाने निगडित झालेल्या ज्या द्रव्यव्यवहाराच्या सशास्त्र पद्धती व सिद्धांत आहेत, त्यांचा उल्लेख मी यापूर्वी केलाच आहे. औद्योगिक विकासाला यांत्रिक सामर्थ्याची व पाण्याच्या धबधब्यासारख्या काही नैसर्गिक शक्तीची जितकी जसर आहे तितकीच तीव्र जसर सहकारी पतपेढ्या व सराफाकडे किंवा वटावबाजार यांचीही आहे. म्हणून मी जेव्हा औद्योगिक चळवळ किंवा विकास याचा उल्लेख करीन तेव्हा त्या शब्दांचा अर्थ अर्वाचीन शोधाचा परिपाक असलेली यंत्रसामग्री इतकाच न घेता, पेढ्या वगैरे सराफी व्यवहार साधनांना जन्म देणाऱ्या आधुनिक तंत्रविद्येचाही समावेश त्या अर्थात करीत जावा.

आजच्या समाजाच्या दृष्टीने औद्योगिक चळवळीचे महत्त्व काय आहे व हिंदुस्थानात तिचा सर्वत्र पसार झाल्यास कोणते परिणाम होतील हा विषय खरोखर फार मोठ आहे व त्याचे विवरण करू म्हटले तर अनेक अडचणी उपस्थित होतात; परंतु आपल्या समाजतंत्रात औद्योगिक चळवळीचा अंतर्भाव करणे का व कसे इष्ट आहे आणि या चळवळीचा आपल्या आर्थिक, राजकीय किंवा सांस्कृतिक परिस्थितीवर काय परिणाम होणार आहे हेही आपल्यापैकी काही लोकांना स्पष्टपणे समजले नसण्याचा संभव आहे. म्हणून लांबट चर्चेच्या जंजाळात न पडता या उद्योगवादाचे पाश्चिमात्य समाजावर जे परिणाम झाले त्याची छाननी संक्षेपतः करून दाखवितो.

जुन्या वेळचा म्हणजे गेल्या दीडशे वर्षांपावेतोचा व्यापार फक्त शेती, शिकार व हस्तकौशल्य यापासून पैदा होणाऱ्या वस्तूंचाच चाले. व्यापाराच्या संघटनेचे महत्त्व व भांडवलाची उत्पादक शक्ती ओळखणारे व्यापारी अर्थात पूर्वी होतेच. तथापि वस्तुनिर्मितीच्या कामी यंत्राचा उपयोग जेव्हा होऊ लागला व औद्योगिक व्यवहारात पतीचा सर्रास उपयोग जेव्हा होऊ लागला तेव्हा व्यापारविषयक प्रगती झापाट्याने होऊ शकली. यानंतर जिन्स तयार करण्याची साधने असलेले जे कारखाने व यंत्रसामग्री त्यांची मालकी कारागिरांच्या हातून आपोआप सुटून भांडवलवाळ्यांच्या हाती गेली. झाला हा प्रकार कामकरी वर्गाला कायमचा फायदेशीर झाला किंवा कसे, असा प्रश्न या ठिकाणी उपस्थित होतो. पुष्कळ वैयक्तिक उदाहरणे देऊन असे दाखविता येईल की, या प्रकारामुळे कामकरी लोकांचे स्वातंत्र्य नष्ट होऊन खरोखर नुकसान झाले आहे. स्वतःच्या झोपडीत, स्वतःच्या हातमागावर काम करणाऱ्या गरीब मजुरांच्या स्वातंत्र्याचे स्तुतिपाठ पुष्कळ वेळी आपण ऐकतो; परंतु माझी खात्री झाली आहे की, केवळ हस्तकौशल्याच्या पदार्थावर गुजराण करणाऱ्या ऊर्फ मागासलेल्या समाजात या मजुरांना “स्वातंत्र्य” या नावाखाली मोडणारा जो अनुभव येत असेल, त्याचे देव्हरे माजविणे फार सोपे काम आहे. घरची बायकोपेरे मदतीला मिळून आपला व्यवसाय चालविणे ही गोष्ट काही खच्या स्वातंत्र्याचे चिन्ह खास नव्हे. वस्तुतः गिरणीतल्यापेक्षा या अवस्थेत कारागिराचे कामाचे तास अधिक असतात व त्याला सर्वसाधारण मोकळेपणाही कमीच असतो. कारागिराला गिरणी - कारखान्यातले काम हितकर की घरचे काम हितकर या प्रश्नाची कसोटीच पहावयाची असेल तर कारागिरांची राहणी उच्चतर होण्यास, त्यांच्या मुलाबाळांच्या शिक्षणाची विशेष सोय होण्यास आणि त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा

हळूहळू; पण निश्चित विकास करण्यास कोणते काम उपकारक ठरते याची चौकशी करून पाहावी.

देहधारणेपुरते व अत्यंत हलक्या प्रतीचे अन्नवस्त्रादिक मिळविण्यासाठी दिवसानुदिवस, शतकानुशतके, स्वतःच्या घरी राबणाऱ्या आपल्या हिंदी कारागिरांची स्थिती पाहिली आणि धूरधुराळ्यामुळे बाब्यतः भेसूर दिसत असलेल्या; पण भरपूर व चांगले अन्न खाणाऱ्या आणि चांगल्या घरात राहणाऱ्या अशा पाश्चिमात्य देशातल्या गिरणीमजुरांची सुस्थिती पाहिली म्हणजे औद्योगिक चळवळीचे आर्थिक व सामाजिक फायदे कोणत्याही अभ्यासकाच्या लक्षात आल्याशिवाय राहणार नाहीत. कारागिराला यंत्राचे साहाय्य मिळणे हा काही औद्योगिक चळवळीचा एकुलता एक फायदा नाही. कदाचित या फायद्याला निवळ, निर्भेळ फायदा असे म्हणताही यावयाचे नाही. कारण पुष्कळ वेळा कारागीर मग नुसता यंत्र चालविणारा मजूर, स्वतःच्या हाताखालच्या यंत्राचा एक गुलाम बनण्याचा संभव या पद्धतीत असतो; परंतु औद्योगिक चळवळीमुळे करता येणारे शेकडो विविध व्यवसाय पाहिले आणि इतरांकडून प्राप्त होणारी अलोट संपत्ती पाहिली म्हणजे औद्योगिक चळवळीने कामकाजाचा व एकंदर समाजाचा केवढा मोठा फायदा होतो ते तात्काळ स्पष्ट होते.

मोठी मालमत्ता खाजगी मालमत्तेची असणे अन्यायाचे आहे अशी ओरड पाश्चिमात्य राष्ट्रात चाललेली आपण बरीच ऐकतो आणि भांडवलशाहीविरुद्ध असणारी ही ओरड बन्याच अंशी खरीही आहे; परंतु वास्तविक सत्य असे आहे की, अर्वाचीन उद्योगधंद्यामुळे सर्वांचीच खाजगी मालमत्ता एकजात वाढत चालली आहे, धनसंचय करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण जनतेत वाढत आहे आणि यच्यावत बहुजनसमाजाची राहणी वरच्या दर्जाची होत आहे. या विषयाचा काळजीपूर्वक अभ्यास करणाऱ्याच्या ध्यानात या सत्य गोष्टी तेहाच येतील- खाजगी धनसंचय करण्यात आणि ज्यामुळे हा संचय करता येतो ती व्यापारी स्पर्धा चालू ठेवण्यात कोणतेही पाप नाही. संचय आणि स्पर्धा दोन्ही समर्थनीय आहेत; पण केव्हा? जेहाच त्या दोघांमुळे सार्वत्रिक कल्याणात भरच पडत आहे असे दाखविता येईल तेहा. या औद्योगिक जागृतीच्या काळात खाजगी धनसंचय काहीच घरच्या तिजोरीत साठविलेल्या द्रव्यदगिन्याच्या रूपात नसतात, तर स्टॉक, बॉड, सिक्युरिटीज वगैरे प्रकारच्या रोख्यांच्या रूपात असतात. म्हणजे, खाजगी धनसंचय हे अर्थातच कारखाने, आगगाड्या, खाणी, वगैरे द्रव्योत्पादक व द्रव्यविभाजक धंद्यात गुंतविलेले भांडवलच असते आणि सर्व प्रकारच्या मजुरांना काम व वेतन मिळत असते ते याच निरनिराळ्या धंद्यामुळे. म्हणून आजची खाजगी मालमत्ता नुसती नावाचीच खाजगी आहे. औद्योगिक समाजाची सर्व संपत्ती खन्याखुच्या अर्थाने साच्या जनतेची संपत्ती आहे.

कुणी विचारील की, समाजाला असल्या संपत्तीपासून किती व्याज, किती फायदा मिळतो? पहिली गोष्ट, मी आताच सांगितल्याप्रमाणे ज्यावेळी उद्योग-धंदे नुसत्या हस्तकौशल्याने चालत होते त्या वेळेपेक्षा आज सामाच्य मजुरासुद्धा, सर्व समाजाला श्रमाचा आर्थिक मोबदला अधिक मिळत आहे व पूर्वीपेक्षा सर्व समाजाची राहणी अधिक उच्च दर्जाची झाली आहे. दुसरे म्हणजे, संचित द्रव्याच्या बळावर खाद्यपदार्थ दुसऱ्या ठिकाणी, दुसऱ्या खंडातही नेणे शक्य झाले आहे व

त्यामुळे दुष्काळ किंवा उपासमार जाणवण्याचे प्रसंग पूर्वीच्या मानाने नष्टच झाले आहेत. तिसरे म्हणजे, शाळा व कॉलेज, पुस्तकालये, पदार्थसंग्रहालये, कलागृहे, दवाखाने इत्यादी संस्कृतिदर्शक गोष्टींची इतकी अमर्याद वाढ झाली आहे की, या साधनांचा लाभ समाजाच्या सर्व वर्गाना अगदी निकृष्ट वर्गालाही आज घेता येत आहे. संपत्ती जसजशी वाढत जाते व समाजात जसजशी पसरत जाते तसतशी प्रत्येकाला आपले कल्याण करून घेण्याची संधी अधिकाधिक मिळत जाते.

सर्व गोष्टींचे सार इतकेच की, औद्योगिक चळवळीचा विकास होऊ लागताच आपण आपल्या अंगावरचा बराचसा भार यंत्रावर टाकून देण्यास शिकलो आहेत. गिरण्या-कारखाने काम करीत असतात. त्यावेळी लोकांची विधायक शक्ती शेकडोपट वाढलेली दिसत आहे आणि विश्रांतीच्या वेळी भांडवलावर व्याज चढतच चालले आहे. अशा प्रकारे पैसा आपोआप पैदा होत आहे. एकीकडे रोजच्या मीठभाकरीकरता बहुजनसमाजाला पोट बांधून वेठ करावी लागत असताना दुसरीकडे श्रीमंत लोक ऐशआरामात लोळत असल्याचा धडधडीत अन्याय असला तरी एकंदर सर्व समाजाचा फायदाच झालेला स्पष्ट दिसत आहे. बहुजनसमाज हा काम नेहमीच करीत राहणार. प्रत्येक समाजापुढे प्रश्न आहे तो एवढाच की, कामाच्या अटी शक्य तितक्या पथ्यकर कशा करिता येतील व वैयक्तिक विकासाला जास्त अवसर कसा देता येईल.

यावरून हे लक्षात येईल की, औद्योगिक प्रश्नांचा संबंध केवळ संकुचित अर्थाच्या एकट्या आर्थिक विषयाशीच येतो असे नाही. इतर अनेक विषयांशीही या प्रश्नांचा संबंध आहे. औद्योगिक चळवळीची वाढ हिंदुस्थानात झाली तर तिच्याबरोबरच राजकीय, शैक्षणिक व नैतिक विषयांच्या बाबतीत सर्व हिंदी समाजाला विशाल विचारशक्ती व अधिक कार्यक्षमता प्राप्त होणार आहे.

उद्योगवादाचा प्रसार झाला तर माणसामाणसांतील व्यवहारातला धूर्तपणा व लपंडाव नाहीसा होऊन त्या जागी उत्तरोत्तर अधिक सरळपणा आलाच पाहिजे. या बाबतीत अनेक लेखक ग्वाही देतात की, विज्ञान व उद्योगधंदे यांची वाढ झाल्यापासून पाश्चिमात्य व्यापारांमध्ये पूर्वीपेक्षा अधिक उच्च दर्जाचा प्रामाणिकपणा दिसू लागला आहे. या गोष्टीचा अत्यंत खात्रीलायक पुरावा पाहिजे असेल तर ब्रिटिश लोकांच्या व्यापारी प्रामाणिकपणाबद्दल आपल्या लोकांच्या मनात किती आदर आहे तो पाहावा म्हणजे पुरे. दुसरी गोष्ट औद्योगिक चळवळीबरोबर येणाऱ्या वाढत्या खासगी धनसंचयामुळे बहुजनसमाजामध्ये शिक्षणाचा प्रसार व संस्कृतीची वाढ करण्यास दिवसेंदिवस अधिक सवलती मिळत जातील. शिक्षण व संपत्ती मिळाली की राजकीय कारभार पाहण्याची शक्ती वाढत जातेच. चांगला कारभारी हा चांगला व्यापारी असलाच पाहिजे हा स्वभावसिद्ध सिद्धांत जुनाच आहे.

म्हणून सद्गृहस्थ हो, माझी पक्की खात्री झाली आहे की, अत्यंत कमी अडचणीचा असा हिंदुस्थानच्या प्रगतीचा एकादा मार्ग असेल तर तो म्हणजे औद्योगिक चळवळीच्या सर्व अंगोपांगाचा अभ्यास करणे आणि त्यांचा उपयोग इथल्या परिस्थितीमध्ये सुसंगत रीतीने करून दाखविणे हाच आहे. मुत्सदीपणाच्या उच्चातर कार्यासाठी लायक होण्याचा हाच मार्ग आहे आणि आपल्या राष्ट्रनौकेला आर्थिक स्वातंत्र्याच्या सुरक्षित बंदरात सुखरुप नेऊन सोडण्याचाही हाच एक उपाय आशाजनक असा आहे. जीवनाच्या हरएक बाबतीत वैज्ञानिक शोधांचा उपयोग करून घेतल्यामुळे

ज्याअर्थी पाश्चिमात्य राष्ट्रांची गेल्या दोन शतकांत इतकी प्रगती झाली आहे त्याअर्थी आपणही आता त्याच उपाययोजनेकडे आपली नजर लावली पाहिजे. सामाजिक व राजकीय सुधारणांची आवश्यकता कमी लेखण्याची माझी मुळीच इच्छा नाही. तथापि औद्योगिक बाबतीत स्वातंत्र्य असावे व आर्थिक बाबतीत स्वाभिमान बाळगावा असे जोपर्यंत लोकांना तीव्रतेने वाटत नाही तोपर्यंत राजकीय व सामाजिक फेरफार मंदगतीनेच होत राहणार. व्यापार आणि उद्योगधंडे यांची वाढ होणे मुख्यतः जनतेवर अवलंबून असते ही गोष्ट लोकांच्या मनात वारंवार ठरविणे माझे कर्तव्यच आहे. हिंमत, चिकाटी, उत्साह, दूरदृष्टी हे गुण नसले तर देशाच्या आर्थिक स्थितीत कोणतीही कायमची व भरीव सुधारणा करण्यास आपण असमर्थच ठरणार आहोत.

म्हणून लोकांचे भांडवल व लोकांचेच साहस या भक्कम पायांवर उभारलेल्या प्रस्तुत बैंकेसारख्या नवीन उपक्रमाचे सुस्वागत मी मोठ्या आनंदाने करतो. ही संस्था समाजाची घडीभराची सांपत्तिक गरज तात्काळ भागविण्याचे साधन आहे. एवढ्याचमुळे नव्हे, तर असाधारण महत्त्वाचे असे शैक्षणिक साधन म्हणून आणि ज्या अंगी चळवळीमुळे औद्योगिक राष्ट्राच्या मालिकेत अखेर आपल्याला स्थान मिळावयाचे आहे त्या चळवळीचे एक द्योतक म्हणूनही या बैंकेचे स्वागत मी करतो.

या योजनेचे यशापयश खुद्द लोकांवरच अवलंबून आहे हे मी पुन्हा एकदा आग्रहपूर्वक सांगितलेच पाहिजे. बैंकेला लौकिकाचे व पैशाचे पाठबळ देण्याच्या कामी सरकारने आपली पराकाष्ठा केली आहे; परंतु सर्वस्वी स्वतःच्या हिताकरिता निघालेल्या संस्थेबद्दल जी सक्रिय आस्था लोक बाळगतील व तिला जी प्रत्यक्ष मदत ते करतील त्यावरच या बैंकची यशस्वी उभारणी व व्यवस्थित निभावणी अवलंबून आहे. सरकारला कर्ज मिळवून देणे हा उद्देश कोणत्याही अर्थाने या बैंकेच्या स्थापनेच्या बुडाशी नाही हे सांगणे नकोच. ही बँक हा एक खासगी उपक्रम आहे आणि लोकांचा फायदा व्हावा या हेतूने सरकारने या उपक्रमाला आर्थिक मदत केली आहे. या बैंकेच्या यशस्वितेवरच आपल्या राज्यातील व्यापाराची व उद्योगधंद्याची वाढ पुष्टलअंशी अवलंबून आहे. म्हणून तुम्ही या संस्थेला प्रत्यक्ष सहानुभूती दर्शवावी व तिच्याशी सहकार्याच्या भावनेने वागावे अशी मी शिफारस करतो. सद्गृहस्थ हो, इतके बोलून ज्या साहाय्यकांनी व संचालकांनी या बैंकेच्या कामी पुढाकार घेतला त्याचे मी आभार मानतो व त्यांना या कामी नेहमी यश मिळत जावो, अशी इच्छा प्रदर्शित करतो.



## ४९.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख ५ फेब्रुवारी १९०९

प्रसंग : बडोद्याचे रेसिडंट लेफ्टनंट- कर्नल एम.जे.मीड व मिसेस मीड यांना  
श्रीमंतांनी दिलेली मेजवानी

३०८

सभ्य स्त्रीपुरुष हो,

माझे मित्र कर्नल मीड हे बडोदा रेसिडंटच्या पदावरून लवकरच निवृत्त होणार म्हणून या वेळी मला जी अत्यंत दिलगिरी वाटत आहे ती तुम्हांपुढे प्रकट केल्याशिवाय मला राहवत नाही. बादशाहा व व्हाइसरॉय यांचे बडोदे दरबारी असलेले प्रतिनिधी या नात्याने त्यांची जी सात वर्षांची कारकीर्द झाली तिच्यामध्ये एकही प्रसंग असा उद्भवला नाही की, ज्याच्यामुळे बडोदे सरकार व रेसिडेन्सी यांचे आज कैक वर्षाचे असलेले खेळीमेळीचे संबंध डागळ्याले जावे. गेल्या सात वर्षांत बडोदे सरकार किंवा बडोदे राज्याची प्रजा यांच्या हितसंबंधाचे महत्वाचे प्रश्न जेव्हा जेव्हा उपस्थित झाले तेव्हा तेव्हा मला असेच वाटले की, आपण आणि वरिष्ठ सरकार या दोन पक्षांना निःपक्षपाती न्याय मिळवून देण्यासाठी यथाशक्ती झटू पाहणारा एक दरबार वकीलच कर्नल मीड यांच्या स्वरूपाने मला लाभलेला आहे. या संबंधात काही प्रसंगी आपल्या वाठ्यास निराशा आली असेल; पण तेव्हासुद्धा कर्नल मीड यांची आकलनशक्ती व सहानुभूती आपल्या प्रत्ययास आणून देण्यात आलीच होती. वस्तुत: मला असे म्हणण्यास हरकत नाही की, त्यांचा व आमचा सर्व संबंध मैत्रीच्या-प्रेमळ, दृढ मैत्रीच्या-स्वरूपाचा होता. सरकारी कामकाजाचा बोजा थोडा वेळ डोक्यावरून उतरून ठेवून कर्नल मीड यांच्याबरोबर शिकारीच्या व मैदानी खेळांच्या आनंदात वेळोवेळी सहभागी होणे मला सुखावहच वाटत असे.

कर्नल मीड यांच्यामुळे बडोदे राजधानीतील सामाजिक जीवनावर जो उत्कृष्ट परिणाम झाला त्याचा उल्लेख मी न करणे माझ्या मान्यवर मित्रवर्यांचे यथार्थ वर्णन न केल्याचा दोष मला लागेल. आकाशात अवेळी काळेकुट्ट ढग येऊन जसे अशुभ व भीतिप्रिद वातावरण उत्पन्न होते, तसा प्रकार जेव्हा जेव्हा राजकीय क्षेत्रात झाला तेव्हा तेव्हा माझे मित्र कर्नल मीड यांच्या सारख्या धीरगंभीर व्यक्ती चोहीकडे दिसू लागल्या आणि शास्ते व शासित या दोन पक्षांमधील मध्यस्थाचे व शांतिदूताचे कार्य करू लागल्या, ही अत्यंत भाग्याची गोष्ट आहे. या शिष्टाईच्या वृत्तीमुळे

बडोदे जिमखान्यासारख्या कॅम्पमधील अंमलदारांच्या क्रीडाभुवनात माझ्याकडील सुसंस्कृत देशी अंमलदारांनाही प्रवेश मिळू शकण्यासारखी गोष्ट नुकतीच घडून आली. ही गोष्ट खरोखर लहान असली तरी मला तिच्यातले सूचन मोठे वाटते. कारण, ज्या भावी व अधिक मनोरम काळात हिंदी व इंग्रज लोक सारख्या दर्जाच्या संस्कृतीचे अधिष्ठान घेऊन सामाजिक व्यवहारातल्या मानपानाची देवघेव आनंदाने करू लागणार आहेत, त्या सुरम्य काळाचे सुचिन्हच अशी ही गोष्ट मला वाटत आहे.

एका वर्गाने दुसऱ्या वर्गाची नालस्ती करण्याच्या वाढत्या प्रवृत्तीचा समाचार अलीकडे हिंदी व इंग्रज या दोघांनीही आपापल्या भाषणातून व लेखांतून पुष्कळ वेळा घेतलेला आहे. इतकेच काय, पण त्या निंदाप्रवृत्तीने स्वतःकडे प्रिन्स ॲफ वेल्स सारख्या थोर लोकांचेही लक्ष वेधून घेतलेले आहे. ही प्रवृत्ती इतकी वाईट आहे की, ब्रिटिश साम्राज्याच्या प्रत्येक हितचिंतकाने तिचे निवारण करणे इष्ट आहे. या प्रवृत्तीचा प्रसार व जोर कमी करण्याचा प्रयत्न आपणांपैकी प्रत्येकाने शक्य तितका केला तर, मला वाटते की, त्याहून थोर अशी कामगिरी साम्राज्याचा कोणताही हितचिंतक करू शकणार नाही. आजच्यासारख्या प्रसंगी आपण ॲंगलो-सॅक्सन व हिंदी या दोन्ही वर्गाचे लोक एकाच ठिकाणी जमलो व एकाच पंगतीला बसलो, हे पाहून मला खरोखर समाधान होत आहे. या बाबतीत आपण नेभलॉट भवनांच्या आहारी जाता कामा नये. एखाद्या ‘म्युच्युअल ॲडमिरेशन सोसायटी-’ (परस्परं प्रशंसंति संघा -) सारख्या बिनबुडाच्या व खिचडीवजा संस्थेची गय करणे हे काम आपल्याला कठीण वाटले पाहिजे; आणि उलट पक्षी मानव-वंशाच्या दोन शाखा जर अन्योन्यविषयक आदराने व सौजन्याने एकमेकींना भेटविण्याचा कुणी प्रयत्न केला, तर त्याला आपण कसलाही अपवाद न घेता उत्तेजन दिले पाहिजे. या विषयाची अधिक चर्चा करून तुम्हाला कंटाळा आणण्याची माझी इच्छा नाही. या विषयाचा आज मी उल्लेख केला तो एवढ्याच करता की, माझे मित्र कर्नल मीड व मी या आम्हा दोघांमध्ये जो स्नेहसंबंध आहे, त्याचे मुख्य लक्षण म्हणजे सदरहू विषयासंबंधी आम्हा दोघांचे ऐकमत्य होय, हेच मला प्रामुख्याने सांगावयाचे होते.

शेवटी, कर्नल मीड यांच्याशी असलेला माझा मैत्रीचा व गाढ स्नेहाचा संबंध अतःपर तुटणार याबद्दल मला वाटणारी मोठी दिलगिरी पुन्हा व्यक्त करण्याची मी परवानगी घेतो. त्यांच्या माझ्या घराण्यांचा निकट संबंध तीन पिढ्यांपासून जडलेला आहे. त्यांचे आजोबा कर्नल डंकन आर्चिबाल्ड माल्कम यांनी सन १८५४ मध्ये मीड घराण्याचा संबंध बडोदाशी प्रथम घडवून आणला. कर्नल माल्कम हे बडोदासच वारले आणि त्यांचे दफनही येथेच झाले. पुढे कर्नल मीड यांचे वडील सर जॉन रिचर्ड मीड हे सन १८७३मध्ये एका खास चौकशीतले पंच म्हणून बडोदास आले व योगायोग असा चांगला की, सन १८७५ मध्ये मी गादीवर बसलो तेव्हा ते तेथे रेसिडंट म्हणूनच परत आले. या विष्यात पूर्वजांतकेच कर्नल मीड यांनीही बडोदाच्या इतिहासात आपले नाव मागे ठेवले आहे. माझी अशी इच्छा आहे की, ते व त्यांचा पत्नी यांचा गैरव करण्यात तुम्ही माझे सहभागी व्हावे; कारण, हे उभयता गेल्याने माझ्याप्रमाणे तुम्हालाही चुकल्यासारखे वाटणार आहेच.

मी विनंती करतो की, या दोघांच्या आरोग्याची व सुखाची वृद्धी व्हावी या हेतूने माझ्या बरोबर तुम्ही सहपान करा आणि ते प्रथम उभे राहून करा म्हणजे मला वाटते या दांपत्याच्या उत्कृष्ट तसबिरी तुम्हाला नीटपणे पाहण्याचा आनंदही लाभेल. या तसबिरी एका कुशल कलावंताने काढलेल्या आहेत आणि ज्या आनंददायक प्रसंगी आम्ही मित्रत्वाच्या नात्याने एकमेकांना भेटू शकलो त्या प्रसंगांची सुखदायक आठवण म्हणून त्या तसबिरीचे आम्ही नित्य जतन करू.



स्थळ : बडोदा कॉलेज  
 काळ : ता. १ सप्टेंबर, १९०९  
 प्रसंग : बडोदा कॉलेजचा बक्षीस-समारंभ

३०८

सध्य स्त्रीपुरुष हो,

बडोदा कॉलेजच्या या सालच्या बक्षीस-समारंभासारख्या गोड प्रसंगी हजर राहण्यास सापडले ह्याबद्दल मला फार आनंद होत आहे आणि कॉलेजने आपल्या प्रिन्सिपॉलकरवी माझे जे प्रेमळ स्वागत केले आहे त्याबद्दल मी मनःपूर्वक आभारी आहे. बडोदा कॉलेज म्हणजे माझ्या राज्यातील सर्वश्रेष्ठ अशी शिक्षणसंस्था आहे आणि तिची प्रगती होत असलेली पाहिली की मला नेहमीच बरे वाटते, व जेव्हा जेव्हा इतर कामकाजाच्या व्यापातून सुटून आजच्या सारख्या एखाद्या प्रसंगी मी येथे तुम्हा अध्यापक व विद्यार्थीमंडळीमध्ये येऊ शकतो तेव्हा तेव्हा मला स्वतःला मोठे समाधान वाटते.

गतवर्षी या कॉलेजने जी प्रगती केली तिचा अहवाल प्रिन्सिपॉल क्लार्क यांनी वाचला तो मी लक्षपूर्वक ऐकला. गेली काही थोडी वर्षे मिळून कॉलेजला ज्या नवीन देणग्या मिळाल्या त्यांचा त्यांनी जेव्हा उल्लेख केला तेव्हा या संस्थेशी संबद्ध असणारी अथवा बडोद्यातील उच्च शिक्षणाविषयी आस्था बाळगणारी मंडळी या कॉलेजच्या अभिवृद्धीची आपली इच्छा अशा देणग्यांच्या रूपाने प्रकट करीत आहेत हे पाहून मला संतोष वाटला. विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन मिळावे म्हणून त्यांना सरकारतर्फे शिष्टवृत्त्या देण्यात येत असून दुसऱ्याही मार्गांनी आणखी उत्तेजन दिले जात आहे. गरीब; परंतु लायक अशा विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाची सोय व्हावी या हेतूने शेकडा १० विद्यार्थी नादार घेण्याचा अधिकारही प्रिन्सिपॉलला दिलेला आहे.

मि. क्लार्क यांनी या संस्थेच्या वाढत्या गरजांचा उल्लेख करून तिच्यासाठी सध्यापेक्षा अधिक जागा हवी अशी मागणी केली आहे. या मागणीपैकी काही कलमांचे निश्चित स्वरूप ठरविण्याचे काम मी मि. सेडन यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या एज्युकेशन कमिशनकडे सोपविले आहे. वैज्ञानिक शिक्षणासाठी व इतर काही बाबतीसाठी लागणाच्या जागेची रूपरेषा कमिशन निश्चित करील. मग कमिशनच्या शिफारशी व इतर ज्या सूचना योग्य स्वरूपात माझ्यापुढे मांडण्यात

येतील त्या सर्वांचा योग्य तो विचार आर्थिक परिस्थिती लक्षात घेऊन मी करीनच. तूर्त, सध्या आहे त्या वसतिगृहात दीडशेहून अधिक विद्यार्थ्यांची सोय होतच आहे. शिवाय या विद्यार्थ्यावर देखरेख ठेवणाऱ्या अध्यापकांचा बंगलाही पुढच्या सहामाहीच्या आधीच तयार होणार आहे. असे आश्वासन मि. क्लार्क यांच्या तोंडून ऐकून मला समाधान होत आहे.

मी या वसतिगृहांना भेट देतो तेव्हा वसतिगृहांच्या सर्व सोयीचा फायदा विद्यार्थी घेत असतील काय, असा प्रश्न कधी कधी माझ्या मनात चमकून जातो. शक्य तितक्या थोड्या खर्चात विद्यार्थ्यांना राहण्याला जागा मिळावी आणि आहार-निद्रेसारख्या त्यांच्या निवळ शारीरिक गरजा भागवाच्या एवढ्याचसाठी काही ही वसतिगृहे बांधलेली नसतात. तर, प्रिय विद्यार्थ्यांनो, तुमची एकमेकांशी ओळख व्हावयाची, तुमची दृष्टी व्यापक करण्याची आणि चारचौघांत मिळून मिसळून स्वतःच्या अंगचा राकटपणा दूर करावयाची ही वसतिगृहे तुम्हाला उत्तम संधी देत असतात. असल्या परस्परसंबंधाने एकमेकांविषयी विश्वास बाळगण्याचे शिक्षण तुम्हांला मिळते व एकमेकांची वागण्याची रीतभात माहीत नसल्यामुळे एकमेकांविषयी जी भीती किंवा शंका वाटत असते ती मग आपोआपच नष्ट होते. जेव्हा तुमची एकमेकांशी ओळख नसते तेव्हा परस्परातले तादृश वरकांती भेदच फक्त तुमच्या लक्षात येतात; परंतु तुम्ही जर थोडी तसदी घ्याल तर, या टरफलाच्या खाली आशा, आकांक्षा व स्वभावविशेष तुम्हा सर्वामध्ये सारखेच आहेत असे तुम्हाला आढळून येईल. आपल्या भोवतालच्या लोकांचा स्वभाव जाणून घेण्याचा जो हितकर चौकसपणा गेल्या एकदोन पिढ्यांमध्ये थोडाफार दिसत होता तोही अलीकडच्या पिढीत कमीकमीच होत आहे, असे मला वाटते. हे वाटणे खोटे ठरावे अशीच माझी इच्छा आहे. कारण एकमेकांशी आपण तुटकपणाने वागलो तर एकी करण्याचे आपले प्रयत्न अधिक लांबतील किंवद्दना ते फसतीलही.

बुद्धीचा उपयोग करून व सहानुभूतीची भावना ठेवून तुम्ही एकमेकांची पूर्ण ओळख करून घ्या. प्रांतिक किंवा जातिनिष्ठ पूर्वग्रह मनातून काढून टाका. तुमच्या प्रगतीच्या आड येणाऱ्या घातुक रुढी व वेडगळ समजुती ताबडतोब टाकून घ्या. गुजराती व दक्षिणी, हिंदू, पारशी व मुसलमान या सर्वांनी एकमेकांशी मोकळेपणाने मिसळून वागावे म्हणजे परिणामी त्यांचे त्यांनाच आश्वर्य वाटेल की, क्षुल्लक स्वरूपाच्या भेदभावांचा आपण केवढा बागुलबुवा केला होता आणि आपणा सर्वामध्ये असणारा मूलभूत सारखेपणा व एकजिनसीपणा यांची माहिती व किंमत आपल्याला किंतु कमी कळली होती.

या कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनी हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागांत सफरी कराव्या अशीही व्यवस्था करण्यात आली आहे. अशा सफरीमुळे आपल्या मानसिक शिक्षणाला जी मोठी व खरी मदत होते तिची किंमत ओळखणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या अधिकाधिक वाढत जाईल असा मला भरवसा आहे. क्रिकेटच्या मैदानावर आपले विद्यार्थी जे कमीअधिक प्रमाणात यश मिळवित आहेत तिकडेही माझं लक्ष आहेच. असले खेळ विद्यार्थ्यांचे शरीर सुदृढ करतात आणि त्यांना शांतपणा, सोशीकपणा व प्रतिपक्षाविषयी न्यायीपणा हे गुणही ते शिकवितात.

शेवटी, अहवालाच्या साली विद्यार्थ्यांची वर्तणुक चांगली होती व परीक्षेचे परिणामही विशेषकरून समाधानकारक होते हे मि. क्लार्क यांच्या निवेदनावरून कळल्याने मला फार आनंद झाला.

ज्ञानग्रहण करण्याची पुष्कळ शक्ती दाखवून विद्येच्या निरनिराळ्या विभागात एवढी प्रगती करणाऱ्या सर्व विद्यार्थ्यांचे अभिनंदन करताना त्या विद्यार्थ्यांना व तुम्हालाही आठवणीदाखल मला हे सांगावयाचे आहे की, शिक्षणाचा अत्यंत उच्च व उदात्त हेतू केवळ ज्ञानार्जन नसून शीलसंवर्धन हा आहे. जगात जी गोष्ट सत्य व शुद्धस्वरूप आहे तिच्याविषयी आणि उच्चता व उदात्पणा यांच्याविषयी तुमच्या मनात जो अभ्यास अभिलाष उत्पन्न करू शकत नाही, तो अभ्यास जगाच्या वाढूमयाचा किंवा जगाच्या इतिहासाचा असला तरी व्यर्थ आहे. त्याचप्रमाणे जोपर्यंत तुम्ही आपल्या मनाला रेखीव विचाराच्या, निश्चित अवलोकनाच्या, एकनिष्ठ उद्देशाच्या व अविरत प्रयत्नाच्या मुशीत ओतले नाही, या गुणांचे शिक्षण मनाला दिले नाही, तोपर्यंत तुमच्या विज्ञानशास्त्राच्या व सृष्टिनियमांच्या अभ्यासही व्यर्थच आहे; आणि भावी कालातील तुमचे कर्तव्य पार पाडण्याच्या कामी तुम्ही अधिक समर्थ व अधिक तत्पर होणार नसाल, मनुष्य म्हणून तुमची लायकी व शक्ती वाढणार नसेल, तर तुम्ही तारुण्याचा, आयुष्याचा हा सर्वोत्कृष्ट काल खर्चून इतकी उरस्फोड करून केलेला सर्व अभ्याससुद्धा व्यर्थच होय.

तुमच्या सभोवती नजर फेका व प्रसिद्धी मिळविलेल्या व्यक्तीच्या यशाकडे नीट लक्षपूर्वक पहा म्हणजे तुम्हाला दिसेल की, त्यांच्या यशाचे मुख्य बीज केवळ पुस्तकी ज्ञानात नसून त्यांच्या उत्कृष्ट शीलसंपत्तीत आहे. व्यापारउद्योगाच्या इतिहासाचे फक्त उत्तम ज्ञान मिळवून कोणीही माणूस मोठा यशस्वी व्यापारी झालेला नाही, तर शांत विचार, मेहनत, चिकारी हे गुण असलेल्या मनुष्यच यशस्वी व्यापारी होऊ शकतो. शाकेत हुशार म्हणून चमकणारे विद्यार्थी पुढे सरकारी नोकरीत अथवा दुसऱ्या गृहस्थी धंद्यात हुशार ठरत नाहीत. तर उच्च शिक्षण व प्रखर बुद्धी यांच्या जोडीला ज्यांच्या ठिकाणी इमानेइतबारे काम करण्याची वृत्ती, निश्चित मतांमुळे येणारे धैर्य, प्रामाणिक हेतू व कर्तव्यनिष्ठा हे गुण आहेत तेच लोक श्रेष्ठ ठरतात. शाळा-कॉलेज तुम्हाला पुरवितात ते सर्व ज्ञान तुम्ही मिळवा. उपयोगी पडेल असे ज्ञान मिळविण्याकरिता आपली उमेदीची वर्षे खर्ची घाला; परंतु त्या ज्ञानाने व त्या शिक्षणाने तुमचे शील मात्र असे बनू द्या की, त्यायोगे मनुष्य तुमचे सामर्थ व तुमची लायकी वाढेल, सारासारविचारशक्ती व चांगल्या रीतीभांती तुमच्या अंगी येतील आणि तुमच्यापुढे वाढून ठेविलेल्या जीवनकलहांत झुंज खेळण्यासाठी विशेष प्रभावी शस्त्रांत्रे तुमच्या हाती येतील. इथे मिळणाऱ्या शिक्षणापासून स्वतःचा अशा रीतीने जे फायदा करून घेतील त्यांचा जय हा ठेवलेलाच.

हिंदुस्थानाला आज कर्त्या नागरिकांची फार गरज आहे. आपल्याकडी बरीचशी ध्यानशक्ती युरोपात रवाना करून तिच्या बदल्यात पाश्चिमात्यांची कार्यशक्ती आपल्याकडे आणता येईल तर त्यात आपला फायदाच आहे. आध्यात्मिक चिंतन तसे मोठे प्रशंसनीय असेल; परंतु आजच्या सुधारलेल्या जगात आघाडी राखून जगायचे असेल तर आपल्याला विशेष गरज आहे ती परलोकाच्या नद्दे तर इहलोकच्याच प्रत्यक्ष परिस्थितीच्या सूक्ष्म अभ्यासाची आहे. मला खात्री आहे की, या संस्थेतून सालदरसाल बाहेर पडणाऱ्या विद्यार्थ्यांना स्वतःला उपयुक्त असणारे व स्वदेशाला लाभदायक असलेले असेच व्यवसाय मिळत जातील.

संथ व सतत प्रगती हीच एकटी खरी प्रगती होय असे जगाचा इतिहास सांगतो. अशी प्रगती करू पाहणाऱ्याला आज शब्दशः दाही दिशा मोकळ्या आहेत, सगळे मार्ग त्याला खुले आहेत. आपल्या आजच्या गरजापैकी सर्वांत मोठी गरज म्हणजे बहुजनसमाजाची, शहरांखेड्यातून राहणाऱ्या लक्षावधी शेतकऱ्यांची व मजुरांची स्थिती सुधारणे हीच आहे. तुम्हा विद्यार्थ्यपैकी काहीजण कदाचित खेडेगावात शेतकरीच होऊन राहायचे ठरवितील आणि शेतीच्या सुधारलेल्या पद्धती अमलात आणतील-नव्या सहकारी पेढ्या काढतील व जगात होत असलेल्या सुधारणेचा काही अंश खेड्यापाड्यांतून खेळवितील. तुमच्या उदाहरणाने शेतकरी वर्गात नवा जोम उत्पन्न होईल, आरोग्याच्या व स्वच्छतेच्या सुधारलेल्या कल्पना त्या लोकांत प्रसार पावतील व आपल्या खेड्यातील सर्व कामकाज आपणाच करून किंवा चालवून दाखवू अशी ईर्ष्या त्यांना वाटू लागण्यास तुमची मदत होईल.

याहूनही अधिक गरज समाजहितापुढे व्यक्तिहिताला गौण मानण्याची आहे. मी तर असेच म्हणेन की, तुम्हाला तुमचे व्यक्तिहित साधावयाचे आणि वाढवावयाचे आहे ना? म्हणजे, ते हित सुस्थिर व वर्धिण्यू करावयाचे आहे ना? मग तो हेतू साध्य व्हावयाला सार्वजनिक हिताचा पुरस्कार करण्याइतका दुसरा चांगला मार्गच सापडणार नाही. मला वाटते या गोष्टीची जाणीव तुम्हाला स्पष्टपणे होणे अत्यंत महत्वाचे आहे. वैयक्तिक जीवनावर पाणी सोडले तरच सामाजिक जीवन शक्य आहे ही समजूत चूक आहे. एकंदर समाजाचे हित व त्या समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचे हित या दोन गोर्टींचा परस्पर विरोध नाही. त्या आनंदाने एकत्र नांदू शकतात. इतकेच नाही तर, सामाजिक हित मुख्यतः अवलंबून आहे ते लहानलहान संस्थांच्या किंवा मंडळ्यांच्या, निरनिराळे पंथ, जातिमंडळे, धंदेमंडळे किंवा महाजनमंडळे यांच्या हितरक्षणावर, विकासावर आणि समाजाचा घटक असलेला व्यक्तिमात्राच्या शक्तींचा पूर्ण उपयोग करून घेण्यावरच अवलंबून आहे.

हे तत्त्व जर तुम्हाला पटत असेल, नुकतीच मी दर्शविलेली कामगिरी तुमच्या आयुष्यात जर तुम्हाला थोडी का होईना पण करून दाखविता येत असेल आणि समान उद्देश व सहकार्य यांची उपयुक्तता जर खेड्यातील लोकांना तुम्हाला पटवून देता येत असेल, तर आपल्या समाजसूपी शरीराचे जे अवयवविच्छेदन आपल्या लोकांच्या व राष्ट्राच्या भयंकर नाशास कारणीभूत होत आहे ते बंद करण्याचा तुम्ही आपल्याकडून बराच प्रयत्न केला असे म्हणता येईल. थोडातरी कारणी लागेल असा इतिहासाचा अभ्यास ज्यांनी केला आहे त्यांना माहीतच आहे की, जर्मनी, फ्रान्स, इंग्लंड, वैरे सर्व पाश्चिमात्य राष्ट्रांनी ही खालच्या वर्गाची उन्नती करण्याची कामगिरी गेल्याच शेतकात पार पाडून दाखविली आहे. ही उन्नती साधण्याच्या कार्यात सरकारला साह्य करणे तुमचे पवित्र व ईश्वरनियुक्त कर्तव्य आहे. याशिवाय सरकारी कक्षेबाहेचे, दानधर्मविषयक व सामाजिक कार्याचे केवढे विशाल क्षेत्र तुम्हाला सर्वस्वी मोकळे आहे. स्नियांचा शैक्षणिक दर्जा वाढविण्याचा आमचा प्रयत्न यशस्वी होणे हे पुष्कळ अंशी तुमच्या कौटुंबिक सहकार्यावर व प्रोत्साहनावर अवलंबून आहे. हिंदी बालकांच्या कोवळ्या व संस्कारक्षम मनोभूमीवर इष्ट ते संस्कार करण्यास विशेष लायक अशा सुशिक्षित माता-भगिनी मिळू लागतील तर त्यामुळे हिंदी

तरुणांचा जो फायदा होईल त्याची किंमत फुगवून सांगणे कठीण आहे. तो फायदा खरोखर अमूल्य असाच आहे. आपल्या शेतकरी वर्गाची गृहस्थिती व आयुष्टक्रम यांची उन्नती करा म्हणजे आपल्या राष्ट्राच्या मोठेपणाची उभारणी तुम्ही भरभक्कम पायांवर केली असे होईल. कुटुंबातील व्यक्तींची भरभराट ही कुटुंबाच्या कल्याणाला केव्हाही विरोधी नसते. झोपड्यांची सुधारणा तुम्ही केलीत की, साम्राज्याची सुधारणा तुमच्या हातून झालीच समजा.

शेतकीकून आपण व्यापारधंद्यांकडे वळलो, तर त्या क्षेत्रातही नेटाने काम करणाऱ्या सुविद्य तरुणांना भरपूर अवसर आहे असे दिसेल. वकिली, डॉक्टरी वगैरे व्यवसाय करण्यात जी प्रतिष्ठा आहे ती काही व्यापारात पडणाऱ्या सुविद्य माणसाला मिळत नाही, व्यापार हा एक हलका धंदा आहे, अशी एक चुकीची समजूत आहे. ही समजूत किती निराधार आहे हे कल्याकरिता अमेरिकेतल्या संयुक्त संस्थानांकडे दृष्टी टाका म्हणजे पुरे. रोजगारापेक्षा व्यापारच पसंत करणारे अमेरिकन पदवीधर अधिक आहेत. सुदैवाची गोष्ट इतकीच की, आपल्याकडे गेल्या पिढीत व्यापारधंद्याकडे बरेच लक्ष पुरिण्यात आले आहे. मुंबई इलाग्यातील मोठाल्या शहरी सुताकापडाच्या बन्याच गिरण्या उभारल्या गेल्या व लहानसहान धंद्यांकडेही सुविद्य लोकांचे लक्ष लागले. स्वदेशी चळवळीनेही देशी उद्योगधंद्यांना जोराची चालना दिली आणि स्वदेशी चळवळीचा खरा अर्थ, खरा उद्देश हाच की, तिने लोकांच्या मनात स्वदेशी वस्तूविषयी प्रशंसनीय व देशाभिमानयुक्त अशी पक्षपाताची भावना उत्पन्न केली पाहिजे.

हिंदुस्थान सरकार व प्रांतिक सरकार अनेक उद्योगधंद्यांची वाढ करण्याकरिता नेटाचा प्रयत्न करीत आहेत व लोकांनीही त्यांच्या हाकेला ओ दिली आहे. मीसुद्धा माझ्या मर्यादित क्षेत्रांत त्याच विषयाकडे आज कित्येक वर्षे लक्ष पुरवित आलो आहे. रेल्वेरस्त्यांचा विस्तार, कापडाच्या गिरण्या व इतर कारखाने यांना मिळणारे प्रोत्साहन, बडोदा बैंकीची स्थापना आणि नुकतीच जाहीर केलेली जकात-माफी, या गोष्टी माझ्या राज्यातील व्यापारधंद्यांना खात्रीने उपकारकच होतील. सरकार फार झाले तर सवलती देईल; परंतु त्या सवलतीचा फायदा घेणे आणि आपला दर्जा वाढविणे व कल्याण करून घेणे हे लोकांचे काम आहे. गरज आहे ती सततोद्योग, संपूर्ण पूर्वतयारी व नेटाचा प्रयत्न यांची आहे.

शेतकी, व्यापार व उद्योगधंदे यांच्याविषयी मी आतापर्यंत बोललो. अनेक उच्च व प्रतिष्ठित धंद्याकडे व रोजगारांकडे आपण नजर टाका म्हणजे उद्योगी व सुविद्य तरुणांना निराश होण्याचे कारण नाही असे तुळास दिसून येईल. या धंद्यात गर्दी झाली आहे आणि सरकारी नोकरीचे क्षेत्रही संकुचित होत चालले आहे या गोष्टी खच्या आहेत. तरी सुद्धा ज्याची विचारशक्ती व उत्साहशक्ती उंदं आहे अशा कोणत्याही माणसाला हिंदुस्थानात तरी रोजगाराची वाण पडणार नाही. सरकारने केवळ प्रजेचे हित व प्रजेच्या स्व-उन्नतीच्या वाजवी महत्त्वाकांक्षा यातच गुंगून जाऊ नये, तर उदयोन्मुख पिढीच्या कर्तृत्वाला योग्य वळणही सरकारने लाविले पाहिजे. काळाच्या औघाबरोबर सरकारच्या उपयुक्ततेचे क्षेत्रही वाढले पाहिजे. आपल्या बुद्धिकौशल्याचा संपूर्ण विनियोग करून दाखविण्याच्या आड ज्या अडचणी येत असतील त्या क्रमाक्रमाने नाहीशा होतील. नव्या मोर्ते सुधारणा हच्या याच कार्यास्तव अवतरल्या आहेत. ब्रिटिश सरकारला

हिंदुस्थानातील राज्यकारभारासाठी व कायदेकानू तयार करण्यासाठी इथल्या अत्यंत बुद्धिशाली माणसांचे साहाय्य आज विशेष उत्सुक आहे. सरकारचे हे धोरण शहाणपणाचे आहे आणि त्याचे परिणाम पुढे अत्यंत महत्त्वपूर्णच होतील.

मला वाटते उत्तम प्रकारची राज्यपद्धती म्हणजे आपल्या खेड्यात प्राचीन काळी असणाऱ्या ग्रामपंचायतीप्रमाणे लोकांनीच आपला कारभार आपण पाहणे ही होय. हल्ली सरकारने लोकांची बरीच कामे आपल्याकडे घेतली आहेत. सत्तेच्या ह्या केन्द्रीकरणाचा खेड्यापाड्यांतील लोकांवर जो विशेष अनिष्ट परिणाम झाला आहे तो असा की, त्यांच्या ठिकाणी आज उचल किंवा हौस नाही, स्वावलंबन नाही आणि सहकार्याची भावनाही नाही. या परिस्थितीवर उत्तम उपाय म्हणजे सत्तेची विभागणी करणे हाच आहे. आपले कारभार अधिक प्रमाणात आपणाच पाहण्यास लोकांना शिकविले पाहिजे. गाव-ठाण्याचे आरोग्य व स्वच्छता राखणे, स्वतःसाठी विहिरी खाणणे, रस्ते तयार करणे, शाळा चालविणे, फौजदारी किंवा दिवाणी बारीकसारीक कज्जे आपसांत मिठविणे, हे सर्व आपापल्या खेड्यापुरते लोकांनीच पाहून घेणे फार इष्ट आहे. आता यातील काही गोष्टी पूर्वीच्या स्थानिक पंचायतीकडे नसतील हे खरे, तथापि आज राज्यपद्धतीच्या शाखोपशाखा अतिशय वाढून ती पद्धत फार गुंतागुंतीची झाली आहे आणि पुष्कळच नव्या गरजा भागविणे तिचे कर्तव्य होऊन बसले आहे. या नव्या गरजांच्या यादीतच अनेक गोष्टी अशा घालता येतील की, ज्या स्थानिक पंचायतींनीच सुग्रणपणाने आवरण्यासारख्या आहेत. विचारपूर्वक अशा बाबतीत जर अधिकार संक्रमण केले तर तो एक पूर्ण अधिकारविभागणीचा, प्रातिनिधिक राज्यपद्धतीचा, अंशावतारच होईल; परंतु असले अधिकार खेड्यांतील लोकांच्या हवाली करावयाचा अवकाश की मनोरथसिद्धी झालीच असा प्रकार नाही. जबाबदारीची जाणीव लोकांच्या मनात पूर्णपणे बिंबली पाहिजे. आपल्याला हितकर काय आहे व ते मिळवावयाचे कसे हे त्यांना शिकविले पाहिजे; आणि ही गोष्ट फक्त शिक्षणाने व कारभाराच्या दीर्घ अनुभवानेच साध्य होणारी आहे. बहुजनसमाजाच्या सामान्य शिक्षणावर मी एवढा भर देत असतो तो याच कारणांमुळे.

शिक्षणाची प्रगती झाल्यामुळे राजकीय अशांतता निर्माण झाली असेही उद्गार आपण केव्हा केव्हा ऐकतो. प्रजेत असंतोष पसरणे ही गोष्ट अवश्यमेव वाईटच म्हटली पाहिजे अशी नाही. कारण जो जो सुशिक्षित माणसाचे मन विकसित होईल, जो जो त्या मनाची उडी लांबवर जाईल आणि त्या उडीसरशी लोक हातपायदी हालवतील, तो तो साहजिकच चालू स्थितीविषयी लोकांना असमाधान वाटणार हे उघड आहे. सुधारणेच्या शक्यतेची जाणीव होणे ही उन्नतीची नांदी आहे. असंतोषाचा पूर्ण अभाव हे खरोखर अधोगतीचे लक्षण आहे. राजद्रोह अराजकता, गुन्हेगारी या स्वरूपात हा असंतोष प्रकट होत असेल, तर तो दोष शिक्षणाचा नसून शिक्षणाच्या दुरुपयोगाचा आहे. कारण ज्या शिक्षणपद्धतीमुळे अराजक आणि गुन्हेगार निर्माण होतात ती शिक्षणपद्धतीच सदोष होय. हिंदुस्थानांत व इंग्लंडात काही गुन्हे नुकतेच असे घडले आहेत की, साम्राज्यातील प्रत्येक व्यक्तीला ते गुन्हे करणाऱ्यांची अत्यंत चीड आली. ज्यांनी आपले सारे जीवित स्वकर्तव्य करण्यात वेचले अशा लोकांचे बळी या गुन्हेगार माथेफिरुंनी घेतले आहेत.

असल्या गुन्ह्यांचे निर्मूलन करणे हे सुसंस्कृत सरकारचे कर्तव्य सप्ष्टच आहे. अराजकतेची व अत्याचाराची प्रवृत्ती हे संकट नवेच आहे. या नव्या संकटाचा पुरा बंदोबस्त करण्याकरिता त्या संकटाचे खरे कारण नीट शोधून काढले पाहिजे आणि मग त्याची पाळेमुळे खणून काढली पाहिजेत.

सुदैवाने, बडोद्यात तशी काही गडबड झालेली नाही. माझ्या मुलखात राजद्रोह किंवा अराजकता यांना थाराच मिळू शकत नाही; कारण माझी प्रजा शांतताप्रिय, कायद्याने वागणारी व आपापल्या धंद्यात मग्न अशी आहे. गेली तीस वर्षे या लोकांशी माझा गाढ परिचय आहे आणि त्यांच्या चांगुलपणाविषयी मला जितकी खात्री वाटत आहे त्याहून ती कोणालाही अधिक वाटणे शक्य नाही. हाच त्यांचा चांगुलपणा त्यांना पुढेसुद्धा कोणत्याही अविचाराच्या व अत्याचाराच्या कृत्यांपासून दूर ठेवील व अशा कृत्यांचा निग्रह करण्याचा प्रसंग माझ्या राज्यावर केव्हाही येणार नाही, असा मला भरवसा आहे.

निर्दोष व व्यापक शिक्षणाच्या आधारावर उभारलेली अशी जी खरी प्रगती तीच प्रगती माझ्या प्रजेची दिवसेंदिवस होत जाईल अशी मला उमेद आहे. येथल्या सर्व विद्यार्थ्यांचा भविष्यकाल सुखपूर्ण व्यवसायात जावो असे मी इच्छितो. परमेश्वराच्या कृपेने त्यांची कर्तव्ये त्यांना सुखकर होवोत व त्यांचे जीवित आनंदमय होवो.



स्थळ : पुणे

काळ : तारीख २६ सप्टेंबर, १९०९

प्रसंग : अस्पृष्ट जातींच्या हितार्थ झटणाऱ्या 'डिप्रेस्ट क्लास मिशन'  
नावाच्या संस्थेने चालविलेत्या शाळेचा बक्षीस समारंभ

३०८

सभ्य स्त्री पुरुष हो,

आजच्या समारंभाचे अध्यक्षपद मला देऊन मिशनने माझा जो सन्मान केला त्याची यथार्थ जाणीव मला आहे. अस्पृष्ट जातींच्याबद्दल मला मोठी सहानुभूती वाटते आणि या मिशनने स्वतःपुढे आखून घेतलेले सत्कार्य पूर्णपणे सिद्धीला जाईलच, अशी उक्तट आशा मी बाळगून आहे. तुम्हा मंडळींच्या मार्गात ज्या मोठाल्या अडचणी आहेत त्या लक्षात घेता, तुमच्या स्वोन्नतीच्या प्रयत्नांची मला मनःपूर्वक प्रशंसाच करावीशी वाटते.

'हे अस्पृष्ट लोक जर शिकले तर ते कसचे आपल्या फारसे उपयोगी पडतात,' अशी उगीचच लोकांची समजूत होऊन बसणे साहजिक आहे. ही समजूत अर्थात चुकीचीच आहे. तुम्हाला जितके म्हणून शिकता येईल तितके शिकण्यासाठी तुम्ही झटलेच पाहिजे. माझे मत या प्रकारचे असल्यामुळे तुम्हाला सांगताना मला आनंद वाटतो की, माझ्या राज्यात सध्या ३३५ शाळा आहेत. त्यात ८२ हजार मुले व मुली शिकत आहेत व ही संख्या दिवसेदिवस वाढत चालली आहे. याखेरीज विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे मी करविली आहेतच. एक गोष्ट कळविताना मात्र मला खेद होतो. तो हा की, अस्पृष्ट विद्यार्थ्यांच्या वर्गावरील शिक्षकांचे काम करणे ज्यांना रुचत नाही, असे पुष्कळच हिंदूलोक आजदेखील आहेत. त्यामुळे मला अस्पृष्टांच्या शाळांसाठी खिंचवन व मुसलमान शिक्षकांची मदत बाहेरून मागवावी लागली. तुम्हाला 'डिप्रेस्ट' म्हणजे 'दलित' असे जे म्हणतात ते मला स्वतःला आवडत नाही; पण तुम्हाला खरोखर असे दलित अवस्थेतच राहावयाचे आहे की काही वर डोके करावयाचे आहे, हे सर्वस्वी तुमच्या स्वतःच्या प्रयत्नावर अवलंबून आहे.

हल्ली बहुतेक लोक शिकतात ते चांगलीशी नोकरी मिळण्याच्या उद्देशानेच शिकतात. माझा तुम्हाला असा सल्ला आहे की, उपजीविकेचे साधन मिळविण्याच्या दृष्टीने तुम्ही स्वतःची शिक्षणादिकाने जशी सुधारणा करून घ्याल तशीच सुधारणा इतर दृष्टीनेही करून घ्या. सर्व जातींनी शिकले हे पाहिजेच, असे माझे निश्चित मत बनलेले आहे आणि तेवढ्यासाठी सर्व जाती समान दर्जाच्याच

आहेत, असे मी लेखीत असतो. माझा तुम्हाला एवढाच सल्ला आहे की, आपल्यापेक्षा वरिष्ठ जातींतल्या लोकांनी आपल्याला जसे ममतेने व सहदयतेने वागवावे, असे तुम्हाला वाटते तसेच ममतेने व सहदयतेने तुम्ही तुमच्यापेक्षा कनिष्ठ असलेल्या जातींतल्या लोकांना वागवीत चला. यानेच तुमची आब राहणार आहे.



## ५२.

स्थळ : मुंबई

काळ : तारीख १८ ऑक्टोबर १९०९

प्रसंग : अस्पृष्ट जातींच्या हितार्थ झटणाऱ्या 'डिप्रेस्ड क्लास मिशन' नावाच्या संस्थेने चालविलेल्या शाळेचा बक्षीस समारंभ

३०८

सध्य स्त्रीपुरुष हो,

माझ्या आधीच्या वक्त्यांनी मला बोलण्यासाठी जवळजवळ काहीच शिल्लक राहू दिलेले नाही. तरी पण दोन शब्द बोलण्याची माझी इच्छा आहे. हिंदुस्थानाला उन्नत दशा प्राप्त करून द्यावयाची असेल आणि जगाच्या राष्ट्रमालिकेतले त्याचे योग्य ते स्थान त्याला मिळवून द्यावयाचे असेल, तर आपण आपल्या समाजरचनेकडे दुर्लक्ष करता कामा नये. आपल्यातल्या पूर्वग्रह, लोकभ्रम इत्यादी सडक्या गोर्धींच्या बुजबुजाट पार नष्ट करून टाकण्याचे भीमशक्तीचे काम आपण आधी केले पाहिजे. त्यानंतरच खन्या प्रगतीचा मार्ग आक्रमण्यास आपण तयार होऊ शकू.

आज अस्पृष्टेच्या विषयावर वकृत्वपूर्ण अशी भाषणे तुम्ही ऐकली आहेत. आता आपल्यापुढे कोणता प्रश्न उभा आहे याचा विचार करा. हा प्रश्न कोणत्या स्वरूपाचा आहे? हा काय नैतिक बंधनाचा प्रश्न आहे, का राजकारणातील कारभाराचा आहे, का आर्थिक, धार्मिक अथवा साध्या माणुसकीचाच प्रश्न आहे? निरनिराळ्या दृष्टीनी मी या प्रश्नाचा विचार करून पाहिला आहे. हिंदू जातीच्या दृष्टीने पाहिले तर धर्म व रुढी अस्पृष्टता पाळा असे म्हणताना आढळतील; पण माणुसकीच्या दृष्टीने पाहाल, तर अस्पृष्टेचे समर्थन करणे अशक्यच आहे. समाजात एक कायमचा दलित वर्ग असणे, हा प्रकार जगातल्या दुसऱ्या कोणत्याही देशात तुम्हाला दिसणार नाही.

अस्पृष्टेचा प्रश्न हा एक हिंदूंचाच असा विशिष्ट प्रश्न आहे व त्याचे पूर्ण आकलन फक्त हिंदूंचाच करता येणे शक्य आहे, इतरांना नाही. तरीसुद्धा हिंदू-हिंदूंतही या प्रश्नासंबंधी मतैक्य कुठे आहे? निरनिराळ्या प्रांतांच्या व निरनिराळ्या वर्गाच्या हिंदू लोकांनी निरनिराळी मते या प्रश्नावर प्रकट केलेली आपल्याला आढळतात. हिंदू धर्म ही वस्तूच अशी आहे की, त्यातील धर्मवचनाचा अर्थ अमुक एका रीतीने लावण्याची कुणी प्रतिज्ञाच करून बसला, तर वाटेल तसा

अर्थ त्याला लावता येतो. अस्पृष्टतेतले तत्त्व म्हणाल तर एवढेच आहे की, एखाद्या हलक्या वर्णाच्या माणसाला त्याच्यापेक्षा उच्च वर्णाचा मनुष्य शिवला, तर तो उच्चवर्णीय मनुष्य विटाळला जातो-दूषित होतो, असे समजायचे; पण ही विटाळाची किंवा स्पर्शदोषाची कल्पना फक्त उच्चनीच वर्णाच्या संसर्गालाच लागू आहे असे नाही, तर उच्च वर्णाचे लोक आपापसातल्या संसर्गाला सुद्धा ती लागू करतात. तुम्ही असलात तरच त्यांना विटाळ होतो असे नाही, तर त्यांचा त्यांनाही विटाळ होतो. कुंबुबातल्याच एखाद्या व्यक्तीला त्यांनी वेगळी बसवायला लावावे व तिला स्पर्शबाह्य मानावे, अशी वेळ त्यांच्या व्यवहारात आलेली आपण पाहतोच.

मला वाटते अशा प्रकारच्या निराधार व वेडगळ कल्पना इतर लोकांत नसल्यामुळे, ते लोक आर्थिक, सामाजिक व राजकीयदृष्ट्या आपल्यापेक्षा पुढे सरसावले आहेत आणि भरतखंडाच्या संस्कृतीची एवढी मोठी ऐट मारणारे आपण हिंदू लोक मात्र त्या इतर लोकांच्या मागे राहिले आहोत. अस्पृष्टतेचा हा प्रश्न राष्ट्रीय महत्त्वाचा आहे. एकट्यादुकट्या राजाने किंवा व्यक्तीने हाती घेऊन सोडवावा, असा हा प्रश्न नाही. सबंध राष्ट्राचा हा प्रश्न आहे. राष्ट्र म्हूळून जर तुम्हाला उंच मान करावयाची असेल, तर त्या अस्पृष्ट लोकांच्या कार्याला तुम्ही सर्वांनी स्वतःला वाहून घेतले पाहिजे आणि त्या लोकांचा सामाजिक व राजकीय दर्जा आधी उच्च केला पाहिजे.



## ५३.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २४ माहे ऑक्टोबर सन १९०९

प्रसंग : मराठी साहित्य संमेलन\*

३०८

सभापती आणि सज्जन हो,

आजच्याप्रसंगी भाषण करण्याचा माझा विचार नव्हता; परंतु आतापर्यंत बोललेल्या अनेक वक्त्यांनी जो माझ्या नावाचा उल्लेख केला व माझे आभार मानिले, त्यामुळे त्याला उत्तर दिल्याशिवाय माझ्याने राहवत नाही. मी जी मराठीची अल्प सेवा करतो, ती प्रांतिक दृष्टीने करीत नाही. भाषा ही मनुष्याच्या आणि समाजाच्या प्रगतीची तसबीर आहे. ती एक साधन आहे. नीतीचा, ज्ञानाचा व राष्ट्राचा उत्कर्ष होणे, हे तिचे साध्य आहे. कोणत्याही राष्ट्राची स्थिती त्याच्या भाषेवरून व्यक्त होते. ती स्थिती जाणावयाची असेल तर त्याची भाषा पाहावी लागते. भाषेचे शास्त्र फार उपयोगी असून मोठे विस्तृत आहे. भाषा हे केवळ साध्य समजून, नुसत्या शब्दपांडित्याला आपण भुलून जाता कामा नये. भाषा ही उदात्त विचार व उत्कृष्ट कल्पना यांचा प्रसार करण्याचे एक साधन आहे. आजच्या संमेलनासारखे समारंभ वरचेवर झाले पाहिजेत आणि भाषेच्याद्वारे देशाची उन्नती करण्याचे काम झाले पाहिजे. डॉक्टर रा. गो. भांडारकर व रा. ब. चिं. वि. वैद्य यांच्या भाषणांचा विचार करता असे दिसते की, भाषेमध्ये कालानुरोधाने भेद झाला तरी चालेल; परंतु उद्दिष्ट अर्थ बरोबर व्यक्त करण्यास ती समर्थ झाली पाहिजे. होता होईतो भाषा व्याकरणशुद्ध राखावी, ही डॉ. भांडारकरांची सूचना फार महत्वाची आहे.

देशी भाषेचा प्रवेश विश्वविद्यालयात व्हावा अशी रा. ब. वैद्य यांची सूचना आहे. माझेही मत तसेच आहे. देशी भाषांच्या द्वारे शिक्षण देण्याचा उपक्रम युनिवर्सिटी कधी करील ती करो; पण आम्ही तशी सुरुवात केली पाहिजे. देशी भाषा सर्वांस समजतील अशा सुलभ आहेत. त्यांच्याद्वारे

\* यापूर्वी या संमेलनास मराठी ग्रंथकारांचे संमेलन असे नाव होते, ते बदलून बडोद्यासच मराठी साहित्य संमेलन असे व्यापक नामाभिधान देण्यात आले. कर्नल कीर्तिकर हे या संमेलनाचे अध्यक्ष होते.

नीती व धर्म यांचे विचार प्रसृत केले पाहिजेत. तथापि एतदेशीय भाषांचा प्रसार करण्यात त्यांची जननी जी संस्कृत भाषा, तिळा मात्र कमीपणा येऊ देता कामा नये. आपल्या उन्नतीचा पाया संस्कृत ग्रंथांत आहे. संस्कृत भाषेचे सौंदर्य ज्यास कळले आहे, तो त्या भाषेस वाढमयमातिकेत दुसरे स्थान कधीही देणार नाही; पण सध्याच्या काळी सर्वांस कळेल अशी भाषा आपणास पाहिजे. देशी भाषा सर्वांस कळतात. निरनिराळ्या भाषांतील सुंदर विचार सर्वांस कळावे, म्हणूनच देशी भाषांची उन्नती केली पाहिजे आणि त्यास आमचे विद्वद्यर्थ डॉ. भांडारकर विरुद्ध असतील असे मला वाटत नाही. भाषेचा प्रश्न बिकट आहे. भाषेचा केवळ स्थानिकदृष्ट्या किंवा प्रांतिकदृष्ट्या विचार न करता, तिच्या साहाय्याने सर्व राष्ट्राचा कसा उत्कर्ष होईल, या दृष्टीनेच विचार केला पाहिजे. भाषेचे महत्त्व लोकांत प्रेमाची वृद्धी करण्यासाठी विशेष आहे. या मराठी भाषेच्या प्रसंगाने जी ही आपली सर्वांची भेट झाली, ती\* शेवटची नसावी. डॉ. कीर्तिकरांसारखे विद्वान अध्यक्ष व आपण लांबून येऊन, येथे दोन दिवस जी भाषेची सेवा केली, त्याबद्दल मी आपले आभार मानतो. असे विद्वान येथे आल्याने आम्हास मोठा फायदा झाला आहे. पुढच्या वर्षी गुजराती साहित्यसंमेलन येथे बोलावण्याची माझी मनीषा आहे. त्यावेळी आपणही येथे यावे, अशी माझी इच्छा आहे. आपल्या देशाची ऊर्जित दशा कशी होईल, याचा विचार सदैव लक्षात बाळगा. उद्या येथे सर्व हिंदुस्थानची एकभाषा करण्यासंबंधाने विचार व्हावयाचा आहे, तोही या बाबतीत महत्वाचा आहे. तेव्हा आपण सर्व या कामी योग्य मदत कराल अशी इच्छा दर्शवून आणि आपण माझ्याविषयी जे प्रेम दाखविले, त्याबद्दल पुन्हा एकदा सर्वांचे आभार मानून, मी आपले भाषण पुरे करितो.




---

\* या इच्छेनुसार पुन्हा सन १९२९ साली बडोदास दहावे साहित्य संमेलन भरविले होते.

स्थळ : बडोदे

काळ : ता. २९ ऑक्टोबर, १९०९

प्रसंग : पोटजातीचे एकीकरण

३०८

मी या विषयावर दोन शब्द बोलत आहे. ते त्यांच्या सर्वव्याप्तीसंबंधाने नसून केवळ त्याच्या उपायासंबंधानेच बोलत आहे. हे मी राजा या नात्याने येथे नसून माझे विचार काय आहेत, अथवा माझे मत या बाबतीत कसे आहे आपणास समजावे, हाच येथे बोलण्याचा माझा हेतू आहे.

आजचा विषय मुख्य जाती एक करण्याचा नसून पोटजातींच्या एकीकरणाचा आहे हे एक प्रथम लक्षात घेतले पाहिजे. दुसरी गोष्ट ही की, सुधारणा लोकांचे मन वळवून झाली पाहिजे. ती मिलिटरीच्या साहाय्याने किंवा पोलिसांच्या सक्तीने होणे नसते. सक्तीने सुधारणा होईल, असे प्रतिपादणारांना जगाची माहिती नाही अथवा ओळख पटली नाही, असेच म्हणावे लागेल. रा. ब. वैद्य यांचेही म्हणणे अशी सुधारणा जुलुमाने करावी असे नाही. जुलूम करून सामाजिक सुधारणा केल्याची उदाहरणे इतिहासात आहेत; परंतु त्यापासून कायमचा फायदा झालेला नाही. रोमचा किंवा मुसलमान लोकांचा इतिहास वाचून पाहिला असता, अशा प्रकारे जुलुमाने सुधारणा करण्याचा यत्न केल्यापासून किती नुकसान झाले, याचा आपणास दाखला मिळणार आहे. अशा गोष्टी लोकांचे मन वळवून व खात्री पटवूनच (persuasion & conviction) झाल्या पाहिजेत.

समाज (society) हा एक विशिष्ट रचनात्मक प्राणी (organism) आहे. त्याला वाढ आहे व त्यास मनुष्याप्रमाणे तीन स्थिती आहेत. बाल्यावस्था (infancy), तारुण्य (youthfulness) व वार्धक्यावस्था (old age). कोणतीही सुधारणा सुरु करण्यास कोणते इलाज केले पाहिजेत हे समाजाच्या स्थितीवर व तिच्या परिस्थितीवर अवलंबून आहे. लहान मुलास दुरुस्त करणे असेल तर त्याच्या योग्यतेनुसूप इलाज योजिले पाहिजेत. वयोवृद्ध व समंजस मनुष्यास दुरुस्त करणे असेल, तर त्याच्या समजुतीप्रमाणे निराळे इलाज केले पाहिजेत. हेच धोरण योग्य फेरफाराने समाजासही लावावयाचे आहे.

शास्त्रीबुवा<sup>\*</sup> असे बोलले की, सर्व लोकांचे एक मत करून सामाजिक सुधारणा कराव्यात. यासंबंधाने हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, साधारणतः कोणत्याही बाबतीत सर्वांचे एकमत होणे शक्य नाही. असा सर्वांचे एकमत असणे हा प्रकार प्राचीन अगर अर्वाचीन इतिहासात सापडणार नाही, असे असते तर बुद्ध अगर शंकराचार्य अशा विभूतीची आवश्यकताच पडली नसती व त्यांच्या कृत्याबद्दल त्यास दोष देण्याची किंवा त्यांची स्तुती करण्याची आवश्यकताच न राहती. शंकराचार्य व गौतम बुद्ध यांनी ज्या सुधारणा केल्या त्या ज्ञानसामर्थ्यानिच केल्या. बुद्धिसामर्थ्याच्या जोरावर या महापुरुषांनी समाजावर आपले वजन पाडले व लोकमताचा ओघ आपल्याकडे वळवून घेऊन इट ती क्रांती घडवून आणली. सर्वांचे एकमत होणे शक्य असते तर आपण ज्या इंगंड व जर्मनी वगैरे देशाच्या सुधारणाचे अनुकरण करीत आहोत तेथील पार्लिमेंट (Parliament) वगैरे संबंधाने अल्पसंख्याक लोकांचे (minority) काय करावे, यासंबंधाने लोकांपुढे जो सध्या प्रश्न आला आहे तो अस्तित्वातच आला नसता.

कोणतीही सुधारणा अमलात आणण्यास कोणी तरी मार्गदर्शक होतो. मग तो एक व्यक्ती असो किंवा अनेक व्यक्ती असोत. पहिल्याने जो मनुष्य पुढाकार घेतो त्यास दुःख, त्रास, लोकनिंदा वगैरे सहन कराव्या लागतात व हळूहळू तो बुद्धिबलाने लोकास आपलेसे करून स्वतःचे विचार समाजात प्रचलित करतो. अशा पुढाच्यांचे उदाहरण पाहून लोकही त्याचा कित्ता गिरवू लागतात.

कोणतीही गोष्ट सिद्ध करून दाखविण्याचे दोन मार्ग आहेत- एक शास्त्राधारा (authority) वर विश्वास ठेवून व दुसरा युक्तिवाद (reasoning) करून. केवळ शास्त्राधारानेच कार्य भागणार नाही. विचारानेही सुधारणेची आवश्यकता लक्षात आली पाहिजे. असे झाले म्हणजे कोणतीही सुधारणा करू लागल्यास ती लवकर अमलात येऊ शकते.

जपानात मेकेंडोने हुकूम केल्याबरोबर लोकांनी आपले जुने आचार - विचार कसे सोडले असे एक वक्ते बोलले; पण ते मेकेंडोच्या हुकूमाने झाले किंवा तसे करण्यास सर्व लोकच अगोदर प्रवृत्त झाले, हे सांगता येत नाही. आमच्या लोकांत तशी शिस्त व आज्ञाधारकपणा (discipline & obedience) नाही. शंकराचार्यांनी अगर दुसऱ्याने एखादी आज्ञा केली व ती मर्जीविरुद्ध असली अगर सोईस्कर नसली तर तिचा अव्हेर करण्यास आमचे लोक मागेपुढे पाहत नाहीत. याच सवयीचा राजकीय कामात कसा काय परिणाम झाला आहे तो मी येथे विस्तारभयास्तव दाखवीत नाही. याची कल्पना तुम्हीच करा.

आमच्या येथे लोक राज्यकारभार व म्युनिसिपालिटी वगैरेमध्ये भाग असावा, म्हणून पुष्कळ मागण्या करीत असतात; परंतु त्या मागण्या आपण सर्वांचे एकमत झाल्यावर करतो काय; तसेच त्यास आपण कितपत तयार झालो आहोत, याचा कोणी विचार करतो काय? म्युनिसिपालिटीस दिलेले अधिकार आपल्यापैकी किती लोक नीतीने, निःपक्षपाताने व सत्यास धरून वापरतात? आपले हितास आपण जसे जपतो तद्वतच दुसऱ्याच्या हिताकरिता व सुखाकरिता झटले पाहिजे.

\* वे. मू. छेटू महाराज हे एक विद्वान नैयायिक होऊन गेले.

आम्हास कोणती गोष्ट पसंत नसली तर ती दुसऱ्यासही नापसंतच असली पाहिजे, ती करण्यास आपण कोणासही भाग पाढू नये. आपल्यामध्ये जातीच्याद्वारे आपण लोकास किती त्रास देतो बरे? एखादा मनुष्य परदेशात गेला असता त्यास आपण बहिष्कार घालतो. त्याचप्रमाणे माझ्या पाहण्यात आहे की, एखादा सरकारी हुक्म नोकर लोकांनी बजाविला असता त्याबद्दल लोक त्यावर वक्रदृष्टी ठेवून त्यास त्रास देतात व जातीबाहेरही टाकतात.\* असे करणे समाजास शोभत नाही. एवढेच नाही, तर अशी स्थिती असेल तेथे सुधारणा कधीही व्हावयाची नाही. भेद हा ज्या समाजाचा पाया त्या समाजाचे कल्याण होणे दुरापास्त आहे. सबब असे न करता समाजाने प्रगल्भ मन करून, लोकांस आचाराविचारांच्या नवीन दिशा पत्करू दिल्या पाहिजेत.

माझ्या अल्प मते, अशा सुधारणा अमलात आणण्याचा योग्य मार्ग असा आहे की, ज्या लोकांना एखादी सुधारणा योग्य आहे असे वाटते, त्यांना ती सुधारणा अमलात आणण्याची मुभा राजाकडून असावी. मात्र या सुधारणेत अनीतीचा (immoral) कोणताही भाग असू नये. समाजाच्या इतर लोकांकडून त्या लोकांस कोणत्याही प्रकारचा प्रतिबंध होऊ नये. याप्रमाणे राजाकडून अनुमती आणि लोकांकडून सहिष्णुता (tolerance) असली, म्हणजे सुधारणा अमलात येण्यास हरकत पडत नाही. अमुक सुधारणा इष्ट आहे, अशी लोकांची समजूत झाली पाहिजे व तशी समजूत होण्याचे मुख्य साधन शिक्षण हेच आहे. शिक्षणाचा जसजसा प्रसार होईल, तसतशी अमुक सुधारणा इष्ट आहे, हे समजू लागेल. या विषयासंबंधाने मी आपले विचार तुमच्यापुढे मांडले आहेत. त्यांचा तुम्ही शांतपणे विचार करा, एवढेच माझे सांगणे आहे.



---

\*: हे उद्गार वेदोक्त प्रकरणाबद्दल आहेत.

## ५६.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १५ नोव्हेंबर १९०९

प्रसंग : व्हाइसरॉय लॉर्ड मिंटो व लेडी मिंटो यांना श्रीमतांनी दिलेली मेजवानी

३०८

उभयता नामदारसाहेब व इतर सभ्य स्त्रीपुरुष हो,  
बादशहांच्या आरोग्यपानाची सूचना मी मोठ्या आनंदाने मांडीत आहे.

जगातील सर्वांत मोठ्या अशा साप्राज्ञाच्या सिंहासनावर सुमारे नऊ वर्षांपूर्वी बादशहा बसले. या नऊ वर्षांच्या अवधीत राष्ट्रराष्ट्रांत सलोखा राहावा व मैत्री नांदावी म्हणून बादशहांनी जे सतत व स्वार्थत्वागपूर्वक परिश्रम केले, त्या परिश्रमांना आता भरघोस फळे आली आहेत आणि त्या फळांच्या माधुर्याची पारख करून त्याची चव आज सर्व सुसंस्कृत जग अनुभवीत आहे.

सुमारे तीस वर्षांपूर्वी युवराज म्हणून बादशहांनी जेव्हा या देशाला भेट दिली तेव्हा हिंदी जनतेने स्वामिनिष्ठेने व अंतःकरणपूर्वक त्यांचे स्वागत केले होते आणि त्या मंगलप्रसंगी माझ्या राज्यात- या नगरीत -त्यांचे स्वागत करण्याचा मानाचा हक्क मलाही प्राप्त झाला होता.

बादशहांच्या विचारसृष्टीत आपले म्हणून एक कायमचे स्थळ आहे, इतरांच्या समवेत आपलाही विचार बादशहा नेहमी करीत असतात, असे कळल्यामुळे बादशहांच्या हिंदी रयतेला हर्ष होत आहे. बादशहा दीर्घायुषी होवोत आणि त्यांच्या प्रतापवंत मातोश्रीप्रमाणे त्यांचीही कारकीर्द उज्ज्यल होवो. हिंदुस्थानचे बादशहा सातवे एडवर्ड राजे यांचे आरोग्यपान करण्याची मी आता तुम्हाला विनंती करतो.

● ● ●

## ५६.

स्थळ : लक्ष्मीविलास राजवाडा, बडोदा

काळ : ता. १५ नोव्हेंबर, १९०९

प्रसंग : व्हाइसरॉय लॉड मिंठो व लेडी मिंठो यांस दिलेली मेजवानी

३०७२

सभ्य स्त्रीपुरुषहो,

आजचे आपले सन्मान्य पाहुणे नामदार व्हाइसरॉयसाहेब यांचे आरोग्यपान आपण करावे असे सुचविण्यास मी आता उभा आहे. लॉड डफरीन व लॉड एलिजिन हे पूर्वीचे दोन व्हाइसरॉय माझ्या कारकिर्दीत बडोद्याला भेट देऊन गेले आहेत. त्या प्रसंगी मला वाटला तसाच आनंद आज बादशहाच्या थोर प्रतिनिधीचे मनःपूर्वक स्वागत करताना पुनश्च वाटत आहे.

मागचे व्हाइसरॉय येऊन गेल्याला आज बरीच वर्षे लोटली आहेत. दरम्यानच्या काळात बन्याच घडामोडी झाल्या. परंतु बडोदा राज्य व ब्रिटिश सरकार यांचे सलोख्याचे संबंध कायम राहिले आणि ब्रिटिश राजघाराण्यावर असलेली गायकवाड घराण्याची दृढ व अविकारी निष्ठा अचल राहिली आहे. खरे पाहता, या कालगतीने उभयतांचे स्नेहसंबंध अधिक दृढच केलेले आहेत. एकाच विशाल साम्राज्याचे आम्ही घटक आहो; सर्वत्र शांतता असावी व प्रजेने सुखसमाधानाने नांदावे या अभिन्न हेतूने आम्ही प्रेरित झालो आहो; लोकांच्या प्रगतीची, भरभराटीची व सुखाची वाढ व्हावी हीच एक इच्छा आमच्या अंतःकरणांत सारखीच स्फुरत आहे.

नामदार साहेब, मला नेहमी वाटत असते की, लोकांची जर कोणत्याही बाबतीत खरी प्रगती करावयाची असेल तर त्यांच्या भौतिक सुखसोयी वाढविण्याबोरोबरच सामाजिक व नैतिकदृष्ट्याही त्यांची सुधारणा करणे अवश्य आहे. या बाबतीत सर्वस्वी तटस्थपणा पत्करणे हे, मला वाटते, सरकारचे खरे कर्तव्यच नव्हे; तर आधुनिक काळाच्या व विचारांच्या प्रवाहाच्या बरोबर राहण्यासाठी लोक जे प्रयत्न करीत आहेत, त्या प्रयत्नात त्यांना मदत करून त्यांचे पाऊल पुढेच पडत राहील असे करणे, हेच माझ्या मते सर्व राज्यकर्त्यांचे खरे काम आहे. अद्यापही लोक भयंकर अज्ञानात बुडालेले असून स्व-उन्नती साधण्याच्या कामी त्यांना दुसऱ्यांच्या पाठिंब्याची, प्रोत्साहनाची आणि मदतीची गरज आहे, हे केव्हाही उघड आहे. आमच्या पौर्वात्य देशामध्ये तर प्रजेची सामाजिक व नैतिक प्रगती साधण्याच्या कामी काळजीपूर्वक मदत करणे हे राजाचे एक कर्तव्यच समजले

जाते. मी स्वतः सामाजिक दोष व धार्मिक अन्याय दूर करण्याकरिता कायदे करून टाकले म्हणून कधी कधी मला दोष देण्यात येतो. परंतु परिणामांवरून एखाद्या कामाचे यशापयश पारख्याने जितपत शक्य आहे तितपत पारखून पाहता, माझे धोरण काही अंशी यशस्वीच झाले आहे असे दिसते.

या व अंतर्गत कारभाराच्या इतर सर्व गोष्टी करून दाखविण्याच्या कामी प्रत्येक हिंदी संस्थानाला जितके जास्त स्वातंत्र्य मिळेल तितके ते संस्थान स्वतःच्या प्रजेचे कल्याण करण्यास व पर्यायाने सर्व देशाच्या प्रगतीचा गाडा पुढे ढकलण्यास अधिक कार्यक्षम बनते, अंतर्गत कारभाराचे आमचे स्वातंत्र्य अंशताही जर कमी केले तर आमची जबाबदारीची जाणीव कमी होते व सुधारणा करून दाखविण्याची आमची शक्ती क्षीण होत जाते.

राजनिष्ठा हा प्रजेचा एक अग्रगण्य सद्गुण आहे असे पौर्वात्य देशांत नेहमीच समजतात. परंतु राजनिष्ठा केवळ भावनामय असेल, तर तिचा उपयोग काय? राजनिष्ठा प्रत्यक्ष व वास्तविक हवी, खरी जिहाळ्याची हवी आणि सक्रियही हवी. असली राजनिष्ठा उत्पन्न व्हावयास राजा व प्रजा यांचे हितसंबंध सारखेच अगदी एकरूप असले पाहिजेत, प्रजेला राज्यकारभारातला योग्य तो हिस्सा मिळाला पाहिजे व राजसत्ता आपलीच आहे असे तिला वाटले पाहिजे. याच कारणाकरिता मी नूतन सुधारणांचे आनंदाने स्वागत करतो. या सुधारणांचे आवाहन आपनामदारांनी केले व ब्रिटिश सरकारने त्यांची प्राणप्रतिष्ठाही केली आहे. या सुधारणांमुळे हिंदी लोकांना अधिक विस्तृत कार्यक्षेत्र लाभेल व नागरिकत्वाची कर्तव्ये पार पाडण्याच्या कामी त्यांना आपली जबाबदारी जास्त प्रमाणात कळू लागेल. खच्या मुत्सदीपणाला शोभतील अशाच या सुधारणा आहेत; आणि ब्रिटिश सरकारच्या सुसंस्कृत सत्तेखाली या देशाची जी प्रगती व उन्नती होत आहे त्यात या सुधारणांमुळे एक पाऊल पुढेच पडलेले आहे, हे भावी पिढ्यांना खात्रीने पटेल.

माझ्या मर्यादित अधिकार-क्षेत्रांतही याच उदार राजनीतीचा अवलंब मी केला आहे आणि राज्यकारभारात लोकांचे सहकार्य मिळविण्याचे व त्यांच्यामध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्याचे धोरण मी ठेविले आहे. नुकतेच अवर्षणाचे व दुष्काळाचे कष्ट आम्ही काही वर्षे काढले आहेत; परंतु यंदाचा पाऊस चांगला झाला आहे आणि मला वाटते भावी सुबत्तेचे ते पहिले सुचिह्न आहे. उद्योगधंद्याला उत्तेजन देण्यासाठी, व्यापारावरची नियंत्रणे दूर करण्यासाठी, शेतकऱ्यांना मदत करण्यासाठी, आणि खेड्यांना व शहरांना या ना त्या स्वरूपाचे स्वराज्याचे हक्क देण्यासाठी मी उपाययोजना करून ठेविली आहे. माझ्या राज्यांत सर्वत्र संपूर्ण शांतता नांदत आहे आणि माझी प्रजा शांतताप्रिय, समाधानी व आपापल्या नित्याच्या निरुपद्रवी व्यवसायात मग्न आहे, हे पाहून मला आनंद वाटतो. माझ्या प्रजेची आबादी, शिक्षण व स्वावलंबन ही धिमेपणाने उत्तरोत्तर वाढत जावीत हेच माझ्या राज्यकारभाराचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

काही झाले तरी शिक्षण हेच राष्ट्राची प्रगती करणारे अत्यंत परिणामी असे साधन आहे. लोकांशी माझा निकट संबंध आज बच्याच वर्षांपासूनचा आहे आणि त्या अनुभवाच्या जोरावर मी म्हणू शकतो की, हिंदी लोकांना देण्यात येणारे शिक्षक नेमके ज्या प्रकारचे हवे त्या प्रकारचे नाही. सध्याच्या शिक्षणाचा परिणाम नुसता वरकरणी किंवा उथळ आहे. समाजाच्या शरीरात ते

जितके भिनावयाला पाहिजे तितके भिनलेले नाही. खेरे शिक्षण म्हणजे फक्त ज्ञानसंपादन करणे नव्हे, तर विचारशक्ती वाढविणे व शीलसंवर्धन करणे हेच खेरे शिक्षण होय. वैयक्तिक व नागरिक कर्तव्याची कोणती जबाबदारी आपल्या शिरावर आहे ती ओळखण्याची पात्रता मनुष्यात शिक्षणाने आणून दिली पाहिजे. शिक्षण हे एकाच विशिष्ट वर्गापुरते असता कामा नये, तर बहुजनसमाजार्पर्यंत ते जाऊन पोचले पाहिजे. शिक्षणाचे हे सर्व हेतू सुकर होण्याचा माझ्या मते उत्तम मार्ग म्हणजे प्राथमिक व दुय्यम शिक्षणाची एक निर्दोष पद्धती अमलात आणावी आणि 'बाळपणी बाळांची कोमल तरुतुल्य बुद्धी वाकेल' अशी असते, तिला इष्ट वळण लावून ठाकावे.

सध्या ज्या अर्थी राज्यकारभार चालविण्याच्या कामी जास्त लोकांचे सहकार्य मिळवावे व मतदानाचा हक्कही जास्त लोकांना द्यावा असे ठरले आहे, त्या अर्थी तर शिक्षणाचा आणखी जास्त प्रसार होणे विशेषच अगत्याचे झाले आहे. शिक्षणप्रसार करताना काय काय अडचणी येतात त्या मी पूर्णपणे जाणून आहे. 'पी हळद अन् हो गोरी' अशा उतावळ्या वृत्तीच्या लोकांना या अडचणी दिसायच्याही नाहीत. पिढ्यान्पिढ्या धिमेपणे व निःस्वार्थपणे काम करून ज्या गोटी वस्तुतः प्राप्त होत असतात त्या गोटी झटपट कशा मिळवून टाकायच्या एवढेच त्यांना दिसते. माझ्या प्रजेने हे जाणून असावे की, जी मूलतः प्रजेमधूनच बाहेर येते ती खरी सुधारणा होय. बाहेरून आणून प्रजेमध्ये सोडून दिलेली सुधारणा ही काही खरी सुधारणा नव्हे. शिवाय आपला आयुष्यक्रम व्यवस्थितपणे घालविण्याची काळजी घेण्यास आणि उत्तम नागरिक बनण्यासाठी सचोटी, सरळपणा सार्वजनिक कार्याची आवड आणि राजनिष्ठा हे गुण अवश्य असतात, असे ओळखण्यास माझ्या प्रजेने शिकले पाहिजे. तसेच लोकहितापुढे ज्याला स्वहिताची मुळीच मातब्बरी वाटत नाही तोच राजकीय हक्क व अधिकार मागण्यास पात्र आहे, हेदेखील लोकांनी लक्षात ठेवावे. खच्या सुशिक्षिताला वाटत असते की, जे वैयक्तिक स्वातंत्र्य आपल्याला उपभोगायला मिळत आहे ते चालू संस्कृतीच्या अनुग्रहावेच अमूल्य फळ आहे; आणि प्रजाजन म्हणून जी कर्तव्ये करावयाची तीच कर्तव्ये व्यक्ती म्हणून जगायचे म्हटले तरीही आवश्यकच आहेत. परंतु जे स्वातंत्र्याला स्वचंदंदी मोकाटपणा समजातात व चालू सत्ता उलथून टाकू पाहतात त्यांना सक्त उपाय योजून दडपून टाकले पाहिजे व सार्वजनिक शांतता व प्रगती यांच्यावरचे गंडांतर टाळले पाहिजे.

नामदार साहेब, शिक्षणाची व स्वावलंबनाची माझी ध्येये ही अशी आहेत. सुधारणा घडवून आणण्याच्या व प्रजेला उत्तम नागरिक बनविण्याच्या माझ्या सर्व प्रयत्नांना आपण पाठिंबा द्याल असा मला पूर्ण विश्वास आहे. राज्यकारभाराच्या बाबतीत हिंदी सरकारकडून मला जे उत्साहपूर्वक साह्य करण्यात येते त्याबद्दल मी आपला अंतःकरणपूर्वक आभारी आहे. तितक्याच अंतःकरणपूर्वक मी आपल्याला आश्वासन देतो की, हिंदी सरकारला माझ्या सहकार्याची अपेक्षा लागेल तेव्हा शक्य तितके सहकार्य करण्यास मी तयार आहे.

लेडी मिंटो यांनी आमच्या राजधानीस भेट दिल्यामुळे मला व महाराणी साहेबांना आनंद झाला आहे आणि तो व्यक्त करण्याचे काम आम्हा दोघांच्यातर्फे मीच करतो व पुन्हा एकदा आपणा उभयतांचे अंतःकरणपूर्वक स्वागत करतो. हे स्वागत करताना देवाचे उपकार मानण्याची

भावनाही माझ्या मनात ओतप्रोत भरलेली आहे. कारण नामदारांवर नामर्दपणे करण्यात आलेल्या अत्याचाराच्या प्रयत्नाची व त्या संकटांतून ईश्वराने आपणास बचावून नेत्याची बातमी आम्हास नुकतीच समजली आहे.

नामदार साहेब, फक्त माझे स्वतःचे किंवा माझ्या प्रजेचे नव्हे तर अखिल हिंदी जनतेचे मत मी बोलून दाखवित आहे की, बादशहाचे प्रतिनिधी असून शिवाय हिंदुस्थानचे खरे मित्र व खरे हितकर्ते असणाऱ्या आपनामदारांवर असा अत्याचार कुणी प्रत्यक्ष करणे तर दूरच राहो; पण तो करण्याची नुसती कल्पनाही कुणाच्या मनात येणे, ही गोष्ट आम्हाला अत्यंत तिरस्काराह वाटत आहे आणि तो तिरस्कार शब्दांनी जितका व्यक्त करता येईल तितका तो आम्ही करीत आहो.

सध्य स्त्रीपुरुष हो, आजच्या आपल्या उभयता सन्मान्य पाहुण्यांचे आयुरारोग्य चिंतण्याच्या कामी तुम्ही या पाहुण्यांविषयी उच्च आदरभाव बाळगून आणि बादशहाविषयी गाढ राजनिष्ठा बाळगून माझे जोडीदार व्हा.

(उत्तरादाखल लॉर्ड मिंटो म्हणाले : )

श्रीमंत महाराजसाहेब व सध्य स्त्रीपुरुष हो,

आताच आपण मला आठवण दिली की, लॉर्ड डफरीन व लॉर्ड एल्जिन यांच्या नंतर कोणतेही व्हाइसरॉय येथे आलेले नाहीत. या दोघांच्या नंतर, बादशहांचा प्रतिनिधी या नात्याने, आपल्या प्रेमळ आतिथ्याचा पुनश्च स्वीकार करण्याचे काम मजकडे आले याचा मला आनंद होत आहे. इकडे येण्याचा सप्रेम आग्रह आपण मला वारंवार केला; परंतु इतर कामांच्या निकटीपुढे माझा नाइलाज झाला. आजवर अपुरी राहिलेली माझी इच्छा अखेर पूर्ण झाली म्हणून मला समाधान वाटत आहे.

आपल्या राज्याचे ब्रिटिश सरकारशी असलेल्या दोस्तीच्या व राजनिष्ठेच्या संबंधांची ग्वाही आपण मला ज्या वक्तृत्वपूर्ण शब्दांनी दिली ती मी मोठ्या समरसतेने ऐकली. हिंदी साम्राज्याची भरभराट व स्वास्थ्य ही, त्या साम्राज्यांच्या निरनिराळ्या घटकांना हितैक्याची जी जाणीव आहे, तिच्यावर आणि उभयसामान्य कल्याणकरता परस्परांनी करावयाच्या सहकार्यावर कशी अवलंबून आहेत हे श्रीमंतांना पूर्णपणे पटले असल्याचे मला माहीत आहे. हिंदुस्थानसरकार व ब्रिटिशसरकार ज्यांचा इतका वेळ विचार करीत होते व ज्या आजच जाहीर झाल्या आहेत, त्या सुधारणांचे स्वागत श्रीमंतांनी केलेच आहे. त्या स्वागतवचनाची सत्यता भविष्यकाळी संपूर्णपणे प्रत्ययास येईल असा मला भरवसा आहे. हिंदी जनता व तिचे राज्यकर्ते यांच्यामधील दृढ सद्भाव दृढतर होण्यास या सुधारणा साहारूपच होतील अशी मला उत्कट आशा वाटत आहे.

हिंदी राज्यतंत्रात आपण बरीच प्रगती केलेली आहे. त्या प्रगतीची फळे चाखण्यास आपण भारी उतावीळ होता कामा नये. या नव्या सुधारणा जन्मतःच सर्वांगपरिपूर्ण असणे शक्य नाही. त्यांचा प्रत्यक्ष अंमल होऊ लागला म्हणजे त्या अनुभवापासून बन्याच नव्या गोष्टी शिकाव्या लागतील. इतकेच काय पण हिंदुस्थानची राजकीय प्रगती-ऊर्फ हिंदी जनतेने वाढत्या प्रमाणात राजकीय व्यवहारात भाग घेणे, हे कार्य अत्यंत सावकाशीनेच होऊ शकणारे आहे ही गोष्टही आपण लक्षात ठेविली पाहिजे. या राजकीय प्रगतीचे यशापयश ज्या प्रकारच्या शिक्षणाची सोय

आपण जनतेला करून देऊ त्यावर अवलंबून राहील आणि चारित्र्याचा मूळ पाया असलेल्या नैतिक व धार्मिक शिक्षणाची उपेक्षा हिंदी शिक्षणपद्धतीत आजवर झालेली आहे हे मत मलाही मान्यच आहे. शिक्षणाची तो पायाच अशा रीतीने नाहीसा झाल्याने आजपर्यंत अनेक अनर्थ झाले आहेत आणि पुढेही ते होण्याची चांगलीच भीती आहे. हे भावी अनर्थ टाळण्याची तजवीज करणे आपले कर्तव्य आहे. स्वतःच्या राज्यातील शैक्षणिक व सामाजिक प्रश्नांचा अभ्यास श्रीमंतांनी फार परिश्रमपूर्वक केलेला आहे हे मला चांगल्या प्रकारे माहीत आहे. राज्यकारभार अधिक चांगला चालावा म्हणून इतर क्षेत्रातही श्रीमंतांनी पुष्कळ कार्य करून दाखविले आहे. धारासभेची स्थापना आणि न्याय व बजावणी यांच्या विभागणीचा निर्भय प्रयत्न या इथल्या दोन गोष्टींमुळे हिंदुस्थानसरकारला श्रीमंतांविषयी विशेष अगत्य वाटू लागले आहे याची मी आपणास खात्री देतो. तसेच, सर्व प्रकारच्या अंतर्गत जकाती बडोदेसरकारने रद्द करण्याचे जे कार्य केले आहे त्यात परिणामी त्याला सर्व दृष्टीनी यशप्राप्ती होवो अशी माझी इच्छा आहेच.

गेल्या शनिवारी अमदाबादेस घडलेल्या दुर्दैवी घटनेचा उल्लेख श्रीमंतांनी केला आणि लेडी मिंटो व मी यांच्यावरील प्राणांतिक संकट टळल्यामुळे सर्वांना हर्ष होऊन बडोद्यातील आमचा स्वागतसत्कार विशेष जिवाळ्याचा झाला असे त्यांनी मित्रांची सहानुभूती लाभणे ही गोष्ट केवळाही आनंदकारकच आहे. म्हणून श्रीमंतांनी लेडी मिंटो व मी यांच्याबद्दल जे प्रेमळ उद्गार काढले त्याबद्दल मी श्रीमंताचे मनःपूर्वक आभार मानतो. असल्या नीच अत्याचारासंबंधी मी आपले मत वेळोवेळी बोलून दाखविलेच आहे. त्याचा पुनरुच्चार आज नको. परंतु असल्या अराजक अत्याचारांना अखिल जनतेच्या नावाला काळिमा लावू घावा हे म्हणणे मी केवळाही कबूल करणार नाही. हे अत्याचार ज्या अराजकांच्या हातून घडतात त्यांच्याबद्दल बहुजनसमाजाला मुळीच सहानुभूती वाटत नसते हे खेरे; तथापि असल्या कृत्यामुळे हिंदी जनतेला लांछन हे लागतेच. म्हणून स्वतःमध्ये पसरविलेली ही विषारी बीजे अजिबात काढून टाकण्याच्या कामी हिंदी जनता सरकारला साहाय्य करील असा मला भरवसा आहे.

ब्रिटिश सरकारशी शंभराहून अधिक वर्षे मित्रत्वाचे नाते कायम असलेल्या या महत्त्वसंपन्न राज्याच्या राजधानीत येऊन श्रीमंतांशी असलेला परिचय पुन्हा ताजा करून घेता आला याचा आणि राज्यकारभारातल्या श्रीमंतांच्या उत्साहशक्तीचा व योग्यतेचा ऐन पुरावा मला इथे प्रत्यक्ष पाहता आला याचा आनंद वाटत आहे. श्रीमंत महाराजसाहेब, आपण केलेल्या थाटदार सत्काराच्याच नव्हे, तर आपण व श्रीमंत महाराणी साहेब यांनी केलेल्या स्वागतातील प्रेमळपणाच्याही अनेक आठवणी इथून जाताना लेडी मिंटो व मी बरोबर घेऊन जाऊ.



## ५७.

स्थळ : बडोदा

काळ : ता. ३० नोव्हेंबर, १९०९

प्रसंग : बडोद्याचे दिवाण रमेशचंद्र दत्त यांच्या निधनानिमित्त भरलेली  
शोकप्रदर्शक सभा

४०७

सद्गृहस्थ हो,

या राज्याचे दिवाण कै. रमेशचंद्र दत्त यांच्या नावे स्नेहांजली अर्पण करण्यासाठी व त्यांच्या शोकग्रस्त कुटुंबीयांबद्दल आपल्याला वाटणारी सहानुभूती व्यक्त करण्यासाठी आपण आज येथे जमलो आहो.

इतकी साक्षेपी व इतकी प्रतापवंत कामगिरी आपल्यामागे ठेवून जाणारा, या दिवंगत हिंदपुत्रासारखा पुरुष समाजांत फार क्वचितच आढळून येतो. ‘ऑलिव्हर क्रॉमवेल’ नामक लेखात कालाईल म्हणतो की, “स्वतःमध्ये जी स्वभावसिद्ध शक्ती किंवा गुण असतील त्या गुणशक्तीनुसार स्वतःची उत्ती व विकास करून घेण्याची आणि त्या अंतर्निष्ठ शक्तीचा आविष्कार शब्दांच्या व कृतींच्या रूपाने करण्याची दुर्दम्य प्रवृत्ती प्रत्येक माणसाच्या ठिकाणी असतेच. ही प्रवृत्ती असणे हे रास्त, उचित व अपरिहार्य आहे इतकेच नव्हे तर ती प्रवृत्ती बाळगणे हे मनुष्यमात्राचे एक कर्तव्य आहे आणि सर्व मानवी कर्तव्याचे सार या एका कर्तव्यातच साठविलेले आहे.” मानवी कर्तव्याच्या या व्याख्येबरहुकूम रमेशचंद्र नेहमी वागत आले असे त्यांची ६१ वर्षांच्या आयुष्यातील कामगिरी लक्षात घेता आपल्याला बिनदिकित म्हणता येईल. शब्दांच्या द्वारा, कृतींच्या द्वारा स्वतःच्या अंतर्निष्ठ नैसर्गिक गुणांचा व शक्तींचा आविष्कार कुणी केला असेल, स्वतःची बुद्धी व ‘पुरुषस्य भाग्यं’ यांचा पूर्ण उपयोग कुणी करून घेतला असेल तर तो याच पुरुषाने.

इंग्रजी विद्येची मूलतत्त्वे इथे हस्तगत केल्यानंतर विद्यार्थीदशेतल्या रमेशचंद्रांनी आपल्या दोन स्नेह्यांसमवेत अनोलखी असा दीर्घ समुद्रप्रवास केला व ऐकीव माहिती पलीकडे ज्याची मुळीच माहिती नाही अशा देशात रमेशचंद्रांनी जे पाऊल टाकले ते त्या देशाच्या विद्यार्थींशी अनिर्बंध स्पर्धा खेळून नाव मिळविण्यासाठीच टाकले. शाळेत मिळविलेल्या ज्ञानाला उजाळा द्यावा, चलनी किंमत आणून द्यावी, म्हणून रमेशचंद्रांनी जगाच्या नित्याच्या व्यवहाराशी घसरट ठेवून डोळसपणाने

देशपर्यटन केले. त्याद्वारा त्यांनी स्वतःच्या अंगच्या नैसर्गिक गुणशक्तीची चुणूक खात्रीने दाखविली. पुढे रमेशचंद्रांनी राज्यकारभार चालविण्याचे जे काम केले त्यातही त्यांनी त्या व्यवसायाला योग्य असा उच्च कर्तव्याचा आदर्श आपल्यापुढे ठेवला व त्या उच्च कर्तव्याची विस्मृती क्षणभरही त्यांनी स्वतःला पटू दिली नाही. कारभान्याच्या पदावर असताना दुष्काळ व रोगांच्या साथी यांच्यासारख्या भीषण आपत्तीना त्यांनी धैर्याने टक्कर दिली, लोकांचे होणारे हाल त्यांनी कमी केले, प्रजेत गोंधळ किंवा अव्यवस्था माजू न देता सर्व कारभार सुरक्षित चालविला, विपत्काळी अचल धैर्य राखून त्यांनी मनाची शांती ढळू दिली नाही व स्वावलंबनाची कास सोडली नाही, स्वतःबरोबर काम करणाऱ्या अधिकारी वगैरे लोकांशी ते एकनिष्ठेने वागले आणि आपल्या देशबांधवांच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय प्रगतीची चिंता त्यांनी अहर्निश वाहिली.

वाढूमयसेवक या नात्याने जुन्या अभिजात वाढूमयाचा कसून अभ्यास करण्याच्या कामी आणि भाषांतरांच्या द्वारा त्यातील ज्ञान सामान्य लोकांनाही सुलभ करून ठेवण्याच्या कामी रमेशचंद्रांनी लोककल्याणाचा हेतू उराशी बाळगून अविश्रांत परिश्रम केले. सारांश, विद्यार्थी, राज्याचे कारभारी, कवी, शब्दशिल्पज्ञ व मुत्सदी या सर्व विविध स्वरूपात रमेशचंद्रांनी जी मेहनत घेतली व जे रणसंग्राम केले ते पाहिले म्हणजे “या माणसाच्या अंगी खरोखर काही अतिमानुष बळ असले पाहिजे”, असे वाटू लागते. असले बळ खर्चून त्यांनी ज्या समाजाचे कल्याण साधण्याचा प्रयत्न केला तो समाज कोणत्याही विशिष्ट पंथांच्या, जातींच्या किंवा रंगांच्या माणसांचा समाज नव्हता, तर एकंदर मनुष्यजातीचा बनलेला असा विश्वसमाज होता.

समाजाच्या आयुष्यावर अत्यंत परिणामकारक व अत्यंत महत्वाच्या असा ठाम श्रीयुत दत्तासारखा पुरुष उमटवित असतो. त्या पुरुषाचे चारित्र्य व कर्तव्यबुद्धी हे गुण पाहून आपल्या अंगीही असे उच्च गुण असावे अशी इतरांना प्रेरणा होते व त्यामुळे तो पुरुष ज्याचा एक घटक असतो त्या साच्या समाजाची नीती सुधारते-उच्च प्रतीची बनत जाते. अशा थोर व्यक्तींशी ज्यांचा संबंध येतो त्यांना या पुरुषांचा कमालीचा निःस्वार्थीपणा व प्रकृतीचीही पर्वा न ठेवणारी त्यांची दांडी कार्यमग्नता पाहून आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहत नाही. आपल्या विरुद्ध बाजूची मते ऐकण्याची त्यांची तयारी, धर्मवेड व दुफळी याविषयी त्यांना वाटणारा तिरस्कार, लोककार्य करताना सर्वांशी ऐक्यभावना राखावी म्हणून त्यांनी सतत केलेल्या विनवण्या, विश्वकुटुंबी माणसाला हवी अशी त्यांची सहानुभूती, आपले विचार बोलून दाखविण्याच्या वेळचा त्यांचा बाणा, टीकेचा भडिमार चालू असता त्यांनी दाखविलेली सहनशीलता हा सर्व गुणधर्म समाजाची उन्नती करतो, उच्चतर आदर्श त्याच्यापुढे मांडतो व त्याची दृष्टी विशाल करतो.

अशा पुरुषाच्या चरित्राकडे अधिक जवळून, अधिक वैयक्तिकदृष्ट्या, पाहिले तर विद्यावासंगामुळे केवळे मोठे कार्य होऊ शकते हे प्रत्येक तरुणाला शिकता येण्यासारखे आहे. सतत व्यासंगामुळे प्राप्त होणाऱ्या निश्चित ज्ञानापासून जे सामर्थ्य माणसाच्या अंगी येते ते सामर्थ्य देशसेवेसाठी खर्चण्याची आवश्यकता विशेषत: हिंदी समाजात तर पुष्कळच आहे. ज्ञानसूर्याचा उदय झाला तर आपल्या समाजातले कितीतरी घुबडासारखे असलेले विचार तात्काळ नाहीसे होतील. उदाहणार्थ, अस्पृष्टांना कायमचे हीन लेखण्यासाठी होणारी वकिली नष्ट होईल व नुसत्या

जन्माच्या जोरावर श्रेष्ठपणा मिरविणाच्या काही उच्चवर्णीय मिरासदार लोकांचा दुरभिमानही नष्ट होईल. या दोन विचित्र गोष्टी आपल्या समाजात आज सर्वत्र बोकाळल्या आहेत व त्यांनी उत्पन्न केलेली परिस्थिती ऊर्फ समाजरचना चालू काळाशी इतकी विसंगत आहे की, तिचा नाश होऊन तिच्या जागी दुसरी समयोचित समाजरचना येणे अपरिहार्य आहे. सारांश, श्रीयुत दत्तांसारख्या पुरुषाच्या चरित्रावरून जो बोध घ्यावयाचा त्यातला मूल्यवान गाभा हाच की, महत्त्वाकांक्षी लोकांना सदाचरणाचा मार्ग चोखाळण्याची जबरदस्त प्रेरणा याच चरित्रापासून होते.

परंतु सद्गुणी आणि प्रतिभाशाली व्यक्तींच्या बाबतीत समाजाचेही काही कर्तव्य म्हणून असतेच. प्राथमिक व उच्च अशा दोन्ही प्रकारच्या निर्देश शिक्षणपद्धतींच्या सवलतींचा फायदा ज्यांना ज्यांना म्हणून घेता येणे शक्य आहे त्यांना तो घेता आला पाहिजे. ज्ञानसोपान बांधावयाचा तो अशा रीतीने बांधला पाहिजे की, इंग्लंडातल्या हॅम्पडन्सुद्धा ताढूश अप्रसिद्ध कुळातून वर चढत-चढत थेट राज्याच्या मंत्रिमंडळात अधिकाराऱ्ह झालेले दिसले पाहिजेत. आपल्या देशाची प्रगती साधण्याच्या कामी ज्याचा प्रामुख्याने उपयोग करून घेता येईल अशा प्रकारचे ज्ञान व संस्कृती आपल्या भावी कर्वींना, शास्त्रज्ञांना, इतिहासकारांना किंवा कादंबरीकारांना त्या सोपानपरंपरेने प्राप्त करून दिली पाहिजे.

म्हणून श्रीयुत दत्तांच्या चरित्रापासून समाजाने मुख्यतः शिकावयाच्या ज्या अनेक गोष्टी आहेत त्यापैकी माझ्या मते महत्त्वाची गोष्ट ही की, स्त्रीपुरुषभेदसुद्धा न करता एकजात सर्व हिंदीमात्रांना शिक्षण मिळू देण्याची आज निकट आहे. कारण ज्या मागाने जाऊन एकजण यशस्वी झाला त्याच मागाने इतरांनी जाण्यास काहीच हरकत नाही. वैयक्तिकदृष्ट्या हिंदी समाजाच्या प्रत्येक घटकाने दत्तांच्या चरित्रापासून शिकावयाच्या गोष्टी आहेत त्या अशा - त्यांचा सर्वांगीण सुधारणा करण्याचा सतत प्रयत्न; आत्मसंयमन, स्वकीय ज्ञान व मनोजय यांपासून त्यांना झालेले फायदे; रंजले-गांजलेल्या लोकांचा पक्ष घेऊन त्या पक्षाशी दृढनिष्ठेने वागणे आणि बावनकशी व जाज्वल्य असा देशाभिमान बाळगणे. वेळेच्या अभावी मला मोडक्या तोडक्या चार शब्दांपेक्षा अधिक काहीच बोलता येत नाही. आपल्या ओळखीचा व प्रेमातला हा थोर पुरुष देशोन्नतीच्या उभयसामान्य कार्यर्थ आपल्या बरोबरीने थोड्याच दिवसांपूर्वी झटत होता ही गोष्ट आठवली म्हणजे बोलायसारखे पुष्कळ असूनही सर्वच प्रत्यक्ष बोलून दाखविणे अशक्य होते. तथापि श्रीयुत दत्त यांच्याविषयी व्यक्तिशः माझे स्वतःचे जे मत बनते ते शक्य तितक्या थोड्या शब्दात तुमच्या परवानगीने सांगतो.

श्रीयुत दत्तांच्या अंगी जे सहज लक्षात येणारे स्वभावविशेष होते त्यातील सर्वांत जास्त ठळक स्वभावविशेष हा की, व्यक्तिमात्राविषयी नेहमी उत्तम अभिप्राय बाळगण्याचा त्यांनी जणू निश्चयच केला होता. चांगुलपणा हा प्रत्येकाच्या अंगी असतो असतो अशी त्यांची खात्री झाली होती. कदाचित ह्या चांगुलपणावर राखेचे थर बसून तो प्रसुप्त अवस्थेत असेल; तथापि प्रसंगोचित ममता ही एक यक्षिणीची कांडी आहे व ती त्या चांगुलपणाला जोरदार बनवून बाहेर काढल्याशिवाय राहणार नाही, असे श्रीयुत दत्तांना वाटे. ही दत्तांची मनोभूमिका 'सर्वभूतहिते रतः' अशा

परोपकारी माणसाला शोभेशीच होती. मनुष्यमात्रावर त्यांचे खरेखुरे प्रेम होते. राज्य-संचालकांच्या नात्याने त्यांना सार्वजनिक आयुष्याचा दांडगा अनुभव आला होता आणि राजकीय क्षेत्रातील त्यांचे असामान्य प्रभुत्व तर सर्वमान्यच होते. तरी देखील स्वतःविरुद्ध असलेली टीका ते सहिष्णुतेने ऐकून घेत; दुसऱ्याने केलेल्या कोणत्याही सूचनेचे मर्म पूर्णपणे समजून घेण्याचा ते नेहमी आटोकाट प्रयत्न करीत; आणि जाणून बुजून किंवा निष्काळजीपणामुळे स्वतःचा गैरसमज ते कधीही होऊ देत नसत. त्यांच्या आनंदी वृत्तीमुळे व त्यांच्या स्वभावातील सौजन्यामुळे त्यांच्याबरोबर काम करण्यात नेहमी आनंदच वाटे आणि राज्यकारभाराचा गाडा हाकताना हठकून होणारे कष्टही त्यांच्या संगतीसोबतीत हलके वाटत असत.

त्यांच्या मृत्युमुळे हिंदभूमी एका महान देशभक्ताला व नेत्याला कायमची मुकली आहे आणि प्रत्येक हिंदी व्यक्ती तर आपल्या न्याय हक्कांना व मागण्यांना भरभक्कम पाठिंबा देणाऱ्या पाठिराख्यालाच मुकली आहे. दत्तांच्या मित्रांची हानी झाली म्हणा, ती मुळी शब्दाने सांगण्याचा विषयच नढे; फक्त मुकी सहानुभूती दर्शवावी आणि स्वस्थ बसावे अशीच ही गोष्ट झाली आहे. दत्तांशी ज्यांचा म्हणून संबंध आला त्या सर्वांची राजकीय व सामाजिक मते वाटेल त्या स्वरूपाची असली तरी दत्तांच्या निधनामुळे आपला एक खास व निकटचा स्नेहीसंबंधी गेला असेच त्या सर्वांना वाटत आहे.

दत्तांच्या शोकग्रस्त कुटुंबीयांना या त्यांच्या भयंकर हानीबद्दल अत्यंत अंतःकरणपूर्वक सहानुभूती दर्शविणेच तेवढे आपल्या हाती आहे. दत्तासारखे पुरुष मरणाने मरत नसतात. त्यांना मृत्यूचे बंधन नसते. काळ्या छायांच्या पडद्याआड दडल्यामुळे जो परलोक आपल्याला अज्ञात आहे त्या परलोकाहून सुद्धा अशा पुरुषाच्या प्रभावाची प्रभा इहलोकापर्यंत पोचू शकते. टेनिसन कवीच्या थडग्यावर जे सूत्राच्या योग्यतेचे वाक्य कोरलेले आहे तेच वाक्य दत्तांच्या बाबतीतही आपल्याला यथार्थतेने उच्चारिता येईल. ते वाक्य असे -

‘हे जिवंत कीर्तिरूपा, असाच तू जगत रहा. तुझ्या बाबतीत मृत्यू म्हणजे विनाश नव्हेच; माती व वायू मिसळून बनविलेल्या शरीराच्या मानाने तू खरोखर चिरंजीवी आहेस.’



स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १२ जानेवारी, १९१०

प्रसंग : कै. रमेशचंद्र दत्त यांच्या स्मरणार्थ भरलेली सभा

३०८

सभ्य स्त्रीपुरुष हो,

मी आज येथे आलो तो मिश्र भावनांना वश होऊनच आलो आहे. दत्तांच्या निधनामुळे मला एकीकडे स्वतःच्या दृष्टीने शोक व माझ्यासारख्याच इतरांच्या दुःखाकडे पाहता दिलगिरी वाटत आहे खरी; पण दुसरीकडे दत्तांच्या अनेक सद्गुणांची कदर करण्याइतकी जागृती माझा देश दाखवीत आहे हे पाहून मला सखेद असला तरी आनंदसुद्धा वाटत आहेच. दत्तांच्या मूर्तीमध्ये पुढारीपणाचे गुण निसर्गानेच ओतल्यासारखे दिसत होते. त्यांचा विस्तीर्ण संघ-प्रदेश कोणत्याही जबाबदारीचे ओझे झेलून धरण्यास समर्थ असा होता. त्यांची चेहरेपट्टी मोठ्या देखण्या पुरुषाची नसली, तरी ज्या जीवित- कार्याकरता ते जन्मास आलेले होते, त्या कार्याला अनुरूप होईल अशीच तिची घडण होती. स्वरूप हे पुरुषाचे नुसते बाहेरचे टरफल आहे. आपण आपली दृष्टी वळवायची ती माणसाच्या अंतरंगाकडे वळविली पाहिजे. दत्तांच्या स्वभाव असा उमदा होता की, त्यांचा सहवास घडणे ही गोष्ट खरोखरच सुखकारकच वाटे. त्याची बुद्धिमत्ता साधारण कक्षेच्या पलीकडची होती. जगातल्या थोर-थोर लेखकांत त्यांची गणना होत होती. त्यांच्या निधनाने सर्व जगाचेच नुकसान झालेले आहे.

येथे जमलेल्या तुम्हा सर्व मंडर्णीना दत्तांचे गुण ओळखता व नीट पारखताही येतात, हे पाहून मला आनंद होतो. या प्रकारावरूनच असे दिसते की, माणसाच्या अंगचे सद्गुण दिसण्याइतकेच समाजाचे डोळे उघडे आहेत. ही परिस्थिती इतरांना त्या उच्च व उदात्त गुणांचे अनुकरण करण्यासाठी उत्तेजन देणारी व सत्कार्यासाठी अवश्य ती प्रेरणा देणारी आहे. व्यक्ती व समाज यांचे नाते फार जवळचे आहे. ते दोघे एकमेकांवर अवलंबून आहेत. आपल्या स्वभावातील व्यक्तित्वाचा विकास होण्याची आज आपल्याला फार गरज आहे. व्यक्तिविकासाच्या मागोमागच समाजाचा विकास येत असतो. दत्तांचा सहवास तुम्हाला बरीच वर्षे घडला आहे. त्यांच्या अनेक सद्गुणांची व दिलदार स्वभावाची छाप तुमच्यावर पडल्याशिवाय राहिलीच नसेल अशी माझी

खात्री आहे. म्हणून त्या मुहूर्यांसंबंधी मी जास्त बोलण्याची जरूर नाही. दत्तांची माहिती तुम्हाला यापूर्वीच पुष्कळशी झालेली आहे आणि आज येथे उपस्थित असलेले दत्तांचे मित्र श्रीयुत गुप्ता हे आपल्याला दत्तांची जास्त माहिती सांगतीलही.

वडील मंडळींच्या आज्ञांची पर्वा न करता व सामाजिक निर्बंधांची तमा न धरता दत्तांनी तरुण वयातच घरांतून पळ काढल्याचे आपल्याला माहिती आहे. दत्तांचे हे कृत्य, त्याच्या परिणामांचा विचार करता, समर्थनीयच ठरते आणि हे कृत्य केले म्हणूनच त्यांना आयुष्टात यशःप्राप्ती झाली हे उघडच आहे. अडचणींना भीक घालणारा हा पुरुष नव्हता. दत्तांचा वियोग मला हहीबाहेर जाणवतो. त्यांचा अनुभव व त्यांच्या अंगचा मोठी कर्तृत्वशक्ती विचारात घेऊन, मी अपेक्षा करीत होतो की, दत्त माझ्या फार उपयोगी पडतील व मला मोठी मदत करतील. त्यांच्या सद्गुणांची आठवण कायम राहण्यासाठी आणि त्यांचा जीवनक्रम आपल्याला जे धडे घालून देत आहे, त्याच धड्यांचा फायदा मिळविण्याची प्रेरणा इतरांनाही होण्यासाठी दत्तांचे एक स्मारक होणे अवश्य आहे. हिंदुस्थानाच्या गरजा खरोखर फार विशाल आहेत. तुमच्यापैकी प्रत्येक व्यक्तीला या देशात करण्यासारखे भरपूर कार्य आहे. असे एकेका व्यक्तीचे छोटेछोटे कार्य एकूट केले तर हळूहळू केवढा कार्यनिधी आपल्या संग्रही जमेल! स्वकर्तव्य किंतीही लहान असो, क्षुद्र असो; पण तेवढेच जर प्रत्येकजण नीटपणे करीत जाईल तर आपल्याला पुरे आहे. स्मारक करावे अशीच दत्तांची योग्यता आहे. त्यांचे स्मारक करणे म्हणजे मनुष्यमात्रांत वास करणाऱ्या सौजन्य-राजाला करभार देण्यासारखेच आहे. दत्तांचे स्मारक म्हणजे सौजन्याचाच गौरव होय.



स्थळ : टोकियो, जपान  
 काळ : तारीख २१ मे १९९०  
 प्रसंग : 'इंडो-जपानीज असोसिएशन'ने केलेला श्रीमंतांचा सत्कार

सन्मान्य अध्यक्ष व सभ्य स्त्री-पुरुष हो,  
 या उगवत्या सूर्याच्या देशाच्या ठिकाणी तुम्ही माझे जे प्रेमलळणे स्वागत केलेत, त्याबद्दल मी तुमचे आभार मानतो. बडोद्यातील माझ्या राज्यकारभाराविषयी तुम्ही जे प्रशंसेचे उद्गार काढते, त्या योगाने मला माझा भारीच गौरव झाल्यासारखे वाटत आहे.

हा सुप्रसिद्ध देश एकदा बघावा अशी माझी कधीची इच्छा होती. कारण गेल्या अवघ्या पन्नास वर्षाच्या अवधीत या देशाने प्रगतीच्या मुक्कामाकडे मोठ्या विलक्षण झापाठ्याने मजला मारल्या आणि जगातील बलिष्ठ राष्ट्रांच्या पहिल्या रांगेत आपली जागा आजला कायम करून ठेवली आहे. या शीघ्र प्रगतीची कारणे काय आहेत, त्यांची प्रत्यक्ष माहिती करून घ्यावी, अशी जिज्ञासा मला कधीची लागली होती. नुकताच तुमच्या सैन्यांनी युद्धात जो विजय मिळविला, त्या योगाने तर सर्व जगालाच तुमची वाहवा करण्याची प्रेरणा झाली. या विजयामुळे विशेषतः पौर्वात्य राष्ट्रांच्या हृदयातल्या समानर्थी तारा एका समभावनेने कंपित झाल्या आणि तुमच्या देशाने मिळविलेले मानाचे स्थान पाहून इतका वेळ प्रसुप्त असलेल्या आमच्या नव्या आशा-आकांशा जागृत झाल्या. तथापि, युद्धात तुम्ही मिळवलेले विजय हे तुमच्या सर्वसामान्य प्रगतीचे, मी म्हणतो, अगदी मोठ्यातले मोठे घटक आहेत, असे जरी घटकाभर मानले तरी तुमचा हा सध्या चाललेला बोलबाला अखेरीस खुद त्या विजयामुळेच झाला असे कुठे ठरते? तुम्हाला नावलौकिकाला चढविण्याचे कर्तृत्व त्या रणविजयांचे नसून, उलट ते रणविजय स्वतःच एका निराळ्या कारणपरंपरेच्या प्रत्येक खन्या अभ्यासकाला अत्यंत महत्त्वपूर्ण वाटणारी आहे.

या देशातला माझा मुक्काम फार थोडा असल्यामुळे व मला जो काही आहे तो सगळा वेळ दुसऱ्याच कामात गुंतून गेल्यामुळे, ज्या परिस्थितीने तुमच्या देशाला सर्वस्वी योग्य अशी प्रख्याती आज मिळवून दिली आहे, त्या परिस्थितीचा सांगोपांग अभ्यास करण्यास मला फावले नाही.

तथापि, काही गोष्टी आपण होऊन माझ्या मनावर आदळून गेल्या आहेत आणि माझ्या मायभूमीसाठी जपानने दिलेला संदेश जेव्हा मी परत घेऊन जाईन तेव्हा याच गोष्टी विस्ताराने हिंदी लोकांना सांगण्याची माझी इच्छा आहे.

सद्गृहस्थ हो, यापैकी पहिली गोष्ट म्हणजे वाटेल ते आत्मसात करून टाकण्याची तुमची विलक्षण हातोटी आणि वाटेल त्या परिस्थितीशी मिळते घेण्याची तुमची आश्वर्यकारक प्रवृत्ती, ही होय. हा तुमच्या स्वभावाचा एक अतिशय प्रमुख असा विशेष मला दिसून आला. आपला हेतू अमुक एका चालीमुळे चांगल्या रीतीने पार पडतो, असे तुम्हाला वाटले मात्र पाहिजे की, मन उदार व अंतःकरण उघडे ठेवून निःसंकोचपणाने परक्या लोकांची कोणतीही चालरीत तुम्ही तेव्हाच स्वीकारून टाकता. तेच आमच्या हिंदू लोकांना युगानुयुगांच्या व खोल रुजलेल्या पूर्वग्रहांविरुद्ध अजून रीतसर लढाईच करावी लागते. जुन्या चालीरीतींनी ते इतक्या चिकाटीने बिलगून बसतात की, प्रगतीची त्यांची चालच बंद पडते-तो मार्गच खुंटतो. जीवनाच्या प्रत्येक प्रांतात तुम्ही प्रत्यही नवे-नवे शोध लावीत आहा व नव्या कल्पना किंवा क्लृप्त्या हुडकून काढीत आहा, इतर देशातल्या संस्थांची व चालीरीतींची नित्य परीक्षा घेत आहा, आणि या डोळस तुलनेमुळेच तुमच्यामध्ये नवकल्पनांचा नित्य उदय होत आहे. आम्हा हिंदी लोकांची प्रवृत्ती मात्र, पूर्वी एके काळी आम्ही मोठे होतो अशी आणि गतकाळात आमचा देश सर्व धर्मतत्वांचे व तत्त्वज्ञानाचे उगमस्थान होता अशी बढाई मारण्यातच कृतकृत्यता मानणारी आहे. भूतकालाची किंमत कमी लेखण्याचा माझा हेतू नाही; पण एका कवीने म्हटल्याप्रमाणे -

“जुनी परंपरा जाऊन तिच्या जागी नवी परंपरा निर्माण होते. कारण जुनी परंपरा चांगली असली तरी सातत्य व अतिपरिचय यांच्यामुळे तीच लोकांना बिघडवून टाकील की काय, अशी जणू देवाला भीतीच वाटत असावी. ईश्वरी इच्छा पूर्ण होण्याचे मार्ग असे अनेक असतात.” पाश्चिमात्य लोक आज सर्वाच्या अग्रभागी मिरवत आहेत आणि आपण जर नवविचार व नवकल्पना यांचा स्वीकार केला नाही, तर साहजिकच आपण मागे पढू. ‘जे जे म्हणून पाश्चिमात्य आहे, त्या सर्वांची अविचाराने नक्कल करीत सुटा,’ असे मी कधीच म्हणत नाही. जपानने तशी नक्कल केलेली नाही. तुम्ही जपानी लोकांनी चोखंदळ पण गुणग्राही वृत्ती ठेवली, दूध व पाणी वेगळे करणाऱ्या हंसासारखी शहाणपणाची सारग्रहणाची शक्ती दाखविली आणि निर्भय व पूर्वग्रहशून्य अशा मनाने नव्या कल्पना व नवी राहणी यांची गाठ घेतली. खच्या देशभक्ताने अशीच वृत्ती ठेवायला पाहिजे आणि स्वदेशाला हितकारक ठरणाऱ्या गोष्टींसाठी सर्व जग धुंडाळले पाहिजे. जपान व ग्रेट ब्रिटन या देशांचा नुकताच जो मैत्रीचा तह झाला, तो याच वृत्तीचे ढळढळीत उदाहरण आहे. त्यामुळे हा खिश्वन तो बुद्धधर्मी, हा गोरा तो काळा, असली भेदभावाची कुंपणे पार मोडून पडण्याच्या पंथास लागली आहेत आणि एक उदारपणाची, सहिष्णुतेची व विश्वकुटुंबीपणाची अशी भावना अंकुरित होऊ लागली आहे.

तुम्हा लोकात मला दिसून आलेली दुसरी ठळक गोष्ट म्हणजे तुमच्यात नांदणारी एकी ही होय. आपला धर्म एकच आहे आणि स्वदेशाच्या खच्या हिताचे संवर्धन करावयाचे आपले सार्वत्रिक कार्य एकच आहे, असे समजून वागणारे येथले सर्व लोक मला दिसले. उलट हिंदूस्थानात

जाती, पंथ, धर्म व भाषा यांच्या भिन्नत्वामुळे लोकांमध्ये इतके भेदभाव बोकाळले आहेत की, एकी ही आमच्यामध्ये अभावरूपाने तळपत आहे. हे अडथळे-विशेषतः सर्वांत मोठा असा जो जारींचा बागुलबुवा तो जोपर्यंत आम्ही लोक नाहीसा करू शकत नाही तोपर्यंत प्रगतीच्या नावाने आमच्याकडे पूज्यच असणार. कपिलवस्तुच्या महान राजर्षीने - बुद्धाने - हिंदुस्थानातच जन्म घेतला व हिंदुस्थानात निर्वाणपदाची प्राप्ती करून घेतली, या गोष्टींचा अभिमान हिंदी लोकांना वाटणे साहजिक आहे. बुद्धाने लोकांच्या धार्मिक आचारा-विचारांत एक महत्त्वपूर्ण फरक घडवून आणला, तेहाच्या भारतीय तत्त्वज्ञानाला नैतिक विचारांच्या प्रेरणेची जोड दिली आणि पाश्चिमात्य पंडित ज्याला 'ब्राह्मणधर्म' असे नाव देतात त्याला जडामुळासुद्धा हादरवून टाकील अशी स्वतंत्र व कणखर आचारनीती प्रचारात आणली, या सर्व गोष्टी खच्या आहेत. परंतु बुद्धाने आमच्यात ओतलेली ही स्फुरणशक्ती दुर्दैवाने लवकरच संपून गेली आणि हिंदुस्थानातील बुद्धधर्माचा पुढच्या इतिहास आम्हाला भूषण वाटण्यासारखा घडून आला नाही. उलट तुमच्याच देशात बुद्धधर्माच्या वृक्षाला मोठा नामी बहर आला. नैतिक जातीच्या कल्पनांचे हे बी-बियाणे जपानच्या जमिनीत इतक्या जोमाने वाढीस लागले की, त्याची सुती करावी तेवढी थोडीच आहे. तथापि, जपानला आजमितीला जी एवढी मोठी सहिष्णू व उदारवृत्ती लाभली आहे, ती एकट्या बुद्धधर्माच्या प्रभावानेच लाभलेली नसून बुद्धधर्मचे येथेल्या मूळच्या शिंतो धर्मावर जे कलम करण्यात आले त्याच्या प्रभावानेच लाभलेली आहे.

मला तुमच्यामध्ये आढळून आलेली तिसरी मुख्य गोष्ट म्हणजे तुमची शिस्त व वरिष्ठांविषयीचा तुमचा आदर ही होय. हुक्म फर्माविता येण्याची शक्ती अंगात असत्याने मोठमोठी कार्ये सिद्धीस नेण्याचे काम पुष्कळसे सोपे होते हे खरे; पण ता शासनशक्ती म्हणजेच काही सर्वस्व नव्हे. तिच्या जोडीला दुसऱ्या दोन शक्ती दिल्याच पाहिजेत व त्या म्हणजे सर्वस्पर्शी बुद्धिमत्ता व आत्मसंयम यांच्यापासून उत्पन्न झालेला आज्ञाधारकपणा व गुरुजनांविषयी आदर या होत. तज्ज लोक जिला 'जनतेची सर्वसाधारण इच्छा' असे म्हणतात, ती प्रगट करण्याचे गुह्य जपानला माहीत झाले आहे असे मला वाटते. एखाद्या उच्च ध्येयाची प्राप्ती करून घेत असताना जपानचे नागरिक स्वतःच्या व्यक्तिगत, तत्कालीन इच्छा दडपून टाकू शकतात आणि अशा निग्रहाच्या व उच्च विचाराच्या मार्गाने जाऊन, सामुदायिकरीत्या किंवा समष्टी - जीवनामुळेच जी आत्मोन्नती होऊ शकते, ती प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न प्रत्येक जपानी व्यक्ती करीत असते.

आता तुमचा एकच विशेष सांगावयाचा उरला. शेवटून सांगितला म्हणून तो फार कमी महत्त्वाचा आहे असे मुळीच नाही. हा तुमचा विशेष गुण म्हणजे तुमचा जाज्वल्य देशाभिमान आणि तुमची राजनिष्ठा. फक्त हल्लींच्या बादशहांविषयीच तुम्हाला राजनिष्ठा वाटते असे नाही, तर त्या बादशहांच्या पूर्वजांविषयी देखील तुम्हाला तितकीच राजनिष्ठा वाटते आणि ते पूर्वज आपल्या सर्वांचेच पूर्वज आहेत, असे तुम्ही मानता, हे विशेष आहे. या मानण्याचा फायदा असा होतो की, कौटुंबिक जीवनाचे जे सुदृढ, सुरेख व स्वाभाविक असे प्रेमपाश असतात ते संबंध राष्ट्राला व्यापून टाकतात. राष्ट्र हे एक आपलेच घर आहे अशी तुमची भावना होते.

कुटुंबहित व राष्ट्रहित या सहसा परस्परविरोधी असणाऱ्या दोन हितांचा समेट कसा करायचा? या प्रश्नाने अनादिकालापासून विचारी लोकांची मती गुंगवून टाकली आहे. पण या दोन विरोधी हितांचा समन्वय करून तुम्ही हा कठीण प्रश्न आपल्या परीने सोडवून दाखविला आहे. राष्ट्र म्हणजे मोळ्या प्रमाणावरचे आपले कुटुंबच होय आणि देश म्हणजे आपले मोठे थोरले घरच होय, असे तुम्ही समजता. सद्गृहस्थ हो, तुमचे सर्वोत्कृष्ट हित व्हावे, अशी इच्छा प्रदर्शित करताना मी हेच म्हणतो की, तुमची ही राष्ट्राविषयीची आपुलकीची भावना चिरंजीव राहो, आधुनिक जीवनाच्या स्पर्धा-कलहांच्या तडाक्यातून देव तिला सुरक्षित ठेवो आणि जेथे तुम्ही आज भावाभावांप्रमाणे सुखाने नांदत आहात तो तुमचा देश उद्या अखिल मानवजातीचे बंधुत्व प्रत्यक्षपणे सिद्ध करून देण्यास पुढे सरसावो.



स्थळ : याकोहामा, जपान

काळ : तारीख २४ मे, १९९०

प्रसंग : स्थानिक हिंदी व्यापारी मंडळींनी श्रीमंतांना दिलेले मानपत्र

३०८

### (भाषणाचा सारांश)

स्वतःचे इतके स्नेहार्द्द स्वागत झाल्याबद्दल व स्वदेशबांधवांचा एवढा मोठा समूह परदेशांत भेटल्याबद्दल श्रीमंतांनी उत्तरादाखल बोलताना मोठे समाधान व्यक्त केले. जपानमध्ये याहून अधिक हिंदी व्यापारांनी पुढे येऊन राहावे व हिंदी-जपानी व्यापाराची अधिक वाढ घावी, असे स्वतःला वाटत असल्याचे त्यांनी सांगितले. व्यापारापासून होणाऱ्या अनेक फायद्यांवर जोर दिल्यानंतर श्रीमंतांनी सुचविले की, जपानला येणाऱ्या हिंदी लोकांनी जपानमधल्या नुसत्या प्रेक्षणीय स्थळांची दर्शने घेऊन, संतुष्ट होऊन परत जाऊ नये; तर जपानने केलेल्या प्रगतीची कारणे अभ्यासावीत व त्या अभ्यासाचा फायदा स्वदेशाला करून द्यावा. मानपत्रात केलेल्या श्रीमंतांच्या प्रजाविषयक प्रयत्नांच्या प्रशंसेला अनुलक्षून त्यांनी श्रोत्यांना आठवण करून दिली की, प्रजेची सुधारणा करणे हे प्रत्येक राजाचे कर्तव्य असते व तदनुसार श्रीमंत स्वतः फक्त आपले कर्तव्य बजावीत आहेत. अर्थात एकाच कुलांतल्याप्रमाणे जेथली सर्व जनता राहत आहे त्या जपानपेक्षा, जेथे पंथोपर्पंथ व जाति-पोटजाती नुसत्या उतास आल्या आहेत, त्या हिंदुस्थानमध्ये, राज्यकारभारचे काम निःसंशय विशेषच कठीण आहे, ही ध्यानात धरलीच पाहिजे. रुसो-जपानी युद्धाकडे हिंदी लोकांनी मोळ्या उत्सुकतेने लक्ष पुरविले होते आणि जपानने नुकत्याच केलेल्या विलक्षण प्रगतीचा त्यांच्या मनावर फार परिणाम झालेला आहे, असे श्रीमंतांनी शेवटी सांगितले.



## ६१.

स्थळ : मुंबई

काळ : तारीख ३० नोव्हेंबर, १९१०

प्रसंग : रावबहादूर सुंदरदास नारायणदास यांना मानपत्र देण्यासाठी श्रीमंतांच्या  
अध्यक्षतेखाली भरलेल्या सभेतील द्वारकेविषयी चर्चा

४०८

रेल्वेच्या द्वारा द्वारका बेट काठेवाड प्रांताशी जोडून टाकण्याची योजना नुकतीच मंजूर झाल्याचे आनंददायक वर्तमान मी तुम्हाला कळवितो. नवानगरकर राजे जामसाहेब यांच्याबरोबर या योजनेची चर्चा मी केली आणि तिचा परिणाम हा असा गोड झाला. हा रेल्वेरस्ता तयार करण्याचे काम मी पत्करले, ते केवळ द्वारका माझ्या राज्यात मोडते म्हणूनच नव्हे, तर द्वारकेसारख्या पवित्र क्षेत्राची यात्रा करू पाहणाऱ्या भाविकांना सध्या जे प्रवासाचे हाल सोसावे लागत आहेत, ते दूर करावे, असाही माझा हेतू आहेच. लवकरच या रेल्वेमुळे द्वारकेचा संबंध सर्व हिंदुस्थानाशीदेखील येईल आणि तिच्यामुळे व्यापारधंद्यांना प्रोत्साहनही मिळेल, अशी आशा आहे.

● ● ●

## ६२.

स्थळ : मुंबई

काळ : तारीख ३० नोव्हेंबर, १९१०

प्रसंग : 'आर्यन ब्रदरहृड' या संस्थेने श्रीमतांना दिलेल्या मेजवानीच्या वेळी  
झालेला काही सामाजिक प्रश्नांचा उल्लेख

४०७

आपल्या सामाजिक व कौटुंबिक संस्थांची उभारणी भरभक्कम तत्त्वांवर झाली तरच हिंदी समाजाची निर्दोष अशी प्रगती होणे शक्य आहे- एरवी नाही, असे माझे मत आहे. 'संहतिः कार्यसाधिका' (एकी हेच खेरे बळ होय) हे तुम्हाला ठाऊकच आहे आणि एकी होणे केव्हा शक्य आहे? जेव्हा समाजाच्या घटकांना परस्परांविषयी प्रेम व सहानुभूती वाटत जाईल तेव्हाच. हे अन्योन्य प्रेम उत्पन्न करू करावयाचे व उत्पन्न झाल्यावर ते अव्याहत टिकवावयाचे करू? हे ध्येय साध्य करून देणारा; पण सरळ नाकासमोर जाणारा असा एकही धोपट मार्ग माझ्या मते अस्तित्वात नाही. एकाच पंगतीला बसून प्रत्यक्ष जेवणासाठी होणारा किंवा जेवणाच्या निमित्ताने होणारा लोकांचा जो एकोपा दृष्टीस पडतो, तितका दुसऱ्या कशानेही होतोसा वाटत नाही. आपले सर्वांत मोठे ध्येय राष्ट्रीयत्व अंगी बाणविणे, हेच असले पाहिजे असे मला वाटते. ते ध्येय प्राप्त करून घ्यावयाचे असेल तर आपले विचार सारख्याच स्वरूपाचे झाले पाहिजेत. आपल्या हृदयाच्या संगीतात विसंगती दिसता कामा नये. ही एकरूपता किंवा एकी सामाजिक दलणवळण वाढविल्याशिवाय कोणत्याही समाजाने खन्याखुन्या प्रगतीची मुळी आशाच धरू नये.

सामाजिक कार्यप्रसंगात भाग घेण्यास स्थिया उघडपणे पुढे येत आहेत आणि पुरुषवर्गाशी मिसळून वागत आहेत, हे बदलत्या कालमानाचे अत्यंत आशाजनक असे सुचिन्ह आहे. अर्थात या नव्या परिस्थितीमुळे जशी स्थियावर तशीच पुरुषवर्गावरदेखील नवीन कर्तव्यांची जबाबदारी येऊन पडत आहे. पुरुषवर्गाची वागणूक व विचार आता शुद्ध व सभ्य असलेच पाहिजेत, असे ही

परिस्थिती बजावते. पुरुषांनी स्त्रियांना सन्मानाने व प्रेमलपणाने वागविले, तर ते एक प्रगतीचे चिन्ह ठरत असते. अशा उच्च प्रकारच्या परस्पर व्यवहाराने दोघांचीही नीतिमत्ता अधिक उच्च दर्जाची होत जाते. अनिष्ट प्रकार मुदलांतच टाळण्याचे व इष्ट गोष्टीच करीत राहण्याचे नैतिक सामर्थ्य या स्त्री-पुरुषांना लाभेल अशी आपण आशा करू या. माझे इतके प्रेमळ स्वागत केल्याबद्दल मी तुमचा फार आभारी आहे.



## ६३.

स्थळ : मुंबई

काळ : तारीख १७ डिसेंबर, १९१०

प्रसंग : मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या नवीन इमारतीचा पाया घालण्याचा समारंभ

३०८

सर भालचंद्र व सभ्य गृहस्थ हो,

वर्तमानपत्रे व पुस्तके याविषयी थोड्याच वेळापूर्वी मी माझे विचार प्रदर्शित केले आहेत. तथापि त्याच विषयावर आणखी चार शब्द मला बोलावयाचे आहेत. भाषा आणि लेखनकला ह्या अति मौल्यवान देणग्या आहेत. ज्या देशात लेखनकला नाही त्या देशाचा इतिहास लिहून ठेवता येत नाही व त्यामुळे पूर्वीचा अनुभव पुढील पिढीस मिळत नाही. लेखनकला ज्ञानवृद्धीस अत्यावश्यक आहे. ज्ञानभांडार पुष्कळ प्रकारचे असते. ज्या प्रमाणाने भांडार मोठे असेल तितकी स्थिती उत्तम समजावयाची. ज्ञान हे सर्व प्राणिमात्रास फार जरूर आहे. पण मनुष्यास ते अत्यावश्यक आहे. परमेश्वराने मनुष्यास सारासारविचारशक्ती दिली आहे. त्या शक्तीच्या योगाने मनुष्ये ग्राह्याग्राह्याचा विचार करू शकतात. मनुष्याने चांगले वाईट पाहून, चांगले असेल ते ग्रहण केले पाहिजे. शास्त्रे शिकला म्हणजे विद्वान ज्ञाला, असे समजावयाचे नाही. प्रत्येकाने खरे ज्ञान संपादन केले पाहिजे. ज्ञान हे अमृत आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही. ज्ञानाच्या प्रसाराने अज्ञानरूपी रोग नाहीसा होतो, अशी माझी समज आहे. अज्ञानाने किती लोक मरतात, किती लोक आपली आयुष्ये दुःखात घालवितात याचा आपण विचार करा व ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी झाटा. नुकसानकारक स्थळी सोडण्यास भिज नका, चांगले असेल ते ग्रहण करा. आपल्या देशात, आपल्या राष्ट्रात, जे नुकसानकारक असेल ते टाकून घ्या. हिंदुस्थान अज्ञानरूपी अंधकारात असल्यामुळे चांगल्या गोष्टीच्या त्यास फायदा करून घेता येत नाही. पुस्तकालयांनी हा अज्ञानरूपी रोग नाहीसा होईल. हे मराठी ग्रंथसंग्रहालय आज जरी लहान आहे, तरी पण मोठमोठी कार्ये एकदम होत नसतात. लहानापासून मोठ्या गोष्टी होतात. या संग्रहालयास मी असा आशीर्वाद देतो की, ही संस्था चिरायू होऊन, लोक तिचा उत्तम उपयोग करून घेवोत. माझी ही आशा सफल झाली, म्हणजे आज जी मी मेहनत घेतली तिचे चीज झाले, असे मी समजेन.\*

●●●

\* याप्रमाणे खरोखरीच ही संस्था आज मुंबईस मोठ्या भरभारीत आहे, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे (सन १९३९).

## ६४.

स्थळ : मुंबई

काळ : तारीख १७ माहे डिसेंबर सन १९१०

प्रसंग : मुंबई ग्रंथ-संपादक मंडळी व इंदुविजय कंपनी याकऱ्हन  
मानपत्र देण्याचा समारंभ

३०८

सर भालचंद्र व सभ्य गृहस्थ हो,

ग्रंथ-संपादक मंडळीसारखी ज्ञानवर्धक संस्था फार दिवसांपासून चालत असलेली पाहून, मला मोठे समाधान वाटते. हिंदू लोकांनी काढलेल्या संस्था क्वचितच चिरकालपर्यंत टिकतात असा एक सर्वसाधारण आरोप करण्यात येत असतो; परंतु हा आरोप हिंदवासीयांच्याच माथी लादता येणार नाही. हिंदुस्थानातील लोकांच्या अंगी खोखरीच चिकाटी नसेल तर त्यांनी आपल्यातील ही उणीव भरून काढण्याचा प्रयत्न करावा. वर्तमानपत्रे काय किंवा पुस्तके काय, यांना एकच कार्य करावयाचे असते. तत्कालीन पुढाच्यांच्या विचारप्रसाराच्या कामी वर्तमानपत्रांचा उपयोग होत असतो. याच दृष्टीने ग्रंथाची उपयोगी आहेत; पण ते याहून काही भिन्न आहेत. माझ्या संस्थानात पूर्वी वर्तमानपत्रे प्रसिद्ध करण्याची मनाई होती. वर्तमानपत्रे आपल्या संस्थानात असू नयेत, असे त्या वेळचे धोरण होते. पण असे करणे योग्य नाही असे मला वाटल्यावरून वर्तमानपत्रांच्या मार्गातील हा अडथळा मी दूर केला. सध्याच्या सुशिक्षित नागरिकांच्या ज्ञानसिद्ध्यर्थ निरोगी आणि स्वतंत्र मतांची वर्तमानपत्रे आवश्यक आहेत. मी माझ्या राज्यात वर्तमानपत्रांना हर एक तळेने उत्तेजन देत आलो आहे. पण हे उघड आहे की, चांगल्या वर्तमानपत्रांचे चिरस्थायित्व सरकारी मदतीवर फारसे अवलंबून नसून, पत्रचालकाच्या बुद्धीवर, चातुर्यावर, चोखपणावर व निश्चयावर अवलंबून असते. संस्थानाला सवलती तेवढ्या देता येतील; परंतु त्यांच्या प्रसारासाठी वगैरे किंवा त्यांच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न करता येणार नाही. वर्तमानपत्रांची खरी उपयुक्तता लोकांतूनच झाली पाहिजे. मला अशी आशा आहे की, माझ्या संस्थानातील खच्या वर्तमानपत्राच्या वृत्तीचा उत्तरोत्तर अधिकाधिक अभ्युदय होईल.

माझ्या संस्थानात आतापर्यंत जी पुस्तके संस्थानच्या मदतीने प्रसिद्ध झाली आहेत, त्यात दोष असतील हे मी कबूल करतो. यापेक्षा ती पुस्तके अधिक चांगली तयार करता आली असती. यापुढे जे ग्रंथ प्रसिद्ध होतील ते अधिक चांगले होण्याविषयी खबरदारी घेण्यात येईल.

अमेरिकेतून येताना मजबरोबर ग्रंथसंग्रहालयाच्या कामात निष्णात अशा एका गृहस्थास\* मी आणले आहे व त्याच्या मदतीने माझ्या संस्थानात मला काही चांगले काम करता येईल, अशी आज मला उमेद वाटते आहे. त्या अमेरिकन तज्ज्ञ गृहस्थाच्या सल्ल्याचा व मसलतीचा फायदा केवळ माझ्याच रयतेस न मिळता, हिंदुस्थानातील मोफत व इतर लोकही करून घेतील अशी मला आशा आहे. माझ्या संस्थानात मोफत व इतर लायब्रॅच्या स्थापन करण्याबद्दल आज किंवेक वर्षे मी प्रयत्न करीत आहे व आता जे अमेरिकन तज्ज्ञ गृहस्थ मी आणले आहेत, त्यांच्या मदतीने हे काम पद्धतशीरी रीतीने करण्याचे मी योजिले आहे. ह्या कार्याचा फायदा केवळ बडोद्याच्या लोकासच मिळेल असे नसून, मुंबई व इतर ठिकाणच्या लोकासही अशी कार्ये करण्यास त्यापासून प्रोत्साहन येईल. माझ्या या नवीन योजनेत मला कितपत यश येईल, हे आजच मला सांगता येत नाही व त्यावर मी अवलंबूनही नाही. लोक या कार्यासंबंधाने जी आस्था कृतिरूपाने प्रकट करतील, त्यावरच अशा कार्यातील फलप्राप्ती अवलंबून असते. लोकांनीच अशा कामी आपली तत्परता व संघटनशक्ती प्रकट करणं या गोष्टींची आवश्यकता आहे. सरकार आपल्याकडून होईल तेवढ्या सवलती देऊ शकेल; पण कार्याची उभारणी करणे हे लोकांच्या हाती आहे. तृष्णिताला राजा पाणी देईल; पण ते त्याला प्यावयास लावण्याची शक्ती राजाच्या अंगी नाही. बडोद्यास लायब्रॅच्या स्थापन झाली म्हणजे मुंबईतील व इतर ठिकाणच्या लोकास तिचा फार उपयोग होईल अशी मला फार आशा आहे; पण या गोष्टी लायब्रॅच्या स्थापन झाल्यानंतरच्या आहेत. त्यासंबंधीने आज मी जास्त बोलू इच्छित नाही. एखादी गोष्ट करण्यापूर्वी तिच्यासंबंधाने आधी पुष्कळसे सांगावे किंवा शब्दावडंबर माजवावे असा माझा स्वभाव नाही. मी आपल्या राज्यात शिक्षणासाठी वेगळी रक्कम काढून ठेविली होती. हल्ली शिक्षणविषयक चळवळ फक्त शिक्षणखात्यातूनच चालू असते. तथापि यापुढे जे लोक व ज्या संस्था माझ्या राज्यात शिक्षणप्रसारार्थ जन्मभर सेवा बजाविण्यास तयार होतील त्यांच्या मदतीकरिता एक फंड काढून, शिक्षणविषयक चळवळ शिक्षण खात्याचा ताबा राहणार नसून तो फंड स्वतंत्र संस्थेकडे राहणार आहे. या व इतर किंवेक उपायांनी शिक्षणाचा प्रसार करून प्रजेचा फायदा करण्याचे कार्य माझ्या हातून शेवटास जाईल, अशी मला आशा आहे. त्याचप्रमाणे मुंबई शहरात एक मोठी राष्ट्रीय लायब्रॅच्या स्थापन होईल व सर्व जातींचे लोक तिचे सभासद होतील आणि तिच्यातील पुस्तकांचाच फक्त लाभ घेऊन स्वस्थ न राहता आपापसातील सामाजिक दळणवळण वाढविण्याचा फायदा ते करून घेतील, अशी मला आशा आहे.

पुष्कळ दिवसांच्या प्रवासाहून माझे सुखरूप आगमन झाल्याबद्दल, माझे मित्र सर भालचंद्र कृष्ण यांनी आनंद प्रदर्शित केला व मलाही याबद्दल आनंद वाटत आहे. एखाद्या मनुष्याने जसजशी अधिक मेहनत करावी तसेतशी त्यास विश्रांतीची अधिक जरूर असते. मी इतके काम करतो, हे किंवेकास पसंत नसेल व किंवेकास माझे काम असमंजसपणाचे आहे, असेही वाटत असेल. तथापि मी इतके सांगतो की, माझे सर्व काम व माझे सर्व प्रयत्न जरी असमंजसपणाचे असले तरी फक्त एकाच उद्देश्याने प्रेरित होऊन ते मी चालविले आहेत व तो उद्देश म्हटला म्हणजे माझ्या प्रजाजनाचे हित करणे, हा होय.



\* मि. बोर्डन यांच्या मदतीनेच बडोद्यात ग्रंथसंग्रहालयाच्या प्रसारकार्याचा पाया घातला गेला. नंतर कै. रा. कुडाळकर व रा. वाकनीस यांना अमेरिकेस याच शिक्षणासाठी सरकारी खर्चाने पाठविले होते.

स्थळ : मुंबई

काळ : तारीख १८ डिसेंबर, १९१०

प्रसंग : मुंबई हिंदू कलबचे तिसरे वार्षिक संमेलन

सर वुइल्यम वेडरबर्न,\* सर नारायणराव चंदावरकर† व सभ्य स्त्री-पुरुष हो,  
आज रोजी येथील निरनिराळ्या मतांचे स्त्री - पुरुष याप्रसंगी हजर असल्यामुळे आजच्या  
समांरभास विशेष प्रकारची शोभा आली आहे व शिक्षणाच्या दृष्टीने व समाजाच्या दृष्टीने आपले  
पाऊल किती पुढे पडले आहे, त्याची आजचा समांभ साक्ष पटवीत आहे. चर्मश्चक्षुस दिसणाच्या  
वस्तूंशिवाय मानसिक दृष्टीने व अंतःकरणाने जाणल्या जाणाऱ्या अशा अनेक गोष्टींचा सुपरिणाम  
होऊन, आजच्या प्रसंगी जमलेल्या समुदायामुळे सर्व लोकांमध्ये एकविचार, एककल्पना व  
सामान्य मनोवृत्तीचे वास्तव्य आहे, असे सिद्ध होत आहे. नुसते सर्व एके ठिकाणी जमून,  
एकविचाराने मतभेद बाजूस सारून, समाजसुधारणेच्या कामी सारखे झटले पाहिजे. जुन्या  
चालीरीती व जातिबंधने ही नवीन दिशेच्या आड येणारी विघ्ने आहेत; परंतु लोकमत सुधारणेच्या  
दिशेस अनुकूल असताना जुन्या चालीरीतीस चिकटूनच राहावयाचे की काय, हा एक प्रश्न  
आहे. वाडवडिलार्जित वाईट चालीरीतीस धरून राहिल्याने, कोणत्याही प्रकारे तुमचा फायदा  
होणार नाही. मी नुकताच मुशाफरीहून परत आलो आहे. माझ्या सफरीत मी जपान, अमेरिका,  
युरोप वगैरे ठिकाणी गेलो होतो. त्यामुळे निरनिराळ्या राष्ट्रांतील लोकांच्या निरनिराळ्या चालीरीतीचे  
निरीक्षण करावयास मला मिळाले. प्रवास केल्याने इतर लोकांच्या चालीरीती व आपल्या चालीरीती  
यामधील भेद सहज कळतो. इतर लोकांच्या सुधारलेल्या चालीरीतीचे निरीक्षण करून आपण  
आपली सुधारणा केली पाहिजे. आपल्या जुन्या चालीरीतीसच चिकटून राहिल्याने, तुमची  
राजकीय व सामाजिक बाबतीत कधीही सुधारणा होणार नाही, तेव्हा नवीन सुधारलेल्या चालीरीतीचा  
स्वीकार करा अशी, तुमच्या समाजातील मी एक आहे, असे मानून मी तुम्हास विनंती करितो.  
सर्वांनी एकाच चालीरीतीचे अवलंबन केले पाहिजे व राष्ट्रोन्ती हेच सर्वांचे ध्येय असले पाहिजे.

\* हे सिद्धिल सर्व्हट होते. निवृत्तिवेतन घेतल्यावर, यांनी हिंदुस्थानच्या हितार्थ पुष्कळ प्रयत्न केले. एका वेळी ते  
राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्षांही होते.

† हे मुंबई हायकोर्टचे न्यायाधीश होते.

पडद्याची पद्धती आपल्या इकडे काय कारणाने सुरु झाली याबद्दल मला विशेष माहिती नाही; पण ती पद्धती मुसलमानी अमलापासून आपल्या देशात आली आहे, असे मला वाटते. पडदापद्धती नाहीशी केली, तर ते कोणत्याही प्रकारे सामाजिक सुधारणेच्या आड येणार नाही, असे मला वाटते.

बायकांना शिक्षण दिले पाहिजे. याबद्दल आता कोठेही मतभेद आढळणार नाही. ते शिक्षण म्हणजे नुसत्या परीक्षा पास होणे नव्हे. बायकांना संसारविषयक शिक्षण मिळाले पाहिजे. त्यांना आपली मुले कशी वाढवावयाची याचे ज्ञान मिळाले पाहिजे. आपल्या पतीस वाईट गोर्टींपासून कसे परावृत्त करावयाचे, हेही बायकास शिकविले पाहिजे. नुसते भाषण करता येऊन काही एक उपयोग नाही. बोलण्यापेक्षा प्रत्येक गोष्ट कृतीत उतरली पाहिजे. बायकास रसायनशास्त्र वगैरे शास्त्रांचे शिक्षणही देणे जरूर आहे.

श्रीमंत सौ. महाराणीसाहेब या निरनिराळ्या गोर्टींचा विचार करून आज येथे आल्या आहेत व त्यांनी स्त्री शिक्षणासंबंधाने व सामाजिक सुधारणेसंबंधानेही पुष्कळ विचार केलेला आहे. स्त्रीशिक्षण अगत्याचे आहे, असे त्यांनाही वाटत आहे.



## ૬૬.

स्थळ : बडोदे  
 काळ : तारीख २८ डिसेंबर, १९१०  
 प्रसंग : मराठा शिक्षण-परिषदेची चौथी बैठक\*

૩૦૭

### सभापती व सज्जन हो!

आजच्या प्रसंगी मी येथे काही बोलावे, असा माझा विचार नव्हता; परंतु काल रोजी मी येथून उठून गेल्यानंतर काही मंडळींनी मजविषयी जे निरनिराळे तर्क काढले ते पाहून व श्रीमंत संपतराव यांनी कालच्या आपल्या भाषणात मजबूत उल्लेख करून माझा बहुमान केला; तसेच सभापतींनीही मजविषयी बरेच गौरवपर भाषण केले व रा. नाईक यांनी मी युरोपचा प्रवास करून सहकुटुंब सुखरूप आल्याबद्दल आपल्या भाषणात आनंद प्रदर्शित केला, इत्यादी कारणांवरून मी आज काही बोलावे असे मला वाटते.

आजचा प्रसंग खरोखर फार आनंदाचा आहे. मराठे लोकांचे विद्येत पाऊल पुढे कसे पडेल, हे मी मागाहून सांगेन. माझे बंधू श्री. संपतराव यांनी आपल्या भाषणात माझी जी सुती केली आहे ती मी त्यांचा वडीलबंधू असल्यामुळे, त्या नात्याने केली असली पाहिजे. मनुष्याचे लहान - मोठेपण त्याच्या वयावर नसते. अनुभवजन्य ज्ञानाने तयार झालेल्या माणसाला तो लहान असला तरी मी कमी मान देतो असे नाही. ज्याची जशी योग्यता असेल, तसा त्यास मान देणे हे मी न्यायाचे व नीतीचे आहे असे समजतो. रा. खासेराव यांनी काल अध्यक्षांच्या घराण्याची माहिती सांगितली. त्यावरून त्या काळच्या तेजस्वी पुरुषांची आपणास आठवण होते. मराठ्यांच्या पुष्कळ घराण्याचा इतिहास असाच आहे. समाज हा अनेक व्यक्तींमुळे बनलेला असतो. त्यातील व्यक्ती जशा चांगल्या - वाईट असतील, तसा समाज चांगला किंवा वाईट असतो. महाराष्ट्र देशाची रचना, त्याची अंतर्व्यवस्था, त्यात उत्पन्न होणारे पदार्थ व आसपासची परिस्थिती याचा त्यात राहणाऱ्या लोकांच्या मनावर काय परिणाम होतो, हे पाहिले पाहिजे. प्रत्येक व्यक्तीने नैसर्गिक शक्तीचा (natural forces) फायदा करून घेतला पाहिजे. तुमच्या समाजातील घराण्यांनी शूरत्वाची कामे केली आहेत. तथापि, आजची तुमच्या समाजाची स्थिती कीव करण्यासारखी

---

\* या बैठकीचे अध्यक्ष श्रीमंत सरदार शंभूसिंहराजे माळेगावकर हे होते.

आहे. तुमच्यावर हा प्रसंग अज्ञानामुळे आला आहे असे माझे मत आहे. आपण आपल्या स्थितीची इतर लोकांशी तुलना करा. इतर जाती कोणत्या उपायांनी पुढे गेल्या आहेत त्याचा विचार करा व आपली स्थिती सुधारण्याच्या मार्गास लागा. चांगल्या गोष्टींचा व्यवहारात उपयोग करा. तो न केला तर ज्ञान ही निरर्थक गोष्ट आहे असे दिसून येईल. त्याविषयी इतिहासातील उदाहरणे सांगितली तर बराच वेळ लागेल. आजचा हा समाज विद्यावृद्धीसाठी जमा झाला आहे. तुमच्यात विद्यावृद्धी व्हावी, याबद्दल माझी पूर्ण सहानुभूती आहे. ज्ञानावाचून पुढील मार्ग सुचवावयाचा नाही. ज्ञानाचा मार्ग आक्रमण करण्यास तुम्हास बच्याच अडचणी येतील. त्याप्रमाणे आपल्यातील दुष्ट व घातक रुढी सुधारल्या पाहिजेत. शिक्षण हे तुम्हासच पाहिजे असे मानवयाचे नाही, तर त्याची रावापासून रंकापर्यंत सर्वासंघ जरुरी आहे.

काल झालेल्या भाषणात शिवाजी महाराजांच्या नावाचा उल्लेख करण्यात आला होता. श्री शिवाजी महाराजांच्या इतिहासावरून पुष्कळ बोध घेण्यासारखा आहे. प्राचीन व अर्वाचीन गोष्टींचा विचार करताना इतिहासाचा अर्थ लक्षात घेतला पाहिजे. शिवाजी महाराज उत्पन्न होण्याच्या पूर्वी या देशाची स्थिती कशी होती, कोणत्या कारणांनी ते उदयास आले, त्या कारणांचा विचार केला पाहिजे. युरोपमध्ये मार्टिन लूथरच्या वेळी धर्मसुधारणा ज्या कारणांनी व ज्या प्रयत्नांनी झाली, त्याच वेळी व त्याच कारणांनी आपल्याकडे एकनाथ, तुकाराम, रामदास इत्यादी पुरुषांनी धर्मसुधारणा केली. त्यांचा इतिहास पाहा. त्यांचे ईश्वरासंबंधी विचार कसे होते, त्यांचा विचार करा. बाह्य वर्तनावर, तसेच डामडोलावर विश्वास ठेवू नका. आपली नीती व अंतःकरण हे चांगले ठेवा, यातच खरा ज्ञानाचा उपयोग आहे. श्रीशिवाजी महाराजांचे व तत्कालीन साधुपुरुषांचे विचार आकुंचित नव्हते. त्यांनी सर्व लोकांच्या उन्नतीकरिता प्रयत्न केले होते. त्याप्रमाणे तुम्हीही आपल्या सर्व देशबांधवांच्या कल्याणाकरिता प्रयत्न करावेत, ते सर्व आपलेच बंधू आहेत. असे मानावे व सर्वावर दया करावी. मनुष्यमात्र एक आहे, अशा प्रकारची भावना व्हावी. आपणास दुसऱ्याविषयी विसर पडता कामा नये. निरनिराळ्या जाती हे एका शरीराचे अवयव आहेत. देशाची वाईट स्थिती सुधारावयाची असल्यास, त्यातील लोकांची स्थिती कशी आहे, हे पाहिले पाहिजे. फक्त ब्राह्मण व मराठे यांची स्थिती पाहता कामा नये, तर देशातील इतर लोकांच्या स्थितीचाही विचार केला पाहिजे.

ज्ञातिरूपी विराट शरीराच्या निरनिराळ्या अवयवांनी आपापली उन्नती केली पाहिजे. आपण स्वतःस क्षत्रिय म्हणविता. क्षत्रियांचे कर्तव्य सत्ता व अधिकार चालविणे हे आहे. प्रथम मनुष्याने आपल्या मनावर राज्य चालवावयास शिकले पाहिजे. जो विचार करीत नाही, त्याचा मनावर ताबा बसत नाही. त्यास मनुष्यस्वभाव ओळखता आला पाहिजे. त्याचप्रमाणे कालाप्रमाणे युक्त्या योजिल्या पाहिजेत. क्षत्रियांचे काम करावयाचे असेल, तर तुम्हास शास्त्रीय (Scientific) ज्ञानाची माहिती पाहिजे. क्षात्रगुण अंगी नसला तर तुमच्या ज्ञानाचा उपयोग होणार नाही. आपल्या देशाची स्थिती पाहिली तर, शिवाजी महाराजांच्या वेळेस एकाच जातीने, परिस्थिती घडवून आणिली नव्हती. प्रथम साधुसंतांनी अनुकूल भूमिका तयार केली. या साधुसंतांत, ब्राह्मण, मराठे, शिंपी, दर्जी, व्हावी, महार, चांभार वगैरे सर्व जातींचे लोक होते. सर्व जातींची

स्थिती सुधारावी, असे त्यास वाटत होते. सर्व जातीनी प्रयत्न केल्यास, आपणा सर्वांचा अंतिम हेतू साधणार आहे. तुमच्या मंडळींचा आपल्या समाजातील विद्येसंबंधीचा हेतू शेवटास जावो, असे मी इच्छितो.

श्री. शिंदे सरकारचे पाठबळ तुमच्या कार्याला आहे हे ऐकून मला आनंद वाटतो. कारण सत्कार्यात ज्ञिजेणे, यात पुण्य आहे व तशा रीतीने जे ज्ञिजतात त्यांना मी मोठे समजतो. मी तुमच्याविषयी पुष्कळ वर्षांपासून कळकळ बाळगीत आहे. वीस वर्षांपूर्वी पुण्याचे कैलासवासी रा. म्हसके यांच्या सूचनेवरून मी मराठे लोकांकरिता काही शिष्यवृत्त्या पुण्यात दिल्या आहेत व त्या बढोदे, पुणे व कोल्हापूर येथील कमिटीच्या मार्फत देण्यात येतात. त्या वेळी प्रथम आम्हास उच्च प्रतीचे शिक्षण घेणारे विद्यार्थी मिळेनात म्हणून त्या खालच्या प्रतीच्या शिक्षणासाठी देणे जरूर पडले. पुढे उच्च शिक्षण घेणारे विद्यार्थी थोडे थोडे मिळू लागले. तुमच्यातील लोक पुढे आले पाहिजेत. कारण आपण राजकीय पुरुषांचे वंशज असल्याकारणाने आपण राज्यकारभारात पुढे आले पाहिजे, ही भावना मनात धरून, तुमच्यातले लोक तयार करण्यासाठी मी श्री. संपत्तराव\* गायकवाड, श्री. गणपतराव\*\* गायकवाड व श्री. खासेराव† जाधव यास प्रथम विलायतेस पाठविले. त्यावेळी त्यांच्या वडिलास असे वाटले की, आमची मुले मारावयास नेत आहेत की काय, फार तर काय, त्या वेळी ते माझे आभार न मानता, मला दोषच देत होते.

सद्गृहस्थ हो, कोणत्याही गोष्टीस प्रथम सुरुवात केली असता, लोक टीका करीत असतात; परंतु त्याचा परिणाम चांगला झाला असे नजरेस आले म्हणजे न्यायी व विचारी लोक चांगले म्हणू लागतात. कोणीही कोणताही प्रयत्न करतेवेळेस टीकेकडे लक्ष देऊ नये. ही मंडळी विलायतेहून येऊन आपापली कामे पाहू लागल्यावर, त्यास लोक बरे म्हणू लागले व ते आपल्या ज्ञानाचा चांगला उपयोग करू लागले, हे पाहून सर्वांस आनंद झाला. तुम्ही समंजसपणाने कामे कराल तर यापेक्षा पुष्कळ काम कराल. रा. खासेराव सकाळी मजकडे आले होते व ते मला म्हणाले, महाराज! आपण काही तरी भाषण कराल अशी आशा आहे. मी काय बोलावे? तरी आपली इच्छा असल्यास थोडेसे बोलेन, असे मी त्यास सांगितले होते. असो, तुमचा समाज संपत्तीने व बुद्धीने हीन झालेला आहे. तुम्हास शिक्षण घेण्यास पैसा पाहिजे. माझ्या मनाप्रमाणे व्यवस्था होईल, तर तुमची जूट, निश्चय व जोर पाहून सर्व लोक तुम्हाविषयी सहानुभूती दाखविताल. तुम्ही सर्वजण एकजूट करून स्वतःवर थोडा कर बसवून घ्याल, तर तुमच्या दारिक्यातील अडचणी दूर होतील. झीज सोसल्यावाचून काही होत नाही. प्रत्येक व्यक्तीने झीज सोसली पाहिजे. सर्व लहान - थोर माणसांनी आपल्यावर एक प्रकारचा कर बसवून घेतला पाहिजे, हे समजण्याइतका आपला समाज समंजस आहे काय? आपल्यामध्ये जूट आहे? आपण आपल्या

\*श्रीमंत महाराज साहेबांचे लहान बंधू हे पुढे बॅरिस्टर झाले.

\*\* श्रीमंत महाराज साहेबांचे पुत्रणे हेही बॅरिस्टर झाले. यास दिवाणबहादूर ही पदवी मिळाली होती. हे ता.

१७-१२-१९३० रोजी निवर्तले.

†सेटलमेन्ट कमिशनर, सुभे इत्यादी हुद्द्यापर्यंत चढून पुढे यांनी सेवान्त वेतन घेतले व श्रीमंत महाराज प्रतापसिंह यांचे पालक म्हणून यांची नेमणूक झाली होती. त्या कामावर असतानाच ता. ६-१०-१९२४ रोजी ते निवर्तले.

पाकिटात प्रथम हात घातला पाहिजे. तुम्ही तुमच्या गावातील सर्व लोकांची मदत घेऊन प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा स्थापन कराल, तर श्रीमंत लोक आपणास उच्च प्रतीचे शिक्षण देतील. नाही तर राजेलोक काही करू शकणार नाहीत, हे माझे म्हणणे शक्य आहे की नाही, याचा विचार करा. सर्वत्रास सारखे शिक्षण द्या, त्यापासून तुमचा फार फायदा होईल. आजचे आपले अध्यक्ष यांचे भाषण मला फार आवडले, ते वाखाणणी करण्यासारखेच होते. माझ्या तोंडून काही कमी - जास्त शब्द निघाले असतील, त्याची मला माफी कराल.

(मे. खासेराव जाधव यांचे भाषण झाल्यावर)

मी थोड्या वेळापूर्वी जे भाषण केले आहे त्यासंबंधाने मला एक - दोन गोर्टींचा विशेष खुलासा करावयाचा आहे. म्हणून मी पुन्हा दोन शब्द बोलत आहे. समाज हा एक व्यक्तींचा समूह आहे. प्रत्येक व्यक्तीने आपापल्यापरीने काम केले म्हणजे समाजाची उन्नती होत असते. मी तुमच्यासाठी सव्वा लाख रुपयांचा फंड काढला आहे. त्यातून मुला - मुलीस शिष्यवृत्त्या देण्याची व्यवस्था केली आहे. त्यासंबंधाचे नियम वगैरे तयार होत आहेत. सर्वत्रांस मदत करणे मला अगत्याचे वाटते. महार वगैरे जातीसही मी मदत करीत असतो, हे मी माझा मोठेपणा दाखवावा म्हणून सांगत आहे असे समजू नका. फक्त हे तुमच्या माहितीकरिताच सांगत आहे. हिंदुस्थानास जर ऊर्जितकाळ यावयाचा असेल तर तो एकी व विद्या यावाचून कधीही यावयाचा नाही. मी आपल्या राज्यात सत्तीचे शिक्षण सुरु केले आहे. त्याबद्दल लोकांस अडचणी येतात, असे लोकांचे म्हणणे आहे; परंतु अडचणी सहन केल्यावाचून फायदा व्हावयाचा नाही. अडचणी सोसून पुढे होणाऱ्या फायद्याकडे नजर दिल्यास, शेवटी कल्याण होणार आहे. आपण मानसिक व शारीरिक बलांकडे विशेष लक्ष दिले पाहिजे. सुशिक्षित लोकांस शारीरिक शत्ती बरीच कमी असते. शिक्षणासंबंधी विचार करताना आपल्या शारीरिक संपत्तीकडे विशेष लक्ष द्यावे, असे माझे मत आहे. आपल्याकडील लोकांचा शारीरिक संपत्तीचा झास होत आहे की काय, हे मला काही सांगता येत नाही. तरी आपल्या लोकास शारीरिक संपत्तीचीही विशेष जरुरी आहे. यासाठी आपण आपल्या मुला-मुलींच्या शारीरिक बलाकडे विशेष लक्ष देऊन यथाशत्ती आपले कर्तव्य कराल, अशी मला आशा वाटत आहे.



## ६७.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख ३१ डिसेंबर, १९१०

प्रसंग : बडोदे ज्युबिली बागेत बुद्धांच्या पुतळ्याचा अनावरण समारंभ

४०८

आजचे माझे काम, महात्मा बुद्धाची मूर्ती या बागेत खुली करण्याचे आहे आणि त्यामुळे त्या मूर्तीसंबंधी दोन शब्द बोलण्याचे या ठिकाणी जरूर वाटत आहे. आजच्या समारंभाच्या वेळी मोठे भाषण करण्याचा माझा विचार नव्हता; परंतु एवढे मोठे समेलन पाहून मला थोडे विशेष बोलण्याची इच्छा होत आहे. मी राजा आहे आणि तुम्ही प्रजा आहात. आपण एकाच कुटुंबातील आहोत आणि तुमचे हित, तेच माझे हित आहे. त्यामुळे मला असे वाटते की, मला जे चांगले वाटेल ते मला तुमच्या समक्ष रुजू केले पाहिजे. जर त्याच्यात माझ्या हातून काही चूक झाली तर माझ्याविषयी तुमच्या मनात जी सद्भावना आहे त्यायोगे तुम्ही माझ्या विचारांकडे क्षमादृष्टीने पाहाल.

ही मूर्ती जपानहून मागविलेली आहे. मूर्ती आणण्याचा हेतू एवढाच की, महात्मा बुद्ध हिंदुस्थानात जन्मले होते. या गोष्टीचे प्रजेला स्मरण असावे; तसेच धर्माच्या आणि आचाराच्या दृष्टीने योग्य अशा सिद्धांताकडे आपल्या लोकांची दृष्टी जावी. तुम्हाला माहीत आहे की, जपानचे लोक हुन्नर कलेमध्ये पुष्कळ पुढे गेलेले आणि निपुण आहेत. त्यांनी बनविलेल्या हजारो वस्तू येथे आपल्या देशात येतात आणि ती दरेक वस्तू पाहून, त्या लोकांची हुशारी दिसून येते. या रीतीने ही मूर्ती जपानमधील लोकांच्या कारागिरीचा एक चांगला नमुना आहे. या महात्म्याच्या अशा मूर्तीपासून जपान वगैरे देशाच्या लोकांचे जीवन आणि आचारविचार यावर मोठी छाप पडते.

ह्या मूर्तीचा मूळ पुरुष जो महात्मा गौतमबुद्ध त्यासंबंधी काही माहिती येथे देण्याची जरूर आहे. ते हिंदुस्थानात हिमालयापाशी नेपाळच्या तराईत एका राजकुटुंबात लुम्बिनी गावी जन्मले होते. ते एक सुकुमार राजपुत्र असून, अनेक राजवैभवात असताना, तरुणपणात त्यांना वैराग्य प्राप्त झाले आणि मनुष्याच्या विविध दुःखांची दयार्द्र होऊन त्यांनी जगाचा - संसाराचा त्याग केला आणि परोपकारासाठी जीवन अपिले. त्यांनी बौद्ध धर्माची स्थापना प्रथम आपल्या हिंदुस्थानामध्ये केली होती.

अशा महान धर्मसंस्थापकांविषयी आणि त्यांची धर्मनीती आणि धर्मसिद्धांत याविषयी जाणते लोक तुम्हाला विशेष माहिती देतील; परंतु बुद्धाचे जीवन काय शिकविते याविषयी थोडी माहिती मी देतो. महात्मा बुद्धांच्या उपदेशाचे सार एवढे होते की, मनुष्याला चांगली स्थिती प्राप्त होणे, हे त्याचे नशीब किंवा दैवयोग यावर नसून खास त्याच्या पुरुषार्थावर अवलंबून आहे. आपण जसे कर्म करावे, जसा प्रयत्न करावा, त्याप्रमाणे लहानमोठे होऊ शकतो. बौद्धसिद्धांताप्रमाणे ब्राह्मण - क्षत्रियादिवर्ण, गुणकर्मावर समजला जातो, जन्मावरून नाही. आपल्या येथे वर्णाचे कारण जन्मावरून समजण्यात येते; परंतु असे न होऊ दिले पाहिजे. मनुष्य गरीब असला किंवा खोट्या समजुतीने केवळ जन्मावरून नीच मानण्यात येणाऱ्या हलक्या वर्गात जन्मला असला तरी त्याचे वर्तन सदाचरणी आणि पवित्रतायुक्त असेल, तर त्यास मोठा आणि उत्तम वर्णाचाच समजले पाहिजे. कोणी मनुष्य संध्यावंदनादी नित्यकर्म फार नेमस्त राहून करील किंवा स्पर्शास्पर्शाने विधी पाळून शुद्ध होण्याकरिता स्नानाची, शुचिर्भूत होण्याची सवय ठेवील, दुसऱ्याच्या हातचे शिजविलेले अन्न खाण्याला; तसेच त्याच्या हातचे पाणी पिण्याला विटाळ मानून मर्यादा पाळील आणि सवड असली तर तो सरळ व्यवहार सोडून दुसऱ्यापासून वेगळा राहील किंवा आम्ही उच्च आणि कुलवान आहेत असे म्हणून कन्या देण्याघेण्याच्या कामी विनाकारण संकोच ठेवील किंवा धर्मसंस्काराचे मात्र चालत असलेल्या रुढीप्रमाणेच आचरण करील, तर तेवढ्यावरूनच त्याला श्रेष्ठता मिळत नाही किंवा तो उत्तम वर्णाचा होऊ शकत नाही, हे चांगल्या रीतीने लक्षात ठेवा. मनुष्य सगळी कामे करील, तर तो नराचा नारायण होऊ शकतो. या वचनावर श्रद्धा ठेवून तुम्ही वर्तन करा. जपान, चीन, वगैरे बुद्धानुयायी प्रजेत सद्गुण, नीती आणि सत्कर्म यांना प्राधान्य देण्यात येते. अर्थात खरी श्रेष्ठता मिळण्यासाठी व जन्मानेच गुणकर्म उच्च असावयास पाहिजेत. आपल्यामध्ये खोट्या समजुतीने उच्च आणि नीच म्हणविल्या जाणाऱ्या जातींमुळे भेद पाडण्यात आलेले आहेत. केवळ अज्ञानाचा परिणाम आहे. कारण गुण आणि कर्म याच योगाने नक्की होणारे वर्णविभाग व्यावहारिक आणि फलदायी होतात.

बौद्ध धर्माची दुसरी एक गोष्ट ध्यानात ठेवण्यायोग्य आहे की, त्याचा जन्म आपल्या देशात झाल्यानंतर पाठीमागून कालचक्राच्या आधीन होऊन, अनेक क्रांतीच्या योगाने तो हल्ली नामशेष झाला आहे. दुसऱ्या देशात त्याचा चांगला प्रसार झाला आहे. कोट्यवधी लोक बौद्ध धर्माचे अनुयायी झालेले आहेत आणि चांगल्या कर्मानी चांगल्या महत्वाला पावले आहेत. आज येथे मोकळी ठेवलेली मूर्ती लहानपणातून मोठेपणा कसा मिळवावा त्याचे आपल्याला प्रत्यक्ष उदाहरण देत आहे. सबब जेव्हा जेव्हा तुमची त्याजवर नजर जाईल तेव्हा तेव्हा महात्मा बुद्धाचे उच्च गुण आणि विचार कसे होते, त्याचा चांगला विचार करा आणि यावरून मिळालेला बोध घेऊन सत्कर्म आचरा, म्हणजे तुम्हीपण महान पुरुष व्हाल. इतके सांगून येथे हजर असलेल्या सर्व गृहस्थांचे मी आभार मानतो.



## ६८.

स्थळ : सयाजीविहार क्लब  
काळ : तारीख ८ जानेवारी, १९११  
प्रसंग : क्लबच्या सभासदांना श्रीमंतांनी दिलेली मेजवानी

३०८

सध्य गृहस्थ हो,

आज आपणा सर्वांच्या भेटीचा योग आल्याबद्दल मला आनंद वाटत आहे. या क्लबचे सर्व सभासद, माझी नातलग मंडळी, सरदार मंडळी, राज्यकारभारात सहभागी असलेली माझी अंमलदार मंडळी व विशेषत: आजची आपली सन्माननीय पाहुणे मंडळी या सर्वांना एकाच पंतीमध्ये व याच दिवाणखान्यामध्ये पुनश्च पाहून माझ्या मनाला मोठा संतोष होत आहे.

तुम्हाला माहीतच आहे की, नुकत्याच काही दूरच्या व नवलाईच्या देशांचा प्रवास आटोपून मी आलो आहे; परंतु मी जरी असा तुमच्यापासून दूर आणि अगदी नवच्या देशांत गेलो होतो तरी माझे मन येथेच तुमच्यामध्ये व माझ्या प्रजेमध्ये नेहमीप्रमाणे गुंतून पडलेले होते. जपानच्या वाढत्या वैभवाचे, अमेरिकेच्या स्फूर्तीकारक नवजीवनाचे, रॉकी माउंटनवरील सुंदर निसर्गाचे आणि स्कॉटलंडमधल्या हायलॅंडवरील रम्य पर्वतश्रीचे असे कितीतरी नवनवे व मनोहर देखावे पाहत मी हिंडलो; परंतु प्रत्येक वेळी स्वदेश व स्वजन यांच्याकडे च माझ्या मनांतील विचारांची धाव सारखी चालू असे. प्रवास संपवून मी येथे आलो तेव्हा लोकांनी माझे जिव्हाळ्याचे स्वागत करून आपली राजनिष्ठा व उक्तट प्रीती माझ्या प्रत्ययास आणून दिली. या प्रेमळ प्रजाजनांचे हितसंवर्धन मी आजवर करीत आलो व इतःपरही करीत राहीनच.

माझ्या आमंत्रणानुसार आज येथे निरनिराळ्या जातीचे व पंथांचे इतके माझे अंमलदार व मित्र एकत्र जमलेले पाहून मला आनंद होतो. कारण जाती-जातीतील सामाजिक व्यवहार दिवसेंदिवस वाढत जावे या गोष्टीला मी फार महत्त्व देतो, हे तुम्हाला ठाऊकच आहे. तुमच्यातले जे पुढारलेले आहेत, जे वजनदार व प्रतिष्ठावान गृहस्थ आहेत ते आपणा सर्वांचा सामाजिक व्यवहार व्यापक करण्यास सक्रिय प्रोत्साहन देतील. आयुष्यात पदोपदी आढळणारे जातिनिष्ठ गैरसमज दूर करतील आणि सदूभावना व बंधुभाव यांची उभारणी भरभक्कम पायांवर करण्यास

मनोभावे झटतील अशी मला आशा आहे-छे, माझी खात्रीच आहे की, आपल्या राज्याच्या आबादानीला अत्यंत आवश्यक असलेल्या वरील सर्व बाबतीत मला तुमचे सहकार्य मिळेलच आहे. करमणूक व व्यायाम हे तिचे दुसरे उद्देश अर्थात आहेतच; पण तिचे वैशिष्ट्य सहकार्याच्या प्रसारात आहे. या वैशिष्ट्यामुळेच क्लबच्या गरजा भागविण्यास मी शक्य ती मदत वेळोवेळी करीत आलो आहे आणि पूर्वाच्या मानाने ही संस्था सध्या सुस्थितीत आहे व शिवाय निखालसपणे उपयुक्तही ठरत आहे, ही समाधानाची गोष्ट आहे.

क्लबांत जाणे ही कल्पना आपण परकीयांपासून उचललेली आहे. या परकेपणामुळे क्लब म्हटला की, त्याच्या मार्गात अनेक अडथळे हे ठरलेले. आपल्यामध्ये सहभोजनावर जे निर्बंध आहेत ते नुसत्या सहभोजन या एकाच क्रियेवर नाहीत, तर एकमेकांच्या ओळखी दृढ होण्याच्या व परस्परांविषयी आदरभाव उत्पन्न होण्याच्या एका संबंध धोपट कार्यपरंपरेवरचेच ते निर्बंध आहेत. क्लबांत जाऊ पाहणाच्या मंडळीना हे निर्बंध अगदी विपरीत वाटतात. खुळ्या पंरपरेचे अवशेष असलेल्या या निर्बंधाची तरफदारी करण्यास, मला नाही वाटत, तुमच्यापैकी कुणी तयार असे; पण पिढ्यान् पिढ्या चालत आलेला रुठांच्या जुलूम एकदम नाहीसा करणे हे काम फार बिकट आहे आणि ते ज्यांनी पत्करले आहे त्यांच्याबद्दल मला सहानुभूती का नाही वाटणार? असो; तो मुद्दा निराळा. आज मला विशेषत: एकाच मुद्द्यावर जोर द्यावयाचा आहे आणि तो मुद्दा हा की, आपला परस्पर-परिचय होण्याच्या पूर्वी एकमेकांच्या गाठीभेटी होण्याला पुष्कळसा अवसर, बरेचसे अनुकूल प्रसंग, हे अवश्य हवेतच.

क्लब ही संस्था मनमोकळ्या व्यवहारास व परस्पर- परिचय होण्यास फार उपयुक्त आहे. माझ्या मते क्लब हे एक युरोपियन समाजाचे असे अंग आहे की, ज्याने अनुकरण करणे फायद्याचेच होईल. सगळ्या युरोपियन चालीरीतीचे अनुकरण आपण आज डोळे मिटून केले पाहिजे असे नाही. त्यांच्यातले जे काही चांगले व उपयोगी आहे तेवढे आपण घ्यावे आणि जे वाईट व सदोष असेल किंवा आपल्या राष्ट्रीय जीवनास प्रतिकूल वाटेल त्याचा आपण त्यागच करावा.

लोकव्यवहार, लोकशिक्षण व लोकप्रगती यांच्या आड येणारे जेवढे म्हणून लोकभ्रम वाईट रुढी किंवा दुराग्रह आहेत त्यांचा स्पर्शही तुमच्या आचरणाला होऊ देऊ नका, असे माझे तुम्हाला आग्रहापूर्वक सांगणे आहे. तसेच, कोणत्याही बाबतीतील प्रगतीचा जो विचार करावयाचा तो नेहमी व्यापक राष्ट्रीय दृष्टीनेच केला पाहिजे. आपल्या राष्ट्रीय परंपरेत पुष्कळ चांगल्या गोष्टी आहेत याची, मला वाटते, तुम्हाला कल्पनादेखील नसेल. सध्य गृहस्थ हो, ज्या राष्ट्राला स्वतःच्या परंपरेविषयी आदरबुद्धी नाही, स्वतःच्या शास्त्रीय संस्था, इतिहास व साहित्य यांच्यातील उत्कृष्ट गोष्टींबद्दल ज्याच्या मनात सकौतुक पूज्यभाव नाही, त्या राष्ट्राचा, राष्ट्र या दृष्टीने भौतिक, बौद्धिक किंवा नैतिक विकास केहाही होणे शक्य नाही.

आज तुमच्यापुढे स्वतंत्र व्याख्यान देण्याचा माझा विचार नाही. आता या ठिकाणी दिसते आहे तसे लोकांचे संघटन उत्तरोत्तर वाढत जावे हे नुसते इस्तच नव्हे, तर आवश्यकदेखील कसे आहे, या संबंधीचे माझे विचार इतका वेळ थोडक्यात मी दर्शविले आहेत. शेवटी तुम्हा सर्वांच्या भेटीबद्दलचा माझा आनंद मी एकदा व्यक्त करतो आणि सयाजीविहार क्लबचे अभीष्टचिंतन करून मी माझे भाषण संपवितो.



## ६९.

स्थळ : अमरोळी

काळ : ता. ४ माहे फेब्रुवारी १९९९

प्रसंग : अमरोळी काठी परिषद

३०८

काठी समाज हा हिंदू जनतेचा एक भाग आहे आणि म्हणून आज मी सर्वसामान्य दिग्दर्शन करण्याचे योजिले आहे. त्यातील मुद्दे आपणाला पण लागू पडतील. आपल्या संसारासंबंधी माझ्या मनात आले आहेत ते आपणापुढे ठेवतो.

मनुष्यमात्राची नेहमी इच्छा असते की, संपूर्ण सुख-ऐहिक आणि पारमार्थिक मिळावे. सुख कशात आहे किंवा सुख कशाला म्हणतात यासंबंधी निरनिराळे विचार निरनिराळ्या प्रसंगी मी व्यक्त केले आहेत. तेच थोड्या अवकाशात प्रासंगिक फेरफार करून मांडतो. प्रथमावस्थेत मनुष्य ज्या स्थितीत सुख मानीत होता, तीत आज त्याला सुख वाटत नाही हे आपण पाहतो. उच्च जीवन कंठण्यात व स्वतःबरोबर अखिल जनसमाजाच्या हितासाठी उपयोगी पडण्यात खरे सुख आहे, एवढे निर्विवाद आहे. याप्रमाणे असेल तरच जीवनाचे साफल्य आहे असे समजावे.

सुख हे दोन प्रकारचे असते. आत्मीय आणि परकीय. वास्तविक स्वतःला मानवेल तेच सुख मिळविण्यात खरी गोडी आणि आनंद आहे.

सुखप्राप्तीसंबंधी विचार करता असे समजून येईल की, चांगली वस्तू मिळविण्याच्या कामी जे प्रवास पडतात व ज्या प्रयत्नांत अधिकाधिक आनंद होत जातो ते प्रवास आणि प्रयत्न सुखाच्या बाबतीतही आवश्यक आहेत. खाच्या सुखाची कसोटीच ती आहे.

सुखाच्या मार्गातील अडचणी जशा प्रथम दूर कराव्या लागतात त्याचप्रमाणे सुखाची क्षेत्रेही वाढवावी लागतात. तसेच सुखप्राप्तीसाठी कोणती साधने योजावयाची त्याचा पण विचार झाला पाहिजे.

अडचणीचे दोन प्रकार असतात : १) नैसर्गिक व २) मनुष्यकृत. धरणीकंप, ज्वालामुखी, पूर, दुष्काळ इ. नैसर्गिक अडचणी होत. या दूर करण्याच्या कामी पुष्कळदा मानवी प्रयत्न वाया जातात; पण प्राचीन काळापेक्षा आज शास्त्रीय शोधांमुळे बिनतारी तारायंत्र, विमाने, धरणीकंपाची आगाऊ सूचना देणाच्या सिस्मोग्राफसारखी शास्त्रीय साधने निर्माण झाल्याने काही अंशी तरी

या दैवी आपत्तींवर मनुष्याचा इलाज चालू शकतो; पण काही आपत्ती की, ज्यांना आपण दैवी कोप म्हणतो त्या, मानवी प्रयत्नाच्या शास्त्रीय शोधातही दाद देत नाहीत. तथापि भविष्यकाळात माणूस या प्रसंगांना तोंड देण्याची आगाऊ सिद्धता करून ठेवील किंवा या आपत्तींपासून फारसा अनिष्ट परिणाम होणार नाही अशी मोठी दक्षता बाळगील, अशी मला खात्री वाटते. कारण या कमाल पुरुषप्रयत्नाच्या काळात प्रसंगविरोधी माणूस काय करील नि काय नाही, हे सांगवत नाही.

यावेळी आणखी एक गोष्ट मला आपणास सांगावीशी वाटते. आतापावेतो आपण असे मानीत आलो आहोत की, जन्म आणि मरण ही परमेश्वराच्या आधीन असतात. परंतु आरोग्यशास्त्राच्या आश्रयाने मनुष्याचे आयुर्मान जास्त जास्त किंवा वाढविता येईल यासंबंधी प्रयत्न युरोप-अमेरिकेत चालून, मानवी आयुर्मर्यादा हळूहळू मॅर्सच्युसेटमध्ये ४५ वर्षांपर्यंत व स्वीडनमध्ये ५० वर्षांपर्यंत वाढविण्यात आली आहे. ज्या आपल्या देशात पूर्वी शंभर शंभर वर्षे माणसे जगत होती असे आपण ऐकत आलो आहो, त्या भरतभूमीत ती आयुर्मर्यादा २५ वर येऊन ठेपली आहे! विषमासारखे ताप आणि क्षयासारखे भयंकर रोग यापासून रक्षण करणे मनुष्यशक्तीच्या बाहेर आहे असे आजपर्यंत मानण्यात येत होते; पण त्या व्यार्थींवरसुद्धा वैद्यकशास्त्रांतील शोधांमुळे इलाज चालतात, ही गोष्ट स्पष्ट आहे.

यावरून एवढी गोष्ट सिद्ध होते की, मनुष्य आपल्या बुद्धिसामर्थ्याने दैवी घटनेवर ताबा चालवून आपले सामर्थ्य वाढवीत आहे. हे किंवा वाढवील हे सांगवत नाही.

मनुष्यकृत अडचणीत अज्ञान, वाईट चाली, हानिकारक अशा समजुती इत्यादी ओढवणाऱ्या आपत्तींचा समावेश होतो. या आपत्ती आपण स्वतःच ओढवून घेतलेल्या असतात; तेव्हा त्यांचे निवारणही आपल्या प्रयत्नाने सहज होईल. तेव्हा अशा अडचणी तशाच चालू ठेवणे हे सुखकर होणार नाही हे उघड आहे. तरी या बाबतीत पुढारलेल्या इतर देशाचे अनुकरण करून आपण परिश्रमपूर्वक आपल्या अडचणींचे निवारण करणे आपले कर्तव्य आहे.

वेळेच्या अभावी वरील सर्व गोष्टींवर न बोलता, फक्त आपल्या संसारात काय काय सुधारणा करता येतील व त्यात येणाऱ्या मानवसिद्ध अडचणी कशा दूर करता येतील, यासंबंधी विचार करणे योग्य होईल.

आपली सांसारिक स्थिती लक्षात घेता, तीत सुधारणा घडवून आणण्याच्या आड पुढील गोष्टी येतात असे दिसून येईल.

१. विवाहविषयक : अ) बालविवाह, आ) विजोड किंवा अयोग्य विवाह, इ) स्त्रियांच्या पुनर्विवाहाला प्रतिबंध, ई) कन्याविक्रिय.
२. खर्चासंबंधी : अ) सीमंत अथवा डोहाळतुली, आ) जन्म, इ) लग्न, ई) उत्तरक्रिया.
३. कित्येक दृढमूल झालेल्या रुढी : अ) जातिभेद, आ) स्पर्शासर्पण व विटाळ.
४. फूट, ५) स्त्रियांची निरक्षरता व संसारात त्यांचे गौण स्थान, ६) सांसारिक बाबतीतही पूर्ण स्वतंत्रता नसणे, ७) कित्येक दुर्गण; उदा. दारू, अफू. इ., ८) कला आणि उद्योगधंडे यांचे शिक्षण न मिळणे.

वर दाखविलेल्या अडचणीपैकी काहींचे थोडे विवेचन केले तर ते अस्थानी होणार नाही. संसारव्यवहारात निरनिराक्र्या प्रसंगी काही गोष्टी करण्याचे ठरविलेले असते, त्या परिस्थित्यनुसूप पुढे बदलता पण येतात, हे समजणे मुळीच कठीण नाही. कित्येक व्यक्तींच्या बाबतीत अशा जुन्या चाली जुलुमाच्या होऊन बसतात व एखाद्यापासून त्यांची मालमत्ता बळजबरीने हिसकावून घेणे जितके निंद्य आणि उदृष्ट वर्तन म्हणता येईल तितकेच या बाबतीत समाजातील व्यक्तींवर होणाऱ्या रुढींच्या जुलुमासंबंधी म्हणता येईल.

आता जातिभेदावर दोन शब्द बोलतो. परमेश्वराने काही जाती निर्माण केल्या नाहीत किंवा त्यात भेदही पाडले नाहीत. ‘चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म विभागशः।’ असे गीतेत सांगितले आहे; म्हणजे जन्माने जाती पडत नसून गुणाने पडतात.

माणसाची किमत, त्याचा दर्जा हा त्याच्या सदाचारावर आणि सत्कर्मावर अवलंबून असतो. अमुक एका जातीत त्याचा जन्म झाला म्हणून त्याला मोठा दर्जा आपोआप प्राप्त झाला असे म्हणणे न्यायाला धरून होणार नाही.

व्यक्तींच्या सद्गुणाला आणि सद्वर्तनाला मान दिला पाहिजे व त्याबाबतीत त्याचे अनुकरण केले पाहिजे. उच्च जातीतील माणसांचे अनुकरण अंधपणाने करण्याइतका मूर्खपणा दुसरा नाही. आपण आपली सुधारणा योग्य विचार करूनच केली पाहिजे. मी अशी आशा बाळगतो की, काठी समाजाची जी सुधारणा घडवून आणण्यासाठी आजची परिषद भरली आहे ती सुधारणा योग्य विचार करूनच आखली जाईल. आजच्या उच्च गणल्या गेलेल्या वर्गात ती प्रचलित आहे म्हणून तिचा अवलंब केला जाणार नाही. कारण उच्च जातीतील कित्येक चाली संकुचित वृत्तीच्या घोतक व हलक्या प्रतीच्या असतात. तेव्हा यासंबंधात योग्य विचार केल्याखेरीज राहू नये.

जातिभेदातीत दृष्टी ठेवून जिथे जिथे सद्गुण आणि सद्वर्तन ही आढळून येतील तेथे तेथे त्यांची योग्य प्रकारे बूज करून ती वाढीस लावण्याला उत्तेजन दिले पाहिजे, असे करण्यातच आपल्या समाजाचे कल्याण आहे.

स्पर्शास्पर्शाची चालही किती कृत्रिम आहे हे सहज समजणार आहे. कुत्रा, मांजर वगैरे हलक्या प्राण्यांना शिवण्याचा काहीही दोष आपण मानीत नाही. पण एकाच ईश्वराने निर्माण केलेल्या आपल्या अमुक जातीतल्या भाऊबंदाला शिवणे हा विटाळ मानतो, हा परमेश्वराच्या घरी अन्याय होत नसेल का? या दृष्ट चालीमुळे त्यांच्यासंबंधी आपली जबाबदारी आपण पार पाडीत नाही इतकेच नव्हे, तर परधर्मात त्यांना आपल्या हाताने ढकलतो व आपली संख्या कमी करून घेतो. हे कितपत हितावह आहे याचा विचार व्हावा. आपण ज्या जारींना अस्पृश्य मानतो त्यांच्यात एवढाले थोर पुरुष होऊन गेले आहेत की, त्यांच्याविषयी अखंड पूज्यवृद्धी वाटली पाहिजे. पण काही सारासारविचार न करता आपण मागली वहिवाट पुढे चालवितो व आपल्या मानवी बुद्धीचे हसे करून घेतो.

सांसारिक गोष्टीत धर्मबंधनांचा परिणाम आपल्या समाजात चांगला झाला नसून याही बाबतीत काही प्रगतीचे उपाय आपण चालविले नाहीत.

खरे पाहता जनतेच्या प्रगतीच्या इतिहासात अशी एक वेळ येते की, ज्यावेळी सर्व सांसारिक गोष्टीत धार्मिक तत्त्वे ओतप्रोत भरून गेलेली असतात. जनता जो जो या स्थितीमध्ये मुरुनच पुढे जाऊ लागते व तिचे ज्ञानभांडार वृद्धिंगत होऊ लागते, तो तो ही बंधने शिथिल होऊन स्वतःच्या कर्तवगारीवर तिचा विश्वास अधिकाधिक बसत जातो व धार्मिक, आर्थिक नैतिक, सामाजिक, राजकीय इत्यादी निरनिराळ्या क्षेत्रांची निर्मिती होते. आपापल्या प्रवृत्तीप्रमाणे ही वेगवेगळी कार्यक्षेत्रे समृद्ध केली पाहिजेत असे जोपर्यंत आपण करणार नाही तोपर्यंत आपली उन्नतीही होणार नाही, हे आपल्याला सांगितले पाहिजे.

काठी समाजाच्या उत्कर्षासाठी शिक्षणाची वाढ वगैरे उपाय योजण्यासंबंधी दरबार श्री.वाजसूरवालांनी जे विचार आपणापुढे मांडले आहेत ते बहुतेक मला मान्य आहेत.

चांगली, बळकट आणि शूर अशी इतिहासप्रसिद्ध काठी जात अवनतीला पोहोचावी हे केव्हाही इष्ट नाही व त्यासाठी स्वतःची उन्नती करून घेण्यासंबंधी जे जे प्रयत्न या जातीकडून होतील त्यांना माझी पूर्ण सहानुभूती आहे, याची खात्री पटवून देण्याचे कारण नाही.



स्थळ : अमरेळी

काळ : ता. ५ माहे फेब्रुवारी, १९११

प्रसंग : अमरेळी येथील शेतकी आणि उद्योगांदे यांचे प्रदर्शन उघडण्याचा समारंभ

३०८

सुभे माणिकलाल देसाई आणि सद्गृहस्थ,

शेतकरीवर्ग आणि लिमिटेड पेढी यांनी जे मानपत्र आता मला अर्पण केले व त्याचप्रमाणे येथे जी भाषणे झाली त्यांना वेगवेगळी उत्तरे देणे याप्रसंगी अशक्य आहे. तेव्हा थोड्या गोष्टीसंबंधी मला जे बोलावयाचे आहे ते बोलतो. शेतकर्यांच्या मागणीसंबंधी निश्चयात्मक काही सांगणे आज शक्य नाही. त्यांचा विचार योग्य प्रसंगी होईलच. तरी आपणास असे सांगू इच्छितो की, सरकारने आपणास मदत देणे जरुर आहे, हे आपण ध्यानात ठेवा. तरी पण प्रत्येकाने स्वतःच्या पायावर उभे राहणे फायद्याचे आहे. फाजील मदतीनेच नुकसान पोहोचते. स्वावलंबीपणा येत नाही. ज्याप्रमाणे मुलाला चालण्याची सवय लावली नाही तर त्याला मुळीच चालता येत नाही. त्याप्रमाणे सरकारने प्रजेला नेहमी मदत करीत गेल्यास प्रजा दुबळी बनते व तिचे नुकसान होते. तेव्हा फाजील मदतीची अपेक्षा करू नये. हे ऐकून आपण असे समजू नका की, आपल्या अडचणींकडे मी लक्ष देणार नाही की काही करणार नाही. माझे एवढेच सांगणे आहे की, आपण आपल्या दुःखाचे परिमार्जन करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

शेतकरी पेढी सध्या निघालेली आहे. तीसंबंधी आज मजजवळ काही कागदपत्रे आलेली नाहीत. ती मिळाल्यावर आपल्या तक्रारींचा जरुर विचार करीन. या पेढी व्यवहाराचा पूर्ण अनुभव आपणास मिळाला पाहिजे. आपल्या ज्या काही अडचणी असतील त्या अधिकारीवर्ग दूर करील अशी मला खात्री वाटते. मे. काजी व रा. शिंदोळे यांची जी विद्वत्प्रचुर भाषणे झाली. त्यातील विचार मला बहुतेक पसंत आहेत. अलाहाबादचे प्रदर्शन मी पाहून आलो आहे. पाश्चात्य देशांतील प्रदर्शनेही मी पाहिली आहेत. त्यात व या प्रदर्शनात अर्थातच फार अंतर आहे. तथापि अशी अनेक प्रदर्शने भरविल्याने लोकांचा फायदा होतो व विशेषतः कार्यकर्त्यांचा जास्त होतो.

आज आपण नुसता देखावा पाहण्यास आला आहात असे समजू नका. याचा आपण योग्य प्रकारे उपयोग करून घ्याल, अशी मी आशा करतो. ईश्वराने पृथ्वीतलावर ज्या अनेक वस्तू प्राणी इत्यादी निर्माण केले आहेत, त्यामध्ये मनुष्यजात सर्वोत्तम आहे; कारण तिला विचारशक्ती

दिली आहे. इतर प्राण्यांमध्ये ती नाही. तेव्हा माणूस स्वतःच्या अडचणी समजून त्या दूर करू शकतो. जो स्वतःचे दुःख निवारण करण्याचा प्रयत्न करीत नाही त्याला माणूस का म्हणावे हे समजत नाही. तेव्हा आपल्या दुःखाचे निवारण आपणाचे केले पाहिजे. नुसता विचार करून न राहता त्या विचारानुरोधाने दुःखमुक्त होण्याची साधने उपयोजिली पाहिजेत. नाही तर काय फायदा? तेव्हा चांगला विचार करून कार्यप्रवृत्त व्हावे. सुधारलेली जनता कोणास म्हणता येईल, याची व्याख्या करणे कठीण आहे; पण एवढे खरे की, ईश्वराने दिलेल्या ज्ञानाचा जे उपयोग करतात तेच लोक सुधारलेले म्हणता येतील. मनुष्यप्राण्याने प्रथमावस्थेत जनावरे पाळून व नंतर शेतकी करून आपली अधिकाधिक उन्नती ज्ञानाच्याद्वारे करून घेतली आहे. ज्ञानाचा उपयोग केला नाही तर आपली स्थिती फार वाईट होईल. दुःखस्थितीची कारणे अनेक असली तरी विद्येचा अभाव हे एक मोठे कारण आहेच. आपण याहीपुढे राजकीय आणि नैतिक गोष्टीत लक्ष घातले पाहिजे अशी आजची स्थिती आहे. तेव्हा मी आपणाला कळकळीने सांगतो की, आपण आपल्या ज्ञानाचा योग्य उपयोग करण्याबाबत प्रयत्न केला नाही तर आजच्यापेक्षाही आपली स्थिती जास्त वाईट होईल. आपण ज्ञान संपादन केल्यास मजाच नाही; पण सर्वांनाच आनंद वाटणार आहे. एवढे सांगून सुभेसाहेबांनी विनंती केल्याप्रमाणे प्रदर्शन खुले करीत आहे.

रा. शितोळे यांनी राज्यातील शेतकीखात्याच्या कामकाजाविषयी जे सांगितले ते ऐकून मला फार संतोष झाला. शेतकी वगैरे खाती रयतेच्या सुखासाठी असतात. आपल्या देशाचा मुख्य धंदा म्हणजे शेती. शंभरापैकी ऐशी माणसे शेतकी करतात. तेव्हा आपली सर्व मदार शेतीवर आहे. शेतकीखाते करीत असलेले प्रयत्न यशस्वी झालेले पाहून मला आनंद वाटतो आणि हा आनंद आणखी जास्त वाढेल अशीही मला आशा वाटते. शेतीची सुधारणा करण्यासंबंधी माझे विचार आजकालचे नसून त्यांना पंधरावीस वर्षे झाली आहेत. त्या वेळेपासून मी याविषयी प्रयत्न करीत आहे. कडी प्रांतात माझ्या अधिकाऱ्यांनी काही प्रयत्न केले होते; पण ते सफल झाले नाहीत. या कामात अंमलदार उत्साहाने भाग घेतात हे पाहून मला फार आनंद होतो. रयतेने यात सहकार्य केलेले पाहण्यात मला आनंद वाढेल. अंमलदार आणि रयत यांनी परस्पर सहकार्य करून काम करणे जास्त चांगले.

मानपत्रात स्थानिक स्वराज्यादी ज्या गोष्टी आहेत त्यासंबंधी आपणाशी जास्त खुलासेवार बोलले पाहिजे. माझ्या रयतेशी प्रत्यक्ष बोलणे माझे कर्तव्यकर्म आहे. स्थानिक स्वराज्याचे प्रयत्न सफल होण्यासाठी आपण फार परिश्रम घेतले पाहिजेत. यातील सफलता आपल्याच हाती आहे. आपल्या न्यायी आणि विवेकबुद्धीवर ती अवलंबून आहे. लोकांची जेवढी लायकी असेल तेवढेच हक्क त्यांना दिले पाहिजेत. योग्यता नसता केलेले काम कसे चांगले होणार? ज्यात थोड्यांनाच तोशीस लागून जास्तजणांना फायदा होतो असे काम अवश्य केले पाहिजे. या विचारसरणीने आपल्या अंगी धैर्य उत्पन्न होऊन त्याचा उपयोग संसाराला पण चांगला होतो. सुखाची इच्छा प्रत्येकाला आहेच. ऐहिक आणि पारमार्थिक असे सुखाचे दोन प्रकार आहेत. पारमार्थिक सुखाचा विचार केल्यास आपली स्थिती फार शोचनीय आहे असे आढळेल. याचे मुख्य कारण आपल्या वाईट चालीरीती. त्या जर आपण टाकणार नाही तर आपली स्थिती जास्त वाईट होणार आहे.



## ७९.

स्थळ : रणोली

काळ : तारीख २६ फेब्रुवारी, १९११

प्रसंग : श्रीमंतांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेली आर्य समाजाच्या सदस्यांची सभा

३०८

सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

या सभेचे अध्यक्षस्थान मला स्वीकारण्यास सांगून माझा जो तुम्ही बहुमान केलात त्याबद्दल मला फार आनंद होत आहे. काही दिवसांपूर्वी स्वामी नित्यानंदजी यांनी मला आमंत्रित केले होते; पण गेल्या डिसेंबरात युरोपातून परत आल्यापासून महत्वाच्या राज्यकारभाराच्या कामांत मी इतका गुंतून गेलो होतो की, भारतीय-धर्म- प्रगतीसारख्या गंभीर महत्वाच्या विषयाकडे लक्ष देण्यास मला वेळच मिळाला नाही. म्हणून आजच्या माझ्या भाषणांत कुठे चूक झाली तर तिच्याबद्दल मला तुमची क्षमा मागून ठेवली पाहिजे. धर्माचा विषय मला फार प्रिय आहे; किंवडुना ज्या ज्या चळवळीमुळे सर्व हिंदुस्थानवासीयांच्या व विशेषतः माझ्या प्रजेच्या जीवनाचे तंत्र अधिक सुधारू शकेल, त्या त्या चळवळीत मी किती आपुलकीने मन घालतो, हे तुम्हाला ठाऊकच आहे.

जीवनतंत्र सुधारण्याच्या बाबतीत मी माझ्या राज्यांत काही प्रयत्न निदान करून तरी पाहिले आहेत असे मी म्हटले तर, मला वाटते, ते यथार्थच होईल. परंतु, त्या प्रयत्नांनंतर दिवसेंदिवस माझी अशी खात्री होत चालली आहे की, प्रजेच्या मनानेच घेतल्याशिवाय, सुधारणा करण्याची आकांक्षा प्रजेच्या मनांत उद्भवल्याशिवाय आणि प्रजेचे सहकार्य मिळाल्याशिवाय कोणतीही टिकाऊ सुधारणा करणे शक्य नाही. म्हणून तुमचा आर्य समाज मोळ्या चिकाटीने जे सामाजिक लोकजागृतीचे कार्य करीत आहे ते मला प्रियच आहे. आपल्या लोकांची स्थिती सुधारण्याकरिता, आपल्या देशाचा दर्जा वाढविण्याकरिता आणि ज्ञानप्रसार करून लोकांचे अज्ञान व वेड्या समजुती घालविण्याकरिता आर्य समाज उत्साहाने झटत आहे, हे पाहून मला आनंद होत आहे.

मूर्तिपूजा, धर्मविड, लोकभ्रम आणि जातिभेद यांच्यावरील आर्यसमाजाचा हल्ला फार निकराचा व निर्दयपणाचा आहे असे म्हणतात. वरील चार बाबतीत आज शेकडो वर्षे जो लोकांवर जुलूम चालत आहे तो लक्षात घेतला म्हणजे वाटते का, त्या जुलूमाची ही अशी प्रतिक्रिया व्हावी यात

आश्वर्य कसले? जितका जुलूम भयंकर, तितकीच प्रतिक्रियाही भयंकर असते. हे सर्व तात्त्विकदृष्ट्या ठीक आहे; पण व्यवहारदृष्ट्या यात चूक होते व ती मी तुम्हाला स्पष्टपणे दाखवितो.

व्यक्तिमात्राला जागृती देणाऱ्या व ज्ञानाची वाढ करू पाहणाऱ्या तुमच्यासारख्या चळवळीविषयी मला जरी अत्यंत सहानुभूती वाटत आहे तरी जुन्या मतांच्या लोकांना एकजात विरोध करीत सुटणे मला त्याज्यच वाटते. माझ्या मते सुधारणा जी होते, ती सहानुभूतीच दाखवून उत्तम होते-विरोध, सरास विरोध करून होत नाही. विरुद्ध पक्षांत एकदेखील चांगली गोष्ट नाही अशी समजूत करून घेऊन, कठोर टीकास्त्र चालविल्याने सुधारणा होत नसते.

आर्यसमाज हा एक धर्मपंथ आहे. म्हणून धर्म या विषयापुरतेच मी आज बोललेले बरे. सूक्ष्म विचार करणारांनाही गहन वाटावा, असा हा धर्म विषय आहे. त्याची सांगोपांग चर्चा आज मी करणे शक्य नाही. या विषयासंबंधीचे माझे विचार मी आपल्यापुढे मांडू शकेन. कदाचित काही मननीय सूचना म्हणूनच त्यांचा तुम्हाला पुढे काही झाला तर उपयोग होईल.

मनुष्यप्राणी हा जात्याच धर्मप्रवण आहे आणि तीव्र जीवनकलहात ठिकून राष्ट्रे जी जिवंत राहतात तीसुद्धा काही धार्मिक मतांचा प्रसार झाल्यावाचून व ती मते जनतेच्या आचरणात उत्तरल्यावाचून जिवंत राहूच शकत नाहीत. मानवीजीवनाचे धर्म हे एक असे अंग आहे की, ते जर निर्दोष व सत्यमय असले तर मानवीजीवनाच्या उक्तांतीला मोठी मदत मिळते. जीवन सार्थ, सुंदर व सुखावह करण्याला धर्म साहाय्य करतो; मात्र धर्मभावना ही सत्यपूर्ण पायांवर उभारलेली असली पाहिजे. धर्मकल्पनांचे सत्यत्व ओळखावयाचे कसे, हा प्रश्न ओघानेच आला. त्याचे ठाम उत्तर हेच की, ज्याच्यामुळे वैयक्तिक व राष्ट्रीय प्रगतीचे पाऊल पुढे पुढे पडत जाते, तेच धर्माचे सत्य स्वरूप-तोच खरा धर्म होय. याच्या उलट, रुढीच्या बेड्या तोडून मोकळे होऊ पाहणाऱ्या राष्ट्राला जो धर्म अडथळा करतो, जो अज्ञानाचा अंधकार नाहीसा करीत नाही, की भ्रमाचे पटल दूर सारीत नाही, तो धर्म मुळी खरा धर्मच नव्हे, धर्माचे ते एक विडंबन आहे, शुद्ध ढोंग आहे असे बिनदिकृत म्हणावे.

धर्माचा विषय आला की पुष्कळ विचारणारेही निघतात की, काय हो, धर्म हा पौरुषेय आहे की अपौरुषेय? तो कालातीत आहे की काळाचाच एक खेळ आहे? त्याने समाज ही संस्था अस्तित्वात आणली की समाजाच्या काही चालीरीती व काही विचार परंपरा यांनीच धर्माला जन्मास घातले? इत्यादी. या प्रश्नांची समर्पक व चौकसबुद्धीला पटील अशी उत्तरे देणे अवघड आहे. तथापि इतके मात्र निःसंदिग्धपणे सांगता येते की, धर्म हा तयार करता येत नसतो, तर तो वाढून तयार होऊ यावा लागतो. ही एक नैसर्गिक वाढ आहे, ते मनुष्याचे खेळणे नव्हे. मालकाच्या हुकमी मर्जिप्रिमाणे बनविता यावी किंवा एक अंगरखा टाकून दुसरा घालावा त्याप्रमाणे चंचल मर्जीच्या लहरीनुसार बदलता यावी, अशी धर्म ही चीज नाही. धर्म म्हणजे क्षणाक्षणाला बदलणारे वारे नव्हे. तो एक अखंड गंभीर प्रवाह आहे. त्याचा संबंध चंचल मनाशी नसून रिथर अशा बुद्धीशी आहे. या कारणांमुळे धर्मप्रवर्तकांनी किंवा धर्मसुधारकांनी कोणत्याही स्वच्छंदी व विवेकशून्य अशा मतांचा उपदेश जनतेला करता कामा नये. लोकांच्या बुद्धीला पटेल तेच सांगितले पाहिजे. हे मी कुणा एका विशिष्ट धर्मापुरते सांगत नाही. सर्व धर्माना माझे म्हणणे

लागू पडेल. आपला धर्म म्हणून ज्याचा आपण आज अभिमान बाळगतो, तो हिंदू धर्म जर मी आता सांगितलेल्या बुद्धीच्या कसोटीला उतरत नसेल तर तो खरा धर्म नव्हे, निवळ लोकब्रम आहे.

हिंदू धर्म सामान्य माणसाच्या दृष्टीला कसा दिसतो, हाही एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. ज्या धर्माचा बाह्य बाबतीशीच बहुतेक सगळा संबंध आहे, आणि जो धर्म आचरावयाचा म्हणजे खूपसे शारीरिक विधी किंवा नियम पाळीत सुटावे लागतात, असाच आपला हिंदू धर्म संक्षेपतः सामान्य माणसाला वाटतो. निषेधांचे, व्रतवैकल्यांचे उपासातापासांचे एक मोठे बंड म्हणजेच हिंदू धर्म अशी साधारण समजूत आहे. विचाराच्या गाभ्याशी, बुद्धीच्या केंद्राशी या धर्माचा अर्थार्थी काही संबंध नाही, असेच शेकडा नव्याण्व जनता मानीत नाही काय? अशा परिस्थितीत माझा आपणाला उघड सवाल आहे की, असल्या बाह्यौपचारिक धर्मानुसार तुम्ही वागणार, की तो धर्म परोपकारप्रवण असून राष्ट्रीय व वैयक्तिकदृष्ट्या आपला उद्घार करण्यास समर्थ आहे, त्या धर्माचा अवलंब तुम्ही करणार? या प्रश्नाचे सरळ उत्तर अर्थात एकच आहे. खरा धर्म हा शुद्ध स्वरूप व दोषरहित असल्याने बंधुप्रेमाच्या बुद्धीच्या आड तो येऊच शकत नाही. बंधुप्रेमाच्या वर्धनाला विघातक असणारी गोष्ट खच्या धर्माशी विसंवादी असते. म्हणून जातीजातीत एकोपा वाढेल अशा स्वरूपाचा धर्म मुख्यतः आपण आचरला पाहिजे. आयुष्याच्या प्रत्येक बारीकसारीक बाबतीचे स्तोम माजवून दरेक तपशिलाचे नियम घालून देणे व जातीजातीत कृत्रिम भाव उत्पन्न करणे, हे माझ्या मते धर्माचे स्वरूप नव्हे.

आपल्यातले मोठमोठे समाज आज अतिशय मागासलेले दिसतात. त्याचे कारण त्यांच्या सामाजिक व्यवहारावर कधीकाळी कुणीतरी टाकलेली बंधने होत. ही बंधने कशी निर्माण झाली? त्यांच्या बुडाशी मला तरी धर्माचा विपरीत अर्थ करण्याची प्रवृत्ती आणि धर्माच्या तत्त्वांचा प्रत्यक्ष व्यवहारांत होणारा दुरुपयोग, एवढेच दिसते. बालविवाह करणे, अमुक वर्णना श्रेष्ठ मानणे व त्याच्या उलट इतर वर्णना 'न भूतो न भविष्यति' अशा दलितावस्थेत ढकलून देणे आणि विधवांच्या पुनर्विवाहास बंदी करणे हे आपल्या धर्मातले प्रकार म्हणजे आपल्या सामाजिक जीवनातले ढळळीत दोषच आहेत. तरीदेखील या चालीरीतींना जणू काय सर्व प्रकारचे धर्मप्रामाण्य आहे, असे मानून त्या चालीरीतींचा कैवार घेणारेही आपल्यात आहेतच.

जातिभेद हा थोड्याबहुत प्रमाणात सर्व देशांत आहे; परंतु त्याला हिंदू धर्माने दिले आहे तसे धार्मिक संस्थेचे स्वरूप इतरत्र कुठेच दिलेले नाही. उलट, ईश्वराच्या पूजनसमयी जातिभेद दूर ठेवावेत, हा उच्च, तो नीच वगैरे वैयक्तिक भेदभाव परमेश्वरापुढे संभवतच नाहीत, असे मत इतर सर्व ठिकाणी मान्य झालेले आहे; परंतु हिंदुस्थानात मात्र जातिभेदाने किती अनर्थ माजविले आहेत पहा! जातिभेदाच्या कल्पनेमुळे आपली सामाजिक एकी, सामाजिक व्यवहार, विचारविनिमय, पोटजातीतील व्यवहार या सर्वांची गळचेपी झाली आहे. एखाद्याने सुरु केलेल्या नवीन उपक्रमाचे किंवा नवीन सदाचाराचे महत्त्व जातिभेदामुळे नाहीसे होऊन त्याएवजी प्रत्येक गोर्ढींत धर्मप्रामाण्याचे प्रस्थ वाढले. जातिभेदानेच जातीजातीतील वैमनस्य वाढविले व आपल्या राष्ट्रीय एकोप्यांत विघ्न आणिले. वस्तुतः आपल्या जातिभेदाच्या कल्पना धर्मविरोधी आहेत. कारण धर्म हा सदाचरण व

सद्गुण यांना महत्त्व देणारा आहे- जातीला महत्त्व देणारा नाही. जात जात म्हणजे असते तरी काय? एक मूठभर लोकांचा समूह. धर्म काही मूठभर लोकांकरिता नसतो. धर्मचे ध्येय या थोड्याशा लोकांची समुन्नती साधणे हे नसून अगिल मानवजातीची स्थिती श्रेयस्कर करण्याचे आहे. थोडक्यात सांगावयाचे तर धर्म हा वैयक्तिक आणि सामाजिक सुखा-समाधानाची वृद्धी करणारा आहे. मी नुकताच ज्या अनिष्ट चालींचा उल्लेख केला त्या चालींना वेदांनी कुठेही मान्यता दिलेली नाही. आपला आजचा हिंदू धर्म म्हणजे आपल्या मूळच्या वैदिक धर्मचे एक दुबळेसे स्वरूप आहे आणि अज्ञानामुळे त्या क्षयी धर्माला आपण आपला खरा धर्म समजत आहोत. हिंदू धर्माचा इतिहास फार विस्तीर्ण आणि पुरातन आहे. गेल्या अनेक शतकांच्या कालांत आपल्या धर्मविषयक मतांत जे चढ-उतार झाले व त्यावर जे आघात- प्रत्याघात किंवा क्रिया-प्रतिक्रिया झाल्या, त्या सर्वांचे खुलासेवार वर्णन आज करणे शक्य नाही. फक्त त्यातील विशेष महत्त्वाचे जे टप्पे आहेत, त्यांच्यापैकी काही टप्प्यांकडे ओझारती नजर टाकून आपण पुढे जाऊ.

पहिला टप्पा किंवा कालखंड वैदिक काळाचा. या काळात निसर्गाच्या अद्भुत देखाव्यांनाच देव मानण्यात येऊन त्यांची देव म्हणून पूजाही करण्यात आली. निसर्गाच्या ज्या ज्या शक्ती पाहून आपले आर्य पूर्वज चकित झाले, त्या त्या शक्तींच्या पुढे त्यांनी आपला माथा नम्र केला. या प्राथमिक अवस्थेत प्रत्येक मनुष्य हा शिपाई होता, शेतकरी होता, हविर्भाग देणारा होता, मंत्रांचा गायक होता व प्रसंगी तत्त्वज्ञानीही बनत होता. वर्ण किंवा जाती असे माणसांचे वर्गीकरण अजून झालेले नव्हते. जीवनाच्या बहुतेक सर्व कार्यातून स्त्रिया भाग घेत होत्या व त्यांना मानही मिळत असे. वेदांमध्ये ज्ञान, विधी व प्रार्थना या तीन विषयांचे विवेचन आहे. इतर विषयांपेक्षा अमुक एका विषयाला विशेष महत्त्व वेदाने दिलेले नाही. कालांतराने या तीन विषयांसंबंधीचे आचार व विचार वाढीस लागून त्यांनी तीन धर्मपंथांना जन्म दिला. ज्ञानमार्ग, कर्ममार्ग व भक्तिमार्ग हेच ते तीन धर्ममार्ग होत. या मार्गांचे विवरण उपनिषदे, ब्राह्मणग्रंथ, षडदर्शने व निरनिराक्षे संप्रदायग्रंथ यांच्यातून निरनिराक्ष्या रीतींनी केलेले आहे. वैदिक काळात सुयंत्रित अशी राजव्यवस्था नव्हती. राजांचा उल्लेख क्वचितच आढळतो. गणव्यवस्थाच विशेष प्रचारात होती, असे उल्लेख बरेच आढळतात. सध्या हिंदू धर्मात निकृष्ट जातीविषयी जो द्वेषभाव दिसतो तसाच द्वेषभाव येथले मूळ रहिवासी जे दस्यू लोक त्यांच्याविषयी वेदकाळात आर्य लोकांना वाटे. आद्य आर्याच्या काळी मूर्तिपूजा नव्हती व मंदिरेही अर्थात नव्हती.

यानंतर ब्राह्मण-काळाचा खंड लागतो. हा काळ यज्ञायागांचा, समारंभांचा व तांत्रिक विधीचा काळ म्हणून प्रसिद्ध आहे. ऋग्वेदांतील पुरुषसूक्तांत सूचित केलेल्या चार वर्णाचा उदय याच काळात झाला. ब्राह्मण ऊर्फे ऋत्विज, क्षत्रिय ऊर्फे लढवय्ये, वैश्य ऊर्फे शेतकरी व वाणी आणि शूद्र म्हणजे परिचारक, हे ते चार वर्ण होत. ब्राह्मण नामक ग्रंथामुळे या काळाला ब्राह्मण-काळ म्हणतात. या ग्रंथांत यज्ञायागांची उत्पत्ती, पद्धती व हेतू यांचे विवेचन केलेले आहे. ते काही ठिकाणी समाधानकारक वाटत नाही. या काळात यज्ञायाग हेच सर्वस्व मानले गेले व त्यांच्याशीच संबंध असलेला ऋत्विजवर्ग किंवा ब्राह्मणवर्ग हा श्रेष्ठपणावर हक्क सांगू लागला. अज्ञाचा किंवा

पशूंचा बली देऊन देवतांना संतुष्ट करण्याची आवश्यकता हेच या यज्ञप्रधान ब्राह्मणधर्माचे मध्यवर्ती तत्त्व या कालखंडात (इ.पू. ८०० पासून ते ६०० पावेतो) होऊन बसले. यज्ञयाग जितके जास्ती व त्यांचे विधी जितके अधिक श्रमसिद्ध, तितकी ऋत्विज-संस्थेच्या परिपूर्णतेची आवश्यकता जास्त वाढली. यज्ञ आणि ऋत्विज या वस्तूंचा लोकांना अगदी वीट आला. याज्ञवल्क्याने आपल्या एका प्रश्नाचे स्वतःच उत्तर दिले आहे ते या बाबतीत मननीय आहे. तो विचारातो, ‘आपण यज्ञ कशाला करतो?’ व उत्तरी म्हणतो, ‘निर्बुद्ध पशूचा.’ केवळ बहिरुख, अर्थातीन यज्ञायाग करीत बसण्यापेक्षा काही वैयक्तिक सद्गुणांचे आचरण करणेच आवश्यक आहे याची जाणीव याज्ञवल्क्याला झाली होती, असे वरील प्रश्नोत्तर स्पष्ट दर्शविते. ते कसेही असो, त्या काळची सर्वसाधारण सामाजिक स्थिती तरी आपल्याला स्पष्ट दिसतेच. पशूंचे कळपचे कळप यज्ञांत बळी देऊन देवतांना संतुष्ट करण्याचे ज्याच्यात सामर्थ्य आहे, असा श्रीमंत मनुष्य, तसले बळी देऊ न शकणाऱ्या गरीब मनुष्यापेक्षा, स्वतःला अधिक पुण्यवान समजे, देवाला आपणच अधिक आवडतो असे माना; म्हणजे, ज्या काळी श्रीमंत लोक देवाच्या खास मर्जीतले होते असे दिसते आणि बिचारे निर्धन लोक म्हणजे दयाघन प्रभूच्या कृपाप्रसादाला स्वप्नांतरीही पात्र नसणारे महापापी ठरले होते. रक्तपाताच्या व हत्येच्या या महोत्सवांची इतकी अतिशयोत्ती करण्यात आली की, लोकांना साहजिकपणे यज्ञयागांत नसून आपण जातीने केलेल्या त्यागातच आहे. आचरणाची शुद्धता, वासनांचा उपशम, मनाची शांती, भूतदया, विश्वबंधुत्व हे सद्गुण यथाकाल प्रभावशाली ठरले व शेवटी या सर्वांची परिसमाप्ती नीतिशास्त्रांनी-उपनिषदांनी-प्रशंसिलेल्या परमोच्च ध्येयात झाली.

उपनिषदकाल हा वैदिक धर्माच्या इतिहासातला तिसरा कालखंड होय. पुढे फोफावलेल्या षड्दर्दशनादी शास्त्रांची बीजे याच काळातील गूढ कल्पनांच्या गुंतागुंतीत आढळून येतात. ब्राह्मणग्रंथ व षड्दर्दशने यांना जोडणारे दुवेच ही उपनिषदे होते. त्यांच्यातील विचारांची भरारी ब्राह्मणग्रंथांहून अधिक उंच गेलेली आहे व त्यांच्यात बुद्धीला चकित करून सोडणारे पुष्कळ विचार व मौलिक कल्पना अत्यंत प्रौढ अशा भाषेत मांडलेल्या आहेत. जनक व अजातशत्रू यांच्यासारखे राजे स्वतः क्षत्रिय असून ब्राह्मणांना उपदेशाच्या गोट्टी सांगताना उपनिषदांतच आढळतात. असे गुह्य ज्ञान ब्राह्मणांना शिकविण्यास क्षत्रिय समर्थ झालेले पाहून, त्या ब्राह्मणांचा गर्व उतरला होता. यावरून असे दिसते की, ज्ञान म्हणजे फक्त ब्राह्मणवर्णाच्याच संपूर्ण मालकीचे क्षेत्र, ही कल्पना या उपनिषदकालापर्यंत तरी रुढ झालेली नव्हती.

यानंतर धर्मसुधारक बुद्ध व त्यांच्या काही आगेमागे, काही जोडीने, असे अनेक ब्राह्मणवर्गांय धर्मसुधारक यांचा उदय झाला. या ब्राह्मणसुधारकांनीच हिंदू तत्त्वज्ञानाच्या शास्त्रसंमत पद्धती किंवा षड्दर्दशने यांची निर्मिती केली. या सुधारकांचे दोन भाग आहेत. वेदांना सर्वथैव प्रमाण मानणारे मीमांसक हा एक आणि बौद्ध, जैन व येथले एपिक्यूरियन म्हणजे उदरपरायण म्हणून प्रसिद्ध असलेले चार्वाकपंथी लोक मानतात, त्याप्रमाणे वेदांना अप्रमाण मानणारे नैयायिक हा दुसरा भाग. पुष्कळ दर्शनग्रंथांतून प्रतिनिधीद्वारा दुःखाचा क्षय होण्याची अशक्यता प्रतिपादन केलेली आहे आणि पुनर्जन्मावर भर दिलेला आहे. त्यांच्या मते ज्याची पापे त्यानेच निस्तरली

पाहिजेत, मग ती या जन्मी तो निस्तरो किंवा पुढील जन्मी निस्तरो. बन्याच दर्शनग्रंथांनी जीवात्मा व परमात्मा यांचे ऐक्य असल्याचा सिद्धांत मांडून पर्यायाने जातिभेदाची कल्पना किंती खुळवट आहे, हे सिद्ध करून दाखविले आहे. या दर्शनकारांच्या मते सर्व मनुष्ये सारखीच असून जो तो आपल्या कृत्यानुसार सुखदुःख पावत असतो.

या सुधारणायुगाच्या अखेरीस हिंदुस्थानावर उत्तरेकडून सिथियन व हूण यांच्या स्वाच्या झाल्या. त्यामुळे स्वतःच्या ऐहिक सामर्थ्याला उतरती कळा लागलेली पाहून आर्य लोकांना मोठे लाळण वाटले. जगातील दुःखांचा अनुभव येऊन त्यांच्या मनावर मोठा परिणाम झाला आणि त्यांनी ऐहिक गोर्टींतून आपले मन काढून घेऊन ते पारमार्थिक विचारांकडे वळविले; त्यात त्यांचा हेतू असा की, कर्माच्या कचाट्यांतून व कर्मामुळे प्राप्त होणाऱ्या पुनर्जन्माच्या चक्रांतून कायमची सुटका व्हावी. या दृष्टीने त्यांनी ज्ञानमार्गाला प्राधान्य देऊन कर्ममार्गाला दुर्यम स्थान दिले. कर्माच्या मार्गाने स्वर्गप्राप्ती झाली तरी जन्ममरणाच्या फेचांतून सुटका होत नाही, असे मत प्रचलित झाले. यज्ञसंस्थेच्या विरुद्ध लोकांचे मत बनले होते तरीसुद्धा ऋत्विक वर्गाला अनुकूल असे नीतिनियम निर्माण करण्यात आले. ब्राह्मण असे चतुर की, त्यांनी हळूहळू बौद्धांना पुनश्च आपल्यात ओढून घेतले. बुद्धाला विष्णूचा अवतार मानण्याचे धाडसाने कबूल करून त्यांनी बौद्धांचे भांडण अर्ध्या रस्त्यावरच मिटवून टाकले.

याच्या पुढ्या कालखंड नवहिंदूधर्माचा होय. ब्राह्मणधर्माचा पुनरुज्जीवनकाल असेही कधीकधी या अवधीला म्हणतात. श्रीशंकराचार्य नावाचे अत्यंत विद्वान व कडकडीत आचरणाचे ब्राह्मणश्रेष्ठ हे या कालांतील मोठे उपदेष्टे होते.

त्यांनी असे मत प्रस्थापित केले की, स्वयंभू अशा एक परपात्म तत्त्वाखेरीज या जगात दुसरी जीवात्म वगैरे काहीच निराळी वस्तू विद्यमान नाही. रामानुज नावाच्या दुसऱ्या आचार्यांनी दुसऱ्या एका मताचा प्रचार केला. ते मत असे की, परमात्मा व जीवात्मा हे परिणामी भिन्न नसले तरी वस्तुतः भिन्नच आहेत. हे दोघे आचार्य शैव व वैष्णव या धर्मपंथांचे आद्यप्रवर्तक होते. वर्णव्यवस्था या वेळेस पूर्णपणे सुसंघटित करण्यात आली. मूळ रहिवाशांच्या काही अनार्य जातींना वर्णव्यवस्थेत स्थान देण्यात आले. साहजिकच हिंदू धर्माने मूर्तिपूजा, मंदिरे, सांप्रदायानुसार पूजनअर्चन, इतकेच नक्हे पण विशिष्ट वृक्षांचे व प्राण्यांचेही पूजन यांची सोय लावून दिली. वैदिक काळातले यज्ञयाग आता हळूहळू नामशेष होत चालले होते. परमेश्वराचे अवतार मानण्याची व त्यांचे पूजन करण्याची प्रथा पडली. लक्षात घेण्यासारखी गोष्टी ही की, विष्णूचे काही अवतार मनुष्येतर प्राण्याचे आहेत, काही क्षत्रियवर्णाच्या मानवांचे आहेत; पण वामन व परशुराम हे दोन विरळ अपवाद सोडले तर ब्राह्मणवर्णाचा असा विष्णूचा अवतारच नाही व त्या दोन अपवादपैकी परशुराम याची आई तर क्षत्रियवंशाची होती. ही धार्मिक बाबतीची व्यवस्था झाली. राजकीय बाबतीत राजपूत लोक सत्ताधीश झाले व त्यांनी धार्मिक बाबतीवरही आपली सत्ता गाजविली. उद्योग किंवा श्रम करणे हे हलकेपणाचे मानले गेले. पोटजातीतील विवाह व विधवांचे विवाह यांना पायबंद बसला आणि बालविवाहाचा प्रसार झाला. हा नवहिंदूधर्मकाल म्हणजे हिंदू-वाङ्मयाचा पूर्ण वैभवशाली काल होता. दुर्दैवाने या कालाच्या अखेरीस नैतिक आचाराविचारातली बेबंदशाही मात्र वाढतच गेली.

यानंतर भक्तिमार्गाचा कालखंड लागतो. देशी भाषांतील वाङ्मयाचा प्रारंभ याच काळात झाला. गुजरातेत नरसिंह मेहेता, महाराष्ट्रात तुकाराम, उत्तर हिंदुस्थानात तुळसीदास, राजपुतान्यांत मीराबाई आणि बंगाल्यात चैतन्य यांनी हे देशी वाङ्मय निर्माण केले. मागासलेल्या जातीतूनच काय पण अगदी अस्पृश्य असलेल्या जातीतूनही विचार-प्रवर्तक लोक जन्मास आले. उदाहरण हवे असेल तर जन्माने चांगाभार असलेल्या रोहिदासांचे मी देईन. या काळी पंथोपंथाचा जसा फैलाव होत होता तसाच राजपुतांचा पराभव होऊन मुसलमानी सत्तेचाही फैलाव होत होता. हिंदूंनी आपली सदसद्ग्रीविवेकबुद्धी सर्वस्वी ब्राह्मणवर्गाच्या हाती दिली होती. ब्राह्मणांनी लोकजीवनाच्या प्रत्येक बारीकसारीक बाबतीचे नियमन करण्याची तयारी केली खरी; पण लोकांचे संरक्षण करण्याचे स्वसामर्थ्य त्यांनी गमावले व ते संरक्षणकार्य सर्वस्वी क्षत्रियांवर टाकले. शारीरिक परिश्रमांचा लोक तिटकारा करू लागले. अशा विस्कळीत लोकसमूहाचा एखाद्या सुसंघटित शत्रूने राजकीय, सामाजिक, औद्योगिक बाबतीत पूर्ण पराजय केला तर नवल कसले? काही अतिमानुष चमत्कार होईल व आपले संरक्षण आपोआप होईल, एवढीच आशा लोकांना उरली, त्या आशेच्या सिद्धीसाठी अर्थहीन अशी ‘रामराम’, ‘कृष्णकृष्ण’ वगैरे पोपटपंची त्यांनी चालविली. प्रयत्नांचा सामर्थ्यावरील लोकांचा विश्वास उडाला व क्रमाक्रमाने ते देववाद व याचना यांच्या आहारी गेले. प्रामाणिक प्रयत्न व स्वावलंबन यांची जागा भजनावरील अढळ श्रद्धेने पटकावली. प्रापंचिक सुखसिद्धी व सांसारिक व्यापार यांच्या जबरदस्त व्यामोहाने सर्वाना व्यापून टाकले. आपण सदैव लक्षात ठेवले पाहिजे की, परमेश्वराचे म्हणा किंवा निसर्गाचे म्हणा कायदे हे नित्य व भेदातीत आहेत. ते आपण मोडले तर आपल्या देशाला घोर विप्रवावस्था ही ठरलेलीच. म्हणून आकुंचित दृष्टी सोडून, जग कुणीकडे चालले आहे ते पाहून, तदनुसार आपला वर्तनक्रम आखला पाहिजे. प्रगतीप्रीत्यर्थ केलेले प्रयत्न लंगडे पडावेत असे काही दोष जन्मतःच आपल्यात असतात, हे खरे. पण विचारतो, चलच्यित्रपट, विमाने, बिनतारी विद्युतसंदेश वगैर करामती मनुष्य-प्रयत्नांनीच साध्य झालेल्या आहेत ना? त्या असे सिद्ध करतात की, आज जे आपल्याला अशक्य वाटते तेच कालांतराने -निसर्गाचे ज्ञान झाल्यावर-आपल्याला सहज साध्य होते. हाताला हात जोडून नुसती प्रार्थना केल्याने हा निसर्गज्ञानाचा किंवा निसर्गजयाचा वर मिळत नसतो. निसर्गज्ञान हे पराक्रम-साध्य आहे व स्वावलंबनावर दृढविश्वास ठेवून मनोभावे प्रयत्न केल्यानेच ते साध्य होणार आहे. असो. यानंतर हिंदू-मुसलमानांच्या एकीसाठी शीख व अकबर यांनी केलेल्या उपक्रमांचा ठसा व श्रीशिवछत्रपतीच्या थोर पराक्रमांचा ठसा जिच्यावर उमटला आहे, त्या मोगल अमदानीतून निघून आपण वर्तमानकाळापाशी येऊन थडकतो. परमेश्वरासमोर सर्वजण सारख्याच नात्याचे आहेत, असा समतेचा-बंधुतेचा उपदेश करणाऱ्या साधुसंतांचे पाठ्बळ मिळून शिवाजी महाराजांनी हिंदू धार्माच्या बाजूने जो लढा चालविला तो आपल्या राष्ट्रीयत्वाच्या जाणिवेचा द्योतक आहे. शिवकाल हा आपल्या राष्ट्रीयतेचा शुभ प्रभातकाळ आहे. हिंदू या नावाची काही राष्ट्रासारखी चीज आहे, हे आपल्याला शिवकालांतच प्रथम समजले. ही राष्ट्रीयत्वाची जाणीव अलीकडे-अलीकडे आपल्याला अधिक होऊ लागली आहे. त्याचे कारण पाश्चिमात्य शिक्षणाचा संसर्ग हेच आहे आणि असे शिक्षण देणे हे चालू ब्रिटिश अमदानीचे एक

प्रमुख लक्षणच आहे. अशा रीतीने पुरुषार्थाचे मूळ असलेल्या स्वावलंबनापर्यंत आपण आज मजल गाठली आहे.

तुमच्या आर्यसमाजाचे संस्थापक स्वामी दयानंद सरस्वती हे वेदांना सर्व प्रकारे अमोघ, अपौरुषेय व प्रमाण मानीत होते. परमेश्वरविषयी त्यांना आस्तिक्यबुद्धी होती. जीवात्मा हा परमात्माहून पृथक असला तरी त्याच्यावर अवलंबून आहे असे त्यांचे मत असे. जातिभेदाला किंवा गुणकर्माखेरीज इतर कशावर उभारलेल्या कोणत्याही भेदाला ते विरोध करीत. विद्यार्थिदेशेत कडकडीत ब्रह्मचर्य पाळलेच पाहिजे, असा त्यांचा कठाक्ष होता. नियमित वेळी प्रत्येकाने उपासना केली पाहिजे, असाही त्यांचा आग्रह होता. बालविवाहाचे विरोधक, विधवाविवाहाचे पुरस्कर्ते व जातिव्यवहारांत समतावादी असे हे स्वामीजी होते.

गेल्या अनेक शतकांचा हिंदू धर्माचा इतिहास आपण संक्षेपतः आता ऐकला. त्यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की, एकीमागून एक अशा अनेक सुधारणा या धर्मात झाल्या व काही धाराविक काळापावेतो प्रत्येक सुधारणेची पकड लोकांच्या मनावर बसून तदनुसार त्यांचे आचरणही होत गेले. या झाल्या-गेल्या गोष्टी. सध्या आपण कोणत्या स्थितीत आहोत? भावीकालात साध्य होईलच असे कोणते धर्मविषयक घेय आपण आपल्यापुढे ठेवणार आहोत? ज्याला पुरुषार्थाचा काळ म्हणता येईल त्या काळातून आपण तूर्त जात आहो. आर्यसंस्कृतीची निरनिराळी स्थित्यंतरे आपण पाहिली आहेत. त्यावरून आपली संस्कृती किंवा धर्मव्यवस्था ही एकरूप नसून कालानुसार बदलणारी आहे असे आपल्याला स्पष्ट दिसते. म्हणून तीच परिवर्तनशील परंपरा पुढे चालवावी आणि नव्या काळाच्या नव्या गरजांना सोईस्कर पडेल असे स्वरूप जुन्या विचारांना द्यावे, यात मला तरी काही हरकतीसारखे दिसत नाही. ब्राह्मणकाळी कर्मकांडांचा, उपनिषदे व दर्शने यांच्या वेळी झानाचा, पुनरुज्जीवन- कालांत व अलीकडील मुसलमानी राजवटीत भक्तीचा, अशा रीतीने निरनिराळ्या काळी निरनिराळ्या मतांचा वरपगडा होता असे इतिहास सांगतो. आज वेगळाले पंथ वेगवेगळ्या मतांच्या छटांवर जोर देत आहेत; परंतु माझ्या मते आपले खरे कल्याण पुरुषार्थ -धर्माचे अनुसरण केल्यानेच होणारे आहे. त्या धर्माच्या मार्गाचा, म्हणजे प्रामाणिक प्रयत्न, स्वावलंबन, समता इत्यादिकांचा, आपण अवलंब केला तरच आपल्यापुढचे आजचे सामाजिक व आर्थिक प्रश्न सुटू लागतील.

जपानचे उदाहरण घ्या. तेथे बुद्ध, शिंतो व कन्फ्यूशिअस या तिघांच्या धर्ममतांचे मिश्रण झाले आणि जपानचा आजचा धर्म तयार झाला. बुद्धी व प्रयत्न यांच्यावर ठेवलेला दृढविश्वास किती मोठे काम करू शकतो ते जपानचा धर्म उत्तम दाखवितो. आचारशुद्धता, परोपकार, प्रेम व सर्वाभूती हितबुद्धी या चार गोष्टींतच जपानचा धर्म सामावलेला आहे. त्या दृष्टीने पाहता भूतदया व बंधुभाव या ध्येयांचा पुरस्कार करणारा तुमचा आर्यसमाजी धर्मसुद्धा सर्वांच्या आदराला पात्र होईल असाच आहे.

मनुष्य-व्यापाराचे स्थूलमानाने तीन विभाग पाडता येतील.

१. धार्मिक

२. सामाजिक

३. राजकीय हे तिन्ही विभाग परस्परावलंबी असून त्यांची एकी अभेद्य आहे. सामाजिक सुधारणेसाठी झटत असताना धार्मिक आणि राजकीय सुधारणा पदरात पडण्याचा संभव आहे. तुमच्या चिटणिसांनी चटकदार भाषेत सांगितल्याप्रमाणे समाजसुधारकांच्या मार्गात अडथळे हे निःसंशय असायचेच आणि आपल्या प्रचलित धर्मकल्पनाही अशा मौजेच्या आहेत की, चुका टाळण्याएवजी चुका वाढविण्याताच त्या उपयोगी पडतात. अशा परिस्थितीत हुकमांची निमूट अंमलबजावणी करणे धोक्याचे आहे. तसे करू नका. त्या हुकमाकडे चौकस व साशंक दृष्टीने पाहण्यास शिका आणि फक्त एका सदसद्रविवेकबुद्धीवर हवाला ठेवण्याचे ठरवा. म्हणजे तुमची सामाजिक व राजकीय सुधारणा निव्वळ कल्पनासृष्टीत राहणार नाही आणि धार्मिक सुधारणा तर प्रत्यक्ष होईलच होईल. राजकीय सुस्थिती ही पुष्कळअंशी सामाजिक व धार्मिक प्रगतीनेच राष्ट्राला प्राप्त होत असते. जातिजातीतील मत्सरबुद्धीने जो समाज पेटलेला आहे, अज्ञान आणि पूर्वग्रह यांनी ज्याच्या विवेकशक्तीला ग्रासून टाकले आहे, त्या समाजाचा राजकीय भविष्यकाल कुठून आशाजनक असेल? देशांतील कायदे न मोडता सामाजिक किंवा धार्मिक चळवळ तुम्ही करीत राहिलात, तर त्या चळवळीचा परिणाम तुमच्या सर्वांगीण प्रगतीवर होईल, यात मुळीच शंका नाही. लोक एकीने वागू लागले व उत्तरोत्तर अधिक प्रबुद्ध होऊ लागले, तर सुराज्य हे मागोमाग आलेच पाहिजे. विशेषत: अंमलदार मंडळी जेथे जित लोकांतूनच निवडलेली असते तेथे जर राज्यकर्ते सहानुभूतिशून्यतेने व निर्बुद्धपणाने वागू लागले तर त्या दोषाचे धनी राज्यकर्ते नसून स्वतः लोकच आहेत असे समजावे. लोक जर सत्याची चाड बाळगणारे नसतील, त्यांच्यात जर नैतिक धैर्य नसेल, तर घडलेल्या प्रमादामुळे राज्यव्यवस्थेची अधोगती होईल व तिच्या सुयंत्रितपणात बिघाड होईल. झाली चूक कबूल करण्यास व तिची भरपाई करून देण्यास तुम्ही तयार असल्यावर कोणताही प्रजाप्रेमी राज्यकर्ता तुमच्या सुधारणेच्या चळवळींना सहसा अडथळा करणार नाही.

आपल्या सामाजिक दोषांविषयी मला आणखी थोडे बोलावयाचे आहे. कर्तव्य- परिपालन व स्वार्थत्याग ही उच्च ध्येये स्वतःपुढे ठेवण्याचा आणि अज्ञान व पूर्वग्रह या बेड्या तोडून टाकण्याचा तुम्ही प्रयत्न करा. आर्यसमाजिस्टांनी घालून दिलेले उत्कृष्ट उदाहरण पाहून आपल्या सुधारकांत नवशक्तीचा संचार झाला पाहिजे-नवयेतन स्फुरले पाहिजे. निराशावादी बनू नका. यत्नदेवाच्या कल्याणकारक सामर्थ्यावर विश्वास ठेवा. ‘उत्तिष्ठत, जाग्रत’-जाग्रत म्हणजे अज्ञान व खुळ्या समजुती घालवून टाका. दारिक्रय आणि साधनांची वाण या दोन दुर्लभ्य अडचणी प्रगतीचा मार्ग खुंटवून टाकतात, असे आपण नेहमी तक्रारीच्या स्वरूपात ऐकत असतो; पण आपल्यातले धनाढ्य लोक धर्माच्या नावाखाली ब्रतवैकल्यासाठी पैशाचा जो अफाट अपव्यय करतात तोही आपण ऐकत नाही काय? कथापुराणे चालविण्यासाठी केवढाल्या रकमा खर्च होतात आणि शेवटी त्यांचा उपयोग तरी काय होतो? श्रद्धाळू श्रोते चौकसपणाने एखाद्या ब्रतनियमाची चिकित्सा तरी करतात काय? ले, निव्वळ आंधळेपणाने ते धार्मिक म्हणविणाच्या आज्ञा पाढीत सुटात झाले. माझ्या राज्यांत या धार्मिक ब्रतविधींच्यासाठी फार खर्च होतो हे मला ठाऊक आहे. मी कधीच वाट पाहतो आहे; पण मला अद्याप कुणी असे सांगणारा भेटला नाही की, या

खर्चामुळे लोकांचे खरोखर कल्याणच झाले व त्यांची आर्थिक व सामाजिक स्थिती थोडीतरी सुधारली म्हणून. आपले धार्मिक कर्तव्य योग्य रीतीने पार पडण्याची व्यवस्था करण्यासाठी एक स्वतंत्रच खाते उघडून पाहावे, असा आता माझा विचार आहे.

राज्यकारभारांतले अंमलदार हे जसे प्रजेचे नोकर असतात, तसेच आपले मोक्षगुरु व उपाध्ये हेसुद्धा नोकरच आहेत. लोकांच्या प्राणवितांचे संरक्षण करणे हे अंमलदारांचे कर्तव्य असते आणि लोकांच्या नीतिमत्तेचे संरक्षण करणे हे भिक्षुकादिकांचे कर्तव्य असते. अंमलदारांच्या सोयीसाठी नियम, कायदे इत्यादी राजा करतो, तद्वत धर्मगुरुंना आपले कर्तव्य नीट पार पाडता यावे म्हणून कायदे व नियम घालून देण्याचा व ते अमलात आणण्याचा राज्यकर्त्यांना हक्क आहे. लोकमतांच्या विरुद्ध असणारे कायदे करण्याचा प्रसंग, राजा या नात्याने मजवर अनेक वेळा आलेला आहे. विरोधाला न जुमानता काही कायदे करणे भाग पडते; परंतु माझी खात्री आहे की, शिक्षण फैलावून ज्ञानप्रसार झाला म्हणजे एक दिवस असा येईल की, ज्या सद्हेतूने प्रेरित होऊन मी असते कायदे किंवा सुधारणा केल्या आहेत त्या सद्हेतूची खरी पारख माझ्या जनतेला करता येईल.

मी आपल्याला आश्वासन देतो की, मूठभर लोकांना अर्थशून्य व देशभिमानशून्य रीतीने उगीच्य श्रेष्ठत्व देऊन, बहुजन समाजाला कायमचे निकृष्ट स्थान देणाऱ्या आपल्या जातिभेदाच्या जुलुमाविरुद्ध जोपर्यंत आर्यसमाज नेटाने झागडत आहे, राष्ट्राच्या प्रगतीला अडथळा करणारे लोकांचे गाढ अज्ञान व लोकभ्रम दूर करण्यासाठी जोपर्यंत आर्यसमाज परिश्रम घेत आहे आणि जोपर्यंत आर्यसमाजी लोक त्यांच्या महनीय संस्थापकाने घालून दिलेल्या नियमांचा सक्रिय उपदेश लोकांना करीत आहेत, तोपर्यंत आर्यसमाजाच्या हिताकडे माझे सारखे लक्ष राहील व त्याच्या चळवळीविषयी माझ्या मनात अखंड सहानुभूतीही मी ठेवीन.

आर्यसमाजासारख्या संस्थांची आज आपल्या समाजाला फार जरूर आहे. परमात्म्याचे अस्तित्व आणि स्वरूप, मानवसृष्टीशी त्याचा असलेला संबंध, वरैरे अध्यात्म विषयाला वाहिलेले पुष्कळ लोक असतात. परंतु बहुजन समाजाला हे विषय अगम्य असतात व मला वाटते निरुपयोगीदेखील असतात. माझ्या मताने सध्याची वेळ अशी आलेली आहे की, यावेळी प्रत्येकाने आपले शक्तिसर्वस्य वेचून आपली ऐहिक परिस्थिती आधी सुधारली पाहिजे. अनेक सामाजिक दोषांना जेथे तोंड द्यावयाचे आहे तेथे चिमूटभर सक्रिय सहानुभूतीची किंमत खंडीभर अध्यात्म-विंतनाबरोबर आहे.



## ७२.

स्थळ : पाटण

काळ : तारीख ६ मार्च, १९९९

प्रसंग : शहराच्या जलाशयाचा पाया श्रीमंतांच्या हस्ते घालण्याचा समारंभ

३०८

सध्य स्त्री-पुरुषांनो,

आज आपल्या शहराला पाणी पुरविण्याकरिता बांधावयाच्या जलाशयाचा पाया घालताना मला मोठा आनंद वाटत आहे. जेथे कसलीही घाण होण्याचा संभव नाही अशा ठिकाणी बांधलेल्या जलाशयापासून लोकांना चांगल्या पाण्याचा पुरवठा करून देणे किती महत्त्वाचे आहे ते तुम्ही जाणत असालच. आपल्या प्राचीन पूर्वजांनासुद्धा या महत्त्वाची जाणीव होती असे ऋग्वेदांतल्या काही मंत्रावरून दिसते. ते मंत्र असे :

- |  |   |
|--|---|
| १. अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजं.....                         | १. पाण्यामध्ये अमृत आहे,<br>पाण्यामध्ये रोगविनाशक शक्ती आहे.                              |
| २. अप्सु.... अंतर्विश्वानि भेषजा....<br>आपश्च विश्वभेषजी | २. पाण्यामध्ये सर्व रोगशामके वास<br>करितात. पाणी सर्व औषधींचे<br>धारण करते.               |
| ३. आपः पृणीत भेषजं वरुथं<br>तन्वे मम....                 | ३. जलांनो, माझ्या शरीराचे<br>अपायापासून संरक्षण करण्याकरता<br>तुम्ही औषधींनी समुद्ध व्हा. |

आरोग्यरक्षणाच्या पद्धतीमध्ये जसजशा सुधारणा होत आहेत तसतशी मनुष्याच्या आयुष्याची मर्यादाही झापाट्याने मोठी होत आहे. युरोपमध्ये तीनशे - साडेतीनशे वर्षांपूर्वी ही आयुर्मर्यादा वीस वर्षांहून कमीच होती. ती आज चाळीस वर्षांपर्यंत वाढली आहे. १७ व्या व १८ व्या शतकांत प्रत्येकी चार - चार वर्षांची भर आयुर्मर्यादित पडली; परंतु गेल्या पंचवीस वर्षात आरोग्यरक्षण व स्वच्छता यांच्या बाबतीत बरीच सुधारणा झाल्यामुळे हीच आयुर्मर्यादा एका शतकाला सतरा वर्षे या प्रमाणाने वाढत आहे. स्वच्छतेचे माहेरघर असलेल्या प्रशिया देशांत हेच प्रमाणक एका शतकाला सत्तावीस वर्षे असे आहे. वैद्यकीय शास्त्राच्या प्रगतीची माहिती नसलेल्या हिंदुस्थानात मनुष्याचे साधारण आयुष्य युरोपातल्या आयुष्याच्या निम्याने आहे आणि गेल्या

पन्नास वर्षात ती आपली आयुष्मर्यादा मुळीच वाढलेली नाही. निरनिराळे रोग व आजार उद्भवले तर राष्ट्राच्या व व्यक्तीच्या कार्यक्षमतेवर प्रत्यक्ष परिणाम होतो. म्हणून वरील आकड्यांवरून तुमची खात्री ज्ञाली असेल की, आपल्याकडे आरोग्यरक्षणाचे नियम लोकांकडून पाळून घेण्याची जरुरी फार आहे.

मृत्यूची अर्धाअधिक कारणे टाळता येण्यासारखी आहेत. तशांचा अंदाज असा आहे की, रोगप्रतिबंधक औषधांचा सर्वास उपयोग लोकांनी केला, तर आजच्या किमान आयुर्मर्यादित निदान पंधरा वर्षाची भर पडेलच पडेल. पाश्चिमात्य देशांतील जीवनमर्यादाचे निरीक्षण करून वरील अंदाज केलेला आहे. त्या देशातली आयुष्मर्यादा आज सुमारे पंचेचाळीस वर्षाची आहे, तर हिंदुस्थानात ती अवधी तेवीस वर्षाच्या आसपास आहे. शिवाय, प्रयत्नांती निर्मूळ होऊ शकणारे; पण हिंदुस्थानात नेहमी बळावणारे कॉलरा, मलेरिया, प्लेग यांच्यासारखे रोगदेखील वरच्या हिशेबात धरलेले नाहीत. तसेच, व्यक्तिमात्राची स्वच्छता राखण्याचे जे मार्ग असतात त्यांचाही विचार वरील अंदाजात झालेला नाही. ही वैयक्तिक स्वच्छतादेखील मोठ्या महत्वाची असते. कारण प्राणातिक ठरु पाहणाऱ्या अनेक विकृतींचा प्रतिबंध करण्यास ही स्वच्छता समर्थ असते.

भावी शास्त्रीय शोध विचारात न घेतले तरी आज जेवढे आरोग्यशास्त्राचे ज्ञान उपलब्ध आहे तेवढ्याच्या बळावर हिंदुस्थानातील किमान आयुर्मर्यादा आणखी निदान तीस वर्षांनी सहज वाढू शकेल. मरण संख्येचे प्रमाण अध्यने कमी करता येईल आणि प्राणातिक रोगांची संख्यासुद्धा, दोन रोगांमागे एक मृत, या प्रमाणावर आणून ठेवता येईल असे वाटते.

काही आजार किंवा मृत्यूचे प्रसंग प्रयत्नाने टाळता येण्यासारखे असतात; पण तसल्या प्रयत्नांच्या अभावी या रोगांपायी होणाऱ्या खर्चाची व नुकसानाची गणना करू म्हटले तर ही कोर्टनीच करावा लागेल. या कोट्यवधी रुपयांचा खर्च व नुकसान टाळता येण्यासारखे आहे हे लक्षात घ्या. सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता यांचा जनतेत प्रसार करण्यास जो काही प्राथमिक खर्च करावा लागेल तो दरशेकडा सहस्रपटीने भरून येण्यासारखा आहे. आरोग्याच्या धंद्यांत घातलेल्या रकमांचे व्याज लोभ्याच्या मनोराज्याहूनही अधिक येत असते. या गोष्टीचे ज्ञान लोकांना झाले पाहिजे. काटकसर व दयाशीलपणा या दोन गुणांची प्रेरणा त्यांच्या अंतःकरणांत बळावून त्यांनी आरोग्यरक्षणाच्या उपायांकिता तात्कालिक मोठा खर्च करण्यास पुढे सरसावले पाहिजे. आपण घेतो ती हवा, पितो ते पाणी व खातो ते अन्न स्वच्छतेच्या दृष्टीने सुधारण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

आज आपल्याला पाण्याच्या विषयापुरतेच पहावयाचे आहे. वाईट पाणी प्याल्याने होणारे पुष्कळ रोग आहेत व त्या रोगांनी होणारी प्राणांची व शक्तीची हानीदेखील मोठी आहे. कॉलरा, विषमज्जर, संग्रहणी, अतिसार असे कितीतरी रोग वाईट पाणी प्याल्यामुळे होतात. स्वच्छ पाणी पिण्यास मिळताक्षणीच कॉलरा थांबतो, ही गोष्ट सर्वांना माहीत आहे. याचे ढळढळीत उदाहरण बडोद्यासच तुम्हाला दिसेल. ज्या बडोद्यात दरवर्षी कॉलर्यामुळे विलक्षण प्राणहानी व्हावयाची तेथे आता आजवा तलावाचे पाणी शहरात आणल्यापासून कॉलर्याचे मुळी नावही ऐकू येत नाही.

स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा केला तर दुसरेही अनेक फायदे होतात. ते फायदे आपल्याला प्रत्यक्ष दिसले नाहीत तरी ते इतके मोठे आहेत की, त्यासंबंधी दोन शब्द बोलल्यावाचून मला

राहवत नाही. पाण्याचे नळ शहरात आणले म्हणजे डबकी, उथळ विहिरी, उघडे हौद किंवा तलाव व आड यांचे मग कामच उरत नाही.

ठराविक मुदतीने तलावाच्या पाण्यामध्ये कॉलच्याचे जंतू उत्पन्न होतात व मग गावात कॉलच्याची साथ सुरु होते. इतकेच काय; पण राऊंड हुक, गिनी वगैरे सर्व प्रकारच्या रक्तभोजी किड्यांचे एक कायमचे टोलेजंग संमेलनच तलावावर भरत असते. वाटेल त्यांने वाटेल तसे कपडे व अंग तलावात धुतल्याने पाणी बिघडून त्वचारोगाचे व दुसऱ्या अनेक स्पर्शजन्य रोगांचे जंतू त्या तलावात पैदा होतात. माणसे व गुरेढेरे यांनी घाण केलेले तलावाचे पाणी म्हणजे सौम्य प्रकाराचे गटाराचे पाणीच म्हणानात.

ज्या विहिरी उथळ, बिनझाकणाच्या आणि निर्जन भागातल्या आहेत, त्यांचे पाणी अपायकारक असते. ते बिघडण्याचा फार संभव असतो. विहिरींच्या पाण्याचा उपयोग लोक पिण्याकडे करतात म्हणून तलावाच्या पाण्यापेक्षा त्याने अधिक अपाय होतो. ते बिघडण्याची कारणे असंख्य आहेत. मुख्यत: गटारांतून वाहत येणारे पाणी किंवा पावसाने वगैरे जमिनीवरून वाहत आलेले पाणी, आत शिरून आणि पालापाचोळा, किडेमुऱ्या, पशुपक्षी व कधी कधी माणसेही आत पडून ते पाणी घाण होते. विहिरीला झेरे असतात तेथे अप्रत्यक्षपणे उकिरडे, शेतखाने, घाणीची डबकी, गाळ, स्मशानांतला केरकचरा वगैरे अनेक ठिकाणाची घाण जाऊन पोहोचते व मुळातच पाणी दूषित होते.

हिंदुस्थानच्या मागे हात धुऊन लागलेल्या अनेक आपत्तींपैकी मलेरिया ही एक आपत्ती आहे. मलेरियाचा प्रतिबंध करण्यास स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा व वापरलेल्या पाण्याची उत्तम वाहतूक यांची मोठी मदत होते. उथळ विहिरी व उघडे जलाशय यांच्यांत डांसांची पैदास होते. म्हणून ती सर्व नाहीशी केली पाहिजेत. माझ्या राज्यांतील सर्व शहरांतल्या यच्यावत व तलाव बुजवून टाकलेले किंवा कोरडे केलेले दिसावेत, अशी माझी फार इच्छा आहे.

एक मुद्दा सांगून मी आपले भाषण संपवितो. आपण हे नेहमी लक्षात ठेवले पाहिजे की, सार्वजनिक पाणीपुरवठ्याची सोय केल्यावर जर सांडपाणी वाहून जाण्याची नीट व्यवस्था केली नाही, तर त्या ठिकाणचे आरोग्य बिघडते. अशी पुष्कळ उदाहरणे आहेत की, अमुक ठिकाणी पाणीपुरवठ्याची सोय होताच तेथले आरोग्यमान तेवढ्यापुरते सुधारले; पण सांडपाणी वाहून जाण्याची पुरेशी व्यवस्था नसल्यामुळे तेच आरोग्यमान पुढे खालावत गेले आणि त्या ठिकाणी मलेरिया सुरु झाला. म्हणून आताच्या माझ्या हुक्मात सुचविल्याप्रमाणे पाणीपुरवठ्याच्या मागोमाग लवकरच येथले सांडपाणी वाहून नेण्यांचे कामही हाती घेतले जाईल, अशी माझी खात्री आहे. ही दोन्ही कामे नेहमी बरोबरच येत असतात. शेवटी, सर्वाना आरोग्य व सुख प्राप्त व्हावे अशा अर्थाची ऋग्वेदांतली प्रार्थना म्हणून मी माझे भाषण संपवितो -

ओमानमापो मानुषीरमृकं धात तोकाय तनयाय शं योः

यूयं हि स्थ भिषजो मातृऽत्मा:.....।

(हे जलांनो, मानवांच्या मित्रांनो, आमच्या मुलांचे व नातवांचे सर्वतोपरी संरक्षण करा. त्यांना आरोग्य व सुख द्या. कारण तुम्ही आईइतके मायाळू असे वैद्य आहात.)



## ७३.

स्थळ : बडोदा

काळ : ता. २० मार्च, १९९९

प्रसंग : पुरुष-शिक्षण-पद्धती-पाठशाळेच्या इमारतीची कोनशिला  
श्रीमंतांच्या हस्ते बसविण्याचा

४०८

सभ्यगृहस्थ हो,

आज आपण येथे जमलो आहो ते एक अत्यंत महत्वाचे काम करावयास जमलो आहो. राज्यकारभार म्हटला की, त्यात अनेक महत्वाची कामे करावी लागतात आणि प्रस्तुतच्या पाठशाळेच्या इमारतीची प्रतिष्ठापना हे एक त्यातलेच महत्वाचे काम आहे. राज्यकर्त्यांनी आपल्या प्रजेचे संरक्षण जसे कुण्या व्यक्तीच्या हल्ल्यापासून करावयाचे असते तसेच ते एखाद्या समूहाच्या हल्ल्यापासून देखील करावयाचे असते. प्रजेला आपले आवडते उद्योग शांतपणे चालू ठेवता येतील, रोजचे व्यवहार सुरक्षीतपणे पार पाढून त्यांना सुखी होता येईल, अशी निर्विध परिस्थिती राज्यकर्त्यांनी राखिली पाहिजे. पण याहून मोठे असे एक प्रजेसंबंधीचे कर्तव्य राजकर्त्यांचे आहे. मुलांच्या बाबतीत बापाचे जे कर्तव्य असते तसेच हेही कर्तव्य आहे. ते कर्तव्य कोणते? गेल्या पिढीपेक्षा चालू पिढीला शरीराने, बुद्धीने व नीतिमत्तेने अधिक चांगली करणे हेच ते कर्तव्य. शिस्तीने पुढे सरसावणाऱ्या जगात आपल्या प्रजेलाही जगाबरोबर चालवावे हे राजकर्तव्य आहे. सभोवर पाहाल तर उद्दिज सृष्टी असो, प्राणी सृष्टी असो की मानव सृष्टी असो, सर्वत्र प्रगतीचे संगीत चालले आहे. त्या संगीतात आपल्या प्रजेला संविभागी व सुसंवादी करणे हे राजांचे कर्तव्य आहे. प्रगती म्हणजे एक संथ व भरदार असा प्रवाह आहे. तो अपूर्णत्वापासून पूर्णत्वाकडे, अज्ञानापासून ज्ञानाकडे, अंधारापासून प्रकाशाकडे धावत आहे. वेळेवर उमलून ऐन उमेदीत प्रवेश करणाऱ्या बालकांमध्ये तोच प्रगतीचा प्रवाह आपण पाहतो. रानटी अवस्थेमधून त्वरेने सुसंस्कृत अवस्थेप्रत येणाऱ्या मानवजातीमध्ये तोच प्रवाह दिसतो. फार कशाला, गतकालाच्या साध्यासुध्या जीवनापासून भविष्यकालातल्या सुंदर; पण अज्ञात जीवनाकडे संबंध जग जे उत्साहाने व शिस्तीने आज जात आहे त्यामध्येही हा प्रगतीचा प्रवाह स्पष्टच आहे.

शिक्षणासारख्या महत्कार्याला आपण ही इमारत अर्पण करणार आहो. इमारतच याआम्ही स्वतः, आमची मुले, मुलांची मुले, ही सर्वजण या महत्कार्याला वाहून घेऊ. कारण या

महत्कार्यामुळे तुम्हाला, म्हणजे माझ्या प्रजेपैकी प्रत्येकाला जगाची सुधारणा कशी करावी याचे ज्ञान होणार आहे. एका कवीच्या शब्दांनी सांगावयाचे तर हे शिक्षण तुम्हाला -

“अशा रीतीने जगावयास शिकवील की, यमराजाच्या प्रशांत राजवाड्यात जाऊन प्रत्येकाने आपापले बिन्हाड थाटून घ्यावे या हेतूने जो प्रवाशांचा तांडा त्या अज्ञात, अज्ञेय प्रदेशाकडे प्रवास करीत चालला आहे, त्या तांड्यांत सामील होण्याची तुम्हाला ज्या वेळी आज्ञा होईल त्या वेळी धीराने, शांतपणाने व दृढ विश्वासाने तुम्ही आपल्या नियोजित स्थानावर जाल; चाबकाखाली फोडून काढीत आपल्या बिछान्यावर ठेवलेले पांघरूण अंगावर ओढून घेऊन सुखनिंद्रा घेऊ पाहणाऱ्या माणसांप्रमाणे तुम्ही त्या वेळी वागाल.”

मोठाल्या आकांक्षा बाळगून आपण या राज्यात जे सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सुरु केले आहे, त्याची सफलता ते शिक्षण देणाऱ्या लोकांच्या सहकार्यावर व प्रामाणिक कार्यपद्धतीवर अवलंबून आहे. या कामात काही चुका होणार हे नक्की आहे. चुकांनी आपण घाबरून जाता कामा नये. त्यांना धैर्यनि तोंड दिले पाहिजे. मुळीच कांकू न करता त्या कबूल केल्या पाहिजेत. मखताशी करून त्या झाकून टाकण्याचा प्रयत्न न करता धैर्य दाखवून त्या सुधारण्याचे प्रयत्न केले पाहिजेत.

शिक्षक किंवा गुरु या संज्ञेला जे खरोखर पात्र होतील असे उत्तम रीतीने तयार केलेले शिक्षक पुरविणे हे आपल्या शिक्षणघटनेचे एक अत्यंत महत्त्वाचे अंग आहे. मला आशा आहे की, या इमारतीमध्ये प्राथमिक शाळाचे शिक्षक तयार करण्याच्या बरोबरच देशी भाषेतून काही उच्च शिक्षणाही देण्याचा उपक्रम होईल. त्या शिक्षणामुळे सृष्टीतील यथार्थ ज्ञान लोकांना त्यांच्या मातृभाषेतून शिकविणे या भावी शिक्षकांना सुलभ जाईल.



## ७४.

स्थळ : बॉम्बे सॅनिटरी असोसिएशन, मुंबई

काळ : ता. ५ एप्रिल, १९११

प्रसंग : श्रीमंतांच्या अध्यक्षतेखालील असोसिएशनचे खास अधिवेशन

३०८

सभ्यगृहस्थ हो,

ज्या विषयाकडे आज बरीच वर्षे माझे उत्कृष्ट लक्ष लागलेले आहे, त्या विषयावर आज तुमच्यासमोर बोलताना मला आनंद होत आहे. जसजशी समाजाची प्रगती होते तसेतसा रोगाच्या प्रतिबंधाचा प्रश्न लोकाहितेच्युंच्या व मुत्सद्यांच्या डोळ्यांपुढे अधिकाधिक प्रामुख्याने उभा राहत असतो. सुधारणेच्या हल्ल्यापुढे दैववादाचा पाडाव झाला आहे आणि आरोग्यसंरक्षण व राष्ट्रसंपत्तीचे परिपालन ही आत सर्वत्र राज्यकारभाराची अंगेच झाली आहेत. कारण जी राष्ट्रे रोगप्रतिबंधक साधनांच्या व शास्त्रीय साधनांच्या साहाय्याने स्वतःच्या प्राणभूत संपत्तीचे संवर्धन करतात तीच राष्ट्रे कार्यक्षमतेच्या दृष्टीने आणि आर्थिक दृष्टीने अब्बल दर्जाची ठस शकतात.

गेल्या शतकात आरोग्यरक्षणपद्धतीमुळे युरोपखांडातील लोकांच्या आयुर्मर्यादित जी वाढ झाली आहे ती डोळ्यात भरण्यासारखी आहे आणि हिंदुस्थानाने तर ती वाढ अवश्यमेव लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. कारण हिंदुस्थानातील आयुर्मर्यादा अवघ्या तेवीस वषपिक्षा किंचित अधिक आहे आणि गेल्या पन्नास वर्षात ती होती तेवढीच राहिली आहे. प्रशिया देशात स्वच्छतारक्षणाच्या अत्यंत आधुनिक पद्धतीचा उपयोग व अभ्यास लोक करीत आहेत आणि तिथली आयुर्मर्यादा वाढण्याचा क्रम सध्या काय आहे असे तुम्हाला वाटते? तिथे आयुर्मर्यादा दरशतकाला सत्तावीस वर्षांनी वाढत आहे. तुलनात्मक दृष्टीने या गोर्टींचा विचार करा. अशी दुसरी अनेक उदाहरणे देता येतील. पण हे एकच उदाहरण कुठल्याही जबरदस्त शेंकेखोराची सुद्धा खात्री पटवील की, हिंदुस्थानला आरोग्यरक्षणपद्धतीचे पाठ देण्यास सुरुवात करणे अत्यंत आवश्यक आहे. कारण जितका रोगराईचा प्रसार अधिक तितकी राष्ट्राची व व्यक्तीची कार्यक्षमता कुंठित होत असते.

मरणाची अर्धी अधिक कारणे प्रयत्नाने निवारता येण्यासारखी आहेत. रोगप्रतिबंधक उपायांचा उपयोग केला तर तज्जांच्या अंदाजाप्रमाणे आपली आयुर्मर्यादा काही नाही तरी पंधरा वर्षांनी वाढेल. वरील अंदाज बांधताना सर्व जगातील साधारण आयुर्मर्यादाच विचारात घेतलेली आहे.

शिवाय मृत्युसंख्या वाढविणारे प्लेग, कॉलरा आणि मलेरिया ह्या यमदूतांना जर हिंदुस्थानातून आपण हाकून देऊ शकलो (पाश्चात्य देशांना ही स्पृहणीय स्थिती कधीची प्राप्त झालेली आहे) तर आपली आयुर्मर्यादा वरच्या पंधरा वर्षांच्या अंदाजाहून बच्याच अधिक वर्षांनी वाढवावी लागेल.

आज उपलब्ध असलेल्या आरोग्यविषयक ज्ञानाच्या आधारावर असे बिनधोक म्हणता येईल की, रोगप्रतिबंधक शास्त्रांची साधने जर या देशात वापरली तर परिणामी सर्वसाधारण आयुष्टाची मर्यादा तीस वर्षांनी वाढेल, मृत्युसंख्येचे प्रमाण नियमाने उतरेल आणि मृत्युसंख्येच्या च्वासाबरोबरच कसल्या ना कसल्या आजारामुळे दरवर्षी असमर्थ होणारांची संख्याही वरच्याच्या दुपटीने कमी होईल. आकड्यांच्या भाषेत सांगावयाचे तर हिंदुस्थानातली मृत्युसंख्या दरवर्षी सुमारे ४ लाखांनी व रोग्यांची संख्या सुमारे ८ लाखांनी कमी होईल. हे आकडे भलतेच मोठे किंवा भलतेच परिणामकारक वाटतील; परंतु ते खरोखर सिद्ध व निर्विवाद वस्तुस्थितीचेच निर्दर्शक आहेत.

साधारण दुखण्याबाण्यांचा योग्य प्रतिबंध झाला तर जे आयुष्टवर्धन होते त्याचा समावेश वरच्या हिशोबात केलेला नाही. ते वर्धन अर्थात हिशोबात धरण्यालायक असतेच. कारण ही साधी दुखणीबाणीच माणसाची प्रतिकारशक्ती कमी करून टाकतात व जगाची मृत्युसंख्या फुगविणारे जे दुर्धर रोग असतात त्यांच्या तडाख्यात ही कमजोर माणसे मग जास्तच सापडतात.

आयुष्टवर्धनाच्या बाबतीत दुसरा विचार करण्यासारखा मुद्दा वैयक्तिक स्वच्छतेचा होय. ही स्वच्छता म्हणजे कोणत्याही विकृतीचा हटकून प्रतिबंध करणारी एक शक्ती आहे.

यानंतर असा विचार करावयाचा की, रोग व मृत्यू यांचे प्रसंग आपण असे टाळ्ले तर कोट्यवधी रुपयांचा भावी खर्च आपण टाळ्ला असे होते. ही गोष्ट लोकांना स्पष्टपणे कळली म्हणजे काटकसर करण्याच्या हेतूने असो की भूतदया दाखविण्याच्या हेतूने असो, हवा, पाणी व अन्न हे आपले नित्यसेवनाचे पदार्थ स्वच्छ ठेवण्याकरिता खर्च करावयाचा तो कोणत्या धोरणाने करावयाचा हे त्यांना ठरवता येईल. “आरोग्याच्या कामकाजात गुंतविलेल्या पैशांचे व्याज लोभ्यांच्या मनोराज्याहून देखील अधिक येते,” असे जे एक सुभाषित आहे ते यथार्थ आहे.

आरोग्यरक्षणाच्या प्रश्नांची विविध अंगे आहेत. संक्षेपतः या अंगाचे दोन वर्ग पाडता येतील. १) सार्वजनिक आरोग्यरक्षण) २) वैयक्तिक आरोग्यरक्षण. वस्तुतः हे दोन्ही वर्ग एकमेकांपासून वेगळे करण्यासारखे नाहीत. ते नेहमी हातात हात घालून जोडीनेच जातात. सरकारने जरी लोकांना शुद्ध पाणी व दूध यांचा पुरवठा केला तरी लोकांची गृहस्वच्छता चुकीची व ते शुद्ध पदार्थ घाण करून टाकणारी असली तर सरकारच्या प्रयत्नांचा काही एक उपयोग होणार नाही हे उघड आहे.

रोगांच्या उत्पत्तीसंबंधी लागणाच्या वैद्यकीय शोधांवरून आरोग्यरक्षणाचे मार्ग निश्चित झालेले आहेत. रोगांशी झगडण्याची तयारी करावयाची म्हटले म्हणजे ते ज्या मार्गानी (हवा, पाणी, अन्न इत्यादी) आपल्यावर चाल करून येतात त्या मार्गावरच नीट पाळत ठेवावयाची हे एक काम; व दुसरे, रोगांच्या ज्या अंतर्बाह्य सूचना आगाऊ येत असतात, जी पूर्वचिन्हे दिसू लागतात, त्यांचा वेळीच बंदोबस्त करून टाकावयाचा अशी दोन कामे करावी लागतात. या पूर्वचिन्हांचा बंदोबस्त

न केला तर रोगाला आपण विशेषच वश होत जातो. या रोगसूचना सुरु व्हावयाला अत्यंत जवळचे कारण जे मिळत जाते ते प्रत्येकाची स्वच्छास्वच्छ वागणूक, दाट वस्ती, आरोग्यविधातक घरे, दारिक्र्य, दुराचार, आनुवंशिक संस्कार व पूर्वग्रह यांच्यामधूनच मिळत असते.

सार्वजनिक आरोग्याचे संवर्धन सरकारला किंवा स्थानिक संस्थांना पुढील मार्गानी करता येते

- १) चांगल्या पाण्याचा पुरवठा करणे, मलापहरणाची व वापरलेले पाणी वाहून नेण्याची चोख व्यवस्था करणे;
- २) खाद्य पदार्थ व दूध यांच्या विक्रीवर देखरेख ठेवणे व नियंत्रण घालणे;
- ३) नगर-रचनेची सुसून तत्त्वे अमलात आणून आरोग्यविधातक अशा नव्या इमारती किंवा जागा तयार न होऊ देणे व जुन्या असतील त्यांची सुधारणा करणे; आणि
- ४) शाळा, यंत्रालये, कारखाने यांच्यासंबंधी योग्य कायदे करून लोकांची शरीरकाठी बळकट राहील असे करणे.

सरकारने सामाजिक, वैयक्तिक किंवा धार्मिक बाबतीत हात घालून त्या सुधारू म्हटले तर लोकांना ते आवडत नाही व ते सरकारला विरोधदेखील करतात. सद्गृहेतूप्रेरित सरकाराशी सहकार्य करण्यात व स्वतःची प्रगती करून घेण्यात आपले हित आहे हे जोपर्यंत लोकांना कळत नाही तोपर्यंत त्यांची सुधारणा करण्याची आशाच नको. अशा प्रसंगी शिक्षण हाच एक इलाज गुणकारक ठरतो. त्यातला त्यात स्त्रीशिक्षणाचा इलाज तर रामबाण आहे. कारण, चालू पिढीच्या खासगी आचारविचारांत सुधारणा करणे आणि भावी पिढीला वळण लावणे ही कामे स्थियाच करतात. स्त्रीशिक्षणाबरोबर आरोग्य व स्वच्छता यांचेही थोडे थोडे ज्ञान आपण बहुजनसमाजाला देत राहिले पाहिजे.

मुंबई शहरात जी आरोग्यरक्षणाची व स्वच्छतेची परिस्थिती आहे ती, मला वाटते, सर्व हिंदुस्थानातील शहरातल्या परिस्थितीचे एक प्रतिनिधीभूत उदाहरण आहे. मुंबईसारखी स्थिती पाश्चिमात्य देशात कुठे सापडावयाची नाही; परंतु हिंदुस्थानात मात्र प्रत्येक शहरात ती यथाप्रमाण दिसून येईलच. १९०९ च्या लोकवस्तीच्या अहवालावरून असे दिसते की, मुंबईतली शेकडा ८७ बिहाडे एकेका खोलीची आहेत. या दरेक खोलीत साधारणपणे ४.२ माणसे राहत आहेत, अशी इथली वस्ती दाट आहे. तरी देखील बिहाडकरूनकरता अनेक मजल्यांच्या अजस्त्र चाळी अशा रीतीने बांधण्यात येत आहेत की, त्यात हवा व उजेड यांच्या प्रवेशाला मज्जाव व्हावा आणि आत ओल व घाण यथेच्छ माजावी! ही इथली परिस्थिती किती भयंकर आहे याचा आपण विचार करा. अशी स्थिती असताना, एका जागत्या व वाटेल तेव्हा पेटून उठाण्या ज्यालामुखीवर तुमचे शहर वसले आहे असे म्हणावयास काय हरकत आहे? या ज्यालामुखीमुळे तुमच्या शहराच्या सुरक्षिततेला प्रत्येक क्षणी धोका आहे. अशा परिस्थितीत या शहराला हिंदुस्थानातले नमुनेदार मोठे शहर असे खरोखर म्हणता येईल का?

मुलामुलींना शिक्षण द्यावयाचे ते नुसते लिहिण्यावाचण्यापुरते आणि सोपे हिशोब-ठिशोब ठेवण्यापुरते देऊन उपयोगी नाही. याच्याही पुढे जाऊन विद्यार्थ्यांच्या घरगुती व्यवहारांशी देखील आपण गाठ घातली पाहिजे. सुशिक्षित वर्गाला व स्वभावसिद्ध पुढारी वर्गाला माझे असे कळकळीचे

सांगणे आहे की, तुम्ही पुढे होऊन लोकांना धडा घालून द्या आणि स्वच्छता कशी राखावयाची ते तुमच्या मागासलेल्या शेजाच्यापाजाच्यांना उपदेशाने व उदाहरणाने शिकवा.

मी स्वतः शिक्षणाचा पुरस्कर्ता आहे. शिक्षणाची जबाबदारी सरकारवर टाकली तरी सार्वजनिक आरोग्यरक्षणाची जी जबाबदारी म्यूनिसिपालिट्या व लोकलबोर्डे यांच्यावर आहे ती काही लहानसहान नाही. शिक्षणामुळे पुष्कळ कार्यभाग साधेल खरा; पण तेवढ्यामुळे वरील संस्था मामुली स्वच्छता राखण्याकडे दुर्लक्ष करू लागल्या तर ते क्षम्य होणार नाही. या संस्थांनी अधिक आस्था व उत्साह दाखविला तर शेकडो गावांची जी आज अंगावर शहारे आणणारी परिस्थिती आहे ती पुष्कळ अशी सुधारून सुसऱ्य होईल. स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याची ज्यांची खरोखर इच्छा आहे त्यांना मदत करावयाला सरकार नेहमी तयार आहे. रोगराईपासून लोकांचे संरक्षण करणे या कामाला काही महत्त्व असले तर ते चोर किंवा आग यांच्यापासून करावयाच्या संरक्षणाच्या महत्त्वापेक्षा खात्रीने जास्त आहे. पोलीस, न्याय किंवा कोणतेच सरकारी खाते आरोग्यरक्षणाच्या खात्यापेक्षा अधिक महत्त्वाचे नाही. खेड्यापाड्यांपेक्षा शहरातून आरोग्यरक्षणाची व्यवस्था अधिक बारकाईने केली पाहिजे. शेतातल्या कामामुळे मोकळ्या हवेचा विशेष फायदा खेड्यांतल्या लोकांना अनायासे मिळतो खरा; पण दाट वस्ती व कोंदट अंधारी घेरे जशी शहरांत आहेत तशी खेड्यातही आढळतात. याला कारण, मला वाटते, वाटेल ती गैरसोय झाली तरी एकमेकांना चिकटून घेरे बांधण्याची लोकांची जी पूर्वापार पद्धत आहे तीच.

या वेड्यावाकड्या रीतीने व दाटीवाटीने बांधलेल्या घराकडे आपण आपला मोर्चा आधी वळविला पाहिजे. या घरांच्या मधून अनेक अरुंदं, वळणावळणाचे व वाच्याचा शिरकावही घरात होऊ न देणारे असे बोळ गेलेले आहेत. सदोष बांधणीमुळे ही घेरे दिवसाच्या उजेडाला कायमची मुकलेली आहेत. ना उजेड, ना हवा, ना खुलेपणा अशा या जागा म्हणजे रोगराईची पिकाळ भूमीच होत. ही अस्वच्छता नष्ट करण्यास हळूळू ही घाण घेरे पाढून रस्ते रुंद केले पाहिजेत, नगररचनेचे धोरण स्वीकारले पाहिजे, पुढेमागे वाढविता येईल अशी गावाची रचना केली पाहिजे आणि घरबांधणीचे उपनियम तयार करून ते सर्व लोकवर्स्तीना लागू केले पाहिजेत.

आज डोक्यांपुढे दिसत आहे ती परिस्थिती सुधारणे तुम्हाला लोकांच्या विरोधामुळे किंवा पैशाच्या अभावामुळे अशक्य असेल. तथापि नव्या घरातून हीच परिस्थिती पुनश्च निर्माण होत असेल तर तिला तुम्ही प्रतिबंध करणे शक्य आहे. तो न करणे अदूरदर्शीपणाचे होईल. म्हणून वाडा असो, यंत्रालय असो, खेड्यातली झोपडी असो, किंवा शहरातील टुमदार बंगली असो, कोणतीही नवी इमारत म्हटली की तिच्यात हवा-उजेडाची भरपूर सोय असेल अशीच बांधवून घेतली पाहिजे. या बाबतीचे नियम ठरवून टाकले तर लोकांचा फारसा विरोध होणार नाही. मात्र स्थानिक अधिकाच्यांना थोडी जास्त जागरूकता दाखवून पुढाकारही पत्करावा लागेल.

कार्यकुशल अशा आरोग्यखात्याचा आधार मिळाला तर इंप्रूव्हमेंट ट्रस्टसारखी संस्था शहराचे एकंदर आरोग्य व स्वरूप कशी सुधारू शकते याचे ठळक उदाहरण तुमच्या या मुंबई शहरात पहावयास सापडते. या ट्रस्टने गरीब लोकांकरता कमी भाड्याच्या चाळी बांधल्या तर लोकांना त्यात राहणे परवडते व आवडतेसुद्धा. आरोग्यावह जागेत राहण्याचे फायदे त्यांना कळू लागतात

हा तर सर्वांत मोठा फायदा आहे. बडोद्यास मी माझ्या राजधानीपुरती नुकतीच इंग्रूझमेंट ट्रस्ट स्थापन केली आहे आणि मला आशा आहे की शहराचे व शहरवासीयांचे ती हितच करील, गरिबांकरता आरोग्याला अनुकूल अशा चाळी बांधून देईल आणि जिथे वस्ती दाट व कोंदट आहे तिथे हवाउजेडाची अधिक सोय करून देईल.

या बाबतीत बडोद्यामध्ये आम्ही थोडेफार कार्य करून दाखविले आहे. रस्ते रुंद केले आहेत, बोकांची काही अंशी खुलावट करून हवाउजेडाचा प्रवेश घरांमधून अधिक करविला आहे. एवढ्याने झाले असे मुळीच नाही. अद्याप पुष्कळ मजल गाठावयाची आहे. सुधारणा व्हावयाची ती सावकाशीनेच व्हावी असे मला वाटते. लोकांनी व म्यूनिसिपल संस्थांनी समजून-उमजून सहकार्य करावे आणि सुधारणेला हातभार लावावा म्हणजे ती सुधारणा खरी सुधारणा होय. शिवाय सुधारणेचे नुसते बेत करून किंवा अनेक कामे एकदम सुरु करून काय उपयोग आहे? त्या योजनांचा नीट अंमल करणारा, त्यावर देखरेख ठेवणारा, नियंत्रण घालणारा असा पुरेसा व लायक अधिकारीवर्ग एकदम कोठून आणावयाचा?

आपल्या शहरांखेड्यातली दुसरी मोठी उणीच म्हणजे मलापहरणाची. काही काही ठिकाणी या बाबतीत कसलीही व्यवस्था मुळी अस्तित्वातच नाही आणि जिथे दिसायला व्यवस्था आहे तिथे तिचे काम सगळे अव्यवस्थित आहे.

माझ्या राज्यातल्या सर्व खेड्यांसाठी चांगल्या पिण्याच्या पाण्याच्या विहिरी असाव्या अशी योजना मी करविली आहे. त्या योजनेप्रमाणे प्रत्येक खेड्यात लवकरच तशी पिण्याच्या पाण्याची सोय होईल. खेड्यातले रस्ते, बखळी वगैरे जागा झाडून स्वच्छ ठेवण्याकरता भंगी नेमले आहेत आणि गावातले शेण वगैरे घाण पाणोठ्याच्या जागेपासून खूप लांब नेऊन टाकण्यासाठी स्वतंत्र माणसे ठेविली आहेत.

मोठ्या शहरांमध्ये जमिनीखालून नेतेल्या गटारांची सोय अवश्य हवीच. ती सोय बडोदा शहरात होत आहे; परंतु अशा आरोग्यविषयक सोयी करून दिल्या तर त्या वापराव्या का व कशा हे लोकांना शिकविले पाहिजे. लोकांनीही त्या सोयी वापरण्यात आपले हित आहे हे ओळखून वागले पाहिजे. मलापहरणाची पद्धत हिंदुस्थानात इतरत्र आहे तशीच इथेही अपूर्णवस्थेत आहे. त्या बाबतीत योग्य देखरेख न ठेवल्याबद्दलचा दोष म्यूनिसिपालटीला देणे भाग आहे. लोकांच्या सवयी घामट आहेत किंवा पैसे कमी आहेत अशा सबबी सांगून पुरेसा बचाव होत नाही.

खेड्यांमध्ये वागताना अगदी शहरच्याच वतीने वागले पाहिजे असे नाही. काही शहराच्या सवयी तिथे टाकून दिल्या तर तितकासा अपाय होत नाही. पण खेड्यांमधून आज जी परिस्थिती आहे तिच्यात सुधारणा करणे जसर आहे आणि ती सुधारणा लोकांची समजूत पाडून व थोडासा उत्साह दाखवून होणे शक्य आहे. उदाहरणार्थ, गावाच्या टोकाला अगदी साधे व उघडे असे संदास बांधवून घ्यावे व ते नेहमी स्वच्छ ठेववावे. थोडा त्रास सोसून रस्ते चांगले करून घ्यावे आणि नाले, ओढे इत्यादी नैसर्गिक गटारांचा उपयोग करून घेऊन गावठाणातली घाण व घामट पाणी गावातच साचू देऊ नये.

ही घाण अशी साचू दिली म्हणजे ती जमिनीत मुरुन निरनिराळे रोगात्पादक जंतू माशा इत्यादिकांना पैदा करते. म्हणून कुठेही मलसंचय होऊ न देणे हे सार्वजनिक आरोग्याच्या दृष्टीने आपले अगदी पहिले कर्तव्य ठरते.

यानंतर पाणीपुरवऱ्याचा प्रश्न. पाणीपुरवऱ्याचे फायदे अनेक आहेत. बडोद्याला पाण्याचे नळ येताच तिथला नित्याचा कॉलरा अजिबात बंद झाला. माझ्या राज्यात इतरत्रही लवकरच चांगल्या पाण्याचा पुरवठा करावा अशी माझी इच्छा आहे. चांगल्या विहिरी बांधण्याकरता मी एक स्वतंत्र योजना करविली आहे. त्या योजनेप्रमाणे ३९ गावांना ही सोय लवकरच होईल. या सोयीच्या समवेतच येणारी जी मलापहरणाची किंवा गटाराची सोय तिचीही व्यवस्था या योजनेत करून ठेविली आहे.

हिंदुस्थानातल्या आरोग्यरक्षणाच्या बाबतीत विहिरीचा प्रश्न मोठ अवघड आहे. विहिरीचे पाणी किती अपायकारक असते हे लोकांना मुद्दाम समजावून सांगितले पाहिजे. ज्या अगदी अवश्यच आहेत त्या विहिरी तेवढ्या ठेवाव्या. पिण्याच्या पाण्याच्या विहिरी शेता-घरांपासून शक्य तितक्या दूर असाव्यात आणि विहीर म्हटली की, तिला झाकण हे ठेवावेच.

विद्यार्थ्यांची स्वच्छता सांभाळणे हाही एक महत्वाचा प्रश्न आहे. विद्यार्थ्यांची रीतसर वैद्यकीय तपासणी करवून घेण्याचा माझा बेत आहे. कारण गतवर्षी करविलेल्या तपासणीवरून असे दिसले की ज्यांना औषधोपचार केलेच पाहिजेत. अशा रोगपीडित विद्यार्थ्यांची संख्या कल्पनातीत मोठी आहे. परंतु आपल्या रोगार्त व दुबळ्या मुलांला औषधपाण्याची जरूर आहे हे जोपर्यंत अज्ञानी पालकांना उमजत नाही तोपर्यंत वैद्यकीय तपासणी करवूनदेखील खरा फायदा होणे अशक्य आहे.

युरोपमध्ये सार्वजनिक आरोग्यरक्षणाची प्रगती झालेली असल्यामुळे व त्या बाबतीकडे सर्वचेच विशेष लक्ष्यही असल्यामुळे प्लेग व कॉलरा या रोगांची युरोपांतून कायमची हकालपट्टी झालेली आहे. दुसऱ्या रोगांच्या विरुद्धदेखील तिकडे निकराची मोहीम सुरु आहे. स्वच्छतेचा प्रसार करणाऱ्या खासगी संस्था तिकडे असंख्य आहेत व त्यांच्या चळवळीचे संतोषकारक सुपरिणाम सर्वत्र दृग्मोरच होत आहेत.

तुमची ही बॉम्बे सॅनिटरी असोसिएशनसुद्धा सार्वजनिक आरोग्याच्या बाबतीत, विशेषत: गरीब लोकांच्या चाळीतील परिस्थिती सुधारण्याच्या बाबतीत, बहुमोल कामगिरी बजावित आहे हे मला माहीत आहे. गरीब भाडेकऱ्यांना वरचेवर भेटून, उपलब्ध असलेल्या आरोग्यविषयक सोर्योग करण्यास तुम्ही त्यांना शिकविता, त्यांच्या मुलाबाळांकडून जवळपासची जागा घाण होऊ नये म्हणून खबरदारी घेता व चाळीची व्यवस्था उत्तम राखणाऱ्या मालकांना तुम्ही? उत्तेजनार्थ पारितोषिकेही देता. सारांश, खासगी संस्था किती लोकहित साधू शकते याचे एक नमुनेदार उदाहरणच तुमची ही संस्था आहे.

सार्वजनिक आरोग्यरक्षणाच्या बाबतीत सरकारी अधिकाऱ्याचे कामकाज किंतीही काळजीपूर्वक आणि यशस्वी होत असले तरी त्या कामाला दुसऱ्या पोषक कामगिरीचा पाठिंबा हवाच असतो. ही पोषक कामगिरी तुमच्यासारख्या खाजगी संस्थाच करू शकतात. ती कामगिरी म्हणजे

लोकांना आपली मुले सुदृढ करण्याचे व सुदृढ राखण्याचे शिक्षण देणे ही होय. पोटापाण्याकरता या शहरात अनेक ठिकाणांहून लोक येतात. इथली मजूरवर्गाची संख्या मनस्वी मोठी आहे. या गरीब लोकांच्या बिहाडांची स्थिती पहाल तर ती किंती शोचनीय आहे! त्यामुळे फुफ्फुसे बिघडून होणाऱ्या रोग्यांची मायभूमीच तुमचे शहर बनत चालले आहे. फुफ्फुसजन्य क्षयरोगाला बळी पडणाऱ्या रोग्यांची संख्या येथे दर हजारी ९.४ आहे. इथल्या एका भागात तर हे प्रमाण दर हजारी १६.४ असल्याचे कळते. तुरुंगखात्याकडील मरणसंख्येचे आकडे या गोष्टीला पुष्टी देणारे आहेत. त्या खात्याच्या सन १९०० अखेरच्या त्रिवार्षिक अहवालांत या रोगामुळे झालेल्या मृत्यूचे प्रमाण दर हजारी ११.६ दिलेले आहे. लंडन शहरात हेच प्रमाण अवधे १.८ आहे. कारण इंग्लंडांत या प्रकारच्या क्षयाविरुद्ध नेटाची ढळवळ झाली व त्यामुळे हे प्रमाण ४०,४५ टक्के उतरले. हिंदुस्थानात मात्र या रोगाचा प्रसार दुर्दैवाने दिवसेदिवस जास्तच होत आहेत. इंग्लंडमध्ये स्वतंत्र आरोग्यभवने आहेत, रोग्यांना मुद्दाम हुड्कून काढण्याची व्यवस्था आहे व त्यांना घरबसल्या वैद्यकीय सल्ला मिळत जाईल अशीही सोय आहे.

तुमच्या असोसिएशनने बजावलेली कामगिरी खरोखर प्रशंसनीय आहे. खुद लोकांशीच संबंध ठेवून, त्यांच्या बिहाडी त्यांच्या गाठीभेटी घेऊन, त्यांच्याशी मित्रत्वाच्या नात्याने बोलूनचालून, आणि त्यांना रुचतील अशी व्याख्याने वगैरे करवून तुमच्या असोसिएशनने या बाबतीत लोकशिक्षणाचा जो एकच व्यवहारी मार्ग आहे तो पत्करून खरा दूरदर्शीपणा दाखविला आहे.

माझ्या मते या देशात आरोग्यविषयक संस्था खासगी असल्या तर विशेष फायदा होईल. कारण इथल्या लोकांचा स्वभाव असा आहे की आपल्या घरगुती किंवा खाजगी बाबतीत कुण्या सरकारी अधिकाऱ्याने केलेली ढळवळ त्यांना सहसा खपत नाही. शिवाय आपल्या लोकांचे आरोग्यविषयक ज्ञान आश्वर्य वाटावे इतके कोते आहे. स्वच्छतारक्षणाचे धडे त्यांना अगदी श्रीगणेशापासून शिकवावे लागतात. उदाहरणार्थ, खिडक्यांवाटे घरातला केरकवरा रस्त्यावर फेकून देण्याची पद्धत किंती अविचाराची आहे पहा! नस्ती घाण घरात साचविल्याने कृमींचा व उंदरांचा उपद्रव होतो हेदेखील लोकांना शिकवावे लागते. हे सर्व काम लोकांची मने न दुखविता, त्यांच्या मनात तिरस्कार उत्पन्न न होऊ देता, करता येण शक्य आहे. कारण लोकांना खरोखर स्वच्छता नको आहे असे नाही. त्यांना स्वच्छता हवी आहे पणी खरी स्वच्छता म्हणजे काय, हे जर त्यांना ठाऊकच नाही तर त्यांना तरी दोष काय द्यावयाचा? स्वच्छतेच्या आधुनिक पद्धतीची त्यांना जर माहितीच नाही तर त्या पद्धतीची त्यांना सवय लागणार कुठून? सारांश, आरोग्यरक्षणाच्या बाबतीत आपले लोक अज्ञ मुलांसारखे आहेत आणि मुलांप्रमाणे त्यांनाही कधी गोडीगुलाबी तर कधी धाक-दपटशा व प्रसंगी बळजबरी इत्यादिकांच्या चतुर उपयोगाने योग्य मार्गाला लाविले पाहिजे.

मला वाटते, या कार्यक्षेत्रात स्नियांची जस्त विशेष आहे. कारण सहानुभूती आणि चतुरपणा हे गुण स्नियांमध्ये जन्मजातच आहेत आणि प्रस्तुतच्या कामात याच गुणांचा उपयोग फार आहे. घरातले घामट व्यवहार बंद करायला, घरात गुरेढोरे बांधणे किंती धोक्याचे आहे ते समजावून सांगायला आणि शुद्ध हवेपासून होणारे फायदे पटवून द्यावयाला स्नियाच विशेष लायक आहेत.

शिवाय आपल्याकडे आईबापांच्या अज्ञानवशतेमुळे होणाऱ्या बालमृत्यूंची जी अफाट संख्या आहे ती कमी करण्याचा एकच उपाय आहे. तो हा की खाजगी संस्थांच्या स्वयंसेवक मंडळींनी सतत परिश्रम घेऊन लोकांशी अगदी घरच्या माणसाप्रमाणे बोलूनचालून त्यांचा विश्वास संपादन केला पाहिजे.

या विषयाच्या महत्वाला साजेल असे सांगोपांग विवेचन आजच्या ठाराविक वेळात मला करता येणार नाही हे उघड आहे. आरोग्यरक्षणाच्या ज्या उपायांची सध्या आपल्या देशाला अत्यंत जरूर आहे त्यांचा विचार करताना जेवढे मुद्दे सुचतात तेवढे सगळे सांगत बसणेही आज शक्य नाही. तरी पण बालमृत्यूसारखा मोठा जिह्वाळ्याचा विषय ओघानेच आला आहे म्हणून एका मुद्द्यावर मला विशेष जोर देऊन थोडे बोलावसे वाटते. सरकारी परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या सुइण्णीना प्रत्येक शहरांतून आरोग्यविषयक कामगिरीवर नेमीत जावे. मुलांच्या जन्ममृत्यूंची नोंद ठेवण्याचे काम चोख रीतीने बजवावे. नाहीतर प्रत्येक विभागागणिक बालमृत्यूचे प्रमाण वेगवेगळे दिसते व कधी कधी तर एकाच विभागात वर्षागणिक ते बदललेले दिसते. वास्तविक जिथे ही जन्ममृत्यूंची नोंद अगदी चोख रीतीने ठेवलेली असते तिथे बालमृत्यूचे प्रमाण इतर सर्व ठिकाणापेक्षा अधिक दिसून येते. आपल्या शहराची वस्ती नऊ लाख आहे; पण इथे बालजन्म एक हजार तर बालमृत्यू ४६२ असे प्रमाण सध्या आहे. ही परिस्थिती शोचनीय आहे. आपल्या लोकांत बाळंतपणाची व्यवस्था अगदी गैरहिशेबी व अनर्थावह असते. त्यामुळे कितीतरी आया जन्माच्या अपंग होतात व कितीतरी बालके अकाळी मृत्युवश होतात. मुंबई म्यूनिसिपालिटीने नोकरीस ठेवलेल्या सुइण्णी जी कामगिरी करीत आहेत तिची प्रशंसा करावी तेवढी थोडीच आहे. ऐन बाळंतपणाच्या वेळेचे अर्धा-पाव तासाचे काम तेवढे या सुइण्णी करतात असे नाही. त्या आजाच्यांची शुश्रूषा करतात, जन्ममृत्यूंची खबर देतात, संसर्गजन्य रोगाने पिडलेल्या माणसांची माहिती पुरवितात आणि दया, दुःखनिवारण व ज्ञानदान ही पवित्र कार्ये वीरांगनांच्या उत्साहाने त्या करीत असतात.

जे रोग वास्तविक आरंभीच टाळता येण्यासारखे आहेत त्यांनी प्रतिवर्षी चालविलेला भयंकर मनुष्यसंहार पाहिला म्हणजे अंगावर काटा उभा राहतो. सुधारणा करणे हे काम मूळचेच बिकट आणि त्यात जर ज्यांच्या हिताकरता आपण सुधारणा करू पाहतो त्याच लोकांनी आपल्याशी विरोध आरंभला तर आपले सुधारकी काम विशेषच बिकट होते. प्लेगाचा आम्हांला निःपात करावयाचा आहे; पण प्लेगाचे औषध टोवून घ्यायला लोक जर हड्डाने ना म्हणून लागले, खोट्या धार्मिक भावनांना बळी पडून उंदरांचा नाश करण्यास हरकत करू लागले, इतकेच नाही तर उंदीर व माशा यांना सुखाचा आसरा मिळेल असे जर हे घरात वागू लागले तर प्लेगचे उच्चाटन होण्याची आशा कशी धरावी? नळाचे शुद्ध पाणी घरपोच मिळत असताना लोक जर विहिरीचेच पाणी पिण्याचा आग्रह धरू लागले तर कॉलरा, संग्रहणी, अतिसार, विषमज्वर आणि डास-मच्छरांसारख्या रक्तभोजी किड्यांपासून होणाऱ्या रोगांवर आम्ही उपाययोजना कशी करावयावी? पाणथळ जमिनी कोरड्या करण्याकरता सरकारने पाण्यासारखा पैसा ओतावा आणि इकडे मलापहरणाच्या बाबतींकडे अक्षम्य दुर्लक्ष करून म्यूनिसिपालिटीने आणि हट्टी अज्ञानाला बिलगून

प्रजेने मात्र डांस पैदा होतील, मलेरिया वाढेल अशी परिस्थिती कायम ठेवित जावे; यात सरकारच्या खर्चाचा काय उपयोग झाला? थोडक्यात सार हेच की, आपल्या प्रयत्नांचे यश लोकांच्या शिक्षणावर सर्वस्वी अवलंबून आहे.

देवीची लस टोचून घेण्याच्या बाबतीत लोकांनी प्रारंभी विरोधच केला; परंतु लस टोचून घेतली तर देवी येत नाहीत हे जेव्हा त्यांना समजले तेव्हा त्यांचा विरोध पुष्कळच ठिला पडला. इतर रोगांच्या प्रतिबंधक उपायांना देखील ते असेच हरकत घेणार नाहीत, मात्र त्यांना कळू लागले पाहिजे की, अमुक उपायामुळे अमुक रोग ठळतात व आपला बचाव होतो. ही परिस्थिती कालांतरानेच प्राप्त होईल. सध्या तरी उंदरांचा नाश करणे त्यांना वेढ्या निर्दयपणाचे वाटते आणि विहिरी बुजविणे हा, भ्रष्टाचार न वाटला तरी, कमालीचा विक्षिप्तपणा वाटतो खास.

तुमच्या असोसिएशनच्या चळवळीला योग्य असे यश येण्यासाठी मुंबई म्यूनिसिपालिटीकडून तुमच्या संस्थेला थोडेफार साहाय्य मिळत गेले पाहिजे. तुमच्या स्वयंसेवकांनी घाणीच्या जागा किंवा संसर्गजन्य रोगांनी पिढलेले लोक दाखवून दिले तर म्यूनिसिपालिटीने त्या गोष्टींवर तात्काळ उपाययोजना केली पाहिजे; घाण काढून टाकवून व रोग्यांना निर्विष करवून तुमच्या कामाची पूर्तता केली पाहिजे. नव्या, सुधारलेल्या व स्वच्छ राहणीची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी झाली नाही तर तिचा नुसता उपदेश लोकांना करीत राहण्यात काय फायदा आहे? स्थानिक अधिकाऱ्यांचे चुकते ते इथेच. सार्वजनिक आरोग्यरक्षणासाठी ज्या उपायांचा प्रत्यक्ष अंमल करावयालाच पाहिजे तो ते दुर्लक्षाने करीत नाहीत. लोकांना आरोग्याचे जे पाठ द्यावयाचे त्या पाठांच्या बरोबरच सार्वजनिक आरोग्याची प्रत्यक्ष वाढ झालेली-निदान प्रत्यक्ष सुरुवात झालेली-लोकांना दिसली पाहिजे.

आपल्या सुशिक्षित वर्गात असे पुष्कळ लोक आहेत की, जे तोंडाने आरोग्यरक्षणावरचा विश्वास पटकन कबूल करतील; परंतु आरोग्यरक्षणाप्रीत्यर्थ खर्च करावयाची वेळ आली की हात चटकन मागे घेतील. ते म्हणतात. “आरोग्यरक्षणाच्या तुमच्या खर्चाचे चीज व्हावे इतकी सामान्य जनतेची अद्याप तयारी झालेली नाही.” बरे, ती तयारी व्हावी म्हणून हे सुशिक्षित लोक काही प्रयत्न करतील म्हणाल तर तेही काही नाही. असा युक्तिवाद करणे मोठे कठीण काम नाही व तो खोडून काढण्याइतक्या लायकीचाही नसतो.

लोकांमध्ये आरोग्यरक्षणाची जाणीव जोपर्यंत उत्पन्न झाली नाही तोपर्यंत आरोग्यखात्याच्या अधिकाऱ्यांचे प्रयत्न निराशाजनकच ठरणार. परंतु ती जाणीव एकदा का उत्पन्न झाली म्हणजे सार्वजनिक आरोग्यरक्षणाच्या कामात वरचेवर घडलेल्या चुकांबद्दल लोक आपण होऊनच आपल्या आरोग्यरक्षक प्रतिनिधींची कानउघाडणी करू लागतील. संघवृत्तीची कल्पना आपल्या लोकात सध्या प्रसुप्त आहे. ती जागृत केली पाहिजे. स्वच्छता व आरोग्यरक्षण यांच्या ज्ञानाचा प्रसार करण्याच्या कामी सरकार, म्यूनिसिपल संस्था व जनता यांनी संघटित प्रयत्न त्वरेने करण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे, ही जाणीव आपण सर्वानीच ठेवली पाहिजे. ती ठेवून आपण प्रयत्न केले तर आपल्या देशाची कार्यक्षमता व साधनसंपत्ती हटकून वाढेल.

ज्यांच्यात सत्कारें आरंभण्याची धडाडी नाही, चालू काळातील स्पर्धेची ओढाताण सहन करण्याची ज्यांच्यात कुवत नाही, अशी शिकलेली पण दुर्बळ, रोगट पिढी निर्माण होऊ नये, अशी आपली इच्छा असेल तर, शाळेत मुलांना मिळालेल्या शारीरिक व्यायामांना घरी प्रोत्साहन व पाठिंबा मिळेल अशी व्यवस्था आपण केली पाहिजे. शरीराकडे लक्ष न पुरविता नुसत्या मनाचीच जोपासना करण्यात नीतिमतेला धोका आहे. देशभिमानाच्या व सामाजिक कल्याणाच्या नावाखाली जे अत्याचार व गुन्हे घडतात, त्यांच्या बुडाशी अनेक सामाजिक दुष्ट चालीरीती आहेत. या चालीरीती काही त्यांच्या मुलाशी दुराचार, मद्यपान, गरमीसारखे भयंकर रोग वगैरे जी अनेक मर्मच्छेदक कारणे आहेत, त्यांचा आधी नायनाट केला पाहिजे आणि “शरीर धड तर मन धड” या मूळच्या लॅटिन सुभावितानुसार शिक्षणक्रम आखला पाहिजे.

जगाच्या सर्व भागात आता सामाजिक कायदेकानू प्रचलित होत आहेत. उदाहरण म्हणून कामकरी स्थिया व मुले यांच्या संबंधींचे व यंत्रालयांतील कामगारांसंबंधीचे कायदे पहा. लहान लहान मुलांकडून व गर्भार स्थियांकडून गिरण्यातले काम करवून घेणे बंद केले पाहिजे. कारण त्या कामाने भावी पिढी निःसत्त्व निपजण्याचा संभव असतो. कामाचे तास कमी असले म्हणजे काम चांगले होते व कामगारांची कुशलताही वाढते, असा अनुभव आहे. लोकांचे नित्य व्यवहार सुधारले व त्यांची राहणी थोडी उच्च दर्जाची केली, तर आरोग्यरक्षणाच्या तत्त्वानुसार वागणे त्यांना विशेष सोपे जाईल. स्वच्छता सांभाळून मोठमोळ्या संस्थांची कामे कशी पार पाडावी, यांची तत्त्वे आता निश्चित झाली आहेत व ही तत्त्वे शाळा, कारखाने, चाळी यांना लागू करणारे उत्तम कायदेही तयार होत आहेत. परंतु अशा कायदेप्रमाणे वागावयाला सध्याच्या परिस्थितीत जोपर्यंत लोकांची तयारी नाही तोपर्यंत हे कायदे अमलात येणे मला जवळजवळ अशक्यच दिसते.

बालविवाह, पडदा, वगैरे चालीमुळे अनेक रोग विशेषतः क्षयरोग-होण्याचा संभव असतो. बालविवाहामुळे मुलामुलींना अकाळी पकवता येते, मुलींना लवकर मातृपद प्राप्त होऊन त्यांचे स्वाभाविक आयुर्मान कमी होते. आणि ही दोन कारणे मिळून स्त्री-पुरुषांचा अकाळीच ह्वास व नाशदेखील होतो. बालविवाहाच्या अनिष्ट परिणामांना आळा बसावा म्हणून मी माझ्या राज्यात काही कायदे केले आहेत. पण मला वाटते, एका सुशिक्षणाचा प्रसार केला तरच या खोल रुजलेल्या चालीरीतींच्या मुळांवर आपण घाव घालू शकू. बडोद्यात जरी बालविवाह प्रतिबंधक कायदा झाला तरी, बडोद्याच्या आसपासच्या सर्वच राज्यातून तो झालेला नसल्यामुळे माझी प्रजा तिकडे थोडा वेळ जाऊन माझा कायदा चुकवू शकते. शिवाय, ‘बालविवाहाला बडोद्यात नाही तर नाही; पण दुसरीकडे तर परवानगी मिळतेच की नाही?’ - या विचाराचा माझ्या प्रजेवर अनिष्ट परिणाम होतो तो वेगळाच. सामाजिक कायद्याची ही अवस्था पाहिली म्हणजे माझे मन उट्रिवग्न होते.

या देशात आरोग्यरक्षणाच्या मार्गात फार मोळ्या अडचणी आहेत, यात मुळीच शंका नाही. या अडचणी इतक्या अजस्त आहेत की, धडाधडीने काम करण्यास निघालेले पुष्कळ सुधारक थोडक्याच वाटेवरून हातपाय गाळून परतले व इतरेजनांप्रमाणे बेफिकीर बनून स्वस्थ बसले.

सतत व नेटाने प्रयत्न केले तरच सद्यःस्थिती सुधारण्याच्या कामी यश येण्याची आशा आहे. सुरुवातीला तर आपल्या कामाचे असे काही परिणाम नजरेस येतील की, त्यामुळे आपले मन खिन्न व अत्यंत नाराज होऊन जाईल. तात्काळ सुपरिणाम न दिसले तरी सावकाशाने व संघटित रीतीने केलेल्या प्रयत्नांच्या अंती आपल्या कार्याला साजेसे यश हे नक्की प्राप्त होतेच. आरोग्यरक्षणाच्या कामात सरकारला मनःपूर्वक मदत करणे, हे प्रत्येक सुज्ञ नागरिकांचे कर्तव्य आहे. तसेच आपल्या कारभारातून अंतस्थ हेतू, व्यक्तिद्वेष, जनतेच्या अप्रियतेची भीती, वगैरे गोष्टींची उचलबांगडी करणे हे स्थानिक संस्थांचे कर्तव्य आहे. कारण या गोष्टी उघडच आरोग्यरक्षणाच्या प्रगतीला पायबंद घालणाच्या आहेत.

व्यक्तिमात्राचे आरोग्य त्याच्या सभोवारच्या परिस्थितीवर तर अवलंबून असतेच; परंतु त्याच्या पूर्ववायातील परिस्थितीचाही त्याच्या आरोग्यावर मोठा परिणाम होत असतो. म्हणून व्यक्तिमात्राचे संगोपन, संवर्धन, शिक्षण, व्यवसाय, या सर्व गोष्टींना आरोग्यरक्षणाच्या दृष्टीने मोठे महत्त्व आहे. यांच्याही पलीकडे जाऊन मूळ मुद्द्याची गोष्ट शोधून काढावयाची तर व्यक्तिमात्राच्या जन्मपूर्व परिस्थितीचाही विचार केला पाहिजे. कारण बालकाचा देहपिंड उत्पन्न होतो तो त्याच्या आईबापांच्या आरोग्यानुसार, शरीर-प्रकृतीनुसार व आयुष्यातील अनुभवानुसार उत्पन्न होत असतो.

म्हणून नित्याच्या राहणीच्या, आरोग्याच्या, व्यवहाराच्या, व्यवसायाच्या, दरेक बाबतीत लोकांना सांगोपांग शिक्षण दिले पाहिजे. त्याच्या तरफेने जितके जोराने बोलावे तितके थोडेच. आरोग्याचे नियम माहीत असले आणि स्वतःची, कुटुंबाची व समाजाची स्वच्छता सांभाळणे ठाऊक असले तर त्याचा परिणाम हितकारकच होतो. आरोग्याच्या शास्त्रांशी निगडित असलेली, तेवढ्याच महत्त्वाची, दुसरी नैतिक, सामाजिक व आर्थिक ही शास्त्रे आहेतच सार्वजनिक व्यवहार सांभाळताना या शास्त्रांना योग्य ते स्थान आपल्या आचरणात दिलेच पाहिजे आणि आरोग्यरक्षणाच्या कायद्यांची अंमलबजावणी करणाऱ्या अधिकाच्यांचा या शास्त्रांशी थोडाफार परिचय झालाच पाहिजे.

राष्ट्रातील लोकांचा जोम वाढविणे हे काम किती महत्त्वाचे आहे, ते पाहणे असेल तर उदाहरण म्हणून अमेरिकेत चाललेल्या सुप्रजाजनन चळवळीकडे मी बोट दाखवीन. तिकडे मिशिगन व कनेक्टीक या भागात उन्माद-पीडित रोग्यांना लग्न करण्याची बंदी आहे. इंडियाना संस्थानात संसर्गजन्य रोगांनी ग्रासलेल्या लोकांनाही अशीच बंदी आहे. इतकेच नाही तर निर्दगवलेले गुन्हेगार आणि नीच मनोवृतीचे लोक, यांच्यावर शस्त्रक्रिया करून त्यांना प्रजा उत्पन्न करण्यास असमर्थ करून टाकण्याचाही कायदा तिकडे झालेला आहे.

माझ्या प्रजेतील चेतनशक्ती व दुर्बलता यांची माहिती गोळा करण्यासाठी मी एक कमिशन नेमले आहे. या कमिशनने स्वतःच्या माहितीवरून आणि इंग्लंडातील शारीरिक व्यासाची चौकशी करणाऱ्या इंटर डिपार्टमेंटल कमिटीच्या माहितीवरून असा निष्कर्ष काढला आहे की, लोकांची सभोवारची परिस्थिती सुधारली म्हणजे त्यांची कार्यक्षमता वाढते.

आपल्या देशापुढ्या आरोग्यरक्षणाचा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा आहे. सर्वांत उदात्त असा जो स्वार्थत्यागी देशभक्तीचा सद्गुण, तो दाखवायला भरपूर क्षेत्र आज या आरोग्यरक्षणाच्या

बाबतीत आहे. मनुष्याच्या प्राणांचे आज बलात्काराने होणारे अपहरण, अज्ञानामुळे किंवा लाचारीमुळे दररोज लोकांवर कोसळणारा दुःखाचा झोंगर, हे अनन्वित प्रकारे कोणता देशप्रेमी मनुष्य निर्विकार घित्ताने पाहू शकेल? आरोग्यरक्षणाचा प्रश्न सोडविण्यावर आपल्या देशाचे भवितव्य अवलंबून आहे. आपल्या आयुर्मर्यादित एकेक वर्षाची वाढ झाली तर तितकीच आपल्या मानसिक, शारीरिक व अर्थिक शक्तीचीही वाढ होते. जगाच्या राष्ट्रमालिकेत हिंदी राष्ट्राला त्याच्या हक्काचे स्थान प्राप्त व्हावे अशी आमची मनीषा आहे. ते स्थान मिळविण्यासाठी झटणे हे आपले कर्तव्य आहे. तो आपला मानाचा हक्क आहे. आपल्या उच्च हेतूला साजतील असे प्रयत्न करण्याकडे आपण लक्ष ठेवू आपल्या भोवती काळोखी रात्र पसरलेली आहे. दुःख आणि मृत्यू यांचा तो काळोख आहे; पण दुःख आणि मरण ही टाळता येण्यासारखी आहेत. शास्त्रीय ज्ञानाने आपल्या हाती आज अशी साधने आणून दिली आहेत की, ती वापरली तर आपल्या डोळ्यादेखत हा दुःखमरणाचा काळोख आपल्याला काहीसा तरी कमी करता येईल. सद्गृहस्थांनो, तुम्हा सर्वांना, माझ्या देशबांधवांना, माझ्या देशावर प्रेम करणाऱ्या सर्व स्त्रीपुरुषांना माझी कळकळीची प्रार्थना आहे की, या देशाच्या काळोखपूर्ण भागात प्रकाशाचा प्रवेश करविण्यासाठी आणि निराश, दुःखी जीवांना आशा व सुख देण्यासाठी, मानवी प्रयत्नाला जेवढे म्हणून शक्य आहे तेवढे सर्व करून दाखवा.



## ७५.

स्थळ : लंडन विश्वविद्यालयाचे सभागृह, लंडन  
काळ : तारीख २८ जुलै, १९९१  
प्रसंग : श्रीमंतांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेले अखिल मानववंश परिषदेचे  
पाचवे अधिवेशन

३०८

सभ्य स्त्री-पुरुषांनो,

आज परिषदेच्या कामाला सुरुवात करताना मला प्रथमच परिषदेच्या व्यवस्थापकमंडळाचे आभार मानले पाहिजेत. कारण मला अध्यक्षपद स्वीकारण्यास सांगून मंडळाने माझा बहुमानच केला आहे. प्रस्तुतीची महान परिषद म्हणजे एक अद्वितीय प्रसंगविशेष आहे. जी चळवळ करावी असे सर्व विचारवंतांना फार वर्षांपासून वाटत असून देखील जिच्यासंबंधी प्रत्यक्ष कार्य असे जवळ जवळ काहीच झालेले नाही, त्या चळवळीविषयी खरा जिव्हाळा आता उत्पन्न झाल्याचे स्पष्ट गमक ही परिषद आहे. तसेच सध्याच्या शास्त्रीय युगाचीदेखील स्थूल मानाने ही परिषद निर्दर्शक आहे. कारण, निरनिराळ्या मानववंशांचा आणि त्यांच्या निरनिराळ्या आकांक्षाचा मेळ कसा घालावा याचा तात्त्विक विचार, धार्मिक भावनेची दृष्टी सोडून, केवळ व्यवहारशास्त्राच्या दृष्टीने आजपर्यंत कोणत्याही झात काळात झालेला नाही. नाही म्हणावयाला फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या अगोदर जे तत्त्ववेत्ते झाले त्यांनी रेखाटलेल्या कल्पनाचित्रांत हा वंशविषयक विचार जो काय केला असेल तेवढाच.

याहून मोठा असा या परिषदेचा आणखी एक विशेष आहे. माझ्या मते आपण आज एक नवीन पायऱ्डा पाडीत आहो. तो हा की, प्रस्तुत विषयाचा विचार करण्यास लोकमताची जी तयारी झाली आहे तिची आपण आज चर्चा करणार आहोत. एका नव्याच नैतिक कर्तव्याची जाणीव जनतेला झाली आहे. अखिल मानवजातीविषयक असे व्यक्तिमात्राचे म्हणून काही कर्तव्य आहे, हे लोकांना कळू लागले आहे. या नवोदित जाणिवेवर मान्यतेचे पहिले शिक्कामोर्तब आज ही परिषद करीत आहे.

ज्यांच्यावर चर्चा होणार ते सुविचार परिप्लुत व उद्भोधक निबंध आपण अवलोकिले आहेतच. त्यासंबंधी माझ्यापुरते मी इतकेच सांगतो की, त्या निबंधांनी माझ्या विचारांना उक्तृष्ट चालना दिली आहे. ही परिषद प्रतिवर्षी भरणार असल्यामुळे असले मननीय निबंध अधिकाधिक

निर्माण होऊन परिषदेच्या महत्त्वात भर घालत राहतील अशी मला आशा आहे. तसेच दिवसेंदिवस परिषदेचा विचारी श्रोतुवर्गदिखील वाढत जाईल अशीही मी आशा बाळगतो.

मानवजातीपुढे आज जे प्रश्न आहेत ते काही नवे नाहीत किंवा ते सहजासहजी सुटण्यासारखेही नाहीत. त्या प्रश्नांपैकी सर्वात मोठा जो प्रश्न आहे तो अमुक लोकांपुढेच आहे आणि बाकीच्या लोकांपुढे मुळीच नाही असे नाही. तो प्रश्न सर्व मानवंशांच्या एकूण एक लोकांपुढे सारखाच आहे. तो कोणता प्रश्न ? विचार आणि भावना, बुद्धी आणि हृदय यांचा सलोखा करून देणे हा. या दांपत्यात पुष्कळदा मतभेद उत्पन्न होतात. अमुक एक काम करणे चांगले असे बुद्धी आपल्याला पटवून देते; परंतु तेच काम करण्याची आपल्या मनाला पुष्कळदा किळस वाटते. मानवजातीपुढचे असे प्रश्न हाती घ्यावयाला माझ्या मते लोकमताचा सध्याचा नवा प्रवाह फार अनुकूल आहे. त्यामुळे या प्रश्नांचा विचार आपण समंजसपणे करू इतकेच नव्हे तर लोकांचे प्रत्यक्ष सहकार्य व वाढती सहानुभूती आपल्याला मिळू शकेल अशा उत्साहानेही तो करू शकू. निरनिराळ्या मानवंशांची ध्येये निरनिराळी असली, तरी त्या ध्येयाच्या उदात्ततेबद्दल दुमत नाहीच. ती ध्येये ज्याची त्याला साध्य होण्यास साहाय्य करणे, हे आपले कर्तव्य आहे, असे आज लोकांना वाटत आहे. कर्तव्याची जाणीव तीव्रतेने झाल्याशिवाय हातून प्रत्यक्ष कार्य घडत नाही. यच्यावत मनुष्यजातीविषयी आपल्या मनात खरी कळकळ उत्पन्न झाल्याशिवाय आपल्या कर्तव्याची आपणास पूर्ण जाणीव होत नाही. ही जाणीव झाली म्हणजे आपण आपले दूषित पूर्वग्रह टाकून देतो आणि बनेल तितके आपल्या मानवबंधूंशी सहकार्यच करू लागतो. त्या वेळी आपणा दोघांत विषमता दिसली तरी तिचे वैषम्य वाटेनासे होते, एकमेकांची अंतःकरणे ओळखून आपण खेळीमेळीने वागू लागतो आणि सहानुभूतीच्या प्रभावाने ते परस्परांच्या अंतःकरणाशी अधिकाधिक परिचित होत जातो.

नवयुगाला याच वृत्तीची अत्यंत आवश्यकता आहे आणि प्रस्तुत परिषदेचा जन्म घ्यावयाला हीच वृत्ती कारणीभूत झाली आहे, असे मी मानतो व त्या उदार वृत्तीचे मानाचे स्वागत मी करतो.



## ७६.

स्थळ : लंडन  
काळ : तारीख १२ ऑगस्ट, १९९९  
प्रसंग : इंडिया कॉम्प्लिंगचे पहिले हिंदी सभासद सर कृष्ण गोविंद गुप्ता यांचा  
लंडनमधल्या हिंदी विद्यार्थ्यांनी श्रीमंतांच्या अध्यक्षतेखाली केलेला सन्मान

३०८

सभेच्या अहवालातील नोंद

सन्मान्य अध्यक्षांचे भाषण संस्मरणीय झाले हे सांगणे नकोच. श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांच्यासारख्या अधिकारी पुरुषापासून अपेक्षावे असेच ते भाषण होते. त्यांच्या मुत्सद्विपणाला ते साजेसे होते, त्यांची रोकडी व्यवहाररूपीती त्यात ओतप्रोत भरलेली होती आणि हिंदुस्थान देशाची स्थिती सुधारण्यासाठी त्यात अनेक सूचनाही केलेल्या होत्या. आपल्या भाषणात श्रीमंतांनी जो विविध विषयांचा ऊहापोह केला तो सर्व येथे नमूद करणे अशक्य आहे, याबद्दल आम्हाला दिलगिरी वाटते. तथापि, त्यांच्या भाषणातला एक मुद्दा मांडण्यात श्रीमंतांनी मोठा चतुरपणा दाखविलेला आहे. श्रीमंत म्हणाले की, ज्याप्रमाणे हिंदुस्थानातील देशी राज्ये पुष्कळ युरोपियन अंमलदरांना आपल्याकडे नेमून घेतात व त्या योगाने त्या राज्यांचे परिणामी हितच होते, त्याप्रमाणे ब्रिटिश हिंदुस्थानाच्या कारभारातदेखील ब्रिटिश सरकाराने लायक हिंदी अधिकाऱ्यांना मोठ्या जोखमीच्या व मानाच्या अधिकारांवर नेमावयास कसलीही हरकत दिसत नाही. स्वतःच्या राज्यात मि. सेडन नावाचे युरोपियन गृहस्थ आपण दिवाणाच्या जागी नेमले असल्याचे व त्यांचे काम संतोषकारक असल्याचे श्रीमंतांनी अनुषंगाने सांगितले.

●●●

## ૭૭.

स्थळ : बडोदा

काळ : ता. ૭ એપ्रિલ, ૧૯૧૨

પ્રસંગ : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદેચે અધિવેશન

૩૦૮

શ્રીયુત રણઠોડભાઈ આણિ સભ્ય સ્થીપુરુષાંનો, યા સભેચે કામકાજ પાહુન આણિ ઇથે વાચલેલે નિબંધ ઐકૂન મલા જે દોન શબ્દ બોલાવેસે વાટતાત તે આપલ્યા પરવાનગીને મી બોલતો. આપણ સર્વ ગુજરાત દેશચ્યા આણિ તદ્વારા સર્વ હિંદુસ્થાનચ્યા કલ્યાણાર્થ એકત્ર હોઊન ઝટટ આહો. યા કામાત જ્યાલા જે સાહાય્ય કરેણે શક્ય અસેલ તે ત્યાને યથાશક્તી સાહ્ય યથામતી કરાવે હે યોગ્યચ આહે. વાડ્યમયમંડળ હે પુઢારલેલ્યા સંસ્કૃતીચે ચિન્હ આહે આણિ અશી મંડળે સ્થાપન વ્હાવયાલા આણિ ચાલુ રહાવયાલા યા પ્રાંતાત ભરપૂર અવસર આહે અસે આપલ્યાલા હવકાને મ્હણતા યેઈલ.

હજારો વર્ષાંપૂર્વીચ્યા કાળાત અદ્ભુત આખ્યાયિકા કિંવા દંતકથાચ હિંદુસ્થાનાત વાડ્યમય-પદવીવર વિરાજત હોત્યા. માજઘરાતલ્યા ખાસગી કિંવા દિવાણખાન્યાતલ્યા જાહીર બૈઠકીંતૂન યા દંતકથાંચીચ સત્રે ચાલત અસત. યા કથા ગેય અસત વ ત્યા ગાઊન મ્હણણાચ્યાંના બંદિજન, ભાટ, ચારણ, અશી નાવે અસત. પ્રત્યક્ષ ઘડલેલ્યા કિંવા એકીવ કથાંમધ્યે સ્વતઃચ્યા કલ્પનાંચી વ વિચારાંચી ભર ઘાલુન આપલ્યા કથા હે ભાટ ચરણ તયાર કરીત અસત. મૂળ કથા પ્રદીર્ઘ અસલી તરી વાક્યન્નવાક્ય તે તપાસુન ઘેત, ઐપતીપ્રમાણે ત્યાતલ્યા શબ્દસંપત્તીત તે પદરચી ભર ઘાલીત, આણિ અશી ઘાસુન પુસુન વ વેલેપ્રસંગી સુધારુન વાઢવિલેલી દંતકથા તે આપલ્યા મુલાંના શિકાવિત. મુલેહી વડિલાંચાચ ધંડા પુઢે ચાલવુન ત્યા કથાવર આણખી સંસ્કરણે કરીત. યા કથા ગાયકાંચ્યા કાલાનંતર કથાલેખકાંચા કાલ સુરુ જ્ઞાલા. આજવર કર્ણપરંપરેને આલોલ્યા કથા, યા લેખકાંચી લિહૂન કાઢુન વાડ્યમયાતલ્યા અઢળપદી બસવિલ્યા આણિ પુઢચ્યા પ્રગત્યભ માનવજાતીસાઠી, માગીલ અપ્રગત્યભ અવસ્થેતલે વિચાર વ સમજુતી નોંદવુન ઠેવણ્યાચી પરંપરા પાડલી. ત્યાંચ્યા નંતર છાપખાન્યાંચા ઉદય જ્ઞાલા આણિ ત્યાંની હા પરંપરાગત જ્ઞાનાચા સાઠ પ્રત્યેકાચ્યા ઘરોધર પોચતા કેલા.

એખાદા નવોદિત સુધારલોલા દેશ ઘ્યા. પ્રગતીચે નિર્દર્શક જે કલાચાતુર્ય તેહી ત્યાચ્યાત કદાચિત આઢળેલ; પરંતુ ત્યા દેશાલા વાડ્યમય મુલીચ અસણાર નાહી. કારણ વાડ્યમય હે અનેક

पिढ्यांनी जोपासून वाढवावे लागते. नव्या देशांत असे मुळी वाढमयच नाही, तर वाढमयमंडळे कुठून दिसणार? सारांश, ज्या राष्ट्राला इतिहास आहे - परिणत अवस्थेला पोचलेला व जतन करून ठेवण्यालायक असा इतिहास आहे आणि जिथे पुरातन वाढमयही आहे, त्याच राष्ट्रात गुजरात साहित्यपरिषदेसारखी वाढमयमंडळे असू शकतात. गुजरात देशाचा इतिहास चिरस्मरणीय आहे आणि गुजरात देशापाशी पुरातन वाढमयही विपुल व समृद्ध आहे. विश्वाला वंद्य झालेल्या विभूतीचे विचार, प्राचीन बंदिजनांची गीते आणि येथील पूर्वकालीन रहिवाशांची चरित्रचित्रे असे विविध वाढमय या देशात झालेली ही परिषद, जेव्हा प्रथम स्थापन झाली तेव्हा तिचे स्वागत आम्ही मोळ्या आनंदाने केले होते. कारण आमची अशी इच्छा आहे की, इथल्या जुन्या वाढमयाला नवी वस्त्राभरणे लेववून ते वाढमय भावी पिढीच्या हाती सोपवण्याचे जे काम ही परिषद करीत आहे, त्या कामात तिला उत्तरोत्तर यशव येत जावे.

परिणत वयामुळे विश्वाला वंदनीय झालेली आपली ही हिमधवलमस्तकी भारतमाता या वाढमयाच्या बाबतीत फार सुखी आहे. बंगाली, हिंदी, उर्दू, मराठी व गुजराती असे निरनिराळे वाढमयसमाजरूपी सुपुत्र तिच्या सेवेला सिद्ध आहेत. आपल्या वृद्ध मातेचे वाढमयवैभव वाढविण्यासाठी हे सुपुत्र आपले सर्व सामर्थ्य व जोम एकवटून झट्ट आहेत. सर्वभक्षक काळाच्या तडाक्यातून ते तिच्या प्राचीन ज्ञाननिधीचा बचाव करीत आहेत, इतकेच नाही, तर पुढील पिढ्यांना उपयोगी पडेल अशाप्रकारे त्या निधीचे ते उत्तम संरक्षणही करीत आहेत ही आनंदाची गोष्ट आहे.

यावरूप असे समजू नका की, प्राचीन साहित्याचे संरक्षण करून त्याला नाजुक हाताने नूतन स्वरूप देणे एवढेच साहित्यसंस्थाचे काम आहे. हे एक काम झाले, अशी आणखी दुसरीही कामे आहेत. अमेरिकेतल्या व काही अपवाद वगळून युरोपातल्याही सर्व वाढमयसंस्था एवढे एकच काम प्रामुख्याने करीत आहेत हे खेरे. तथापि हिंदुस्थानाप्रमाणे ज्या राष्ट्रांचा भूतकाल उज्ज्वल आहे, त्या राष्ट्रांचा वर्तमानकालही तितकाच तेजस्वी बनविणे हे तिथल्या विद्यमान विद्वानांचे कर्तव्य आहे. कला, उद्यम, बुद्धिचातुर्य, शरीरसामर्थ्य आणि वाढमय, या बाबतीत एके काळी सुसंपन्न असलेला देश, जर कालांतराने त्याच बाबतीत कंगाल बनू लागला, तर त्या देशाचा तो दुलैंकिक नाही का होत?

आपण जर स्वतःला संस्था म्हणविता तर इतरांच्या कामगिरीची नुसती नोंद ठेवणे व पर्यायाने आपण स्वतः तसली कामगिरी करू शकत नाही असा कबुलीजबाब देणे, हे आपल्या मोठेपणाला शोभत नाही. जगाच्या वाढमयात स्वशक्तीनुसार भर न घालता प्राचीन वाढमयाच्या संरक्षणावरच सर्व भर देणे, हे कमीपणाचे आहे. जगाच्या रंगभूमीवरचे आजचे नट आपण आहोत हे विसरू नका. आपल्यालाही आपले स्वतःचे असे काही स्वतंत्र कार्य करून दाखवावयाचे आहे, याची जाणीव बाळगा. या कार्याचे साधन जी तलवार व लेखणी, ती आज दुसऱ्यांच्या हातून निघून आपल्या हाती आलेली आहे. इतर साधनांनी अनुकूलताही आपल्याला आहे. आपल्या नसातून आपल्या पूज्य पूर्वजांचे रक्त वाहतो आहे. जिने सत्कार्ये व ज्ञानोत्पत्ती करण्याची प्रेरणा आपल्या वाडवडिलांना दिली, तीच चित्तशक्ती आपल्या मध्येही आहे. मग काय, त्या पराक्रमी पूर्वजांच्या रक्ताचे आपल्या नसात निर्जीव पाणी बनले आणि त्या वडिलोपार्जित

चित्तशक्तीचे आपल्या हाती वाटोळे झाले, असे आपल्या वंशजांना आपण खुशाल म्हणू घावे काय? या दृष्टीने पाहता फ्रान्स देशातील विद्वन्मंडळ (Academy) ही संस्था मला काही अंशी नमुनेदार वाटते. युरोपखंडातील सर्व वाङ्मयविषयक संस्थांमध्ये ही संस्थाच मला अशी दिसली की, जी अर्वाचीन वाङ्मयाच्या अभिवृद्धीसाठी जसा हवा तसा उद्योग करीत आहे. ही संस्था प्रथम इ.स. १६३५ त अस्तित्वात आली. फ्रान्समध्ये राज्यक्रांती झाली तेव्हा हे विद्वन्मंडळ किंचित्काल अस्तंगत झाले, सन १७९५ त त्याचा पुनश्च उदय होऊन 'इन्स्टिट्यूट ऑफ फ्रान्स' या विशाल संस्थेचे ते एक अंग बनले. तेव्हापासून बहुतेक सर्व विख्यात फ्रेंच साहित्यिकांचा सन्मान या मंडळाने केला आहे. जुन्या वाङ्मयाचे जतन करणे, हा नव्हे, तर एकंदरीत वाङ्मयाची अभिवृद्धी करणे, हा या मंडळाचा उद्देश होता. या मंडळाचे सभासदत्व लाभणे किंवा मंडळाकडून पारितोषक मिळणे म्हणजे फ्रेंच लेखकांना वाङ्मयसाम्राज्यातला एक सर्वश्रेष्ठ मान वाटत असे. दुर्देवाने पुढे पुढे या मंडळाचे धोरण अतिशय जुन्या वळणाचे किंवा रुढिप्रिय होऊ लागले. वाङ्मयात एक पंडिती प्रथा पाडणे व निवळ भाषासौष्ठवाचा पुरस्कार करणे, इकडेच या मंडळाचा कल झुकत चालला आहे. नवे विचार परीक्षून प्रसृत करणाऱ्यांची किंवा खन्या बुद्धिमंतंची त्याला कदर उरलेली नाही.

या मंडळातला एवढा एकव दोष आपण ओळखला व टाळला तर फ्रेंच विद्वन्मंडळ ही संस्था आपण आदर्श-सर्वस्वी अनुकरणीय-मानावी अशीच आहे. आज आपली संस्था गुजरात प्रांताकरता व पर्यायाने हिंदुस्थानाकरता जे कार्य करू पाहत आहे तसेच कार्य या फ्रेंच संस्थेने हाती घेतले, करून दाखविले व मोठ्या प्रमाणात अद्यापिही ती करीत आहे. या जगद्विख्यात संस्थेचे अनुकरण आपण डोळसपणाने करू व आपल्यामुळे आपले जग थोडेतरी सुधारले तर पाहू.

सृष्टीच्या सौंदर्याची व निसर्गाच्या चमत्कारांची भाषावैभवाने नटलेली वर्णने आपल्यापरी महत्त्वाचीच आहेत. त्यांची किंमत कमी लेखण्याचा माझा लेशमात्र हेतू नाही. तसेच ठिकाणी वाग्विलास, निर्झराच्या ठायी ग्रंथराज व शिलाखंडाच्या जागी व्यासपीठे आहेत असे समजणे निसर्गातली प्रत्येक वस्तू सुंदर मानणे ही कवीची वृत्ती निःसंशय रमणीयच आहे. परंतु निसर्गसंसार हा जरी महत्त्वाचा व मनोरंजक विषय असला तरी, मला वाटते प्रत्यक्ष लोकव्यवहारापेक्षा, जनसंसारापेक्षा अधिक महत्त्वाचा व मनोरंजक विषय दुसरा एकही नसेल. संसाराचे चित्र प्रत्येकाचे मन रिझूवू शकते; पण निसर्गाच्या चित्राचे चहाते त्या मानाने कमीच. म्हणून लोकव्यवहाराचे दर्शन वाङ्मयात घडणे हे आवश्यक व मनोरंजकही आहे. आपले जातबांधव, शेतकी, कामकी, दुकानदार यांच्या जीवनाचे चित्रण, मला वाटते, सर्वांच्या अगोदर झाले पाहिजे; पण या लोकांच्या आयुष्यांचे निरीक्षण आपण कधीही केलेले नसते. नीट लक्षात ठेवण्यासारखे व बुद्धीच्या जोरावर सुधारून सुंदर करण्यासारखे शेकडो प्रसंग त्यांच्या जीवनात असतात. या जिवंत व प्रत्यही भेटणाऱ्या प्रसंगाकडे आपले लक्ष गेले नाही, त्यांचे यथार्थ स्वरूप आपल्याला समजले नाही, तर या कोट्यवधी लोकांना उन्नतीचा मार्ग आपण कसा दाखविणार?

समाजाच्या घटकांना जर परस्परांची पूर्ण ओळख झालेली नसेल तर तो समाज सामाजिकदृष्ट्या किंवा राष्ट्रीयदृष्ट्या फारसा सुधारू शकत नाही. सुधारणा होण्यासाठी अगोदर परस्परांचे हित

कशात आहे ते निश्चित झाले पाहिजे आणि तेवढ्या निश्चित बाबतीपुरते सर्वांनी एकदिलाने वागले पाहिजे. परंतु जर शेजारच्या जातबांधवांची व तुमची मुळी चांगलीशी ओळखच नसली तर दोघांचे हितसंबंध एकमेकांना कल्णार कसे व दोघांचे चांगले सहकार्य होणार कुठून? म्हणून माझे तुम्हाला असे सांगणे आहे की, लोकजीवनाचे सूक्ष्म अवलोकन करा, त्यावर विचार करा व आपल्या वाड्यमयात तीच लोकगंगा चित्रित करा; सामान्यजनांचे जीवन अधिक सुखकर कसे होईल ते शोधून काढा, समाजसुधारक सध्या जे कार्य करीत आहेत त्यात थोडे लक्ष घाला; हे सर्व करताना फक्त पुरुषवर्गाच्याच हिताहिताचा कोता विचार बाळगू नका, स्त्रीवर्गाच्या हिताचाही विचार करा. कारण, राष्ट्रसंवर्धनाच्या कामी पुरुषाइतकीच स्त्रीचीही आवश्यकता आहे. स्त्रियांचा स्वभाव, त्यांच्या मनोवृत्ती, त्यांच्या आवडीनिवडी कल्याणशिवाय राष्ट्रांच्या जीवनाला पूर्णता येत नाही. म्हणून गृहप्रपंचाच्या खाजगी बाबतीत ज्याप्रमाणे तुम्ही घरच्या बायकांच्या आवडीनिवडीकडे पाहता, त्याप्रमाणे प्रपंचाबाहेरच्या सार्वजनिक व राजकीय बाबतीत देखील स्त्रीसृष्टीचा विचार तितक्याच कल्कळीने करीत जा.

आपल्या देशात भिन्न भिन्न जातींच्या लोकांचा भरणा विशेष आहे, म्हणून मी आता सांगितलेली लोकज्ञता व परस्पर सहकारिता यांची जरूर आपल्याला सामाजिक क्षेत्रात तर आहेच; पण राजकीय क्षेत्रात ती अधिक तीव्र भासणारी आहे. ती गरज भागविण्यासाठी निरनिराळ्या देशी भाषांकरता एकच लिपी आपण प्रचलित केली पाहिजे. एकलिपी झाली तर जातीचे एकीकरण लवकर होईल, गैरसमज दूर होतील व घरोबा वाढेल. एकलिपी झाल्यानंतर पुढची पायरी म्हणजे सर्व हिंदुस्थानची एक भाषा करणे. एकभाषा झाली तर आसेतुहिमाचल आपण सर्वजण परस्परांना पूर्ण परिचित होऊन खेळीमेळीने कार्य करण्यास उद्युक्त होऊ, विचार व उद्दिष्ट ही सर्वांची एकरूप होतील आणि अशा रीतीने विशिष्ट प्रकारच्या एकीच्या दृढ बंधनाने आपण सर्व सुसंधटित होऊ. हिंदुस्थानाची एकभाषा होणे हे दुर्दैवाने शक्य नसेल तर, जितक्या कमी भाषा आपण वापरू, तितका आपला राष्ट्रीय व्यवहार अधिक चांगला व सुरक्षित चालेल. भाषा अनेक असल्या तर तितकाच मतप्रसार आकुंचित होतो आणि महत्त्वाच्या पुस्तकांचा व वर्तमानपत्रांचा फायदा घेणारा वाचकवर्गही कमीच असतो.

वर्तमान व भावी गुजराती वाड्यमयाच्या निर्मितीसंबंधाने मला एक सूचना करावीशी वाटते. ती ही की, आजच्या तरुणांना अत्यंत स्फूर्तिदायक असे कोणते वाड्यमय असेल तर ते थोर महात्म्यांची चरित्रे हेच होय व हे आजच्या तरुणांचे वैशिष्ट्य लक्षात ठेवून तुम्ही आपला वाड्यमयसंसार थाट चला. ‘थोर महात्मे’ या माझ्या शब्दांचा अर्थ ‘अलौकिक पुरुष’ असा संकुचित नाही. ज्या ज्या स्त्रीपुरुषांनी आपल्या कुटुंबाचे, शेजाऱ्याचे, जातीचे किंवा राष्ट्राचे कल्याण होईल, असाच आपला जीवनक्रम ठेवला त्या सर्व स्त्रीपुरुषांची चरित्रे, माझ्या मते, स्फूर्तिप्रद असतात. मोठे सत्ताधीश किंवा मोठे मुत्सद्वी यांचीच तेवढी चरित्रे वाचनीय असतात असेही मी समजत नाही. मला वाटते जगातल्या अत्यंत सामाच्य मनुष्याचे चरित्रसुद्धा आकर्षक असू शकते. ज्या दर्जाचा वाचक त्याच दर्जाचा चरित्रनायक असावा. समजा, एखाद्या राजाचे चरित्र एखाद्या तरुणाने वाचले. त्या राजाने आपल्या महत्पदाचे सार्थक केले असेल, आपल्या

सत्तेच्या व श्रीमंतीच्या जोरावर अनेक सत्कृत्ये केली असतील व एकंदरीत त्यांचे चरित्र मोठे उत्कृष्ट वठले असेल. परंतु राजाची सत्ता, श्रीमंती व इतर अनुकूलता या जन्मी तरी आपल्याला मिळणे शक्य नाही, हे त्या बिचाऱ्या वाचकाला पूर्णपणे ठाऊक असते, आणि त्यामुळे ते उत्कृष्ट चरित्र वाचूनही त्याला हवा तितका आनंद किंवा बोध होत नाही. हवा तितका म्हणजे जितका एखाद्या समानवर्गीयाच्या चरित्रापासून झाला असता तितका. मग या दुसऱ्या समानवर्गीय चरित्रानायकाने म्हणण्यासारखी मोठी धाड मारली नसली तरी चालेल. फक्त ज्या काही संधी त्याच्याकडे आपल्या पायी चालत आल्या, त्यांच्याच पण पुरेपूर फायदा घेऊन या माणसाने आपल्या मूठभर स्वजातीयांचेच हित साधले असेल तरी पुरे. सामान्य वाचकाला आपुलकीमुळे हे दुसरे सामान्य पुरुषाचेच चरित्र हवेसे वाटणार. ते पहिले अत्युकृष्ट राजचरित्र सामान्य वाचकाला मोठे उदात्त वाटेल, वंदनीय वाटेल; पण अनुकरणीय वाटणार नाही. कारण परिस्थितीच्या भिन्नत्वामुळे अनुकरण करणे मुळी शक्यच नसते. अनुकरणीय ते दुसरे चरित्र वाटेल. कारण त्या चरित्रात चरित्रवाचक व चरित्रानायक एकाच भूमिकेवर असतात. दोघांच्या चरित्रात दर्जात म्हणण्यासारखा फरक नसतो. त्यामुळे त्या चरित्रानायकाचे अनुकरण करणे त्या वाचकाच्या आटोक्यातले असते. सारांश, एरवी अगदी सामान्य, पण नेटाने काम करून इतर चारचौधैपेक्षा अंमळ ढोके वर काढणारे, असेच चरित्रानायक तरुण वाचकांना आवडतात व परवडतात. अचाट शक्तीचे अलौकिक महात्मे त्यांना तितके प्रिय किंवा उपयुक्त वाटत नाहीत.

या बाबतीत एक गोष्ट विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. पुढे जे महात्मे म्हणून प्रसिद्ध पावले, ते मूळचे अगदी सामान्य किंबहुना क्षुद्रच लोक होते. दगडाचे देव बनले, रंकाचे राव झाले, अशी उदाहरणे जगात पुष्कळ आहेत. म्हणून सामान्य जनांच्या जीवनांचा आपण लक्षपूर्वक अभ्यास करा, करवा आणि त्याद्वारे प्रत्येकाला मोठेपणा मिळविण्याचा मार्ग स्पष्ट दाखवा. तुमच्या वाचक कितीही हीन स्थितीला असू द्या, त्यांच्यात मोठेपणाचे बीज अगदी थोडेसे असले तरी ते तुमच्या कामाला पुरे आहे.

जुन्याचे जतन करून नव्या वाढूमयाची तरतूद करणे एवढेच काम एखाद्या वाढूमय संस्थेला पुरेसे वाटेल. यशाची आशा ठेवून त्या कामासाठी मनोभावे झाटून ते काम - तेवढेच काम - करून दाखविण्यात ती वाढूमयसंस्था इतिकर्तव्यताही मानील. हे सर्व ठीक आहे परंतु गुजराती साहित्यपरिषदेने स्वीकारावे व करून दाखवावे असे एक नव्याच प्रकारचे कार्य मी आज सुचविणार आहे.

मनुष्याचा स्वभावच असा आहे की, बाहेर कुठे काही चांगलेसे दिसले की ते आपले, अगदी आपल्या हक्काचे, करून टाकावे असे त्याला वाटते. इतर देशातल्या चांगल्या वाढूमयाविषयी सुद्धा असाच लोभ प्रत्येक साक्षराला वाटतो. ते परकीय वाढूमय स्वकीय करून टाकावे, त्यातला आनंद आपण लुटावा, आपल्या वंशजांनीही तो चाखावा म्हणून प्रत्येक सुविद्य मनुष्य धडपडत असतो. बाहेरच्यासाठी घरच्याची हेळसांड करण्याची मुळीच जरुरी नसते. घरचे वाढूमय, मग ते जुने असो की नवे असो, केवळाही कोणाला झाले तरी प्रथम संग्राह्य व संवर्धनीय वाटणारच. नव्हे, मी म्हणतो, वाटलेच पाहिजे; पण त्यानंतर तरी जगातल्या उत्तम वाढूमयाकडे आपले लक्ष

जाणे साहजिक व आवश्यकही आहे. आवश्यक अशासाठी की, हे परकीय वाडमय म्हणजे सर्व जगतल्या विचाररत्नांची खाण आहे आणि याच विचाररत्नांमुळे जगाला सध्याची शोभा प्राप्त झालेली आहे. हे विचार जर आपण आत्मसात केले तर गुर्जरश्रीच्या अलंकारात आपण केवढी मोठी भर घालू व गुजरात देशाचे भवितव्य आपण किंती उज्ज्वल व सुंदर करून सोडू! हे परकीय उत्तम वाडमय आपल्यामध्ये आणावयाचे ते एखाद्या जुन्या मृत भाषेतून आणणे उपयोगाचे नाही किंवा हुड्हुडी भरविणाऱ्या उत्तरेकडच्या थंडगार भाषेतून आणणेही तितकेसे फायद्याचे नाही. तर मातेच्या दुधाबरोबर ज्या भाषेचा आपण स्वीकार केला, त्या आपल्या कोमल व पोषक मातृभाषेतूनच हे परकीय वाडमय आपण इकडे आणिले पाहिजे.

आंगल वाडमय हे भारतीय वाडमयापेक्षा जुने नाही; पण अधिक श्रीमंत खास आहे. कारण त्यातले ग्रंथभांडार विविध स्वरूपाचे आहे. इंग्रजीप्रमाणेच फ्रेंच, जर्मन आणि इटालियन भाषांमध्ये अनेक असे अभिजात ग्रंथ आहेत की, जे पिढ्यान्‌पिढ्या जिवंत राहू शकेल व आहेत व जे पहिल्याइतकेच आजही रसपरिपूर्ण वाट आहेत. हे ग्रंथ तिकडच्या व इकडच्या जीवनांना सारखेच लागू पडणारे आहेत आणि म्हणून ते इतरांबरोबर आपल्यालाही स्फूर्तिकारक होणार आहेत. अशा ग्रंथराजांना आपण आपल्यामध्ये आणू, गुजराती भाषेचा पेहराव त्यांच्या अंगावर चढवू आणि सध्या त्यांच्या परिचयाचा जो मान काही मोजक्या व शेलक्या मंडळींनाच आहे, तो आपण आपल्या सर्व गुर्जरबंधूना मिळवून देऊ. हे इंग्रजी भाषेतले विचार गुजराती शब्दांतून व्यक्त करण्याचे काम तुमच्या साहित्यसभेखेरीज अन्य कोण करू शकणार आहे?

या भाषांतरित पुस्तकांना निवळ छापून प्रसिद्ध करायला जो खर्च येईल तेवढासुद्धा विक्रीच्या रूपाने भरून येणार नाही हे नक्कीच आहे; पण ही एक पैशाची अडचण दूर करता येईल. एका प्राचीन, बलिष्ठ व सुसंस्कृत राष्ट्रातील उच्च वाडमयाचा लाभ आपल्या सर्व लोकांना करून देणे, हे काम इतके उदात्त आहे की, ते पार पाडण्याकरिता आपल्याला तळमळ लागली पाहिजे. पडतील ते कष्ट आपण सोसले पाहिजेत; पण अखेर आपण ते काम करून दाखविलेच पाहिजे. सगळ्या जगाच्या वाडमयाने हात जोडून आपल्यापुढे का उभे राहू नये आणि आपली सुखसोय व प्रगती का करून देऊ नये? आपण खात्रीने इतके काही गरीब, क्षुद्र जीवजंतू नाही की, असली सेवा करून घेण्याचा आपल्याला हक्कय नसावा.

जे आपल्या पायावर उभे राहू पाहतात त्यांना चालते करणे- मदत करणे- हे एक राजकर्तव्य आहे आणि ते यथाशक्ती करण्यास मी नेहमीच उत्सुक आहे. मी सांगितल्याप्रमाणे उत्कृष्ट परकीय ग्रंथांची गुजराती भाषांतरे जर आपली ही परिषद करून देईल, तर त्यांच्या प्रकाशनाला मी यथाशक्ती साझा करीन व माझे कर्तव्य मी पार पाडीन.

उत्तम पुस्तकांचे वाचन ही एक बलोपासना आहे. तिच्यापेक्षा अधिक उच्च व प्रेरक शक्ती दुसरी नाही. ती वाचकांच्या मनावर मोहिनी घालून त्यांचे जीवन शुद्ध व ओजस्वी करू शकते. मी माझ्याकडून शक्य ते प्रयत्न करून शिक्षणाच्या द्वारे लोकांची उन्नती झाली तर पाहातच आहे. या उन्नतीच्या मागोमागच लोकांच्या मनात चालू व जुन्या वाडमयातील उदात्त कल्पनांचे आकलन व रसग्रहण करण्याची शक्ती येत असते. तत्रीत्यर्थचे ६ खर्चाचे प्रयत्न करून पाहण्याची माझी

तयारी आहे. तत्पूर्वी माझी मनीषा एकच आहे की, आज जी फक्त सुशिक्षितांचीच मिरास बनलेली ग्रंथसंपत्ती आहे ती संपत्ती सामान्यातल्या सामान्य व साधी अक्षरओळख झालेल्या स्त्रीपुरुषांनाही सुलभ करून सोडावी.

ही मनीषा साध्य व्हावी म्हणून, मी आज माझ्या खासगी खर्चपैकी दोन लक्ष रुपये वेगळे काढून ठेवतो. या रकमेवरील व्याजाचा विनियोग उत्तम पुस्तकांची गुजरातीमधून व इतर देशी भाषांमधून भाषांतरे करवून ती छापण्याकडे करण्याचे मी ठरविले की, या कामावर देखरेख ठेवण्यासाठी एक लहानसे खातेही मी लवकरच सुरु करीत आहे.

सद्गृहस्थ हो, माझी योजना मी आपल्यापुढे मांडली आहे. प्रस्तुत कार्यात मी तुमच्या सहकार्याची अपेक्षा बाळगू ना?



स्थळ : हिंदू आरोग्यभवन, काली  
 काळ : तारीख २४ एप्रिल, १९९२  
 प्रसंग : मानपत्र-समारंभ

३०८

सर भालचंद्र आणि सभ्य स्त्रीपुरुष हो,  
 या संस्थेतर्फे परवाच सर भालचंद्र यांनी मला येथे येण्याचे आमंत्रण दिले व या भवनाला  
 माझे नाव देण्याची परवानगी मागितली. भेट देण्याचे आमंत्रण मी तात्काळ स्वीकारले व  
 विचाराला वेळ घेऊन माझे नाव देण्याबद्दलची विनंतीही मी माच्य केली.

मनुष्यजातीचे दुःख हलके करण्याकरिता स्थापन होणाऱ्या असल्या संस्थांविषयी मला फार  
 अगत्य वाटते. नुसताच या संस्थेचा उद्घाटन-समारंभ झाला व त्याचा अहवाल मी लक्ष्यपूर्वक  
 वाचला. ने.ना. गव्हर्नर यांनी तो उद्घाटनसमारंभ करून या संस्थेबद्दलची आपली कळकळ व्यक्त  
 केली व त्याबद्दल हिंदू- समाजाने त्यांचे ऋणी असले पाहिजे.

प्राचीन काळी अशा प्रकारच्या संस्था आपल्याला अपरिचित होत्या असे नाही. सम्राट  
 अशोकाच्या कारकिर्दित वैद्यांच्या देखरेखेखाली असणाऱ्या सार्वजनिक औषधालयांसारख्या संस्था  
 लोकांच्या हितासाठी स्थापन झालेल्या होत्या.

सर भालचंद्र बडोद्यास होते तेव्हा त्यांनी तेथे बच्याच औषधालयांची स्थापना व व्यवस्था  
 केली आणि त्याचा फायदा आज लोकांना होत आहे. उमरेठ नावाच्या गावातील राजवाडा व  
 इतर गावातील दुसऱ्या काही इमारती मी लोकांच्या स्वाधीन केल्या व त्यांनी त्या ठिकाणी  
 सार्वजनिक औषधालये चालवावीत म्हणून मोठात्या रकमा व सवलतीही देऊ केल्या; परंतु  
 खेदाची गोष्ट ही की, माझ्या या देण्यांचा संपूर्ण लाभ लोकांनी अद्याप घेतला नाही. म्हणून  
 लोकांचे मन या कामाकडे आकर्षून घेण्यासाठी त्यांना आणखी काही जास्त सवलती देण्याचा  
 माझा विचार आहे. मि. पिची फिस्न यांनी नाशिकला जे आरोग्यालय काढले आहे त्यात मी  
 एक छोटेखानी बंगली बांधवून दिली आहे आणि तेथले काम समाधानकारक चालले आहे, हे  
 ऐकून मला संतोष होतो.

युरोप खंडातले लोक फार सुधारलेले आहेत आणि साहजिकच तिकडे अशा संस्था पुष्कळ आहेत. या संस्थांचा बहुतेक खर्च लोकाश्रयावर चालतो. मोकळ्या हवेत राहणे हा जो क्षयरोगावर इलाज आहे त्याचा संपूर्ण उपयोग करून घेणारे पुष्कळ लोक तिकडे आहेत. युरोपाइतके हिंदुस्थानातील लोक सुधारलेले नाहीत आणि अशा सार्वजनिक संस्था काढण्याच्या व चालविण्याच्या खर्चाचे ओङ्गे बहुशः सरकारवर फडते. हिंदू संस्था काढण्याच्या व चालविण्याच्या खर्चाचे ओङ्गे बहुशः सरकारवरच फडते. हिंदू लोकांची दानपद्धती मोठी विशाल आहे खरी; पण सत्यात्री दान करणे व सत्कार्यास्तव दान देणे या गोर्झींची तिच्यात जवळजवळ उणीवच आहे.

त्यातल्या त्यात मुंबईतील जनता ही विशेष पुढारलेली आहे आणि तिने हे आरोग्यालय स्थापन करून लोकांची कधीची नड होती ती भागविली आहे हे पाहून मला फार आनंद वाटतो. या आरोग्यालयाच्या वतीने मी लोकांना आग्रहपूर्वक विनंती करतो की, त्यांनी सदर संस्थेच्या चालक मंडळींना मदत करावी आणि संस्थेची उपयुक्तता उत्तरोत्तर वाढवीत जावी. आजाच्याचे दुःख हलके करण्याच्या कामात आपल्या स्त्रीवर्गाचा हातखंडा आहे. मी स्त्रियांनाही विनंती करतो की, या पुण्यकार्यात त्यांनी पुरुषवर्गाशी सहकार्य करावे.

तुम्ही माझ्याबरोबर श्रीमंत राणीसाहेबांचे जे स्वागत केले व मानपत्रात त्यांचा जो गौरवपूर्वक उल्लेख केला त्याबद्दल त्यांच्यातरफे मी तुमचे आभार मानतो. प्रस्तुत प्रकारच्या संस्थांबद्दल त्या स्वतः फार अगत्य बाळगतात. केवळ राजेपणाच्या नात्याने नव्हे तर वैयक्तिक नात्यानेसुद्धा तुमच्या संस्थेबद्दल मला पूर्ण सहानुभूती आहे. चालक मंडळाने द्रव्यसाहाय्याबद्दल मला ज्या विनंत्या केल्या आहेत त्या सफल करण्याचा मी झटून प्रयत्न करीन. तुमच्या संस्थेची सर्वप्रकारे भरभराट होवो, अशी इच्छा प्रदर्शित करून आणि तुम्ही केलेल्या आमच्या प्रेमळ स्वागताबद्दल तुमचे आभार मानून, मी भाषण पुरे करतो.



## ७९.

स्थळ : बडोदा कॉलेज  
 काळ : तारीख २ सप्टेंबर, १९९२  
 प्रसंग : बक्षीस समांरभ

३०८

सभ्य स्त्री - पुरुष हो,

तुम्ही माझे जे आज उत्साहपूर्वक स्वागत केले त्याबद्दल मी तुमचे आभार मानतो. कॉलेजमध्ये येणे, यौवन व आशा यांचे प्रतिनिधी असलेल्या येथल्या विद्यार्थ्यांना समोरासमोर भेटणे यात मला नेहमी आनंदच वाटतो; परंतु अनेक कामांचे व्याप मागे असलेल्या माणसाला आपले आवडते काम करावयाला तेवढा वेळ सापडत नसतो, हे तुम्हाला माहीतच आहे. म्हणून कॉलेजला वरचे वर भेट देणे मला होत नाही आणि त्याबद्दल मला नेहमी हुरहुर वाटत असते.

यौवन आणि आशा यांचे तुम्ही प्रतिनिधी आहात, असे मी आता म्हटले. तारुण्याच्या बहरात आशेलाही बहर यावयाचाच. निरनिराळे मनोरथ, सुखस्वप्ने, उज्ज्वल महत्त्वाकांक्षा आणि भावी काळविषयी दृढ विश्वास, ही तरुणांची मिरास आहे. तारुण्य ही एक उत्कृष्ट पर्वणी आहे. तिच्यात आनंदाची लयलूट असली तरी तिची जबाबदारीही मोठीच आहे, हे तुम्ही लक्षात ठेवा. या जबाबदारीकडे तुमचे दुर्लक्ष झाले, तर साहजिकच या वयातल्या नितांत रम्यतेला उणेण्णा येरील आणि कदाचित आशेच्या ऐवजी सर्वत्र निराशा माजू लागेल. इतके ज्या जबाबदारीचे महत्त्व आहे, अशी जबाबदारी कोणती?

तरुणपणातली ही जबाबदारी त्रिविध आहे. एक स्तर: तुमच्यासंबंधी, दुसरी कुटुंबाविषयी आणि तिसरी राष्ट्राबद्दलची. विद्यार्थिद्शेत तरुणांचे कर्तव्य म्हणजे मनुष्यपणाची उच्च कोटी-संपूर्णता प्राप्त करून घेण्याचे आपले ध्येय ते गाठण्याची एकही संधी न दवडणे हे होय. हे ध्येय एखाद्या तेजस्वी ताच्याप्रमाणे सतत प्रकाशत असे ढोळयांपुढे ठेवले पाहिजे. संपूर्णत: हा पदार्थच इहलोकी मिळत नाही, हे दुर्देवाने खरे असले तरीदेखील सर्व संपन्नतेचे उच्च ध्येय तरुणांनी आपल्यासमोर अवश्य ठेवावेच. कारण ते न ठेवले तर त्यांचे सळसळते रक्त त्यांना सन्मार्गापासून भ्रष्ट करील असा पुष्कळ संभव असतो. त्यानंतर ते अनिश्चितपणे कुठेही वाहत जाऊन काळाचा अपव्यय करू लागतात व शेवटी त्यांच्या आयुष्याचा खेळखंडोबा होतो. म्हणून मी म्हणतो की,

तरुणांची अगदी पहिली जबाबदारी म्हणजे आपले उच्च ध्येय निश्चित करून घेऊन ते साधण्याकरिता धैर्यानं झगडणे हे होय. हे कर्तव्य बजावताना विघ्ने ही येणारच. ती टाळता येणे शक्य नाही; पण त्या विघ्नाचे आयुष्य फार थोडे असते, हे विसरू नका. म्हणून त्यांनी आपले मन भलतेच खिन्न होऊ न देता उलट त्यांना चिरडून टाकण्याकरिता नेटाने पाऊल उचला. विघ्ने येतात ते तुमचा उत्साह वाढविण्याकरिताच येत असतात. तुम्हाला उदास करावयाला नव्हे.

तरुणांवरील दुसरी जबाबदारी कुटुंबविषयक आहे असे मी म्हणतो. 'कुटुंब' शब्दाचा अर्थ फार संकुचित घ्यावयाचा नाही. तात्पर्यार्थ घ्यावयाचा. कारण सगळी मानवजात हे एक मोठे कुटुंबच आहे व या कुटुंबाचीदेखील अशी अपेक्षा असते की, तरुणांनी माझ्याकरिता हात - पाय हलवावे, काही त्याग करावा, परार्थतपर व्हावे आणि उदारचरित बनावे. तुम्ही एक समाजसेवासंघ स्थापन केला असून, त्याने नुकतीच चांगली कामगिरी बजाविली आहे, हे ऐकून मला बरे वाटले. तुमच्यापैकी इतक्या मंडळींना सुसंघटित रीतीने सामाजिक कार्य करण्याची स्फूर्ती व्हावी, हे मी मोठेच सुचिन्ह समजतो. हे शुभ लक्षण असे सुचविते की, या विद्यालयातील तरुणांची ध्येयसृष्टी त्यांच्या वर्गाच्या चार भिंतीच्या आतच कोंदटलेली नाही, तर स्वकीयतेच्या सीमा ओलांडून बाह्य जगातही तल्लीनतेने, मोकळेपणाने वावरण्याइतकी ती विशाल झालेली आहे. माझी खात्री आहे की, तुमच्या ह्या संघाचे कार्य अव्याहत चालू राहील आणि आरोग्यरक्षणाची तत्त्वे लोकांना पटवून देण्यात आणि समाजाकडून व संकटांकडून पददलित झालेल्यांचा उद्धार करण्यात ज्यांना विशेष मानाबरोबर विशेष आनंदही वाटत असतो त्या समाजसेवकांच्या पंक्तीला तुम्हीदेखील लवकरच जाऊन बसाल.

वरील दिशेने उपयुक्त कार्य करण्याच्या महत्त्वाबरोबरच दुसऱ्या एका गोष्टीचे महत्त्व मला तुमच्या मनावर बिंबवावयाचे आहे आणि ती गोष्ट ही की, व्यक्ती आणि समाज यांच्या संबंधीच्या जबाबदारीपेक्षा फार मोठी जबाबदारी, उर दडपून टाकील अशी प्रचंड जबाबदारी तुमच्या देशाविषयीची तुमच्यावर आहे. हिंद देश आज किती तरी गोष्टीवाचून विकलांग झालेला आहे. त्याच्यासाठी आपल्यापैकी प्रत्येकाने आपले संबंध आयुष्य खर्ची घालावे इतके काम आज आ वासून उभे आहे. दुर्दैवी लोकांची स्थिती सुधारण्याकरिता दुसऱ्या देशात काय प्रयत्न झाले आहेत, ते आपण लक्ष्यपूर्वक पाहिले पाहिजे आणि त्या ज्ञानाचा फायदा हिंदुस्थानाच्या भिन्न परिस्थितीत कसा करून घेता येईल, याचाही आपण विचार केला पाहिजे. हे सुधारणेचे काम भारी उमदे काम आहे. जितकी सुधारणा करू म्हणून आपण उमेद बाळगीत असतो तितकी सुधारणा आपल्या हातून प्रत्यक्ष घडत नाही, हे खरे; पण जी काही घडते ती खरोखरच पुष्कळ असते. शिवाय, केल्या कामाचे बक्षीस म्हणून जो कर्तव्यपूर्तीचा आनंद लाभतो, त्याने आपल्या आयुष्याची उतरण उतरताना अंतर्यामी जे सुखसमाधान वाटत असते ते वेगळेच.

स्वतःविषयीची व मानवकुटुंबाविषयीची अशा दोन जबाबदार्या योग्य रीतीने पार पाडण्याचा तुम्ही प्रयत्न कराल, तर स्वदेशाविषयीची जी तिसरी जबाबदारी तुमच्यावर आहे ती पार पाडण्यास तुम्हाला फार मदत होईल. आज लोकांना नेते हवे आहेत, उपनेते पाहिजे आहेत. लोककांजी झिजणाऱ्या सुसज्ज सेवकांची गरज आहे. हिंदुस्थानासंबंधीचे आपले कर्तव्य बजावण्यास

उत्सुक असलेल्या माणसाने नेमके कोणते काम करावे, हे सांगणे अशक्यप्राय आहे. कारण हा प्रश्न जगद्व्यापी आहे, लहानसहान नाही. एका फ्रेंच लेखकाने नव्या, चांगल्या सृतिकाराची लक्षणे नेमकी सांगितली आहेत. मला वाटते तीच लक्षणे देशसेवकांना अंगी बाणविता आली, तर लाखाची गोष्ट होईल. तो म्हणतो : १) महत्वाच्या राष्ट्रांच्या कायदेकानूचे थोडेसे ज्ञान, २) स्वतःच्या देशातील लोकांच्या स्वभावाचे, शीलाचे, भावनांचे, विकाराचे, मनोव्यापाराचे, पूर्व ग्रहांचे आणि चालीरीतीचे बिनचूक ज्ञान आणि ३) स्वतःचे हृदय आणि मन ही नेहमी समतोल किंवा नेमस्त राखून निर्णयबुद्धी, निःपक्षपात, धिमेपणा नक्हे; पण थोडासा मंदपणाच, हे गुण आदर्श सृतिकाराला अवश्य आहेत. तुम्ही म्हणाल की, इतके भानगडीचे ज्ञान काही मूठभर व्यक्तीखेरीज इतरांना प्राप्त होणे केव्हाही अशक्य आहे. हे तुमचे म्हणणे तंतोतंत खेरे आहे; पण ते खेरे असले म्हणजे तुम्ही तरुणांनी त्या ज्ञानाच्या प्राप्तीचा प्रयत्नच करू नये, असा काही अर्थ निघत नाही. प्रयत्न करावयाचा कोणताच प्रत्यवाय नाही. सारांश, माझा मुद्दा असा की, स्वराष्ट्रबद्दलची तरुण पिढीवरची जबाबदारी ही ज्ञानप्राप्तीचीच जबाबदारी आहे. मग हे ज्ञान कोणत्याही ठरावीक विषयापुरते असो. ज्याप्रमाणे त्या सृतिकाराला एक विशिष्ट शिक्षण व ज्ञान लागत असते. त्याप्रमाणे लोकांना मार्ग दर्शविणे व देशाची स्थिती सुधारण्यास हातभार लावणे हे ज्यांचे कर्तव्य आहे त्या सर्वांनी विशिष्ट तयारी केली पाहिजे व विशिष्ट ज्ञानही अवश्य मिळविले पाहिजे.

मी विद्यार्थ्यांसमोर बोलतो आहे म्हणून साहजिकच, ज्ञानोपासना हेच विद्यार्थ्यांचे राष्ट्रीय कर्तव्य आहे. ह्या मुद्द्यावर विशेष जोर देत आहे; परंतु विद्या आली की सर्वकाही आले असे नाहीच. शील ही राष्ट्राच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाची बाब आहे. प्रत्येक व्यक्ती ही राष्ट्रघटक आहे. एका राष्ट्रघटकांचे जे शील ते सबंध राष्ट्रांचे शील होय. सध्या आपल्या राष्ट्राला कोणत्या प्रकारच्या शीलसंवर्धनाची जरूर आहे? असह्य गोष्टींचा धिक्कार करणारे, संकटांची तमा न धरता सत्पक्षाकरिता झगडणारे, ईश्वराला साक्ष ठेवून स्वावलंबी असलेले, उत्साहाने कार्यप्रवण असणारे, एका शब्दात सांगायचे, तर पौरुषयुक्त असलेले शीलसंवर्धन आज देशाला हवे आहे. विद्यार्थिदशेचा काळ हा स्वतःला वळण व रीतभात लावण्याचा काळ आहे. याच काळात तुम्ही आपल्यापुढे सत्य व शीलसामर्थ्य ही घेये ठेवा, असे मी तुम्हाला कळकळीने सांगतो. कारण या घेयमार्गाने गेलात तर पुढे आपली स्वदेशविषयक जबाबदारी तुम्हाला पार पाडता येईल.

इतरांना नसणारे काही मोठाले, विशेष हक्क, विद्यार्थी म्हणून तुम्ही अनायासे भोगीत असता, हे लक्षात ठेवा. विद्यार्जनाने प्राप्त होणारी आत्मोन्नती करून घेण्याची संधी हजारे लोकांना देव मुळीच देत नाही, हे लक्षात ठेवा. ज्या अज्ञानापासून दुःखाची हटकून उत्पत्ती होतेच होते, त्या गाढ अज्ञानात हजारोगणती लोक तुम्हाला येथल्या येथे खुद बढोद्यात, गुजरातेत सापडतील. तुम्हाला अनेक सुखसोयींचा लाभ मिळतो आणि अर्थात ज्यांनी अशा सुखसोयी जन्मात कधी पाहिल्याही नाहीत, त्या दुर्दैवी लोकांच्या उपयोगी तुम्ही पडाल, अशी तुमच्याविषयी साहजिकच अपेक्षा असते.

गुजरातच्या तरुण मंडळींना उच्च शिक्षणाचे एक द्वार खुले करून देऊन या कॉलेजने जी महत्त्वाची कामगिरी केली तिचा मि. क्लार्क\* यांनी आज उल्लेख केला तो योग्य केला. त्या कामगिरीची स्मृती नष्ट होऊ नये असे मला वाटते. या ठिकाणी प्रथम १८८४ साली कॉलेज व हायस्कूल यांचा एक बक्षीस समारंभ माझ्या अध्यक्षतेखाली झाला होता. या कॉलेजचे एक माजी प्रिन्सिपॉल मि. डेट यांच्या वेळी या कॉलेजमध्ये अवधी ४० मुळे शिकत होती. तीच संख्या आज ४०० झाल्याचे तुमच्या प्रिन्सिपॉलांनी सांगितले. यावरून आज ३० वर्षांत या कॉलेजातील विद्यार्थ्यांची संख्या आणि मला वाटते कार्यक्षमतादेखील एकसारखी वाढत आहे, हे स्पष्ट होते. मि. क्लार्क म्हणतात त्याप्रमाणे ही गोष्ट सहज सर्वमान्य होण्यासारखी आहे.

मुंबई विद्यापीठाने मान्य केलेल्या कॉलेजातील शिक्षणपद्धतीत नुकताच फेरफार करण्यात आलेला आहे, असे मि. क्लार्क यांनी विशेष जोर देऊन सांगितले. मी या नवीन सुधारणांची कलमे शक्य तितकी काळजीपूर्वक वाचली आहेत व त्यावरून प्रस्तुतचा फेरफार मला शहानपणाचाच वाटतो आहे. कारण या फरकामुळे कॉलेज व त्यातून विद्यासंपन्न होऊन बाहेर पडणारी मंडळी या दोन्ही गोष्टी अधिक सुधारतील, असा संभव आहे. कोणते कॉलेज अधिक कार्यक्षम, याची जर शर्यत लावली तर तिच्यात बडोदा कॉलेजला मागे पढू द्यावे अशी माझी मुळीच इच्छा नाही. मि. क्लार्क यांना हवी आहे तितक्या झापाट्याने कॉलेजची सुधारणा होऊ शकत नसेल, तर त्याचे कारण इच्छेचा अभाव. कॉलेज सुधारलेले पाहावे या इच्छेला माझ्या ठिकाणी मुळी अभावच आहे, हे नाही. इच्छा पुष्कळ आहे; पण नुकताच आपल्या मुलग्यात दुष्काळाने धुमाकूळ घालून राज्याची सांपत्रिक स्थिती खालावून सोडली आहे. इतकेच नव्हे, तर राज्यकारभारातील काही निकटीचे खर्च फार मोठ्या प्रमाणात वाढले आहेत. अशा स्थितीत मी कोणतेही निश्चित आर्थिक आश्वासन देणे अविचाराचे होईल, म्हणून ते देत नाही. तथापि, एवढं नक्की समजा की, कॉलेज आहे त्याहून सुधारावे असे तुमच्याप्रमाणे मलाही वाटतेच आणि पैशाची सवड होताच, कॉलेज व कॉलेजच्या अडचणी यांना मी विसरणार नाही.




---

\* कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल.

स्थळ : बडोदा

काळ : ता. २६. ऑक्टोबर, १९१२

प्रसंग : बडोदा सेंट्रल लायब्ररी क्लब या संस्थेच्या विद्यमाने झालेल्या  
‘ग्रंथालयव्यवस्था’ या विषयावरील चर्चा

३०७

सभ्यगृहस्थ हो,

आज मी ह्या सभेला आलो तो केवळ श्रोता म्हणूनच आलो होतो, भाषण करण्याच्या उद्देशाने आलो नव्हतो. तथापि आताच प्रिन्सिपॉल क्लार्क ह्यांनी पदवी करता ग्रंथालयशास्त्राचा अभ्यासक्रम बडोदा कॉलेजमध्ये ठेवण्याची जी सूचना मांडली, या सूचनेला अनुसरून मी चार शब्द बोलू इच्छितो. ह्या प्रकारच्या अभ्यासक्रमाची हिंदुस्थानला तीव्र गरज आहे आणि बडोद्याची ग्रंथालयविषयक मोठी कामगिरी लक्षात घेता मिस्टर क्लार्क ह्यांनी सुचिलेला अभ्यासक्रम सुरु व्हावयाला बडोदा कॉलेज हेच ठिकाण सर्वांत जास्त लायक आहे.

ग्रंथालयाचे काम जाणणाऱ्या माणसांना लवकरच चांगलीशी मागणी येईल. कारण आपण ह्या राज्यात मोफत सार्वजनिक ग्रंथालये स्थापून जे उदाहरण घालून दिले आहे, तदनुसार स्वतःच्या राज्यात तशी ग्रंथालये काढण्याचा बन्याच संस्थानिकांचा उद्देश आहे आणि कित्येकांनी तर माहितगार माणसे दाखवून देण्याबद्दल मजकडे विचारपूसदेखील केली आहे. ही माहिती पुरविणे मला अर्थातच शक्य झाले नाही. कारण आपले ग्रंथालयाध्यक्ष मिस्टर बोर्डन यांनी इतक्या आस्थेने आपले काम चालविले आहे की, स्वतःच्या हाताखालची माहितगार माणसे थोडावेळदेखील दुसरीकडे पाठविणे त्यांना साहजिक अडचणीचे वाटेल, मग ते दुसरीकडचे काम कितीही महत्त्वाचे असो. पण मी म्हणतो, मिस्टर बोर्डन यांना ह्या ग्रंथालयाविषयक कामाबद्दल ज्याअर्थी इतकी कळकळ वाटत आहे त्याअर्थी त्यांनी ह्या कामाची काही माहितगार माणसे तयार करून त्यांच्या करवी ग्रंथालयशास्त्राचा प्रसार सर्व हिंदुस्थानभर होईल असे करण्यास काय हरकत आहे? स्वतःच्या विषयाचे तज्ज्ञ लोक तयार करण्याची मि. बोर्डन ह्यांची ग्रंथालयशास्त्राच्या इतर अनुषंगिक विषयात प्राचीण मिळवून देण्याची बडोदा कॉलेजच्या अध्यापक वर्गाची कुशलता ह्या दोहोंचा जर संगम झाला तर मिस्टर बोर्डन ज्या अमेरिकन संस्थेत अध्यापक होते व जी संस्था तीस वर्षांपूर्वी स्थापन झाल्यापासून आजतागायत अमेरिकेत ग्रंथालयशास्त्राच्या बाबतीत

अग्रेसरत्वाचा मान देण्यास प्रामुख्याने कारणीभूत झाली आहे. तशी संस्था आपल्याला इथेही स्थापन करता येईल व तिच्यामुळे हिंदुस्थान देशाचा अगणित फायदाही होईल.

आपल्या विद्यार्थ्यांकरता ग्रंथालयशास्त्राचा अभ्यासक्रम असावा ही कल्पना काही नवीन नाही. मिस्टर बोर्डन यांनी जेव्हा इथल्या ग्रंथालयाच्या कामाला आरंभ केला तेव्हा ‘काहीही मेहेनताना न घेता बडोद्यास ग्रंथालयशास्त्राचे शिक्षण देण्यात येईल अशी खबर आम्ही या देशाच्या सर्व भागातून देवविली होती; परंतु तिचा किंतीसा उपयोग झाला ते तुम्हाला ठाऊकच आहे. शिक्षण घेण्यास जवळजवळ कोणीच पुढे आले नाही, असे म्हटले तरी चालेल. ही मोळ्या खेदाची गोष्ट नाही का? बडोद्याची गरज भागेल इतके लोक शिक्षण घेण्यास आले खरे; पण सर्व हिंदुस्थानाला पुरतील इतके शिक्षणेच्छू सापडले नाहीत. यावरून असे दिसते की, पुस्तकालयशास्त्राचे महत्त्व ओळखण्याइतकी दूरदृष्टी व बुद्धीचा आवाका आपल्या लोकात आलेला नव्हता. परंतु सुदैवाने आता परिस्थिती पालटत आहे व एका नव्या युगाचा प्रारंभ होत आहे. कॉलेजचे प्रिन्सिपॉल मिस्टर क्लार्क व ग्रंथालयाचे अध्यक्ष मिस्टर बोर्डन ह्यांचे सहकार्य झाले तर त्याचे परिणाम अर्थातच महत्त्वपूर्ण होतील आणि जनतेतील निरक्षरता पुष्कळच अंशी कमी होईल.

ग्रंथालयातील कामाचे दोन भाग असावेत. एक इंग्रजी भाषा विषयक व दुसरा देशी भाषाविषयक. या दोन्ही भागांची परिश्रमपूर्वक प्रगती करण्यात जे फायदे आहेत ते उघडच आहेत. अलीकडील झानाचा उच्च दर्जा कळण्यास इंग्रजी विभाग आवश्यक आहे. सामान्य जनतेला ह्या विभागाचा उपयोग करता येत नाही आणि ग्रंथालय म्हटले की, त्याने आपल्या सत्कार्याचा फायदा बहुजनसमाजापर्यंत नेऊन पोहोचविला पाहिजे. इंग्रजी जाणणाऱ्या मूठभर लोकांची तेवढी सोय पाहून उपयोगी नाही. म्हणून देशी भाषांतील ग्रंथांच्या संग्रहालयांना उत्तेजन दिले पाहिजे आणि तोच हेतू धरून मी बडोदे राज्यातील सर्व खेड्यांतून तसली छोटी छोटी ग्रंथालये उघडविली आहेत. अशा बाबतीत जो खर्च येतो त्या प्रीत्यर्थ लोकांनीही फूल नाही फुलाची पाकळी दिली पाहिजे. त्रासाशिवाय जगात काहीही मिळू शकत नाही. स्वार्थत्याग केल्याशिवाय झानप्राप्ती होणे अशक्य. आपला हिंददेश गरीब आहे. त्याला पुष्कळ गोष्टींची कमतरता आहे हे खरे; परंतु परिस्थिती अशी आहे की, तिला धैर्यनि तोंड देण्याखेरीज गत्यंतर नाही. यापूर्वी आम्ही अशा परिस्थितीशी सामना दिला आहे व तितक्याच देशांना तो परिश्रमपूर्वक द्यावा लागेल. परिस्थितीच्या प्रवाहाबोर वाहत न जाता माणसाने प्रवाहाच्या वर आपले ढोके काढले पाहिजे आणि अधिक झानप्राप्तीची आपणास गरज आहे, आपल्यामध्ये ती मोठी उणीच आहे, हे ओळखले पाहिजे. म्हणजे त्यांची सुंदर बांधणी किंवा आकर्षक चित्रे ह्यांच्याबद्दल नव्हे तर त्यातील मजकुराबद्दल लोकांना प्रेम वाटेल असे शिक्षण त्यांना मिळाले पाहिजे. पुस्तक म्हणजे आपल्या जीवनाचाच एक भाग - तो नसेल तर जीवन रिते वाटावे अशी त्यांची समजूत झाली पाहिजे. मग ग्रंथालय म्हणजे एक चैनीची वस्तू आहे, असे कोणाला वाटणार नाही. उलट ग्रंथालय म्हणजे आयुष्यातील एक आवश्यक भाग आहे असे दिसू लागेल.

परमेश्वर आपल्या पुढे अनेक सुखसंधीचे ताट वाढून ठेवतो. परंतु आपल्यात मानसिक शक्तीचा अभाव असल्यामुळे त्या सुखसंधींना आपल्याला मुकावे लागते. आपल्या सर्व इंद्रियशक्तीचा

विकास झालेला नाही. तो आपण केला पाहिजे व दुसऱ्यांना करावयास शिकविले पाहिजे. ग्रंथालये ही आपल्या विकासाकरिता असतात. ग्रंथालयामुळे जी विकाससाधने उपलब्ध होतात त्यांचा उपयोग करून घेणारे लोक आज फारच थोडे असले तरी तेवढ्याने तुमच्या मधल्या ग्रंथालयसेवकांनी नाउमेद होता कामा नये. तुमची कर्तव्ये व तुमच्या वरची जबाबदारी थोर आहे, न्यायार्थीश किंवा सुभे यांच्या कर्तव्यादिकांपेक्षाही थोर आहे. तुम्ही सर्व मनुष्यजातीचे सेवक आहात. अधिकाधिक पुस्तके वाचण्यापलीकडे तुम्ही लोकांचे, विशेषत: मुलांचे मन वळवून नेले पाहिजे. कारण भावी पिढीचे आशास्थान मुलेच होत. या कार्याचे व विषयांचे महत्त्व माझ्या इतके मिस्टर बोर्डन ह्यांनाही वाटत आहेच आणि माझी खात्री आहे की, त्यांचे जे या कार्याविषयी विचार असतील ते त्यांच्या हाताखालील अधिकारी उत्तम प्रकारे अमलात आणतील. म्हणून या मुद्द्यावर मी विशेष बोलत नाही. आता फक्त एकच मुद्दा आपल्यापुढे मला आग्रहपूर्वक मांडावयाचा आहे आणि तो हा की, ग्रंथालयात किंवा वाचनालयात कसल्याही स्थितीतले वाचक येवोत त्या सर्वांशी सहानुभूतीपूर्वक आणि सभ्यतापूर्वक वागणे फार आवश्यक आहे. सर्व ग्रंथालयसेवकांनी हा मुद्दा सदैव लक्षात बाळगावा. कारण ग्रंथालयाच्या कार्याचे सर्व यश या वागण्यावागविष्णवावर अवलंबून आहे.

शेवटी या मंडळाच्या सदस्यांना मी आश्वासन देतो की तुमच्या सर्व सभादिकांना मला प्रत्यक्ष हजर राहता आले नाही तरी मनाने मी नेहमी तुमच्या जवळच हजर राहीन. कारण तुमचे कार्य व ते करण्याची पद्धती ही दोन्ही अगदी माझ्या मनासारखी आहेत अशी माझी खात्री झाली आहे.



## ८९.

स्थळ : मुंबई

काळ : ता. ७ नोव्हेंबर, १९१२

प्रसंग : मराठी ग्रंथसंग्रहालय संस्थेचा उद्घाटन-समारंभ

३०८

सभ्य स्त्रीपुरुषांनो,

आज आपण जिथे जमलो आहोत ती इमारत मराठी भाषा बोलणाऱ्यांच्या लोकांसाठीच खास बांधलेली आहे. दोन वर्षांपूर्वी या इमारतीची कोनशिला माझ्याच हस्ते बसविण्यात आली होती. दोन वर्षांच्या कालावधीत मी माझ्या राज्यात तीनशेहून अधिक मोफत ग्रंथालयाची स्थापना केली हे सांगण्यास मला समाधान वाटते. यापैकी बरीचशी किंबहुना बहुतेक ग्रंथालये छोटेखानी असले तरी त्यामध्ये एक लक्ष वीस हजार पुस्तके आहेत आणि त्या संख्येपैकी एक लक्ष सोळा हजार पुस्तके गेल्या वर्षी वाचनाकरता लोकांना देण्यात आली आहेत. सारांश, ग्रंथालयाच्या बाबतीपुरते तुमचे माझे कार्य एकच आहे. त्या कार्यातला तुमचा एक सहकारी मित्र ह्या नात्याने मी आजच्या प्रसंगाचे आमंत्रण मोर्ज्या आनंदाने स्वीकारले आणि मराठी भाषिकांच्या भविष्यात जे अत्यंत महत्त्वाची भर घालणार, त्या त्या ग्रंथालयाच्या इमारतीच्या उद्घाटन - विधीत भाग घेण्याचे कबूल केले.

ग्रंथालये स्थापन करण्याचा हेतू हा की, मानवी कृत्ये व विचार यांची नोंद चिरकालिक व्हावी, कारण ती नोंद पुढील पिढ्यांना बोधप्रद व मार्गदर्शक असते. पुढील पिढ्यांपैकी जी मंडळी विश्वकार्याला थोडाफार हातभार लावणार असतील, मनुष्यजातीच्या बुद्धीची, संस्कृतीची आणि बलाची प्रगती करण्यात अंशभाक होणार असतील, त्यांनी मागील शेकडो पिढ्यांच्या कामगिरीच्या पायावरच आपल्या कार्याची उभारणी केलेली बरी.

शाळेत मुलाला अक्षरओळख करून द्यावयाची असते ती त्याला लोकांचे व्यवहार व विचार कळावे म्हणून आणि पुढे त्याला ज्ञानाची काही मूलतत्त्वे शिकवावयाची ती त्याला जीवनकलहाला स्वतःच्या वडिलांपेक्षा काहीशा अधिक तयारीने व नेटाने तोंड देता यावे म्हणून. यानंतर थोड्याशा निवडक मंडळींना कॉलेजच्या शिक्षणाचा लाभ मिळतो. पूर्वजांनी जी विद्या कणशः क्षणशः अशी

श्रमपूर्वक संपादन केली, तिची प्राप्ती कॉलेजमध्ये मोठ्या प्रमाणात होऊ लागते. सत्कृत्ये कोणती, दुष्कृत्ये कोणती हे स्वतःच्या बुद्धीने नीट ओळखता यावे म्हणून तरुणांना कॉलेजमध्ये बुद्धिवादाचे शिक्षण देण्यात येते. आयुष्यातील मोठमोठ्या प्रश्नांना स्वतःच्या पकडीत कसे धरावयाचे हे कॉलेज शिकविते.

शालेय शिक्षणाने तरुणांचा जीवनसंसार सुरक्षीत सुरु करून दिला आणि कॉलेजच्या शिक्षणाने त्या सुरक्षीत आयुष्यात काही प्रगती केली तरी तेवढ्याने इतिकर्तव्यता झाली, ध्येयसिद्धी झाली असे नाही. स्वतःच्या आटोक्यात असलेले ते ध्येय कोणतेही असो, त्याची सिद्धी फक्त प्रयत्नानेच होऊ शकते, शाळेबिळेतल्या शिकण्याने नव्हे. ‘उद्घरेत आत्मनाऽत्मा’ हेच खरे. आपले ध्येय गाठण्यासाठी तरुणाला अनेक मंडळींशी मिळून मिसळून काम करावे लागेल, त्याच्या गावात लहानच पण महत्त्वाची कामे करणारी मंडळी, राजकाजांत पडलेले पुढारी, साम्राज्याचे प्रश्न सोडविणारे धुरीण मुत्सद्धी आणि अखिल जगाच्या व्यवहाराला, व्यवसायाला चालना देणारे बुद्धिमान लोक ह्या सर्वांशी खांद्याला खांदा लावून, ध्येयनिष्ठ तरुणाला कार्यप्रवण व्हावे लागेल, किंवा याएवजी त्याला विचारप्रवण बनून आधुनिक तत्त्ववेत्त्यांचे अनुकरण करण्याचीही इच्छा होईल. अशा रीतीने कार्यप्रवण होवो अथवा विचारप्रवण होवो, त्याने प्रथम ज्याला ‘जानपद विश्वविद्यालय’ म्हणतात त्या ग्रंथालय नामक विश्वविद्यालयांत अभ्यासक म्हणून दाखल झालेच पाहिजे. दुसरे लोक जी कार्ये करून गेले, त्या कार्याच्या ज्ञानजलाने या अभ्यासकाने आपली मनोभूमी पुरी भिजवून टाकली पाहिजे; कशा करता? तर तशीच सत्कार्ये स्वतःलाही करता यावी एवढ्याकरता. इतरांचे विचार प्रवाहदेखील याने अभ्यासिले पाहिजेत. हेतू हा की, त्या अभ्यासाच्या साधनाने अधिक उच्च कोटीचे विचार करणे त्याला शक्य व्हावे.

अशा प्रकारची आपल्या आयुष्यक्रमाची घडण करण्यासाठी तो तरुण उत्साहाने, आशेने ज्या ग्रंथालयात येणार त्यातली पुस्तके किती चांगली व काळजीपूर्वक निवडून घेतलेली असली पाहिजेत याचा आपण विचार करा. या पुस्तकांनी तरुणांच्या आयुष्याला भलतेच वळण लावू नये; नाहीतर मूळचा सत्कार्याचा उद्देश बाजूला राहून चुकलेले वळण सुधारून घेता घेता व त्याचे दुष्परिणाम भोगता भोगता पुरेवाट व्हावयाची. त्याचप्रमाणे पुस्तकांचा संग्रह किती विस्तृत असायला पाहिजे हेही आपण पाहिले पाहिजे. कारण जितका संग्रह मोठा तितकी जास्त अनुकूलता वाचकांना मिळते. हा संग्रह लहान असो की मोठा असो; पण त्याची वर्गवारी लावून ठेवणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. कारण त्या योगाने वाचकांच्या वेळेचा व शक्तीचा अपव्यय न होता त्याला हवे त्या प्रकारचे पुस्तक त्याच्या चट्टदिशी हाती लागते व त्यात इतरांनी मांडलेले त्याच्या आवडीचे विचार तो अनायासे ग्रहण करू लागतो.

मनुष्यदेहप्रमाणेच ग्रंथालयाची वाढ ही सावकाशीने, काळजीपूर्वक व कर्तव्याची जाणीव जागती ठेवून करावयाची असते. ग्रंथालय या संस्थेला मरण हे कधी नसावेच. सर्व भवितव्य आज ज्यांच्या हाती आहे, त्या तरुण वाचकांना ग्रंथालय हे भावी कर्तव्यासाठी सुसज्जित करू शकेल किंवा पार बिघडवूनही टाकू शकेल. म्हणून आपण आज जे काम करीत आहोत त्याने भावी

पिढ्यांचा फायदाच होईल आणि आपल्या पश्चात त्या पिढ्या आपल्याला धन्यवाद देतील, याची आपण खबरदारी घेतली पाहिजे.

ही इमारत आज आपण मराठी बोलणाऱ्या स्त्रीपुरुषांना, मराठी बोलणाऱ्या आजच्या बालकांना; पण पुढच्या स्त्रीपुरुषांना, उघडी करून देत आहो. येथला ग्रंथसंग्रह त्यांना प्राचीन मराठी लेखकांचे आचारविचार कथन करील आणि विद्यमान मराठी लेखकांचेही आचारविचार हा ग्रंथसंग्रह जतन करून ठेवून अतःपर जन्मणाऱ्या मराठी स्त्रीपुरुषांना ते सांगत राहील.



## ८२.

स्थळ : भाद्रण

काळ : ता. ८ डिसेंबर, १९१२

प्रसंग : पाण्याचे नळ सुरु करण्याचा समारंभ

३०८

सध्य स्त्रीपुरुषांनो,

आजचा हा येथील पाण्याचा नळ सुरु करण्याचा शुभारंभ माझ्या हस्ते होण्याची सुसंधी आली याबद्दल मला अत्यंत आनंद होत आहे.

पूर्वी शशास्त्राच्या साहाय्याने पराक्रम करून आपले पूर्वज स्वतःचे नाव अजरामर करून ठेवीत असत. ते ज्यांच्याशी लढाई देत, ते शत्रू निराळे होते आणि आजचे आपले शत्रू निराळे आहेत. आपले आजचे शत्रू अदृश्य आणि अधिक भयंकर आहेत हे विशेष. आपले शत्रू म्हणजे आपल्या सभोवार पसरलेली लक्षावधी महाघातकी रोगबीजे होत. त्यांच्या प्रतिकारार्थ आपण झट्टत आहोत. ह्यात आपले स्वतःचे व आपल्या मुलाबाळांचे कल्याणच आहे. आपापसात लढाई करून एकमेकांचा जीव घेण्याची आता मानवजातीची इच्छा नाही. त्या ऐवजी जे शत्रू दगलबाजीने सर्वाच्या जीवनशक्तीच्या व परिणामी सर्वाच्या आर्थिक सुबत्तेचा सत्यानाश करीत आहेत त्या सार्वजनिक शत्रूंशी एकजुटीने झगडण्याची उमेद मानवजात धरीत आहे. उत्साहशक्ती आणि आरोग्य ह्या दोन गोष्टींचा वारसा आपल्या वंशजांसाठी आपल्यामागे ठेवून जाणे, याहून अधिक उदात्त असा कोणता हेतु आपण धरू शकू? हा आपला जीवनहेतु आपणास साध्य करावयाचा असेल तर जीवनकलहातील आपल्या मोहिमेची पद्धतशीर रूपरेषा आपण आखून घेतली पाहिजे, व्यवस्थित योजना तयार केली पाहिजे आणि त्या योजनेतल्या संरक्षक साधनात पाण्याची शुद्धता नामक आपले साधन अगदी आघाडीसच आपण ठेवले पाहिजे. अशुद्ध पाणी हा मनुष्याचा शत्रू आहे आणि जेथे लक्षावधी जीवाचा तो दरवर्षी बळी घेत आहे त्या हिंदुस्थानातील लोकांचा तर तो अत्यंत भयंकर असा शत्रू आहे.

दुर्दैवाने आपल्या लोकांत अशी समजूत प्रचलित आहे की, पाणी हे मूळचेच सर्वशुद्धीकारक आहे, मग ते कोणत्याही ठिकाणावरून आले तरी चालेल ही समजूत अज्ञानमूलक आहे व ती आपण काढून टाकली पाहिजे. पाण्याशी आपला कितीतरी वेळा आणि किती निकटचा संबंध

येत असतो. म्हणूनच पाण्याला 'जीवन' म्हणतात. म्हणजे पाणी हा आपल्या जीवनाचा मुख्य आधार असल्याने तो आधार दगा देणारा निघू नये म्हणून आपण नेहमी सावध राहिले पाहिजे. अर्वाचीन शास्त्राच्या प्रगतीमुळे आता आपल्याला कदाचित दगा-फटका होण्याची धास्ती उरलेली नाही. शास्त्राने ज्या सूक्ष्मदर्शक यंत्राचा शोध लावला आहे त्या यंत्रामुळे पाण्यात दडून बसलेले व मनुष्याच्या आरोग्याचा विधंस करण्यास सिद्ध असलेले आपले शत्रू-रोगजंतू-आपल्याला स्पष्ट दिसू लागले आहेत. हे जंतू कोणत्या प्रकारे पाणी दूषित करीत असतात, हेही आपल्याला कळते. या शास्त्रीय ज्ञानाचा प्रत्यक्ष उपयोग आपण आज या ठिकाणी करून घेत आहोत. आजपासून या गावामध्ये उन्नतिपोषक अशा एका नव्या मन्वंतराचा उदय झाला असे मी समजतो. शुद्ध पाण्याचा पुरवठा हे एक अमोघ शस्त्र या गावाच्या हाती आज येत आहे आणि त्यामुळे आरोग्य आणि आबादानी मिळण्याचा झगडा त्याला इतःपर विशेष चांगल्या रीतीने चालविता येईल.

शुद्ध पाणी म्हणजे जीवितसमरातील आपली आघाडीची तुकडी आहे; पण नुसती आघाडीला अशा संरक्षक तुकडी ठेवून भागत नाही. सैन्याच्या ढाव्याउजव्या बगलांचादेखील बचाव करता आला पाहिजे. त्याचप्रमाणे फक्त स्वतःचा बचाव करण्याचे धोरण ठेवून निभत नाही. स्वतःच चढाई करणे हेही युद्धक्लेतले एक महत्त्वाचे व हट्कून यश देणारे अंग आहे. आता आपणास रोगजंतूंशी लढताना जे चढाईचे कार्य करावयाचे ते म्हणजे दूषित पाण्याच्या सर्व उगमस्थानांचा नाश करणे हे होय. उदाहरणार्थ डासांची पैदास वाढविणाऱ्या काही जुन्या विहिरी शक्य तितक्या लवकर पार बुजवून टाकल्या पाहिजेत. डास हे तुमच्या रक्तावर ताव मारून त्याच्या बदल्यात तुमच्या अंगात विषारी हिवतापाची बीजे पेरीत असतात. काही विहिरीतून तर विषमज्जर, हगवण, अतिसार यांचे जंतू तुमच्यावर नकळत झडप घालण्यासाठी दबा धरून बसलेले असतात. दुसऱ्या काही विहिरीत पटकीसारख्या रोगांची बीजे दडून राहतात आणि पटकीची भयंकर साथ फैलावून देऊन लोकांची धूळधाण केव्हा उडवून देऊ याची वाट हे हावन्या आनंदाने सारखी पाहत असतात. त्याचप्रमाणे तुमच्या गल्लीतल्या रस्त्यावर किंवा अंगणात-परसात साचणारे गदळ पाणी मोऱ्यांच्या वाटे लांब काढून लावले पाहिजे. कारण हे पाणीसुद्धा रोगबीजांच्या वाढीला भारी उत्तेजक असते.

युद्धाची उपमा पुढे चालवावयाची तर मी म्हणेन की, युद्धाचे यशापयश सेनापतीच्या बरेवाईटपणावर अवलंबून असते खरे; पण सेनानायकाची योग्यता व त्याने मिळवावयाचे यश या दोन गोष्टी शत्रूच्या हालचालींची व तळ-मुक्कामांची बातमी देणाऱ्या टेहेळ्यांच्या हुशारीवर अवलंबून असतात. त्या टेहेळ्यांप्रमाणे तुम्ही सदैव जागृत रहा व तुमच्या पिण्याच्या पाण्याचा साठा पावसाळ्यातल्या पुराने किंवा मनुष्यकृत दुर्गंधाने दूषित होऊ देऊ नका. आपल्या पाण्यावर रोगजंतूचा हल्ला झालेला नसून ते शुद्ध आहे अशी खात्री करून घेण्यासाठी ते पाणी वरचेवर तज्ज्ञाकडून तपासून घ्या. जवळ हत्यार आहे पण त्याचा उपयोग कसा करावा हे जर माहीत नसले तर ते हत्यार निरुपयोगी ठरते. तीच गोष्ट पाणी पुरवळ्याची. तुमचे जे कोणी अज्ञानी शेजारीपाजारी असतील त्यांना तुम्ही पाण्याच्या नळाचे महत्त्व काय व त्याचा सदुपयोग कोणता

हे पटूवन द्या. एरवी ते लोक जर पूर्वग्रहामुळे किंवा गैरसमजुतीमुळे नळावर बहिष्कार टाकू लागले आणि आपल्या जुन्यापुराण्या विहिरीचेच किंवा सुलभ अशा तलावाचेच घाण पाणी पूर्ववत वापरू लागले तर नळ असून तरी काय उपयोग आहे?

आणखी एकच मुद्दा सांगून मी आपले भाषण संपवितो. पाण्याची शुद्धता ही आघाडीची संरक्षण तुकडी आहे, हे मी आता सांगितले; परंतु तेवढी तुकडीच सुसज्जित ठेवून स्वस्थ बसू नका. त्या तुकडीला काही पाठबळाची आवश्यकता असते. म्हणून नळाच्या सोईला चांगल्या मलापहरणाच्या व्यवस्थेची जोड देण्यास झाटा. नवी घरे बांधाल ती स्वच्छतेची व आरोग्याची सामान्य तत्त्वे सांभाळून बांधा. गावठाणाचा विस्तार करतानाही तीच साधी तत्त्वे पाळीत जा आणि थोड्या वर्षाच्या अवधीत हळूहळू तुमच्या गावातला सध्याचा हा अरुंद व नागमोडी वाटा असलेला वाड-खोपटांचा गोंधळ नष्ट करून टाका व त्याच्या जागी भरपूर हवा व उजेड असणारी, चारी बाजूस सारखे प्रशस्त रस्ते असलेली घरे बांधून उत्तम नगररचना करा. तुम्हाला व भावी प्रजेता जो उत्कृष्ट चैतन्याचा व सुखसमृद्धीचा लाभ व्हावा अशी माझी इच्छा आहे. तो लाभ तुम्ही या गोष्टी केल्या तरच होणार आहे, एरवी नाही.

धैर्य सोडू नका व वरवर पाहणाराला दुर्लभ्य वाटणाऱ्या अडचणींनी नाउमेद बनू नका. वर्षानुवर्षे साचलेल्या अज्ञानाचे व पूर्वग्रहाचे फळ असणारी जी घातुक निष्क्रियता तिचा केव्हाही अवलंब करू नका. असह्य अडचणींशी आपल्याला झुंज खेळावयाची आहे. हिंमत धरून आपण जर कंबर कसली नाही, तर या झुंजीत आपल्याला कथीच यश यावयाचे नाही; पण सद्गृहस्थ हो, तुम्ही यशस्वीच व्हाल, असे मला वाटते. कारण आज तुम्ही या झुंजीला तोंड देण्याची तयारी या नळाच्या रूपाने तर उत्तमच केलेली आहे.



स्थळ : वसो

काळ : तारीख १३ डिसेंबर, १९१२

प्रसंग : सार्वजनिक पुस्तकालयातर्फे मानपत्र समर्पण

६०७२

### रा. गोपाळदास व इतर सद्गृहस्थ !

या वेळी २८ वर्षांनंतर येथे आलो व या लायब्ररीत येण्याचा सुयोग लाभला, याबद्दल मला फार आनंद होत आहे. या ठिकाणी अनेक बैठकीवर जी अनेक चित्रे, सुभाषिते आणि सूक्ती टांगलेल्या आहेत त्या पाहून मला अमेरिकेतील वॉशिंग्टन शहराच्या मोळ्या लायब्ररीची आठवण होते. फरक इतकाच की, तेथे एकाच मोळ्या बैठकीवर त्या मांडल्या आहेत, तर येथे अनेक बैठका लागल्या; पण दोहोंची रचना सारखीच. ही तुमची मांडणी पद्धत अशाच उत्साहाने पुढे चालू ठेवली पाहिजे. त्यापासून लायब्ररीत येणाऱ्या लोकांचा मोठा फायदा होणार आहे. आपल्या प्रत्येक कामाच्या बैठकी वाटल्यास अधिक असू देत; पण कामाचा बनाव अत्युत्तम झाला पाहिजे. प्रेजेच्या हितासाठी सरकार लाखो रुपये खर्च करते; पण या मोळ्या खर्चापासून पुरेपूर फायदा घेणे लोकांच्या हाती असते. या कामी लोक चुकले तर तो दोष त्यांचाच म्हटला पाहिजे. हे पुस्तकालय पाहून मला फार आनंद वाटला व गावच्या लोकांचा उत्साह दिसून आला. या कामातही आपण उत्साहाने भाग घेता हे पाहून मला फार बरे वाटते. या वेळी आपणास एक गोष्ट सुचवावीशी वाटते ती ही की, आपण आपला उत्साह शेवटपर्यंत प्रत्येक क्षणाला कायम राखावा. काही वेळा जर आपणास सरकारी अंमलदारांकडून चांगले उत्तेजन मिळाले नाही तरीही आपण निराश होता कामा नये. तर उलट सरकारला दोष न देता आपले काम चालूच ठेविले पाहिजे. कारण सरकारची प्रत्येक कामे अंमलदारांमार्फत होत असून, ‘व्यक्ती तितक्या प्रकृती’ या न्यायाने या अमलदारांचे स्वभाव पण निरनिराळे असतात. तेव्हा काही अंमलदार चांगले असतील तर काही नसतीलही. काही तुम्हाला तुमच्या कामात मदत करतील तर काही आडकाळ्या घालतील; पण म्हणून तुम्ही निराश होता कामा नये, तर योग्य मार्ग पाहून अडचणीतून पार पडले पाहिजे. पुन्हा मी आपणास सांगतो की, नुसते आरंभशूर बनू नका. आजचा उत्साह अगदी शेवटपर्यंत टिकविलात तर तुम्ही आपला आणि भावी पिढीचा उत्कर्ष करू शकाल.

लोकांच्या ज्ञानात भर घालून त्यांची जास्त सुधारणा करण्याचे ध्येय तुम्ही ठेवले पाहिजे. या लायब्ररीसारखी संस्था तुमचे ज्ञान वाढविणारे एक साधन समजा. झाडाचे उदाहरण घेऊन मी ही गोष्ट स्पष्ट करतो. लोकांच्या ठिकाणची ज्ञान मिळविण्याची इच्छा या झाडाच्या मुळ्या होत. या मुळ्यांवर जे निरनिराळे केस असतात त्या समाजातील दरएक व्यक्तीच्या इच्छा म्हणून धरता येतील व एकदर मुळ्यांचा समूह म्हणजे एकदर समाजाची ज्ञानलालसा. ही लालसा पुरी करण्यास सरकार जी मदत देते व जनहितार्थ अन्य कार्ये करते तो या झाडाचा बुंधा समजावा. जेव्हा झाडाला फांद्या फुटून ते शोभिवंत दिसते, तेव्हाच ते जिवंत आहे असे समजले पाहिजे. याचप्रमाणे अशा पुस्तकालयासारख्या संस्था समाजाचा जिवंतपणा दाखवितात. त्याशिवाय समाज मृतवत होऊन पडेल. ही तुलना पुढे नेऊन असे म्हणता येईल की, जनसमूहाचे शारीरिक, मानसिक आणि नैतिक सुख म्हणजेच झाडांचे फळ - अंतिम पूर्णविस्था होय. लोकांची ज्ञानलालसा आणि तिच्या सिद्धीसाठी सरकारी मदत यापासून या पुस्तकालयासारख्या संस्था वाढून त्यांना जनसुखाची फळे येतात. एवढेच तात्पर्य झाडाच्या दृष्टांतापासून घ्यावयाचे. झाडाचे साफल्य जसे फळात, तसे राजा आणि प्रजा यांच्या कार्याचे साफल्य जनसुखात दृग्गोचर झाले पाहिजे. रा. गोपाळदास यांची या पुस्तकालयाच्या व्यवस्थेसाठी जी एक हजार रुपयांची देणगी जाहीर करण्यात आली ती ऐकून मला फार आनंद झाला. या उदार देणगीबद्दल त्यांना धन्यवाद दिले पाहिजेत. इतरांकडून त्यांचे अनुकरण होईल, अशी मला आशा आहे. शेवटी पुन्हा एकदा ही लायब्ररी पाहून मला जो आनंद आणि संतोष झाला तो प्रदर्शित करून मी अशी आशा करतो की, लोककल्याणाची आपली सत्प्रवृत्ती अखंड टिकून त्या दृष्टीने आपण प्रयत्न करीत राहाल.



## ८४.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १ मार्च, १९१३

प्रसंग : श्रीमंतांचे द्वितीय चिरंजीव जयसिंह यांच्या लग्नाची मेजवानी

३०७२

(श्रीमंतांच्या वतीने दिवाणांनी वाचलेले भाषण)

श्रीमंत महाराज\* कर्नल इंपेॅ आणि सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

प्रकृतीच्या अकलित अस्वास्थ्यामुळे मला या पुत्रविवाहासारख्या मंगल प्रसंगाच्या उत्सवसमारंभात भाग घेता आला नाही याचा आणि आज मेजवानीच्या वेळी बादशहांचे आरोग्यचिंतन करण्यात पुढाकार घेण्यासाठीही येववले नाही याचा मला अत्यंत विषाद वाटतो. बादशहांच्या आरोग्यचिंतनाचा प्रसंग हा बहुशः मौनावस्थेतच साजरा केला जातो. परंतु आजच्या आनंददायक प्रसंगी मामुलीपेक्षा दोन शब्द अधिक बोलून, व्यक्तीदृष्ट्या बादशहांशी असलेली माझी जिव्हाळ्याची मैत्री व ब्रिटिश राजसत्तेशी असलेली माझी अचल राजनिष्ठा व्यक्त केल्यावाचून मला राहवत नाही. आज येथे आलेल्या काही थोर गृहस्थांप्रमाणे मलाही बादशहांशी प्रत्यक्ष ओळख असण्याचा मान मिळाला आहे आणि स्वतः सिंहासनाऱ्ठ होण्याच्या आधीपासूनही बादशहा आपल्या हिंदी प्रजेचे हितसंबंध व कल्याण यांना कसे जपत आले आहेत ते पाहून मला उत्तरोत्तर अधिकव समाधान वाटत आले आहे. युवराजाच्या नात्याने हिंदुस्थानाला भेट देऊन गेल्यावर, त्यांनी प्रेमळ निरोपाचा जो संदेश पाठविला तो वाचून प्रत्येक हिंदी माणसाचे अंतःकरण सहर्ष होऊन कृतज्ञतेने भरून आले. बादशहाच्या नात्याने नुकतीच त्यांनी हिंदुस्थानाला जी संस्मरणीय भेट दिली, तिच्या योगाने तर हिंदी प्रजेतील सर्व जातींच्या लोकांना ते विशेषच प्रिय झाले आहेत. अशा बादशहांना उदंड आयुष्य लाभो व ज्याच्यावर सूर्य कधीही मावळत नाही, त्या ब्रिटिश साम्राज्यावर बादशहांचे अधिराज्य निष्कलंक व निर्वंध चालो.

बादशहांचे खरेखुरे व कायर्चतुर प्रतिनिधी असलेले जे न्यायप्रिय व उदारहृदयी उमराव आज हिंदी राजकारणाचे धुरीण आहेत, त्या व्हाइसरॉयसाहेबांचा उल्लेख केल्यावाचून आजच्या भाषणाला माझ्या मते पूर्तताच येत नाही. लॉर्ड हार्डिंज यांना ठार मारण्याचा जो नीच प्रयत्न नुकताच

\* इंदूरचे अधिपती श्रीमंत सवाई तुकोजीराव महाराज. † बडोदाचे रेसिडेंट.

झाला, त्या योगाने ते स्वतः व त्यांच्या पत्ती या उभयतांच्या अंगी असणाऱ्या व त्यांच्या उच्च पदवीला शोभणाऱ्या अनेक मानसिक व बौद्धिक गुणांचा लोकांना प्रत्यय आला. तसेच या अत्याचारामुळे हिंदी प्रजेच्या मनात सहानुभूती, कौतुक व राजनिष्ठा यांची एक अभूतपूर्व अशी प्रचंड लाट उसळली. तो नीच अत्याचार विफल झाला व असला उमदा व बहुमोल जीव बचावला गेला, याबद्दल मला आनंद होत आहे. व्हाइसरॉयसाहेबांना झालेल्या जखमा लवकर बच्या व्हाव्यात म्हणून हिंदू मुसलमान, खिश्चन इत्यादी सर्व धर्मांचे व राजा-महाराजांपासून गरीब शेतकऱ्यांपर्यंतचे सर्व दर्जांचे लोक जी प्रार्थना करीत आहेत, तिच्यात आम्हीही सामील होत आहोत.

श्रीमंत महाराज व सभ्य स्त्री-पुरुष हो, बादशहांना आरोग्य, दीर्घायुष्य व सुख यांचा लाभ व्हावा म्हणून तुम्ही त्याचे आरोग्यपान करावे अशी मी विनंती करतो.



स्थळ : बडोदा

काळ : ता. २८ मार्च, १९१३

प्रसंग : श्रीमंतांच्या वाढदिवसानिमित्त बडोदा म्यूनिसिपालिटीतर्फे झालेला  
मानपत्र-समर्पण-समारंभ

३०७२

नगरपालिकेच्या सदस्यांनो आणि इतर सभ्य स्त्रीपुरुषांनो,

आजचे हे मानपत्र दिल्याबद्दल आणि त्यात मजविषयींच्या स्वतःच्या हट्टगत भावना व्यक्त केल्याबद्दल मी नगरपालिकेच्या सदस्यांचा आभारी आहे. दुसरी काही मानपत्रे घेऊन व अभिनंदनपर भाषणे ऐकूनच मी येथे आलो होतो आणि त्यांच्याबद्दल आभार मानून झाल्यावर पुन्हा आभार मानण्याचा तोच गोड प्रसंग इथे प्राप्त झाल्याबद्दल मला आनंद वाटत आहे.

माझ्या कारभारातील काही कायद्याकानूंचा उल्लेख तुम्ही केला आहे. या कायद्यामुळे कोणत्याही प्रकारे तुमच्या सुखात भर पडली असेल, तुमच्या गैरसोयी दूर झाल्या असतील किंवा प्रगतीची काही चांगली साधने तुम्हाला उपलब्ध करून दिली असतील, तर ते कायदे करण्यासाठी जे परिश्रम घेण्यात आले त्यांचे योग्य ते चीज झाले, त्यांचा भरपूर मोबदला मिळाला, असेच मी समजतो. राज्यकारभार चालविताना अनेक गुंतागुंतीचे प्रश्न उपस्थित होतात आणि पुष्कळांचे हितसंबंध त्या प्रश्नांशी जोडलेले असतात. त्यापैकी कुणालाही धक्का न लावता व सर्वांना राजी राखून, त्या प्रश्नांचा उलगडा करणे अशक्य असते. कारभार चालविणाऱ्याने प्रत्येक प्रश्नाचा पूर्ण विचार निर्विकार मनाने, दूरदृष्टीने व निःपक्षाताने करावा हे त्याचे कामच आहे. त्या दृष्टीने जेवढे मला शक्य होते, तेवढे मी आजतागायत करीत आलो आहे. तरी देखील काही ठिकाणी माझ्या हातवून चूक झाली असेल; पण ती चूक माझ्या स्वतःच्या शिथिलतेमुळे नव्हे तर माझ्या आटोक्याबाहेरच्या काही परिस्थितीमुळेच झाली असेल हे नक्की.

तुमच्या मानपत्रातल्या काही मुद्द्यांकडे मी वळतो. शिक्षण, रेल्वेरस्त्यांची वाढ, म्यूनिसिपल व लोकल बोर्डांच्या सुधारणा, व्यापारउद्योगाच्या सवलती, बँक व ट्राम्वेचा व्याप इत्यादिकांचा उल्लेख तुम्ही मानपत्रात केला आहे, त्यासंबंधी अधिक बोलून आपला वेळ घेण्याची मुळीच जरुरी नाही. या बाबतीत एकच खुलासा मी करू इच्छितो की, वरील गोटी करण्यात लोकांचा फायदा करावा, प्रजेला सुखी करावे एवढाच माझा हेतू होता.

एका हिंदी संस्थानाचा राज्यकारभार चालविणे, हे काम काही दृष्टींनी मोठे सोयिस्कर आहे; पण काही दृष्टींनी मोठे अडचणीचे ही आहे. ज्यांनी हे काम अंशतः का होईना पण प्रत्यक्ष अंगावर घेतले आहे त्यांना माझे म्हणणे तंतोतंत पटेल. मी स्वतः वयाच्या अठराव्या वर्षापासून या कामात पडलो आहे आणि आज मला एकावन्नावे वर्ष लागत आहे. राजकाजांत कष्टाच्या वेळा असतात तशा बक्षिसाच्या, आनंदाच्याही वेळा येतातच आणि राजकर्त्यांचे सर्वांत उत्कृष्ट बक्षीस, सर्वांत मोठा आनंद कोणता म्हणाल तर स्वतःच्या कारभारामुळे प्रजेचा प्रत्यक्ष फायदा झालेला पाहणे हाच.

सगळ्यात विशेष लक्ष मी प्रजेच्या शिक्षणाकडे पुरवितो. कारण माझ्या मते शिक्षण हा सुधारणांचा पाया आहे. संस्कृतीच्या घोसदार वाढीची मुळे शिक्षणात आहेत. राजा व प्रजा सुबुद्ध नसली व एकमेकांचा उद्दिष्ट भाव समजण्यास असमर्थ असली तर त्या दोघांत सहानुभूती किंवा आपलेपणा कसा उत्पन्न होणार? ती सहानुभूती नसली म्हणजे आपल्या महत्त्वाच्या अंगीकृत कार्यात इतके अडथळे येतात, इतके खटले उडतात की, ते कार्य तडीस जाणे अशक्य होऊन बसते. अशी विघ्ने टाळावी आणि तुमची आकलनशक्ती वाढवावी म्हणून मी शिक्षणप्रसारावर इतका भर दिला आहे. माझे असे स्पष्ट मत आहे की, देश कोणताही असो पण जिथे म्हणून प्रजेच्या कल्याणार्थ राज्यकारभार चालवावायाचा आहे, तिथे स्वतःचे हिताहित स्वतःला कळेल इतक्या बौद्धिक दर्जावर प्रजेला नेऊन ठेवणे हे अगदी पहिली आवश्यक गोष्ट आहे. या गोटींकडे दुर्लक्ष झाले तर राजकर्त्यांनी प्रजेसाठी कितीही परिश्रम घेतले तरी त्या परिश्रमाचे चीज होत नाही. त्यासाठी प्रजेचा बौद्धिक दर्जाच वाढविला पाहिजे आणि तो वाढविण्यासाठी सर्व राज्यभर शिक्षणाचा प्रसार झाला पाहिजे. तो प्रसार करण्यास राजकर्त्यांनी आटोकाट प्रयत्न केले पाहिजेत. अशा विचारांमधील सत्तीच्या शिक्षणाच्या मर्यादा वाढविण्यासंबंधी मी नुकताच हुक्कूम दिला आहे. गेल्या आज्ञापत्रिकेत तो हुक्कूम तुम्हास पहावयास सापडेल. त्या हुक्कुमाप्रमाणे मुलांनी ११ च्या ऐवजी १२ वर्षांपर्यंत आणि मुलांनी १२ च्या ऐवजी १४ वर्षांपर्यंत सत्तीचे शिक्षण घेतलेच पाहिजे व चौथ्या यत्तेच्या ऐवजी पाचव्या यत्तेचा अभ्यास मुलामुलांनी पुरा केलाच पाहिजे. शिक्षणविषयक महत्त्वाचे काम विद्याखात्याकडे आहे आणि ते खाते जरुर ती कळकळ, हुशारी व सारासारविचार दाखवून माझ्या हुक्कुमाचा अंमल करील असा मला भरवसा आहे. अशा कार्यात यशस्वी होण्याचा उत्तम मार्ग म्हणजे लोकांची शक्ती व कला पाहून वागणे आणि लोकांना ज्या अडचणी किंवा संशय वाटत असतील ते हल्लुवारपणाने व नेटाने दूर करीत जाणे हाच आहे.

प्रजेच्या नडी आणि अडचणी समजून घेणे व त्या दूर करणे हे राजकर्त्यांचे कर्तव्य आहे. ते करण्यास कचरणे हे दुर्बळपणाचे चिन्ह आहे. शक्य तितक्या कसोशीने व शक्य तितक्या मयदिपर्यंत हे कर्तव्य बजावणे यातच कारभाराच्या यशस्वितेची गुरुकिल्ली आहे. प्रजेचे मागणे कधी अवास्तव भासेल, कधी अप्रस्तुत वाटेल, कधी दोघांचा मतभेदही होईल. अशा प्रसंगी राजकर्त्यांनी आपले वर्तन कसे आखावे हा प्रश्न उपस्थित होतो; पण मला वाटते हा प्रश्न तितकासा बिकट नाही. सामान्य विवेकबुद्धी वापरून अशा वेळी मार्ग काढता येतो. सारांशतः

मला इतकेच म्हणावयाचे आहे की, राज्याची प्रगती होण्यास व राज्यकारभार लोकहितदृष्ट्या महत्त्वाचा होण्यास एकच गोष्ट जरुर आहे आणि ती म्हणजे सामान्य जनतेचा बौद्धिक दर्जा वाढविणे हीच. आपले हित कशात आहे हे जोपर्यंत लोकांना समजत नाही तोपर्यंत कितीही प्रयत्न केले तरी, खरीखुरी प्रगती होणे अशक्य आहे. म्हणून लोकांची ग्रहणशक्ती वाढावी, स्वतःचे खेरे हित कशात आहे ते त्यांना कळावे, एवढ्याचसाठी हा शिक्षणाचा महत्त्वपूर्ण उपक्रम मी आरंभिला आहे.

शिक्षणाचा हा हेतू एकदा साध्य झाला म्हणजे मी नुकताच ज्या सुधारणांचा निर्देश केला आहे, तशा सुधारणा लोक मग आपण होऊन मागतात. इतकेच नाही तर त्याहूनही पुढे जाऊन जादा सुधारणा करा व त्या टिकवा असेही ते म्हणतात. प्रजेने असे म्हणावे यात राजकर्त्याना भूषणच आहे. अर्थात राज्यकर्ते स्वार्थलोलुप असतील तर गोष्ट निराळी. प्रजेने शिकून शहाणे व्हावे व सुधारणा मागाव्या हे स्वार्थी राजांना कसे खपेल? मला आशा आहे की, लवकरच प्रजेपैकी सुझा व सच्छील लोक स्वतः पुढाकार घेऊन लोकांच्या गरजा, इच्छा व अडचणी राजांच्या कानावर घालू लागतील. तसे झाले म्हणजे राज्यकर्त्यानाही त्या अडचणी दूर करण्याचे व प्रजेची प्रगती साधण्याचे मार्ग सुगम होतात.

केवळ एका बुद्धीच्या बळावर यशःप्राप्ती होत नसते. याची पुष्कळ उदाहरणे मी पाहिली आहेत. प्रगती साधावयाची तर त्याला बुद्धीइतकीच द्रव्याचीही आवश्यकता असते. द्रव्योत्पादन ही फार कठीण गोष्ट आहे. एकदा वटहुकूम काढून, आज्ञापत्र छापून किंवा यक्षिणीची कांडी फिरवून सर्व देशाला किंवा राष्ट्राला चुटकीसरशी संपत्तिमान करता येत नाही. व्यापारर्धदे वाढावे म्हणून मी यथाशक्ती प्रयत्न करीतच आहे; पण तेवढ्या एका गोष्टीने भागत नाही. आणखीही बच्याच गोष्टीची अनुकूलता असली तरच राज्यातील संपत्ती वाढते. उदाहरणार्थ, लोकांची शरीरसंपत्ती चांगली हवी, देशातील नैसर्गिक साधनसंपत्ती मुबलक हवी, देशातील बुद्धिवैभवदेखील उच्च दर्जाचे हवे. त्याचप्रमाणे नव्या कल्पना स्वीकारण्याचे किंवा नाकारण्याचे लोकांचे सामर्थ्य, त्यांची सामाजिक स्थिती, त्यांची उपजतबुद्धी व ग्रहणशक्ती या गोष्टीवरही देशाचे द्रव्यार्जन अवलंबून असते. सारांश, एकट्याच्या सदिच्छेने किंवा प्रयत्नाने साध्य होणारे हे काम नाही अथवा काही जादूटोणा, मंतरताईत अगर नुसते हुकुमांचे वायबार काढून देशाची संपत्ती वाढविता येत नसते. लोकांनीच उत्साही होऊन, सचोटीने प्रयत्न करून, कायदेशीर वागून, जगात इतरत्र कशी प्रगती होत आहे त्याचे मनन करून तदनुसार वर्तन केले पाहिजे. म्हणजे एकटे राज्यकर्ते करू शकतील त्याहून अधिक हित लोक स्वतःचे स्वतःच साधू शकतील.

या हेतूच्या सिद्ध्यर्थ मी माझ्या राज्यातील लोकांना काही बाबतीत मदत करीत आहे. रेल्वे, सडका, पूल बांधून आणि इतर पुष्कळसे उपाय योजून राज्याची साधनसंपत्ती वाढविण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. या व इतर असल्याच उपायांचा अवलंब निर्वेधपणे करता यावा, लोकांच्या प्राणवित्ताचे संरक्षण उत्तम प्रकारे व्हावे, म्हणून राज्यातील पोलिसांची संख्या मी वाढविली आहे. या सर्व सवलर्तींचा फायदा तुम्ही यथायोग्य करून घ्यालच.

सद्गृहस्थ हो, मला वाटते मी तुमचा फार वेळ घेतला आहे ('नाही, नाही,' ) हे खरे; पण माझे विचार, माझे ध्येय स्पष्टपणे मी तुम्हाला सांगत आहे. माझे स्वतःचे व माझ्या राज्यपद्धतीचेही उद्दिष्ट हेच आहे की राज्यकर्ता व राजकाज यांच्यापासून प्रजेला खड्याप्रमाणे वेगळे काढावयाचे नाही. प्रजेशी सहकार्य करून प्रजेची मदत घेणारी, प्रजेच्या आकांक्षा व गरजा सहानुभूतीने आणि उदार मनाने पुरविणारी जी राज्यपद्धती तीच सर्वोकृष्ट राज्यपद्धती असे मी समजतो. जगलो-वाचलो आणि माझ्या प्रगतिपर धोरणाला लोकांचा पाठिंबा मिळाला तर राज्यपद्धतीत लोकांना मनःपूर्वक आणि जागरूक रीतीने लक्ष घालता यावे अशी सुधारणा मी करून दाखविन म्हणतो.

माझ्या ध्येयसृष्टीचे स्वरूप मी तुम्हाला सांगितले. त्या ध्येयप्रमाणे प्रत्यक्ष कृती माझ्या हातून कितपत घडत आहे हे पाहणे तुमचे काम आहे. माझी मनोदेवता मला सांगते की 'अनेक अडचणींना तोंड देऊन आपले ध्येय साधण्याचा तू यथाशक्ती प्रयत्न केला आहेस.' अजून बराच पल्ला मारावयाचा आहे. सुधारणा अजून बाल्यावस्थेतच आहे हे मी जाणून आहे. जपणूक व जोपासना नीट न झाली तर हे सुधारणेचे तान्हुले केव्हा नजरेआड होईल याचा नेम नाही हेही मी ओळखून आहे. परंतु जरूर ती जपणूक व जोपासना करण्याची अक्कलहुशारी, लोकहिताविषयी जागृती व कळकळ यांची वाण प्रजेत केव्हाही भासणार नाही असा मला भरवसा वाटतो. कोणतीही सुधारणा, चिरस्थायी अथवा फलदायक व्हावयाची ती लोकांनी सुधारक राज्यकर्त्याशी सहानुभूतीपूर्वक सहकार्य केल्यावाचून होणे शक्य नाही हे तुम्हाला ठाऊकच आहे.

पाणीपुरवठ्याच्या सोयी करून लोकांची नित्याची राहणी अधिक स्वच्छ, सुखकर व सुधारलेली करण्याचा मी प्रयत्न केला. परंतु त्या प्रयत्नाला हवे तितके यश आले नाही, असे मला वाटते. हजारो विहिरी नव्या खणल्या खच्या; पण त्यांची संख्या लाखांनी मोजता आली असती तर बरे झाले असते. मोठाले तलाव, कालवे बांधले खरे; परंतु त्यांचे परिणाम जितके समाधानकारक व्हायला पाहिजे होते तितके झालेले नाहीत; म्हणून मला वाटते की या बाबतीतला खर्च करताना सावधगिरी व दूरंदाजी वापरली पाहिजे. अमुक पाणीपुरवठ्याची योजना हितकारक होईल असे जेव्हा सांगण्यात येते तेव्हा त्यातील हिताचा हिशेब बरोबर तपासून पाहिला पाहिजे. उदारतेचा किंवा कंजूसपणाचा हा प्रश्न नाही. मुठी मोकळ्या सोडून खर्च करणे हे मूर्खालाही साधते व शहाण्यालाही करता येते. फरक इतकाच की शहाण्याने केलेला खर्च रतिमात्र व्यर्थ जात नाही. या शहाण्याच्या व मूर्खाच्या जाती इतरत्र तशा राजकीय क्षेत्रातही आहेतच. माझे तर मत असे आहे की, जिथे रयतेचा पैसा वापरावयाचा आहे, तिथे त्या वापरापासून रयतेला तितक्याच मोलाचा फायदा झाला पाहिजे. तो होत नसेल तर तो पैसा असा नासू नये.

लोकांचे रोजचे व्यवसाय सुरक्षीत चालावे म्हणून बदमाशांपासून त्यांचे रक्षण करणारे पोलीस जसे त्यांना हवे असतात; तसेच त्यांचे आपसातील तंटे मिटविणारे न्यायप्रवीण अधिकारीदेखील त्यांना हवे असतात. राज्य म्हटले की तिथे सुयंत्र न्यायदानपद्धती ही आलीच. आपल्या इथले सरन्यायाधीश सुदैवाने धुतल्या तांदळासारखे शुद्ध आहेत, कामात निरलस आहेत आणि कामाचा

सुरक्षितपणा वाढविण्यातही कुशल आहेत. त्यांच्या अमलात सर्व पक्षकारांना निर्भैळ न्याय आणि तोही अविलंब मिळत असेलच, अशी मला खात्री वाटते.

न्यायनिवाड्याचे काम अधिक सुरक्षीत व्हावे म्हणून ते थोड्या अंशाने मी ग्रामपंचायत, मध्यरथ पंचायती वगैरे संस्थांकडे सोपले आहे. क्षुल्लक बाबतीकरता लोकांना दूरदूरच्या कोर्टचे खेटे घालणे पडू नये म्हणून जागोजागच्या मुख्य स्थानिक अधिकाऱ्यांनाही मी थोडेथोडे न्यायनिवाड्याचे काम दिलेले आहे. या छोटेखानी संस्थांनी व अधिकाऱ्यांनी आपल्या सतेचा स्वैर व अनिर्बंध उपयोग करू नये म्हणून त्यांच्यावर घोख कायदेकानूप्रमाणे चालणारी मोठी कोर्ट आहेतच. या सर्वांचे काम कोठेही अतिक्रम न होता मर्यादिने व दूरदर्शीपणाने चाललेले आहे असे मला दिसते आणि त्यामुळे मला वाटते की, तुमच्या वित्तद्रव्याचे संरक्षण अत्यंत कसोशीने होत आहे. किंबहुना, याहून अधिक चांगल्या प्रकारे ते संरक्षण झाले पाहिजे व सध्या काही उणिवा आहेत असे तुम्हाला म्हणता येऊ नये. अर्थात इतकी व्यवस्था ठेवणे म्हणजे मोठी बहादुरी आहे किंवा मोठा उपकार आहे, अशातला भाग नाही. जनतेचे मामुली संरक्षण ही एक अत्यंत सामान्यच; पण अत्यंत आवश्यक अशी गोष्ट आहे. ती नसेल तर आधुनिक समाज सुरक्षीत चालूच शकत नाही. मग त्यांचे शिक्षण, सुधारणा व प्रगती यांची गोष्ट कशाला?

सुसंस्कृत समाजाची प्रगती केव्हा शक्य असते? जेव्हा त्या समाजाला आपल्या कायदेकानूची खात्री असते, त्या कायद्यांच्या अमलाविषयी विश्वास वाटतो आणि राज्यकर्ते आपल्याला अमर्यादिपणाने वागविणार नाहीत असा भरवसा वाटतो तेहाच या तीन गोष्टी साध्य झाल्या तर न्यायदान करणाऱ्यांच्या व कायदेकानू तयार करणाऱ्यांच्या व कायदेकानू तयार करणाऱ्यांच्या श्रमांचे योग्य चीज झाले असे मी म्हणेन.

तुम्ही मानपत्रात बडोदा शहराच्या परिस्थितीचा विशेषकरून उल्लेख केलेला आहे. याच शहराची स्थिती तेहेतीस वर्षांपूर्वी कशी होती, हे मला चांगले आठवते. त्यावेळी निरनिराळ्या दरबारात जी मंडळी मजस्मोर आली त्यांची चेहरेपट्टीही मला चांगली आठवते. त्या वेळच्या उत्सवसमारंभातून जी शेत्सावकार मंडळी भाग घेत तीदेखील मला आठवतात. या लोकांपैकी आज किती थोडे लोक इथे हजर आहेत; बरेच लोक आपल्याला सोडून गेले याबद्दल मला वाईट वाटल्यावाचून कसे राहील? पण त्यातल्या त्यातही समाधानाला एक जागा सापडते. ती अशी की, गेलेल्यांची जागा भरून काढणारी नवी मंडळी आपल्याला लाभली आहेत. ही नवी मंडळी जुन्या मंडळीपेक्षा अधिक कर्तव्यगार न म्हटली तरी ती जुन्याइतकीच कर्तृत्ववान आहेत हे नक्की. जुन्याएवजी नव्या चेहर्यांची मंडळी इथे आली इतकेच नाही तर, मला इथे जुन्यांहून निराळ्या विचारांचीही मंडळी इथे आली इतकेच नाही तर, मला इथे जुन्यांहून निराळ्या विचारांचीही मंडळी दिसत आहेत. विचारक्रांती ही काही एकादोघा व्यक्तींचीच झालेली नाही, सर्वच लोकांची झालेली आहे. या बदललेल्या विचारांचे स्वरूप व तपशीलही थोडक्यात सांगून टाकता येण्यासारखी नाहीत. काही बाबतीत ही विचारक्रांती तुमच्या फायद्याची झाली आहे, तर काही बाबतीत तिने तुमच्या तोटाच केलेला आहे. नफातोऱ्यांचा एकंदर हिशेब करता शेवटी नफा उरतो आहे की तोटा उरतो आहे ते तुम्हाला माझे दिवाण गुप्ता हे सांगतील. सामान्यतः मी तुम्हाला इतकेच

सांगतो की, तुम्हाला निराश व निरुत्साह होण्याचे काहीएक कारण नाही. तुम्हाला चांगला कर्णधार मिळाला तर तुमचे भविष्य सध्याहून अधिक उज्ज्वल होईल. सुख, संपत्ती, सोयी व स्वातंत्र्य या बाबतीत तर तुमचे पाऊल निःसंशय पुढेच पडेल आणि त्यामुळे सर्वांत विशेष आनंद कुणाला वाटणार असेल तर तो मलाच.

मनुष्याच्या आयुष्यातील अतिशय उत्कृष्ट गोष्ट म्हणजे त्याने केलेली जनसेवा हीच होय. ते जनसेवेचे ध्येय मी मजसमोर ठेवलेले आहे आणि त्यात मला थोडेफार यश मिळाले आहे असे म्हटले तर त्यात तुमचा एकठ्याचाच फायदा झाला असे होत नसून मलादेखील माझ्या परिश्रमाचे मोठेच बक्षीस मिळाल्यासारखे होईल. माझ्या ध्येयसाधनात मी अपेशी झालो असेन तर त्यात दोष माझ्या निश्चयाचा किंवा प्रयत्नाचा नाही. माझा निश्चय निर्बल नव्हता आणि प्रयत्न कच्चे नव्हते. दोष कसला असेल तर तो माझ्या अंगच्या दुर्बलतेचा, माझ्या शिक्षणातील उणेपणाचा, माझ्या परिस्थितीतील उणिवांचा आणि माझ्या आटोक्याबाहेरच्या काही कारणांचा. ते काहीही असो, यश येवो अपयश येवो, तुमच्याविषयी माझ्या मनात जे प्रेम व जी आस्था आहे ती अखंड आहे. मला वाटते त्यांच्या तोडीचे प्रेम व आस्था तुम्हाला दुसऱ्यांपाशी सापडणारही नाही. कदाचित देवाने मला आयुष्य दिले तर त्याचा व्यय मी माझ्या अनुभवाच्या साहाय्याने तुमच्या सुखसोयी वाढविण्यातच करीन. तुमची प्रगती झाली, तुमची साधनसंपत्ती तुम्ही वाढविली, तर मला जे समाधान वाटेल तेच माझे अत्यंत आवडते बक्षीस आहे. माझे राजयंत्र तुमच्या सुखाकरिता, तुमच्या आर्थिक व नैतिक प्रगतीकरताच आहे अशी माझी खात्री आहे, तुमचीही असू द्या.

सरतेशेवटी तुम्ही इथे व वेळोवेळी दुसरीकडे जे माझे हार्दिक व उत्साहपूर्ण स्वागत केले, त्याबद्दल तुम्हा सर्वांचे मी पुनश्च आभार मानून भाषण संपवितो.



स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २९ मार्च, १९९३

प्रसंग : बडोदे राज्याचे दिवाण, बी.एल. गुप्ता, सी.आय.ई. यांनी श्रीमंतांना दिलेली मेजवानी

४०७२

कर्नल इंपे आणि सद्गृहस्थ हो,

सध्याचा काळ अनुकरणाचा आहे. पाश्चिमात्य संस्कृतीचे अनुकरण आपण पुष्टळ बाबतीत केलेले आहे. त्यापैकी काही गोष्टी खरोखरच चांगल्या व हितकर आहेत; पण काही तितक्याच दोषपूर्ण आहेत आणि सर्वांत अत्यंत वाईट चाल कोणती असेल तर ती ही मेजवानीनंतर भाषणे करण्याची. असली भाषणे करणे हा एक मोठा भीषणच प्रकार आहे. या भाषणाच्या भयाने आपल्या क्षुधेची प्रखरता व मेजवानीतील गोडी खात्रीने नष्ट होत असली पाहिजे. अस्तु. आता प्रस्तुताकडे वळू या.

तुम्ही आता माझ्या आरोग्यवर्धनपर जे पान केलेत त्याबद्दल मी तुमचा अत्यंत आभारी आहे. विशेषत: दिवाण गुप्ता यांनी महाराणीचा व माझा जो गौरवपूर्ण शब्दात उल्लेख केला, त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे. श्रीयुक्त गुप्ता मूळचे ज्या देशाचे आहेत, तो देश वाक्कौशल्याबद्दल प्रसिद्धच आहे. शिवाय, ते आय. सी.एस. असल्याने, आय. सी. एस. झालेल्या लोकांच्या अंगी असलेले सर्व बौद्धिक व मानसिक गुणदेखील गुप्तांना लाभले आहेत. साहजिकच वक्तृत्वाच्या बाबतीत मला त्यांची बरोबरी करता येणार नाही; पण त्यांनी मजविषयी जे भलेपणाचे चार शब्द बोलून दाखविले आहेत, त्याबद्दल मी त्यांचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानतो.

कदाचित मी लवकरच युरोपच्या प्रवासास निघेन, असे दिवाणांच्या आताच्या बोलण्यात आले. पण मी जरी गेलो तरी मला कोणत्याही प्रकारचा त्रास किंवा काळजी वाटणार नाही, हे नक्की. कारण जोपर्यंत श्रीयुक्त गुप्ता हे येथे दिवाण म्हणून व्यवस्था पाहत आहेत, आणि जोपर्यंत माझे मित्र कर्नल इंपे हे येथेले रेसिडेंट आहेत तोपर्यंत मला कसलीच काळजी नाही. कर्नल इंपे आमच्याशी ज्या मित्रत्वाच्या भावनेने वागत आहेत, त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

सद्गृहस्थ हो, तुम्ही प्रेमभराने माझे आरोग्यचिंतन केलेत त्याबद्दल मी तुमचे आभार मानून खाली बसतो.

●●●

## ८७.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २० डिसेंबर, १९१३

प्रसंग : श्रीमंतांचे तृतीय चिरंजीव शिवाजीराव यांच्या विवाहनिमित्त दिलेली मेजवानी

४०८

कर्नल इंपे आणि सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

हिंदुस्थानचे बादशाह पंचम जॉर्ज यांच्या आरोग्यपानाची सूचना मी करीत आहे. ती करताना एक गोड व मानाचे कर्तव्य केल्यासारखे मला वाट आहे. ब्रिटिश साम्राज्याशी व त्या साम्राज्याच्या अधिपतीशी बडोदे राज्याचे जे संबंध आहेत ते बहुविध आणि सर्वांना ज्ञात असेच आहेत. त्यांच्याविषयी विस्तारपूर्वक असे अनेक वेळा याच दिवाणखान्यात व इतरत्र मी बोललो आहेच. माझ्या राज्याच्या हिताचा सर्व आधार ब्रिटिश साम्राज्यावरच आहे, या गोष्टीची मला सदैव व पूर्ण जाणीव आहे, तिचाच पुनरुच्चार दृढतेने मी आजच्या प्रसंगी करतो.

(नंतर रेसिडंटसाहेबांच्या आरोग्यपानाची सूचना पुढील शब्दांत श्रीमंतांनी केली-)

सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

माझ्या मुलाच्या विवाहनिमित्त दिलेल्या या मेजवानीच्या प्रसंगी, मी तुमचे आनंदाने स्वागत करतो. माझे मित्र येथले रेसिडंट कर्नल इंपे यांचे आपण आता आरोग्यपान करावे असे मी सुचवितो. प्रस्तुतच्या प्रसंगी कुणीही ज्ञाला तरी शाब्दिक अवडंबर न माजविता, सोप्या व सरळ शब्दांत सांगतो की, कर्नल इंपे हे माझे खरे मित्र आहेत. त्यांच्या मित्रत्वाची जाणीव मला कधीची ज्ञाली आहे. आज फक्त मी तिचा उच्चार सोप्या पण जोरदार शब्दांत करीत आहे. रोजच्या साध्या खेळांतदेखील सत्त्वपरीक्षेचे पुष्कळ प्रसंग येत असतात. गोल्फ किंवा ब्रिज जेव्हा आपण सर्वज्ञ एकत्र खेळत असतो तेव्हा असे आणीबाणीचे अनेक प्रसंग कर्नल इंपे यांच्यावर बेतलेले आपण पाहिले आहेत. त्यापैकी प्रत्येक वेळेला कर्नल इंपे यांनी जो समतोलपणा व जी शांती दाखविलेली आहे, ते त्यांचे गुण जीवनाच्या बिकट व मोळ्या खेळातही त्यांना उपयोगी पडणारे आहेत. त्यांच्या आदरातिथ्य-नामक गुणाचाही आपणापैकी बहुतेकांना अनुभव आहेच. कर्नल इंपे व त्यांची कन्या मिस् इंपे यांनी केलेले सुंदर, मोकळ्या मनाचे व आस्थेवाईक आदरातिथ्य कोण विसरेल? मानवी आयुष्यात अडचणी व संकटे यांची कधीच वाण नसते.

प्रत्येकावर काही ना काही खडतर प्रसंग येत असतातच. त्या प्रसंगांतून निभावून जाण्यास व अडीअडचणींचा निःपात करण्यास मनुष्यास कुणाची मदत उपयोगी पडत असेल, तर ती एक विचारी, सहदय मित्राचीच; आणि कर्नल इंपे यांच्या ठिकाणी अशाच मित्राचा मला लाभ झालेला आहे, ही केवढी आनंदाची गोष्ट आहे!

कर्नल इंपे यांचे आरोग्यपान आपण सर्वांनी करावे, असे मी आनंदभराने सुचवितो.



स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २१ डिसेंबर, १९१३

प्रसंग : राजपुत्र शिवाजीराव यांच्या विवाहसमारंभाच्या वेळी भरलेले बालसंमेलन

४०८

सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

हे समेलन पाहण्यासाठी मी आलो, हे मी फार बरे केले असे मला वाटते. चिरंजीव शिवाजीराव यांचा विवाह हा या समेलनाला अंशतः कारणीभूत झालेला आहे. सध्या येथे मंडळीची यै-जा विशेष असल्यामुळे मला फारसे बोलता येणार नाही. माझी इच्छा मात्र बरेच बोलावे अशी आहे. शारीरिक शिक्षणाला मी अत्यंत महत्त्व देतो आणि म्हणून बडोद्याच्या शाळांतून खास व्यायामविषयक बक्षिसे मी ठेवली आहेत. ती बक्षिसे देण्याचा हा पहिलाच प्रसंग या संमेलनाच्या निमित्ताने आलेला आहे.

जगातील सर्व सुधारलेले देश शारीरिक शिक्षणाचे महत्त्व जाणतात. ग्रीस, रोम इत्यादी प्राचीन राष्ट्रांनी शरीरसंवर्धनाकडे विशेष लक्ष पुरविले होते. तिकडील ऑलिम्पिक खेळांचा इतिहास सर्वश्रुत आहेच. आपल्याकडे सुद्धा महाभारतावरून असे दिसते की, ज्यात शारीरिक मेहनत विशेष पडत असे असेच खेळ श्रीकृष्णाला फार प्रिय असत. शारीरिक शिक्षणाचा प्रश्न एखाद्या राष्ट्राने कसा व कितपत सोडविला आहे, एवढे कळते तर तेवढ्यावरून त्या राष्ट्राच्या विशिष्ट स्वभावधर्माची चांगलीच कल्पना येते.

आज आपल्यासमोर ही सगळी आपली तरुण मंडळीच जमली आहेत. त्यांना तुम्ही शारीरिक शिक्षण देणे फार अगत्याचे आहे. ते शिक्षण मनोभावे व योग्य प्रकारे दिले, तर त्यापासून मोठमोठे फायदे होतात. मी स्वतः या विषयात फार लक्ष घालतो आणि माझ्या मुलांच्या शरीराची जोपासना जेणेकरून उत्तम होईल तो प्रत्येक उपाय मी योजून पाहतो. आमच्या शिवाजीरावांनी क्रिकेट वगैरे खेळात बरेच नैपुण्य मिळविले आहे. अर्थात त्यांची स्वतःची इच्छा याहून अधिक प्रावीण्य मिळवावे अशी होती. ती जरी तूर्त पुरी झाली नसली, तरी तेवढ्यामुळे शिवाजीरावांनी निराश होण्याचे मुळीच कारण नाही. अपयश हे शूराला उत्साहवर्धक असते आणि माझी खात्री आहे की, राजकीय, सामाजिक आणि कौटुंबिक क्षेत्रांत शिवाजीरावांना

उज्ज्वल यशःप्राप्ती होईलच. स्वतःपेक्षा जे मोठे आहेत त्यांच्या उदाहरणांवरून किंबहुना त्यांच्या चुकांवरूनदेखील इतर माणसांना बराच बोध घेता येतो.

शारीरिक शिक्षणाच्या बाबतीत पूर्वीच्या मानाने आपण फारच मागासलो आहोत, याची कारणे अनेक आहेत; पण आपल्या देशाचे हवापाणी हे काही त्याचे कारण नव्हे. सगळ्या दोषाचे खापर देशाच्या हवापाण्यावर फोडून पुष्कळजण मोकळे होतात; पण ते करणे चूक आहे. कारण अंगापिंडाने मजबूत असलेले पंजाबी लोक याच देशातले आहेत की कुठले परदेशातले? तेव्हा, दोष हवापाण्याचा नाही, दोष आहे तो आपलाच आहे. आपले अज्ञान व खुळ्या चालीरीती यातच सगळे दोष सामावलेले आहेत. माझ्या मते तर आपल्या शारीरिक खुरटेपणाचे एकमेव कारण म्हणजे आपले अज्ञानच होय. धार्मिक बाबतीत आपण अज्ञानी, कौटुंबिक गोष्टीत आपण अज्ञानी, फार काय स्वच्छतेची साधी बाब; पण तिच्यातदेखील आपण अज्ञानीच!

आपल्यातील ही वैगुण्ये आधी दूर केली पाहिजेत आणि तेवढ्यासाठी लोकांना सयुक्तिक शिक्षणाच दिले पाहिजे. माझ्या शिक्षण खात्याच्या अधिकाऱ्यांवर माझा मोठा विश्वास आहे आणि आजची स्थिती सुधारण्याचा उपाय उघडव त्यांच्या हाती आहे. या लोकशिक्षणाच्या मार्गाने जाऊन लोकसेवा करणारांनी विशेष बक्षिसांची अपेक्षा वास्तविक बाळगू नये. आपल्याला शक्य ते आपण केले, हे जे त्यांच्या विवेकबुद्धीचे समाधान त्यांना लाभेल, तेच त्यांचे उत्तम बक्षीस होय. सारांश, शिक्षणानेच मुख्यतः आपले उद्दिष्ट साध्य होणारे आहे. म्हणून लोकांची मने वळवून, त्यांची खात्री पटवून व त्यांचा बौद्धिक दर्जा वाढवून, त्यांना उन्नतीच्या मार्गावर नेऊन सोडले पाहिजे.

एक धार्मिक आचार म्हणून ज्यांची पूजाअर्चा आपले लोक करतात, त्या मूर्तीच्याकडे एक नजर टाका. बहुतेक मूर्ती किंती कुरुप आहेत, नाही? त्यांच्या शरीराचे भाग-उदाहरणार्थ, तोंड, नाक, डोळे,-हे ओळखू येण्यासारखेदेखील नसतात. या मूर्ती अर्थातच वास्तविक स्वरूपाच्या नसून अतिशयोक्तीपूर्ण किंवा विकृत स्वरूपाच्या आहेत. निदान ही स्वरूपे आहेत याहून अधिक चांगली असायला हवीत की नको? मी म्हणतो आपल्या देवतांच्या मूर्ती उत्कृष्ट सौंदर्याचे नमुनेच का असू नयेत? याबाबतीत एका शास्त्रीबुवांशी नुकतेच माझे बोलणे झाले. माझ्या याच प्रश्नांना शास्त्रीबुवांनी उत्तर दिले की, “धार्मिक विधीमध्ये बाह्य रूप ही फार जूज बाबत आहे. मूर्तीच्या बाह्य स्वरूपाचा आपण विचारच करू नये; फक्त भक्तांच्या अंतःकरणात जो भक्तिभाव असतो तेवढ्याचाच विचार केला म्हणजे पुरे.” हे शास्त्रीबुवांचे म्हणणे खरे असेल; पण माझी अशी समजूत आहे की, बुद्धी म्हणून जी देवाने आपल्याला दिली आहे, तिच्या अपेक्षा काही निराळ्याचा आहेत आणि त्या उपेक्षणीय खास नाहीत. त्या बुद्धीचे पूर्ण समाधान होऊ शकेल, अशा साक्षेपी धर्माची जोड आपण तिला द्यावयाला हवी.

मुलांच्या शारीरिक उन्नतीच्या दृष्टीने खेळाचे महत्त्व माझ्या मते फार मोठे आहे. शारीरिक शिक्षण आणि तेही विशेषतः शाळेतच दिल्याने अनेक शारीरिक फायदे तर आहेतच; पण त्यांच्या योगाने मुलांची वाईट खोड्या करण्याची प्रवृत्तीही मावळत जाते, हे विशेष, शिवाय चार-चौधांत मिळून- मिसळून कसे वागावे किंवा चार-चौधांना हाती धरून एखादे काम कसे पार पाडावे, हे गुणही मुलांत येऊ लागतात.

व्यक्तीपुरते पूर्णत्व प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न आपण केला पाहिजे. सर्वसंपन्न समाज ही त्याच्या पुढची पायरी आणि सर्वोत्कृष्ट राष्ट्र ही त्यांची परिणती होय.

म्हणून, आपल्यांतल्या व्यक्ती जितक्या न्यूनताशून्य, दोषरहित होऊ शकतील तितक्या आपण केल्या पाहिजेत. मुलांचे शारीरिक क्षेम हे त्या भावी व्यक्तीपूर्णतेचे बीज आहे. या दृष्टीने मुलांच्या शारीरिक संवर्धनाकडे आपण जनतेचे व शिक्षकवर्गाचे लक्ष वेधून घेतले पाहिजे. मुले ही उद्याच्या राष्ट्राची आशा आहेत. तो आशादीप सतेज व सतत तेवत राहावा म्हणून प्रत्येकाने शक्य ते प्रयत्न केले पाहिजेत. आज येथे जी मंडळी मुलांना कसरत-कवाईत शिकवीत आहेत, त्यांचे प्रयत्न मोठे भपकेबाज नाहीत आणि म्हणूनच ते उत्तेजनाह आहेत. या प्रसंगी मुलांना आम्ही बक्षिसे वाटावयाची आहेत. हे काम अर्थात आनंददायक आहे. शिवाजीराव आता ती बक्षिसे वाटण्यास सुरुवात करतील. त्यात त्यांनाही खात्रीने आनंदच वाटेल.



स्थळ : बडोदे

काळ : ता. २० फेब्रुवारी, १९१४

प्रसंग : बडोदे राज्यातील सहकारी मंडळ्यांची पहिली परिषद

३०८

सभ्य गृहस्थहो,

माझ्या राज्यातील सहकारी मंडळ्यांच्या प्रथम परिषदेला मी प्रारंभ करावा, अशी जेव्हा मला विनंती करण्यात आली तेव्हा मी ती मोळ्या आनंदाने मान्य केली. तसे करण्यात माझे दोन हेतू होते. एक मी स्वतः या महत्वाच्या चळवळीत किती लक्ष घालतो हे दर्शवावे व दुसरा माझ्या राज्याच्या चारी प्रांतांतून जे या मंडळ्यांचे प्रतिनिधी येणार त्यांना भेटण्याची संधी घ्यावी. माझ्या प्रजेच्या नैतिक व आर्थिक उन्नतीसाठी होणाऱ्या प्रत्येक चळवळीबद्दल मला अत्यंत सहानुभूती वाटते आणि त्या चळवळीचे कार्य विस्तृत व सुकर व्हावे म्हणून जेवढी शक्य तेवढी सर्व प्रकारची मदत त्या कार्यकर्त्यांना करण्यास मी तयार असतो.

सहकारी मंडळी ही फार उपयुक्त संस्था आहे. कारण तिचा हेतू लोकांना टापटिपीने व्यवहार करण्यास शिकविणे, त्यांचे उद्योगधंदे वाढीस लावणे आणि परिणामी त्यांच्या जीवनक्रमाचा दर्जा उच्च करणे हाच असतो. नगरजीवन व ग्रामजीवन यांच्यासंबंधीचे जे अनेक गुंतागुंतीचे प्रश्न आपल्याला कधीचे सोडवता येत नाहीत, ते आता सहकाराच्या तत्वामुळे सुटू लागतील असे मला वाटते.

ग्रामजीवनाच्या दृष्टीने सहकारतत्त्वांना विशेष महत्त्व आहे. ग्रामजीवनाच्या एकूण एक अंगोपांगात सहकाराचे तत्त्व भिन्नले पाहिजे आणि ज्या गावी सहकारी संस्था असेल ते गाव आर्थिकदृष्ट्या एक स्वयंपूर्ण घटक बनले पाहिजे. आधुनिक संस्कृतीला अशाच घटकांची जरूर आहे. कारण स्वयंपूर्ण घटकांचे समुदाय बनविण्याकडे या सध्याच्या संस्कृतीची प्रवृत्ती आहे. क्रयविक्रय व व्ययउत्पादन या बाबतीत जर गावकरी एक होऊन व्यवहार करतील तर त्या प्रमाणात त्यांचे उत्पन्न व सुख ही वाढतच जातील, संसारात येणाऱ्या नित्याच्या अपरिहार्य अडचणींशी टक्कर खेळण्याचे धैर्य व साधन त्यांना मिळेल, पुढची तजवीज करून ठेवण्याचा विचार त्यांना सुचत जाईल व तदनुसार त्यांच्या हातून तजवीज होतही जाईल. एकंदरीत ज्या सुधारणा घडवून

आणण्याकरिता मी झटत आहे त्या सुधारणा साथ्य करण्यासाठी खेड्यातल्या लोकांनी आपले कर्तव्य पार पाढले असे होईल.

तूर्त तुमच्या मंडळ्यांचे लक्ष सर्वस्वी शेतकरी वर्गाकडे लागलेले दिसते आणि मला वाटते आणखी काही काळपर्यंत ते तिकडे लागलेले बरे. कारण, शेती हा आपल्या राज्यातील मुख्यच धंदा आहे. शेकडा ७५ हून अधिक लोक आज शेतीवर निर्वाह करीत आहेत. असे असूनही शेतीची स्थिती मोठीशी समाधानकारक नाही. शेतीसंबंधी जे नवेनवे शोध जर्मनी, अमेरिका वगैरे देशांत लागत आहेत व विशेषत: ब्रिटिश हिंदुस्थानात ज्या शोधांसाठी सरकारने प्रयत्न करून यश मिळविले आहे, त्या शोधाचा लाभ आपल्याला घेता येण्यासारखा आहे. या शोधाच्या बाबतीकडे माझ्या शेतकी अधिकाऱ्यांचे पूर्ण लक्ष असेलच. शेतकरीवर्ग हा दरिद्री, अज्ञानी व अदूरदर्शी म्हणून प्रसिद्ध आहे. शेतीची साहित्ये व जनावरे ही बिचाच्यांजवळ पुरेशी नसतात. मग शेती करण्याच्या ज्या शास्त्रीय पद्धती आहेत त्यांचे ज्ञान त्याला कुठून असणार? सामाजिक बाबतीतसुद्धा जुन्या खर्चीक परंपरेचे अंधानुकरण करण्यापतीकडे त्याची मजल जात नाही. त्याची शेते लहानलहान तुकड्यांची व निरनिराळ्या ठिकाणी विभागलेली अशी असतात. साहजिकच त्याचे उत्पन्न कमी व अनिश्चित असते आणि या सर्वाचा अत्यंत दुःखदायक परिणाम तो कमालीचा कर्जबाजारी होण्यात होतो. आपसातील वैर व क्षुल्लक कुरबुरी यांच्यामुळे आणि जगाची वाढती प्रगती व संस्कृती यांच्या संपूर्ण अज्ञानामुळे शेतकरी लोकांचे जीवन जास्तीच खडतर होते.

या सर्व दुःखाचे मूळ आर्थिक अडचणीत आहे, त्या अडचणी निवारण्याचे सामर्थ्य कोणत्याही लोकोपयोगी कायद्यात नसते. त्यांच्यावर एकच व उघड उपाय आहे तो फक्त सहकारी चळवळीचा. जिथे जिथे म्हणून अज्ञान, दारिद्र्य, अविचार व दुर्गुण माजले आहेत तिथे तिथे एक सहकारी चळवळीची मात्राच लागू पडते. तुमच्या पैकी ज्या कोणी या सहकारी चळवळीचा जर्मनी, डेन्मार्क, हॉलंड इत्यादी देशांतील इतिहास वाचला असेल त्यांची खात्रीच झाली असेल की, सुधारणेचे लोण खेड्यापाड्यांपर्यंत पोहोचवायचे असेल आणि ते पोहोचविलेच पाहिजे- तर त्या कामी सहकारी मंडळ्या स्थापणे हाच रामबाण उपाय आहे. या जर्मनी वगैरे देशांत सहकारी चळवळ म्हणजे एक यक्षिणीची कांडी ठरू गेली आहे व तिने शेतकरीवर्गांची स्थिती कमालीची सुधारून टाकली आहे. गुणराशिनाशी असा जो दारिद्र्यदोष त्याची त्या देशातून हकालपट्टी झाली असून ज्या जागी आता सुखसमृद्धी नांदत आहे. शेतकरीवर्ग असा संतुष्ट झाल्यामुळे राष्ट्रीय सुबत्तेचा पायाच भक्कम झाला आहे. त्यांचा शेतकरी उद्यमशील, काटकसरी व प्रगतिप्रिय झाला असून तिकडे खेडे हे रोमारोमांत जिवंत व कर्तव्यगार आहे असे वाटते. खेड्यापाड्यातील आर्थिक व्यवहार ज्याला अभ्यासावयाचे असतील त्याला या युरोपातील यशस्वी सहकारी चळवळीचा इतिहास अत्यंत बहुमोल वाटेल. या चळवळीच्या पुरस्कर्त्याना तिकडे प्रारंभाला ज्या अडचणी आल्या तसल्याच अडचणी आज तुमच्यापुढे उभ्या आहेत. त्या अडचणी दूर करण्याच्या प्रयत्नात तुम्ही गुंतला आहात हे तुम्हाला व माझ्या राज्याला भूषणावहच आहे.

माझ्या राज्यातील शेतकरीवर्गांची स्थिती सुधारण्यासाठी आज पंचवीस वर्षे झाली. नाना तऱ्हेचे प्रयत्न मी करून पाहिले आहेत. जमिनीच्या सान्याची आकारणी अधिक सारासारविचाराने

केली, जुन्या कायद्यांना सोपे, सरळ रूप देऊन ते अधिक लोकोपयोगी केले व शेतकरी लोकांची हमखास प्रगतीच साधतील असे नवे कायदेही केले. शेतीच्या कामी उपयोगी पडतील अशा सडका बांधत्या व रेल्वे सुरु केल्या आणि जस्तर तर पाटाचे पाणी शेताला मिळावे म्हणून जिथे जिथे तलाव बांधणे शक्य होते, तिथे तिथे ते बांधले गेले आहेत व अजूनही बांधले जात आहेत. मोफत शिक्षणाची सोय सर्व गावांतून करून दिली आणि ग्रामवाचनालये सुरु केली. शेती व व्यापार यांच्याकरता स्वतंत्र खातीच काढून दिली आहेत आणि व्यापारविषयक परिस्थितीची संपूर्ण रीतीने पाहणीदेखील करून घेतली आहे. शेतकऱ्यांच्या कर्जग्रस्ततेचा प्रश्न काही तज्जांकडे सोडविण्यास दिला व त्यांनी नुकत्याच केलेल्या सूचनांचा मी काळजीपूर्वक विचार करीत आहे. हे सर्व प्रयत्न म्हणजे शेतकऱ्यांच्या सुधारणेचा फक्त श्रीगणेशा आहे. अजून कितीतरी प्रश्न सोडवायचे आहेत. झाले थोडे व बाकी पुष्कळ आहे. तथापि जेवढे झाले तेवळ्यावरून बाकीचे पार पडेलच अशी बळकट आशा वाटू लागली आहे. केल्या प्रयत्नांचा फायदा प्रजेला कितपत झाला हे इतक्यातच कल्प्यासारखे नाही. तथापि योग्य कालानंतर याच मार्गानी माझ्या प्रजेचा सांस्कृतिक दर्जा उच्च प्रतीचा होऊ शकेल अशी माझी खात्री आहे; परंतु त्याला केवळ हेच मार्ग पुरेसे नाहीत. वैयक्तिक जीवनाच्या पलीकडे जे समस्तिजीवन असते त्याची जाणीव तुम्हाला झाली पाहिजे व केवळ वैयक्तिक दृष्टीने नव्हे तर समस्तिस्थाने किंवा ग्रामिक दृष्टीने तुम्ही विचार करण्यास शिकले पाहिजे, तरच या सुधारणेच्या मार्गाचा उपयोग.

इतरांत नाहीत असे काही विशिष्ट गुण किंवा प्रभाव सहकारी चळवळीत आहेत. एरवी जो शेतकरी पूर्वापार पद्धतीने थोड्याशा उसनवारीकरता सावकाराचे घर पाहत असे व जबर व्याज भरीत असे तोच शेतकरी या चळवळीमुळे आपल्या पतीवर माफक दराने सहज पैसे घेऊ शकतो. पूर्वी शेतकऱ्याला आपला माल योग्य वेळी व योग्य ठिकाणी विकला जाऊन त्याची पुरेपूर किंमत शेतकऱ्यांच्या पदरात पडते. शेतीसाठी किंवा घरकामासाठी लागणारे जिन्नस त्याला घाऊक भावाने मिळवून देणे, शेतीसंबंधीचे नवे नवे शास्त्रीय प्रयोग त्याला माहीत व प्राप्त करून देणे, विमा पद्धतीने त्यांच्या धंद्याला स्थैर्य आणून देणे वगैरे आर्थिक फायदे सहकारी चळवळीमुळेच शेतकऱ्यांना होतात. नैतिक व सामाजिकदृष्ट्याही त्यांना बरेच फायदे होतात. काटकसर करून पैशांची बचत करणे व पतपेढ्यांच्याद्वारे या बचतीचा विनियोग दूरदृष्टीने करणे हे दोन गुण शेतकऱ्यांच्या अंगी या चळवळीमुळे येतात. शिवाय दुराचार, मद्यपान, उधळेपणा या दुर्गुणांना आळा बसून शेतकरीवर्ग समजूतदार, प्रामाणिक व स्वावलंबी होण्यास याच चळवळीचा प्रसार कारणीभूत होतो. एकमेकास साहा करण्यास हीच सहकारी चळवळ शिकविते आणि पूर्व जिथे दुही व मत्सर माजला असेल तिथे तो सुखशांती नांदविते. लोकजागृतीचे कार्य ती उत्तम रीतीने करते व त्यामुळे भलभलत्या सामाजिक खर्चाना आळा बसतो आणि सामाजिक सुधारणाही सुकर होते. खेड्यांतील स्वच्छता, शिक्षण, सर्वच कारभार पूर्ण जोमात चालतो आणि त्यात सुधारणाही होत जाते ती याच सहकारी चळवळीमुळे.

सहकारी संस्था चालविणारे तुम्ही जे अंमलदार आहात ते या चळवळीचे पुढारी आहात आणि त्यामुळे या चळवळीचे यशापयश तुमच्या चातुर्यावर व हुशारीवर अवलंबून आहे. स्वतःचे

गुण सिद्ध करण्याची व त्याद्वारे लोककल्याण साध्य करण्याची तुम्हाला सुसंधी प्राप्त झालेली आहे. तिचा तुम्ही योग्य उपयोग करून घ्याल, अशी मला आशा आहे. या सहकारी चळवळीच्या मूलभूत तत्त्वांचे तुम्हाला नीट आकलन करता आले आणि तुमच्या देशबांधवांची नैतिक व भौतिक प्रगती साध्य करण्याची जी साधने या चळवळीमुळे तुम्हाला प्राप्त झाली आहेत त्या साधनांची विपुलता व महत्त्व यांची तुम्हाला पूर्ण जाणीव झाली, तर माझी खात्री आहे की, तुम्हाला या चळवळीच्या अग्रेसरांना अशी कामगिरी करून दाखविता येईल की, तुमचे देशबांधव सदैव तुमचे उपकारच मानतील. म्हणून तुम्ही या चळवळीचा नीट अभ्यास करा. तिच्यातील बीजरूप शक्तीची जाणीव ठेवा आणि इतरत्र या चळवळीला जे यश प्राप्त होत आहे ते पाहून तरी धीर सोडू नका.

सहकारी चळवळीच्या एका महत्त्वाच्या अंगाकडे तुम्ही विशेष लक्ष द्यावे, अशी माझी फार इच्छा आहे. आज कितीतरी शतके झाली, आपल्या देशाची प्रगती व्हावयाला पाहिजे तशी झालेली नाही. अनेक जाती व पंथ यात हिंदी जनता विभागाती गेली आहे. त्यामुळे आपली जी काही थोडी औद्योगिक म्हणा, सामाजिक म्हणा प्रगती झाली ती फार संकुचित दृष्टी ठेवून झाली आहे. कारण या जातिपंथांच्या भेदामुळे आपल्यात अशी प्रवृत्ती उत्पन्न झाली की, अमुक धंदा किंवा उद्योग म्हटला की तो अमुक जातीनेच केला पाहिजे. मग त्या धंद्याला लागणारे गुण किंवा पात्रता इतर जातींच्या माणसात कितीही असो; इतराला तो धंदा करायचा मुळी हक्कच नाही. अशा समजुतीमुळे लोकांतील गुण व शक्ती तर वाया गेलीच; पण देशातील उद्योगव्यवसायांची गळचेपी होऊन त्यांची व त्यांच्याबरोबर आपल्या प्रगतीची वाढ व विकासही देखील खुरटून गेला. जातीच्या अनुरोधाने किंवा वंशपरंपरेने माणसांची कर्तव्ये ठरविण्याचे आपले हे तत्त्व आपल्या राजकीय व्यवहारात धुडगूस घालीत असल्याचे मी बच्याच दिवसांपासून पाहत आहे. जुन्या काळी हे तत्त्व उपयुक्त ठरले असेल; पण आधुनिक काळाला ते परवडत नाही, फार ताठर व संकुचित वाटते. याहून कमी कढक व अधिक उदार अशा तत्त्वाची आज समाजाला गरज आहे. असले आजच्या गरजेचे विचार सहकारी चळवळ तुम्हाला करायला लावील आणि जीर्ण व शिथिलप्राय झालेल्या ग्रामसमाजाच्या पात्रात ती नवे चैतन्य व स्फुरण उत्पन्न करील. ही विचार जागृती व खेड्याचे संजीवन हेच या चळवळीचे माझ्या मते मोळ्या महत्त्वाचे अंग आहे.

बडोदे राज्यात सध्या २३६ सहकारी संस्था आहेत. त्यांचे सभासद ६०० च्या वर आहेत आणि त्यांनी साडेचार लाख रुपयांचे भांडवल या कामी गुंतविलेले आहे. हे आकडे सकूदर्शनी अर्थातच मोठे मनात भरण्यासारखे नाहीत. तथापि जनतेची पुराणप्रियता व सहकारी चळवळीची नूतनता लक्षात घेतली तर सध्याची प्रगती समाधानकारकच म्हटली पाहिजे. सहकारी पतपेढ्या काही सहकारी हुकमासरशी स्थापन होत नसतात. खेड्यातील लोकांना आधी थोडेफार शिक्षण दिले पाहिजे नंतर त्यांची खात्री पटून त्यांनी स्वखुशीने एकोपा वाढविला पाहिजे; तेव्हा कुठे खच्या सहकाराची भाषा ऐकू येणार आणि त्यानंतर सहकारी पतपेढ्या निघणार. अर्थात अशा भरभक्कम पायावर उभारलेल्या पेढ्या थोड्या असल्या तरी हरकत नाही. कारण कच्या पायावर निष्काळजीपणे पुष्कळ पेढ्या उभ्या करता येतात खच्या; पण त्या केव्हा कोलमझून

पडतील याचा नेम नसतो. शिवाय, त्यांच्यामुळे सबंध सहकारी चळवळीचे नाव बदू होण्याचा प्रसंग येतो तो निराळाच. उलट थोड्याच पण कायम पतीच्या पेढ्या स्वतः लौकिक व यश मिळवितात, सहकारी चळवळीला नावलौकिक मिळवून देतात व स्वतःचे अनुकरण करण्यास इतर पेढ्यांना व मंडळींना उत्तेजन देतात. म्हणून केवळ मोठमोळ्या आकड्यांना भुलून न जाता, संस्था किंवा पतपेढ्या यांची नुसती संख्या वाढविण्यात समाधान न मानता, एकंदरीत असे काळजीपूर्वक वर्तन ठेवा की, त्यायोगे सहकारी चळवळीवर लोकांचा विश्वास बसेल, ती लोकप्रिय होईल. लोकांना ती अवश्य हवीशीच वाटेल. निष्काळजीपणाने जरा कोठे चूक झाली, तर सगळ्याच चळवळीची एकदम पिछेहाट होण्याचा संभव असतो.

सहकारी चळवळीच्या मला पूर्ण जाणीव आहे आणि म्हणून तिला हवी ती सर्व प्रकारची मदत सरकारातून देण्यास मी तयार आहे; परंतु काही ठराविक मर्यादिबाहेर सरकारी मदती न गेलेल्या बच्या, हे तुम्हालाही मान्य असेलच. जनता स्वावलंबी होण्यास शिकेल अशाच रीतीने सरकारी साहाय्याचा विनियोग केला पाहिजे, हे तत्त्व आज सर्वमान्य आहे. शिवाय स्वतःच्या पायावर उभे राहण्यास शिकावे, याच हेतूने सहकारी संस्था स्थापन झालेल्या असतात व लोकांना स्वावलंबी करून सोडणे हेच त्यांचे काम असते. या गोष्टी जर त्या संस्थांच्या हातून होऊ शकल्या नाहीत तर त्यांना दिलेल्या सरकारी मदतीचा त्यांनी अनाठायी उपयोग केला असे होते. अथपासून इथर्पर्यंत सर्वच गोष्टी दुसऱ्याच्या साहाय्याने, दुसऱ्याच्या हातून करून घेणे हे करंटेपणाचे लक्षण आहे. परावलंबनाने आपली निर्धनता वाढत जाते आणि त्या दृष्टीने दुसऱ्यांवर विसंबरणे म्हणजे आपण आपला जोम कमी किंवा भ्रष्ट करून घेणे आहे. ही गोष्ट तुम्ही सदैव लक्षात ठेवून तुमच्या हाती ज्या सरकारी संस्था आहेत, त्या मोळ्या विचारपूर्वक व सुबुद्धतेने चालवा. आपल्या आर्थिक गरजा आपणच भागविणे उत्तम व तेवढ्याकरता आपापसातच काही योजना करणे किंवा संस्था चालविणे अत्यंत आवश्यक आहे, हे तुम्ही खेड्यातील जनतेला पटवून द्या आणि या थोर कामात हेरेक प्रकारची मदत स्वतः माझ्याकडून व राज्यामार्फत तुम्हाला मिळेलच ही खात्री असू द्या.

मुलकी खात्यांतील काही अधिकारी या चळवळीत हैसेने लक्ष घालीत असलेले पाहून मला आनंद होतो. आपली खेडी सुसंघटित व बाळसेदार झाली आणि शेतीची सुधारणा झाली, तर किंती छान गोष्ट होईल याची त्या अधिकाऱ्यांना संपूर्ण जाणीव झालेली दिसते. शेतकरी व शेती यांची अशी सुधारणा झाली तर राज्यकारभाराचे काम बरेच सुकर होईल. इतकेच नाही तर तितक्याच महत्त्वाच्या; पण अधिक उच्च दर्जाच्या इतर सुधारणा घडवून आणण्यास सरकारला वेळ व साधनही मिळेल. म्हणून प्रत्येक मुलकी अंमलदाराने शेतीसंबंधीच्या व्यवहारशास्त्राचा नीट अभ्यास तर करावाच; पण याशिवाय त्याने खेडेगावात आधुनिक कल्पनांचे बीजारोपणही करीत असावे, अशी माझी फार इच्छा आहे. अशा प्रकारे जो अंमलदार व चळवळीत प्रत्यक्षपणे व सुजाणपणाने भाग घेत नाही, तो आपल्या जागेला उघडव अपात्र आहे. कारण या चळवळीचा विटाळ मानणाऱ्या अंमलदाराला सरकारासंबंधीच्या व प्रजेसंबंधीच्या स्वर्कर्तव्याचे मर्मच कळलेले नाही असे मी समजतो. सहकारी चळवळ म्हणजे एक सरकारीच कामकाज करून टाकण्याची,

सरकारीरीत्या ती चळवळ चालविण्याची आमची मुळीच इच्छा नाही. खेडेगावातल्या लोकांनीच ती चळवळ चालविली पाहिजे. सरकारचा आश्रय व सरकारकडून तिला उत्तेजन मात्र अवश्य मिळत जाईल आणि त्यांच्या बळावर खेडेगावातील लोकांना आपापसात पतपेढ्या स्थापन करून परस्परांना साहाय्यही करता येईल.

आपल्या सहकारी अधिकाऱ्यांना मदत करण्यासाठी काही सार्वजनिक कार्याची हौस बाळगणारे नागरिक स्वखुशीने तयार झालेले आहे. ही आनंदाची गोष्ट आहे. अशी मंडळी जितकी जास्त येतील तितकी चांगलीच. अशाच लोकांनी राज्यातील सर्व सहकारी चळवळ हाती घेऊन योग्य रीतीने चालवून दाखविली तर त्यात राज्याला व चळवळीच्या प्रणेत्यांना भूषणच आहे. पाश्चिमात्य देशांत रॅफिसन, सर होरेस प्लंकेट आणि काउंट लुझेटी वगैरे लोकांनी स्वतः जबाबदारी पत्करून जी महत्त्वाची कामगिरी करून दाखविली तशी कामगिरी इडकेही होण्याला सध्या काल अनुकूल आहे.

शेती व सहकार यांची उन्नती हे प्रत्येक जिल्ह्याच्या लोकलबोर्डाचे कर्तव्य आहे; परंतु हे कर्तव्य क्वचितच योग्य रीतीने पाळण्यात येते. अशा महत्त्वाच्या कामाची इतकी उपेक्षा का व्हावी ते मला कळत नाही. ते महत्त्व नीट पटवून घावे म्हणून जिल्ह्याच्या लोकलबोर्डातील मंडळींना सुद्धा या संमेलनाचे आमंत्रण मी मुद्दाम देवविले. तदनुसार बहुतेक मंडळी आली हे बेरे झाले. या मंडळींनी इथून जाण्यापूर्वी दिवाणांशी थोडा विचारविनिमय करावा अशीही माझी इच्छा आहे. प्रस्तुत संमेलनाने या मंडळीची खात्री होईलच की, सहकारी चळवळ व शास्त्रीय पद्धतीची शेती हे विषय खरोखर मोठ्या महत्त्वाचेच आहेत. या चळवळीचे काही आर्थिक फायदे मी सांगितलेच आहेत. त्याखेरीज महत्त्वाचा फायदा म्हणजे खेडेगावातलाच असा एक पुढारीवर्ग या चळवळीमुळे तयार होतो व तो तालुक्याच्या लोकलबोर्डातून चांगली कामगिरी करू शकतो. तसेच सहकारी संस्थाचे यशस्वी चालक हे लोकलबोर्डाच्या कारभाराविषयी साहजिकच अगत्य दाखवू लागतील आणि आपापल्या खेड्यातून इष्ट त्या सुधारणा मनःपूर्वक करून दाखवितील. आपल्या खेड्यांच्या गरजा ते बोर्डपुढे मांडतील व बोर्डाच्या सूचना ते उत्साहाने अमलात आणतील. अशा रीतीने सहकारी संस्था व लोकलबोर्ड यांनी खेळीमेळीने काम केले तर खेड्यांची आर्थिक उन्नती तर होईलच; पण स्थानिक स्वराज्याचा ‘श्री गणेश’ देखील सुंदर निघू लागेल. म्हणून लोकलबोर्डाच्या मंडळींना माझे आग्रहपूर्वक सांगणे आहे की, तुम्ही या शेतकच्यांकरिता काढलेल्या संस्था, पेढ्यांच्या कारभारात अगत्यपूर्वक लक्ष घाला व ते कारभार यशस्वी होण्यास तुम्ही जातीनिशी व तुमच्या बोर्डमार्फत प्रयत्नांची शिक्षत करा.

तुम्हाला या संमेलनाला बोलाविण्यात माझा दुसराही एक हेतू आहे. माझ्या प्रजेच्या नैतिक व भौतिक सुखासाठी मी नुकत्याच काही सुधारणा जारी केल्या आहेत व आणखी काही सुधारणा मी लवकरच अमलात आणणार आहे. या सर्व सुधारणांच्या कामी प्रजेचे सहकार्य नेहमी मिळवावे अशी माझी तीव्र इच्छा असते व तेवढ्याचसाठी मी स्थानिक स्वराज्याचे हक्क तुम्हाला दिले आहेत. काही महत्त्वाच्या बाबतीत लोकमत तयार करणे व त्याला इष्ट ते वळण लावणे हे तुमचे काम आहे; परंतु ते कर्तव्य ज्या तळेने पार पाडण्याचा प्रयत्न तुम्ही करीत आहात ती तळा

मला काही समाधानकारक वाटत नाही, हे मी स्पष्टच सांगतो. तुमच्या स्थानिक संस्थांची बरीच कामे पूर्ण समाधानकारक रीतीने होत नाहीत. त्याचे एक उदाहरण म्हणून मी खेळ्यातील स्वच्छतेसंबंधी तुमच्या कामाकडे बोट दाखवीन. वास्तविक हे स्वच्छतारक्षणाचे काम चोख करून लोकांचे एकप्रकारे कल्याण करणे किंवा त्यांना सुख देणे हे आज सर्वस्वी तुमच्या हाती आहे; पण या सत्तेचा सदुपयोग जितका घडावा तितका तुमच्या हातून आज घडत नाही. हा प्रकार बरा नाही. प्रजेची कायिक, मानसिक, नैतिक उन्नती करावी म्हणून मी सारखे प्रयत्न करीत आहे आणि त्याकामी सद्गृहस्थ हो, तुमच्या उत्साही साहाय्याची अपेक्षा मी बाळगीत आहे. ती अपेक्षा खोटी ठरवू नका. मी तुमच्याजवळून फक्त सदैव उत्सुक असे एक सहकार्यच मागतो. तेवढी मदत तुम्ही काकू न करता प्रजेच्याच कल्याणार्थ माझ्या राज्यकारभाराला करा म्हणजे पुरे.

शेती व शेतकरी यांची योग्य द्वारा आपण उन्नती साधीत असतानाही औद्योगिक प्रगतीकडे दुर्लक्ष करून चालावयाचे नाही. कारण राष्ट्रव्यवस्थेच्या दृष्टीने शेतीच्या बरोबरीने उद्योगधंद्यांचीही वाढ होणे आवश्यक आहे. उद्योगधंद्यांप्रीत्यर्थ राबवून घेता येईल अशी साधनसंपत्ती बढोदे राज्यात आहे खास. पक्का माल तयार करणारे कारखाने या राज्यांत वाढावे म्हणून गेल्या पंचवीस वर्षांत अनेक प्रयत्न करण्यात आले व त्या प्रयत्नासारखे काही कारखाने नवीन निघालेदेखील. कुणाला त्यांची संख्या प्रयत्नाच्या मानाने रोड वाटेल; पण आपली साधने थोडी व अडचणी फार असतात फार असतात याची जाणीव ठेवायला हवी. तथापि, कारखाने निघण्याच्या कामाला जोम यावा म्हणून मी नव्या, जुन्या कारखानदारांना कमी दराने कर्ज देण्याची योजना केली आहे. त्या योजनेचा फायदा आपल्या प्रजेपैकी विशेष उद्यमप्रिय असलेले लोक घेतील अशी आशा आहे.

उद्योगधंद्यांची वाढ करावयाची ती एका सुसूत्र, व्याविक पद्धतीने करता यावी या हेतूने मी एक कायमचे सल्लागार मंडळ नेमण्याच्या विचारात आहे. राज्यातील सर्व आर्थिक प्रश्नांचा विचार हे मंडळ करीत जाईल व आपले निर्णय वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना कळवित जाईल. या मंडळाचे सभासद काही सरकारी व काही बिनसरकारी असतील. म्हणून लोकांच्या प्रतिनिधीर्नींही आर्थिक प्रश्नासारख्या महत्त्वाच्या प्रश्नांचा नीट विचार करून त्या विचाराचा फायदा सरकारला आता अवश्य द्यावा.

सद्गृहस्थ हो, खेळ्यांच्या मागासलेल्या स्थितीसंबंधीचे माझे विचार इतका वेळ तुम्ही ऐकून घेतल्यानंतर आता माझ्याप्रमाणे तुमचेही मत झाले असेल की, सरकारी कायदेकानूनी थोडीफार मदत होईल खरी; पण खेळ्यांची सुधारणा करण्याचे खरे काम आपले स्वतःचेच आहे, लोकांचे जे पुढारी व मार्गदर्शक त्यांचेच आहे. मी माझ्याकडून शेतकऱ्यांच्या हिताची चळवळ दिसली की, तिला मदत करण्याचेच धोरण ठेवले आहे. सहकारी चळवळ शेतकऱ्यांची सुधारणा करणारी आहे, त्यांचे हित करणारी आहे म्हणून मी तिला शक्य ती मदत करीत आहे. जे आहे ते बेरे आहे असे म्हणत आपण स्वस्थ बसू नये. ते इष्ट नाही. आपल्या शेतकऱ्यांना सदैव अडचणीचेच दिवस असावेत, खेडीच्या खेडी स्वाहा करणाऱ्या सार्थीच्या रोगांना प्रतिकार करून निर्मूलन करता येणाऱ्या रोगांना, आमचे शेतकरी हा हा म्हणता बळी पडावे, आधुनिक विक्रीच्या तंत्राच्या

किंवा शेतीच्या सुधारल्या यंत्राच्या अभावी त्यांच्या काबाडकष्टाचा पुरता मोबदला त्यांना मिळूनये आणि त्यांच्या अज्ञानाचा भलताच फायदा काही उलट्या काळजाच्या लोकांनी घेऊन त्यांचे वाटोळे करावे, ही परिस्थिती फार गंभीर स्वरूपाची आहे व तिचा विचार आपण केलाच पाहिजे. आपला शेतकरीवर्ग पक्क्या धीराचा, प्रामाणिक व समाधानी आहे. त्याला या सहकारी चळवळीपासून फार मोठा फायदा होण्यासारखा आहे. त्याचे थोडे स्पष्टीकरण मी आजच्या भाषणात पूर्वी केलेच आहे. उरल्याबाबत एकच गोष्ट सांगतो. ती ही की, लोकांना या चळवळीविषयी अगत्य वाटावे म्हणून त्यांनी सहकारी संस्थांना येऊन मिळावे म्हणून आणि त्यांना योग्य मार्गदर्शक लाभावे म्हणून आपण आपली सर्व शक्ती एकवटून प्रयत्न केलाच पाहिजे.

ग्रामसहकाराची योजना काढणारे लोक बुद्धिमंत होते, त्यांची कल्पनाशक्ती दांडगी होती, हे निःसंशय. ही योजनाच आपल्या खेड्यांचा तरणोपाय आहे. मला वाटते माझ्या प्रत्येक श्रोत्यांची बुद्धी या योजनेसाठी शक्य ते करण्यासाठी आज स्फुरत असलीच पाहिजे. आपल्या खेड्यातील शेती करण्याची पद्धत सुधारली पाहिजे, आर्थिक व्यवहार अधिक सुज्ञपणाचे करायला हवेत व राहणी अधिक उच्च दर्जाची झाली पाहिजे. सहकाराचे हे नवे शास्त्र तुमचा व्यावहारिक फायदा करून देईल आणि सुखाचीही प्राप्ती करून देईल असे आहे. आपण स्वतः ज्या सुखसोयीचा उपभोग घेतो त्याबद्दलची आपली कृतज्ञता व्यक्त करण्याचा मार्ग आणि आपल्या संस्कृतीचे चिन्ह दुसऱ्याच्या सुखासाठी झाटणे हेच होय. हे लक्षात ठेवून या नव्या चळवळीला तुम्ही सर्वशक्तिपूर्वक साहाय्य करीत चला, अशी माझी तुम्हाला आग्रहाची विनंती आहे.



## ९०.

स्थळ : बडोदा

काळ : ता. ३० मार्च, १९१४

प्रसंग : बडोदा राज्यातील सर्व खात्यांच्या प्रतिनिधींची श्रीमंतांनी प्रथमच बोलावलेली परिषद

३०८

सभ्य गृहस्थ हो,

आज या तुमच्या प्रथम-परिषद-प्रसंगी तुम्हा सर्वांचे स्वागत करताना मला मोठा आनंद वाटत आहे.

या परिषदेचे जे आमंत्रण फिरविण्यात आले होते त्यावरून ही परिषद भरविण्याच्या माझ्या हेतूची तुम्हाला कल्पना आलीच असेल. सहकारसंवर्धन हा माझा मुख्य हेतू आहे. सहकारांचे तत्त्व फक्त खेड्यापाड्यातच प्रसृत होऊन तिथल्या लोकांची आर्थिक व सामाजिक प्रगती त्याने साधावी एवढेच मला पुरेसे वाटत नाही. मला असे वाटते की सहकाराच्या तत्वाने खेडीच काय पण माझ्या राज्यतंत्राचा कानाकोपरादेखील व्यापून टाकावा केवळ आपापल्या खात्यापुरतेच पाहण्याची वृत्ती तुम्हात असणे साहजिक आहे. ती वृत्ती जाऊन तुमची दृष्टी अधिक विशाल व्हावी अशी माझी इच्छा आहे. शरीराचे सर्व अवयव ज्याप्रमाणे एकमेकांना पूरक व हितकारक बनून शरीराला पूर्णता आणतात त्याप्रमाणे सर्व खात्यांनी परस्परांना पूरक होऊन कारभाराला संपूर्णत्व प्राप्त करून दिले पाहिजे आणि तेवढ्यासाठी अशा परिषदादिकांच्या निमित्ताने सर्व खात्यांच्या प्रतिनिधींनी वरचेवर एकत्र जमून विचारविनिमय करणे हेच इष्ट आहे.

प्रस्तुत परिषद ही अशीच एक सहविचारिणी सभा आहे. तुमच्यापैकी प्रत्येकजण हा कोणत्या ना कोणत्या कामाचा थोडाफार तज्ज्ञ आहे आणि अशा निरनिराळ्या तज्ज्ञांनी एकत्र जमूनच ज्यांचे तपशील नक्की होऊ शकतील अशी कामे किंवा योजना राज्यकारभारात पुष्कळ असतात. शिवाय ती कामे किंवा त्या योजना प्रत्यक्ष अमलात आणताना दोन किंवा अधिक खात्यांनी जोडीनेच झटावे, तेव्हा कुठे ते काम यशस्वी रीतीने पार पडत असते. या प्रकारचे एकत्र विचार, एकत्र चर्चा व एकत्र कार्य घडावे आणि राज्याची कामे सुकर व सुरेख रीतीने पार पडावी हा एक माझा मुख्य हेतू ही परिषद भरविण्यात आहे. दुसरे असे की, सर्व खात्यांचा सामुदायिक दृष्टीने

विचार करता माझ्या राज्यव्यवस्थेचे काही, उघडपणे न जाणवण्यासारखे तपशील तुम्हाला जाणवू लागतील व त्यासंबंधी तुम्ही सर्वजण मिळून चर्चा करू शकाल. या चर्चेतून काही ग्राह्य सूचना निष्पत्र होऊ शकतील आणि त्यांच्या अनुरोधाने इष्ट ती सुधारणाही तुम्ही दिग्दर्शित करू शकाल. त्या सूचनांचा व सुधारणांचा विचार करण्यास मी सदैव तयारच आहे. किंबहुना कामाच्या सुकरतेखातर माझ्या हातचे अधिकार योग्य प्रमाणात तुमच्या हवाली करण्याची तुमची सूचना असली तरीही त्या अधिकारसंक्रमणास देखील मी तयार आहे. सारांश, राज्याच्या हिताची कोणतीही सूचना करण्यास या परिषदेच्याद्वारे तुम्हाला मार्ग मोकळा होईल.

कामकाजाच्या आपल्या चालू पद्धतीमुळे ज्या अडचणी उद्भवतात त्या अडचणी तुमच्यापैकी काहीजणांनी यापूर्वीच माझ्या कानावर घातल्या आहेत; पण व्यवस्था व एकसूत्रीपणा यांच्याकरिता एक विशिष्ट प्रकाराची कडक पद्धत स्वीकारणे इष्टच असते याबद्दल वाद नाही. अर्थात या पद्धतीमुळे काही शिस्तीचे विधी, काहीसा विलंब व काही अंशी नको ती व नको तितकी प्रसिद्धी पुष्कळ कामांची होणे साहजिक आहे. राज्ययंत्र म्हटले की त्याला एक ठराविक रचना किंवा घटना ही असलीच पाहिजे असे मला वाटते. त्या रचनेला धक्का लागला तर सर्व राज्ययंत्र नादुरुस्त होण्याची भीती असते. म्हणून त्या ठराविक रचनेला शाबूत ठेवून कामकाजाची आपली पद्धती कितपत सुकर करता येईल हे पाहण्याचे काम आता तुमचे आहे.

खात्याच्या नोकरमंडळीत सुधारणेच्या दृष्टीने काही फेरबदल करू म्हणणाऱ्या मुख्याधिकाऱ्याची स्थिती मोठी बिकट होत असते हे मला ठाऊक आहे. जातीचा प्रश्न, भावनेचा प्रश्न, चालले आहे त्यात बदल करून कशाला कुणाला नाराज करा, हा सहजी सुचणारा प्रश्न, असे बरेच अडचणीचे प्रश्न खात्याच्या अधिकाऱ्यापुढे या वेळी उभे राहत असतात. ‘चाललंय तेच ठीक आहे’ अशी वृत्ती ठेवल्याने अधिकाऱ्यांची सौख्यशांती ठीक राहील खरी; पण त्यांची कार्यक्षमता किंवा उपयुक्तता वाढणार नाही हे नक्की. असो, माझा मुद्दा असा की वरच्या सारखा एखादा बिकट प्रश्न तुम्हाला भेडसावू लागला तर चालू नियमात किंवा पद्धतीत शक्य तर बदल करून स्वतःची बळकटी करून घ्यावी आणि काही नाजूक प्रश्नासंबंधीच्या तुमच्या सूचना योग्य बंदोबस्ताने तुम्ही तुमच्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यापुढे मांडाव्या. सूचनांचा उगीच बोभाटा व्हावयाला नको आणि विशेषत: त्या जर वरिष्ठांनी फेटाळून लावल्या तर हेवादावा धरून कुणी बोट दाखवायला नको आणि म्हणून योग्य तो बंदोबस्त नियमांतच करून घ्यायला हरकत नाही. अशा बंदोबस्ताने जो एक विश्वास उत्पन्न होतो तो तुमच्या ठिकाणी अतःपर दिसावा अशी माझी इच्छा आहे. तुमच्या कर्तव्याच्या आड येणाऱ्या जातीभावना, पक्षपात इत्यादी बंधनांपासून तुम्हाला मुक्त किंवा निर्भय करावे म्हणून शक्य ते प्रयत्न करण्यास मी तयार आहे. कारण त्या योगे पुष्कळदा केवळ काही व्यक्तींचेच नव्हे तर एकंदर राज्याचेही कायमचे हित होणारे आहे. स्वसंरक्षणासाठी काय काय तरतूद करावयाची हे ठरविणे आता तुमचे काम आहे. ते ठरविताना तुम्ही एकच काळजी घेतली की पुरे. ती अशी की आपल्या राज्यासारख्या व्यक्तिग्रथान राज्याचे स्वाभाविक लक्षण समजल्या जाणाऱ्या गुप्त कारवाया, पक्षपात, खटपट वगैरे दुरुण्यांचा संशय तुमच्या त्या ठरवाठरवीवरून कुणाला येऊ नये. खंबीर माणसाने टीकेला तोंड हे दिलेच पाहिजे. ती टीका पुष्कळ वेळा अत्यंत

विषारी व अन्यायीही असेल. अशी टीका व्हावी यात काही नवल नाही. कारण सार्वजनिक काम म्हटले की तिथे खटपट, पक्षपात, मोहबत इत्यादी असायचेच ही समजूत जुन्या काळापासून आपल्या लहानथोर सर्वच लोकांनी उराशी बाळगलेली आहे. खटपटी, मेहेरबानी इत्यादिक प्रकार म्हणजे राजकारभाराच्या अनुषंगाने आपसूकच येणाऱ्या गोष्टी आहेत असे आपले लोक समजतात. इतकेच नव्हे तर हे प्रकार कबूल-मंजूर राखण्यात व स्वतः आचरणात आणण्यात आहे तोपर्यंत तुम्ही सुधारकांवर टीका व्हावयाचीच, तिला भिऊन उपयोग नाही; उलट लोकांच्या या अनिष्ट समजुती नष्ट करायला आणि सार्वजनिक कारभारातील आचारशुद्धतेची खरीखुरी व उच्चतर कल्पना लोकांच्या व अंमलदारांच्या मनात ठसवायला आपण झटले पाहिजे. त्यासाठी एकच मार्ग आहे. तो हा की आपण आपले कारभाराचे गाडे वर्षानुवर्षे न्यायनिष्ठुरतेने व कडक शिस्तीने हाकून दाखविले पाहिजे. हे काम फार महत्वाचे आहे. या कामी तुम्ही माझ्याशी मनःपूर्वक सहकार्य करावे आणि मीही माझ्याकडून तुम्हाला बिनचूक मदत करीत जाईन.

मोठे थोरले व्याख्यान देत बसण्याचा माझा हेतू नाही. प्रस्तुत परिषदेचे कामकाज कोणत्या धोरणाने करावे हे तुम्हाला स्पष्ट सांगावे एवढाच माझा हेतू होता. मला वाटते की तो मी पार पाडला आहे व तुम्हाला तुमच्या कामाची स्पष्ट कल्पना एक्हाना आली आहे. तदनुसार कामकाज चालवून माझ्या अपेक्षेप्रमाणे ही परिषद तुम्ही यशस्वी करून दाखवाल असा मला भरवसा आहे.



## ९१.

स्थळ : सयाजीविहार क्लब, बडोदे  
 काळ : तारीख १७ डिसेंबर, १९१४  
 प्रसंग : क्लबच्या सदस्यांनी श्रीमतांना दिलेली मेजवानी

३०८

श्रीयुत अध्यक्ष आणि सभ्यगृहस्थहो,  
 तुमच्या प्रेमल आमंत्रणाचा स्वीकार करून मी आज जेव्हा इथे आलो तेव्हा मोठेसे भाषण करण्याचा माझा हेतू नव्हता; परंतु दिवाणांनी आता मजबूदल जे प्रेमभावाचे उद्गार काढले त्यांच्यामुळे आणि त्या उद्गारांनी झालेल्या आठवणीच्या प्रेरणेमुळे मी थोडे अधिक बोलू इच्छितो.  
 दिवाणांनी बडोद्यातील सामाजिक जीवनाचा प्रामुख्याने उल्लेख केला; तसेच या क्लबातील प्रस्तुतच्या मेजवानीसारखे संमेलनप्रसंग आणि क्लबाने घडविलेले निरनिराळ्या जातींच्या आणि पंथांच्या लोकांचे एकीकरण हे प्रकार अभूतपूर्व आहेत असं त्यांनी म्हटले. दिवाणांच्या या शब्दांनी मला काही गत गोष्टींची आठवण झाली आणि त्यामुळे कालमानानुसार इथल्या जीवनात जे फरक पडत गेले त्यापैकी काही फरकाविषयी माझे मन विचार करू लागले. मला आता आठवत आहेत त्या गोष्टींना सुमारे पंचवीसएक वर्षे होऊन गेली आहेत. माझ्या शेजारी बसलेल्या माझ्या चिरंजीवांचे-मुलांचे म्हटले तर त्यांना तो शब्द आवडायचा नाही - जन्मही त्या वेळी झालेले नव्हते. त्या वेळच्या माझ्या ओळखीच्या मंडळीपैकी पुष्कळजण दिवंगत झाले आहेत. तथापि आता इथे हजर असलेले माझे जुने मित्र समर्थ हे माझ्या आठवणीच्या खेरेपणाची ग्वाही देतील.

मधूनमधून गतकालाचे चित्र मानसश्चक्षूसमोर आणीत जावे ही गोष्ट आपल्या सध्यःस्थितीस व भावी स्थितीस उपयोगी पडणारीच आहे, याबद्दल मला वाटते वादच नाही. सिंहावलोकन करणे केव्हाही इष्टच. ऐन उमेदीत व आशेच्या भरात आपण आयुष्याला सुरुवात केली तेव्हापासून आपण किंतीक मार्ग आक्रमिला, दैवाने आपल्याला किंतीक लीला दाखविल्या, आपण अडचणी सोसल्या, सुधारणा काय केल्या, घसरलो कुठे, निराश कधी झालो, हे पाहण्यात सद्गृहस्थ हो, आपले हितच आहे. म्हणून आता बडोद्याच्या सामाजिक जीवनाचा गेला जमाना क्षणभर आपण पाहू व चालू जमान्याचेही किंचित निरीक्षण करू.

आजचा प्रसंग मित्रमंडळींसमवेत भोजन करण्याचा आहे, तेव्हा या प्रीतिभोजनाच्या बाबतीचा आपण प्रथम विचार करू. एवढ्या बाबीपुरती तरी बडोद्यातली आताची परिस्थिती व २५ वर्षांपूर्वीची परिस्थिती या दोहोत महदंतर पडले आहे. माझाच अनुभव मी सांगतो. मी जेव्हा बडोदे शहरातील प्रतिष्ठित मंडळींना माझ्याकडे जेवणास बोलावू लागलो तेव्हा मला कितीतरी अडचणींना तोंड द्यावे लागले. आपल्या लोकांच्या मनावर पुष्कळशा पूर्वग्रहांचा पगडा बसलेला होता. स्वतःच्याच जातीच्या काही मंडळींबरोबर किंत्येक जण जेवायला बसत नसत. किंबहुना कोणत्याही सार्वजनिक समारंभात भाग घेणे म्हणजे आपल्या जन्मसिद्ध मोठेपणाला कमीपणाचे आहे असे त्यांना वाटे. जेवणाची मेजे व खुर्च्या ज्यांच्यावर मांडलेल्या असत त्या बिछायती, ज्या शामियान्यात पंगती बसण्याची सोय केली होती त्यांच्या कापडी कनाती, मेजावरून घातलेली स्वच्छ आच्छादनेसुद्धा या लोकांना विटाळ कालविणारी साधने वाटत. जेवणाचे पदार्थ तयार करविणे व वाढणे हे जरी त्यांच्या शास्त्राप्रमाणे यथासांग केले तरी किंत्येकांना वाटे की, अशी प्रीतिभोजने करविणे हाच मुदलात आपल्या सनातन हक्कावर एक गनिमी काव्याचा हल्ला आहे.

इतके झाले तरी माझे काम मी चालूच ठेवले. जेवणाची आमंत्रणे देताना ती प्रत्येकाने स्वीकारलीच पाहिजेत असा आग्रह मी धरला नाही. कुणी आमंत्रण नाकारले तर त्याचा मला मुळीच राग येणार नाही, असे मी प्रत्येकाला बजावून सांगत असे. येणाच्या अथवा न येणाच्या लोकांच्या सोवळ्या - ओवळ्यांच्या वगैरे कल्पनांना माझ्या मते मुळीच महत्त्व नव्हते व तसे मी स्पष्ट बोलून वगैरे दाखवीतही असे. तरीदेखील त्या कल्पनाबद्दल मी चुकूनही अनादर दर्शविला नाही. हछूहळू माझ्या प्रयत्नांचा प्रीतिभोजनाचा-इष्ट तो परिणाम होऊ लागला. कारण मी माझा काळ नेहमी सुशिक्षित, विद्वान लोकांच्या सहवासात घालवित होतो आणि त्यांच्याकडून मला माझ्या कामी प्रोत्साहनही मिळू लागले होते. ते पाहून सामान्य जनतेच्या मनावर परिणाम झाल्याशिवाय कसा राहील? विटाळ कालवावा, भ्रष्टाचार माजवावा इत्यादी दुष्ट हेतू माझ्या पोटी नाहीत, याबद्दल लोकांची खात्री करण्यासाठी निरनिराळ्या वर्गासाठी निरनिराळे स्वयंपाक करविले. निरनिराळ्या मेजांच्या पंगती मांडल्या, निरनिराळे वाढपी ठेवले, फार काय, “बिछायत एक येते, ती नको” असे म्हणणाऱ्यांसाठी तीसुद्धा काढून टाकली.

सारांश, सर्व सवलती दिल्या; पण मी माझी चिकाटी सोडली नाही आणि मला जे काही याबाबत यश मिळाले त्याचे मुख्य श्रेय चिकाटीलाच आहे असे मला वाटते. ज्या मतांना किंवा कल्पनांना लोक इतके जपतात त्या मतांना गुंडाळून ठेवायला लावून त्यांच्या उलट लोकांना वागायला भाग पाडणे हे मला कधीही आवडत नाही. अशा जुलूम जबरदस्तीवर माझा विश्वास कधीच नसतो. जुलूम करण्यापेक्षा अनुयायाने, युक्तिप्रयुक्तीने लोकांची मने वळविणे मला विशेष पसंत आहे. जोरजुलुमाचाही या सुधारल्या काळात उपयोग होतो; नाही असे नाही; पण निर्वाणीचा उपाय म्हणून तो प्रकार राखून ठेवलेला बरा. एरवी गोडीगुलाबीने लोकांना वश करून घेणे हाच अमोघ उपाय आहे. हा भेदाभेद कळायला अर्थात बुद्धीची प्रगत्यभता लागतेच आणि ज्यांच्या हाती जोरजुलूम करण्याइतकी सत्ता देवाने दिली आहे त्यांना तर या प्रगत्यभतेची फारच जरूर असते. सारांश काय तर पुष्कळ लोक माझ्या इथल्या प्रीतिभोजनाना प्रारंभी फार बिचकत असत. उलट काही लोक अर्थात मला असे भेटलेच की, मी जे जे म्हणेन ते ते करावयास ते

आपले तयार. त्यांना काही स्वार्थ साधावयाचा होता म्हणून माझी मर्जी संपादन करण्यात ते असे झटक असत. अशा लोकांना मी तेव्हाच झिडकारून टाकले व त्यांना साफ सांगितले की, ‘केवळ महाराजांच्या मर्जीखातरच कुणीही स्वतःच्या मताविरुद्ध वागण्याचे कारण नाही.’ तेव्हा लोकांना माझ्या स्वभावाची परीक्षा करता येऊ लागली व त्यांना कळू लागले की, महाराज मूळ मताला मान देत नसले तरी त्या मताच्या प्रामाणिकपणाला ते फार मान देतात व ढोऱीपणाला किंवा पोकळपणाला तर ते काढीचीही किंमत देत नाहीत. अशा रीतीने लोक आपलीच चूक आपोआप उमगले व आपले दुराग्रह हळूहळू टाकू लागले.

यानंतर माझ्या युरोप प्रवासाचा प्रश्न निघाला. मी त्या वेळी अगदी अज्ञानीच होतो व माझे नोकर, आप्त वगैरे लोक माझ्याहून अधिक अज्ञानी होते. माझ्याबरोबर मी नोकरचाकर किंती न्यावेत हे एकालाही ठाऊक नव्हते आणि त्यामुळे जास्तीचे नोकर नेण्याची जरूर नाही हे मला कुणी सांगितलेच नाही. या प्रथम प्रवासाच्या वेळी माझ्याबरोबर किंती मंडळी आली होती हे मी तुम्हाला सांगितले, तर तुम्हाला आज हसू येईल. तुम्हालाच काय; पण कुणालाही हसू येईल. कारण आता सर्वांनाच या प्रवासाच्या तयारीची कल्पना आलेली आहे. आम्ही आमच्याबरोबर नोकर म्हणून बरोबर पंचावन्न मंडळी घेतली होती आणि त्यात आमच्या कपड्यांची निगा राखणारा एक शिंपी होता व आमच्या आध्यात्मिक कल्याणाचा बंदोबस्त ठेवणारे एक उपाध्येदेखील होते. दुर्देवाने या उपाध्येबुवांना युरोपातील चालीरीती चांगल्याच आवडून त्याच्या वर्तनात असा काही फेरबद्दल झाला की, त्यामुळे खुद मला बराच त्रास झाला.

नोकरानंतर संगती-सोबती कोण कोण येणार हा प्रश्न झाला. अंमलदार व मानकरी मंडळी यांना विचारता, हुजूरकरता प्राणसमर्पणदेखील करण्याची पराकाळेची तत्परता त्यानी दर्शविली. ती पाहून मला “तुमची थुंकी पडेल तिथे आमचे रक्त पडेल” या वाक्प्रचाराची आठवण झाली; पण पुढे एकाएकी काय झाले न कळे, त्या अंमलदार मानकच्यांत किंवा त्याच्या घरात काही अचिंत्य दुखिणीच प्रादुर्भूत होऊ लागली. काही जणांच्या कुटुंबांना संधिवात झाला, काहीजणांचे वडील, मातोश्री किंवा बहिणी इतक्या आजारी पडल्या की, त्यांना टाकून युरोप प्रवासाला निघणे माझ्या लोकांना अशक्य झाले. अशी एकंदर सर्वच परिस्थिती बिकट होऊन गेली. मग आम्ही आमच्या आपेक्षाना ‘येता का?’ म्हणून विचारले. ते येण्यास खुशी नव्हते; पण महाराजांवर त्यांचे प्रेम म्हणूनच ते यावयास तयार झाले. बोटीत बसल्यावर तिथे तरी काय थोडा त्रास झाला म्हणता? बायकाकरिता गोषाची व्यवस्था करा, काही केबिनीचा बंदोबस्त अगदी कढक खासगीचा ठेवा, काहीचा शुद्ध सोवळ्याचा ठेवा, निरनिराळे स्वयंपाक करण्याची सोय पहा - एक ना दोन, शेकडो लफडी उभी राहिली.

प्रवास संपवून मुक्कामाला पोहोचलो तेव्हा अधिकच त्रास मागे लागला. हॉटेलात उतरायचे तर तिथे सगळीचा जादा सोय करून घ्यावयाची आणि जादा सोय म्हटली की, जादा खर्च आकारायला हॉटेलचा मालक कधी विसरला आहे का? हॉटेलच्या ज्या देणेयाद्या (बिले) येत त्यांचा तर आमच्या अंमलदारांना कसून अभ्यासच करावा लागे. त्या याद्याचा अर्थ त्यांना सहजासहजी कळत नसे. या अज्ञानाचा फायदा घेऊन आमच्या मुक्कामात हॉटेलच्या चालकाने आपले उखळ खास पांढरे करून घेतले असेल. हॉटेलामधल्या बिछायती, पायपुसणी यांनी तर

आमच्या स्त्रीवर्गाचा तिथे अत्यंत छळ केला. त्या बिघायतीमध्ये सूत पायाला लागून विटाळ होईल या भीतीने आमच्या बायामंडळींना बिघायती वगैरेचा स्पर्श टाळण्यासाठी हातात भरली ताटे धरून उड्या मारीतच चालावे लागे.

पुष्कळ ठिकाणी हॉटेलवाले आम्हाला हवी तशी खास जादा सोय करून देण्याचे साफ नाकारीत. 'जादा आकार भरतो; पण एवढे हक्क दे' असे म्हटले तरी काही केल्या ते कबूल होते. या हॉटेलवाल्याचे म्हणणे पडे की, तुमच्या खास स्वयंपाकाच्या जागेतून असे काही वास हॉटेलभर पसरतील की, हॉटेलातल्या इतर गिह्वाइकांचे डोके उठून जाईल, हॉटेलची गिह्वाइकी बुडेल. इंग्लंडमध्ये सहसा सर्व हवी तशी खास सोय करून मिळत असे; पण जेव्हा दुसऱ्या युरोपियन देशात आम्ही गेलो तेव्हा तर आम्हाला भाड्याने घरे घेऊन स्वतंत्र बिह्वाडेच थाटून राहावे लागे आणि त्यासाठी भलताच खर्च करावा लागे. घर भाड्याने घेतल्यावर त्याचाच एकेक नवा नवा त्रास उभा होत असे. आम्हाला मांस लागे ते एका विशिष्ट तर्फेने प्राण्याला मारून मग काढलेले लागे. तेव्हासाठी घराच्या तळधरात ही विशिष्ट व्यवस्था करावी लागे. आमच्या नोकरचाकरांना घर नीट वापरता येत नाही अशी काही घरमालक कुरकुर करीत. या घर वापरण्याच्या बाबतीत एका डोकेबाज मालकाने आम्ही फरशीवर डाग पाडल्याबद्दल आमच्यापासून एकदा चक्क नुकसानभरपाईच करून घेतली; पुढे आम्हाला असे कळले की त्याच डागांबद्दल आमच्या आधीच्या दोघा भाडुतांपासून त्याने असेच पैसे उकळले होते. असो. असे काही दिवस जाता जाता आम्हाला जास्त जास्त समजू लागले व या वर सांगितल्या जुन्या काळच्या अडचणीपैकी एकही अडचण आज उरलेली नाही.

यानंतरच्या प्रत्येक सफरीत आमच्या लोकांचे एकेक पूर्वग्रह वाढत्या प्रमाणावर नष्ट होऊ लागले आणि आता तर आमच्या नोकरवर्गातीली बायामाणसेसुद्धा खुशाल हॉटेलच्या मुदपाकखान्यात जातात, तिथल्या परकी नोकरांना आम्हाला हवे नको ते कळवितात आणि आमच्यासारख्या पाळण्यांना कोणती व्यवस्था आवडते. कोणती रीतभात पसंत पडते, कनिष्ठांनी कसे वागलेले परवडते इत्यादी आमच्या सुखसोईच्या बारीकसारीक गोष्टीही ह्या बाया आता त्या नोकरांना खुलासेवार समजावून देतात. इतका फरक गेल्या पंचवीस वर्षांत पडला.

सफर आटपून परत आल्यावर मी इथल्या लोकांना सांगत असे की, युरोपातील मोठमोठ्या देशाची व राज्याची संस्कृती फार उच्च दर्जाची आहे आणि त्यांच्यातल्या पुष्कळ गोष्टी आपण उचलाव्या अशा आहेत; पण लोकांना माझे सांगणे त्या वेळी पटतच नसे. त्यांना वाटे की, आपल्या हिंदुस्थानाची नुसती बरोबरीही करू शकेल असा देश पृथ्वीच्या पाठीवर सापडणेच मुळी अशक्य. आज परिस्थिती पालटली आहे. आजचा हा समाज व हा भोजनसमांरभ स्पष्टच दाखवितो की, आपण या क्लबाच्या बाबतीत तरी पार्श्वात्मक अनुकरण केलेले आहे. क्लबाची हिंदी कल्पना हिंदी लोकांना सामान्यतः चांगलीशी समजत नाही. क्लबात जाण्याची प्रवृत्ती मुळापासून आपल्यात नाही; परंतु अलीकडे ती प्रवृत्ती बडोद्याच्या लोकांना आवडू लागल्याची स्पष्ट दिसत आहे. आज या ठिकाणीच पहा किंतु जारीचे व प्रांताचे लोक एकत्र झालेले आहेत. विशेष हा की, इतकेजण इथे स्वतःच्या राजीखुशीने जमले आणि यातच त्यांच्या प्रगल्भतेला खेरे भूषण आहे.

हिंदुस्थान देश म्हणजे आश्वर्यकारक विरोधाची मायभूमीच आहे. उदाहरणार्थ, इथे तुम्हाला पुष्कळ लोक इतके सुसंसृत व बहुश्रुत असलेले सापडतील की, त्यांना शेक्सपिअरच्या कृती मुखोद्भगत असतात, विविध तत्त्वज्ञानपद्धतीचे विद्वत्तापूर्ण विवरण ते करू शकतात आणि जगातील मोठमोठ्या साम्राज्याच्या ह्वासापासून बोधाही ते घेऊ शकतात. एकीकडे इतक्या थोर पदवीला पोहोचलेले लोक आहेत व दुसरीकडे पाहाल तर काही लोक जुन्यापुराण्या पूर्वग्रहाच्या जाळ्यात इतके गुरफटलेले असतात की, त्या पूर्वग्रहामुळे स्वतःचे व समाजाचेही आत्यंतिक अनहित झालेलेदेखील त्यांना दिसत नाही.

दिवाणांनी आपल्या भाषणात महाकाव्ये व पुराणे यांचा निर्देश करून त्यात रंगविलेल्या आपल्या पूर्वकालीन समाजस्थितीचे सुंदर चित्र कसे अभ्यासनीय आहे ते सांगितले. पड्याचे बंधन किंवा लफडे न ठेवता पूर्वीच्या राण्यामहाराण्या आपल्या पर्तीच्या बरोबरीने सामाजिक गोष्टीत कसा मोकळेपणाने भाग घेत याचा दिवाणांनी केलेला उल्लेख मला यथायोग्य वाटला. विचाराअंती आपल्याला असेही आढळून येईल की, हिंदी लोकांच्या सामाजिक जीवनावर जे कृत्रिम अतिविशिष्ट निर्बंधाचे दडपण पडलेले आहे त्यापैकी सर्व नसले तरी बरेचसे निर्बंध हे अगदी अलीकडे-अलीकडे आपल्यावर लादण्यात आलेले आहेत. आपल्या गतकालीन इतिहासाचा तुम्ही मनःपूर्वक अभ्यास करा आणि माझी तुम्हाला आग्रहाची विनंती आहे. कारण त्या योगाने पूर्वीच्या पुष्कळ चांगल्या चालीरीतीचे अनुकरण करणे आणि सध्याच्या प्रघाताशी त्यांचे मधुरमीलन घडवून आणणे तुम्हाला इष्टच वाटेल.

मला उद्देशून ‘हिंदी समाजाचा नेता’ असे शब्द दिवाणांनी उच्चारले आहेत. माझ्या मते ते शब्द अथवा पदवी मला योग्य नाही. त्या पदवीवर माझा कोणताही हक्क आहे असे मला वाटत नाही. इथे काय किंवा कुठे काय, मी जे बोललो किंवा बोलेन ते फक्त तुमच्यासारखी एक सामान्य व्यक्ती याच नात्याने. माझ्या राजेपणाच्या किंवा उच्च स्थानाच्या जोरावर मी कोणतीही गोष्ट सांगत नसतो. बोलणाऱ्याच्या सामाजिक दर्जाकडे पाहून तुम्ही आपले विचार किंवा मते बदलत जाऊ नका, ‘अमका असे म्हणतो म्हणून माझे असे मत झाले,’ ही भावना टाकून घ्या. आपले मत निरपेक्ष रीतीने आपले आपणच बनवित चला. युरोपखंडात सध्या विलक्षण खळबळ उडालेली आहे. तिकडे कोणत्या प्रेरक शक्ती या खळबळीमागे आज कार्य करीत आहेत त्या पहा आणि मग तुमच्या सामाजिक जीवनाची घडण, त्यातील मतपरंपरा व पूर्वग्रहपरंपरा, त्यातल्या जाती, चाली व पंथ यांचे निरीक्षण देशभक्तीच्या दृष्टीने, पुरुषार्थाच्या दृष्टीने करा. या निरीक्षणानंतर तुम्हाला जे उपयुक्त व मोलाचे वाटेल ते तुम्ही काही केल्या टाकू नका; पण जे जे तुम्हाला चक्क निरुपयोगी व अहितकारक दिसेल त्या सर्व गोष्टीचा त्याग, स्वदेशप्रेमाखातर, स्वदेशाची अवनती थांबविण्याच्या तुमच्या निश्चयाखातर, तुम्ही प्रयत्नपूर्वक केलाच पाहिजे. सद्गृहस्थहो, तुम्ही स्वेहभावाने माझे आरोग्यचिंतन केले म्हणून, इथे सर्वत्र मला प्रेमभावाचे दर्शन घडविले म्हणून आणि आजच्या समारंभाची व्यवस्था उत्कृष्ट ठेविली म्हणून मी तुम्हा सर्वांचा आभारी आहे.



## ९२.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख १ जानेवारी, १९१५

प्रसंग : वर्षारंभानिमित काही युरोपियन मंडळींना दिलेली मेजवानी

३०८

सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

बादशहांचे आरोग्यपान सुचविण्याचे मानार्ह व सुखावह काम मी आता करीत आहे.

आज जुने वर्ष संपून नव्या वर्षाला प्रारंभ होत असल्याने, गत गोर्टींचा विचार प्रत्येकाच्या मनात येणे व भावी गोर्टींविषयी उक्तंठा प्रत्येकाच्या मनाला लागणे साहजिकच आहे.

तुम्हा सर्व मंडळींना भेटण्याची ही आजची संधी मिळाल्याबद्दल मला अत्यंत आनंद होत आहे.

बादशहांच्या सुखसमृद्धिवर्धनार्थ आणि चालू युद्धात त्यांना संपूर्ण व लवकर यशःप्राप्ती होण्यासाठी, मी तुम्हाला मजसमवेत आरोग्यपान करण्याची विनंती करतो.

देव बादशहाचे रक्षण करो.

●●●

## ९३.

स्थळ : सातारा

काळ : तारीख १४ एप्रिल, १९३३

प्रसंग : सातारा येथे मानपत्रास उत्तरादाखल केलेले भाषण

३०८

अध्यक्ष, सद्गृहस्थ व कुलीन स्थियांनो,

आज सकाळी मी येथे आल्याबरोबर सातारा जिल्हा बोर्डने मला मानपत्र दिले व ते मि. कूपर यांनी आपली मातृभाषा मराठी नसतानाही चांगल्या रीतीने वाचून दाखविले, याबद्दल सकाळी मी त्यांचे अभिनंदन केले आहेच. सकाळच्या व आताच्या मानपत्रात बरेच साम्य आहे. तेव्हा त्यातील सर्व प्रश्नांवर विस्ताराने बोलणे अनावश्यक आहे आणि मी तसे बोलल्यास माझे भाषण तुम्हांस कंठाळवाणे होऊन महाराज बोलले नसते तर बरे झाले असते, असे तुम्हांस वाटण्याचा संभव आहे. सबब, आज मी काही गोर्टींवरील माझे विचार येथे प्रदर्शित करणार आहे.

### गतिहासाची सूत्री

२. आजचा हा देखावा पाहून मनावर पूर्वसूत्रीचा ठसा उमटल्याशिवाय राहत नाही. आपल्या मानपत्रात आपण या शहराच्या जुन्या इतिहासाचा उल्लेख केला आहे; पण तसा केला नसता तरी हा जुना, खूप लांब, थोडासा अरुंद आणि सुंदर कमानीचा भव्य दिवाणखाना पाहून साताराच्या जुन्या इतिहासाची आठवण झाल्याशिवाय राहिली नसती. त्यावेळच्या व आजच्या अशा दोन तजबीरींची तुलना केली असता आपल्या आचारात, विचारात व पेहरावादिकांत किंती फेरबदल झाला आहे, हे कळून येईल. हा फेरबदल का झाला व तो कसा घडून आला याचे मनन करणे ही फायदेशीर गोष्ट आहे. यामुळे मनास आनंद होईल, तसेच दुःखही होईल; पण एकंदरीत आपल्यास ज्ञानही प्राप्त होईल.

### आनंदादायक देखावा

३. आता सूर्यस्त झाला असून इलेक्ट्रिकचे-किट्सन लाइटचे दिवे लागले आहेत. याच जागी पूर्वी उंच उंच समया व हंड्या तेवत असत. हा भव्य; पण सुंदर दिवाणखाना, आपले तर्हेतर्हेचे चित्रविचित्र पोषाख आणि ही रोषणाई पाहून मनाला आल्हाद वाटणे साहजिक आहे. अशा देखाव्याने मनास आनंद वाटतो.

### अवलोकनशक्ती वाढवा

४. तुम्ही बारकार्इने निरीक्षण करून विचार करीत गेला तर आपल्या लोकांत Power of observation - अवलोकनशक्ती फार कमी आहे, असे तुम्हांस आढळून येईल. पाश्चात्य लोकांत अवलोकनशक्ती अधिक असल्याने ते आपल्या पुढे गेले आहेत. ईश्वराच्या कृती आपण शास्त्रीय दृष्टीने, औत्सुक्यपूर्ण नजरेने, काही शिकण्याच्या हेतुने पाहत नाही. त्यामुळे आपणास त्यातील खरी रहस्ये कळत नाहीत. आपली प्रगती होण्यासाठी आपण आपली अवलोकनशक्ती वाढविली पाहिजे. शिक्षकांनी, आईबापांनी, मुलांच्या पालकांनी, वडील मंडळींनी आपल्या मुलांत ही शक्ती येण्यासाठी प्रयत्न करणे जरुर आहे.

### संस्थांची जोपासना करा

५. आज मला ज्या संस्थांनी येथे मानपत्रे व पानसुपाच्या दिल्या त्या सर्वांचा मी ऋणी आहे. या सर्वांची नावे मला सांगता येणे शक्य नाही व त्यांच्या कार्याचीही मला माहिती नाही; पण भाषणसंग्रह : खंड एक | ३२७

त्यांच्या नावावरून त्या करीत असलेल्या कामकाजाचा थोडाबहुत बोध होतो. या संस्थांची लहान मुलांप्रमाणे स्थिती आहे. लहान अर्भकांना सुरुवातीस काहीच बोलता येत नाही. ती जसजशी मोठी होऊ लागतात तसतशी बोलावयास शिकतात. प्रथम ती आईबापापासून, आई, बाबा, असे बोबडे बोल शिकतात व पुढे ती दोन दोन, तीन तीन अस्फुट शब्द बोलू लागतात व हळूहळू लहान वाक्ये बोलावयास लागून मोठी झाल्यावर आपल्यासारखी बोलू लागतात. या संस्थांची या मुलांप्रमाणेच स्थिती आहे. येथील समाजाची मानसिक स्थिती कोणच्या स्वरूपाची आहे, तो कोणत्या दिशेने विचार करीत आहे, हे या संस्थांवरून कळते. येथील मंडळी निरनिराळ्या रीतीने समाजसुधारणेसाठी झटत आहे, ही समाधानाची गोष्ट आहे. या मंडळींच्या हातून चुका होत असतील; आपल्या कायर्चे नसते स्तोम, अवडंबर त्या माजवीत असतील; नाव मोठे, काम खोटे अशी त्यापैकी काहींची स्थिती असेल; पण समाजाच्या जागृतीची ही चिह्ने असल्यामुळे त्यांचे मला कौतुकव करावेसे वाटते. या संस्था कार्यकर्त्यांची बुद्धी, विचार, कला व आकांक्षा दर्शवितात व त्या वाढल्या म्हणजे देशाचे पाऊल पुढे पडण्यास मदत होईल. सबब त्यांना तुम्ही निरुत्साही करू नका, त्यांना योग्य ते उत्तेजन द्या, पुढे जावयास मार्ग दाखवा, समाजाची सेवा करण्याची संधी द्या, त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारा. तुम्हांपैकी जी मंडळी विचारी, विद्वान, दूरदर्शी असतील त्यांनी या संस्थांस आपल्या ज्ञानाचा, बुद्धीचा, पैशाचा लाभ दिला पाहिजे; त्यांचा उत्साह अभंग ठेविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे; त्यांच्यातील उणिवा दाखवून त्या दुरुस्त करविण्याचे मार्ग त्यांना सुचविले पाहिजेत. असे सर्वांनी केल्यास प्रत्येकाने आपली कर्तव्यबुद्धी जागृत ठेविल्यास आपला फायदा होईल आणि म्हणूनच आपल्या देशाचे भविष्य दिलगीर होण्यासारखे नाही, असे मी म्हणतो. **जुन्या इतिहासाचा पोकळ अभिमान धरू नका**

६. सातारच्या जुन्या इतिहासाचा तुम्हांस अभिमान आहे, असे तुम्ही म्हटले आहे. मलाही या इतिहासाचा तुमच्याप्रमाणेच अभिमान आहे. सातारच्या व आमच्या संबंध नवा नाही, तो जुनाच आहे. राजकीय संबंधाप्रमाणेच आमचे शारीरिक संबंध झाले आहेत, असे इतिहासावरून तुम्हांस आढळून येईल. या इतिहासाचा पोकळ अभिमान धरण्यात हशील नाही. त्याचे निःपक्षपातबुद्धीने निरीक्षण करून त्यापासून जरूर तो बोध आपण घेतला पाहिजे. शिवाजी महाराजांना सन १६६०-६५ च्या सुमारास राज्याभिषेक झाला-तारखेत कदाचित चूक असेल; कारण मी अंदाजाने बोलत आहे - व सन १८९८ ते पेशवाईबरोबर मराठ्यांचे राज्य बुडाले, म्हणजे मराठी राष्ट्र अवघे १५०-२०० वर्षेच टिकले. हा काळ इतिहासात किती अल्प आहे? मनुष्याप्रमाणेच राष्ट्रालाही कार्य करण्यास 'काल आणि स्थल' (Time and space) यांची जरुरी असते. या दोन्ही गोष्टी दुर्दैवेकरून मराठी राज्यास मिळाल्या नाहीत. ज्या राष्ट्राला आपले सामर्थ्य व सत्ता १५०-२०० वर्षेही नीट टिकविता आली नाही, त्यास जगाच्या इतिहासात राष्ट्र म्हणून कोणते स्थान मिळेल? मराठी सतेचे स्मारक म्हणून आज एकतरी चांगली इमारत किंवा राज्यपद्धतीचे एखादे वैशिष्ट्य आपणास दाखविता येण्यासारखे आहे काय? तेव्हा असल्या अल्पजीवी राष्ट्राबद्दल पोकळ अभिमान धरण्यापेक्षा ते इतक्या लवकर व थोड्या काळात का नाहीसे झाले, याचा निर्विकार मनाने तुम्ही विचार करा. भावी काळात याचा तुम्हांस उपयोग होईल.

### **पूर्वीच्या उणिवा दूर करा**

७. माझ्या मते अज्ञान, ऐक्याचा अभाव व खन्या धर्माचा विसर या तीन कारणांमुळे मराठी राज्य अल्पजीवी झाले. समाजाची अगर राष्ट्राची प्रगती होण्यास कर्तव्यगार माणसे लागतात व ती उत्पन्न होण्यास ज्ञानाचा सर्वत्र फैलाव करावा लागतो. तसा फैलाव करावयास आपल्या लोकांस शांतता मिळाली नाही. मागे झाले ते झाले, ते पुन्हा न होऊ देणे हे तुमचे कर्तव्य आहे. तुम्ही ज्ञानी, विचारी व समंजस आहा तेव्हा पूर्वीच्या गोष्टींचा निःपक्षपणे विचार करून तुम्हांस ज्या उणिवा दिसून येतील त्या नाहीशा करण्यासाठी प्रयत्न करा. उत्तम शिक्षण मिळवून विचार न

करणे, हे हलक्या प्रतीचे आहे. तेव्हा आपला जीवनक्रम तुम्ही हलका बनवू नका.  
आपली भरभराट कशी होईल?

८. जगातील इतर लोक पुढे गेले आहेत व आपण मागे राहिलो आहोत. यामुळे हलकेपणा वाटण्याचे काहीच कारण नाही. आपला पूर्वेतिहास उज्ज्वल आहे. आपल्या ग्रंथांतही श्रेष्ठ विचार ओतप्रोत भरले आहेत. हे विचार नीट समजून न घेता त्यांचे आपण भलतेच अर्थ केल्याने, भलत्याच आचारविचारांस धर्म म्हणून मानल्याने, कालानुसार त्यात इष्ट तो फरक न केल्याने आपणास कनिष्ठ दशा आली. आपले राष्ट्र निकृष्ट बनले. त्यात अनेक धर्मभेद, जातिभेद, वर्गभेद उत्पन्न झाले आणि त्यायोगे समाजात जरूर ती एकी नांदू शकली नाही. याचा आपण अधिक विचार करू लागलो तर या सर्वच्या बुडाशी आपले अज्ञान आहे असे दिसून येईल. ते नाहीसे करण्यासाठी आपण ज्ञानाचा अधिक प्रसार करण्यासाठी झटले पाहिजे. दुसरे म्हणजे आपण परस्परांतील भेदभाव नाहीसा केला पाहिजे. दुसऱ्याविषयी तुम्ही दिलदार व्हा, दुसऱ्यांचे कल्याण इच्छा, बहुजन समाजाचे हित चाहा, मन थोर करा, चुक्त असेल त्याला मार्ग दाखवा, प्रेम, ममता इत्यादी सद्गुण अंगी बाणवा म्हणजे तुमची भरभराट होईल.

### मी नेहमी अंतर्निरीक्षण करितो

९. मी माझ्या राज्यकारभारात केलेल्या सुधारणांविषयी तुम्ही प्रशंसापर उद्गार काढले आहेत, याबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. तुम्ही जे कार्य करीत आहात ते कमी जास्ती प्रमाणाने माझ्या कार्याप्रमाणेच आहे आणि तुम्हांस माझ्या कार्याची वाटाड्यांप्रमाणे मदत होते, हे ऐकून मला समाधान वाटते. हे केवळ mutual adoration या दृष्टीने मी म्हणत नाही. तसे करणे मला पसंत नाही. त्याची मला लाज वाटते. मी आज इतकी वर्षे राज्य करीत आहे व हमेशा introspection (अंतर्निरीक्षण) करीत असतो. माझ्या उत्पन्नाच्या मानाने मी किती काम केले पाहिजे याचा नेहमी बोध घेतो. या अंतर्निरीक्षणामुळे मला माझ्यात जे दोष दिसतात, ज्या उणिवा निर्दर्शनास येतात, त्या दूर करण्याचा मी आजपर्यंत प्रयत्न करीत आलो असून पुढेही तो करीत जाईन.

### राजा ज्ञानी असला पाहिजे

१०. शिक्षण हा सर्व सुधारणांचा पाया आहे व त्यासाठी मी माझ्या प्रजेस सक्तीने शिकवीत आहे. प्रजा राजाकडून पुष्कळ गोष्टीची अपेक्षा करते; पण राजा सुविद्य असला तरच अशी अपेक्षा करून उपयोग. राज्य चालविणे हे शास्त्र आहे व त्यासाठी राजा ज्ञानी असला पाहिजे आणि मिळविलेल्या ज्ञानाचा त्याला चांगला उपयोग करता आला पाहिजे.

११. माझे भाषण फार लांबल्याने तुम्ही, विशेषत: माझ्या उजव्या बाजूस बसलेली मंडळी-स्त्रीवर्ग आता घरी जाण्यास उत्सुक झाली असतील. तेव्हा एक गोष्ट सांगून मी माझे भाषण आटोपते घेतो. भाग्याचे दिवस फार दूर नाहीत

१२. मुलांना वाढविणे, त्यांचे संगोपन करणे हे स्त्रीवर्गाचे कर्तव्य आहे; पण या कामाची मातांना पुरेशी माहिती नसल्याने आपल्याकडे पुष्कळ मुले लहान वयातच मरतात व त्यामुळे आपल्या देशाचे फार नुकसान होते. या एकाच गोष्टीचा जर विचार कराल तर आपणास ज्ञान किती हवे व कोणते हवे हे कळून येईल. आपल्या भावी पिढीच्या शिक्षणाची सर्व जबाबदारी स्त्रीवर्गावर असल्याने आपण स्त्रियांसही जरूर ते शिक्षण दिले पाहिजे. एका काळी समाज स्त्रीशिक्षणाच्या विरुद्ध होता; पण सुदैवाची गोष्ट ही की, आज जनता जागी झाली असून जागृतीची चिन्हे आज स्पष्ट दिसत आहेत. हा मोठा आशेचा किरण असून साताच्यासारख्या लहान शहरातही तुम्ही इतके कार्य करू शकता यावरुन आपल्या देशाचा भाग्योदय लवकरच होईल असा मला विश्वास वाटू लागतो. भाग्याचे हे दिवस आता लवकरच येतील याची तुम्हांस मी पूर्ण खात्री देतो. शेवटी, आपण केलेल्या सत्काराबद्दल आपले आभार मानून मी आपले भाषण पूरे करतो.



## ९४.

स्थळ : पाटण

काळ : ता. १९ जानेवारी, १९१५

प्रसंग : 'बाळाभाई' कलब'चा उद्घाटन समारंभ

३०८

सद्गृहस्थ हो,

एखादा समाज कितपत पुढारलेला किंवा सुसंस्कृत झालेला आहे हे अचूक ओळखावयाचे असेल तर एक साधन अगदी सर्वोत्कृष्ट आहे. कोणते? त्या समाजाचे निरनिराळे घटक आपापसात किती प्रकारचे, कोणत्या तर्हे व्यवहार ठेवीत असतात व त्या व्यवहारात जिहाळा व मोकळेपणा कित्येक असतो एवढे एक वेळ बारकाईने पाहावे म्हणजे पुरे.

आज तुमच्या कलबच्या इमारतीच्या उद्घाटन समारंभाच्याप्रसंगी तुम्हासमोर बोलण्याचा योग आला याबद्दल मला आनंद होत आहे. निरनिराळ्या जातीचे सामाजिक व्यवहार आपापसात अधिकाधिक व्हावेत, परस्परांचे दलणवळण वाढावे, या मताचा मी पुरस्कर्ता आहे, हे तुम्हाला ठाऊकच आहे. ही एक सुधारणाच आहे व ती साध्य करावयास या कलबसारखे कलब स्थापन करणे, हाच उत्तम मार्ग आहे. कलबमध्ये लहान-थोर, उच्च-नीच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ ही भावना लोपून जाते व सर्वजण समान भूमिकेवर येत असतात. इंगलंडमध्ये कलबांचा भारी प्रसार; पण तेथल्या लोकांनी कलबात जाण्याचा इतका अतिरेक केला आहे की, काही वेळा त्यांना कलबपुढे घरही नकोसे वाटते. तुम्हाला अर्थात कलबाचा इतका आसरा घेण्याचे कधी कारणच पडणार नाही.

आपल्या इतर बांधवांशी, विशेषत: भिन्न-भिन्न जातींच्या लोकांशी मिळून-मिसळून वागल्याने जगाकडे पाहण्याची आपली दृष्टी विशाल होते. ही दृष्टीची विशालता येण्यास इतका चांगला उपाय दुसरा कोणताच नाही आणि क्षमा किंवा उदारता जिच्या गावीही नाही अशा रुढीच्या बंधनांनी जेथे प्रत्येकाचे जीवित अगदी आवळून आकुंचित करून टाकले आहे, तेथे दृष्टीची विशालता, मनाचा मोठेपणा, हृदयाची उदारता वगैरे गोष्टी किंतीतरी आवश्यक आहेत! सध्याच्या मोटारगाड्यांच्या व विमानांच्या युगात आपण आपले जुने खटान्याच्या काळातले सामाजिक जीवनच चालवू म्हटले तर कसे चालेल? सुधारणा हवी तर ती नुसत्या वाहनापुरतीच करून

भागत नाही. सुधारणा सर्वांगीण असावयाला पाहिजे. वाहने सुधारली तसे जीवनातले व्यवहारदेखील सुधारावयाला हवेतच.

या क्लबच्या अनुभवी, वृद्ध सभासदांना काही सांगावयाला नको; परंतु नवख्या तरुण सभासदांना उपदेशाचे दोन शब्द सांगण्याची जरूरत आहे. तरुण मंडळींनो, क्लब हा तुमच्या घरासारखा आहे. अर्थात घराची सर त्याला येणार नाही. हे मी मध्या सुचविलेच; पण काही बाबतीत व काही अंशी क्लबात व घरात फारसा फरक नाही. म्हणून तुम्ही येथे सभ्यतेने खरेच; पण मोकळेपणाने वागा. मोकळेपणाचा अर्थ बेष्टूपणा नाही, हे तुम्ही जाणताच. हसावे-खेळावे सर्वांशीच; पण कुणाशी अतिपरिचय ठेवू नये. तुमच्याहून मोळ्या असणाऱ्या लोकांची मर्जी सांभाळून वागायचे ते येथे नाही, बाहेर. या छंदानुवर्तित्वाला क्लबाच्या हदीत ‘असभ्यपणा’ हे नाव आहे, हे विसरू नका. एक तर येथे तुमच्याकडून त्याची कुणी अपेक्षा करीत नाही आणि दुसरे, अपेक्षा नसताना तुम्ही केलेले खुशामतीचे वर्तन मोळ्या लोकांना तेथे त्रासदायक वाटत असते. क्लब म्हटला की, तेथे सगळे सभासद सारखेच हक्कदार. सगळ्यांचा सामाजिक दर्जा सारखाच.

उठल्या-सुटल्या विनोद करण्याची किंवा खोड्या करण्याची सवय लावून घेऊ नका. चारचौघात बसलो असताना या गुणामुळे विशेष मजा येते असे मुळीच समजू नका. अशा विनोदापासून लोकांना फार त्रास होतो. एका फ्रेंच कवीने कोटीची तुलना मेंदूतल्या मळकट पाण्याबरोबर केलेली आहे आणि मला वाटते ती काही फारशी चुकीची नाही. ब्रिज वगैरे खेळ तुम्हाला चांगलेसे खेळता येत नसतील, तर चांगल्या खेळांडूच्या कंपूत घुसून भिक्षुकी लावू नका. तसे केलेत तर तुम्ही सर्वांना हा हा म्हणता अत्यंत अप्रिय होऊन बसाल.

ही दोन-चार तत्त्वे सांभाळून तुम्ही येथे वागलात तर क्लबमध्ये जीवन किती सुखकर असते ते तुमच्या अनुभवास येईल, दिवसभराचे कामकाज आटोपल्यावर सुखाची विश्रांती तुम्हाला क्लबात प्राप्त होऊ शकेल. थकल्या-भागल्या जीव पुनश्च अगदी ताजातवाना करावयाचा असेल तर त्याला अजिबात निराळ्याच परिस्थितीत व मनःस्थितीत आणून ठेवायला हवा. हा इष्ट फेरबदल रुक्ष व भयाण कचेरीतून उठल्यावर क्लबात आल्याने होतो. क्लबात वाचनप्रिय मंडळीसाठी पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे लावतात. खेळाच्या शौकिनासाठी खेळही इतर असतात आणि गोष्टीवेळहाळानाही श्रोतृगणादिक सोय थोडीफार मिळतेच. कचेरीतून क्लबात न जाता मनुष्य घरी गेला व घरीच आळशासारखा स्वरस्थ पडला, तर पुढ्या तेच तेच कंटाळवणे विचार त्याच्या डोक्यात येऊ लागतात; मग चिडून याच्यावर रागव, त्याच्याशी भांड, त्याला कुजकेनासके बोल, असे प्रकार तो करू लागणे साहजिकच आहे. तेच तो जर क्लबात आला तर तेथल्या एकंदर प्रसन्न वातावरणाने त्याचेही चित्त प्रसन्न व प्रफुल्ल होते आणि घरी गेल्यावर तो कुणावर रागवत बिगवत नाही. बरे, दुसरे कोणी तुमच्यावर रागवू किंवा कुरकुर करू लागले तर तुम्ही थोडीच त्या कुरकुरीची पर्वा करणार आहात?

सारांश, क्लबाचे फायदे अनेक आहेत. क्लब हा सामाजिक जीवनाला व्यापकता आणतो, खुळवट जातिनिर्बंध तोच तोडून टाकतो आणि अशा रीतीने एकराष्ट्रीयत्वाची पूर्वतयारी तोच

करून देतो. माझ्या भाषणाचा मुद्दा मुख्यतः हाच आहे. ज्याला जगात रेम्याडोक्यासारखे राहावयाचे नाही, आपले डोके थोडे वर निघेल तर जो पाहत असतो, त्याला सामाजिक जीवनाचा जो एक संस्कार आवश्यक व्हावा लागतो, तो संस्कार क्लबात आल्याने सहजासहजी होतो. निरागस सुखाचा आस्वाद निरनिराळ्या मार्गानी घेऊन बुद्धीचा शीण, मनाचा वीट व शरीराचा आळस कसा घालवावा, नित्य व्यवहारात बोचणारी रुक्ष, कंठाळवाणी एकरूपता कशी विसरून जावी, ते क्लबच शिकवू जाणे.

तुमच्या बाळाभाई क्लबाची ही नवी इमारत उघडल्याचे मी जाहीर करतो. क्लबाच्या संस्थापकाप्रमाणेच माझीही इच्छा आहे की, या क्लबाचे सभासद उत्तरोत्तर वाढते असावेत व क्लबाची नित्य भरभराट व्हावी. बाळाभाई हे माझ्या वैद्यकीय खात्यातले एक अधिकारी असल्याने त्यांचे नाव या क्लबास देऊन त्यांच्या कामगिरीची तुम्ही बूज केलीत, याबद्दल मला आनंद वाटतो.



## १६.

स्थळ : पाटण

काळ : तारीख २० जानेवारी, १९१५

प्रसंग : प्रसूतिगृहाची कोनशिला बसविण्याचा समारंभ

३०८

सध्य स्त्रीपुरुष हो,

पाटण शहरात प्रसूतिगृहाची कोनशिला बसविण्याची शेठ किलाचंद देवचंद यांची विनंती मी अत्यंत आनंदपूर्वक मान्य करीत आहे. शेठ किलाचंदांसारखा दानशूर व सार्वजनिक कार्याचे प्रेम असणारा नागरिक तुमच्यामध्ये आहे. याबद्दल प्रथम तुम्हा पाटणवासीयांचे मी अभिनंदन करतो. शेटजींनी पत्करलेला परोपकाराचा मार्गही तसाच अभिनंदनीय आहे. प्रसूतीच्या वेळी स्त्रियांची शुश्रूषा करणारी संस्था स्थापन करण्याकरता सऱ्ठ इताने द्रव्य देणे, याहून दुसरा कोणता परोपकार अधिक चांगला असू शकेल?

अज्ञान व दुराग्रह यांच्यापायी या देशांतील बाळ-बाळंतिणींचे जीव कसे बळी पडत आहेत, हे पाहिले म्हणजे हृदय दुर्भंगून जाते. प्रसूतिकाळी योग्य काळजी न घेतली गेल्यामुळे आपल्या स्त्रियांना जी असंख्य व असंवेद्य दुःखे भोगावी लागतात, त्यांचा आपण माणुसकीच्या दृष्टीने विचार करावयाला हवा; पण तो तूर्त बाजूला ठेवला तरी बाळ - बाळंतिणीच्या अकालमृत्यूमुळे किंवा रोगटपणामुळे आपल्या एकंदर मनुष्यवंशालाच कीड लागून त्यातला जोम नाहीसा होण्याची व त्याची वाढ खुंटण्याची जी अनवस्था हटकून येणारी आहे, तिचा तरी आपण वेळीच विचार करावयाला नको काय? याविषयाचे महत्व युरोपातील देशांतल्या लोकांना चांगले पटले आहे. तिकडे सरकार, स्थानिक संस्था व बचाचशा खासगी संस्थादेखील या कामात लक्ष घालून फक्त प्रसूतीच्या वेळी नव्हे तर प्रसूतीच्या आधीपासूनही गर्भर्णी बायांची व गर्भस्थ मुलांची व्यवस्थितपणे काळजी घेतात. तिकडे प्रसूतीचे काम करावयाचे ते शिकलेली सुईण किंवा डॉक्टरच फक्त करतात आणि त्यांनीसुद्धा जर आपल्या कामात कुठे हयगय किंवा चूक केली तर ते शिक्षेला पात्र होतात - किंबद्धुना मनुष्यहत्येचा आरोपही त्यांच्यावर ठेवता येतो. सुईणीचे शिक्षण तिकडे फार लांबलचक असते, नंतर परीक्षा देऊन त्यांना प्रशस्तिपत्र मिळवावे लागते आणि कामाच्या वेळी अनेक कडक नियम त्यांना पाळावे लागतात. युरोपात प्रत्येक शहरात प्रसूतिगृह हे असावयाचेच

आणि ज्या स्त्रियांची इच्छा घरीच बाळंतपण करून घेण्याची असेल त्यांच्यासाठी सुझणीचे प्रांतवार अनेक संघदेखील असतातच.

मातांचे आरोग्य उत्तम असणे ही गोष्ट राष्ट्राच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाची असल्याने सुप्रजा निर्माण करण्याचे उपाय युरोपात निघत आहेत आणि गर्भार स्थिया व यांची निगा ठेवणारे खास दवाखानेही तिकडे उघडले जात आहेत. आपल्या लोकांचे जोम संरक्षून वाढवायचा असेल, तर आपणदेखील या बाबतीत दुसऱ्या पुढारलेल्या राष्ट्राचे अनुकरण केल्यावाचून गत्यंतर नाही आणि एवढे कळावयाला आपल्याला ठीक डॉक्टरी ज्ञानच पाहिजे असे नाही. साध्या व्यवहारज्ञानाचा हा प्रश्न आहे.

बाळंतिणीची गोष्ट घ्या. आज आपल्या देशात कितीतरी स्थिया प्रसूतीच्या काळात प्राणासही मुक्तलेल्या तुम्ही पाहता व कितीतरी स्थिया कायमच्या अधू झालेल्या तुम्ही पाहता. उत्तम आरोग्याचे सुख आपल्या लोकांना बहुधा मिळत नसतेच. निदान ही प्राणहानी व कायमची दुखणी थांबविणे आपल्याला शक्य आहे. ती आपण थांबविली तर आपला स्त्रीवर्ग उत्तम आरोग्याने युक्त होईल. समाजाला उपयुक्त होऊन आणि मातृपदाचे कर्तव्य नीट पार पाडील. प्रसूतीमुळे स्थिया अकाळी मृत झाल्या आहेत. दुसरा एक अनिष्ट परिणाम ओढवतो. तो असा की, या स्थियांचे पतिराज घोडनवरे बनतात. एखाद्या कोवळ्या मुलीशी लवकरच विवाह करून घेतात व या विषमविवाहापासून पुढे दुबळी संतती उत्पन्न होत जाते. अर्थात ती लहानगी पोरागी प्रसूतीच्या संकटातून वाचली तर तिच्या बाळंतिणीबद्दलची आपली अनास्था व विषमविवाह यांना दोषाची अनिष्टता वाढवावयाची आपली अस्वच्छ राहणी, विवाहोत्तर लवकरच हवे ते संभोग आणि आपल्यातील पडद्याची चाल, या गोष्टी आणखी मदत करीत असतात. सुदैवाने गुजरातेत पडद्याची चाल फार नाही, म्हणून माझ्या मते तुम्ही एक प्रकारे सुखी आहात. पडद्यामुळे येणारी स्थियांच्या जीवनातली निष्क्रियता नष्ट केल्यावर आणि त्यांना उदार शिक्षणाचे वाधिणीचे दूध पाजल्यावर तुम्ही एकच सावधगिरी घ्यावी की, आपल्या स्थियांना, पाञ्चिमात्य देशातल्या स्थियांप्रमाणे, मतवाल्या बायांचा दिंगाणा घालून स्वातंत्र्याचा अतिरेक करू देऊ नये.

अर्भकांचा विचार करता, जी पुढे समाजाच्या व राज्याच्या भरभराटीस हातभार लावू शकली असती अशी कितीतरी अभक्त आज मृत्युमुखी पडत आहेत. या बालमृत्युमुळे आपली भावी आरोग्यसंपन्न प्रजा शेकडा ३३ पेक्षा अधिक प्रमाणात आपल्याला पारखी होत आहे. तसेच आपल्या निष्काळजीपणामुळे कितीतरी मुले भलतीच नाजूक व कायमची रोगी अशी होत आहेत! या मुलांचे जीवन त्यांना स्वतःला व इतरांना भारभूतच वाट असते. अशा मुलांपासून पुढे होणारी संतती अधिकच दुर्बळ असणार यात संशय कसला? म्हणजे, मुलांचे आबळ करण्यात आज व आजच्याहून जास्त असा पुढेही आपला तोटाच आहे. मुलांच्या शारीरिक व मानसिक शक्तीची योग्य वाढ होऊन त्यांचे पुढील आयुष्य आरोग्यसंपन्न स्थितीत जाण्यासाठी त्या मुलांची आपण त्यांच्या पहिल्या दिवसापासून काळजी घेणे फार महत्वाचे आहे. यावर काहीजण विचार न करता विचारतील की, “आमच्या वाढवडिलांनी मुलांच्या सांभाळण्याविषयी अशी गडबड - धांदल कधीच केली नसताना, जग आजपर्यंत चाललेच आहे ना ? त्यात आता

एकदम कोणता असा बिघाड झाला आहे!” दुसरी काही मंडळी म्हणतील की, “जो प्राणी जगण्यास लायक असतो तेवढाच जगावा, हा निसर्गाचा नियम आहे आणि बाळबाळंतिणीची फारशी काळजी घेतली नाही म्हणजे हा नियम आपोआप लागू होतो. प्रसूती ही एक निसर्गाची परीक्षाच-एक दिव्यच आहे. त्यात टिकू शकेल तोच जगण्यास लायक.” सद्गृहस्थ हो, थोड्याच विचाराअंती या दोन्ही प्रकारच्या आक्षेपकांचे म्हणणे किती खोटे आहे, हे तुम्हाला उघड दिसेले. या दोघा आक्षेपकांना मी तूर्त एकच उत्तर देईल की, जसजशी आपली सुधारणा होत आहे, तस्तसे आपण पुरातन काळच्या माणसांनून फार वेगळे होत चाललो आहोत आणि त्या माणसांत जी सहनशक्ती होती ती आजच्या फार बदललेल्या परिस्थितीत आपल्या अंगी उरलेली नाही. त्यामुळे वाढवडिलांचे दाखले व निसर्गनियमांचे हवाले या काळात उपयोगी पडणे अशक्य आहे.

अर्थात, आपल्या बाळबाळंतिणींना आजच्या अज्ञानी सुइणी, विचारशून्य आप्त आणि चुकीच्या चालीरीती या तिघांच्या हवाली करून भयंकर संकटात लोटण्यापेक्षा जुन्या काळाच्या रानटी माणसांप्रमाणे तथा पशुपक्ष्यांप्रमाणे त्यांना प्रसूतीसमयी आपापली सोय आपणच लावून घेण्यास सांगितलेले पुष्कळ बरे. जुन्या, अब्बल काळातल्या स्निया उघड्या हवेत कामकाज करून मजबूत तर बनलेल्या असतच; पण शिवाय हवा व उजेड नसलेल्या कोठड्यांतून सध्याप्रमाणे बाळंतपणासाठी त्या कोंडल्याही जात नसत किंवा घामट, फाटक्या रकट्यावरून त्यांना पडून राहावे लागत नसे किंवा लुड्बुड्या, घामट सुइणीच्या संसर्गने त्यांना सूतिकाज्वराची उपाधीही सोसावी लागत नसे. तज्जांचे असे मत आहे की, प्राथमिक अवस्थेतील लोकांत होत होती. तशी ते जर आजच्या स्नियांची बाळंतपणे निसर्गनियमानुसार होऊ दिली, भलतीच लुड्बुड किंवा फाजील बंदोबस्त न केला, तर शंभरातल्या पंचाण्णव स्नियांची सुटका अगदी सुखरूप होत जाईल. डॉक्टर किंवा सुईण हजर असावयाची ती फक्त निसर्ग आपले काम बाह्य मदतीवाचून कितपत करतो ते पाहण्यापुरतीच. निसर्गाला कोणती मदत हवी, हे कळण्याइतके ज्ञान जिच्यात नाही अशी उठावेची करणारी, सुईण बोलावून बाळबाळंतिणीचा जीव शेकडा ७५ टक्के आपण धोक्यात घालीत असतो. त्यापेक्षा मुळीच कुणाला न बोलावून, निसर्गक्रिया निर्वेध चालू देऊन, जो शेकडा ५ टक्केच धोका असतो तो पत्करणे केवळाही इस्तच. निसर्गाने कोणत्याही बाईला बाळंतताप किंवा बाळंतरोग यांनी आजारी पाडलेले नाही. ते काम तुमच्या सुइणी - विइणीचेच. प्रसूतीच्या वेळी जी परीक्षा म्हणा, मदत म्हणा, करावयाची ती वैद्यकीय शुद्धता सांभाळूनच केली पाहिजे. नाहीतर रोगाचे जंतू शरीरात भिन्नण्याची या वेळी फार भीती असते. ही शुद्धता तुमच्या निर्बुद्ध, अशिक्षित सुईणीच्या अंगी कोठून असणार ?

आपल्या पूज्य धर्मग्रंथांतून निरनिराळे धर्म सांगताना किंवा कायदे घालून देताना आपल्या महनीय पूर्वजांनी एक कायदा असा घालून दिला आहे की, प्रसूत होणाऱ्या स्त्रीस कोणी शिवू नये. उत्कृष्ट तात्त्विक विचार व अत्यंत शास्त्रीय पद्धतीचे ज्ञान यांच्याकरिता आपल्या प्राचीन वाढमयाची प्रसिद्धी असल्याने वरील नियम घालणारांचा हेतू बाळंतीणबाईला सुइणीचा स्पर्श होऊ नये, असाच खात्रीने असला पाहिजे. कारण रोग हे जंतुजन्य आहेत. एवढे ज्ञान आपल्या

पूर्वजांना होते; परंतु सध्या उपलब्ध असलेले जंतुविनाशक उपाय त्यांना माहीत नसल्याने, त्यांनी वरचा नियम घालून देऊन, बाळंतीण स्त्रीला या रोगजंतूच्या हल्ल्यापासून दूर ठेविले आहे. सुईण शिवेल तर जंतूची उत्पत्ती किंवा प्रवेश होण्याचा संभव, एरवी नाहीच. म्हणजे बाळंतीणीला कोणी शिवू नये, याचा खरा अर्थ असा की, वास्तविक बाळंतीणीने स्वतःला कोणाला शिवू देऊ नये, शिवू दिले तर ती बाळंतीणच दूषित होते. तिला विटाळ होतो. तिच्या ठिकाणी रोगजंतूच्या उद्भव होतो. अडाणी सुईण शिवली तर हा अनुभव येतोच आहे. परंतु आपल्या धर्माच्या इतर अर्थगर्भ आज्ञाप्रमाणे या आज्ञेतीलही खच्या अर्थाचा लोप होऊन भलताच अर्थ रुढ होऊन बसला - इतका भलता की, जी आपत्ती ओढवून आणण्याकरता आपण तिच्या तीच धर्मज्ञा वापरीत आहोत! कालचक्राने आपल्या प्राचीन संस्कृतीची केवढी विकृती करून टाकली ही! बाळंतीण स्त्रीच्या स्पर्शाने इतर वस्तू विटाळतात किंवा दूषित होतात, या खोट्या कल्पनेने आपण बाळंतीणीला किती घामट कपडे व किती कोंदट, कोपच्यातली जागा देत असतो! तिने वापरलेल्या वस्तू वेळी - प्रसंगी फेकून किंवा जाळून टाकल्या तरी हरकत नसावी, फार तोटा होऊ नये, म्हणून आपण तिला घामट रकटी वापरवायाला देतो! पण आपण असा विचार करीत नाही की, खरोखर विटाळते काय? दूषित होते काय? ती बाई की, आपली दीडदमडीची वस्तू! दूषित होऊन प्राणाला मुकण्याचाही प्रसंग बेतण्यासारखी स्थिती वास्तविक त्या बाईची असताना आणि घाणीपासून व संसर्गदोषांपासून तिचे रक्षण करण्याची ऐनवेळ असताना, आपण त्यावेळी आपले स्वतःचेच सोवळे-ओवळे सांभाळीत बसतो, या प्रकाराला काय म्हणावे?

हिंदू लोकांच्या धर्मभावनांचा पाया परोपकार व भूतदया हाच आहे. प्रथम परोपकाराचा विचार करू. खरा परोपकार कोणता? मोक्षप्राप्तीचा हेतू मनात धरून गरिबांना व धंदेवाईक भिकाच्यांना सर्वास दानर्धम करीत सुटणे, पात्रापात्राविवेक अजिबात न करणे, हा काही खरा परोपकार नव्हे. खरा परोपकार जेव्हा एखाद्या विशिष्ट हेतूसाठी करावयाचा असतो, तेव्हा तो जाती-पंथातीच असावा, संघटित असावा, श्रीमंतांच्या हजारी आकड्याबरोबर त्यात धर्मवासनेने दिलेल्या गरिबांच्या पया-दमड्यादेखील दाखल केलेल्या असाव्या आणि नेहमीप्रमाणे तो सत्यात्रीही घडावाच. इतके साधले तर परोपकाराचा मूळ हेतू साध्य होतो. एखाद्या परोपकारी संस्थेशी आपले नाव निगडित करावे, अशी नावलौकिकाची हाव बाळगून त्या संस्थेला पुरेशी नव्हेच; पण अगदी तुटपुंजी रक्कम देऊन व संस्था कशीबशी उभी करून आपल्या दातृत्वाची जाहिरात करण्यात अर्थ नाही. जेव्हा एकाची रक्कम अपुरी असेल तेव्हा दुसऱ्या दानशील गृहस्थांची मदत घेऊन दोघा-चौघांनी मिळून एखादी परोपकारी संस्था भक्कम पायावर काढलेली बरी. असे करण्यात त्याची नावलौकिकाची हौस सर्वस्वी पुरा होणार नाही, हे खरे; पण ती हौस किती घातक आहे. याचा विचार त्यांनी करावयाला हवा. उत्तम धर्मकार्य घडण्याकरता थोडीशी हौसेची मोडतोड झाली तर काही बिघडत नाही. इतकी मीपणाची भावना हवी कशाला? कीर्तीच्या प्राप्तीसाठी नेहमी अहंपणाचे दस्तऐवजी पुरावे लागत नसतात.

हिंदू धर्माची मूलभूत भावना जीवदयेची आहे. अपायकारक जीवजंतूचा नाश करू नये, असे सांगणारी दया काही जीवदया नव्हे. कोणत्या जीवावर दया करावयाची, असा जेव्हा प्रश्न येतो

तेव्हा मनुष्यप्राण्यावर दया करणेच उत्तम आणि ती आपण शक्य त्या प्रेमाने व शहाणपणाने अवश्य करावी. आपल्यातल्या प्रचलित परंपरा व काही चाली पाहिल्या, तर त्यांच्यामागे जीवरक्षणापेक्षा जीवसंहाराचेच काम आपल्या हातून अधिक घडतेले दिसते. किती विपरीत प्रकार हा! हेतु रक्षणाचा; पण कृती विनाशकाची! या प्रकाराची कारणे पुष्कळ आहेत. कर्मवाद म्हणजे शुद्ध दैववाद असा अर्थ करून घेऊन आपण पांगळे बनलो. धर्मनियमातील तत्त्व कोणते, शब्दावडंबर कोणते, हे ओळखण्याची शक्ती आमच्यात उरली नाही. कूपमङ्डूक वृत्तीमुळे आणि धर्मविपरीत आचरणामुळे प्रमाणबद्धतेची आम्हाला काहीच चाढ उरली नाही, जशी दोनचार कारणे मी तूर्त देईन. धर्मपरायणता म्हणून ज्या गोष्टीला आपले, कर्मठ लोक डोक्यावर घेऊन नाचतात ती गोष्ट पुष्कळदा इतकी दयामायाविरहित असते की, दयेवर आधारलेल्या खन्या हिंदू धर्माची ती विटंबनाच आहे असे वाटते.

सध्याच्या जीवनकलाहात जगावयाचे असेल - नुसते जगावयाचे नाही, तर जगून काही योग्यतेला चढावयाचे असेल तर आपल्या संस्कृतीतील इष्ट तेवढे डोळसपणाने आपण स्वीकारले पाहिजे व अनिष्ट तेवढे टाकून दिले पाहिजे. आपल्या पवित्र, पुरातन शास्त्रांच्या आज्ञा खन्या अर्थाने समजून घेतल्या पाहिजेत. आपल्या उत्कृष्ट तत्त्वज्ञानावर जी बांडगुळे चिकटलेली दिसतात ती काढून टाकली पाहिजेत आणि अहितकारक परंपरांचे जोखड आपण मानेवरून भिरकावून दिले पाहिजेत. तरच या दिवसांत आपला काही तरणोपाय आहे.

सद्गृहस्थ हो, आधुनिक शास्त्रीय प्रगती ही कोणत्याही प्रकारे हिंदू धर्मज्ञांच्या प्राचीन शुद्धतेला बाध आणणारी नाही. निदान आधुनिक काळात मागे रेंगाळत पडण्याचे आपल्याला काहीच कारण नाही. इतर राष्ट्रांप्रमाणे आपण आपला उत्कर्ष करून घेतलाच पाहिजे आणि तेवढ्यासाठी जनतेचे अज्ञान व वेड्या समजुती यांचे अगदी निर्दलिन करून टाकले पाहिजे. कारण या गोष्टी म्हणजे प्रगतिपथावर नीट चालू न देणाऱ्या आमच्या बेड्या आहेत - अडथळे आहेत. आपला वंशवेल खुरटवून टाकणाऱ्या अज्ञानाचा व लोकभ्रमांचा नाश आपण आधी केला पाहिजे. त्याच्या इतके महत्त्वाचे काम दुसरे नाहीच.

म्हणून शेठ किलाचंद यांनी घालून दिलेले उदाहरण धनाढ्य धर्माच्या इतर लोकांना अनुकरणीय वाटेलच, असे मी आनंदपूर्वक म्हणतो. शेटजीच्यासारखे किंवा मुळीच द्रव्यसाहाय्य करण्याची ज्यांच्यात ऐपत नाही, त्यांनी आपले विद्याबळ खर्चून आपल्या शेजारीपाजारी लोकांना व नोकरवर्गाला सन्मार्थ दाखवून दिला, तरी पुष्कळ कार्य होण्यासारखे आहे. अशा सन्मार्गदर्शकांची जनतेला फार जरूर आहे. कारण व्हायटेलिटी कमिशनसारखी कमिशने नेमून, आरोग्यरक्षणाच्या शिफारशी जनतेपुढे मांडाव्या तर त्यांच्याकडे कुणी लक्ष्यही देत नाही. स्वतःच्या आरोग्यरक्षणाविषयीच्या या शिफारशी नीट समजून घ्यावयाचीच मारामार. मग उत्साहपूर्वक व धडाडी दाखवून त्या शिफारशीप्रमाणे आचरण ठेवणे दूरच. ही जनतेची उदासीन वृत्ती पाहून मला आश्वर्य वाटते आणि ती वृत्ती शिक्षणप्रसारशिवाय जाणे शक्य नाही हे पटू लागते.

लोक जर स्वीकारायला तयार नसतील तर अत्यंत लोकोपयोगी सुधारणादेखील लोकांवर जबरदस्तीने लादता येणे मला शक्य नाही. राज्यातील विशेष महत्त्वाच्या शहरी मी सुशिक्षित

सुइणीच्या नेमणुकी केलेल्या आहेत. प्रांतवार सुइणी नेमण्याच्या कामी स्थानिक पंचायतींना मदत करणास मी नेहमीच तयार आहे. अडाणी सुइणी करतात त्या अनर्थापासून प्रजेला वाचविण्याच्या हेतूने मी लवकरच सुइणीविषयी एक कायदा करणार आहे. या बाबतीत प्रसूतिगृहासारख्या ज्या खासगी संस्था काम करू म्हणतील त्यांना मी शक्य ते सर्व साहाय्य करीत जाईन. तथापि, माझा मुख्य आधार सुशिक्षित अशा लोकांवर व पुढारीवर्गावर आहे. हिंदी ख्रियांचे कष्टमय जीवन व दुःखमय बाळंतपण या गोष्टी एरवी नष्ट होणाऱ्या नाहीत.

आता मी जिची कोनशिला बसवितो आहे त्या संस्थेचा संपूर्ण संकलिपित कायदा माझ्या पाठणच्या प्रजाजनांना कृतज्ञतापूर्वक करून घेता येईल अशी मला आशा आहे. ही संस्था उत्तम रीतीने व खन्या जोमाने टिको आणि तिच्या आसन्याला येणाऱ्या प्राप्तप्रसव ख्रियांना ती उपकारक ठरो, अशी माझी प्रार्थना आहे.



## ९६.

स्थळ : बडोदा  
 काळ : ता. ५ मार्च, १९१५  
 प्रसंग : पहिले संस्कृत संमेलन

३०८

आजच्या प्रसंगी या संस्कृत परिषदेच्या कार्यक्रमास आरंभ करण्यास मला आनंद वाटतो. या परिषदेमध्ये अनेक महत्त्वाच्या विषयांची चर्चा होईलच. तथापि या चर्चेचे धोरण कसे असावे, याविषयी मी काही सूचना केल्यास त्या अस्थानी होणार नाहीत, असे मला वाटते.

ग्रीस, रोम, मिसर इत्यादी पुरातन राष्ट्रांच्या वाङ्मयाशी संस्कृत वाङ्मयाची तुलना केल्यास असे दिसून येईल की, संस्कृत वाङ्मय त्या सर्वांच्या तोडीचेच किंबहुना त्याहूनही प्राचीन व अधिक महत्त्वाचे आहे व त्याचा थोडा बहुत परिणाम सर्व प्राचीन वाङ्मयावर झालेला आहे, या गोष्टी सर्वांस संमत आहेत. इतकेच नव्हे, तर ऐतिहासिकदृष्ट्या विशेषतः आपणास संस्कृत वाङ्मय फार महत्त्वाचे आहे, हेही निर्विवाद आहे. या कारणामुळे युरोपियन पंडितांनी गेल्या शे-सव्याशे वर्षात संस्कृत वाङ्मयाकडे विशेष लक्ष देऊन, भाषेच्या घटनेविषयी अनेक शोध लावले व तुलनात्मक भाषाशास्त्र निर्माण करून, कित्येक महत्त्वाचे सिद्धांत प्रतिपादिले आहेत. या सर्वांमुळे तुलनात्मक अभ्यास-पद्धतीत महत्त्वाची क्रांती होऊन, भाषाशास्त्राच्या अध्ययनास नवे वळण लागले. या सर्वांस संस्कृत वाङ्मय कारण आहे.

पाश्चिमात्य पंडितांनी साधकबाधक पद्धतीने, ऐतिहासिक व मार्मिक दृष्टीने आणि पुष्कळ परिश्रम घेऊन संस्कृत वाङ्मयाचे अध्ययन केले व मोठमोळ्या संस्था निर्माण केल्या आणि त्यांच्या साह्याने तो अभ्यास अव्याहत चालू ठेविला आहे. तसेच ही जागृती सदैव राहावी, यासाठी दर तिसऱ्या वर्षी युरोपात, कॉग्रेस ऑफ ओरिएंटोलिस्ट्स' नावाची सभा भरविण्यात येत असते. पाश्चिमात्यांनी केवळ युरोपातच ही चळवळ चालू ठेविली आहे असे नाही, तर प्रत्यक्ष हिंदुस्थानात देखील याविषयी पुष्कळ परिश्रम करून, रॉयल एशियाटिक सोसायटी व एशियाटिक सोसायटी ऑफ बॅंगल या संस्था स्थापन करून संस्कृत भाषेचे पुनरुज्जीवन केले. परंतु संस्कृत वाङ्मयाचे मूलस्थान जो हिंदुस्थान देश त्या देशातील लोकांकडून म्हणजे आम्हा हिंदू लोकांकडून संस्कृत वाङ्मयाचा अभ्यास वर दर्शविलेल्या दिशेने झाला किंवा होत आहे, असे मला वाटत

नाही. आपल्या लोकांनी या वाड्मयाकडे जरी दुर्लक्ष केले नसले, तरी त्या संबंधी योग्य ते श्रम आपण घेतले नाहीत, असे मोळ्या कष्टाने म्हणावे लागते.

उत्तर हिंदुस्थानात काशी वगैरे ठिकाणी व दक्षिणेत अनेक ठिकाणी संस्कृताचा अभ्यास उत्तम प्रकारे चालू आहे, ही गोष्ट खरी. तथापि, व्याकरण, न्याय, वेदांत या विषयांचे परंपरागत पद्धतीने पठण होणे व त्या विषयावर वादविवाद खेळणे यांच्यापलीकडे त्या अभ्यासाची मजल गेली आहे, असे दिसत नाही. आपल्या देशात मोठमोठे संस्कृतज्ञ शास्त्री-पंडित आहेत. परंतु त्यांची पद्धती अशी जुन्या प्रकारची असल्यामुळे त्यांचे प्रयत्न एकदेशीय होऊन, त्यांचा उपयोग सामान्य जनसमूहास फारच थोडा होतो. कारण त्यांचे बुद्धिसर्वस्व व विद्वत्ता केवळ वादविवादात खर्च होत असते.

चौदाव्या शतकापूर्वी युरोपात प्राचीन वाड्मयाची हीच परिस्थिती होती व तेहा तिकडेही वादविवादातच अभ्यासाची इतिकर्तव्यता आहे, असे मानण्यात येई. परंतु चौदाव्या शतकाच्या सुमारास ग्रीक व रोमन वाड्मयाचे पुनरुज्जीवन करण्याचा मोठा प्रयत्न झाला व त्या वाड्मयाच्या अध्ययनास नवीन वळण लागले. या नव्या दृष्टीमुळे ग्रीक व रोमन लोकांच्या उन्नत समाजव्यवस्थेचा, त्यांच्या सुधारणांचा, संस्कृतीचा, कलाकौशल्याचा व आचारविचारांचा तत्कालच्या युरोपियन समाजावर मोठा परिणाम झाला आणि त्यामुळे युरोपियन लोकांच्या सामाजिक व्यवस्थेत व आचारविचारात महत्वाची क्रांती घडून आली; आणि परिणामी त्यांच्या विचारास नवीन इष्ट वळण लागून, एकंदर सुधारणेचे पाऊल पुढे पडत चालले, ही गोष्ट सर्वांस मशहूर आहे.

संस्कृत वाड्मयाच्या बाबतीत आपली हल्लीची स्थिती म्हणजे चौदाव्या शतकापूर्वीच्या युरोपातील स्थितीसारखीच जवळजवळ आहे, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. आपले पंडित संस्कृताचा अभ्यास अगदी धर्मश्रद्धेने करतात आणि हा त्यांचा प्रयत्न सुत्य आहे, यात शंका नाही. परंतु त्यांचे लक्ष फक्त तार्किक, न्यायिक, वेदांती इत्यादी होण्याकडे असून, त्यांचा सर्व ओढा त्या त्या विषयांच्या शुष्क व निष्फल वादविवादांकडे दिसतो. एखाद्या विषयांचे ठराविक मताप्रमाणे व ठराविक पद्धतीने खंडन किंवा मंडन करण्यापलीकडे त्यांच्या परिश्रमाची मजल जात नाही व यापेक्षा दुसरे ध्येयही त्यांना नसते. साहजिकच त्यांचे सर्व ज्ञान एकदेशीय होऊन, त्यांची दृष्टी व विचार कूपमंडुकाप्रमाणे अगदी संकुचित होतात व त्यामुळे प्रगती होत नाही.

असल्या शुष्क शब्दपांडित्याने, नुसत्ता शब्दांचा कीस काढीत बसल्याने, नुसत्या एकांगी अध्ययनाने अथवा शुष्क वादविवादाने एकंदर जनसमाजाची उन्नती होत नाही आणि त्यांच्या संस्कृतीत काहीच भर पडत नाही. नुसत्या त्याच त्याच विषयांच्या पिष्टपेषणांत काही अर्थ नाही व समाजाच्या किंवा देशाच्या हिताच्या दृष्टीने त्यांच्या ज्ञानाचा काहीएक उपयोग तर होत नाहीच; पण उलट मतभेद मात्र जोरावतो. परंपरागत युत्किवादाला अनुसरून व त्यावर भिस्त ठेवून, चालण्याची सवय लागल्यामुळे स्वतंत्र विचार व तारतम्यदृष्टी नाहीशी होते व याचा एकंदर परिणाम जनसमाजाच्या उन्नतीला विघातक होतो. ज्या ज्ञानाचा उपयोग समाजाला होत नाही, ते ज्ञान कितीही मोठे असले तरी निरर्थक होय.

खरे पाहिले तर कोणतेही वाढूमय म्हणजे त्या त्या समाजाच्या रचनेचा, आचारविचारांचा, चालीरीतींचा, नीतीचा व संस्कृतीचा आदर्श होय. तो एक प्रकारचा इतिहासच आहे. या इतिहासातील नियम किंवा व्यवस्था हमेशा कायम ठेविली पाहिजे, असे मात्र कोणी मानू नये. संक्रमण किंवा फेरफार हा सृष्टिरचनेचा नियमच आहे. आपल्या किंवा कोणत्याही प्राचीन देशात धार्मिक व इतर वाढूमयाचे आरंभी आरंभी मिश्रण होते व पुढे त्याचे पृथक्करण करून अभ्यास करीत गेले पाहिजे. म्हणून वाढूमयाचा अभ्यास करताना या दोहींचे पृथक्करण करून अभ्यास करीत गेले पाहिजे. तसेच न केले तर व सर्वांस धर्मांचे स्वरूप दिले तर प्रगती व्हावयाची नाही. आपल्या जुन्या विद्वान ऋषींचा तसा हेतू असेल, असे संभवत नाही. आपल्या देशाचा आजपर्यंत अनेक परकीय राष्ट्रांशी संबंध आल्यामुळे, आपल्या समाजात व आचारविचारात वेळोवेळी पुष्कळ स्थित्यंतरे झाली आहेत व ती होणे सृष्टिनियमाला अनुसरून आहे.

समाजपद्धतीचे मूळ जरी अमुक एका प्रकारच्या घटनेत असले तरी त्या घटनेत कालानुसार फेरफार झालेच पाहिजेत. ते होण्यास जर कुणी प्रतिबंध केला तर तो निष्फळ छ होतो, हे समाजाच्या इतिहासाकडे पाहिल्यास आपणास सहज कळून येते. जितका प्रतिबंध जास्त, तितक्या प्रमाणात सुधारणेची गती कमी व्हावयाची, हे उघड आहे. वेगवेगळ्या परिस्थितीला अनुरूप असे फेरफार स्थानिक व्यवस्थेत व आचार-विचारात करणे, यातच सर्व सुधारणेचे बीज आहे. तसेच फेरबदला न केले, तर उलट अवनती व नाश मात्र होतो.

अमुक एका काळी जी गोष्ट उपयोगी ठरली असेल ती सर्वकाळी व सर्वस्थितीत तितकीच हितावह होईल, हे संभवत नाही. अर्थात, सामाजिक व्यवस्थेमध्ये वेळोवेळी जी स्थित्यंतरे किंवा फेरफार झाले, त्यांची कारणे कोणती, आचारविचारांचा ओघ निरनिराळ्या प्रसंगी का व कसा बदलला, चालीरीती कशा पालटल्या वगैरे महत्त्वाच्या गोष्टीची मीमांसा त्या त्या वाढूमयांच्या मार्मिक अभ्यासाने व तारतम्ययुक्त परिशीलनानेच करता येते व सर्व गोष्टीचे यथार्थ झानही अशाच अभ्ययनाने प्राप्त होत असते.

एके काळी आपला देश सुधारणेच्या शिखरास पोहोचला होता असे इतिहासावरून स्पष्ट दिसते. संस्कृत वाढूमय हे त्या परमोच्च सुधारणेचे प्रतिबिंब होय. अर्थात त्या वाढूमयाचे सांगोपांग, मार्मिक व पक्षपातरहित अशा तारतम्यबुद्धीने अध्ययन होणे फार जरुरीचे आहे. असल्या प्रकारच्या अध्ययनास गेल्या शतकात सर विल्यम जोन्स, कोलब्रुक, मॅक्समुल्लर, भांडारकर वगैरे विद्वानांच्या परिश्रमामुळे आरंभ होऊन बरेच उत्तेजन मिळाले. या विद्वानांच्या परिश्रमामुळे आपल्या जीवन क्रमावर, समाजावर आणि आचारविचारावर पुष्कळ प्रकाश पडून, जनसमाजांत जागृती उत्पन्न झाली. या व दुसऱ्या अनेक कारणांनी आपल्या आचारविचारांची योग्यायोग्यता व अनुरूपता ह्याविषयी चर्चा हळूहळू सुरु झाली आहे. परंतु हा सर्व लाभ आपणास घडला तो पाश्चिमात्य विद्वानांच्या प्रयत्नामुळे, पाश्चिमात्य शिक्षणाच्या पद्धतीमुळे व खुद पाश्चिमात्य शिक्षणामुळे मिळाला. भांडारकर यास पाश्चिमात्य शिक्षण मिळाले नसते तर इतके उपयुक्त कार्य त्यांच्या हातून झाले असते काय? आपल्यामध्ये असलेल्या अनेक विद्वान शास्त्रीपंडितांकडून असल्या प्रकारचा पद्धतशीर व मार्मिक अभ्यास व्हावयास पाहिजे पण तसा ते करीत नाहीत; किंवद्दना

दुसऱ्या कुणी केला तर त्याला योग्य सहानुभूतीही ते दाखवित नाहीत. पाश्चिमात्यांपेक्षा कित्येक पटींनी अधिक विद्वान असे संस्कृतज्ञ आपल्या देशात आहेत; पण परंपरागत एकांगी पद्धतीकडचा व केवळ धर्म-श्रद्धेचा त्यांचा ओढा कमी न झाल्यामुळे व त्यांना सामान्य शिक्षण किंवा ज्याला खेरे विनयाधान म्हणतात, ते नसल्यामुळे आपल्याच विद्वानांचा आपणास व्हावा तसा उपयोग होत नाही. पाश्चिमात्यांनी दाखविलेल्या अभ्यासपद्धतीचा स्वीकार करण्यासंबंधी ही विद्वान मंडळी जवळ जवळ तटस्थ आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही.

विद्वान मंडळीची अशी स्थिती असल्यामुळे सामान्य जनसमूहाच्या अज्ञ समजुती व जुन्या गोर्टींविषयीचा निरर्थक दुराग्रह अजून कमी झालेला दिसत नाही. कारण ज्या वाड्मयाशी धार्मिक, सामाजिक, नैतिक वगैरे प्रकारच्या बंधनांनी आपला समाज बद्ध झालेला आहे, त्या वाड्मयाचे ऐतिहासिकदृष्ट्या, संगतवार व यथार्थ अध्ययन शास्त्रीय पद्धतीने आपल्या विद्वानांकडून होत नाही. शोधक व स्वतंत्र दृष्टीने आणि प्रगतीच्या तत्वास अनुसरून त्या वाड्मयाचे परिशीलन आपल्या विद्वानांकडून झालेले नाही आणि त्यामुळे परकीयांच्या प्रयत्नांची त्यांना प्रतीती न येऊन, ते तटस्थ राहिले आहेत. याचा परिणाम असा झाला की, संस्कृत वाड्मयामुळे पाहिजे होती तितकी संस्कृती आपल्या समाजाची झालेली दिसत नाही. अलीकडील सुशिक्षित वर्गात व विशेषत: ज्यास पाश्चिमात्य शिक्षण मिळाले आहे, अशा लोकात शोधक बुद्धी व स्वतंत्र विचारप्रवृत्ती बरीच दिसून येते. परंतु त्यांना शास्त्री-मंडळीचे पूर्ण साहाय्य नसल्यामुळे आणि त्यांचे स्वतःचे ज्ञान प्रगल्भ नसल्यामुळे, त्यांच्या अंगच्या नव्या गुणांना योग्य ते प्रोत्साहन मिळत नाही.

यावर कित्येकांचे असे म्हणणे आहे की, शास्त्री मंडळींना कुठे उत्तेजन आहे? परंतु हे म्हणणे अगदी चुकीचे आहे. कारण एकतर शास्त्रीमंडळीचे ज्ञान एकदेशीय व सामान्य समाजाला व त्याच्या हिताला निरुपयोगी असल्यामुळे लोकांना त्या ज्ञानाची जाणीवच होत नाही व त्यामुळे त्याचे चीजही फारसे होत नाही. समाजाला सुशिक्षित करण्याएवजी त्याला अज्ञानीच ठेवणाऱ्या शास्त्री-पंडितांच्या ज्ञानाचे चीज त्या समाजाकडून जर झाले नाही तर तो दोष समाजाचा नाही. यामुळेच उत्तेजनाचा अभाव होत गेला. अशा प्रकारे हा आक्षेप चुकीचा आहे. आता खेरे पाहिले तर शास्त्रीमंडळीस उत्तेजन भरपूर होते व अजूनदेखील आहे. निरनिराळ्या संस्थानांकडून आज कित्येक वर्षांपर्यंत संस्कृतज्ञांस मुबलक द्रव्यसाहाय्य व उत्तेजन मिळत आहे. आपल्या राज्याचे उदाहरण घ्या. शंभर वर्षांपासून आजपर्यंत बडोदा संस्थानातून शास्त्री मंडळीस उत्तेजनार्थ श्रावणमासदक्षिणा देऊन, वर्षासने वगैरे देऊन-चालवून, लाखो रुपये खर्च होत आले आहेत. तथापि इतका खर्च होऊन देखील या शंभर वर्षांच्या काळात एखाद्याने तरी स्वतंत्र शोधकबुद्धीने अध्ययन केले व खर्चाच्या मानाने त्याचा योग्य तो लाभ पुस्तकरूपाने अगर लेखरूपाने जनसमाजाला दिला आहे काय? - अथवा एकाने तरी एखादा नवीन सिद्धांत प्रतिपादित केला किंवा नवीन विचाराची दिशा दाखविली आहे काय? ज्या संस्थेचा तिच्या खर्चाच्या मानाने जनसमूहास लाभ होत नाही ती संस्था फार दिवस चालणे शक्य नाही.

सारांश इतकाच की संस्कृत वाड्मयाचे अध्ययन व परिशीलन शोधक बुद्धीने, ऐतिहासिक दृष्टीने, मार्मिकपणाने व कल्ककळीने होणे इष्ट आहे आणि हे काम आमच्या विद्वान शास्त्रीपंडितांनी

सुरु केल्याशिवाय व त्या ज्ञानाची समाजात प्रसिद्धी केल्याशिवाय, संस्कृत वाडमयाचा पूर्ण फायदा सर्व जनतेला मिळणे कठीण आहे. हल्ली या बाबतीत उपलब्ध असलेल्या साधनांचा पूर्ण लाभ घेऊन जर आपल्या विद्वान मंडळींनी प्रयत्न केला, तर त्यांच्या विद्वतेचा व परिश्रमाचा समाजावर इष्ट परिणाम होऊन समाजास आपल्या पूर्वजांविषयी खरी माहिती होईल, अज्ञ समजुर्तींना व दुराग्रहाला आज्ञा बसेल, लोकांमध्ये खरी अभिरुची उत्पन्न होईल व संस्कृताच्या खन्या महत्त्वाची त्यांना जाणीव होईल.

आता या प्रयत्नांचे धोरण काय असावे, संस्कृत वाडमयाचा अभ्यास कोणत्या दिशेने व्हावा, त्याचा लाभ लोकसमूहाला कसा करून द्यावा वगैरे गोर्दींसंबंधी तुमचे विचार काय आहेत ते ऐकण्याची मी आतुरतेने वाट पाहत आहे.

एका निश्चित धोरणाने चालल्याशिवाय, मताभिमान, पक्षाभिमान, जात्याभिमान व धर्माचा अंथ अभिमान सोडून कळकळीने व शास्त्रीय पद्धतीने प्रयत्न झाल्याशिवाय, आपण केलेल्या कामाचा आढावा काढून योग्य चर्चा केल्याशिवाय, तुमचे परिश्रम सफल होणार नाहीत व आपल्या जुन्या भांडाराचे यथार्थ ज्ञान व फायदा सामान्य जनसमूहाला प्राप्त होणार नाही, हे उघड आहे.

बडोघास पूर्वी संस्कृत शाळा होती; परंतु तिचा जनसमूहाला व्हावा तसा उपयोग होत नसल्यामुळे, ती बंद करावी लागली. आता विद्वान व प्रगल्भ विचाराचे शिक्षक मिळाल्यास, ती शाळा पुन्हा सुरु करण्याचा माझा विचार आहे. या शाळेपासून सर्व लहानथोर वर्गाच्या लोकांना फायदा होईल, अशी मला आशा आहे. ओघासच आले म्हणून सांगतो की, विद्या व धर्मज्ञान सर्वांचे धन असल्यामुळे ते सर्वांना मिळण्यास अडचण असू नये. हिंदुलोकांना आपला धर्म व त्याची तत्त्वे याविषयी खरी माहिती नाही, असे म्हणण्यास हरकत नाही. ज्यात धर्माचे शिक्षण दिले जात नाही, असा सुधारलेला देश कोठेही आढाळावयाचा नाही. आज यासंबंधाने जास्त बोलण्याची जरुरी नाही; परंतु प्रसंग तसा दिसल्यामुळे सहज काही विचार सूचना म्हणून बोलून दाखविले आहेत. ते अप्रासगिक असल्यास त्याची क्षमा असावी.



## ९७.

स्थळ : बडोदा

काळ : ता. ६ मार्च, १९१५

प्रसंग : संस्कृत संमेलनाच्या अधिवेशनाचा दुसरा दिवस

३०८

सद्गृहस्थ हो,

हिंदुस्थानांत ज्या विषयांची आज वारंवार चर्चा चालली आहे त्यापैकी संस्कृत विद्येचे पुनरुज्जीवन हा एक विषय आहे. त्यासंबंधी वेळोवळी भिन्नभिन्न गृहस्थांनी नाना तर्हेच्या केलेल्या सूचना मी ऐकिल्या आहेत. हल्लीचे माझे दिवाण क्ही.पी.माधवराव यांनी एकदा संस्कृत परिषद भरविणे किती उपयुक्त आहे ह्याबद्दल मजपाशी गोष्ट काढल्यावरून ती भरविण्याबद्दल मी आज्ञा दिली. त्यावरून ही लहानशी परिषद भरविण्यात आली आहे. या परिषदेकरिता आलेल्या गृहस्थांचे मी मनःपूर्वक स्वागत करतो.

संस्कृत भाषा ही प्रौढ भाषा असून ती इतर अनेक भाषांची जननी आहे. तथापि या भाषेचा व्यवहारात प्रचार नसल्यामुळे तिच्या पुनरुज्जीवनाच्या आवश्यकतेविषयी पुष्कळ लोक सांशंक आहेत, संस्कृत विद्येच्या महासागरात अनेक मौल्यवान रत्नांचे गुप्त भांडार आहे. श्रुती, स्मृती, उपनिषदे, महाकाव्ये, पुराणे ही सर्व त्या महासागरात आहेत. तसेच शासनशास्त्रावरील व व्याकरणशास्त्रावरील ग्रंथराजही संस्कृत भाषेच्या ग्रंथभांडारात आहेत. काव्यनाटकांसारख्या ललित विषयांवरील ग्रंथ संस्कृतात आहेत आणि ज्योतिष, वैद्यक, गणित इत्यादी कला व शास्त्रे यांचीही उपेक्षा संस्कृत भाषेने केलेली नाही. मी ही जी विषयांची यादी दिली त्यातल्या एकेका विषयावर कितीतरी पुस्तके संस्कृत वाड्यमयात आहेत. त्या सर्व पुस्तकांचे जर सांगोपांग अध्ययन करू म्हटले तर कित्येक वर्षे-वर्षेच काय, पण कित्येक पिढ्यान्‌पिढ्या त्या कामासाठी झाटावे लागेल.

वेद हे फार प्राचीन आहेत. आपल्या हिंदुधर्माची सर्व उभारणी मुख्यत्वेकरून वेदांच्याच पायावर झालेला आहे. आरंभी मानवीसमाज साधा-सरळ असल्यामुळे वेदांचे स्वरूपही साधे-सरळच होते. पण पुढे जसजसा कर्मवाद बलवत्तर होत गेला, तसेतसे धर्म-तत्त्वाचे स्वरूपही बदलत गेले व कर्मयोगाला ऊर्फ सकाम कर्मयोगाला प्राधान्य मिळत आहे.

वेदांचे मुख्य दोन भाग आहेत - १. कर्मकांड व २. ज्ञानकांड. यापैकी ज्ञानकांडाचा प्रसार केवळ या देशातच नक्के तर जगातील बहुतेक सर्व देशांत झाला. वेदांचा अभ्यास जगातील बहुतेक सर्व देशांतील विद्वानांनी केलेला आहे व वेदांची भाषांतरेही अनेक भाषांतून झाली आहेत. उपनिषदे, भगवद्गीता व ब्रह्मसूत्रे या प्रस्थानत्रयीने संस्कृत विद्येचे वैभव शिखरास पोहोचविले आहे. प्रस्थानत्रयीवर जगद्गुरु शंकराचार्य, रामानुजाचार्य, मध्वाचार्य, वल्लभाचार्य वगैरे आचार्यांनी भाष्ये लिहिली आहेत. भगवद्गीतेचा मोठेपणा तर सर्वसामान्यच आहे व तो ग्रंथ सर्वत्र सर्वथा वंद्याही ठरला आहे. त्याचे भाषांतर जगातील सर्व प्रमुख भाषांमधून झालेले आहे.

वैदिक धर्माची तत्त्वे विशद करण्याकरता पुढे सहा वेदांगाचा जन्म झाला. इतर भाषांच्या मानाने संस्कृत भाषेमध्ये व्याकरणचिकित्सा अत्यंत सूक्ष्मपणे केलेली आहे. संस्कृत व्याकरण नसते तर अर्वाचीन भाषाशास्त्राचा उदय झाला नसता, असे म्हटले तर ती अतिशयोत्ती होणार नाही. जो प्रकार व्याकरणशास्त्राचा तोच व्यवहारशास्त्राचा. आमच्या हिंदू व्यवहारधर्मशास्त्राची मूलभूत तत्त्व आपल्याला पूर्वमीमांसेतच आढळतात. पूर्वमीमांसा हे एक वेदांग किंवा दर्शन झाले. योग, वैशेषिक, न्याय, उत्तरमीमांसा, अशी दुसरी वेदांगे आहेत. सारांश, मानवी बुद्धीची आटोक्यातील प्रत्येक महत्त्वाच्या विषयावर संस्कृतमध्ये ग्रंथरचना झालेली आहे आणि विशेष हे की, त्या ग्रंथांमधून विशाल बुद्धिमत्ता व निर्दोष तर्कचातुर्य आजही प्रतीत होत आहे.

हिंदुधर्माची रचना वर्णश्रमांवर झालेली असल्यामुळे त्याच्या नियमनार्थ मनू व याज्ञवल्क्य वगैरे स्मृतिकारांनी वेळोवेळी स्मृती किंवा कायदेसंग्रह तयार केलेले आहेत. महाभारत व रामायण ह्या दोन महाकाव्यापैकी महाभारत हा ग्रंथ तर इतका पूज्य मानण्यात येतो की त्याला पाचवा वेदच म्हणतात. वेदकालीन उपासना ही अत्यंत साधी होती. ते तिचे साधे स्वरूप हलकेहलके बदलून गेले व पुढे पौराणिक दंतकथात्मक वाङ्मय यांचा उदय झाला. ह्याबरोबरच मूळच्या साध्या उपासनेऐवजी अनेक देवतांची विस्तारपूर्वक पूजा-अर्चा करण्याचा प्रघात रुढ झाला.

हे सर्व वाङ्मय धार्मिक स्वरूपाचे होते; पण या धार्मिक वाङ्मयाखेरीज दुसरे लौकिक वाङ्मयाही संस्कृत भाषेत बरेचसे आहे. कालिदास, भवभूती, भारवी इत्यादी महाकवींनी लिहिलेली नाटके व काव्ये आणि सुबंधु, दण्डी व बाण इत्यादिकांचे ललित गद्यात्मक ग्रंथ यांचा समावेश या दुसर्या वाङ्मयप्रकारात होतो. छांदोग्य उपनिषदांत नारदाने सनकुमारास केलेल्या उपदेशांत अनेक शास्त्रविषयक व कलाविषयक ग्रंथांचा नामनिर्देश केलेला आहे; परंतु ते ग्रंथ आज उपलब्ध नसल्यामुळे त्यात चर्चिलेल्या कलांची निश्चित कल्पना येण्यास आज बरीच अडचण पडते. परंतु इतकी गोष्ट खरी की ज्यामध्ये नैसर्गिक व भौतिक परिस्थितीची चर्चा केली आहे असे, ज्ञानप्रकरण नावाच्या ग्रंथासारखे अनेक ग्रंथ संस्कृत भाषेत झाले होते असा स्पष्ट उल्लेख आज सापडतो.

संस्कृत साहित्यात असलेल्या मौल्यवान ज्ञानभांडाराचे थोडेसेच दिग्दर्शन मी आता केले आहे. ह्या ज्ञानभांडाराची इतर साहित्यातील ज्ञानभांडाराबोरोबर तुलना केली तर भौतिक व आध्यात्मिकदृष्ट्या आपण मोठीच प्रगती एके काळी केलेली होती असे स्पष्ट दिसते व त्या

प्रगतीबद्दल आपणाला सकारण अभिमानही वाटतो. हल्ली भौतिक बाबतीत जरी आपली स्थिती तितकी स्पृहणीय नसली तरी आध्यात्मिक बाबतीत आपले जुने उच्च पद आजदेखील कायमच आहे. या आपल्या ज्ञानाचा फायदा जगातील आपल्या इतर बांधवास आपण दिला पाहिजे. त्यासाठी संस्कृत विद्येचे पुनरुज्जीवन व प्रसार करणे अवश्य आहे. तसेच भौतिक विषयांवरच्या आपल्या जुन्या पण अनुपलब्ध ज्ञानभांडाराचा आपण शोध लावला पाहिजे. इतकेच नक्हे तर हल्लीच्या कालास अनुसरून त्या ज्ञानसंग्रहात नवीन भरही आपण घातली पाहिजे.

भौतिकदृष्ट्या आपण का खालावलो याचा इतिहास पाहत किंवा सांगत बसणे हे फार वेळाचे काम आहे; पण स्थूल मानाने विचार करता भौतिक अवनतीची काही कारणे पुढीलप्रमाणे देता येतील. संस्कृत भाषा ही आता बोलण्याची किंवा व्यवहाराची भाषा राहिली नाही. फक्त वादविवादातून पूर्वपक्ष किंवा उत्तरपक्ष करण्यातच तिचा उपयोग होऊ लागला. या भाषेचे अध्ययन जितके सूक्ष्म व सुबुद्ध रीतीने पूर्वी होत असे तितके ते होईना. सर्व परिस्थिती बदलली तरी संस्कृत अध्ययनाची परंपरा बदलली नाही. तिचे अंधानुकरण चालूच राहिले. परिस्थितीचा पेच उत्तरोत्तर वाढत गेला व मुसलमानांनी जेव्हा हा देश जिंकून घेतला तेव्हा मोठी बिकट परिस्थिती प्राप्त झाली व संस्कृत विद्येचा उत्कर्ष होण्यास मुळीच अवसर मिळाला नाही.

प्राचीन काळी एक वेळ फार चांगल्या परिस्थितीत आम्ही होतो, अशी नुसती प्रौढी मिरविणे उचित नाही. कारण त्या योगाने “आपले तेवढे सर्वच चांगले” असे खोटे समाधान मानून आपण स्वस्थ राहतो. हल्ली दलणवलणाची साधने फारच सुलभ झाल्यामुळे एका ठिकाणची चांगली गोष्ट दुसऱ्या ठिकाणी नेणे व स्वीकारणे सोपे झाले आहे. वर्णाश्रिमाच्या आपल्या जुन्या कल्पना खच्याच होत्या; पण आज त्यांचे वर्चस्व नष्ट झाले आहे व त्यांच्या जागी नवीन कल्पनांनी आपले ठाणे बसविले आहे. काळाचा तडाखा जबर आहे. पाश्चिमात्य विद्येचे संस्कार व पाश्चिमात्य संस्कृती यांचा प्रसार आपल्या देशात होत चालला आहे व त्यामुळे आपली परिस्थिती प्रत्यही बदलत चालली आहे. अशा स्थितीत जुन्या चालीरीतींना नुसते चिकटून बसणे काय कामाचे? नवीन तत्त्वांचा स्वीकार आपण केला पाहिजे. पाश्चिमात्य लोकांप्रमाणे तुलनात्मक व विवेचक पद्धतीने आपण भाषेचे व तिच्या द्वारे समजणाऱ्या विषयांचे अध्ययन केले पाहिजे. आपली संस्कृती व पाश्चिमात्य संस्कृती ह्या दोहोंमधील सुंदर व संग्राह्य गोर्धंचे मधुर संमेलन आपण केले पाहिजे आणि

*East is east and west is west  
And never the twain shall meet.*

‘पूर्व ती पूर्व व पश्चिम ती पश्चिम; या दोघींचा मिलाफ कधीही होणार नाही,’ हे वचन जे नेहमी कानांवर पडते ते खोटे पाडले पाहिजे.

अडचणीची वेळ आली तर सामाजिक चालीत व धार्मिक विधीत आपले प्राचीन ऋषी व राजे फेरफार करीत असत. उदाहरणार्थ, पूर्वी पुत्राचे एकंदर चौदा प्रकार कायदेशीर मानीत; पण

सध्या फक्त औरस व दत्तक एवढे दोनच कायदेशीर मानण्यात येतात. पूर्वी लग्नाचे आठ प्रकार शास्त्रसंमत होते. त्यापैकी हल्ली ब्राह्म व आसुर हे दोनच कायदेशीर धरले जातात. लग्नाचे व इतर विधीसुद्धा असेच बदलत गेले आहेत, हे आपल्याला गृह्यसूत्रात सांगितलेले विधी व आपले प्रचलित विधी यांची तुलना केली तर स्पष्ट दिसते. थोडक्यात मला इतकेच सांगावयाचे की, आपल्या धार्मिक विधीमध्ये काही इष्ट फेरबदल केले तरच आपल्या समाजाची सद्यःस्थिती सुधारेल, एरवी नाही.

संस्कृत विद्येचे पुनरुज्जीवन इथे व्हावे या उद्देशाने प्रस्तुतचे संमेलन भरविण्यात आले आहे. इथले माझ्या आधीचे राजे संस्कृत विद्येला शक्य तो आश्रय व उत्तेजन देत असत. पूर्वी या राज्यात संस्कृत महाविद्यालये व पाठशाळा होत्या. त्यामधून वेदाचे अध्ययन-अध्यापन होत असे. वेद व शास्त्रे यात पारंगत ज्ञालेल्या पंडितांना उत्तेजन म्हणून दक्षिणा वाटण्यात येत होती. दक्षिणा देण्याची परंपरा अजूनही चालू आहे. फक्त ती देण्याच्या पद्धतीत मी कालानुसार थोडासा फरक केला आहे. मी माझ्या राज्यात सत्तीचे शिक्षण सुरु केले आहे व त्या शिक्षणातही आणखी काही सुधारणा करण्याचे माझ्या मनात आहे. या बाबतीत मला पुष्कळ खर्च करावा लागला खरा, तरी सामाजिक सुधारणेच्या क्षेत्रात पुष्कळ गोष्टी करावयाच्या अजून बाकीच आहेत. परिणामी माझ्या प्रजेला कल्याणप्रद होतील अशा ज्या काही सूचना, ठराव वगैरे हे संमेलन करील, त्यांचा मी अगत्यपूर्वक विचार करीन. धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणा करावयाच्या त्या एकट्यादुकट्या राजाच्या एकहाती प्रयत्नाने होत नसतात. त्या कामी राजाला धर्मगुरुंचे व लोकांचेही साह्य व सहानुभूती मिळाली पाहिजे.

संमेलनाचे उद्दिष्ट साध्य होवो, अशी मी अंतःकरणपूर्वक इच्छा प्रदर्शित करतो. आपले उद्दिष्ट डोळ्यापुढे ठेवून संमेलनाचे आता नेहमीचे विचारविनिमयाचे काम सुरु करावे, एवढे सांगून मी माझे भाषण संपवितो.



स्थळ : बडोदे  
 काळ : तारीख ७ मार्च, १९१५  
 प्रसंग : आरोग्यप्रदर्शनाचा बक्षीस समारंभ

३०८

सध्य स्त्री-पुरुष हो,

आज ही बक्षीसे वाटण्यापूर्वी आरोग्यविषयासंबंधी आजच्या प्रसंगाला साजेसे चार शब्द मी बोलू इच्छितो.

स्वतःचे व दुसऱ्याचे आरोग्यवर्धन कसे करावे, त्याचे उपाय कोणते, ते या प्रदर्शनामुळे स्पष्टपणे लक्षात आले असेलच. 'शरीर निरोगी तर मन निरोगी,' ही मूळची लैटिन भाषेतील म्हण फार जुन्या काळापासून लोकांना इतकी पटली आहे की, जगात जेथे जेथे आरोग्यविषयावर व्याख्याने झाली, तेथे तेथे या म्हणीचा आधार व्याख्यात्यांनी प्रामुख्याने घेतलेलाच आहे. या म्हणीइतकीच प्रसिद्ध असलेली इंग्रजी भाषेतील म्हण 'निर्मल मनुष्य हा देवसमान होय,' हीदेखील तुम्हाला ठाऊकच आहे. या दोन्ही म्हणीतील लक्षात घेण्यासारखा मुद्दा हा की, धर्माचरण करू पाहणाराने आरोग्याचा- स्वच्छेतेचा- विचार जरूर केलाच पाहिजे व तो या म्हणीवरुन स्पष्ट दिसतोच.

एरवी 'निरोगी मन' व 'देवसमानता' या शब्दांचे महत्त्व काय? धर्माचरण व आरोग्यरक्षण यांचा संबंध असा निकट आहे. भोजन करण्यापूर्वी स्नान करणे निदान हात-पाय तोंड स्वच्छ धुऊन टाकणे, कुणाला संमत नाही? प्रत्येक धर्मात या गोष्टींचा उल्लेख सापडतोच. या गोष्टी म्हणजे आरोग्यरक्षण करविणारे लहानसे धार्मिक विधीच नाहीत का?

आरोग्यरक्षणाला कोणत्या गोष्टींची आवश्यकता असते? हवा, उजेड, मोकळी जागा, केरकच्यांच्या जागांची स्वच्छता, शुद्ध अन्न, निर्मल राहणी व शारीरिक व्यायाम या गोष्टी आरोग्यरक्षणाला अत्यंत आवश्यक आहेत. या देशात क्षयाचा आजार सावंत्रिक आहे आणि तो जडण्याचे मुख्य व एकमेव कारण फुफ्फुसांना शुद्ध हवेचा पुरवठा होऊ न देणे हेच आहे. कोंदट

जागी क्षयरोगाचे जंतू उद्भवत असतात व वाढतही असतात. पण शुद्ध हवा व भरपूर उजेड असलेल्या जागी ते जंतू आपोआप नष्ट होत असतात. म्हणून खिडक्या-दारे बंद करून आपल्या घराचा हवा-उजेड बंद करून टाकू नका. हवा व उजेड या गोष्टी जीवनाला पोषक आहेत. कॉलरा, प्लेग, क्षय सारख्या दुर्धर रोगांचा सुद्धा प्रतिबंध करण्यास उत्तम आरोग्य समर्थ असते. या उत्तम आरोग्याचे नियम तुम्हाला प्रस्तुतच्या प्रदर्शनाने आता चांगलेच माहीत करून दिले आहेत.

आरोग्यरक्षणाचे मार्ग व आरोग्यविनाशाची कारणे दर्शविणारे चित्रपट दाखवून येथे जी व्याख्याने देण्यात आली, त्यांना तुम्ही हजर राहिला असालच. त्या व्याख्यानांनी आरोग्यरक्षणाची जाणीव तुम्हाला करून दिली असली, आरोग्याची उपयुक्तता तुम्हाला पटविली असली, तर त्या व्याख्यानांचा बराच इष्ट परिणाम झाला असे मी म्हणेन. तुमची स्वतःची आरोग्यविषयक स्थिती व्याख्यानानुसार ऊर्फ चांगली असेल, तर तुम्ही आपली माहिती दुसऱ्या गरजू माणसांना सांगा.

परमेश्वराने जे आरोग्य तुम्हाला प्रयत्नसाध्य असे करून ठेवलेले आहे, ते तुम्हाला वस्तुतः प्राप्त झालेले आहे काय? नसल्यास का झालेले नाही? ते कसे मिळू शकेल? यांचा तुम्ही नेहमी विचार केला पाहिजे. दिवसाच्या चोवीस तासांपैकी बारा तास तुम्ही जेवण्याखाण्याच्या कामी आणि बाकीचे बारा तास निजण्याच्या कामी घालविले, तर बुद्धीची चपलता व शरीराची सशक्तता तुम्हाला कुठून प्राप्त होईल, आणि मग नागरिकांची कर्तव्ये तरी तुम्ही कशी पार पाडणार? शरीरप्रकृती उत्तम ठेवण्यास स्नायूंची निगा, खेळ, निरनिराळे व्यायाम, हे फार आवश्यक आहेत. शारीरिक व्यायाम घेण्याची प्रवृत्ती लोकांत दिवसेंदिवस वाढत आहे, हे सुचिन्ह आहे. बॅडमिंटन, क्रिकेट, वगैरे खेळ खेळणारे, पायी किंवा घोड्यावरून फिरणारे, तुमच्यांत पुष्कळच आहेत. हे सर्व व्यायाम तरुणपणापासूनच आणि पद्धतशीरी रीतीने घ्यावयाला हवेत. सर्वच बाबतीप्रमाणे व्यायामाच्या बाबतीतही नियमितपणा राखलाच आहिजे.

प्रत्येक स्त्री-पुरुषाने आरोग्याच्या कोणत्या मूलभूत तत्त्वांनुसार वागवयाचे? त्या तत्त्वांचे संपूर्ण आकलन करावयाचे म्हटले तर बालक जन्मल्यापासूनच्या सर्व मानवी शरीर-अवस्थांचा नीट विचार करावयाला हवा. मी तूर्त फक्त बालकाच्याच जीवनातील अवस्थांचा विचार तुम्हांपुढे मांडतो. प्रत्येक मातेने आपल्या बालकाला शुद्ध व आरोग्यावह अशाच वस्तू खाण्यापिण्यास द्याव्या; त्याच्या खेळण्याच्या व निजण्याचा जागी भरपूर उजेड ठेवावा; पुरेशी झोप, स्वच्छ साध्या आवडी आणि व्यायामादिक नियमित प्रकार या सर्व गोष्टींची काळजी मुलांच्या बाबतीत घेणे अवश्य आहे. ती घेतली तर आईला तिचे बक्षीस मिळाल्यावाचून राहत नाही. कारण तिचे मूल मग शारीरिक व मानसिकदृष्ट्या योग्य तर्फेने वाढत जाते, त्याचे शरीर व मन दोन्ही खंबीर बनतात, जगाकडे पाहण्याची एक प्रफुल्ल, निरामय दृष्टी त्याला प्राप्त होते आणि ते मूल

मोठेपणी सर्व राज्याचे एक भूषणच होऊन बसते. अशी भूषणे स्वदेशाला, स्वजातीला, स्वकुलाला प्राप्त करून देणाऱ्या माता धन्य होत!

माझ्या म्हणण्याचे तात्पर्य हेच की, आरोग्यप्राप्तीची गुरुकिल्ली स्त्रीवर्गाच्या हाती आहे. एवढ्याकरिता आरोग्याच्या सर्व बाबतीचे पद्धतशीर शिक्षण तुम्ही स्त्रीवर्गाला द्या, म्हणजे तो स्त्रीवर्ग सबंध राष्ट्राचे आरोग्य सुधारून दाखवील. तुम्हाला लहानाचे मोठे करणारा, पूर्वीचा स्त्रीवर्ग असाच सुशिक्षित होता, असे मी मानतो. निदान, अतःपर तरी तुम्ही तुमच्या मुलाबाळांचे संगोपन याच आरोग्यावह पद्धतीनुसार करीत जाल, अशी मला आशा आहे.



## ९९.

स्थळ : राजधानी कोलिंगड  
 काळ : तारीख २६ जून, १९१५  
 प्रसंग : 'दि राजाज् हायस्कूल' चा बक्षीस समारंभ

३०८

श्रीमंत राजेसाहेब, मुख्य अध्यापक आणि सभ्य स्त्रीपुरुष हो,  
 श्रीमंत राजेसाहेबांच्या आमंत्रणानुसार आजच्या या बक्षीस-समारंभासाठी मला उपस्थित होता आले, याबद्दल मला अत्यंत आनंद होत आहे.

नुकतेच या शाळेच्या मुख्य अध्यापकांनी जे भाषण केले, त्यात त्यांनी मजविषयी काही गौरवपूर्ण उद्गार काढले आहेत. हे उद्गार यथार्थ ठरावेत अशी माझी फार इच्छा आहे. त्यातील गौरवाला मी पात्र आहे. असे मला वाटेल तर बरेच होईल. इतर गुणासंबंधी मी तूर्त काहीच म्हणू शकत नाही; पण हिंदुस्थानातील शिक्षणाच्या विषयासंबंधी मला मनापासून अत्यंत कळकळ वाटत आहे, एवढे खरे. त्यामुळे, तुमच्या शाळेने करून दाखविलेली व सध्या चालविलेली सुत्य कामगिरी पाहून मला खरोखरच संतोष होतो. शाळेच्या ज्या प्रगतीचा सुंदर अहवाल आता वाचून दाखविला, त्या प्रगतीबद्दल मुख्य अध्यापक व इतर शिक्षकवर्ग यांचे मी अभिनंदन करतो.

तुमच्या राजेसाहेबांशी परिचय घडल्यामुळेही मला अत्यंत आनंद होत आहे. त्यांच्यासारखे थोर लोक पुढाकार घेऊन देशाच्या नैतिक आणि भौतिक कल्याणार्थ झटत आहेत, हे आपल्या देशाचा ऊर्जित काळ जवळ आल्याचे दर्शक असे एक सुचिन्हच आहे.

शाळेच्या प्रगतीबद्दल मी मुख्य अध्यापकाचे आताच अभिनंदन केले आहे. त्याच्याबोराचे या शाळेच्या चालकवर्गाचे आणि कोलिंगडच्या प्रजेचेही अभिनंदन करणे अवश्य आहे. कारण त्यांना इतका सुखभावी, चतुर व सुशिक्षित असणारा आणि आपल्या स्वाभाविक व स्वसंपादित शक्तीचा विनियोग प्रजेच्या सामाजिक व नैतिक कल्याणार्थ करणारा राजा लाभला, ही गोष्ट खरोखर अभिनंदनीय आहे.

माझ्या पत्नी, श्रीमंत महाराणीसाहेब, यांच्यासंबंधी स्वागतपर भाषणात जो प्रेमळ उल्लेख करण्यात आला त्याबद्दल त्यांच्यावतीने मी तुमचे आभार मानतो. या शहरात आल्यापासून येथली नगरशोभा, राजेसाहेबांचा प्रेमळ पाहुणचार व प्रजेचे उत्साहपूर्ण स्वागत पाहून आम्हा उभयतांचा काळ येथे मोळ्या सुखात गेला.

अंतःपर तुमची उत्तम भरभराट होवो, अशी आमची दोघांचीही इच्छा आहे, आणि तुम्ही केलेल्या प्रेमळ स्वागताची गोड आठवण तर आम्हाला नेहमीच होत जाईल.



## १००.

स्थळ : बंगलोर

काळ : तारीख २४ जुलै, १९९५

प्रसंग : संस्कृत विद्वत्सभा (अकॅडमी) संस्थेत अध्यक्षीय भाषण

३०८

सद्गृहस्थ हो,

तुमच्या विद्वत्सभेच्या आजच्या बैठकीचे अध्यक्षपद मला देऊन तुम्ही माझा गौरव केला आहे, हे उघड आहे. या सन्मानाने मी थोडासा गोंधळलो आहे. कारण आजच्या व्याख्यानाच्या विषयासंबंधी मला मुळीच काही माहिती नसताना, अध्यक्ष व्हावयाचे मी कबूल करून चुकलो. खरे म्हणाल तर दोन गोष्टी शिकावयाला म्हणून मी येथे आलो आहे - ठाविक भाषण करून मीच दोन गोष्टी दुसऱ्याला शिकविल्या, असे दाखविण्यासाठी आलेलो नाही. तथापि प्रसंगानुसार मला जे थोडेफार सुचत आहे, ते बोलल्याखेरीज मला राहवत नाही.

तत्त्वज्ञानाची एक व्याख्या अशी करता येईल की, निसर्ग, ईश्वर व मनुष्य याच्याविषयी व यांच्यातील परस्परसंबंधांविषयी चर्चा करणारी जी एक ज्ञानाची शाखा, तिचे नाव तत्त्वज्ञान. ही चर्चा अनादी काळापासून चालत आलेली आहे व पुढे अनंत कालांपर्यंत ती चालत राहणारी आहे. तिला कालाचे बंधन नाही. आश्वर्य नावाचा सर्वांच्या परिचयाचा मनोविकार हा तत्त्वज्ञानाचे प्राथमिक किंवा मूळ रूप होय. येथून त्याचा कल बहुधा जडवादाकडे झुकतो; पण पुढे जाता कल्पनावादाचे उच्चतर रूप त्याला प्राप्त होते आणि त्यानंतर त्याला पुष्कळदा गूढवाद, नास्तिकवाद व नवीनच असलेली सारप्राही पद्धती हे फाटे फुटत असतात. मनुष्यप्राण्याची निसर्गाशी जेव्हा धूळभेट झाली आणि पाणी, अग्नी, सूर्य, चंद्र, तारे, अनंत आकाश इत्यादी नैसर्गिक शक्ती जेव्हा त्याला जाणवू लागल्या तेव्हा त्यांचे सामर्थ्य पाहून तौ आश्वर्याने थक्क होऊन गेला. वरील वस्तूविषयी त्याच्या मनात भयोत्पन्न आदर उत्पन्न झाला व या वस्तू म्हणजे साक्षात ईश्वरच आहेत, असे तो मानू लागला. या आश्वर्याला व कल्पनेच्या पसाच्याला काहीतरी मर्यादा असतेच की नाही ? साहजिकच मानवी मनाला त्या प्रकाराचा पुढे वीट आला व प्रतिक्रिया म्हणून नास्तिकवादाच्या दुसऱ्या टोकाला ते जाऊ लागले; पण तेथे तर मनाला पहिल्याइतकेही समाधान

मिळेनासे ज्ञाले म्हणून अखेरीस ब्रह्मज्ञान व सर्व तत्त्वज्ञानपद्धतीतील वेचक सारांशज्ञान यांचा आसरा ते शोधू लागले.

माझ्यासमोर येथल्या (म्हैसूर) राज्याचे मुख्य हिशेबी अधिकारी बसलेले आहेत. त्यांना पाहून मला एका गोटीची आठवण येते. या अधिकाऱ्याचा आकडेशास्त्रावर मोठा विश्वास असेलच. जागतिक अडचणी व प्रश्न सोडविण्यास एक आकडेशास्त्रच समर्थ आहे, असा त्यांचा दृढ विश्वास असला पाहिजे; पण या बाबतीत पायऱ्येगोरस याने त्यांच्यापुढे आधीच आघाडी मारून ठेवली आहे. त्याचा या आकड्यावर भारी विश्वास असे. त्याने स्वतःची एक स्वतंत्र आकडेपद्धती निर्माण करून तिच्या आधारावर अनुसृपता, सहानुभूती आणि तिरस्कार या त्रिगुणांची उभारणीही करून दाखविली आहे. दुसऱ्या खात्याच्या अंदाजपत्रकावर टीका करणाऱ्या हिशेबी अंमलदाराविषयी सर्व खात्यातून जी सार्वत्रिक अप्रीती दिसून येते, तिचे एक कारण कदाचित ही पायऱ्येगोरसची आकडेपद्धतीच असू शकेल.

तत्त्वज्ञानाच्या या निरनिराळ्या पद्धतींची व प्रश्नांची चर्चा अनादिकालापासून चालत आलेली आहे, हे मी मध्या सांगितलेच. त्या तात्त्विक वादविवादात दंग होऊन जाऊन, आपण आपल्या शक्तीचा अपव्यय करणे व आपल्या प्रत्यक्ष सुखदुःखाविषयी अनास्था दर्शविणे मुळीच इष्ट नाही. मानवी ज्ञान हे केवळाही मर्यादितच असणार आणि तत्त्वज्ञानाचे सगळेच काम पडले अमर्यादित. मी म्हणतो, तुमच्या या वादविवादातून काहीतरी निष्पत्र होऊ द्या, म्हणजे पुरे काहीतरी म्हणजे, शब्द आणि शब्द समुच्चय यांच्या पलीकडचे असे काहीतरी, की जे आपले थोडे तरी प्रत्यक्ष हित साधू शकेल. भारतीय तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करणे हे काम महत्त्वपूर्ण व मनोरंजक आहे आणि जगातील इतर तत्त्वज्ञान पद्धतीचा परिचय करून घेऊन तौलनिक अभ्यास करणे तर विशेषच महत्त्वाचे व मनोरंजक आहे. कोणताही दुराग्रह उराशी न बालगता, मन स्वच्छ, निर्विकार ठेवून हा अभ्यास ज्ञाला पाहिजे. तत्त्वज्ञानाच्या इतर पद्धतीत काही विशेष मोलाची तत्त्वे आढळली, तर त्या पद्धतीची श्रेष्ठता मान्य करण्यास आपण तयार असले पाहिजे आणि आपल्या पद्धतीचीच तत्त्वे जर श्रेष्ठ असतील तर तिचा कैवार घेण्यात आपल्याला अभिमान वाटला पाहिजे.

वृद्धी व क्षय या उपाधी ज्ञानाला असल्यामुळे ज्ञान हे एखाद्या सेंद्रिय वस्तूसारखेच आहे. शिवाय, मानवी ज्ञानाचा इतिहास पाहिला तर त्या ज्ञानाच्या वाढीच्या काही विशिष्ट अवस्था सर्वच ठिकाणच्या लोकांमध्ये सारख्याच दिसून येतात. प्रो. रानडे यांच्यासारख्या विद्वान, तज्ज्ञ वक्त्यांच्यासमोर तत्त्वज्ञानाविषयी विशेष काही सांगावे असा माझा अधिकार नाही. अधिक खोलात शिरण्याची माझी इच्छा नाही व वेळेच्या अभावी ते शक्यही नाही. फक्त एकच मुद्दाच्या मी किंचित विस्तार करू म्हणतो. पंडित महाभागवत यांनी भाषण करताना माझ्या शिक्षणविषयक प्रयत्नांचा सामान्यतः उल्लेख करून संस्कृत शिक्षणाच्या उत्तेजनार्थ मी केलेल्या प्रयत्नांचा प्रामुख्याने उल्लेख केला आहे. आपल्या सर्व शक्तीचा विकास करणारे व एरवी आपल्याला बंद असलेले जे देशोदेशींच्या ज्ञानाचे भांडार ते सर्वथैव खुले करणारे, एकमेव साधन माझ्या मते शिक्षण हेच असल्याने मी शिक्षणाला पराकाळेचे महत्त्व देतो. शिक्षणप्रसार आपण सर्वत्र केला पाहिजे. राजवाड्यातच नव्हे, तर रंकाच्या झोपडीतही शिक्षणाचा प्रवेश आपण करविला पाहिजे. कारण

रंकाच्या सुखसमृद्धीवरच राजेलोकांची सुखसमृद्धी अवलंबून असते. कोणत्याही लोकसमाजाची खरीखुरी व टिकाऊ प्रगती करावयाची असेल तर जातिभेद किंवा पंथभेद पार विसरून जाऊन त्या समाजाच्या सर्व घटकांना एकजात सुशिक्षित करून सोडले पाहिजे. माझी दृढ झालेली मते ही अशा स्वरूपाची असल्यामुळे मी ती मते मूर्त स्वरूपात आणावीत हे साहजिकच आहे आणि तदनुसार महाविद्यालये, शाळा, ग्रंथालये यांच्या वाढीसाठी मी झटत आहे. एक किंवा आणखी दहा - पाच माणसे एखादी ध्येयनिश्चित करून देतील, ध्येयप्राप्तीचे मार्ग दाखवून देतील; पण त्या ध्येयविशिष्ट चळवळीला जोमदार, सक्स व स्थैर्ययुक्त करणे हे बहुजनसमाजाच्या हाती आहे.

या विद्वत्सभेत तुमच्या समवेत बसण्या-बोलण्याची ही संधी मला तुम्ही दिल्याबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. तुम्ही नेमलेल्या समितीला भारतीय तत्त्वज्ञान व संस्कृत वाङ्मय यांचा प्रसार करण्याच्या कामी सुयश प्राप्त होवो. तुम्हाला एक सूचना करावीशी वाटते. माझ्या दृष्टीने ती फार महत्त्वाची सूचना आहे. ती अशी की, आज येथे जी भाषणे व व्याख्याने झाली, त्यांचाही तुम्ही प्रसार करा, येथे येऊ शकणाऱ्या मूठभर भाग्यवंतांनाच त्याचा लाभ मिळावा, हे योग्य नाही. म्हणून इंग्रजीतून व देशी भाषांतून तुम्ही ही ज्ञानगंगा सर्वांना सुगम करून टाका. मोडके तोडके व सापडतील ती गोळा करून तुमच्यापुढे मांडलेले माझे विचार तुम्ही शांतपणे व सहदयतेने ऐकून घेतले. याबद्दल ती तुमचे आभार मानतो. तुम्हा सर्वांची भेट होणे व प्रो. रानडे यांचे उत्कृष्ट व्याख्यान ऐकावयास मिळणे, हा मोठा अलभ्य लाभच मला घडून आलेला आहे.



## १०९.

स्थळ : बडोदे  
 काळ : तारीख १ जानेवारी, १९१६  
 प्रसंग : नूतन वर्षारंभानिमित मेजवानी

३०८

कर्नल इंपे आणि सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

बादशहांच्या आरोग्यपानाची सूचना मांडण्याचे मानाचे काम करण्यासाठी मी उभा राहिलो आहे. ठरीव पद्धतीनुसार भाषण करून तुमचा वेळ घेण्याची माझी इच्छा नाही. तथापि, आपण ज्या परिस्थितीत आज येथे एकत्र झालो आहोत, ती परिस्थिती असामान्य असल्यामुळे थोडेसे तरी बोलणे आवश्यक आहे. इतर अनेक गोष्टींनी आमचे लक्ष किंतीही वेधून घेण्याचा आटोकाट प्रयत्न केलेला असला, तरी आमच्या अंतःकरणाची घट्ट पकड एकाच गोष्टीने घेतलेली. ज्या साम्राज्यातील अत्यंत तेजस्वी रत्न म्हणून आपला लौकिक असल्याचे अभिमानास्पद ज्ञान हिंदुस्थानाला आहे, ते आम्हाला प्रिय झालेल्या बादशहांच्या छत्राखालचे, साम्राज्य आज निर्दय शत्रूंशी अत्यंत निकराने लढत आहे- आणि हिंदुस्थानाचे खुद अस्तित्वच टिकविण्यासाठी लढत आहे- या गोष्टीचा विसर आम्हास केवळाही पडणे शक्य नाही. त्या युद्धाच्या परिणामांवर आपल्यापैकी प्रत्येकाचे स्वातंत्र्य व सुखही अवलंबून आहेत.

संपूर्ण व निर्णयकारक अशी विजयप्राप्ती बादशहांना लवकर होवो आणि तीव्र दुःखाने पीडित झालेल्या जगाला शांतता लाभो अशी प्रार्थना, बादशहांबद्दलच्या एकनिष्ठ भावनेने प्रेरित होऊन मी करतो आणि बादशहांचे आरोग्यपान करण्याची तुम्हाला विनंती करतो.

(नंतर रेसिडंटसाहेबांच्या आरोग्यपानाची सूचना करताना श्रीमंत म्हणाले - )

सभ्य स्त्री-पुरुष हो,

दुसरी एक आरोग्यपानाची सूचना मला करावयाची आहे आणि ते आरोग्यपानही तुम्ही प्रेमभराने कराल, याविषयी मला मुळीच शंका नाही. ती सूचना मांडण्यापूर्वी मला एक गोष्ट

करणे आवश्यक वाटते, ती म्हणजे तुम्हा सर्वांच्या आज भेटी झाल्याबद्दलचा आणि सर्वांचे नूतनवर्षाभिनंदन स्निग्ध अंतःकरणाने करण्याची संधी मिळाल्याबद्दलचा माझा आनंद व्यक्त करण्याची. नूतन वर्ष तुम्हाला अत्यंत आनंदमय व सुखपूर्ण असे जावो.

सभ्य स्थीपुरुष हो, माझे सन्मित्र असलेले येथले रेसिडंट कर्नल इंपे यांच्या आयुरारोग्यवर्धनार्थ स्नेहपान करण्याची मी तुम्हाला विनंती करतो.



## १०२.

स्थळ : बडोदे

काळ : तारीख २० फेब्रुवारी, १९१६

प्रसंग : अखिल भारतीय संगीत परिषदेचा उद्घाटन-समारंभ

३०८

दिवाणसाहेब, आणि व्यवस्थापक समितीच्या सभ्य स्त्री-पुरुष सदस्यांनो,

या अखिल भारतीय संगीत परिषदेचा उद्घाटन-समारंभ करण्याबद्दल तुम्ही केलेली विनंती मी मोठ्या आनंदाने मान्य करतो. या परिषदेची जन्मकथा तुम्ही आताच सविस्तर सांगितली आणि परिषदेची आमंत्रणे घाईघाईने व थोड्याच वेळापूर्वी दिली असतानाही, आज इतका तज्ज्ञ व प्रेमळ श्रोतृसमाज जमू शकला, ही मोठ्या संतोषाचीच गोष्ट आहे. सूचना इतक्या विलंबाने मिळाली असूनही, भारतीय संगीताचे इतके तज्ज्ञ, पुरस्कर्ते व चाहते स्वतःचा वेळ, पैसा व उत्साह खर्चून बडोद्यासारख्या दूरच्या शहरी एकत्र होऊ शकले, हे पाहून कोणत्या कलाप्रेमी माणसाला आनंद झाल्यावाचून राहील? श्रुतिविचार व स्वरलेखनविचार यांच्यासारखे प्रश्न परिषदेच्या एकाच अधिवेशनामध्ये सुटले पाहिजेत, अशी अपेक्षा धरणे व्यर्थ आहे. तथापि, परस्परांची मते समजून घ्यावयाला आणि वादग्रस्त प्रश्नांची चर्चा करावयाला तरी या परिषदेमुळे आपल्याला संधी मिळाली, ही काही सामान्य गोष्ट नाही. निरनिराळ्या राजेरजवाड्यांनी या परिषदेच्या व्यवस्थापक मंडळाच्या मेहनतीचे चीज केले व आपल्या पदरचे गुणीजन या परिषदेसाठी पाठविले, म्हणून त्या सर्व राजेरजवाड्यांचे आपण आभारी आहोत. प्रस्तुत परिषदेचा प्रारंभ झाल्याचे मी जाहीर करतो आणि परिषद पूर्णपणे यशस्वी होवो, अशी आशा प्रकट करून भाषण संपवितो.

●●●

स्थळ : दिल्ली  
 काळ : तारीख ३ नोव्हेंबर, १९१६  
 प्रसंग : देशी राजेरजवाड्यांच्या परिषदेचे निवेदन

४०८

येथे जमलेल्या हिंदी नरेशांच्या वतीने मी गेल्या पाच दिवसांतील आमच्या परिषदेने केलेल्या कामाचे निवेदन. ने. ना. व्हाइसरॉय यांच्यापुढे मांडीत आहे. परिषदेसाठी जो कामाचा कलमवार आराखडा आखून घेण्यात आला होता. त्यापैकी नादार देणेक-यांची आमच्या हद्दीत जी मालमिळकत असेल तिच्या द्वारा कर्जवसुली करून घेण्यासंबंधी असलेले दुसरे कलम आम्ही तूर्त पुढच्या बैठकीवर ढकलीत आहोत. कारण हा प्रश्न फार गुंतागुंतीचा आहे आणि त्याला अधिक चौकशीची व तज्ज्ञांच्या सल्ल्याचीही जरूर आहे. तिसरे कलम, वरिष्ठ - नरेंद्र - विद्यालय काढण्यासंबंधीचे आहे. तेही आम्ही पुढच्या बैठकीवर टाकले आहे. कारण त्या विद्यालयासाठी लागणाऱ्या निधीची व इमारतीच्या विस्ताराची संपूर्ण माहिती अद्याप मिळवावयाची आहे. सातवे कलम, रेल्वे करण्याकरता ब्रिटिश हद्दीतील जी जमीन घ्यावयाची तिच्या मोबदल्याची रक्कम ठरविण्याचे नियम तयार करण्याविषयीचे आहे. त्या प्रश्नाचा विचार पत्रव्यवहारानेच केलेला अधिक बरा व जरूर पडल्यास तो प्रश्न पुढील एखाद्या बैठकीच्या वेळी हाती घेता येईल असा आमच्या परिषदेच्या तूर्त निर्णय आहे. आठव्या कलमाचा ऊहापोह चालू आहे. आमच्या मुलुखातील उद्योगधंघाच्या वाढीसंबंधी ज्या उपयुक्त सूचना सर थॉमस यांनी केल्या, त्याबद्दल ही परिषद सरसाहेबांची फार आभारी आहे.

हिंदी राज्यांत राज्यारोहणाच्या व अधिकारग्रहणाच्या वेळी कोणकोणते समारंभ करावयाचे ते आम्ही निश्चित केले आहेत व ते योग्यद्वारा व्हाइसरॉयसाहेबांच्या पुढे अनुकूल विचारार्थ मांडण्याची आमची इच्छा आहे. राजे अज्ञान असतील तेव्हा राज्यकारभाराचे स्वरूप कसे असावे, त्यांना शालेय शिक्षण, राज्यकारभाराचे व सामान्य नीतीविषयक शिक्षण कसे घावे, या प्रश्नांचाही आमच्या परिषदेने काळजीपूर्वक विचार करून काही ठराव स्वीकृत केलेले आहेत.

मोठारगाड्यांच्या नियंत्रण - नियमनासंबंधीही आम्ही आमचं मत नमूद करून ठेवलेले आहे आणि वरिष्ठ - नरेंद्र - विद्यालयासाठी लागणाऱ्या द्रव्यसामग्रीचा विचार करण्याकरिता नेमलेल्या

समितीचा अहवाल आम्ही तात्पुरता मान्य करून घेतला आहे. सदर विद्यालय दिल्ली मुक्कामी उघडावे, हा परिषदेचा पूर्व नियम आम्ही पुनश्च स्वीकृत केला आहे.

विस्तारित स्वरूपात भरलेली ही या परिषदेची पहिलीच बैठक आहे. शिवाय हिंदी राजा म्हटला की, त्याला वादविवादोत्तर मतप्रदर्शन करण्याच्या सवयीपेक्षा हुक्म करीत जाण्याची सवयच अधिक झालेली असते. वादाचे किंवा सभा चालविण्याचे नियमही त्याला बहुधा धड माहीत नसतात. तथापि, एकंदरीत आमच्या प्रस्तुत परिषदेचे काम बरेच सफल व हितावह झाले आहे, असे आम्हास वाटते.

भविष्यकाळी आपल्या बलाढ्य साम्राज्याच्या कारभारात या परिषदेलाही योग्य तो अधिकार प्राप्त होईल, असे आश्वासन व्हाइसरॉयसाहेबांनी आम्हाला देऊन ठेवलेले आहे. या आश्वासनावर आमचा दृढ विश्वास आहे. यापुढे या परिषदेच्या बैठकी दरवर्षी भरत जातील अशी आशा आहे. कारण भावी काळात हितप्रद होऊ शकणाऱ्या एका संस्थेचा अंकुरच प्रस्तुत परिषद आहे. सरकारला नरेंद्रवर्गाचे एक मंत्रिमंडळ तयार करून देणे, हे आम्ही आमच्या परिषदेचे ध्येय ठरविले आहे. या मंडळाचे हक्क, कार्य व अधिकार अर्धातच योग्य वेळी स्पष्ट करण्यात येतील. हे मंत्रिमंडळ शक्य तितक्या लवकर मूर्त स्वरूपात यावे, शक्य तर याच व्हाइसरॉयसाहेबांच्या कारकिर्दीत इतर महत्त्वाच्या गोष्टींबरोबर ही अत्यंत महत्त्वाची गोष्टही घडून यावी, असे आम्हास वाटते. या परिषदेच्या पुढील बैठकीचे कामकाज अधिक हिशेबाने, व्यवहारबुद्धीने करण्याचा आपण कसून प्रयत्न केला पाहिजे. सध्याची बैठक हा आपला पहिलाच अनुभव आहे. आपल्या अमूल्य वेळेचा व उत्साहाचा स्वाहा करू पाहणारे असे आपल्या कामकाजाच्या पद्धतीचे जे दोष या वेळी आपल्याला जाणवले आहेत ते दोष आपण पुढीलप्रसंगी दूर केले पाहिजेत. उदाहरणार्थ, बैठक सुरु होण्याच्या आधी जर सिलेक्ट कमिट्या नेमता आल्या तर ठरावांवरील चर्चा अधिवेशनासमयी आपल्याला योग्य विचारपूर्वक करता येईल. तसेच काही ठरावांना सुचविण्यात आलेल्या दुरुस्त्या इतक्या अतिव्यापक व विरोधक स्वरूपाच्या होत्या की, कोणत्याही सुसून्न वादविवादात या दुरुस्त्यांचा विचार करण्यात आला नसता. आपले काम सहकार्याच्या तत्त्वावर चालवून व्यक्तीदृष्ट्या पडणारे श्रम कमी केले पाहिजेत व व्यक्तिगत कार्यशक्तीचा अपव्यय थांबविला पाहिजे. केल्या कामाची नोंद ठेवून ती दररोज सायंकाळी सर्वांना दाखविण्यात यावी. म्हणजे कोणते काम कोणत्या पल्ल्यापर्यंत आले आहे ते त्या नोंदीवरून प्रत्येकाला समजेल. तसेच आज करावयाच्या कामाची कलमवार टिप्पणी बैठकीपूर्वी ३-४ तास तरी प्रत्येकाला मिळावी म्हणजे कामासंबंधी कुणाला काही तयारी, सूचना वगैरे करावयाला भरपूर अवसर सापडू शकेल.

आपल्यासारख्या परिषदा यशस्वी होण्यास विविध साधनांची अनुकूलता हवी असते आणि त्यापैकी परिषदेच्या सदस्यांनी तिच्या कामकाजाच्या प्रत्येक तपशिलात काळजीपूर्वक लक्ष घालणे या एका साधनाचे महत्त्व काही कमी नाही. सुदैवाने या साधनाची अनुकूलता आपल्याला पूर्णपणे होती, असे गेल्या काही दिवसांत जे बच्याच मुद्द्यांवर कडाक्याचे वादविवाद झाले त्यावरून स्पष्ट होते. परिषदेचे काम मोळ्या चातुर्यने निर्वेद पार पाडल्याबद्दल हिंदुस्थान सरकारचे

सुमंत (पोलिटिकल सेक्रेटरी) मि. वुड यांचे आभार ही परिषद मानू इच्छिते. या परिषदेने केलेल्या शिफारशींचा स्वीकार हिंदुस्थान सरकार करील, अशी आम्ही आशा बाळगतो. ही परिषद बोलावून आमच्या राज्याच्या हिताच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या असलेल्या प्रश्नासंबंधी आमची मते दिग्दर्शित करण्याची संधी आम्हाला दिल्याबद्दल आम्ही व्हाइसरॉयसाहेबांचे आभारी आहोत. तसेच बादशहाच्या गार्दीविषयी व खुद्द बादशहाविषयी असलेली आमची एकनिष्ठ स्वामिभक्ती पूर्ण खातरजमेच्या शब्दांनी बादशहांना विदित करावी, अशीही विनंती अवश्य त्या आग्रहाने आम्ही व्हाइसरॉयसाहेबांना करतो.

वरील भाषणाला ने. ना. व्हाइसरॉय यांनी पुढीलप्रमाणे उत्तर दिले -

गेल्या काही मंदीच्या दिवसात तुम्ही उरकलेल्या कामकाजाचे संतोषकारक निवेदन ऐकून मला आनंद झाला. तुम्ही केलेले काम व तत्संबंधी ठेवलेली विचारदृष्टी पाहून मला वाटणारे समाधान मी व्यक्त करतो. तुम्ही ठरावांच्या रूपाने दिलेल्या सल्ल्याचा विचार हिंदुस्थान सरकार अत्यंत सहानुभूतिपूर्वक करील हे सांगणे नकोच. तुमच्या परिषदेचे काम महत्त्वपूर्ण झाले असं तुम्ही मानता हे पाहून मला संतोष होतो. परिषद पुन्हा पुढच्या वर्षीही बोलवावी ही तुमची व्यक्त इच्छादेखील मला आनंददायकच वाटते. परिषदेच्या कामासंबंधी तुमच्याचप्रमाणे माझेही मत आहे, असे मी बिनधोक म्हटले तर चालेल. पुढील साली ही परिषद पुन्हा भरवून तुमच्या सल्लामसलतीचा फायदा मला घेता येणे शक्य होईल असे मला वाटते. तथापि एखाद्या गोटीचा योग्य तो विकास व वाढ होण्यास तुम्ही अवश्य अवसर द्यावा, अशी माझी तुम्हाला विनंती आहे. तुम्ही आपले ब्रीदवाक्य Festina Lente (सावकाशीने त्वरा करा) हेच ठेवावे असे मला वाटते. माझ्या कारकिर्दीतच या परिषदेला निश्चित स्वरूप प्राप्त व्हावे अशी माझी इच्छा साहजिकपणे असणारच; परंतु व्हाइसरॉयच्या अमदानीचा काळ हा काही अमुक हेतू पुढे ठेवून किंवा विशिष्ट विचार करून ठरविलेला कालावधी नाही. शिवाय इतिहासाच्या गतीला असे मनुष्यकृत कालबंधन घालून इष्ट दिशेला वळविता येणे आपल्याला शक्य नाही. इतर गोर्टींच्या बाबतीत येतो तसा तुमच्या परिषदेच्या बाबतीतही उक्तांतीतत्त्वानुसार आणीबाणीचा एक काळ - मानसिक उत्कर्षाची परमोच्च स्थिती - अवश्यमेव प्राप्त होईलच, याची तुम्ही खात्री ठेवा. त्या ऐन वेळेची वाट पाहण्यातच मुत्सदेगिरी आहे. खरा राजकारणी पुरुष सावधान राहून तो प्रसंग प्राप्त झाल्याखेरीज उचलच खात नाही. माझ्यापुरते बोलावयाचे तर तुम्हा सर्वांशी प्रत्यक्ष व निकट परिचय झाल्याबद्दल आणि यापूर्वी तुमची फक्त नावेच मी सादर ऐकत असे त्याएवजी आता तुमच्या समक्ष गाठीभेटी होऊन तुमच्या हितविषयक प्रश्नांत मला व्यक्तिशः व अधिक लक्ष घालण्याची संधी मिळाल्याबद्दल अत्यंत आनंद वाटत आहे. जगाच्या व्यवहारात प्रत्यक्ष परिचय ही बाब यत्किंचितही उपेक्षणीय नाही. परिषदेचे कामकाज आता संपले आहे. असे मी यथाविधी जाहीर करतो.



## १०४.

स्थळ : बडोदे  
 काळ : तारीख १ जानेवारी, १९१७  
 प्रसंग : नूतन वर्षारंभानिमित मेजवानी

३०८

कर्नल इंपे आणि सभ्य स्त्री-पुरुष हो,  
 आज या दिवाणखान्यात तुमच्या भेटी होण्याची व तुम्हाला नूतन वर्ष सुखाचे व समृद्धिकारक जावो, अशी सदिच्छा प्रकट करण्याची संधी मिळाल्याचा मला फार आनंद होत आहे.  
 पुन्हा एकदा बादशाहांचे आरोग्यपान करण्याची सूचना करण्याचा मान मिळत आहे.  
 बादशाही आरमाराला व फौजफाल्याला संपूर्ण विजय प्राप्त होऊन तद्द्वाराच येऊ शकणारी चिरशांती सर्वत्रांना लाभो, ही माझी सदिच्छा मी नव्या कळकळीने पुनश्च प्रकट करतो.  
 सभ्यजन हो, आता आपण बादशाहाचे आरोग्यपान करू या.

(नंतर श्रीमंतांनी आरोग्यपानाची पुढीलप्रमाणे दुसरी सूचना केली-)  
 सभ्य स्त्री-पुरुष हो,  
 आणखी एक आरोग्यपान मला सुचवावयाचे आहे आणि ते म्हणजे माझ्या स्नेहीवर्गात मोडणाऱ्या कर्नल इंपे व मिस इंपे यांचे.

दुःखाची गोष्ट अशी की, हे दोघेजण लवकरच बडोदे सोडून जाणार आहेत. स्नेही म्हणून मी जो त्यांचा उल्लेख केला तो केवळ उपचार म्हणून नव्हे. ते तेथून गेल्यावर आम्हाला येथे त्यांची आठवण येत जाईल ती स्नेही म्हणूनच. सेवानिवृत्त होऊन स्वदेशी गेल्यावर कर्नल इंपे यांनासुद्धा कधीमधी बडोद्याची आठवण येईलच. तिकडे गेल्यावर मऊ हिरवळीवर किंवा हीदर नावाच्या झुडपांनी आच्छादलेल्या दाबदार मैदानावर जरी कर्नल इंपे गोल्फ खेळत राहिले तरी बडोद्याची उन्हाने रखरखीत झालेली क्रीडाभूमी त्यांच्या स्मरणातून जाणार नाहीच.

आमच्यापुरते मी कर्नल व मिस इंपे यांना असे आश्वासन देतो की, बडोद्यातून ते जेव्हा जातील तेव्हा उत्तम स्नेहाने अंकित झालेल्या हृदयांच्या सर्व शुभेच्छा येथून त्यांच्या समवेतच येतील.

●●●

स्थळ : बडोदा

काळ : ता. ११ एप्रिल, १९१७

प्रसंग : दमाजीराव धर्मशाळेचा पाया घालण्याचा समारंभ

३०८

या धर्मशाळेचा पाया घालण्याचा समारंभ साजरा करण्याची मला जी संधी आज मिळाली आहे, त्यामुळे मला खरोखर आनंद होत आहे. बडोद्यामध्ये असल्या इमारतीची जरूर फार दिवसांपासून भासत होती. काही दिवसांपूर्वीच ही गोष्ट माझ्या समोर रुजू करण्यात आली होती आणि या कार्याची सुरुवात करण्याची मी पुष्कळ दिवसांपासून आतुरतेने वाट पाहत होतो.

आपल्या देशात, दरेक समयी, धनवान पुढाच्यांनी लक्ष्मीचा सुदुपयोग कशा रीतीने करावा, याकडे त्यांचे खास लक्ष वेळोवेळी वेधण्यात येत आहे. पैसा जमविण्यासाठी सतत उद्योग करणे, हे स्तुत्य आहे. परंतु स्वतःचाच शौक पुरा करण्यासाठी अथवा स्वतःचीच बढाई दाखविण्यासाठी जे लोक पैसा मिळवितात, ते अत्यंत तिरस्काराला प्राप्त होत, असे मानण्यात आले आहे. परोपकारी वेचण्यासाठीच मनुष्याला लक्ष्मी प्राप्त होत असते. एका सुभाषितांत म्हटले आहे की, ‘दानाय लक्ष्मीः सुकृताय विद्या’, म्हणजे, ज्याप्रमाणे सत्कार्यासाठीच विद्या आहे, त्याप्रमाणे दानासाठीच लक्ष्मी आहे. औदार्य म्हणजे काय? पुष्कळ माणसे आणि मुख्यत्वेकरून अज्ञानी लोक, वाटेल त्याला दान देणे, ह्यास उदारता समजतात. परंतु खरोखर अशा अविचारी दानामुळे अतिशय अनर्थ होतो. कारण ह्यामुळे धंदेवाईक भिकारी वाढतात आणि लोक कंगाल होतात. म्हणजे उदारतेने दारिक्रियाचा जो प्रतिकार करावयाचा आहे, तो न होता, त्याच्या उलटच परिणाम होतो.

खरे औदार्य प्रेमाशिवाय दुसरे काही नाही. प्रत्येक मनुष्यास, त्याच्या जातीचा वर्णाचा अथवा धर्माचा भेद न मानता, आपल्याच्याने शक्य तितकी माया दाखवून भावाप्रमाणे लेखणे, अशी जी सर्वमान्य बंधुत्वाची भावना आहे ती; तसेच अपकार करणाऱ्यास माफी करणे, द्वेष्यांवर प्रीती करणे व सर्वांचे भले करणे, अशा प्रकारचे जे उत्तम चारित्र्य आहे तेच खरे औदार्य होय. सारांश, औदार्य म्हणजे उच्चातील उच्च व सर्व-जन-सुलभ अशी भावना आहे.

एका महान खिस्ती धर्मगुरुने गौरवपूर्ण भाषेत औदार्याविषयी असे सांगितले आहे की, एखादे वेळी भविष्यवाणी खोटी पडेल, भाषा बोलण्याच्या बंद होतील, अगर ज्ञान बुद्धून जाईल; पण औदार्याचा नाश कधीही होणार नाही. अशा समयीसुद्धा श्रद्धा, आशा आणि औदार्य यांची त्रिपुटी टिकून राहील आणि त्या तिहीत औदार्य सर्वांहून श्रेष्ठ असेच राहील.

हिंदू लोकांत औदार्याच्या कित्येक कृत्यांना मोठी धर्मकार्ये म्हणून मानण्यात येते; उदाहरणार्थ, सोयिस्कर विश्रांतिस्थळे बांधणे, तलाव खोदविणे, विहिरी करविणे, झाडे लावविणे (वृक्षारोपण), तसेच बागबगिचे बनविणे आणि धर्मशाळा बांधविणे वर्गे. भविष्य पुराणात म्हटले आहे की,

प्रतिश्रये सुविस्तीर्ण कारिते सजलेन्थने ।  
दीनानाथजनार्थाय ततः कि न कृतं भवेत ॥

पाणी व लाकूडफाटा यांच्या सोयी असलेली विशाल धर्मशाळा, दीन आणि अनाथ माणसांसाठी करविणाऱ्यास त्याच्या मृत्युनंतर काय मिळू शकणार नाही? उपयुक्त अशी विश्रांतिस्थळे बांधविणारास अश्वमेध यज्ञाच्यापेक्षा हजारपट फळ मिळते. मनू म्हणतो की,

श्रद्धयेष्टं च पूर्तं च नित्यं कुर्यादितंद्रितः ।  
श्रद्धाकृते त्वक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः ॥

ख्या अंतःकरणाने आणि श्रद्धेने मनुष्याने धर्माची व औदार्याची कार्ये दररोज करावी. प्रामाणिकपणे मिळविलेल्या धनाने श्रद्धापूर्वक ती कार्ये करविण्यात आली असतील तर अक्षय सुखास देणारी होतात. इष्ट (यजू-पूजा करणे) आणि पूर्त (पूर = पूर्ण करणे) या कार्याचे वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे :

अनिहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चैव पालनम् ।  
आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्ट-मित्यभिधीयते ॥  
वापी-कूप-तडागादि देवतायतनानि च ।  
अन्नप्रदानमारामाः पूर्वमित्यभिधीयते ॥

यावरुन आपल्यास कळून येईल की, धर्मकार्यामध्ये यज्ञ व तप करणे, सत्य बोलणे, वेदांचा अभ्यास करणे, अतिर्थींचा सत्कार करणे, देवांस बलिदान देणे, यांचा समावेश होतो; आणि विहिरी, तलाव करणे, देवमंदिरे बांधविणे, अन्नाचे दान करणे आणि बागबगिचे व विश्रांतिस्थळे करविणे, ह्यास औदार्याची कृत्ये म्हणतात. औदार्य दाखविण्याविषयींच्या या धर्मज्ञेचा अंमल या देशात होत होता, असे पुरावे प्राचीन व अर्वाचीन इतिहासांतून मिळून येतात.

प्राचीन काळी हिंदुस्थानात राज्यकारभार कशा रीतीने चालत होता त्याची मौल्यवान उदाहरणे मेंगस्थेनिसने दिली आहेत. शहराची व्यवस्था सहा मंडळांच्या ताब्यात होती. पहिल्यास उद्योगधंद्याचे काम सोपले होते. दुसऱ्याचे कर्तव्य, परदेशीयांची बरदास्त ठेवण्याचे होते. ह्या दुसऱ्या मंडळाच्या सभ्याचे मुख्य कर्तव्य प्रवाशांसाठी जसर त्या उत्तरण्याच्या जागेची व्यवस्था लावणे हे होते आणि ह्यासाठी विशाल धर्मशाळा बांधण्यात येत असत. शहरात येणाऱ्या मुशाफरास राहण्यासाठी

जागा देण्यात येत असे. इतकेच नाही तर ते जर आजारी पडेल तर त्यांना औषधपाणी करून बरे करण्याची आणि परत जातांना थोड्या अंतरापर्यंत सुरक्षित पोहोचविण्याची तजवीजही होत असे. याशिवाय अशोकाच्या आज्ञांमध्ये असे आढळून येते की, त्या सुविख्यात सम्राटाने आपल्या राज्यात ठिकठिकाणी मनुष्य व पशू यांच्यासाठी दवाखान्यांची योजना केली होती, रस्त्यांच्या बाजूस झाडे लावण्याचा हुक्म दिला होता आणि विश्रांतिस्थळे बांधविण्याची तजवीज केली होती. त्याच्या तिसऱ्या आज्ञेत, मनुष्य व पशू यांच्या बद्दल बाळगावयाची उपकारबुद्धी आणि आईबांपविषयी दाखविण्यात येणारी नम्र वृत्ती, या दोघीस समान मानण्यात आले आहे.

पाश्चिमात्य देशात औदार्यबुद्धी प्रकट करण्याविषयी, सार्वजनिक दानधर्मासंबंधी पद्धतशीर व उच्च दर्जाच्या योजना केल्या आहेत. तशा अजून आपल्याकडे झालेल्या नाहीत. विशेष मागचा इतिहास न पाहता, इंग्लंडच्या इलिझाबेथ राणीची कारकीर्द आपण घेऊ. राजसत्तेच्या देखरेखीची व मदतीची जरूर असणाऱ्या धर्मकृत्यांमध्ये दानधर्माचा समावेश त्या वेळेपासून इंग्लंडमध्ये होऊ लागला. जरी पूर्वी गरिबास मदत देण्याच्या कायद्याचा अंमल चुकीच्या रीतीने होत होता तरी इंग्लंडच्या स्थानिक राज्ययोजनेत तो कायदा फार वर्षांपासून महत्त्वाच्या जागी आहे. जरी आपल्या देशांत धर्मशाळा व हॉटेल यांच्यासारख्या विश्रांतिस्थळांची जितकी जरूर आहे, तितकी त्या देशात, गावे थोड्या थोड्या अंतरावर असल्यामुळे, नाही; तरी अशा इमारती बांधविण्यास आपले लोक ज्या प्रेरणेने प्रेरित होतात तीच प्रेरणा इंगिलश राज्यपद्धतीच्या इतिहासात शेकडो ठिकाणी दिसून येते.

बडोद्याने यासंबंधी काय काय केले आहे, ते सांगण्याची मी आता रजा घेतो. सुमारे तीन लाख रुपयांच्या खर्चाने सरकारकडून ३६ धर्मशाळा बांधविण्यात आल्या आहेत. त्यात ८ पहिल्या वर्गाच्या व २८ दुसऱ्या वर्गाच्या आहेत. याशिवाय बांधकाम खात्याकडून साडेचार लाख रुपयांच्या खर्चाने आणखी २८ धर्मशाळा बांधण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे. लोकांसाठी स्वच्छ, पिण्यालायक पाण्याची सोय करावी म्हणून पुष्कळ खर्च करण्यात आला आहे. इथल्या सयाजी सरोवराच्या कामी ५९ लाख रुपये खर्च झाले आहेत. पाणीपुरवठ्यासाठी पाटण येथे ७ लाख आणि शिनोर, भाद्रण, सोजित्रा व संखेडा या प्रत्येक ठिकाणी दीड लाखांचा खर्च होईल. याशिवाय १९०७ सालापासून आजपर्यंत विहिरी खोदण्यात १२ लाख रुपयांचा खर्च झाला आहे. हे सर्व माझी महत्ता दाखविण्यासाठी मी सांगत आहे असे मानण्याचे कारण नाही. आपल्या हिंदू धर्मात औदार्यासंबंधी ज्या ज्या आज्ञा करण्यात आल्या आहेत, त्यांचा अंमल करण्याची जरुरी मला खरोखर समजते एवढे कळविण्यासाठीच मला हे सगळे सांगावे लागले आहे.

ज्या इमारतीचा पाया घालण्यासाठी तुम्ही मला आज निमंत्रण केले आहे त्या इमारतीसाठी सुमारे एक लाख रुपयांची मदत देण्याचे आश्वासन देण्याची उदारता माझ्या काही प्रजाजनांनी दाखविली आहे, असे मला कळते. या परोपकारी पुरुषांविषयी मला वाटणारा आपलेपणा मी आताच व्यक्त करतो. आपल्या गुजरातच्या एका कवीश्वराने म्हटले आहे की:-

धीगी रचो रुडी धर्मशाळाओ  
ज्या नरनारी रहे नबळांओ

बडोद्यास येऊन गावात कुठेही उतरण्यास ज्यांना ओळख, जागा, सोय इत्यादी नाही असे प्रवासी या विस्तीर्ण धर्मशाळेत येतील आणि या धर्मशाळेची उपकारक कल्पना ज्यांनी प्रथम काढली असेल व त्या कल्पनेनुसार सुखसोयींनी संपूर्ण अशी धर्मशाळा प्रत्यक्ष ज्यांनी बांधविली असेल, त्या सर्वांना हे अडलेले मुशाफर खात्रीने दुवा देतील. जे सद्गृहस्थ या कामी साह्य करतील त्यांना हल्लीच्या व पुढच्या पिढ्यांचे लोक आशीर्वादच देतील, ही खात्री असू घ्या. प्राचीन काळच्या आपल्या एका देशभक्त कवीने यथार्थ रीतीने म्हटले आहे की :

जननी / म्हणिजे जन भला की दाता की शूर

ही धर्मशाळा दीर्घायुषी होवो असे मी इच्छितो. थकून गेलेल्या व प्रवासाने कंटाळून गेलेल्या हजारो उतारुंची विसाव्याची जागा हीच धर्मशाळा होईल.



मराठी भाषणसंग्रह : खंड १

## व्यक्ति-स्थळनाम सूची

(व्यक्ति, स्थळनाम व पान क्रमांक)

### अ

- अलिगड - ४६
- अमेरिका - ४३, ६०, ८२, १४२,  
१४५, १४८, १५५, १६०,  
१६९, १६२, १६३, १६४,  
१६७, १९०, २२५, २३३,  
२७३, ३११
- अहमदाबाद - ७२, ८९, १४९, १५७
- अशोका - १३७, ३६५
- अंबालाल साकरलाल - १७६
- अलाहाबाद - १००, १५६, २४०
- अफगाणिस्तान - १४९
- अरबस्थान - ६०
- असीरिया - १४६
- अलेक्झांड्रिया - १४६, १४७

### आ

- आशिया - ४६
- आर्य समाज लाहोर - १०२
- आनंदराव पवार - ५२
- आसाम - १५०
- ऑस्ट्रेलिया - ८०, १५४, १६०
- आप्रिका - १६, ६०
- आयर्लंड - १४८
- ऑक्सफोर्ड - १६०
- अथेन्स - १६५
- अमरोली - २३३, २४०

### इ

- इजिप्त - ४०, ६०, ६५, ६८, १३३,  
१४६, १६४.

इटली - ४०, १६०

इलिज़ाबेथ राणी - ३६५

इंपे कर्नल - २९६, ३०४, ३०५, ३०६,  
३५६, ३५७, ३६२

मिस इंपे - ३०५, ३६२

इंग्लंड - २३, २४, २६, ३३, ३४,  
३९, ४५, ७५, ८५, ८७,  
९०४, ९०९, ९४८, ९४९,  
९५९, ९६३, ९८९, ९९९,  
२००, २१०.

इस्लामिया कॉलेज लाहोर - ९६

इराण - १४९

### ई

ईस्ट इंडिया असोसिएशन लंडन - १४२

### उ

उखाजी काका गायकवाड - ५२

उमरेड - २७९

### ऐ

ऐतिहासिक वारसा - ३२७

### ओ

ओखामंडळ - १०७

### क

कमिटी बाग - १९

कादरपूर - ३२

कबीर - ७४

कलकत्ता - १४५, १५८, १७६

कृष्णा गोविंद गुप्ता - २७१

कन्प्युशियस - २४९	चंदावरकर न्यायमूर्ती - १२२
क्लार्क, प्राचार्य, बडोदे कॉलेज - २८४, २८५, २८६	चोखामेळा - १३०
किलाचंद देवचंद शेठ - ३३३, ३३७	ज
कौटिस ऑफ डफरिन रुग्णालय - १९	जमनाबाईसाहेब - ३
काश्मीर - १५, १७	जपान - ३४, ८२, १०२, १०५, १६१, १६२, १७८, २००, २१५, २१८, २२५, २३०, २३३, २४९.
काठेवाड - २१९	जयसिंहराव गायकवाड - २९६
काशी - ३४०	जगदीशचंद्र बोस - ११७
कॉन्स्टॉन्टिनोपल - १४७, १४८	जयपूर - ८५
केप ऑफ गुड होप - १४७	जोतिबा फुले - १२३
केंब्रिज - १६०	जर्मनी - ३४, ८२, ८३, ८६, १२६, १४९, १५४, १५५, १६०, १६३, १८७, २००, ३११.
कोलंबिया - १६१	जावा - १४७
कोल्हापूर - २२९	ट
कोलिंगड - ३५९	टाटा - १५९
ख	
खासेराव जाधव - ३०, २२७	टेक्निक स्कूल जयपूर - ८५
ग	
गणपतराव गायकवाड - २२९	त्रिनिटी हाउस लंडन - २२
गॅलिलिओ - १६	त
गुजरात - ८२, ८४, २७२, २७३, २७४, २८३, २८४.	तुकाराम महाराज - १३०, २२८, २४८
गिल्ड हॉल लंडन - २४	द
ग्रॅण्ड मेडिकल कॉलेज - ३५	दयानंद कार्य वेदिक कॉलेज लाहोर - १२
ग्रेट ब्रिटन - ३९, २१५	दयानंद सरस्वती - ७४, २४८
ग्रीक - ६४, ३०७, ३३९, ३४०	दक्षिण आफ्रिका - १०४
ग्रीस - १६५, १७२.	दिवाण रमेशचंद्र दत्त - ७६
गोडला - १०	दिवाण काजीशहाबुद्दीन - ५९, २४०
गोवळकोंडा - १७	दिवाण केरशास्पजी - १२०, १२१
गौतमबुद्ध - ७४, १२९, २००, २१६, २३१, २३२, २४६, २४७, २४९	दिल्ली - ३५९
च	
चीन - १०५, १४७	द्वारका - १०७
चिं. वि. वैद्य - ११७, ११९	देवास - ४८

## न

नवानगर - २९९  
 नरसिंह मेहता - २४८  
 नारायणराव चंदावरकर - २२५  
 न्यू स्कूल पुणे - ११०  
 नागपूर - १५८, १४९  
 नेपाळ - २३९  
 नेपल्स - १६०  
 न्यूयॉर्क - १६१, १६३  
 नाशिक - २७९

## प

पाटण - १८, २५२, ३२७, ३३३,  
 ३३८, ३६५  
 पुणे - ११, ४२, ८२, ११०,  
 ११२, ११३, २२४  
 प्रिन्स ऑफ वेल्स - १५, २६, १८४  
 पेरिस - ७२, ८४, १६०  
 प्रयाग - ११४  
 पंजाब - १६, १५०  
 पेरु - ६५, १३३  
 पोर्तुगाल - १४७, १४८

## फ

फ्रान्स/फ्रेंच - ३६, ३८, ४३, १२६,  
 १४९, १६०, १६३, १८९,  
 २६९, २७९, २७४

## ब

बडोदा कॉलेज - १८, १९, १८६, २८९,  
 २८५  
 बाबू चारुचंद्र - ११  
 बाबिलोन - १४६  
 बंगलोर - १६४, १५३  
 बंगाल - १५१, १५५, १६४  
 बर्लिन - १६०, १६३  
 बर्मिंगहैम - १६१

बॉम्बे सॅनिटरी असोसिएशन- २५७

बेकन - ३६, ३७, १३७  
 बोर्डेन - २८५, २८६, २८७  
 बोस्टन - १६१  
 ब्रह्मचारी नित्यानंद - १०५  
 बेल्जियम - १५५

## भ

भटोच - १४७  
 डॉ. भालचंद्र कृष्ण - २२२, २२३, २२४,  
 २७९  
 भाद्रण - २९९, ३६५

## म

मकरपुरा राजवाडा - १८  
 मद्रास - ५, ७, २६, ५४, ५६, ५९,  
 ७९, ८२, १५०, १५५,  
 १५८, १६४, १७६

महाराणीसाहेब - ११६, २०७, २२६,  
 ३०४, ३५२

महादजी शिंदे - ७४, १३६  
 महादेव रानडे - ८७, ३५४, ३५५  
 माळवा - ६१

मीड एम. जे. - १८३, १८४

मिसर - ३३९

मेक्सिको - ६५

मेयो सभागृह प्रयाग - ११३

मेलविल - १, ३, ४, ६, ७

मैनसन हाउस लंडन - २२

मैन्चेस्टर - ३३, १६१

म्हैसूर - १५०, ३५४

## य

युरोप - ३६, ४२, ४६, ६०, ७३,  
 ७६, ८१, ८२, ८३, ८४,  
 १०२, ११०, १३३, १३७,  
 १३९, १४५, ४७, १४८,

	१५०, १५९, १६०, १६२, १६३, १६४, १६८, १८८, २२५, २२७, २२८, २३७, २४२, २५२, २६२, २७३, २७४, २८०, ३०४, ३२३, ३३३, ३३४, ३३९	लॉर्ड मिंटो - २०२, २०३, २०६
येल	- १६९	लेडी मिंटो - २०२, २०३, २०५, २०७
	<b>र</b>	लैंकेशायर - ३३, १४९
रणजितसिंह	- ६८, १३६, १३७	लीड्स - १६९
रमेशचंद्र दत्त	- १५८, २०८, २०९, २१०, २११, २१२, २१३	ल्युम्बिनी - २३९
रणछोडदासभाई	- २७२	लंडन विद्यापीठाचे सभागृह - २६९
रशिया	- ३३	
रणोली	- २४२	<b>व</b>
राजपुताना	- ८५	वसो - २९४
रामदास	- २२८	वॉशिंग्टन - २९४
रामचंद्र भांडारकर	- १९७, ३४९	विजापूर - ९७
राजाराम मोहन रौय	- ७४, १२२	विक्रमादित्य - १३७, १४७
राजे जामनगर	- २१९	विठ्ठलराव ठाकरसी - १७६, १७८
राजे ठाकोर	- ९०, ९९, ९२, ९३	हिंकटोरिया राणी - ९
राणी ठाकोर	- ९३	व्हेनिस - ७५, १४७, १४८
राजे तुकोजी महाराज	- २१६	हिंएन्हा - १६०
राजे नरसिंगराव घोरपडे	- १०९	
रॉकी माउन्टन	- २३३	<b>श</b>
रोम	- ९२, १४६, १६५, १६६, १६७, ३०७, ३३९, ३४०	शिवाजी महाराज - ७४, १३७, २२८, २४८
रोमन	- ६४, १४७	शिवाजीराव गायकवाड - ३०५, ३०७, ३०९
	<b>ल</b>	शिकागो - १६९
लाहोर	- ९७, १५८	शिनोर - ३६५
लक्ष्मीविलास राजवाडा	- ९८, २०३	शंकराचार्य - १३०, २००, २४७, ३४५
लंडन	- १५, १६, २२, २४, १४२, १६०, १६३, २७१	शेख अब्दुल कादर - ९७
लॉर्ड डफरीन	- १४, १५, २६, २०३	शेक्सपिअर - ५६, ३२५
लॉर्ड एल्जिन	- २६, २०३, २०६	
		<b>स</b>
महाराजा स्याजीराव गायकवाड	३७०	सयाजीराव महाराज गायकवाड - १०९
		सयाजीविहार - २७, ३२९, २३३
		संखेडा - ३६५
		सातारा - ३२७
		सार्वजनिक सभागृह कलकत्ता - ११६
		सेडन दिवाण - १८६, २७७
		स्पेन्सर हर्बर्ट - ३६
		स्पेन - ४०
		स्वामी हंसस्वरूप - ६९
		संपत्तराव गायकवाड - २२७, १०९

स्कूल ऑफ आर्ट मद्रास - ८४

स्कॉटलैंड - २३३

स्वीडन - २३७

सोजिया - ३६५

ह

हरगोविंददास - १७०

हैदरअली - ७४

हैदराबाद - ८५, ९७, ९४२, ९४३

हॉलंड - १४८, १५५, ३९९

हंगेरी - १५४

हार्वर्ड - १६९

श्री

श्रीनगर - १४

## विषय सूची

(विषय व पान क्रमांक)

अ	९८०, ९८१, ९८२, २०४, ३९३, ३९६ औद्योगिक भांडवल गुंतवणूक - ८६, १७७ औद्योगिक प्रदर्शन - ८७, १५७, २४०
आ	कला, कौशल्य, उद्योग, व्यावसायिक शिक्षण - १९, ३४, ४२, ४३, ८२, ८३, ८५, ९४, ११७, ११८, १३७, १५७, १६०, १६१, १६२, १६३, १९०, २३७ कर तरतूद त्याबद्दल जनजागृती - २०-२१ कापड उद्योग - १४८, १४९, १५० कायदेविषयक नागरिकांची जनजागृती - २०, २३, ३०९ कामगार मजुरांचे प्रश्न - १७९, ९८०, ९८१ कॉलेज बांधकाम - १४ कॉलेज उच्च शिक्षण - ३५, ९४, २८४ क्रांती/चळवळ १६७
इ	खनिज उद्योग - १५१ खाजगी बँक - १७०, १७६, ९८२, ३९२
औ	ग्रंथालय प्रसार व कार्य - २२४, २८८, २८९, २९४, २९५, ३९३ ग्रीस साम्राज्य ढासाची कारणे - १६५ ग्रंथालयशास्त्र शिक्षण व प्रसार - २८६, २८७, २८८, २८९
अ	ग्रंथालय - १४, २२, २५, ४२, २८०, ३६५ औद्योगिकीकरणाचे फायदे - ९८०, ९८१ औद्योगिकता - ७२, ७३, ७४, ७६, ७७, ८२, ८३, ८४, ८९, ९०९, ९९४, ९४५, ९४६, ९४८, ९५०, ९५९, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९६२, ९७७, ९७९,

<p><b>घ</b></p> <p>घोडदळ पागा बांधकाम - १४</p> <p><b>च</b></p> <p>चारित्र्य शिक्षण - १५, १८८, २०५, २८३</p> <p><b>ज</b></p> <p>जनहित संरक्षण - ११, २५, २०३, २०४, २१९, २३१, २६६, २६७, २९८, ३००</p> <p>जाती-पोटजातीत रोटीबेटी व्यवहार करणे - १२६, १३१</p> <p>जलसिंचन योजना - १३, १९, ३२, ७९, ८०, ९०७, ९७२, २५२, २५४, २६२, २०९, ३६५</p> <p>जनकल्याणाची कामे - १३, २५, ३२, ९०, १४३, २०३, २०४, २१९, २६९, २८८, २९८, ३००, ३०९, ३१२</p> <p>जनता कर्जमुक्त करणे - २१</p> <p>जंगल रक्षण योजना - २१</p> <p>जलद न्यायनिवाडा - ३०२</p> <p>ज्योतिष्यशास्त्र - ३७, १३५</p> <p>जातीअंत - ५४, ६७, १०४, ११०, १२६, १२७, १२९, १३०, १३३, १४९, १८७, १९९, २१६, २३२, २३३, २३४, २३७, २३८, २७५, ३१३, ३२२, ३२७</p> <p>जातीयता विवेचन - ६५, ६६, ६७, १७, १२६, १२७, १२८, १२९, १३०, १३१, १३२, १३४, १३५, १३९, १४०, १४९, १८७, १९३, १९४, १९५, १९६, २१६, २२५, २३२, २३३, २३४, २३८, २४४, ३१३, ३२२, ३२७, ३२८.</p>	<p>जपान-भारत तुलना - २१४, २१५, २१६, २३१</p> <p><b>ड</b></p> <p>ड्रेनेज कामे समाधानकारक करणे - १२, १९, ३९, ४०, ४१, ७९, २५२, २५३, २५७, २५८, २६९, २६४, २६५, २९२, २९३, ३०९, ३०८, ३१२, ३१६, ३३४</p> <p><b>त</b></p> <p>तागउद्योग - १५०</p> <p>तंत्रशिक्षण - १६९</p> <p><b>द</b></p> <p>दारिद्र्य कारणमीमांसा - ३३, ६९</p> <p>दलितांची शिक्षण व्यवस्था - २०</p> <p>देवस्थान निधीतून जातीनिहाय निधी देणे - २०</p> <p>दुष्काळ विवारण कामे - ३०, ३१, ३२, ३३, ९६६, २०४</p> <p>देशी भाषेतून उच्च शिक्षण - ११७, २५६</p> <p>दर्जेदार जीवनोपयोगी शिक्षण - २०५, २२९, २३०</p> <p>देशप्रेम - ४९, ५०, ५५, ५७, ११५, १४९, १६४, २१६, २२०.</p> <p>देशहित - ४९, ५९, ७०, ८३, ११४, ११५, १४०, १७५, २०३, २०४, २१५, ३००, ३२५, ३२८.</p> <p><b>ध</b></p> <p>धर्मशाळा बांधकाम - २५, ३६३, ३६४, ३६५, ३६६.</p>
--	--

<p>धर्म सुधारणा - १०३, १०५, १३६, १३७, २३८, २४४, २४५, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१, ३०८, ३३६, ३३७</p> <p>धर्म विश्लेषण - ६७, ६८, ६९, ७०, ९०३, २१५, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २४७, २४८, २४९, २५०, २५१</p> <p>धर्मात्मक कारणमीमांसा - ६९</p> <p style="text-align: center;"><b>न</b></p> <p>न्यायविषयक - २१, १३५, ३०९</p> <p style="text-align: center;"><b>प</b></p> <p>प्राथमिक शिक्षण - ५, १९, २०, २३, १५९, १६०, १७२, २०४, २०५, २३०, २३७, २५६, २९९</p> <p>परदेश व समुद्र गमनविषयक स्वातंत्र्य - १२६, १६२, १७२</p> <p>बडोदा राज्याची प्रगती - १२, २२, ३००</p> <p>पडदा-गोषापद्धती - १३३, २२५, २२६, २६६, २३४</p> <p>पिण्याचे पाणीपुरवठा - १४, १८, १९, २३, २५, ३९, २५२, २६४, २९१, २९२, २९३, ३०९, ३६५</p> <p>परराष्ट्रीय व्यापारी धोरण - १४६, १४७, १४८, २१८.</p> <p>प्राण्यासाठी पाणी योजना - १९</p> <p>परदेशी शिक्षण - १६३, १६४</p> <p>पाश्चात्य धर्म चळवळी - १६७</p> <p>पंचायतविषयक - २१, २५</p> <p>प्रशिक्षित तज्ज्ञ सर्व आरोग्य सेविकांची गरज - २६४, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३८</p> <p>पारंपरिक भारतीय व्यवसाय - ६६, ६७, ७५,</p>	<p>७६, १३७, १५३, १५४, ३१३.</p> <p style="text-align: center;"><b>ब</b></p> <p>बाग : सार्वजनिक बाग सर्वाना खुली - ६, १४, ३६४</p> <p>बहुपतीत्व निषेध - १२६, १३१, २३७</p> <p>बालक जन्म-मृत्यु नोंद - २६४</p> <p>बालविवाह - ४०, ९००, १३५, १२६, १३१, १३३, १७४, १७५, २३७, २४४, २४७, २६६.</p> <p>बालजरठ विवाह - ४०, २३७, ३३४</p> <p>बैल, घोडे, गाय, खेचर, सरकारी पैदास - ७९</p> <p style="text-align: center;"><b>भ</b></p> <p>भाषेचे महत्त्व - १९७</p> <p>भांडवलशाही विरोध - १८०</p> <p>भूमिगत द्रव्य शोक कार्यक्रम - २१</p> <p>भूतदया-जनसेवा - ३९, ११४, १३१.</p> <p style="text-align: center;"><b>म</b></p> <p>मद्यपान निषेध - १२६, २३७</p> <p>मुर्लीचे शिक्षण/स्त्रीशिक्षण - २०, १४, ११२, ११६, १३१, १३२, १७२, १७५, १८१, २२६, २३७, २५९, २९९, ३३४</p> <p>माताबालक मृत्यु प्रमाण - ४०, २३७, २६४, ३३३, ३३४</p> <p>मोफत धंदे - १६१, १६२</p> <p>मैदानी खेळ - १८७, ३००, ३०७</p> <p>मनोविज्ञान शिक्षण गरज - ४३, १८७</p> <p>मूल्यशिक्षण व नीतिशिक्षण - ५०, ६९, ९२, १४३, १८८</p> <p style="text-align: center;"><b>य</b></p> <p>यांत्रिकीकरणाचे दुष्परिणाम - १७९, १८०, १८१</p> <p>युद्धकला शिक्षण - १६९</p>
--	--

युवक कर्तव्य व जबाबदाच्या - २७२, २८२, २८३, ३२८	वैद्यधर्म वाटचाल इतिहास - २४०, २४६, २४८
युरोप - भारत तुलना राहणीमान पुढारलेपणा- ७३, ७६, ९०२, ९४७, ९६९, ९७९	वाङ्मय व ललित कला - २७२, २७३, २७४, २७५ विधवा विवाह निषेध - ४०, २४४
र	विधवा विवाह प्रोत्साहन - १२६, १३१, १३२, २३७
रस्ता सुधारणा - १४, १९, २२, १२, २९३, ३००, ३१२	वर्ण वर्चस्ववादास विरोध - ६५, ६६, १८७, १९३, १९६, २२०, २२५, २३२, २३३, २३४, ३१३, ३२२
रेशीम उद्योग - १५०	श
रेल्वेरस्ता बांधकाम - १४, १८, २२, २५, ३२, ५५, १७२, २१९, २१८, ३००, ३१२, ३५९	शिक्षण आवश्यकता, महत्त्व, दर्जा आणि प्रसार - ४, ५, २०, ३५, ३६, ३७, ४३, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५६, ६८, ६९, ८३, ८५, ८६, ८७, ९०, ९१, ९२, ९४, ९६, ९००, ९०९, ९०४, ९०७, ९९०, ९२७, ९३९, ९४३, ९५९, ९७२, ९९३, २०९, २०४, २०५, २०७, २१०, २२४, २२७, २२८, २२९, २३०, २५९, २६०, २६५, २६६, २६७, २८३, २९८, २९९, ३००, ३०८, ३१२, ३१३, ३३४
ल	शैक्षणिक शिष्यवृत्ती - १०७, १५९, १८६, २३०, २२४
लोकाज्ञान कमी करून प्रगत विचार स्वीकारणे - २०३, २३७, २४९, २५०, २५१, ३००, ३३३, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७	शेती शिक्षण - २४, ११७, १६१, १९० शास्त्रीय शिक्षण - ११७, ११८
लघुउद्योग व कुटीरोद्योग प्रोत्साहन - ८४, १५३, १५६	शेती सुधारणा - २१, ३२, ७८, ८०, ८१, १३७, १६२, २१५, २३६, ३३७
व	
वैज्ञानिक दृष्टिकोन - १३६, १६२, १७८, २३७, ३३५	
विद्यार्थ्यांची विदेशी शिक्षणाची सोय - ११८, १५९	
विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृह - १८७	शेती शिक्षण - २४, ११७, १६१, १९०
व्यापारी संकुल मार्केट बांधकाम - १९, ३४, ५४, १७०, १७७, १९०, २०४, २१९, २१८, ३००, ३१२, ३१३	शास्त्रीय शिक्षण - ११७, ११८
विज्ञान-ज्ञान व तंत्रज्ञान - ३४, ३७, ३८, ३९, ४१, ७८, ११४, १३७, १६२, २१५, २३६, ३३७	शेती सुधारणा - २१, ३२, ७८, ८०, ८१, १३७, १४४, १९०, २०४, २४०, २४९, ३१२, ३१४, ३१६
वैद्यकशास्त्र - ३८, ३९, ४१, ४२, २३७, २५२	भाषणसंग्रह : खंड एक   ३७५

शान्ता बांधकाम - १४, २५, २५५  
 शैक्षणिक संसाधने पुरविणे - २०, ६९, ९८७  
 शांतता व सुव्यवस्था - २०, १९२, २०५,  
     ३००, ३०९  
 शेतकर्यांना शेतसारा माफी - २०, २९, ३२,  
     ३१२  
 शिक्षण विस्तार बहुजनांपर्यंत - २०५, २५९  
 शेतीपूरक व्यवसाय - ८९, १५६, ३१३  
 शारीरिक शिक्षण - १२, २३०, २३४, २६६,  
     ३००, ३०७, ३०८, ३०९,  
     ३४८, ३४९  
 शिक्षकांचा पुरेसा पगार - ९४  
     स  
 सरकारी पतपेढी - २९, २५, ११९, १७९,  
     २९८  
 सरोवराचे काम व पाणीपुरवठा - १२, ३२,  
     २५२, २६१, २६२, २६४,  
     २९१, २९२, ३०९, ३६४,  
     ३६५  
 स्वातंत्र्य - १३३  
 सुधारणांसाठी जनतेचा पाठिंबा - १३, १४,  
     ७६, ३००  
 सामाजिक सुधारणा - १३६, १३९, १८९,  
     १८९, १९९, २००, २०९,  
     २०३, २०७, २०९, २२०,  
     २२५, २३२, २३३, २३७,  
     २३८, २४९, २५०, २६५,  
     २६६, ३०८, ३१२, ३१३,  
     ३१८, ३२२, ३३४.  
 सतीची प्रथा - १३३  
 सरकारी कचेरी बांधकाम - १४, २५  
 सर्वांसाठी शिक्षण - १६२, २०५  
 स्थापत्य कला शिक्षण - १६९  
 संशोधन - ३८, ४९, ७८, ११४, १६२

संसर्गजन्य आजार व उपाय - ३९, २३७,  
     २५३, २५४, २५८, २५९,  
     २६४, २६५, २९२, २९३,  
     ३३५, ३३६  
 सार्वजनिक आरोग्य - २६५, २६८, २८२,  
     २९९ ते २९३, ३३४ ते  
     ३३६, ३४८  
 सामाजिक परंपरा व चालीरीती - ४०, ८९,  
     १००, १२२, १२७, १३२,  
     १३३, १३५, १३७, १५४,  
     १६२, १७५, १८७, २१५,  
     २१६, २२०, २२५, २३२,  
     २३८, २४४, २४८ ते  
     २५०, २६६, ३०८, ३२२,  
     ३२५, ३२७, ३३६, ३३७  
 सामाजिक एकता - ४७, ५९, ६४, ६५,  
     ६७, ८९, ९४, ९६, १२६,  
     १४९, १८७, १९९, २१६,  
     २२०, २२५, २३०, २३२,  
     २३८, २४४, २७०, २७५,  
     ३२२, ३२५, ३२७, ३२८,  
     ३३६  
 सहकारी संस्था महत्व व कार्य - ३१०, ३१९,  
     ३१२, ३१३, ३१४, ३१६,  
     ३१७, ३१८  
 सोवळे ओवळेपणा - ३२३, ३२४, ३३६  
 संस्कृताचे समाजहितासाठी योगदान - ३४१,  
     ३४२, ३४३, ३४४, ३४५,  
     ३४७, ३५४, ३५५  
 संस्कार - ४९, ५०  
 साहित्य शिक्षण - १६९, १६२  
 सहकार क्षेत्राला पाठबळ - १७७, ३१०,  
     ३११, ३१२  
 सत्तेचे विकेंप्रीकरण - १९९  
 सार्वजनिक ग्रंथालये - २५, ३२, २८६,  
     ३१२

<p>स्वदेशी मालाचे समर्थन - ८३, ८४, ९५३, ९५४, ९५६, ९७८, ९९०</p> <p style="text-align: center;">ह</p> <p>हस्तकला शिक्षण - ९६१, ९६२, २३७</p> <p>हस्तकला कौशल्य प्रोत्साहन - ८४, ९५३, ९५६, ९६२, २३७.</p> <p>हिंदी लोकांची उद्योग व्यापार विषयक मानसिकता - ८६, ९७८</p> <p>हिंदी लोकांचे व्यापार उद्योगातील अपयश- ८६, ९४६, ९४७, ९७८</p> <p style="text-align: center;">श्री</p> <p>श्रद्धा-अंधश्रद्धा - ६३, ६४, ६६, ६९, ७०, ९०४, ९३५, ९६२, २३७,</p>	<p>२३८, २६४, ३२२, ३२३, ३२४, ३३६, ३३७</p> <p>श्रीपुरुष भेदाभेद विरोध - ६४, ९२७, ९३१, ९३२, ९३४, २१०, २२०, २२५, २३७, २७५.</p> <p>श्रियांचे आरोग्य - ९२, २६४, ३३४, ३३५, ३३६</p>
---	---

महाराजा सयाजीराव गायकवाड चरित्र साधने प्रकाशन समितीचे  
**पहिल्या टप्प्यातील खंड**

**मराठी ग्रंथ**

- |  |  |
|--|--|
| महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचा<br><b>पत्रसंग्रह</b><br>संपादक : डॉ. अकेनाथ पगार<br>१. खंड : १<br>२. खंड : २<br>३. खंड : ३<br>महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांचा<br><b>भाषणसंग्रह</b><br>संपादक : डॉ. रमेश वरखेडे<br>४. खंड : १<br>५. खंड : २<br>६. <b>गौरवगाथा युगपुरुषाची</b><br>संपादक : बाबा भांड<br>७. <b>शेतकऱ्याचा पोरगा ते राजा</b><br>सयाजीरावांच्या शिक्षणाचा अहवाल<br>- गो. स. सरदेसाई,<br>अनुवाद : विलास गीते<br>संपादक : बाबा भांड<br>८. <b>चांगल्या कारभाराची सूत्रे</b><br>'मायनर हिंट्स'चा अनुवाद<br>- टी. माधवराव<br>अनुवाद : पुष्या ठकर | ९. महाराजा सयाजीराव गायकवाड<br><b>सुप्रशासनाची सूत्रे</b><br>अनुवाद : सुधीर राशिंगकर<br>१०. <b>कैसरकडून सुलतानाकडे</b><br>एडवर्ड गिब्बन यांच्या डिक्लाइन ऑण्ड फॉल ऑफ<br>द रोमन एम्पायर ग्रंथावरील नोंदी<br>- सयाजीराव गायकवाड<br>अनुवाद : राजाराम रामकृष्ण भागवत<br>११. महाराजा सयाजीराव गायकवाड यांच्या<br><b>दुष्काळी दौन्याच्या नोंदी</b><br>भाषांतर : दिलीप चव्हाण<br>१२. <b>बडोद्याचे राज्यकर्ते</b><br>एफ. ए. एच. इलियट<br>अनुवाद : विनायक परंजपे<br>१३. <b>आठवणीतले सयाजीराव</b><br>संपादक : बाबा भांड<br>अनुवाद : बन्सीधर / मीरा घांडगे<br>१४. <b>बडोद्याचा राज्यकारभार</b><br>वि. पां. नेने<br>१५. महाराजा सयाजीराव गायकवाड<br><b>समग्र साधन साहित्य व दस्तांची<br/>सूची</b><br>मंदा हिंगुराव |
|--|--|

## ENGLISH BOOKS

### **Maharaja Sayajirao Gaekwad's Selected Letters**

*Edited by : Dr. Eknath Pagar*

- 16. Volume : One
- 17. Volume : Two
- 18. Volume : Three
- 19. Volume : Four

### **Maharaja Sayajirao Gaekwad's Speeches & Addresses**

*Edited by : Prof. Avinash Sapre*

- 20. Volume : One
- 21. Volume : Two
- 22. Maharaja Sayajirao Gaekwad  
**The Patron of India's  
Freedom Struggle**  
- *Baba Bhand*  
*Translated by : Gayatri Pagadi*

### **An Account of The Education of Sayajirao Gaekwad**

- *G. S. Sardesai*  
*Edited by : Baba Bhand*

### **24. Good Administrator**

Lectures Delivered to Sayajirao  
Gaekwad  
- *T. Madhava Rao*

### **25. Good Administration**

Lectures Delivered to Sayajirao  
*Edited by : Baba Bhand*

### **26. From Caesar to Sultan**

Notes on Gibbon's Decline And  
Fall of The Roman Empire  
- *Sayajirao Gaekwad*

### **27. Notes on The Famine Tour**

by Maharaja Sayajirao Gaekwad  
*Edited by : Dr. S.B. Varade*

### **28. The Rulers of Baroda**

*F.A.H. Elliot*  
*Edited by : Manda Hingurao*

### **29. Women Empowerment in the Era of Maharaja Sayajirao**

*Mrs. Manda Hingurao*



